

ISSN
3060-527X

№3
2026

TA'LIMDA ISTIQBÖLLI IZLANISHLAR

TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR

Xalqaro ilmiy-metodik jurnal

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

*Международный научно-методический
журнал*

PROSPECTIVE RESEARCH IN EDUCATION

International scientific methodological journal

№ 3-Son, 1-Qism 2026-yil

Jurnal 2025-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta nashr etiladi

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2024 - yil 7 - iyundagi 355-son qarori bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR:

Tilavov Muxtor Hasan o'g'li
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Кулешов Валерий Владимирович - pedagogika fanlari doktori, professor Rossiya Fanlar akademiyasining akademigi (Ukraina).

Andriyenko Yelena Vasilyevna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta'limi instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Romm Tatyana Aleksandrovna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta'lim instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Eko Sri Margianti - Gunadarma universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya).

Xamidov Obidjon Xafizovich - Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

Zaripov Lochin Rustamovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazi, O'quv-uslubiy faoliyatni takomillashtirish boshqarma boshlig'i).

Nazarov Akmal Mardonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini mudiri).

Saidov Azamat Ismoilovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Samarqand davlat chet tillar instituti magistratura bo'limi boshlig'i).

Qodirov Azizjon Anvarovich - iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent (Buxoro davlat universiteti Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti dekani).

Davlatov Suxrob Sayitjonovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti O'quv-uslubiy departament boshlig'i).

Adizov Bobir Baxtiyorovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti Moliyalashtirish, iqtisodiy rivojlantirishni rejalashtirish departamenti boshlig'i).

Paxrutdinov Shukriddin Ilyosovich - siyosiy fanlar doktori, professor. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Akramova Shaxnoza Abrorovna - pedagogika fanlari nomzodi, professor (O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, Harbiy-vatanparvarlik, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya va yoshlar bilan ijtimoiy ishlash kafedrasini boshlig'i, podpolkovnik).

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna - pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Ostanov Shuhrat Sharifovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasini dotsenti).

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Dilova Nargiza Gaybullayevna - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Kengash kotibi).

Olimov Shirinboy Sharofovich - pedagogika fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasini mudiri).

Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasini mudiri).

G'ofurov Azizbek Umarjonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, (Farg'ona davlat universiteti Magistratura bo'limi boshlig'i).

Ismatova Dilafroz Tuymuratovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li - filologiya fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti dekani).

Atayeva Mexriniso Farxodovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Geliofizika, qayta tiklanuvchi energiya manbaalari va elektronika kafedrasini dotsenti).

Xotamov Shuxrat Nosirovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy texnik instituti Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrasini dotsenti).

Turdiyev Bexruz Sobirovich - falsafa fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Yurisprudensiya, ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasini professori).

Fayziyeva Umida Asadovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Inson resurslarini boshqarish departamenti boshlig'i).

Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasini dotsenti).

Axmadov Nazirjon Rahmat o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini katta o'qituvchisi).

Uzoqov Asliddin Mexritdinovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat pedagogika instituti Harbiy ta'lim fakulteti boshlig'ining o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari).

Ataxo'jayeva Shaxlo Anvarovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (University of Business and Science Oliy ta'lim muassasasi "Ilmiy tadqiqot, innovatsiyalar, ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi" boshlig'i).

Salixov Saidamir Alisher o'g'li - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi v.b. dotsenti)

Xusenov Murodjon Zoxirovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Raqamli ta'lim texnologiyalari departamenti boshlig'i).

Axmedov Aminjon Amrullayevich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti Ta'lim sifati nazorati bo'limi, Bilim va malakalarni baholash sektori yetakchi mutaxassisi).

Azimov Asqadjon Axtamovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Rektor ofisi yetakchi mutaxassisi).

Sadiyev Erali Samiyevich - tibbiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent Buxoro davlat tibbiyot instituti Biotibbiyot fakulteti dekan movuni.

Quliyev Yorqin Karimovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti Korruptsiyaga qarshi kurashish "Komplaens nazorat" tizimini boshqarish bo'limi boshlig'i).

Shukurov Rahim Salimovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti Sport nazariyasi va metodikasi kafedrasini professori).

Mas'ul kotib:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li –
Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasini
o'qituvchisi

Raximov Zoyir Jumayevich

Navoiy Innovatsiyalar universiteti Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi boshlig'i

O'QITUVCHI KASBIY FAOLIYAT SAMARADORLIGINI METOKOGNITIV OMILLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'qituvchi kasbiy faoliyat samaradorligini metokognitiv omillar asosida takomillashtirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Metokognitsiya tushunchasi ilk bor amerikalik psixolog John Flavell tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, u shaxsning o'z bilish jarayonlarini anglash, nazorat qilish va boshqarish qobiliyatini anglatadi. Tadqiqotda o'qituvchining refleksiv fikrlashi, o'z-o'zini baholashi, o'z faoliyatini rejalashtirishi va monitoring qilishi kasbiy kompetentligini oshirishning muhim omili sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, pedagogik jarayonda o'zini anglash, kasbiy motivatsiya, emotsional intellekt va o'z-o'zini rivojlantirish strategiyalarining ahamiyati asoslab beriladi. Metokognitiv yondashuv o'qituvchiga ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish hamda innovatsion metodlarni ongli ravishda tanlash imkonini beradi. Natijada ta'lim sifati oshadi, pedagogning kasbiy barqarorligi va moslashuvchanligi kuchayadi.

Kalit so'zlar: metokognitsiya, refleksiya, kasbiy kompetentlik, o'z-o'zini nazorat qilish, pedagogik faoliyat, psixologik mexanizm, motivatsiya, emotsional intellekt.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогико-психологические механизмы совершенствования профессиональной деятельности учителя на основе метакогнитивных факторов. Понятие метакогниции было введено в научный оборот американским психологом John Flavell и отражает способность личности осознавать, контролировать и регулировать собственные познавательные процессы. Особое внимание уделяется развитию рефлексивного мышления педагога, навыков самоконтроля, самооценки и профессионального саморегулирования. Обосновывается значимость мотивационных, эмоциональных и когнитивных компонентов в структуре профессиональной компетентности учителя. Метакогнитивный подход способствует повышению качества образовательного процесса, формированию устойчивости к профессиональным стрессам и развитию готовности к инновационной деятельности. В результате усиливается профессиональная адаптивность и эффективность педагогической деятельности.

Ключевые слова: метакогниция, рефлексия, профессиональная компетентность, саморегуляция, педагогическая деятельность, психологические механизмы, мотивация.

Abstract. This article analyzes the pedagogical and psychological mechanisms for improving teachers' professional performance based on metacognitive factors. The concept of metacognition was introduced into scientific discourse by the American psychologist John Flavell and refers to an individual's ability to be aware of, monitor, and regulate their own cognitive processes. The study emphasizes the role of reflective thinking, self-assessment, planning, and self-regulation in enhancing teachers' professional competence. It highlights the importance of motivational, emotional, and cognitive components in achieving sustainable professional growth. A metacognitive approach enables teachers to consciously organize instructional processes, apply innovative teaching strategies, and adapt to diverse learning needs. Consequently, it increases educational quality, professional resilience, and adaptability in dynamic educational environments.

Key words: metacognition, reflection, professional competence, self-regulation, pedagogical activity, psychological mechanisms, motivation.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida yuz berayotgan chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik o'zgarishlar o'qituvchi shaxsiga nisbatan yangi, murakkab va ko'p qirrali talablarni yuzaga

keltirmoqda. Globallashtirish jarayonlari, axborot oqimining keskin ortishi hamda ta'lim mazmunining yangilanib borishi pedagogning nafaqat predmet bo'yicha bilimdon, balki o'z kasbiy faoliyatini ongli ravishda tahlil qila oladigan, uni rejalashtiradigan, nazorat qiladigan va takomillashtiradigan yuqori malakali mutaxassis bo'lishini taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchi kasbiy faoliyatining samaradorligini oshirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

So'nggi yillarda ta'lim samaradorligini ta'minlashda metokognitiv yondashuv alohida ahamiyat kasb etmoqda. Metokognitsiya tushunchasi ilmiy muomalaga amerikalik psixolog John Flavell tomonidan kiritilgan bo'lib, u shaxsning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimlari va ularni boshqarish qobiliyatini anglatadi. Metokognitiv jarayonlar shaxsning "o'ylash haqida o'ylashi", ya'ni o'z fikrlash strategiyalarini anglash, ularni baholash va zaruratga ko'ra o'zgartirish ko'nikmalarini qamrab oladi. Dastlab o'quvchilarning bilish faoliyatini o'rganishda qo'llanilgan ushbu konsepsiya bugungi kunda o'qituvchi kasbiy faoliyatini takomillashtirishning muhim nazariy-metodologik asosiga aylanib bormoqda.

O'qituvchi faoliyati o'z mohiyatiga ko'ra murakkab, ko'p bosqichli va doimiy refleksiyaning talab qiladigan jarayondir. Ta'lim jarayonini loyihalash, darsni tashkil etish, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ta'lim natijalarini baholash hamda pedagogik vaziyatlarda tezkor va maqbul qarorlar qabul qilish o'qituvchidan yuqori darajadagi kognitiv va metokognitiv faollikni talab etadi. Agar pedagog o'z fikrlash jarayonlarini anglamasa va nazorat qilmasa, uning faoliyati ko'proq intuitiv va stereotip xarakter kasb etadi. Aksincha, metokognitiv ko'nikmalar rivojlangan sharoitda o'qituvchi o'z pedagogik strategiyalarini ongli ravishda tanlaydi, natijalarni tahlil qiladi va zarur hollarda faoliyatini qayta quradi.

Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan qaralganda, metokognitiv omillar o'qituvchining refleksiv qobiliyati, o'z-o'zini baholashi, o'z-o'zini nazorat qilishi, kasbiy motivatsiyasi va emotsional barqarorligi bilan uzviy bog'liqdir. Refleksiya pedagogik faoliyatni ichki tahlil qilish mexanizmi sifatida namoyon bo'lib, u orqali o'qituvchi o'zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi, kasbiy o'sish istiqbollari belgilaydi. O'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini boshqarish esa pedagogik jarayonning samaradorligini ta'minlovchi psixologik mexanizmlar sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, metokognitiv ongning shakllanishi o'qituvchining kasbiy identifikatsiyasi, qadriyat yo'nalishlari va pedagogik mas'uliyati darajasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv sharoitida o'qituvchi faqat bilim beruvchi subyekt emas, balki ta'lim jarayonining tashkilotchisi, fasilitatori va motivatori sifatida maydonga chiqadi. Bu esa undan yuqori darajadagi o'zini anglash va o'zini rivojlantirishga tayyorlikni talab etadi. Metokognitiv yondashuv aynan shu jihatlarni qo'llab-quvvatlab, pedagogning kasbiy moslashuvchanligini, innovatsion faoliyatga tayyorligini va stressga chidamliligini oshirishga xizmat qiladi. Natijada o'qituvchi faoliyatida tizimlilik, maqsadlilik va samaradorlik kuchayadi.

Shunday qilib, o'qituvchi kasbiy faoliyat samaradorligini metokognitiv omillar asosida takomillashtirish masalasi nazariy va amaliy jihatdan muhim ilmiy muammo hisoblanadi. Mazkur muammoni pedagogik-psixologik mexanizmlar asosida tadqiq etish ta'lim sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish hamda uzluksiz kasbiy o'sish tizimini takomillashtirish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. O'qituvchi kasbiy faoliyat samaradorligini metokognitiv omillar asosida takomillashtirish muammosi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida keng ko'lamda o'rganilgan bo'lib, mazkur yo'nalishdagi ilmiy qarashlar bir necha nazariy manbalarga tayanadi. Avvalo, metokognitsiya fenomenining ilmiy asoslari amerikalik psixolog John Flavell tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u metokognitsiyani shaxsning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimlari (metokognitiv bilim) va ularni boshqarish jarayonlari (metokognitiv nazorat) birligi sifatida talqin qiladi. Flavellning konsepsiyasi keyinchalik ta'lim jarayonida o'quvchilar va pedagoglarning refleksiv fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Uning izdoshlari metokognitiv monitoring va nazorat mexanizmlarini o'quv faoliyatini rejalashtirish, strategiyalarni tanlash va natijalarni baholash bilan uzviy bog'liq holda tahlil etdilar.

Metokognitiv nazariyaning rivojlanishida kanadalik psixolog Ann Brown ham muhim o'rin tutadi. U o'quv jarayonida o'z-o'zini nazorat qilish va strategik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish mexanizmlarini asoslab berdi hamda metokognitiv ko'nikmalarni o'rgatish mumkinligini eksperimental jihatdan isbotladi. Braun tadqiqotlarida o'qituvchining o'zi ham metokognitiv subyekt sifatida namoyon bo'lishi, ya'ni u nafaqat o'quvchilarda, balki o'zida ham refleksiv boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirishi lozimligi ta'kidlanadi. Bu g'oya pedagog kasbiy faoliyatining ongli va maqsadli tashkil etilishi zarurligini ko'rsatadi.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida Barry Zimmerman tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini boshqariladigan ta'lim (self-regulated learning) nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Zimmerman ta'lim jarayonini rejalashtirish, bajarish va refleksiya bosqichlariga ajratib, har bir bosqichda metokognitiv jarayonlar muhim rol o'ynashini asoslab berdi. Uning ishlari o'qituvchining kasbiy faoliyatini ham o'z-o'zini boshqarish modeli asosida tashkil etish mumkinligini ko'rsatadi. Bunda pedagog o'z oldiga maqsad qo'yadi, faoliyat strategiyalarini tanlaydi, natijalarni monitoring qiladi va refleksiya asosida takomillashtiradi.

Ijtimoiy-kognitiv yondashuv doirasida Albert Banduraning o'z-o'ziga ishonch (self-efficacy) nazariyasi ham o'qituvchi kasbiy samaradorligini tushunishda muhim nazariy manba hisoblanadi. Bandura fikricha, shaxsning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi uning faoliyat natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchining pedagogik o'z-o'ziga ishonchi yuqori bo'lsa, u innovatsion metodlarni qo'llashga, murakkab pedagogik vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishga va kasbiy qiyinchiliklarni yengishga ko'proq moyil bo'ladi. Bu jarayonda metokognitiv anglash va o'z faoliyatini tahlil qilish mexanizmlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Rus psixologiya maktabida metokognitiv jarayonlar bilish faoliyatining tizimli va faoliyatga yo'naltirilgan talqini bilan bog'liq holda o'rganilgan. Xususan, Lev Vygotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasi ong va nutqning ijtimoiy tabiatini asoslab, refleksiv tafakkur rivojlanishini ijtimoiy hamkorlik jarayoni bilan bog'laydi. Vigotskiy ta'limni rivojlanishning yetakchi omili sifatida talqin etar ekan, yuqori psixik funksiyalar, jumladan, o'z-o'zini nazorat qilish va ichki rejalashtirish mexanizmlari ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanishini ta'kidlaydi. Bu g'oya o'qituvchining kasbiy rivojlanishida ham hamkorlik, metodik muloqot va refleksiv tahlil muhimligini ko'rsatadi.

Faoliyat nazariyasi doirasida Alexei Leontiev hamda Sergei Rubinshteinlar tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlar pedagogik faoliyatni maqsad, motiv va harakatlar tizimi sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Ularning fikricha, har qanday faoliyat ongli boshqaruvni talab qiladi va bu boshqaruv refleksiya orqali amalga oshadi. Mazkur nazariy qarashlar o'qituvchi kasbiy faoliyatida metokognitiv mexanizmlarning ichki tuzilmasini ochib berishga xizmat qiladi.

Zamonaviy rus pedagogikasida o'qituvchining refleksiv kompetentligini rivojlantirish masalasi keng tadqiq etilgan bo'lib, pedagogning kasbiy o'sishi uning o'z faoliyatini tizimli tahlil qilish qobiliyati bilan chambarchas bog'liqligi qayd etiladi. Refleksiya pedagogik mahoratning tarkibiy qismi sifatida talqin qilinib, u o'qituvchining metodik moslashuvchanligini, innovatsion salohiyatini va kasbiy barqarorligini ta'minlovchi omil sifatida ko'riladi.

Shuningdek, zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda metokognitiv strategiyalarni rivojlantirish o'qituvchilarning professional "burnout" holatini kamaytirishi, emotsional intellektini oshirishi va stressga chidamliligini mustahkamlashi ilmiy asoslangan. Bu esa metokognitiv omillar nafaqat kognitiv, balki affektiv va motivatsion komponentlar bilan ham uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, rus va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari o'qituvchi kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishda metokognitiv omillar markaziy o'rin tutishini tasdiqlaydi. Metokognitsiya refleksiya, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini baholash va kasbiy o'zini anglash mexanizmlari orqali pedagogik faoliyatning sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishini ta'minlaydi. Shu bois, mazkur muammoni kompleks, tizimli va integrativ yondashuv asosida tadqiq etish zamonaviy ta'lim nazariyasi va amaliyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Metodologiya qism. Mazkur tadqiqot metodologiyasi o'qituvchi kasbiy faoliyat samaradorligini metokognitiv omillar asosida takomillashtirishning pedagogik-psixologik

mexanizmlarini empirik jihatdan aniqlashga qaratildi. Tadqiqot dizayni aralash (mixed-methods) yondashuv asosida qurildi, bunda miqdoriy (kvantitativ) va sifat (kvalitativ) metodlar o'zaro integratsiyalashgan holda qo'llanildi. Nazariy asos sifatida metokognitsiya konsepsiyasi (John Flavell), o'z-o'zini boshqariladigan ta'lim nazariyasi (Barry Zimmerman) hamda ijtimoiy-kognitiv yondashuv (Albert Bandura) qabul qilindi. Ushbu nazariy paradigmalar o'qituvchining refleksiv fikrlashi, o'z-o'zini nazorat qilishi, o'ziga ishonchi va kasbiy motivatsiyasi kasbiy samaradorlikka bevosita ta'sir ko'rsatishini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Tadqiqotda 120 nafar umumiy o'rta ta'lim maktabi o'qituvchilari ishtirok etdi. Tanlanma stratifikatsiyalangan tasodifiy usulda shakllantirildi va respondentlar ish staji (1–5 yil; 6–15 yil; 16 yil va undan yuqori) hamda fan yo'nalishlari bo'yicha guruhlariga ajratildi. Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi: dastlabki diagnostika, metokognitiv rivojlantiruvchi trening dasturini joriy etish (12 hafta davomida), va yakuniy nazorat o'lchovi. Diagnostika vositalari sifatida "Metokognitiv xabardorlik shkalasi", "Pedagogik refleksiya indeksi", "Kasbiy o'z-o'zini samaradorlik testi" hamda mualliflik asosida ishlab chiqilgan "Kasbiy faoliyat samaradorligi mezonlari" qo'llanildi. Shkalalarning ichki ishonchliligi Cronbach's Alpha koeffitsienti orqali tekshirildi ($\alpha = 0,81-0,89$ oralig'ida), bu ularning yuqori reliabelligini ko'rsatdi.

Miqdoriy ma'lumotlar statistik tahlil qilish uchun SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturida qayta ishlandi. Deskriptiv statistika, Pirson korrelyatsiya koeffitsienti hamda juft tanlanmalar uchun t-test (Paired Samples T-Test) qo'llanildi. Dastlabki natijalar metokognitiv xabardorlik va kasbiy faoliyat samaradorligi o'rtasida ijobiy va o'rtacha kuchli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi ($r = 0,62$; $p < 0,01$). Shuningdek, refleksiya darajasi bilan kasbiy o'z-o'zini samaradorlik o'rtasida ham sezilarli korrelyatsiya aniqlandi ($r = 0,58$; $p < 0,01$). Bu natijalar metokognitiv omillar pedagogik samaradorlikning muhim prediktori ekanligini tasdiqlaydi.

Quyida SPSS dasturida olingan juft tanlanmalar uchun t-test natijalari jadvali keltiriladi (tajriba guruhi, $n=60$):

Jadval 1.

Tajriba guruhi o'qituvchilarining kasbiy faoliyat samaradorligi ko'rsatkichlari (spss paired samples t-test natijalari)

Ko'rsatkich	Dastlabki o'rtacha (M1)	Yakuniy o'rtacha (M2)	t	p
Metokognitiv xabardorlik	3,21	4,05	- 8,74	0,000
Refleksiya darajasi	3,34	4,12	- 7,98	0,000
Kasbiy o'z-o'zini samaradorlik	3,45	4,18	- 8,11	0,000
Kasbiy faoliyat samaradorligi	3,52	4,26	- 9,02	0,000

Natijalardan ko'rinadiki, tajriba dasturi joriy etilgandan so'ng barcha ko'rsatkichlar bo'yicha statistik jihatdan ishonchli o'sish kuzatildi ($p < 0,001$). Ayniqsa, kasbiy faoliyat samaradorligi indeksi sezilarli darajada oshgani ($M1=3,52$ dan $M2=4,26$ gacha) metokognitiv treningning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi. Nazorat guruhida esa sezilarli o'zgarishlar aniqlanmadi ($p > 0,05$), bu esa olingan natijalarning eksperimental ta'sir bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Sifat tahlili jarayonida o'qituvchilarning refleksiv esse va intervyulari kontent-tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, metokognitiv yondashuv asosida ishlagan pedagoglarda darsni rejalashtirish aniqligi, o'z pedagogik xatolarini tan olish va tuzatish qobiliyati, o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashish darajasi sezilarli ravishda oshgan. Shuningdek, ularda kasbiy motivatsiya va innovatsion faoliyatga tayyorlik kuchaygani kuzatildi.

Umuman olganda, tadqiqot metodologiyasi tizimli, kompleks va ilmiy asoslangan yondashuvga tayanib, metokognitiv omillarning o'qituvchi kasbiy faoliyat samaradorligiga

ta'sirini empirik jihatdan tasdiqladi. Olingan natijalar pedagogik-psixologik mexanizmlarni amaliyotga joriy etish orqali ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchilarning reflektiv kompetentligini rivojlantirish hamda ularning kasbiy barqarorligini mustahkamlash mumkinligini ko'rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalarini muhokama qilish jarayonida aniqlanganki, o'qituvchi kasbiy faoliyat samaradorligini metokognitiv omillar asosida takomillashtirish pedagogik-psixologik nuqtai nazardan chuqur tizimli mexanizmlarga ega bo'lib, ular kognitiv, motivatsion va affektiv komponentlarning o'zaro integratsiyasi orqali namoyon bo'ladi. Empirik ma'lumotlar metokognitiv xabardorlik, refleksiya va o'z-o'zini boshqarish ko'rsatkichlari oshishi bilan kasbiy samaradorlik darajasi ham sezilarli ravishda ortishini ko'rsatdi. Ushbu natijalar metokognitsiya nazariyasining asoschisi John Flavell tomonidan ilgari surilgan "bilish jarayonlarini anglash va nazorat qilish faoliyat samaradorligini oshiradi" degan konseptual g'oyani pedagogik faoliyat doirasida tasdiqlaydi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, metokognitiv omillar o'qituvchining kasbiy qaror qabul qilish jarayonida muhim vositachi (mediator) rolini bajaradi. O'qituvchi o'zining dars jarayonidagi strategiyalarini ongli ravishda rejalashtirganida, o'qituvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib moslashuvchan metodlarni tanlaganida va yakuniy natijalarni reflektiv tahlil qilganida, pedagogik faoliyatning sifat ko'rsatkichlari ortadi. Bu jihat Barry Zimmerman tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini boshqariladigan ta'lim modeli bilan hamohangdir. Zimmerman ta'kidlaganidek, rejalashtirish, bajarish va refleksiya bosqichlari uzviy bog'liq bo'lib, ular samarali faoliyatning siklik mexanizmini tashkil etadi. Tadqiqotimiz natijalari ham aynan shu siklik mexanizm o'qituvchi faoliyatida namoyon bo'lishini ko'rsatdi.

Shu bilan birga, metokognitiv rivojlanishning kasbiy o'z-o'ziga ishonch bilan bevosita aloqadorligi kuzatildi. O'z faoliyatini tahlil qila oladigan va xatolarini konstruktiv baholay oladigan o'qituvchilarda pedagogik o'z-o'ziga ishonch darajasi yuqori bo'lishi aniqlandi. Bu holat Albert Banduraning self-efficacy nazariyasiga mos keladi. Bandura fikricha, shaxsning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi uning motivatsiyasi va faoliyat natijalarini belgilaydi. Metokognitiv ko'nikmalar aynan shu ishonchni mustahkamlovchi ichki psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi, chunki ongli nazorat va tahlil mavjud bo'lgan sharoitda noaniqlik va kasbiy xavotir kamayadi.

Muhokama natijalari shuni ham ko'rsatdiki, metokognitiv omillar faqat individual psixologik jarayon sifatida emas, balki ijtimoiy-kasbiy muhit bilan o'zaro ta'sirda shakllanadi. Bu jihat madaniy-tarixiy yondashuv asoschisi Lev Vygotsky konsepsiyasiga muvofiq keladi. Vygotskiy yuqori psixik funksiyalar ijtimoiy hamkorlik jarayonida shakllanishini ta'kidlagan edi. Tadqiqot davomida metodik seminarlar, guruhviy reflektiv muhokamalar va hamkasbiy tahlillar o'qituvchilarning metokognitiv faolligini sezilarli darajada kuchaytirgani kuzatildi. Demak, metokognitiv rivojlanish individual introspeksiya bilan cheklanmay, kasbiy hamkorlik muhitida yanada samarali shakllanadi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, metokognitiv yondashuv o'qituvchining kasbiy "yonib ketish" (burnout) xavfini kamaytirishga ham xizmat qiladi. Refleksiya va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari rivojlangan pedagoglar stressli vaziyatlarda konstruktiv strategiyalarni tanlaydi, muammoli vaziyatlarni shaxsiy muvaffaqiyatsizlik sifatida emas, balki rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qiladi. Bu esa affektiv barqarorlikni ta'minlaydi va kasbiy uzoq muddatli samaradorlikni oshiradi.

Shuningdek, muhokama jarayonida metokognitiv omillar va innovatsion pedagogik faoliyat o'rtasidagi bog'liqlik ham aniqlandi. Metokognitiv xabardorlik yuqori bo'lgan o'qituvchilar yangi metod va texnologiyalarni tanlashda ongli va tanqidiy yondashuvni namoyon etadi, ya'ni ular innovatsiyani tasodifiy emas, balki maqsadli ravishda joriy etadi. Bu esa pedagogik jarayonning tizimlilik va samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, muhokama natijalari metokognitiv omillar o'qituvchi kasbiy faoliyatining markaziy determinantlaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Ular pedagogik jarayonning ichki boshqaruv mexanizmlarini faollashtiradi, reflektiv kompetentlikni rivojlantiradi, motivatsion barqarorlikni mustahkamlaydi va kasbiy o'sish uchun psixologik zamin yaratadi. Shu

bois, o'qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarida metokognitiv strategiyalarni tizimli ravishda integratsiya qilish zamonaviy ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi zarur.

Xulosa. O'qituvchi kasbiy faoliyat samaradorligini metokognitiv omillar asosida takomillashtirish muammosini nazariy va empirik jihatdan tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, metokognitsiya pedagogik jarayonning ichki boshqaruv mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi va u o'qituvchining kasbiy yetukligi, refleksiv kompetentligi hamda professional barqarorligini belgilovchi asosiy determinantlardan biridir. Metokognitiv xabardorlik, o'z-o'zini nazorat qilish, rejalashtirish va refleksiya kabi jarayonlar pedagogning nafaqat bilish faoliyatini, balki motivatsion va affektiv holatini ham tartibga soladi. Shu jihatdan, metokognitsiya o'qituvchi shaxsining integral kasbiy sifatiga aylanadi.

Tadqiqot natijalari metokognitiv omillar bilan kasbiy faoliyat samaradorligi o'rtasida barqaror va statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi. Bu holat metokognitsiya nazariyasining asoschisi John Flavell tomonidan ilgari surilgan g'oyalar hamda o'z-o'zini boshqarish modeli muallifi Barry Zimmerman konsepsiyalarining pedagogik faoliyat doirasida ham dolzarbligini ko'rsatadi. Shuningdek, o'qituvchining o'ziga ishonchi va kasbiy qat'iyati metokognitiv boshqaruv bilan uzviy bog'liq ekanligi Albert Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi bilan hamohang tarzda namoyon bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, metokognitiv yondashuv o'qituvchining kasbiy faoliyatini intuitiv darajadan ongli, tahliliy va tizimli darajaga olib chiqadi. Bu esa pedagogik qarorlar sifatini oshiradi, innovatsion faoliyatga tayyorlikni kuchaytiradi, stress va kasbiy "yonib ketish" xavfini kamaytiradi hamda ta'lim jarayonining umumiy samaradorligini ta'minlaydi. Metokognitiv strategiyalarni o'qituvchilarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimiga integratsiya qilish zamonaviy ta'limni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Shunday qilib, metokognitiv omillar pedagogik-psixologik mexanizmlar tizimida markaziy o'rin egallab, o'qituvchi kasbiy faoliyatining sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qiladi. Bu esa ta'lim sifatini oshirish, raqobatbardosh va refleksiv fikrlovchi pedagog kadrlarni shakllantirish hamda uzluksiz kasbiy rivojlanish muhitini yaratish uchun mustahkam ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Флейвелл Дж. Х. Метакогнция и когнитивный мониторинг: новая область когнитивно-развивающих исследований // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, № 10. – P. 906–911.
2. Brown A. L. Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms // Metacognition, Motivation, and Understanding. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1987. – P. 65–116.
3. Zimmerman B. J. Attaining self-regulation: A social cognitive perspective // Handbook of Self-Regulation. – San Diego: Academic Press, 2000. – P. 13–39.
4. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. – New York: Freeman, 1997. – 604 p.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Педагогика, 1982. – 288 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
8. Зимняя И. А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
9. Маркова А. К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. – 308 с.
10. Хуторской А. В. Компетентностный подход в образовании. – М.: Эйдос, 2003. – 256 с.
11. Schraw G., Dennison R. S. Assessing metacognitive awareness // Contemporary Educational Psychology. – 1994. – Vol. 19, № 4. – P. 460–475.

Yadgarova Gulbaxor Tillayevna

BuxDPI, Psixologiya kafedrası dotsenti

gulbaxoryadgarova@gmail.com

GLOBALLASHUV JARAYONI - PSIXOLOGIK XAVSIZLIK MUAMMOSI SIFATIDA

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос об информации как главном источнике информации в развитии современного человеческого общества, ориентации молодежи на знания, виртуализации реальной жизни и глобализации культурной жизни. В частности, интерпретируется процесс глобализации: психологическая безопасность индивида в условиях политических, экономических, духовных и социальных изменений, определенные меры защиты от воздействий, способных изменить психическое состояние, психологические характеристики и поведение разума против его воли, с особым акцентом на понятиях физической и психологической опасности.

Ключевые слова: глобализация, психологическая безопасность, физическая безопасность коммуникативная культура, общение, психическое состояние, развитие, меры защиты.

Abstract. This article focuses on the issue of information as the main source of information in the development of today's human society, the orientation of young people to knowledge, the virtualization of real life and the globalization of cultural life. In particular, the globalization process: the psychological security of the individual in political, economic, spiritual, social changes, certain protections against influences that can change the mental state, psychological characteristics and behavior of the mind against his will are interpreted, with special emphasis on the concepts of physical danger and psychological danger.

Key words and concepts: globalization, psychological safety, physical safety, communication culture, communication, mental state, development, protective measures.

Hozirgi zamon jamiyatida ijtimoiy va madaniy jarayonlar, shubhasiz, rivojlanishni o'zida aks ettiradi. XX asrning 50-yillaridan boshlab kishilik jamiyatini rivojlantirishning asosiy manbalari sifatida axborot, yoshlarni bilimlarga yo'naltirish, real hayotni virtuallashtirish va madaniy hayotning globallashuvi jamiyatning barcha sohalarida (siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, ijtimoiy) yangilanishlarga olib keldi. Hozirgi paytda moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish elementiga axborot texnologiyalarining kiritilishi, dunyo kommunikatsiya tizimining rivojlanishi, yuqori texnologik mahsulotlar salmog'ining o'sishi, TMK (Transmilliy korporatsiya)larning salmog'i jahon savdo iqtisodiyotida belgilovchi rolni bajarishi ijtimoiy-madaniy jarayonlarning globallashuviga olib keldi. Madaniyatlararo geosiyosiy masalalarning dolzarblashuvi, mamlakat ichki va tashqi siyosatida yangi ustuvor yo'nalishlarni yaratish, madaniyatli sanoatning globallashuvi "postindustrial jamiyat", "axborotlashgan jamiyat", "intellektual jamiyat" singari yangi tushunchalarni shakllantirdi va zamonaviy sivilizatsiyaning postindustrial bosqichiga o'tishi tezlashdi.

XXI asrning boshlarida globallashuv inson hayotining ikki sohasida: iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy sohalarida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lmoqda. Binobarin, globallashuvning mamlakatlar, xalqlar va kichik mahalliy etnik guruhlariga, insoniyat mavjudligiga ta'sir etuvchi omillarini aniqlashni ushbu jarayonning ikki tarkibiy qismini tahlil qilmasdan amalga oshirib bo'lmaydi. Mamlakatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Keyingi yillarda Yer yuzida keskin geosiyosiy o'zgarishlar ro'y berdi, xalqaro miqyosida xavfsizlik va barqarorlik tizimi izdan chiqmoqda. Globallashuv jarayonining tobora shiddatli tus olishi nafaqat insoniyat imkoniyatlarini kengaytirmoqda, balki ziddiyatlarning keskinlashuvi, rivojlangan va qoloq davlatlar o'rtasidagi tafovutning o'sishiga olib kelmoqda. Buning oqibatida tinchlik va barqarorlikka raxna solayotgan, mohiyati va ko'lamiga ko'ra transmilliy xususiyatga ega turli xatti-harakatlar sodir etilmoqda".

Global ijtimoiy-madaniy jarayonlar tushunchasini izohlashda fan fenomeni alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, birinchidan, ilmiy- texnikaviy inqilob ijtimoiy-madaniy globallashuv omili sifatida fanni ijtimoiy hayotning barcha sohalarini rivojlanishining asosiy omiliga aylantiradi. Shu bilan birga, bugungi kunda zamonaviy fan dunyo aholisining farovon hayot kechirishi uchun iste'mol va ishlab chiqarishni tubdan oshirishga xizmat qilmoqda, desak, yangilashmagan bo'lamiz. Shu boisdan ham global ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarning muhim omili sifatida fan va texnika rolining tez o'sishi nafaqat mehnat hamda bo'sh vaqt mazmunining o'zgarishiga, balki ma'naviy hayotda ham muhim o'zgarishlarga olib keladi.

Global ijtimoiy-madaniy jarayonlarning tezlashishi mavjud muammolarni milliy-mintaqaviy emas, balki global miqyosda hal qilish holatidir. Bu jarayonda birorta jamiyat o'z-o'zini izolyatsiya qila olmaydi. Globallashuv jarayoni jamiyatning ochiq tizim holatida bo'lishini xohlaydi hamda shuni ta'minlaydi.

Keyingi paytda an'anaviy madaniyatlarning global ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan ziddiyati kuzatilib, an'anaga nisbatan zo'ravonlik holatlari uchramoqda. Birinchidan, ma'naviy-mafkuraviy xavfsizlik muammosi inson, oila, jamiyat, davlat muassasalarining tahdidlarga qarshi turish salohiyatini bildirib, zamonaviy dunyoda insoniyat va umuman, olam uchun eng muhim fenomenlardan biridir; ikkinchidan, bugungi kunga kelib, dunyoda turli xalqlar, millatlarning birlashish g'oyasi xilma-xillikning universalligi g'oyasi bilan almashtirilmogda. Zamonaviy gumanitar sohada xavfsizlik konsepsiyasini yaratishga bo'lgan harakat aynan shu zaruratdan kelib chiqadi. Zero, global ijtimoiy-madaniy jarayonlarda ma'naviyatni saqlash va xavfsizlik o'zbek xalqiga butun hayoti davomida rivojlanib kelgan asosiy ma'naviy-axloqiy prinsiplar, meyorlar, an'analar, turmush tarzi, milliy o'ziga xoslik va madaniy o'ziga xoslikni himoya qilishga imkon beradi.

Insoniyat bor ekan, uning uchun xavfsizlik muammosi mavjud. Odamlar doimo xavfsiz yashashga intiladi. Xavfsizlik turli jihatlariga ega. Siyosiy xavfsizlik (davlat xavfsizligi), texnik xavfsizlik (ko'pincha "xavfsizlik texnologiyasi" deb ataladi), ijtimoiy xavfsizlik (boshqa odamlar bilan o'zaro aloqa qilish uchun iloji boricha xavfsiz ijtimoiy muhitga intilish), ekologik xavfsizlik (mavjud tabiiy muhitda xavfsizlik bilan o'zaro ta'sir qilish) va xavfsizlikning boshqa ko'plab jihatlarini. Ammo xavfsizlikning barcha shakllarining kvintessensiyasi bu psixologik xavfsizlik, ya'ni ma'lum bir vaqtning o'zida uning hayotida hech qanday xavf yo'qligiga sub'ektiv ishonch. Inson xavfsizligining barcha jihatlarini uning shaxsiy mavjudligiga taalluqli bo'lmaguncha mavhumdir.

Shaxsning psixologik xavfsizligi kategoriyasiga psixologik nuqtai nazardan yondashilsa, xavfsizlik an'anaviy ravishda tashqi muhitni tashkil etish (tadqiqotlarga ko'ra, birinchi navbatda sanoat), shu jumladan insonning (xodimlarning) xatti-harakatlari amalga oshirilishi kerak bo'lgan va faoliyatni imkon qadar samarali bajarishga imkon beradigan qoidalar tizimi sifatida tushuniladi. Bunda "qoidalar" juda keng tushuniladi - qonunlar va qoidalardan tortib, shaxsning qadriyatlarini, munosabatlari va afzalliklarigacha. Xavfsizlik kontsepsiyasi an'anaviy ravishda himoya xarakteriga ega bo'lib, jamoat xavfsizligining ko'plab kontsepsiyalari va siyosatshunoslikdagi xavfsizlikning klassik nazariyalari shunga asoslanadi. Xavfsizlikni falsafiy kontekstda tushunish bizni bevosita "iroda erkinligi" muammosiga olib keladi.

Psixologiyada "xavfsizlik" tushunchasi ta'rifida juda murakkab va noaniqdir. U psixologiyaning ergonomika, mehnat psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi kabi sohalarida keng qo'llaniladi va shu bilan birga o'zining psixologik mazmuniga ko'ra noaniq va, qat'iy aytganda, o'zidan "ajralgan" ruhiy tuzilmadir. Unda qayd etilgan ruhiy voqelik noaniq va "Xavf", "Tashvish", "Qo'rquv" kabi hodisalarning aksi sifatida tavsiflanadi. Shunday qilib, uning o'z mohiyati boshqa aqliy tushunchalarda yo'qoladi va xiralashadi.

Shu bilan birga, bu kontsepsiya ruhiy ko'rinishlar va shaxsiy xususiyatlarning eng muhim jihatini aks ettiradi. O'zini xavfsiz his qilish hayotning barcha sohalarida samarali xulq-atvorning hal qiluvchi omiliga aylanadi, qaror qabul qilishda, tanlovga undashda va hokazo. O'zini xavfsiz deb bilish ko'p jihatdan shaxsning ichki dunyosini tashkil qiladi, uning mazmunini shakllantiradi va uning xilma-xilligini belgilaydi.

Subektiv darajada xavfsizlik shaxsiy qadriyat shaklini oladi, u boshqa asosiy qadriyatlar bilan birga uning mavjudligini belgilaydi. Ko'pgina nazariyalar shaxsiyatni shakllantirishda xavfsizlik hissi muhimligini ta'kidlaydi. A. Maslou tomonidan motivatsiyani shakllantirishning taniqli nazariyasi "xavfsizlik" ni asosiy ehtiyoj sifatida belgilaydi. Uni qoniqtirmasdan, uyg'un rivojlanish va shaxsiy o'zini o'zi amalga oshirishga erishish mumkin emas.

Shaxsning psixologik xavfsizligi - bu ongni shaxsning irodasiga qarshi, uning ruhiy holatini, psixologik xususiyatlarini va xatti-harakatlarini o'zgartirishi mumkin bo'lgan ta'sirlardan ma'lum bir himoyasidir.

B.G.Ananev shaxsning psixologik xavfsizligini ta'minlash uchun uchta omil zarurligini ta'kidlaydi: inson omili, ekologik omil va xavfsizlik omili. Birinchi ikkitasi asosiy hisoblanadi. Inson omillari - bu xavfli vaziyatlarga insonning turli reaksiyalari. Atrof-muhit an'anaviy ravishda jismoniy va ijtimoiy bo'linadi. O'zini xavfsiz his qilish uchun u inson uchun qulay va tushunarli bo'lishi kerak. Xavfsizlik omili - bu odamlar o'zlarini xavotirli va xavfli vaziyatlardan himoya qilish uchun foydalanadigan vositalar. Ular jismoniy va psixologik (psixologik himoya mexanizmlari) bo'lishi mumkin.

Xavfsizlik tahdid bilan chambarchas bog'liq. Yuridik adabiyotlarda shaxsga tahdidning yo'nalishiga qarab quyidagilar ajralib turadi:

- jismoniy xavf - organizmning jismoniy holatiga, uning normal faoliyatiga tahdid;
- psixologik xavf - mumkin bo'lgan psixologik zarbalarga olib keladigan va tahdidlar, haqoratlar, kamsitishlar, jinoiy elementlar tomonidan ta'qiblar shaklida yoki voqelikning dahshatli rasmlarini idrok etishning kuchayishi shaklida ifodalangan tahdid.

Binobarin, inson hech qanday tahdid bo'lmasa yoki undan himoyalanganda o'zini xavfsiz his qiladi. Xavfsizlik tushunchasi ko'pchilikning ongida xavfsizlik bilan bog'liq. Inson xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib, xavfsizlik faol ijtimoiy o'zaro ta'sirni talab qiladi. Biz birga bo'lganimizda himoyalanganmiz. Biroq, jamiyatga qo'shilish erkinlikni cheklashni anglatadi va shaxsiy xavfsizlikka ijtimoiy tahdidlarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, yengib bo'lmaydigan paradoks paydo bo'ladi: xavfsizlik vaziyatni mutlaq nazorat qilish, atrof-muhitni nazorat qilish va erkin faol xatti-harakatlar imkoniyati bilan mumkin, ammo jamiyatda bu mumkin emas. Jamiyat shaxsning erkin xulq-atvorini qoidalar tizimi bilan cheklaydi va shu bilan birga insonni atrof-muhitning zararli omillaridan himoya qiladi. Ijtimoiy aloqalar raqobatbardosh, manipulyativ, ko'rsatma, do'stona va hokazo bo'lishi mumkin. Ular inson ongida xavfsizlik effektini ham, stressni, xavotirni, muammoni kutishni, ya'ni xavfni qo'zg'atishi mumkin. Bu paradoks insonning holati dinamikasida energetik omil hisoblanadi. Inson ijtimoiy qadriyatlarni, me'yorlarni, qonunlarni o'zlashtiradi, ular asosida axloq, shaxsiy qadr-qimmat, aql-idrok, mas'uliyat kabi shaxsiy fazilatlar shakllanadi. Bu odamga o'zini himoyalangan his qilish va turli xil stresslarga muvaffaqiyatli dosh berishga yordam beradi, sub'ektiv xatti-harakatlar erkinligi hissi bilan.

Shaxs xavfsizlikni ikki darajadagi idrok etish bilan tavsiflanadi: jismoniy xavfsizlik va ijtimoiy-psixologik xavfsizlik. Jismoniy darajaga shaxsning jismoniy xavfsizligini ta'minlaydigan omillar kiradi. Psixologik daraja vaziyat va hodisalarni xavfsiz deb sub'ektiv idrok etish bilan belgilanadi; stressli vaziyatlarda psixologik barqarorlikni saqlash.

Albatta, shuni ta'kidlash kerakki, shaxsiy xavfsizlik umuman olganda turli darajadagi omillarning kombinatsiyasi bilan shakllanadi. Masalan, oziq-ovqatning mavjudligi, agar u psixologik darajada sifatsiz deb hisoblansa, insonning hayotiy xavfsizligini ta'minlash uchun etarli bo'lmasligi mumkin. Agar biz ekstremal vaziyatlarni hisobga olmasak - inson hayotiga xavf tug'ilishi ko'p jihatdan xavfsizlikning psixologik darajasi shaxsning umumiy xavfsizligini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Keling, buni batafsil ko'rib chiqaylik.

Jismoniy daraja. Bu erda shaxsiy xavfsizlikni shakllantirishda siz favqulodda vaziyatlarda inson xatti-harakatlari psixologiyasi, jinoiy psixologiya, olomon psixologiyasi va vahima psixologiyasidan ma'lumotlardan foydalanishingiz mumkin. Misol uchun, agar odam vahima qo'zg'atish shakllarini bilsa, u mumkin bo'lgan qurbonlarning oldini oladi (masalan, tiqilinch natijasida), shu bilan o'zi va boshqa odamlar uchun xavfsizlikni ta'minlaydi. Psixologiyaning turli

sohalarida odamlarning ekstremal, stressli, favqulodda vaziyatlardagi xatti-harakatlarining naqshlari va hodisalarini aniqlash bo'yicha tadqiqotlar olib boriladi va ularning barchasi nafaqat nazariy, balki ushbu mavzu kontekstida ayniqsa muhimdir. amaliy xarakterga ega. Ijtimoiy psixologiya doirasida, masalan, guvohning aralashmaslik hodisasi, olomonning jozibador kuchining ta'siri, ijtimoiy muvofiqlik ta'siri va boshqalar aniqlangan. Ushbu va boshqa hodisalar shaxsiy xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish yoki bartaraf etish choralari uchun asos bo'lishi mumkin.

Psixologik daraja. Ushbu darajadagi shaxsiy xavfsizlikni ta'minlash uchun psixologiyaning barcha sohalarini jalb qilish mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, bu erda vaziyatni xavfsiz deb qabul qilish muhim rol o'ynaydi. Hamma narsa, albatta, shaxsga bog'liq - ba'zi odamlar tashvishga ko'proq moyil, ba'zilari kamroq, boshqalarga qaraganda stressga chidamlilik darajasi yuqori va hokazo.

Biroq, psixologik tadqiqotlar va aniqlangan naqshlar natijasida olingan ma'lumotlarga asoslanib, biz shaxsning psixologik xavfsizligi darajasini oshirishimiz mumkin. Stressga chidamlilik o'rgatiladi, stress psixologiyasi ma'lumotlariga ko'ra, biz ushbu ko'rsatkichga ta'sir qilishimiz, uni oshirishimiz va shu bilan shaxsiy xavfsizlik omillariga ta'sir qilishimiz mumkin. Psixologiyaning deyarli har bir bo'limida, agar ushbu ma'lumotlar qo'llanilsa, shaxsiy xavfsizlikni ta'minlashga u yoki bu tarzda ta'sir ko'rsatadigan materiallar va nazariyalarni topishimiz mumkin. Biroq, xavfsizlik masalalarini dolzarb o'rganishga psixologiyaning ikkita asosiy yo'nalishi e'tibor beradi. Bu kasbiy faoliyat sub'ektining xavfsizligi psixologiyasi va atrof-muhit xavfsizligi psixologiyasidir. So'nggi yillarda inson xavfsizligining psixologik muammolarini tizimli o'rganish paydo bo'la boshladi.

Xavfsizlik, birinchi navbatda, shaxsning ichki subektiv holatidir. Har qanday fenomen kabi, xavfsizlik tushunchasi ham ikkilik mantiqqa bo'ysunadi. Xavfsizlik holatini xavf holatisiz baholash mumkin emas.

Psixologik xavfsizlik ta'riflarini tahlil qilish bizga bitta shubhasiz xulosa chiqarishga imkon beradi: u kuchli sub'ektiv elementni o'z ichiga oladi. Biroq, odamlar o'zlarini xavfsiz his qilishlari kerak bo'lgan narsalar haqida butunlay boshqacha fikrlarga ega. Xavfsizlikni sub'ektiv tuyg'u sifatida tushunish uchun uning psixologik mohiyatini tushunish kerak. Bu nima: his-tuyg'u, kayfiyat, noaniq hissiyot, ruhiy holat yoki shunga o'xshash narsalar.

Shuni tan olish kerakki, eng asosiy darajada xavfsizlik bu bizning ruhimizning o'ziga xos holati bo'lib, u o'zimizni uyg'un, ishonchli, ijobiy va baxtli his qilishimizga imkon beradi. Xavfsizlik - bu hayotdan qoniqish, tinchlik, dam olish, ijobiy his-tuyg'ularga erishish, atrofimizdagi dunyoni ijobiy idrok etish.

Xavfsizlik - bu shaxs uchun muhim bo'lgan vaziyatlarda yuzaga keladigan bir nechta ruhiy holatlarni birlashtirgan integratsion holat.

O'zini xavfsiz his qilish uchun odamga atrof-muhit va uning xatti-harakati barqarorligi va aniqligi kerak. Inson tabiatan xavfdan qochish uchun dasturlashtirilgan. Xavfdan qochishning matematik modellari mavjud. Biroq, agar xavfli xatti-harakatlar uchun potentsial mukofot etarlicha katta bo'lsa, insonning bu tendentsiyasi yo'qoladi. Xavfsiz holatni saqlash usullari mavjud. Tabiiy mexanizm - bu psixologik himoya. Shaxsni psixologik himoya qilish - bu turli ijtimoiy omillar va vaziyatlar ta'sirida shaxsning psixologik xavfsizligini ta'minlaydigan murakkab tizim. Bu aqliy muvozanatni saqlashga va har bir insonning hayotida muqarrar ravishda yuzaga keladigan ortiqcha hissiy tajribalarni bartaraf etishga yordam beradi. Insonga turli xil hayotiy vaziyatlarga moslashishga imkon beradigan turli xil psixologik himoya mexanizmlari mavjud. Ular paydo bo'ladigan xavf-xatarlarning stressli ta'sirini kamaytiradi, ekstremal vaziyatlarda oqilona xatti-harakatni saqlashga imkon beradi, lekin shu bilan birga ob'ektiv haqiqatni baholashni buzish orqali ularni kuchaytirishi mumkin. Shunday qilib, tobora ko'proq odamlar stressni engishga qodir bo'lmagan holda, giyohvandlik va xatti-harakatlarning qabul qilinishi mumkin bo'lmagan shakllariga murojaat qilishadi, bu esa shaxsning moslashish qobiliyatining buzilishiga olib keladi. Xavf holatini yengishning yo'li bu kurash strategiyasidir. Yengish strategiyalari psixologik himoya usullaridan biri sifatida, balki shaxsiy xususiyat sifatida

ham ko'rib chiqilishi mumkin: stress reaksiyasiga javob berishga moyillik. Bunday holda, engish strategiyalari shaxsning ongli nazorati ostida bo'ladi.

Psixologik nuqtai nazardan o'z-o'zini himoya qilish - bu sub'ektning atrof-muhit bilan dinamik muvozanat holatiga erishishga imkon beradigan va erishish ehtimoliga ta'sir qiluvchi ma'lum bir tashqi va ichki parametrlar to'plamini ruhiy holatini nazorat qilishga erishish. u uchun muhim bo'lgan maqsadlar va tegishli muammolarni hal qilish. Psixologik o'zini o'zi himoya qilish o'ziga xos naqshlari, strategiyalari, tamoyillari, tashkil etish vositalari va usullari bilan tavsiflanadi. O'z-o'zini himoya qilish tizimining yo'q qilinishi sub'ektning dunyoqarashining o'zgarishi bilan bog'liq. Har bir aniq holatda sub'ektning xavfsizligiga ta'sir ko'rsatadigan ruhiy xususiyatlar uning xavfga javob berishni qo'llab-quvvatlovchi yoki bunga ma'lum to'siqlarni keltirib chiqaradigan hozirgi ruhiy holatlari orqali sinadi.

Shubhasiz bugungi kunda shaxsning psixologik xavfsizligi muammosining ahamiyati cheksizdir. Zamonaviy psixologlar: "Xavfsizlik har qanday tizimning rivojlanishi uchun zaruriy shartdir" – deb, bekorga takidlab o'tishmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoev Sh.M. BMT Bosh Assambleyasining 80-yubiley sessiyasidagi nutqi. 23yil, 23 sentyabr
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-tom. - T.: Ўзбекистон НМИУ, 2018 й.
3. Anan'ev. B.G. Психология чувственного познания., Москва «Наука» 2001
4. Andreeva G.M. Социальная психология. СПб. – 2002.
5. Чориев С. Оламга негатив муносабат: хавфсизликка таҳдид.//
6. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Респ. илмий-наз. конф.мат.-Қарши, 2007.- 16-6
7. Yadgarova G. T. Ijtimoiy psixologiya: Darslik. B.: "Durdono" -2024

Sotvoldiyeva Zebiniso Abbosbek qizi

Namangan davlat universiteti doktoranti, Qo'qon universiteti Andijon filiali,
Pedagogika, psixologiya va jismoniy madaniyat kafedrasi o'qituvchisi

zebunisotvoldiyeva4@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-7199-4411>

M.A.Maxsudova

Namangan davlat universiteti

Psixologiya kafedrasi dotsenti, Psixologiya fanlari nomzodi

mutabar60@gmail.com

UDK:159.922.6

YOSH PEDAGOGLARDA STRESSNI YENGISH (KOPING) STRATEGIYALARINING SHAKLLANISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada kasbiy faoliyatning boshlang'ich bosqichida faoliyat yuritayotgan yosh pedagoglarda stressni yengish (koping) strategiyalarining shakllanish mexanizmlari kompleks ravishda tadqiq etilgan. Tadqiqotning nazariy asosini R. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressni kognitiv baholash va coping nazariyasi tashkil etadi. Ushbu maqolada yosh o'qituvchilarning kasbiy moslashuv jarayonida yuzaga keladigan stress omillari, ularning emotsional holati hamda qo'llaniladigan konstruktiv va destruktiv coping strategiyalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik empirik jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari yosh pedagoglarda konstruktiv coping ko'nikmalarini rivojlantirish, emotsional intellektni shakllantirish hamda ta'lim muassasalarida tizimli psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash dasturlarini joriy etish zarurligini asoslaydi. Mazkur ish nazariy va amaliy jihatdan pedagoglarning kasbiy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: yosh pedagog, stress, coping-strategiya, adaptatsiya, emotsional intellekt, kasbiy deformatsiya, psixologik himoya.

Аннотация. В данной статье комплексно исследованы механизмы формирования стратегий преодоления стресса (копинг-стратегий) у молодых педагогов, находящихся на начальном этапе профессиональной деятельности. Теоретической основой исследования послужила теория когнитивной оценки стресса и копинга, разработанная Р. Лазарусом и С. Фолкман. В статье эмпирически проанализирована взаимосвязь между стрессовыми факторами, возникающими в процессе профессиональной адаптации молодых учителей, их эмоциональным состоянием, а также применяемыми конструктивными и деструктивными копинг-стратегиями.

Результаты исследования обосновывают необходимость развития у молодых педагогов конструктивных копинг-навыков, формирования эмоционального интеллекта, а также внедрения системных психолого-педагогических программ поддержки в образовательных учреждениях. Данная работа имеет теоретическую и практическую значимость и направлена на укрепление профессиональной устойчивости педагогов.

Ключевые слова: молодой педагог, стресс, копинг-стратегия, адаптация, эмоциональный интеллект, профессиональная деформация, психологическая защита.

Abstract. This article provides a comprehensive study of the mechanisms underlying the formation of coping strategies among young teachers at the initial stage of their professional activity. The theoretical framework of the research is based on the cognitive appraisal theory of stress and coping developed by R. Lazarus and S. Folkman. The study empirically analyzes the relationship between stress factors arising during the process of professional adaptation of young teachers, their emotional states, and the constructive and destructive coping strategies they employ.

The findings substantiate the need to develop constructive coping skills in young educators, foster emotional intelligence, and implement systematic psychological and pedagogical support

programs within educational institutions. The study holds both theoretical and practical significance and contributes to strengthening the professional resilience of teachers.

Key words. *young teacher, stress, coping strategy, adaptation, emotional intelligence, professional deformation, psychological defense.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimidagi islohotlar o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablarni oshirmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasasini tamomlab, ilk bor pedagogik faoliyatini boshlayotgan yosh mutaxassislar uchun dastlabki 1–3 yil "krizisli davr" hisoblanadi.

O'zbekistonda pedagoglarning kasbiy faoliyatining huquqiy kafolatlari va qo'llab-quvvatlanishiga oid bir qator normativ-huquqiy hujjatlar mavjud. Ular pedagoglarning kasbiy faoliyat sharoitlarini yaxshilash, professional qo'llab-quvvatlash va huquqiy himoya tizimini mustahkamlash orqali stress omillarini kamaytirish imkonini beradi.

“Pedagogning maqomi to'g'risida”gi qonun pedagoglar (o'qituvchilar) ning huquqlari, kafolatlari, ijtimoiy himoyasi hamda kasbiy faoliyat sharoitlarini tartibga soladi:

pedagoglarning o'z kasbiy faoliyatini yuritish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishi belgilangan;

pedagogni kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan ishlar va aralashuvdan himoyalaniish kafolatlangan;

mentorlik mexanizmi - yosh boshlovchi pedagoglarga bir yil davomida tajribali o'qituvchi (mentor) tayinlanadi, bu ularning moslashuvini yengillashtiradi.

Ushbu qonun yosh pedagoglarni kasbiy faoliyat sharoitlarini yaxshilash, huquqni himoya qilish va mehnat yuklamasini tartibga solish orqali yordam beradi.

“Ta'lim to'g'risida”gi qonunda ta'lim sohasida ishlovchi pedagoglar huquqlari, malaka oshirish, ishlash sharoitlari va mehnat talablari belgilangan, xususan:

pedagoglarning uzluksiz professional rivojlanishi (malaka oshirish) bo'yicha normalar;

mehnat va dam olish huquqlari, sog'lom ish sharoitlari kabi asosiy konstitutsiyaviy kafolatlar muhokama qilinadi.

Muammoning dolzarbligi: Statistik ma'lumotlarga ko'ra, yosh o'qituvchilarning qariyb 30-40 foizi aynan birinchi besh yillikda kasbiy stress va "yonish" (burnout) sindromi tufayli sohani tark etadi. Stressni yengish (koping) mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganligi nafaqat ta'lim sifatiga, balki pedagogning ruhiy va jismoniy salomatligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy dunyoda ta'lim tizimining transformatsiyalashuvi, raqamli texnologiyalarning o'quv jarayoniga shiddat bilan kirib kelishi va pedagog shaxsiga qo'yilayotgan ijtimoiy-madaniy talablarning ortishi o'qituvchi kasbini psixologik jihatdan eng murakkab faoliyat turlaridan biriga aylantirdi. Ayniqsa, kasbiy faoliyatning boshlang'ich bosqichida bo'lgan yosh pedagoglar uchun bu davr nafaqat nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, balki shaxsiy va kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi, murakkab ijtimoiy-pedagogik muhitga moslashish jarayoni bilan xarakterlanadi.

Yosh mutaxassis oliy ta'lim muassasasida olgan nazariy bilimlari va amaliyotdagi real qiyinchiliklar (o'quvchilar intizomi, hujjatlar ko'pligi, ota-onalar bilan nizolar) o'rtasidagi tafovut tufayli kognitiv dissonansga uchraydi.

Shuningdek, o'qituvchilar zamonaviy ta'lim tizimida yuz berayotgan keskin va tezkor o'zgarishlar sharoitida yuqori darajadagi stressni boshdan kechirmoqda. O'qitish metodlarining raqamlashtirilishi, masofaviy va aralash ta'lim shakllarining keng joriy etilishi, baholash tizimidagi yangilanishlar hamda doimiy ravishda yangilanib borayotgan o'quv dasturlari pedagoglardan moslashuvchanlik, innovatsion yondashuv va yuqori kasbiy mas'uliyatni talab etmoqda. Shu bilan birga, hujjat yuritish hajmining ortishi, o'quvchilar va ota-onalar bilan muloqot intensivligining kuchayishi hamda natijadorlikka yo'naltirilgan monitoring tizimlari o'qituvchilarning ish yuklamasini sezilarli darajada oshirmoqda. Bunday omillar yangi ta'lim muhitiga moslashish jarayonida psixologik bosimni kuchaytirib, emotsional charchoq, kasbiy “yonib ketish” (burnout) va motivatsiya pasayishiga olib kelishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, stressni boshqarish usullari va shaxsning moslashuv mexanizmlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur ilmiy tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur bog'liqlikni aniqlash o'qituvchilarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish hamda ta'lim sifatini yaxshilashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Stressni samarali boshqarish strategiyalarini aniqlash va ularni amaliyotga tatbiq etish orqali nafaqat individual darajada psixologik barqarorlikni ta'minlash, balki ta'lim muassasalarida sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish mumkin.

Bundan tashqari, mazkur tadqiqot natijalari shaxsiy va tashkiliy farovonlikka bevosita ta'sir ko'rsatayotgan global muammo - stressni boshqarish masalasiga tizimli va barqaror yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Ilmiy asoslangan strategiyalarni joriy etish orqali pedagoglarning kasbiy uzoq umr ko'rishi, ishga sodiqligi va umumiy hayot sifati oshirilishi mumkin. Shu tariqa, tadqiqot natijalari nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lib, zamonaviy ta'lim tizimida barqaror rivojlanishni ta'minlashga hissa qo'shadi.

Adabiyotlar tahlili. Hans Selye stress tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan. U "Umumiy moslashuv sindromi" nazariyasini ishlab chiqib, stressni organizmning tashqi ta'sirlarga javob reaksiyasi sifatida talqin qilgan. Uning ishlari pedagogik stressni tushunishda biologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Christina Maslach pedagoglar faoliyatida uchraydigan emotsional kuyish (burnout) sindromini o'rgangan. Maslach Burnout Inventory (MBI) metodikasini yaratgan. Uning tadqiqotlari yosh o'qituvchilarda stressning surunkali shakllari va kasbiy moslashuv bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

V.A. Bodrov kasbiy stress va psixologik barqarorlik muammosini o'rgangan. U kasbiy faoliyatning boshlang'ich bosqichida stressga chidamlilikning shakllanish omillarini tahlil qilgan. (V.A. Bodrov, 2006)

Stress va uni yengish (koping) muammosi psixologiya fanida alohida nazariy va amaliy yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, ushbu yo'nalishning metodologik asoslari R. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv-fenomenologik nazariya bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur nazariya stressni tashqi omillarning bevosita ta'siri sifatida emas, balki shaxsning vaziyatni qanday idrok etishi va baholashi bilan belgilanadigan psixologik jarayon sifatida talqin qiladi. Ya'ni stress obyektiv voqelikdan ko'ra, subyektiv kognitiv baholash natijasida yuzaga keladi. (Lazarus, Folkman, 1984)

Shu nuqtai nazardan, koping (coping) tushunchasi shaxsning tashqi yoki ichki talablar hamda o'zining real yoki idrok etilgan resurslari o'rtasidagi nomutanosiblikni kamaytirish yoki bartaraf etishga qaratilgan ongli, maqsadga yo'naltirilgan sa'y-harakatlari majmui sifatida ta'riflanadi. Koping passiv moslashuv emas, balki faol psixologik jarayon bo'lib, u vaziyatni o'zgartirishga yoki unga nisbatan munosabatni qayta tashkil etishga qaratilgan strategiyalarni o'z ichiga oladi.

Lazarus va Folkman koping strategiyalarini asosan ikki turga ajratadilar: muammoga yo'naltirilgan va hissiyotga yo'naltirilgan koping. Muammoga yo'naltirilgan koping vaziyatning o'zini o'zgartirish, muammoni hal qilish, rejalashtirish, qaror qabul qilish va faol harakat qilish orqali stress manbaini kamaytirishga qaratilgan bo'ladi. Hissiyotga yo'naltirilgan koping esa stress bilan bog'liq emotsional zo'riqishni tartibga solish, ichki kechinmalarni boshqarish, vaziyatni qayta talqin qilish yoki psixologik himoya mexanizmlaridan foydalanish orqali amalga oshiriladi. (Lazarus, Folkman, 1984)

Ilmiy muammoning qo'yilishi. Kasbiy faoliyatning ilk yillarida stressni yengish strategiyalarining shakllanish mexanizmi o'ziga xos xususiyatga ega. Tajribali pedagoglardan farqli o'laroq, yosh mutaxassislarda stressga qarshi "psixologik immunitet" hali to'liq shakllanmagan bo'ladi. Bu davrda shakllanadigan koping-strategiyalar ikki xil yo'nalishda rivojlanishi mumkin:

Konstruktiv (moslashuvchan) yo'nalish: Muammoni tahlil qilish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash va emotsional o'z-o'zini boshqarish.

Destruktiv (disfunktional) yo'nalish: Mas'uliyatdan qochish, agressiya, o'zini ayblash va kasbiy faoliyatga nisbatan negativ munosabatning shakllanishi.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida quyidagi metoddan foydalanildi:

Nazariy tahlil: Mavzuga doir psixologik va pedagogik adabiyotlarni qiyosiy o'rganish.

Psixodiagnostik test: Kasbiy yonish darajasini aniqlashda Christina Maslach va Susan E. Jackson tomonidan ishlab chiqilgan Maslach Burnout Inventory (MBI) so'rovnomasi qo'llanildi.

Statistik tahlil: Olingan natijalarni matematik-statistik qayta ishlash.

Tadqiqotda umumta'lim maktablarida 1 yildan 3 yilgacha ish stajiga ega bo'lgan 72 nafar yosh pedagog ishtirok etdi.

Natijalar

1-jadval.

Yosh pedagoglarda kasbiy kuyish ko'rsatkichlari (MBI natijalari)

Ko'rsatkich	Past daraja n (%)	O'rtacha daraja n (%)	Yuqori daraja n (%)
EE (Kasbiy charchash)	18 (25%)	31 (43%)	23 (32%)
DP (Depersonalizatsiya)	29 (40%)	26 (36%)	17 (24%)
PA (Shaxsiy yutuqlarni baholash)	21 (29%)	28 (39%)	23 (32%)

Natijalarga ko'ra:

Respondentlarning 32% ida kasbiy charchash (EE) yuqori darajada kuzatildi.

24% pedagoglarda depersonalizatsiya (DP) yuqori ko'rsatkichda namoyon bo'ldi.

29% ishtirokchilarda shaxsiy yutuqlarni past baholash holati qayd etildi (PA < 33).

EE va DP ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan pedagoglarning aksariyatida PA darajasi o'rtacha yoki past ekani aniqlanib, bu kasbiy kuyish xavfining kuchayganligini ko'rsatadi.

Korrelyatsion tahlil natijalariga ko'ra:

EE va DP o'rtasida musbat bog'liqlik ($r = 0.58$, $p < 0.01$)

EE va PA o'rtasida manfiy bog'liqlik ($r = -0.49$, $p < 0.01$) aniqlandi.

Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, hissiy charchoq ortgani sari hamdardlik pasayadi va shaxsiy samaradorlik hissi kamayadi.

Muhokama. Olingan natijalar yosh pedagoglarda kasbiy moslashuv jarayoni murakkab kechayotganini ko'rsatadi. Ish faoliyatining dastlabki yillarida yuqori mas'uliyat, rollar ziddiyati va emotsional yuklama kasbiy charchashni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. MBI natijalari shuni ko'rsatdiki, yuqori EE ko'rsatkichi ko'pincha konstruktiv bo'lmagan koping strategiyalari (masalan, hissiy chekinish, befarqlik) bilan bog'liq. DP darajasining oshishi esa pedagogning o'quvchilar va hamkasblar bilan munosabatlarida hissiy masofaning ortishiga olib keladi.

Shaxsiy yutuqlarni yuqori baholagan pedagoglarda esa stressni yengishning faol va muammoga yo'naltirilgan strategiyalari (rejalashtirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash izlash, refleksiya) ustunlik qilgani kuzatildi. Bu esa PA ko'rsatkichi "himoya mexanizmi" sifatida xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Natijalar yosh pedagoglarda koping strategiyalarining shakllanishi kasbiy tajriba, emotsional intellekt va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Maktabdagi "ustoz-shogird" tizimining to'g'ri yo'lga qo'yilganligi yosh mutaxassisda himoyalanganlik hissinu uyg'otadi. Bu esa tashqi stressorlarga nisbatan psixologik immunitetni oshiradi.

Xulosa. Yosh pedagoglarning sezilarli qismida kasbiy charchashning o'rtacha va yuqori darajasi aniqlangan.

Hissiy charchoq va depersonalizatsiya o'zaro bog'liq bo'lib, ular shaxsiy samaradorlik hissining pasayishiga olib keladi.

Shaxsiy yutuqlarni yuqori baholash kasbiy kuyishning salbiy ta'sirini kamaytiruvchi psixologik resurs vazifasini bajaradi.

Stressni konstruktiv yengish strategiyalarini rivojlantirish (treninglar, superviziya, psixologik qo'llab-quvvatlash dasturlari) yosh pedagoglarda kasbiy kuyishning oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Shunday qilib, koping strategiyalarining shakllanish mexanizmi kasbiy identifikatsiya, refleksiya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi orqali rivojlanadi hamda bu jarayon kasbiy kuyish darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Tavsiyalar. Yosh pedagoglarda kasbiy stressni kamaytirish hamda samarali koping strategiyalarini rivojlantirish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, o'qituvchilar faoliyatida hujjatlashtirish va hisobot topshirish jarayonlarini optimallashtirish zarur. Hisobotlarni tayyorlash bo'yicha aniq metodik ko'rsatmalar ishlab chiqish, yagona standart shakl va shablonlarni joriy etish, elektron platformalardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish pedagoglarning ortiqcha vaqt va psixologik zo'riqish sarflashining oldini oladi.

Ikkinchidan, pedagoglarning kasbiy rivojlanish jarayonida psixologik muvozanatni ta'minlashga qaratilgan tizimli trening va seminarlar tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Mazkur treninglarda nafaqat kasbiy kompetensiyalarni oshirish, balki o'z-o'zini refleksiya qilish, konstruktiv fikr almashish, kasbiy noaniqlik va ichki shubhalarni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi zarur.

Uchinchidan, o'qituvchilarning ish joyidagi stress omillarini kamaytirishga qaratilgan kompleks psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish tavsiya etiladi.

To'rtinchidan, pedagoglarda stressni boshqarish va muammoga yo'naltirilgan koping strategiyalarini shakllantirishga qaratilgan maxsus o'quv dasturlarini joriy etish zarur.

Shuningdek, ta'lim muassasalarida yosh o'qituvchilar uchun "Stress-menejment" kurslarini joriy etish, pedagogik faoliyatning dastlabki yillarida ish yuklamasini optimallashtirish, yosh mutaxassislarining ijobiy yutuqlarini muntazam rag'batlantirib borish samarali natija beradi.

Umuman olganda, mazkur tavsiyalarni tizimli va izchil ravishda amalga oshirish ta'lim muassasalarida sog'lom psixologik muhitni shakllantirish, yosh pedagoglarning kasbiy barqarorligini ta'minlash hamda ularning samarali faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020.
2. "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi Qonun. Lex.uz.2024.
3. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. – М.: ПЕП СЭ, 2006. – 528 с.
4. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer Publishing Company, 1984. – 445 p.
5. Lazarus R.S. Stress and emotion: a new synthesis. New York: Springer, 1999.
6. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2010.

Tovbayeva Mukaddam Safarovna

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

International School of Finance Technology and Science instituti Samarqand filiali

Gumanitar fanlar kafedrasi v.b.dotsenti

TURLI MILLATLI OILALARDA ER-XOTIN MOJAROLARINING IJTIMOY- PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola millatlararo nikohlardagi er-xotin janjallari haqida bo'lib, mojarolarning sabablari, ularning konstruktiv va destruktiv shakllari, hamda milliy madaniyat farqlari ta'siri tahlil qilingan. Millatlararo oilalarda mojarolar ehtimoli yuqoriroq, ammo nikohga tayyorgarlik darajasi bu ehtimolni pasaytirishi mumkin. Shuningdek, madaniyatlar uzoqligi mojarolarni kuchaytirishi mumkin

Kalit so'zlar: millatlararo nikoh, er-xotin mojarolari, madaniy farqlar, oilaviy moslashuv, konflikt.

Аннотация. В данной статье рассматриваются супружеские конфликты в межрасовых браках, анализируются причины конфликтов, их конструктивные и деструктивные формы, а также влияние национальных культурных различий. Вероятность конфликтов в межрасовых семьях выше, но уровень подготовки к браку может снизить эту вероятность. Кроме того, культурная дистанция может усиливать конфликты.

Ключевые слова: межрасовый брак, супружеский конфликт, культурные различия, адаптация семьи, конфликт.

Key words: interracial marriage, marital conflict, cultural differences, family adaptation, conflict.

Annotation. This article examines marital conflict in interracial marriages, analyzing the causes of conflict, its constructive and destructive forms, and the impact of national cultural differences. The likelihood of conflict in interracial families is higher, but the level of preparation for marriage can reduce this likelihood. Furthermore, cultural distance can exacerbate conflict.

Kirish. Jamiyat rivojlanib borar ekan, aksariyat davlatlar ko'p millatli bo'lgani uchun millatlararo nikohlar tobora ko'payib borayotgani dolzarblik bilan bog'liq. Shuni muhimki, bunday nikohlarning paydo bo'lishi tufayli xalqlar o'rtasida do'stlik munosabatlari mustahkamlanib, chet millat madaniyati bilan yaqindan tanishish yo'lga qo'yilib, millatlararo taranglik deyarli butunlay pasayib bormoqda. Biroq, oilada to'plangan madaniy qadriyatlarni yosh avlod tomonidan idrok etish darajasi, etnosotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bevosita otanoning ijtimoiy faoliyatiga, oila mavjud bo'lgan muhitga bog'liq.

Turli etnik jamoalar vakillari bo'lgan oilalardagi shaxslararo munosabatlar o'ziga xos xususiyatga ega. Oila munosabatlarining ahamiyatini, odamlarning bir-birlari oldidagi muayyan majburiyatlarini tushunish, oila va bolalar uchun javobgarlik, oilaviy hayotda muqarrar qiyinchiliklarni va shaxsiy erkinlik cheklovlarini ixtiyoriy ravishda qabul qilish insonning nikohga va oila qurishga tayyorligining boshlang'ich nuqtasidir.

Er-xotinlar o'rtasida yangi munosabatlar, oilaning funksiyalari va nikoh munosabatlarining mazmuni haqida yangi tasavvurlarni shakllantirmoqda. Buning natijasida, er-xotinlar o'zaro munosabatlarda shaxsiy erkinlik va mustaqillikni rivojlantirishga intilishmoqda. Biroq, o'zgaruvchan iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlar oilaviy hayotning ma'nosini pasaytiradi va konfliktlarni keltirib chiqaradi.

Mutaxassislarning fikricha, oilalarda 80-85% hollarda aniq konfliktlar yuzaga keladi, qolgan 15-20% hollarda esa turli sabablar bilan janjallar paydo bo'ladi. Konfliktlar, shuningdek, insonlarning tabiiy raqobat va o'zaro munosabatlardagi murakkabliklardan kelib chiqadi. Ko'pincha, bir vaqtlar bir-birini sevgan odamlar o'zaro tushunmovchiliklarga duch keladilar va bir-birlarida qiyinchiliklar izlashga intiladilar.

Er-xotin munosabatlaridagi mojarolar oilani beqarorlashtiradigan asosiy omillardan biridir. Ushbu mojarolarga sabab bo'luvchi omillar sifatida oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari (yetarli moddiy ta'minotning yo'qligi, yomon turar joy sharoiti, er-xotinning birining spirtli ichimliklarni iste'mol qilishi va boshqalar) hamda er-xotinlarning psixologik xususiyatlari va oiladagi munosabatlarning o'ziga xosligi ko'rsatilishi mumkin. Psixologlarning fikriga ko'ra, er-xotin janjallari yuzaga kelishida ularning manfaatlari, qarashlari, tushunchalari, didlari, odatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik muhim rol o'ynaydi. Ba'zi tadqiqotchilar er-xotinlar o'rtasidagi mojarolarning yuzaga kelishini ularning xarakterlari, axloqiy pozitsiyalari, rolga bo'lgan kutishlari, shaxsiy sifatleri va nikoh maqsadlari bo'yicha fikrlari mos kelmasligi bilan ham bog'laydilar.

Muhim rol o'ynaydigan omillardan biri ham er-xotinlar orasidagi ba'zi ehtiyojlarni nikohda birgalikda qondirishda yuzaga keladigan qarama-qarshiliklardir: oilaviy rollarni bajarishda, o'zaro muloqotda, moddiy ehtiyojlar, o'z "menini" himoya qilish ehtiyoji. Har bir turmush o'rtog' turmush qurish paytida allaqachon shakllangan ehtiyojlarga ega bo'ladi, ular har ikkala turmush o'rtog'i uchun bir xil bo'la olmaydi va ko'pincha qarama-qarshi bo'ladi. Agar turmush o'rtog'larda o'zaro hurmat, ishonch, bir-birini tushunish, sherikning ehtiyojlarini hisobga olish, bir-biriga bo'ysunish kabi sifatlar yaxshi rivojlangan bo'lsa, bu sohadagi qarama-qarshiliklar keskin ko'rinish olmaydi va muvaffaqiyatli yengib o'tiladi. Aks holda, agar turmush o'rtog'larda shu kabi sifatlar bo'lmasa, qarama-qarshiliklar shunchalik keskinlashadiki, har bir turmush o'rtog'ining ehtiyojlarini qondirish juda qiyin yoki ba'zan imkonsiz bo'ladi. Bu esa turmush o'rtog'lik munosabatlarida disgarmoniya yaratadi va oilaning barqarorligini buzadi. [1; 4].

Ammo barcha konfliktlar buzuvchi bo'lmaydi. Axir har qanday konflikt - bu turli manfaatlarning to'qnashuvi bo'lib, natijada biror muammoni o'zaro ma'qullanadigan yechimga keltirish mumkin. Lekin barchasi uni qanday olib borilish shaklidan kelib chiqadi. Hamkorlarning yashirin motivlari ochilganda, odamlar bir-birlari haqida o'zlari uchun yangi yoki qabul qilib bo'lmaydigan narsalarni bilib qolganda, natija turlicha bo'lishi mumkin. Lekin konstruktiv mojarolar turmush o'rtog'larning o'zaro da'volarini anglashlariga yordam beradi va ularni da'vo qilinayotgan masalalarni hal qilishda yagona pozitsiya ishlab chiqishga undaydi. Bunday mojarolar turmush o'rtog'larning umumiy ijobiy munosabatlari, o'zaro hissiy bog'liqligi fonida kechadi. Destruktiv mojarolar esa ularni keltirib chiqargan muammolarni hal qilmaydi va odatda turmush o'rtog'lar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash bilan cheklanadi. Bu ularning yagona nuqtai nazar ishlab chiqishiga xalaqit beradi, muloqot va hamkorlikni tartibsizlantiradi, hamkorlar o'rtasidagi hissiy jozibani zaiflashtiradi.

Ma'lumki, Sharqda asrlar mobaynida din va shariatning qonunlari hal qiluvchi ham axloqiy, ham huquqiy asos bo'lib keldi. Islom diniga xos muqaddas kitoblar va Sharq mutafakkirlarining asarlarida ham oila va nikohga, er-xotinning o'zaro munosabatlariga katta e'tibor berilgan.

Turkiston xalqlarining psixologiyasi, turmush tarzidagi o'ziga xosliklar, o'zbek ayolining odobi va axloqi, oilada o'zini tutishi juda ko'p olimlar va allomalarni qiziqtirib kelgan. Masalan, XIX asrning 70-yillarida fransiyalik etnograf, olim, musavvir Burdon xonim Turkiston ellari o'rtasida tadqiqot olib borgan. U bu xalqlarning hayot tarzi bilan tanishish jarayonida ayollarning odobi, bolalarga munosabati va er-xotin munosabatlarining xususiyatlarini o'rgandi. O'zbek ayolining o'z uyida, to'y-marosimlarda, qo'ni-qo'shnilar bilan muloqotda o'zini tutishi, axloq-odobi, sharm-hayosi uni hayratda qoldirdi.

Shu nuqtai nazardan juda qiziq savol tug'iladi – turmush o'rtog'lar turli millatga mansub bo'lgan oilalarda mojarolar qanchalik murakkab kechadi va ularning manbai eng ko'p nima bo'ladi?

Turli millatli oilalarda nikoh nizolari ancha murakkab. Bir millatli oilada uchraydigan muammolardan tashqari, turli millatli oilalar oldida urf-odat va an'analar bilan bog'liq qarama-qarshiliklar yuzaga kelmoqda. Shuning uchun turli millatlarga mansub bo'lgan turmush o'rtog'lar bir - biriga moslasha olmaydi.

Turli millatli oilalarda nikoh nizolari ancha murakkab. Bir millatli oilada uchraydigan muammolardan tashqari, turli millatli oilalar oldida urf-odat va an'analar bilan bog'liq qarama-qarshiliklar yuzaga kelmoqda. Shuning uchun turli millatlarga mansub bo'lgan turmush o'rtog'lar

bir - biriga moslasha olmaydi. Bunday qarama - qarshiliklar ko'pincha bolalarni tarbiyalash bilan bog'liq bo'lib, chunki turli madaniy qadriyatlarga ega bo'lganlar tarbiyaga juda boshqacha yondashishlari mumkin. Agar er - xotinning millati madaniy va diniy jihatdan bir - biriga yaqin bo'lsa, bunday muammolar kamroq bo'ladi.

Aralash nikohdagi bolalarda ayrim hollarda etnik o'zini o'zi identifikatsiya qilish bilan bog'liq muammolar paydo bo'lishi mumkin, agar ular o'zlarini qaysi millat jumlasiga kiritishlari va qaysi mamlakatning ijtimoiy normalariga rioya qilishlari kerakligini tushuna olmasalar. Ba'zida bunday muammoga duch kelgan bolalar jinoiy yo'lga tushishadi.

Albatta, bularning barchasi har qanday aralash oilada yuqorida aytib o'tilgan muammolarga duch kelishi mumkin degani emas: oxir - oqibat, hamma narsa individual, nikohdagi baxt esa er - xotinning millatiga emas, balki ular o'z baxti uchun qancha harakat qilishiga bog'liq.

Metodologiya. Millatlararo oilalar va ularning muammolarini o'rganish bilan A.V. Topilin, Z.L. Sizonenko, A.O. Korniyux, I.A. Makarova, G.S. Maxarova, A.V. Vereshchagina shug'ullanganlar. Mualliflar o'z tadqiqotlarida millatlararo oilalarning ahamiyatini ta'kidlaydilar. Artamonova E.I., Kabakova M.P., Xrushch I.A., Yakimova T.V., Drujinin V.N. o'z tadqiqotlarida oiladagi va bevosita er-xotin munosabatlarining psixologik tamoyillarini aniqlaganlar. Olimlar oila hayotining dinamik jarayonlari o'ziga xosligini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratmoqda. CH. Chotayeva, G. S. Goncharova, F.F. Sayfullin millatlararo oilalarning turli madaniyatlarga ta'siri muammosini o'rganishda alohida hissa qo'shdilar. Oilalardagi nikoh nizolari muammosini L.A. Delova, O.N. Yermolenko, I.P. Shkryabko va boshqalar olimlar ko'rib chiqqan. Millatlararo oilalardagi nikoh nizolarini alohida-alohida professorlar A.V. Apanina, G.G. Valiullina va boshqalar o'rgangan va ochib bergan.

Biz o'z tadqiqotimizda 10 ta turli millatli yosh er-xotin juftliklari va 10 ta bir millatli juftliklar (nazorat guruhi) bilan suxbat o'tkazildi. Turli millatli oilalarga o'zbek ayollar bilan tojiklar, qozoqlar o'rtasidagi nikohlar kirgan.

So'rovlar er-xotinlarning ehtiyojlari, madaniy farqlari, oilaviy rollari va mojaro shakllari haqida savollarni o'z ichiga olgan. Tadqiqotda G.U. Soldatova va S.V. Ryzhova tomonidan ishlab chiqilgan etnik diagnostika qilish usuli, shuningdek, MIMARA (Multi-Item Measure of Adult Romantic Attachment) psixologik testlar qo'llanildi.

Tadqiqot quyidagilarni ko'rsatdi: Turli millatli oilalarda kelishmovchiliklar faqat er va xotinlarning nikohga kirish vaqtida shakllangan, ularning shaxsiy xususiyatlari va o'tmish tajribasiga asoslangan qarama-qarshi ehtiyojlari tufayli emas, balki ba'zida er-xotinlarning milliy madaniyatlaridagi farqlarga asoslangan ehtiyojlarning qarama-qarshiligi ham manba bo'lishi mumkin, bu esa ayniqsa oila-maishiy urf-odatlar va an'analar sohasida o'zini namoyon qiladi.

Turli millatli oilalarda er-xotinlarning muvaffaqiyatli moslashuvi bunday turdagi qarama-qarshiliklarni yengib o'tish qobiliyatiga bog'liq. Masalan, er-xotinlar turmush o'rto'g'ining milliy tiliga, uning milliy odatlari va an'analarga nisbatan o'zaro hurmat ko'rsatmasligi er-xotinlarning ehtiyojlaridagi ziddiyatlarni kuchaytirishi va buzuvchi oilaviy nizolarga olib kelishi mumkin.

Biroq, yagona millatli va turli millatli er-xotinlardan iborat ikkita sinov guruhi solishtirilganda, bu ikkala guruh ham o'rtacha teng miqdorda barqaror oilalarni, yani er-xotinlari o'z turmushlaridan mamnun bo'lgan va oilaviy hayotdan norozi bo'lgan barqaror bo'lmagan oilalarni o'z ichiga oladi. Bu qiziqarli fakt shuni ko'rsatadiki, yosh oilada er-xotinlarning o'zaro moslashuvi, nafaqat yagona millatli, balki turli millatli oilalarda ham, juda murakkab kechadi.

Tadqiqotda ko'p millatli oilalar bo'yicha yana bir qiziqarli masala ham ko'tarilgan: madaniyatlar uzoqligining nikoh barqarorligiga ta'siri. Turmush qurgan er-xotinlar qaysi madaniyatga mansub? Ma'lum bo'ldiki, turli millatga mansub er-xotinlar qanchalik uzoq madaniyatga mansub bo'lsa, ularning o'rtasidagi ziddiyat yuzaga kelish ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi.

Ushbu nizolar asosan turli millatga mansub er-xotinlarning ehtiyojlarining ziddiyatidan kelib chiqqan bo'lib, bu ularning turmush tarzidagi milliy xususiyatlaridan kelib chiqadi. O'zbek xalqlari vakillarida, boshqa millat vakillaridan ko'ra, an'anaviy turmush tarzining elementlari,

oilada erning ustunligini talab qiluvchi an'anaviy etnik aloqalar, yosh er-xotinning ota-onaga psixologik va iqtisodiy bog'liqligi ko'proq saqlanib qolgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'p millatli oilalarda turmush o'rtog'ining ehtiyojlaridagi ziddiyatlar nafaqat individual xususiyatlar va nikohdan oldingi tajribaga, balki milliy madaniyatlarining o'ziga xosligiga ham bog'liq bo'lishi mumkinligi sababli, bu oilalarda konfliktlar yuzaga kelish ehtimoli bir millatli oilalarga nisbatan yuqoriroq bo'lishi mumkin. Biroq, bu ehtimol yosh turmush o'rtog'ining nikohga tayyorlik darajasiga bog'liq. Agar ko'p millatli oiladagi turmush o'rtog'lar oila hayotiga yaxshi tayyorlangan bo'lsa, ularning ehtiyojlaridagi farqlar oila rollarini to'g'ri bajarish, yuqori muloqot madaniyati, hamkorlikka tayyorlik, o'zaro yordam, sherikni axloqiy qo'llab-quvvatlash orqali osongina yumshatiladi va bartaraf etiladi. [3]

Bunday oilalarda er-xotinlarning oiladagi rahbarlik haqidagi qarashlari, oilaviy rollar mazmuni masalasida farqlar bo'ladi. Ayniqsa, avlodlararo va er-xotinlar o'rtasidagi munosabatlarga keskin qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar keltirib chiqaradi. Masalan, ko'plab ishtirokchilar ular turmush o'rtog'ining ota-onasi bilan muloqot qilishdan charchashini qayd etdilar, chunki ular o'z milliy urf-odatlariga qat'iy rioya qiladilar.

Oilaviy munosabatlarga ijtimoiy-psixologik moslashish modelida nikoh munosabatlarining rivojlanish dinamikasi va ularning milliy xususiyatlari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Bunday moslashuv quyidagi bosqichlardan iborat:

1) agar nikohlanuvchilar turli etnik hamjamiyatlarning vakillari bo'lsa, oilaviy hayot, uning psixologiyasi bilan birlamchi tanishish va bu haqda umumiy tasavvurlarni shakllantirish;

2) o'z oilasiga ko'p millatli sifatida qarashlarni shakllantirish;

3) nikohda ko'p millatli oila to'g'risidagi o'z tasavvurlarini amalga oshirish;

4) ko'p millatli muhit doirasida oilaviy hayot tajribasini to'plash;

5) oilaviy munosabatlarni yanada takomillashtirish.

Moslashish jarayonida er-xotinlarning har birining milliy an'analari tushunish va ularga rioya etish zarurligini targ'ib qilish, turli millat vakillarining psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ularning qadr-qimmatini va milliy ongini kamsitishga urinishlarga qarshi kurashish ham muhim ahamiyatga ega.

Olib borilgan tadqiqotlar va nazariy tahlillar natijasida quyidagi umumlashtirilgan xulosalarga kelindi:

Strukturaviy murakkablik: Millatlararo oilalarda nizolarning kelib chiqish tabiati faqat individual-psixologik xususiyatlar bilan emas, balki etnomadaniy disgarmoniya (urf-odatlar, diniy qarashlar va oilaviy rollar taqsimotidagi farqlar) bilan belgilanadi. Madaniyatlararo masofaning kengligi (cultural distance) oilaviy barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatuvchi determinant bo'lib xizmat qiladi.

Adaptatsiya mexanizmlari: Turli millat vakillari o'rtasidagi nikohlarning muvaffaqiyati er-xotinlarning madaniyatlararo kompetentligiga bog'liq. Bu jarayon nafaqat til o'rganish, balki sherigining etnik qadriyatlarini emotsional qabul qilish va oilaviy hayotning "ko'p millatli modelini" konstruktiv shakllantirishni talab etadi.

Ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bunday oilalarda yuzaga keladigan destruktiv konfliktlarni bartaraf etishda maxsus psixologik treninglar va oilaviy maslahat xizmatlarining o'rni beqiyosdir. Ayniqsa, avlodlararo munosabatlardagi ziddiyatlarni yumshatish uchun milliy an'analarga nisbatan tolerantlik madaniyatini yuksaltirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, millatlararo nikohlar jamiyatda integratsiya jarayonlarini kuchaytirsada, ularning ichki barqarorligi er-xotinlarning nikohgacha bo'lgan psixologik tayyorgarligi va ijtimoiy muhitning qo'llab-quvvatlash darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Akramova F.A., Tovbayeva M.S. Oiladagi zo'ravonlikning ijtimoiy-psixologik masalalari. Monografiya. -Toshkent: «Lesson-press» nashriyoti, 2021. – 124 b.

2. Брюкнер М. Насилие в семье: локальные действия – международная проблема. Журнал исследований социальной политики, 2011. -С. 42.
3. Karimova V.M. Oila himoyasi davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishi // Huquq va burch. – 2007. – № 5. – В. 12–15.
4. Товбаева М.С. Негативные отношения в семье как основной фактор насилия и необходимые профилактические рекомендации // Современная наука: Тенденции развития. Материалы Международной научно-практической конференции. г.Кишинев, Молдавия. 23 сентября. 2021 г. –С.33-39.

Axatov Yo'ldoshjon Hamzayevich

Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent

TALABALARDA O'QUV FAOLIYATINI METAKOGNITIV TARTIBGA SOLISH ORQALI QAT'IYAT VA MAS'ULIYATLILIK SIFATLARINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish orqali qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirish omillari tahlil qilinadi. Qat'iyat va mas'uliyatlilik shaxsning akademik muvaffaqiyati hamda kasbiy shakllanishida muhim irodaviy sifatlar sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda metakognitiv tartibga solish jarayonlari – rejalashtirish, monitoring va natijalarni baholash – o'quv faoliyatini ongli boshqarishning asosiy mexanizmlari sifatida talqin etiladi. Ushbu jarayonlar talabaniing maqsadni aniq belgilashi, vaqtni samarali taqsimlashi va o'z faoliyati uchun javobgarlikni his etishiga yordam beradi. Metakognitiv nazorat orqali talaba o'z xatolarini aniqlab, ularni tuzatish strategiyalarini ishlab chiqadi, bu esa qat'iyatlilikni mustahkamlaydi. Maqolada metakognitiv yondashuvni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish talabalarda ichki nazorat, mas'uliyat va barqaror motivatsiyani rivojlantirishning samarali omili ekanligi ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: metakognitiv tartibga solish, o'quv faoliyati, qat'iyat, mas'uliyatlilik, rejalashtirish, monitoring, o'z-o'zini boshqarish, motivatsiya.

Аннотация. В статье анализируются факторы формирования настойчивости и ответственности у студентов посредством метакогнитивной регуляции учебной деятельности. Настойчивость и ответственность рассматриваются как важнейшие волевые качества, обеспечивающие академическую успешность и профессиональное становление личности. Метакогнитивная регуляция, включающая планирование, мониторинг и оценку результатов, выступает ключевым механизмом осознанного управления учебной деятельностью. Благодаря данным процессам студент способен четко формулировать цели, рационально распределять время и осознавать личную ответственность за результаты обучения. Метакогнитивный контроль способствует выявлению ошибок и корректировке стратегий, что укрепляет настойчивость и устойчивую мотивацию. В работе обосновывается необходимость внедрения метакогнитивных стратегий в образовательную практику как эффективного средства развития внутреннего контроля и ответственности студентов.

Ключевые слова: метакогнитивная регуляция, учебная деятельность, настойчивость, ответственность, планирование, мониторинг, саморегуляция, мотивация.

Annotation. This article examines the factors contributing to the development of perseverance and responsibility in students through metacognitive regulation of learning activities. Perseverance and responsibility are considered essential volitional qualities that ensure academic success and professional growth. Metacognitive regulation, including planning, monitoring, and evaluation, is viewed as a key mechanism for the conscious management of learning processes. Through these processes, students can set clear goals, allocate time effectively, and assume personal responsibility for their academic outcomes. Metacognitive control enables learners to identify mistakes and adjust their strategies, thereby strengthening perseverance and sustained motivation. The study substantiates the importance of integrating metacognitive strategies into educational practice as an effective means of fostering internal control, responsibility, and stable academic engagement among university students.

Key words: metacognitive regulation, learning activity, perseverance, responsibility, planning, monitoring, self-regulation, motivation.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy oliy ta'lim tizimi global raqobat, raqamli transformatsiya va bilimlar iqtisodiyotining jadallashuvi sharoitida faoliyat yuritmoqda. Bugungi kunda xalqaro tashkilotlar, jumladan UNESCO va OECD hisobotlarida ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatida talabalarda o'z-o'zini boshqarish, mas'uliyat va barqaror motivatsiyani shakllantirish zarurligi alohida ta'kidlanadi. XXI asr kompetensiyalari tarkibida self-regulation, lifelong learning va personal responsibility kabi ko'nikmalar ustuvor o'rin egallaydi. Bu esa o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish orqali qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini rivojlantirish masalasini dolzarb ilmiy yo'nalishga aylantiradi.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'z o'quv jarayonini ongli rejalashtira oladigan, monitoring qiladigan va natijalarni tahlil qila oladigan talabalar akademik muvaffaqiyat ko'rsatkichlari bilan ajralib turadi. Metakognitiv regulatsiya darajasi yuqori bo'lgan talabalarda vazifalarni kechiktirish darajasi past, ichki motivatsiya esa barqarorroq ekani aniqlangan. Shu bilan birga, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, yoshlar orasida akademik stress va emotsional zo'riqish ko'rsatkichlarining ortib borishi ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytirish zaruratini yanada oshirmoqda. Qat'iyat va mas'uliyatlilik kabi irodaviy sifatlar aynan metakognitiv boshqaruv orqali mustahkamlanadi.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan kredit-modul tizimining joriy etilishi, mustaqil ta'lim ulushining oshirilishi va kompetensiyaviy yondashuvning kengayishi talabalardan o'z o'quv faoliyatini mustaqil boshqarishni talab qilmoqda. 2030-yilgacha oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida mas'uliyatli, tashabbuskor va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bunday natijaga erishish esa talabalarda qat'iyat va mas'uliyatlilikni rivojlantirishni taqozo etadi.

Shu bois o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish orqali talabalarda qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirish omillarini o'rganish nazariy va amaliy jihatdan muhimdir. Mazkur yo'nalish talabalarning ichki nazoratini kuchaytirish, akademik samaradorlikni oshirish hamda ularni mustaqil va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Mavzuning dolzarbligi zamonaviy ta'lim talablari, yoshlar psixologik salomatligi va global kompetensiyalarni rivojlantirish ehtiyoji bilan bevosita bog'liqdir.

Kirish. XXI asrda oliy ta'lim tizimi tub o'zgarishlar jarayonini boshdan kechirmoqda. Globallashuv, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning jadal rivojlanishi natijasida mehnat bozori yuqori malakali, mustaqil fikrlaydigan va o'z faoliyatini ongli boshqara oladigan mutaxassislarga ehtiyoj sezmoqda. UNESCO va OECD tomonidan e'lon qilingan xalqaro hisobotlarda zamonaviy ta'limning ustuvor vazifalaridan biri sifatida talabalarda self-regulation (o'z-o'zini boshqarish), responsibility (mas'uliyat) va perseverance (qat'iyat) kabi irodaviy sifatlarini rivojlantirish zarurligi qayd etiladi. Ayniqsa, uzoq muddatli maqsadlarga erishishda qat'iyat va mas'uliyatlilikning muhim omil ekani ta'kidlanadi.

Xalqaro tadqiqotlar natijalariga ko'ra, o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish darajasi yuqori bo'lgan talabalar akademik muvaffaqiyat ko'rsatkichlari bilan ajralib turadi. Rejalashtirish, monitoring va natijalarni baholash kabi metakognitiv jarayonlar o'quv yuklamasini samarali boshqarish, vaqtini to'g'ri taqsimlash va xatolarni o'z vaqtida tuzatishga imkon beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'z o'quv jarayonini ongli nazorat qiladigan talabalar vazifalarni kechiktirishga kamroq moyil bo'ladi hamda murakkab vaziyatlarda yuqori darajada barqarorlik namoyon etadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, yoshlar orasida akademik stress va emotsional zo'riqish ko'rsatkichlari ortib borayotgani, ichki nazorat mexanizmlarini mustahkamlash zarurligini yanada dolzarb qiladi.

O'zbekiston Respublikasida ham oliy ta'lim sohasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Kredit-modul tizimining joriy etilishi mustaqil ta'lim ulushining oshishiga olib keldi, bu esa talabalardan o'z vaqtini boshqarish, ustuvor vazifalarni aniqlash va o'quv faoliyatini rejalashtirishni talab etadi. 2030-yilgacha oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirish, mustaqil va mas'uliyatli mutaxassislarni tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bunday natijaga erishish uchun talabalarda qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini tizimli ravishda rivojlantirish zarur.

Metakognitiv tartibga solish – bu shaxsning o'z bilish jarayonlarini ongli boshqarish qobiliyati bo'lib, u rejalashtirish, monitoring va baholashni o'z ichiga oladi. Ushbu jarayonlar talabaniing maqsadni aniq belgilashi, vazifalarni ustuvorlik asosida taqsimlashi va natijalar uchun javobgarlikni his etishiga xizmat qiladi. Demak, o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish orqali talabalarda qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirish zamonaviy ta'lim talablari bilan bevosita bog'liq dolzarb ilmiy muammodir. Bu yo'nalish ta'lim samaradorligini oshirish, talabalarning ichki resurslarini safarbar etish hamda ularni raqobatbardosh, barqaror va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish orqali qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirish masalasi zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotlarda, avvalo, metakognitsiya, o'z-o'zini regulatsiyalangan o'qish (self-regulated learning) va ongli samoregulatsiya konsepsiyalari doirasida yoritiladi. Mazkur yo'nalishlar umumiy bir g'oyaga tayanadi: talabaniing qat'iyatli bo'lishi yoki mas'uliyatni his etishi ko'pincha “xarakter kuchi” bilan cheklanmaydi, balki o'zining o'qish jarayonini rejalashtirish, jarayonni nazorat qilish, xatolarni aniqlash va natijaga baho berish kabi metakognitiv mexanizmlar qanchalik rivojlanganiga ham bog'liq. Shu sababli, adabiyotlarda metakognitiv tartibga solish talabaniing o'quv faoliyatida ichki nazoratni kuchaytiradigan va barqaror mehnat ritmini yaratadigan asosiy psixologik omil sifatida talqin qilinadi.

Xorijiy tadqiqotlarda metakognitsiya nazariy poydevorini J. Flavellning ishlari belgilab bergan bo'lib, u metakognitiv bilim va metakognitiv nazoratni ajratib, shaxsning o'qishdagi muvaffaqiyati “o'z fikrlashini anglash” va “o'qish strategiyalarini boshqarish”ga tayanishini asoslaydi. Flavellning qarashlari A. Brown tomonidan kengaytirilib, metakognitiv nazoratning amaliy ko'rinishlari sifatida tushunishni monitoring qilish, strategiyani o'zgartirish va refleksiya orqali o'z-o'zini tuzatish jarayonlari ko'rsatib beriladi. Bu nuqtai nazardan qat'iyat – talabaniing vazifani qiyinlashgan pallada tashlab yubormasdan, strategiyani yangilab davom etish qobiliyati sifatida ko'rinadi; mas'uliyatlilik esa natija uchun javobgarlikni faqat tashqi talab sifatida emas, balki ichki standartlar va mezonlar orqali boshqarish ko'nikmasi sifatida shakllanadi.

Metakognitiv tartibga solishning motivatsion va irodaviy jihatlari P. Pintrich hamda B. Zimmerman ishlanmalarida ayniqsa tizimli ifodalangan. Pintrich o'z-o'zini regulatsiyalangan o'qishni maqsad qo'yish, strategiya tanlash, monitoring va baholash bilan birga motivatsion boshqaruvni ham qamrab oladigan integrativ model sifatida talqin qiladi. Bu modelda mas'uliyatlilik talabaniing maqsadga sodiqligi, o'qishdagi ustuvorlikni saqlashi va natijani o'z mehnati bilan bog'lay olishi orqali namoyon bo'ladi. Zimmerman esa o'z-o'zini boshqarishni uch fazali sikl – oldindan rejalash, ijro jarayonida nazorat, yakuniy refleksiya – sifatida izohlab, qat'iyat va mas'uliyatlilik aynan shu sikl barqaror ishlaganda kuchayishini ko'rsatadi. Talaba reja tuzib, jarayonda o'zini kuzatsa, chalg'ituvchi omillarni kamaytiradi; yakunda esa natijani baholab, xatodan xulosa chiqaradi, bu esa mas'uliyatli munosabatni ichki ehtiyoj darajasiga olib chiqadi.

Xorijiy adabiyotlarda qat'iyat masalasi “uzoq muddatli maqsadga sodiqlik” g'oyasi bilan ham bog'lanadi. A. Duckworth tomonidan ilgari surilgan grit konsepsiyasi shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyat ko'pincha iste'doddan ko'ra uzoq muddatli mehnat va qat'iyat bilan belgilanadi. Bu yondashuv metakognitiv tartibga solish bilan birikkanida aniq mexanizmga ega bo'ladi: maqsadni bo'laklarga ajratish, vazifani rejalashtirish, o'zini monitoring qilish va natijani baholash gritni xulqiy darajada “ishlaydigan” ko'nikmalarga aylantiradi. Shu bilan birga, A. Banduraning self-efficacy nazariyasi ham metakognitiv boshqaruv bilan uzviy: talaba o'z strategiyasini ongli boshqargan sari kichik yutuqlar ko'payadi, yutuqlar o'ziga ishonchni kuchaytiradi, ishonch esa qiyinchilikda qat'iyatni saqlashga xizmat qiladi. Demak, metakognitiv regulatsiya faqat kognitiv jarayonlarni emas, balki motivatsion-irodaviy resurslarni ham mustahkamlovchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Rus psixologiyasi an'anasida esa o'quv faoliyatida irodaviy sifatlar, bir tomondan, faoliyat nazariyasi, ikkinchi tomondan, ongli samoregulatsiya yondashuvi doirasida asoslanadi. S. L. Rubinshteyn irodani shaxs faoliyatining ongli, maqsadga yo'naltirilgan tomoni sifatida talqin qilib, mas'uliyatlilikni tanlov va qaror uchun javobgarlik bilan bog'laydi. A. N. Leontyev faoliyat

nazariyasida motiv–maqsad–harakat tizimini markazga qo'yib, talabaning maqsadi qanchalik aniqlashsa, faoliyati shunchalik barqaror bo'lishini ko'rsatadi. Ushbu qarashlar metakognitiv tartibga solishning mohiyatiga yaqin, chunki rejalashtirish va monitoring maqsadni kundalik o'quv harakatlariga “tarjima” qiladi, refleksiv baholash esa motiv va maqsadni qayta ma'nolash orqali mas'uliyatni ichki standartga aylantiradi.

O'z-o'zini boshqarish va regulatsiya masalalarida O. A. Konopkin hamda V. I. Morosanovning ishlari rus adabiyotlarida eng ko'p tayanch bo'ladigan manbalar sirasiga kiradi. Konopkin faoliyatni ongli regulatsiya qilishni maqsad qo'yish, sharoitni baholash, rejalashtirish, monitoring va natijani tahlil qilishning yagona tizimi sifatida ko'rsatadi. Morosanova esa ongli samoregulatsiyaning individual uslubiy xususiyatlarini ajratib, rejalashtirish, modellashtirish, dasturlash, natijani baholash, moslashuvchanlik va mustaqillik kabi ko'rsatkichlarni diagnostika qilish orqali talabaning o'z-o'zini boshqarish profilini tavsiflaydi. Ushbu yondashuvlar mas'uliyatlilikni “tashqi nazoratga bo'ysunish” emas, balki “ichki nazoratni ishlab chiqish” sifatida talqin qilishga imkon beradi: talaba o'z mezonlarini anglab, natijani shu mezonlar bilan solishtirganda mas'uliyat hissi barqarorlashadi.

Shuningdek, Vygotskiy maktabi doirasida o'zini boshqarishning sotsiokultural asoslari muhim o'rin tutadi. L. S. Vygotskiyga ko'ra, tashqi boshqaruv (o'qituvchi ko'rsatmalari, baholash mezonlari, muloqot) asta-sekin ichki boshqaruvga (ichki nutq, o'ziga ko'rsatma, o'z-o'zini baholash) aylanadi. Oliy ta'lim muhitida refleksiv topshiriqlar, o'zini baholash jadval va rubrikalari, refleksiv kundaliklar aynan shu “ichkilashtirish” jarayonini tezlashtiradi; natijada mas'uliyatlilik talabaning tashqi talabni bajarish ehtiyojidan ko'ra, ichki me'yorni ushlab turish odatiga aylana boshlaydi. Bu esa qat'iyatni ham qo'llab-quvvatlaydi, chunki talaba o'z standartiga mos bo'lish uchun qiyinchilikni yengib o'tishga intiladi.

Umuman olganda, rus va xorijiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarda qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirishning eng barqaror yo'li o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish mexanizmlarini rivojlantirish bilan bog'liq. Rejalashtirish maqsadni aniq va boshqariladigan shaklga keltiradi, monitoring jarayonda chalg'ish va xatolarni erta aniqlaydi, refleksiv baholash esa tajribani ma'nolash va keyingi strategiyani takomillashtirishni ta'minlaydi. Shu uchlikning uzluksiz ishlashi natijaga mas'uliyatli munosabatni ichki standart sifatida shakllantiradi hamda qiyinchiliklarda vazifani davom ettirishga undovchi qat'iyatni mustahkamlaydi. Shuning uchun ham ta'lim amaliyotida metakognitiv strategiyalarni o'rgatish, refleksiv tahlilni tizimli yo'lga qo'yish va o'z-o'zini baholash mexanizmlarini keng joriy etish talabalarda mazkur irodaviy sifatlarni rivojlantirishning ilmiy asoslangan yo'nalishi sifatida e'tirof etiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot talabalarda o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish orqali qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirish omillarini empirik jihatdan aniqlashga qaratildi. Tadqiqot kvazi-eksperimental dizayn asosida tashkil etilib, unda diagnostik (boshlang'ich), shakllantiruvchi va yakuniy bosqichlar izchil amalga oshirildi. Tadqiqotda O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining 1–3-bosqich talabalari orasidan tasodifiy tanlash asosida 160 nafar respondent (n=160) jalb qilindi. Ishtirokchilar eksperimental (n=80) va nazorat (n=80) guruhlariga ajratildi.

Tadqiqotda O'zbekiston amaliy psixologiya tajribasida keng qo'llanilib kelinayotgan, ilmiy jihatdan asoslangan va validligi tasdiqlangan metodikalar tanlandi.

Metakognitiv tartibga solishni aniqlash uchun Schraw va Dennison tomonidan ishlab chiqilgan Metacognitive Awareness Inventory (MAI) metodikasining adaptatsiyalangan varianti qo'llanildi. Ushbu metodika rejalashtirish, monitoring va baholash komponentlarini o'lchaydi.

Qat'iyat ko'rsatkichlarini aniqlash uchun A. Duckworth tomonidan ishlab chiqilgan “Grit Scale” metodikasining moslashtirilgan varianti qo'llanildi.

Mas'uliyatlilik darajasini aniqlash uchun V.I. Morosanovning “Ongli o'z-o'zini boshqarish uslublari” (SSPM) metodikasi qo'llanilib, undagi mustaqillik va natijani baholash subshkalalari tahlil qilindi.

Ma'lumotlar SPSS Statistics 26.0 dasturida qayta ishlanib, ikki asosiy statistik tahlil amalga oshirildi:

- (1) Pearson korrelyatsion tahlili;
- (2) Ko'p omilli regressiya tahlili.

Birinchi bosqichda metakognitiv tartibga solish ko'rsatkichlari bilan qat'iyat va mas'uliyatlilik o'rtasidagi bog'liqlik aniqlandi.

1-jadval

Metakognitiv tartibga solish, qat'iyat va mas'uliyatlilik o'rtasidagi Pearson korrelyatsiyasi (SPSS natijalari)

Ko'rsatkichlar	Rejalashtirish	Monitoring	Qat'iyat	Mas'uliyatlilik
Rejalashtirish	1	0.53**	0.58**	0.55**
Monitoring	0.53**	1	0.64**	0.60**
Qat'iyat	0.58**	0.64**	1	0.62**
Mas'uliyatlilik	0.55**	0.60**	0.62**	1

Izoh: $p < 0.01$

Natijalar monitoring ($r=0.64$) qat'iyat bilan eng yuqori bog'liqlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Mas'uliyatlilik ham metakognitiv ko'rsatkichlar bilan yuqori darajada ijobiy bog'liqlik namoyon etdi.

Ikkinchi bosqichda metakognitiv tartibga solish omillarining qat'iyat va mas'uliyatlilikka ta'sir kuchi regressiya tahlili orqali aniqlanib, quyidagi natijalar olindi.

2-jadval

Metakognitiv omillarning qat'iyat va mas'uliyatlilikka ta'siri (Ko'p omilli regressiya, SPSS natijalari)

O'zgaruvchilar	Beta (β)	t qiymat	Sig. (p)
Monitoring	0.41	4.87	0.000
Rejalashtirish	0.32	3.76	0.000
$R^2 = 0.57$			

Regressiya modeli natijalariga ko'ra, metakognitiv tartibga solish ko'rsatkichlari qat'iyat va mas'uliyatlilik variatsiyasining 57% ini izohlab berdi ($R^2=0.57$). Monitoring eng kuchli prediktor sifatida aniqlanib ($\beta=0.41$), undan keyin rejalashtirish ($\beta=0.32$) joy oldi.

Shakllantiruvchi bosqichda eksperimental guruh bilan 8 haftalik metakognitiv trening dasturi (maqsad qo'yish texnikasi, vaqtni boshqarish, monitoring mashqlari va refleksiv tahlil) olib borildi. Yakuniy natijalar eksperimental guruhda qat'iyat va mas'uliyatlilik ko'rsatkichlari sezilarli oshganini ko'rsatdi, nazorat guruhida esa o'zgarishlar minimal darajada bo'ldi.

Umuman olganda, metodologik tahlil metakognitiv tartibga solish talabalarda qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirishning asosiy psixologik mexanizmi ekanligini empirik jihatdan tasdiqladi.

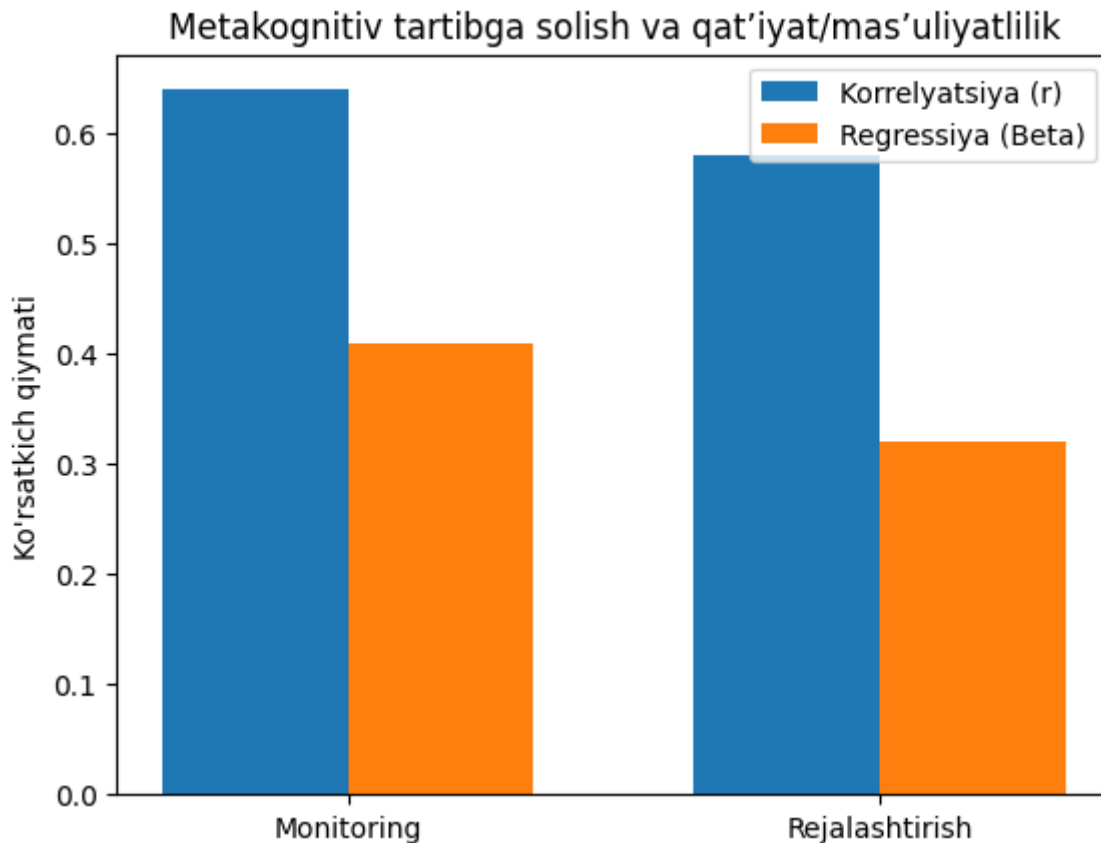

Diagramma asosida ilmiy tahlil

Yuqoridagi grafik metodologiya qismida olingan korrelyatsion (r) va regressiya (β) natijalarini birgalikda taqqoslab ko'rsatadi. Diagrammadan quyidagi ilmiy xulosalar kelib chiqadi:

Monitoring eng yuqori ko'rsatkichlarga ega ($r = 0.64$; $\beta = 0.41$). Bu talabani o'quv jarayonini real vaqt rejimida kuzatishi, xatolarni aniqlashi va o'z strategiyasini moslashtirishi qat'iyat hamda mas'uliyatlilikni shakllantirishda eng muhim omil ekanligini ko'rsatadi. Monitoring jarayoni ichki nazoratni kuchaytiradi va vazifani oxirigacha bajarishga psixologik tayanch yaratadi.

Rejalashtirish ham ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli omil ($r = 0.58$; $\beta = 0.32$) bo'lib, maqsadni aniqlash va faoliyatni strukturalash orqali mas'uliyat hissini mustahkamlaydi. Biroq uning ta'sir kuchi monitoringga nisbatan pastroq ekanini ko'rinadi.

Regressiya modeli ($R^2 = 0.57$) qat'iyat va mas'uliyatlilik variatsiyasining 57% aynan metakognitiv tartibga solish omillari bilan izohlanishini ko'rsatadi. Bu yuqori ko'rsatkich bo'lib, metakognitiv nazorat irodaviy sifatlarning asosiy psixologik mexanizmlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Metodologik xulosadan kelib chiqadigan umumiy natija

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, talabalarda qat'iyat va mas'uliyatlilikni rivojlantirish uchun birinchi navbatda monitoring ko'nikmalarini shakllantirish zarur, undan keyin rejalashtirish strategiyalarini mustahkamlash maqsadga muvofiqdir. Demak, o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish irodaviy sifatlarni rivojlantirishning ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan samarali mexanizmi hisoblanadi.

Muhokama. Olingan empirik natijalar talabalarda o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish orqali qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirish mumkinligini ilmiy jihatdan tasdiqladi. Korrelyatsion tahlillar monitoring va rejalashtirish ko'rsatkichlari qat'iyat hamda mas'uliyatlilik bilan ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanini ko'rsatdi. Ayniqsa monitoringning yuqori prediktor sifatida aniqlanishi talabani o'z faoliyatini jarayon davomida kuzatishi va nazorat qilishi irodaviy sifatlarni mustahkamlashda markaziy rol o'ynashini

anglatadi. Bu natija irodaviy sifatlarni faqat shaxsiy xususiyat sifatida emas, balki ongli boshqaruv jarayonlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan dinamik tizim sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi.

Metakognitiv tartibga solish talabaning maqsadni aniq belgilashi, vazifalarni ustuvorlik asosida taqsimlashi va o'z harakatlari natijalariga baho berishi orqali mas'uliyat hissini ichki standart darajasiga olib chiqadi. Agar talaba o'z faoliyatini rejalashtira olsa, jarayonda xatolarni o'z vaqtida aniqlasa va natijalarni tahlil qilsa, u o'z muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi uchun tashqi omillarni emas, balki shaxsiy harakatlarini asosiy sabab sifatida qabul qiladi. Bu esa mas'uliyatlilikni mustahkamlaydi hamda ichki nazorat lokusini kuchaytiradi.

Qat'iyat masalasida ham monitoring va refleksiv tahlil muhim ahamiyat kasb etadi. Qiyinchilik yuzaga kelgan vaziyatda strategiyani o'zgartirish, muammoni qayta baholash va alternativ yo'l topish qobiliyati talabaning vazifani oxirigacha bajarishiga yordam beradi. Demak, qat'iyat faqat emotsional barqarorlik natijasi emas, balki metakognitiv boshqaruv jarayonlarining samarali ishlashi bilan bog'liq. Monitoring jarayoni talabaning chalg'ishini kamaytiradi, vaqtni nazorat qilishni ta'minlaydi va o'z faoliyatiga tanqidiy yondashuvni shakllantiradi. Shu bois monitoring ko'rsatkichining yuqori regressiya qiymatiga ega bo'lishi nazariy jihatdan asosli hisoblanadi.

Shakllantiruvchi bosqich natijalari ham metakognitiv trening dasturining samaradorligini ko'rsatdi. Eksperimental guruhda qat'iyat va mas'uliyatlilik darajasining sezilarli oshishi ushbu sifatlarning pedagogik ta'sir orqali rivojlantirilishi mumkinligini tasdiqlaydi. Bu esa ta'lim jarayonida maqsad qo'yish texnikalari, vaqtni boshqarish mashqlari, o'z-o'zini baholash jadval va refleksiv kundaliklardan foydalanishning amaliy ahamiyatini oshiradi.

Shu bilan birga, irodaviy sifatlarga ko'p omilli hodisa ekanini ham e'tiborga olish lozim. Metakognitiv tartibga solish muhim omil bo'lsa-da, shaxsning motivatsion tuzilmasi, o'ziga ishonch darajasi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va o'qituvchi bilan munosabatlar ham muhim rol o'ynaydi. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu omillarni kompleks yondashuv asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish talabalarda qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirishning nazariy jihatdan asoslangan va amaliy jihatdan samarali mexanizmi hisoblanadi. Zamonaviy oliy ta'lim sharoitida ushbu yondashuvni tizimli ravishda integratsiya qilish talabalarining akademik muvaffaqiyati, ichki barqarorligi va kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Talabalarda o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish orqali qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirish masalasi zamonaviy oliy ta'lim tizimi uchun nazariy va amaliy jihatdan muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, metakognitiv jarayonlar – rejalashtirish, monitoring va natijalarni baholash – talabaning o'quv faoliyatini ongli boshqarishiga imkon berib, uning irodaviy sifatlarini mustahkamlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ayniqsa monitoring ko'rsatkichining yuqori prediktor sifatida aniqlanishi talabaning o'z faoliyatini doimiy nazorat qilishi va zarur tuzatishlar kiritishi qat'iyat va mas'uliyatlilikni shakllantirishda asosiy mexanizm ekanligini tasdiqlaydi.

Qat'iyat shaxsning qiyinchiliklarga qaramay maqsad sari harakatni davom ettirish qobiliyati sifatida namoyon bo'lsa, mas'uliyatlilik esa o'z harakatlari va natijalari uchun javobgarlikni ichki ehtiyoj darajasida qabul qilish bilan ifodalanadi. Metakognitiv tartibga solish jarayoni aynan shu ikki sifatning psixologik asosini yaratadi: talaba maqsadni aniq belgilaydi, jarayonni kuzatadi, natijani tahlil qiladi va keyingi faoliyatini takomillashtiradi. Bu jarayon irodaviy barqarorlikni mustahkamlab, akademik faoliyatga ongli va mas'uliyatli munosabatni shakllantiradi.

Amaliy jihatdan, oliy ta'lim muassasalarida metakognitiv strategiyalarni o'rgatish, refleksiv topshiriqlarni joriy etish va o'z-o'zini baholash mexanizmlarini tizimli qo'llash talabalarining ichki nazoratini kuchaytiradi. Bunday yondashuv nafaqat akademik muvaffaqiyatni oshiradi, balki shaxsiy kamolot, mustaqillik va kasbiy tayyorgarlik darajasini ham yuksaltiradi.

Shunday qilib, metakognitiv tartibga solish talabalarda qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirishning ilmiy asoslangan, samarali va istiqbolli mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

Uni ta'lim jarayoniga tizimli integratsiya qilish zamonaviy oliy ta'lim sifatini oshirish va raqobatbardosh, barqaror shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. – New York: W.H. Freeman, 1997. – 604 p.
2. Baumeister R.F., Vohs K.D., Tice D.M. The strength model of self-control // Current Directions in Psychological Science. – 2007. – Vol. 16, № 6. – P. 351–355.
3. Boekaerts M., Pintrich P.R., Zeidner M. Handbook of self-regulation. – San Diego: Academic Press, 2000. – 783 p.
4. Brown A.L. Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms // Metacognition, motivation, and understanding. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1987. – P. 65–116.
5. Duckworth A.L., Peterson C., Matthews M.D., Kelly D.R. Grit: Perseverance and passion for long-term goals // Journal of Personality and Social Psychology. – 2007. – Vol. 92, № 6. – P. 1087–1101.
6. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, № 10. – P. 906–911.
7. Pintrich P.R. The role of goal orientation in self-regulated learning // Handbook of self-regulation. – San Diego: Academic Press, 2000. – P. 451–502.
8. Schraw G., Dennison R.S. Assessing metacognitive awareness // Contemporary Educational Psychology. – 1994. – Vol. 19, № 4. – P. 460–475.

Suyunov Ochil Jumaboyevich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti amaliy
psixologiya kafedrasining dotsenti, p.f.n.
Email: Suyunovochil@gmail.com

MUAMMOLI TA'LIM JARAYONIDA INNOVATSION PSIXOLOGIK- PEDAGOGIK TEXNIKALARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixologiya fanlarini o'qitishda muammoli ta'lim darajalari, xususiyatlari va muammoli vaziyatlarning turlari tahlil etilgan bo'lib, muammoli ta'lim asosida darslarni innovatsion tashkil etishning psixologik – pedagogik jihatlari asoslab berilgan.

Psixologiya ta'limi jarayonida muammoli o'qitishga asoslangan o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish metodikasi asoslab berilgan. Bunda: ijodiy, qisman-ijodiy everistik, axborotlarni muammoli bayon qilish, axborotni muammoli boshlash orqali bayon qilish asosiy metodlar sifatida ko'rsatilgan.

Shuningdek, maqolada misol tariqasida umumiy psixologiya fanidan o'qituvchi o'ziga xos tarzda (ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulotlarda, mustaqil ish topshiriqlarida va hokazo) tanlab foydalanishi mumkin bo'lgan ba'zi muammoli savol va topshiriqlar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: muammoli ta'lim, muammoli vaziyat, vaziyatli tahlil, bilim, vaziyat, kasb, ta'lim olish, ta'lim berish, o'qitish, evristik o'qitish, modulli o'qitish, intellekt, o'qitish turlari.

The use of innovative psychological and pedagogical techniques in the process of problem-based learning

Annotation. This article analyzes the levels, characteristics, and types of problem-based learning in teaching psychology, and substantiates the psychological and pedagogical aspects of innovative organization of lessons based on problem-based learning.

The methodology for conducting training sessions based on problem-based learning in the process of psychology education is justified. In this, the following main methods are indicated: creative, partially creative heuristic, problematic presentation of information, and presentation of information through problematic initiation.

The article also presents some examples of problematic questions and tasks from general psychology that a teacher can use in their own way (in lectures, seminars, practical exercises, independent work assignments, etc.).

Key words: problem-based learning, problem situation, situational analysis, knowledge, situation, profession, education, teaching, teaching, heuristic learning, modular learning, intelligence, types of learning.

Использование инновационных психолого-педагогических технологий в процессе проблемного обучения

Аннотация. В статье анализируются уровни, особенности и виды проблемного обучения в преподавании психологии, обосновываются психолого-педагогические аспекты инновационной организации уроков на основе проблемного обучения.

Обоснована методика проведения тренингов на основе проблемного обучения в процессе психологического образования. В ней обозначены следующие основные методы: творческий, частично творчески-эвристический, проблемное предъявление информации и предъявление информации через проблемное инициирование.

В статье также приведены примеры проблемных вопросов и заданий из общей психологии, которые преподаватель может использовать по своему усмотрению (на лекциях, семинарах, практических занятиях, в заданиях для самостоятельной работы и т. д.).

Ключевое слово: проблемное обучение, проблемная ситуация, ситуационный анализ, знания, ситуация, профессия, образование, преподавание, учение, эвристическое обучение, модульное обучение, интеллект, типы обучения.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda har qanday davlatning barqaror taraqqiyoti asosini innovatsion faoliyat tashkil etadi. Tarix shundan dalolat beradiki, inson o'zining aql-zakovati bilan dastlabki mehnat qurollarini o'ylab topishdan, algoritm va nanozarralar, zamonaviy innovatsion kompyuter va boshqa yuqori texnologiyalarni kashf etishgacha bo'lgan murakkab yo'lni bosib o'tdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojatnomasida "Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejizga emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga innovatsiyaga tayangan davlat yutadi. Innovatsiya – bu kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo'lsak, uni aynan innovatsion g'oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak" deb ta'limga innovatsion yondashuv to'g'risida aniq yo'l-yo'riqlar ko'rsatib berilgan.

Bugun mamlakatimizning tezkor rivojlanish davrida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi asosida yaratilgan innovatsion g'oya, texnologiya va loyixalar ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turini kengaytirish sarf-xarajatlarni kamaytirish, texnik jarayonlarni avtomatlashtirishga xizmat qilmoqda. Mamlakatimiz iqtisodiyotini yuksaltirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida innovatsiya va integratsiyaga asoslangan rivojlanish yo'liga o'tish ishlari jadal ravishda olib borilmoqda.

Mamlakatimizda yoshlarga oid siyosatining Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning yangi tahriri yoshlarning puxta bilim olishi, iqtidorini to'la namoyon etishi, jamiyatda o'z o'rnini topishida muhim omil bo'lmokda, xamda mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari uchun yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash, ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyalashuvini ta'minlash, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalashga xizmat qilmoqda.

Hozirgi zamon dunyosidagi ilmiy-texnik, ijtimoiy va axborot taraqqiyoti inson faoliyatining mazmuni uchun shart-sharoitlarni tubdan o'zgartirdi. Bu esa umuman pedagogikaga ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Zamonaviy jamiyat rivojlanishining yangi shart-sharoitlari o'qitishning tubdan yangi usul va texnologiyalarini talab qildi. O'zbekiston Respublikasining davlat ta'lim standarti joriy va davom etayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlardan so'ng, ko'p e'tibor innovatsion ta'lim texnologiyalariga qaratilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Oliy o'quv yurtlarida psixologik o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish bo'yicha juda ko'plab psixologik-pedagogik ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Mazkur jarayonga rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida foydalanib kelinayotgan innovatsiyalarni mamlakatimiz ta'lim muassasalarining o'quv jarayoniga tadbiq etish va ta'lim jarayonini tashkil etish pedagogik mahorat asoslaridan qanchalik unumli foydalanishga bogliq boladi.

Har bir insonda u yoki bu kasbga uning o'ziga xos qobiliyat mavjud bo'ladi. Ba'zi taniqli ruhshunoslarning fikricha (F.Gonobolin, N.Kuzmina), pedagoglik kasbi uchun quyidagi 6 xil qobiliyatlar muhim hisoblanadi:

1. O'rta tusha bilish.
2. Tashkilotchilik.
3. O'zini idora eta bilish.
4. Mo'ljallay olish, chamalay bilish.
5. Kuchlilik, zehnlilik.
6. Faoliyatga ijodiy yondashish.

Bularning barchasi tarbiyaviy maqsad mavjud bo'lgan, insonparvarlik nuqtai-nazaridan turib yondashilgan taqdiridagina pedagogik qobiliyat tarkibiga kirishi mumkin.

Professor V. I. Zagvyazinskiy pedagogik innovatsiya pedagogik jarayonning alohida tarkibiy qismi sifatida kiritilishi zarurligini ko'rsatib o'tadi. U "Pedagogikaning zamonaviy lug'ati" muallifi bo'lib, uning talqinida pedagogik innovatsiya—"pedagogik faoliyatda yangilik,

ta'lim va tarbiya mazmuni va texnologiyasining o'zgarishi, ularning samaradorligini oshirish maqsadida xizmat qiladi"deb ta'riflaydi.

Professor N.Azizxo'jaeva muammoli vaziyatning ma'nosini quyidagicha ta'riflagan: muammoli vaziyat o'quvchi-talabalarga ma'lumotlar, bilimlar bilan yangi dalillar, hodisalar, vaziyatlar orasidagi dialektik qarshiliklar bo'lib, ularni tushunib olish uchun ilgari olgan bilimlarining yetishmasligidir. Bu qarama-qarshiliklar tushunmovchiliklar ijodiy bilimlarni o'zlashtirish uchun harakatlantiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi.

B.Ziyomuxamedov fikriga ko'ra o'quvchi-talabalar amalda bajargan topshiriq natijalari bilan o'zlarining nazariy jihatdan tushunib yetishlari o'rtasida bilimlarining yetishmasligi ham muammoli vaziyatlar yuzaga kelishiga olib keladi.

A.M. Matyushkin bo'yicha muammoli vaziyatlar quyidagi mezonlar bo'yicha tabaqalashtiriladi

1. Muammoni yechishda bajarilishi lozim bo'lgan harakatlar tuzilishi (masalan, harakat usulini topish);

2. Muammoni yechuvchi insonda ushbu harakatlarning rivojlanganlik darajasi;

3. Intellektual imkoniyatlarga bog'liq holda muammoli vaziyatning qiyinligi;

T.V. Kudryavsev bo'yicha muammoli vaziyatlar turlari:

1. O'quvchilardagi mavjud bilimlar va yangi talablar o'rtasidagi nomuvofiqlik vaziyati;

2. Aniq muammoli topshiriqni yechimi uchun yagona zarur bo'lgan mavjud bilimlardan birini tanlash vaziyati;

3. Mavjud bilimlarni yangi sharoitlarda qo'llash vaziyati;

4. Nazariy asoslanganlik va amaliy qo'llanish o'rtasidagi qarama-qarshilik vaziyati.

Bizningcha, nisbatan to'liq va aniq ta'rif M.I. Maxmudova tomonidan berilgan bo'lib, unda muammoli o'qitish mantiqiy fikrlar tadbirlari (tahlil, umumlashtirish) hisobga olingan o'rgatish va dars berish usullarini qo'llash qoidalari va talabalarining tadqiqot faoliyatlari qonuniyatlarining (muammoli vaziyat, bilishga bo'lgan qiziqish va talab...) tizimi sifatida izohlanadi. Muammoli o'qitishning mohiyatini o'qituvchi tomonidan talabalarining o'quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o'quv vazifalarini, muammolarini va savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o'zlashtirish bo'yicha ularning bilish faoliyatini boshqarish tashkil atadi. Bu esa bilimlarni o'zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi.

Oliy o'quv yurtlarida o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishning muhim sharti mazkur jarayonga rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida foydalanib kelinayotgan ta'lim innovatsiyalarini mamlakatimiz ta'lim muassasalarining o'quv jarayoniga tatbiq etish, ya'ni professor-o'qituvchilarimizga quyidagi dars turlarini tavsiya etishdan iborat:

-ma'ruza (kirish ma'ruzasi, mavzuli ma'ruza, umumlashtiruvchi ma'ruza) mashg'ulotlari.,

-seminar (bilimlarni mustahkamlovchi, yangi bilimlarni mustaqil egallashga mo'ljallangan) darslari.,

-modulli dars.,

-muammoli (aqliy hujum) darslar.,

-munozarali (ilmiy munozara va erkin fikrlash) darslar.,

-didaktik-o'yinli (syujetli-rolli, ijodiy, ishbilarmonlar, konferensiyalar, o'yin mashqlar) darslar.,

-sinov (didaktik kartochkalar, test topshiriqlari, o'zaro nazorat varag'i yordamida AKT nazorat dasturlari vositasida o'tkaziladigan) darslari.,

Mazkur darslarning o'ziga xos jihati dars davomida vujudga keltiriladigan muammoli vaziyatlarga asoslanadi.

Muammoli vaziyat talabaning tayyor vositalari bo'lmagan topshiriqni bajarish jarayonida yuzaga keladigan va mavzu, usullar yoki uni amalga oshirish shartlari bo'yicha yangi bilimlarni o'zlashtirishni talab qiladigan muayyan psixologik holatini tavsiflaydi. Muammoli vaziyatning paydo bo'lishining sharti - bu yangi munosabatlarni, mulkni yoki harakat uslubini ochib berish zarurati.

Muammoli vaziyat, vazifadan farqli o'laroq, uchta asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

- harakatning yangi, noma'lum munosabati, usuli yoki sharti uchun kognitiv ehtiyojni yuzaga keltiradigan harakatni bajarish zarurati;
- yuzaga keladigan muammoli vaziyatda oshkor etilishi kerak bo'lgan noma'lum;
- o'quvchilarning berilgan topshiriqni bajarish, shart-sharoitlarni tahlil qilish, noma'lum narsani kashf etish qobiliyati. Na haddan tashqari qiyin, na o'ta oson ish muammoli vaziyatni yaratmaydi.

O'quv jarayonida eng ko'p yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarning turlari:

- talabalarning mavjud bilim tizimlari va yangi talablar (eski bilimlar va yangi faktlar o'rtasidagi) o'rtasida nomuvofiqlik aniqlanganda muammoli vaziyat quyi va yuqori darajadagi bilimlar, kundalik va ilmiy bilimlar o'rtasida) yuzaga keladi.

- muammoli vaziyatlar mavjud bilimlar tizimlaridan yagona zarur tizimni tanlash zarur bo'lganda paydo bo'ladi, ulardan foydalanishning o'zi taklif qilingan muammoli vazifani to'g'ri hal qilishni ta'minlaydi.

- talabalar uchun mavjud bilimlardan foydalanishning yangi amaliy sharoitlariga duch kelganda, bilimlarni amaliyotda qo'llash yo'llarini izlashda muammoli vaziyatlar yuzaga keladi.

- muammoli vaziyat muammoni hal qilishning nazariy jihatdan mumkin bo'lgan usuli va tanlangan usulning amaliy jihatdan mumkin emasligi yoki nomaqbulligi o'rtasida ziddiyat mavjud bo'lganda yuzaga keladi; shuningdek, topshiriqni bajarishning amaliy erishilgan natijasi va nazariy asoslanmaganligi o'rtasida.

- texnik muammolarni hal qilishda muammoli vaziyatlar sxematik tasvir va texnik qurilmaning dizayni o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yozishmalar mavjud bo'lmaganda paydo bo'ladi.

- muammoli vaziyatlar, shuningdek, fundamental sxemalarda tasvirlarning statik tabiati va ulardagi dinamik jarayonlarni o'qish zarurati o'rtasida ob'ektiv ravishda o'ziga xos qarama-qarshilik mavjudligi bilan ham yaratiladi (Kudryavtsev T.V., 1975. 264-268-betlar).

Shunday qilib, muammoli vaziyatining mohiyati shundaki, u talaba tanish bo'lgan ma'lumotlar va yangi faktlar, hodisalar (qaysiki, ularni tushunishi va tushuntirish uchun avvalgi bilimlar kamlik qiladi) o'rtasidagi ziddiyatdir. Ziddiyat bilimlarni ijodiy o'zlashtirish uchun harakatlantiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi. Muammoli o'qitishga asoslangan bunday o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish metodikasi unda qo'llanadigan metodlarni asoslab berishni talab qiladi. Bunda: ijodiy, qisman-ijodiy everistik, axborotlarni muammoli bayon qilish, axborotni muammoli boshlash orqali bayon qilish asosiy metodlar hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzuni tanlash va bo'lg'usi ma'ruza yoki axborotni tayyorlashda ularga nisbatan shunchaki o'qituvchi, talaba deb qaramaslik kerak, balki ularni seminarida muhokama qilinadigan mavzuning ahamiyatini, dolzarbligini fikrlashga, o'quv fanini keyinchalik muvaffaqiyatli egallash uchun uni chuqur o'rganishi lozimligini anglashga, bo'lg'usi kasbiy faoliyatining hozirgi ijtimoiy, ilmiy muammolarini rejalashtira olish darajasiga olib kelish zarur. Bunda vaqtni tejash, tashkiliy ishlarni jadallashtirish uchun talabalarga mavzu bo'yicha adabiyotlarni, imkoni boricha, mavzulari, paragraflari va sahifalarini ko'rsatgan holda tavsiya etish lozim.

Zaruriyat tug'ilganda, unga savollar qo'yish, talaba esa bu suhbatdan so'ng tegishli tuzatishlar qilish lozim bo'ladi. Shuningdek, shunday savollarni ham berish kerakki, talaba bu savollarga o'z chiqishida javob bersin. Ayni o'rinda talabaning seminarida ma'ruza qilish uslubi ham muhokama qilingani ma'qul. Bilimlar yuzaga chiqarilgan va ayrim tuzatishlar qilingandan so'ng talabalarning ma'ruza va axborotlar bilan chiqishlari tashkil etiladi. O'qituvchi talabaning materialni mantiqiy bayon qila olishini, uni bayon qilish usulini, talabalarning unga bo'lgan e'tiborini kuzatib boradi. Ma'ruzaning mazmunini bayon qilish yoki muhokamaning borish jarayoni talabalarni zeriktirib qo'yganda yoki aksincha, undagi ayrim masalalarga qiziqish kuchli bo'lganda hamda uni muhokama qilish zaruriyati tug'ilganda, hurmatini saqlagan holda ma'ruzachini biroz to'xtatib, seminarni jamoa muxokamasiga aylantirish maqsadga muvofiqdir.

Ma'ruza mazmuni bo'yicha beriladigan savollarni ikki guruhga ajratish mumkin: mazmunni oydinlashtiradigan savollar va mazmunni rivojlantirishga qaratilgan savollar. Mazmunni oydinlashtiradigan savollarga javoblar ma'ruza bayonidagi ayrim o'rinlarni takrorlashni talab

qiladi, mazmunni rivojlantirishga qaratilgan savollar esa ma'ruzani yanada to'ldirishni talab qiladi. O'qituvchi avvalo birinchi guruh savollarni tashkil etadi, undan so'ng ikkinchi guruh savollarga jamoa bo'lib javob qidiradi. Mazmunni rivojlantirishga qaratilgan savollarni muhokama qilish ko'pincha talabalarda turli, muqobil javoblarni ham yuzaga keltiradi. Bunday javoblarning bo'lishi xilma-xil nuqtai nazarlarning to'qnashuviga sabab bo'ladi va u seminarining munozaraga aylanishiga olib keladi. Seminarini munozara shaklida tashkil etish o'qituvchining muhim vazifasi hisoblanadi. Munozara shaklida seminar o'tkazish talabaning fikrlash va muloqot qobiliyatlarining shakllanishi uchun tezkor omil sifatida katta ahamiyatga molikdir.

Har bir ma'ruza muhokamasi uning asosiy qoidalari va muhokama (munozara) natijalarini qayd qilgan holda qisqacha umumlashtirish bilan yakunlanishi lozim. Seminar mavzusining mazmunini xulosalash, ma'ruzachilar va seminar qatnashchilarining tayyorgarlik darajasini, ularning seminar davomidagi faolligini baholash, seminar samaradorligining umumiy bahosi va keyingi seminar mashg'ulotiga maqsad qo'yish bilan tugallanadi.

Misol tariqasida umumiy psixologiya fanidan o'qituvchi o'ziga xos tarzda (ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulotlarda, mustaqil ish topshiriqlarida va hokazo) tanlab foydalanishi mumkin bo'lgan muammoli savol va topshiriqlarni keltiramiz.

1. Psixikani o'rganishda tarixning turli davrlarida va turli mamlakatlarda ishlagan (va hozir ham ishlayotgan) turli maktab va fanlarning olimlari psixik hayotni tushuntirishda turlicha yondashuvlarni qo'llaganlar. Shunday qilib, fan tarixida quyidagilar ma'lum: psixikaga funksional yondashuv, shaxs yondashuvi va faoliyat yondashuvi. Ularning har birining mohiyati ma'ruzada ochib berilishi mumkin, bu ko'pchilik rus psixologlari tomonidan qo'llaniladigan shaxsiy va faoliyat yondashuvlari o'rtasidagi farqni ko'rsatadi; Funksional va shaxsiy yondashuvlar o'rtasidagi farq nima? Keyin darslikdan birinchi, ikkinchi va uchinchi yondashuvlarni ko'rsatadigan misollarni topish vazifasini topshirishingiz mumkin.

2. Narsani (moddiy ob'ektni) idrok etish va uni bildiruvchi so'zni idrok etish. Farqni ko'ryapsizmi? Agar shunday bo'lsa, qanday farq bor? Og'zaki muloqotda (boshqaruv yoki o'qitishda yoki shaxsdan shaxsga muloqotda) bu farqni hisobga olish muhimligiga misol keltira olasizmi?

3. Nutq fikrning tashqi ifodasidir. O'qituvchining yangi materialni taqdim etishdagi nutqi ularning fikrlashini ifoda etmasligi mumkinmi (bunday bo'ladi)?

4. Talaba nutqi (seminardagi taqdimoti) ularning fikrlash ifodasi bo'la olmaydimi?

Bu texnikalardan bilish jarayonlari bo'yicha seminar (amaliy) darsga tayyorgarlik ko'rishda mustaqil ish topshiriqlarida foydalanish mumkin. Umumiy psixologiya amaliy emas, nazariy fan bo'lganligi uchun uni o'qitish metodikasi o'quvchilarning umumiy nazariy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Barcha o'quv vazifalari talabalarni psixologik tahlil qilish va amaliy vaziyatlarni baholashni o'rgatish uchun mo'ljallangan. Xulosa qilib aytganda, real faktlarga asoslangan har qanday tarbiyaviy vazifa amaliy masalani yechish uchun nazariy fikrlashga o'rgatish maqsadini ko'zlaydi.

Ko'rsatmali usullar -majoziy til bilan obrazli bayon qilish hamda o'qitish vositalaridan foydalanishni ham o'z ichiga oladi. Vizual ko'rish, eshitish va teginib ko'rib his etish tasvirlari og'zaki tavsiflashni to'ldiradi va shuning uchun ham o'quvchilarning materialni yaxshiroq tushunishlarini osonlashtiradi. Ko'rsatmali qurollarning 3 ta asosiy turi mavjud:

1.Predmetli

2.tasvirli

3. og'zaki.

1.Predmetli ko'rsatish - bu haqiqiy ob'ektlar, hodisalar va jarayonlarni namoyish qilish. Psixologiya o'qitishda vizualizatsiyaning bu turi jixozlar va miyaning fikriy modellaridan foydalanishda, ko'rsatmali eksperimentlar va psixologik testlarni o'tkazishda qo'llaniladi.

2.Tasvirlarni ko'rsatish - bu narsa, hodisa va jarayonlarning tasvirlarini, ular haqidagi nazariy bilimlarni darsda ko'rsatish. Ko'rgazmali qurollar uch xil bo'ladi: badiiy, ramziy va matnli.

-Badiiy ko'rgazmali qurollar tasvirlangan ob'ekt yoki vaziyatni batafsil tasvirlaydi. Ushbu turdagi ko'rgazmali yordamga fotosuratlar, rasmlar, filmlar va videolar kiradi. Fotosuratlarda, masalan, turli xil hayotiy vaziyatlardagi odamlar, his-tuyg'ularning namoyon bo'lishi, psixologik eksperiment holatlari tasvirlanishi mumkin; ular mashhur psixologlarning portretlari ham bo'lishi mumkin. Shunga o'xshash vaziyatlarda rasm va chizmalardan foydalanish mumkin. Ko'rgazmali qurol sifatidagi filmlarni ikki turga bo'lish mumkin: ilmiy-ommabop va badiiy. Ilmiy-ommabop filmlar klassik psixologik tadqiqotlarni namoyish etadi.,Badiiy filmlar (yoki ularning parchalari) odamlarning ma'lum psixologik turlarini va ularning munosabatlarini, psixologik tahlil qilish uchun vaziyatlarni ko'rsatishi mumkin.

-Ramziy (sxematik) ko'rgazmali qurollar narsa yoki hodisalarning muhim belgilari, belgilari va munosabatlarini aks ettiruvchi tasvirlardir. Ushbu turdagi ko'rgazmali yordam jadvallar, diagrammalar, diagrammalar va grafiklarni ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Badiiy ko'rgazmali qurollar tasvirlangan ob'ekt yoki vaziyatni tasvirlaydi. Uchqur ko'rgazmali yordamga fotosuratlar, rasmlar, filmlar va videolar kiradi.Ularda ma'lum nazariy g'oyalar, psixik hodisalarning tuzilishi, miqdorlar va tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar, ma'lum parametrlar orasidagi bog'liqliklar haqida tizimlashtirilgan bilimlar namoyon bo'ladi.

-Matnli ko'rgazmali qurollarga doskaga yozish yoki boshqa usullar bilan eng muhim ma'ruza nuqtalarini, olimlarning ism-shariflarini, sanalar, atamalar va quloq bilan idrok etish qiyin bo'lgan boshqa matn ma'lumotlarini yozib ko'rsatish kiradi.

3. Og'zaki vizuallashtirish - bu tasvirlarni og'zaki shaklda yaratish. Vizual yoki tasviriy vizualizatsiyadan foydalanish u yoki bu sabablarga ko'ra narsalarni o'zini ko'rsatish imkonsiz bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Bunday hollarda o'qituvchi psixologik eksperiment holatini aniq tasvirlab beradi, badiiy asarlardan ma'lum psixologik hodisalarni tavsiflovchi misollar keltiradi.

1-jadval.

O'qitish usullarining umumiy tasnifi bilim va ko'nikmalarni egallash manbasiga asoslanadi. Ushbu tasnifga ko'ra, quyidagilar ajralib turadi:

Shakli	Mohiyati	
Og'zaki usullar:	psixologiya o'qitish usullari orasida yetakchi o'rinni egallaydi. Ularning asosiy afzalligi shundaki, ular qisqa vaqt ichida katta hajmdagi axborotni uzatish imkonini beradi.	
Og'zaki	Og'zaki bo'lmagan vositalardan foydalanish (mimika, imo- ishoralar, intonatsiya, durush va o'qituvchining pantomimasi); ♦ o'quvchilarning o'quv materialini tushunishlari bo'yicha o'z vaqtida fikr-mulohazalarini olish (og'zaki javoblar, savollar va yuz ifodalari orqali); ♦ Talabalarning idrok etish va tushunishlarini faollashtirish.	hikoya, tushuntirish, suhbat, munozara, kitob bilan ishlash.
Yozma	♦Konspektlashtirish - o'qilgan narsaning mazmunini qisqacha xulosa qilish yoki yozib olish; ♦ Matnning konturini tuzish (oddiy yoki murakkab); Tezis bayonini yozish - matndagi asosiy fikrlarning qisqacha mazmuni; ♦ Iqtibos - matndan so'zma-so'z parchalar yozish; ♦ Annotatsiya - o'qilgan narsaning asosiy g'oyasining qisqacha, ixcham xulosasi; ♦ Ko'rib chiqish – o'qilgan materialga o'z munosabatini bildiruvchi qisqacha taqriz yozish; ♦ Formal-mantiqiy modelni tuzish - o'qilgan materialning og'zaki-sxematik tasviri; ♦ Tematik tezaurusni tuzish - mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarning tashkiliy to'plami; ♦ G'oyalar matritsasi kompilyatsiyasi - turli mualliflar asarlardagi o'xshash ob'ektlar va hodisalarning qiyosiy tahlili.	
monologik	Ma'ruza samaradorligini oshirishda o'qituvchi nutqining psixologik xususiyatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ma'ruzada quyidagi nutq texnikasi tavsiya etiladi:	

dialogik	1) yangi materialni talabalarning oldingi bilimlari va tajribasi bilan bog'lash; 2) monologga kiritilgan fikrlarni savol-javob tarzida bayon etish; 3) og'zaki sintaksisdan foydalanish (sodda gaplarning murakkab gaplardan ustunligi, murakkab gaplarning aniq tuzilishi); 4) o'quv materialini taqdim etishda shaxsiylashtirish (materialga shaxsiy munosabatni bildirish, shaxsiy tajribadan rasmlar); 5) tasviriy va tasviriy nutq; 6) yaxshiroq tushunish uchun so'zlarni o'zgartirish; 7) ma'lumot beruvchilardan tashqari pragmatik (o'quvchilarning diqqati, xotirasi, fikrlash va his-tuyg'ulariga ta'sir qiluvchi) bayonotlardan foydalanish. Og'zaki ta'sirdan tashqari, o'qituvchilar ham talabalarga og'zaki bo'lmagan ta'sir ko'rsatadilar. Bunday ta'sirning asosiy vositalariga quyidagilar kiradi: 1) aloqa masofasi (fazoviy joylashuv nuqtai nazaridan); 2) ko'z bilan aloqa qilish; 3) yuz ifodalari; 4) turish; 5) imo-ishoralar; 6) nutqning fonatsion xususiyatlari (temp, ohang, kuch, ritm, keskinlik, pauzalar, intonatsiya).	
	Dialogik usul odatda og'zaki ta'limning og'zaki usuli bo'lib, o'qituvchi va talabaning dialogik o'zaro ta'siriga yoki guruh muhokamasiga tayanadi. Bu psixologiya seminarlari uchun xosdir.	Dialog, evristik suhbat, guruh muhokamasi
Ko'rsatmali usullar	Predmetli; Tasviriy: badiiy, ramziy va matnli	
Amaliy usullar	Talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga qaratilgan amaliy faoliyati	Laboratoriya ishi, psixodagnostik topshiriqlarni bajarish, guruh muhokamalari, mashqlar, didaktik va ishbilarmon o'yinlar.

Tahlil va natijalar. Biz tomonimizdan ko'rib chiqilgan seminar tiplari talabalarni muammoli o'qitishga tayyorlash uchun zarur bo'lgan va bir qancha pedagogik vazifalarni bajarishga qaratilgan mashg'ulotlar tizimidan iborat bo'ldi.

Muammoli savolga javob topishni qidirishni tashkil etish o'zida muntazam qo'yilgan qadamlar modulini birlashtirdi. Ular quyidagilar:

muammoli savolni qo'yish;

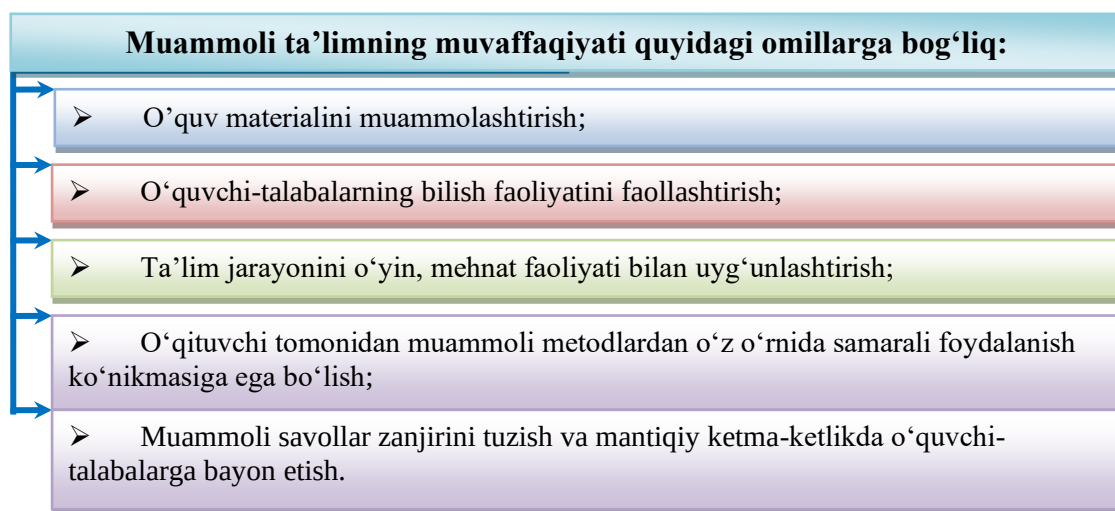
qo'yilgan savollarga javob topish va asoslash bo'yicha talabalarning fikrlashga urinishlarini tashkil etish;

javoblarning tanqidiy tahlilini tashkil etish, ularning kuchli va kuchsiz jihatlarini aniqlash;

kelishilgan mavqe (pozitsiya)ni ishlab chiqish – eng to'g'ri javobni konstruksiyalash maqsadida javoblarni o'zaro qiyos qilishni tashkil etish;

keyingi muammoli savolni qo'yishga o'tish.

Muammoli ta'lim jarayonida pedagog boshchiligida muammoli vaziyat yuzaga keltirilib, mazkur muammo o'quvchi-talabalarning faol mustaqil faoliyati natijasida bilim, ko'nikma va malakalarni ijodiy o'zlashtirish va aqliy faoliyatni rivojlantirishga imkon beradigan ta'lim jarayonini tashkil etish nazarda tutiladi.

Chizma muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Hozirgi sharoitda har qanday tarmoqqa mansub zamonaviy ta'lim muassasalari innovatsiyalardan tizimli foydalanmagan holda, faoliyat yurita olmaydi. Biroq, innovatsiyalarning amalga oshirilishi bir qator qiyinchiliklarni hal etishga bog'liq:

Birinchidan, zamonaviy xo'jalik yurituvchi sub'ektlar hamma vaqt ham innovatsion strategiya va turli innovatsiyalarning mazmuni va mohiyati haqida ob'ektiv tasavvurga ega emas.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning aksariyat tarmoqlari (ta'lim, tibbiyot, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat va qayta ishlovchi sanoat) konservatizm bilan farq qiladi va ularda band bo'lgan xodimlar ichida innovatsiyalarga bo'lgan motivatsiyalangan ehtiyojning mavjud emasligi kuzatiladi.

Uchinchidan, innovatsiyalarni amalga oshirish uchun yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda zarur bo'lgan innovatsion takomillashtirishni amalga oshirishga qodir bo'lgan malakali kadrlar zarur [5].

Innovatsion faoliyat o'qituvchiga muammoli ta'lim jarayonida mustaqil fikr yuritishning quyidagi o'zaro bog'liq shakllari tizimini ishlab chiqish imkonini beradi:

- ma'lumotlar bazasini tanlash;
- haqiqiy, tarixiy va xronologik materiallarni tahlil qilish;
- tadqiqot, xulosa, erishilgan natijalar nashr;
- tematik aloqa (talabalar maslahatlar forumlarda ishtirok, hayot tajribalarini almashish, va bir-birini qo'llab-quvvatlash).

Bu esa talabani yangi bilim olishga, yangi loyiha ishlab chiqishga, shaxsiy tajriba orttirish va malaka oshirishga undaydi .

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish kerakki, muammoli o'qitish texnologiyasi ta'lim jarayonini amalga oshirishda universal vosita xisoblanadi. Bu texnologiya talabalar vaziyatli masalani izlash faoliyatiga, muammoni ifodalash va yechishga tayyorlangandagina samarali bo'ladi. O'qituvchi biror o'qitish texnologiyasini yoki ularning birikmasini tanlar ekan, darsning maqsadi, o'quv materialining mazmuni, auditoriya xarakteri, uning tayyorlik darajasiga asoslanishi lozim. Demak, muammoli o'qitish bu o'qitishning pedagogik texnologiyasi bo'lib, o'zining mazmuni va tuzilmasi bo'yicha o'qituvchi va talabaning ijodiy jarayonlarini sintezlaydi. Muammoli o'qitishda pedagogik faoliyatning xususiyatlari o'quv axborotlari mazmunini muammoli vazifalar va muammoli vaziyatlarga ko'chirish orqali maqsadlarni oydinlashtirish jarayonidan iborat bo'ladi.

Shunday qilib, muammoli ta'lim o'quvchi-talabalar bilim tizimlari va aqliy hamda amaliy faoliyatlarida samarali o'zlashtirishga yordam beradi, o'zlashtirgan yangi bilimlaridan kelajakdagi vaziyatlarda unumli foydalana olishni, ta'lim muammolarini yecha bilish, mustaqil izlanishga o'rgatish, ijodiy tajribaga ega bo'lish va uni rivojlantirish, ta'lim jarayonining vazifalarini tahlil qilish, muammoli ta'limni aniqlash imkoniyatlarini ochib beradi. Bir so'z bilan aytganda, ta'lim jarayoniga yangicha yondashib, ijodkorlik, bunyodkorlik tatbiq etilsagina va pedagogik faoliyat

jarayonlari metodologik hamda psixologik jihatdan to'g'ri tashkil qilinganida ta'lim samarasi yangi bosqichga ko'tariladi, ya'ni:

- bolaning talabi, moyilligi, istak-xohishi uning imkoniyatlari darajasida qondiriladi;
- o'quvchining o'quv mehnatiga mas'uliyati, javobgarligi va burchi oshadi;
- bilimlarni mustaqil egallash malakalari shakllanadi;
- unda umr bo'yi o'z bilimini uning o'zigina boyitishiga ishonch paydo bo'ladi;
- erkin fikrlash malakasi shakllanadi;
- shaxsda jamiyatda o'zining o'rnini tezroq topib olishiga muhit yaratiladi.

Buning uchun biz o'quvchiga «Sen buni bilishing kerak» degan majburlovchi da'vatdan «Menga bu zarur va men buni bilishga, uni hayotda qo'llashga qodirman» degan ichki ishonch va intilishni uyq'otishga o'tishimiz kerak.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, pedagogik innovatsiyalar talabalarning mustaqil ishlarini amalga oshirishda muammoli ta'lim jarayonidan foydalanish uchun turli tezkor, qiziqarli, harakatchan imkoniyatlarni ifodalaydi va mamlakatimizda ta'lim tizimini takomillashtirish va jadal rivojlantirishga yordam beradi, degan xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan asosiy adabiyotlar ro'yxati.

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojatnomasi. 2022 yil 20 dekabr. // www.uza.uz
- 2.Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T., 2005.
- 3.Ziyomuxamedov B. Pedagogik mahorat asoslari. – T., 2009.
4. Suyunov O.J. USING THE BASIS OF PEDAGOGICAL SKILLS IN ORGANIZING THE EDUCATIONAL PROCESS. НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «АРХИВАРИУС» Том 7, № 4 (58)/2022 ISSN 2524-0935, Kiev-2022.
5. Suyunov O.J. ИННОВАЦИИ-ЗАЛОГ УСПЕШНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ Jurnal Science and innovation. 11.12.2022DOI:<https://doi.org/10.5281/zenodo.74241491>.
6. Suyunov O.J. ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ УВЕРЕННОСТЬЮ В СЕБЕ И ЛИЧНОСТНЫМИ ОСОБЕННОСТЯМИ У СТУДЕНТОВ. Jurnal Science and innovation 11.12.2022DOI:<https://doi.org/10.5281/zenodo.74241491>.
7. Suyunov O.J. Интернет-зависимость подростков: психологические особенности эмоционального интеллекта и гендерные различия. Международный форум по педагогическому образованию. IFTE-2025: Узбекистан «современное педагогическое образование в международном, национальном и региональном измерениях» 3-5 июня 2025 года.Самарканд,Шахрисабз

S.K.Bazarov

Guliston davlat pedagogika instituti
Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

MAKTABLARDA INTEGRATSIYALASHGAN TA'LIMNING AHAMIYATI VA DOLZARBLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktablarda integratsiyalashgan ta'limning ahamiyati va dolzarbligi, mazmuni batafsil yoritilgan. Integratsiyalashgan ta'lim tamoyillari har bir o'quvchining, shu jumladan alohida ehtiyojli bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oladigan inklyuziv ta'lim muhitini yaratish izchil ketma ketlikda yoritilgan. Integratsiyalashgan ta'lim modellari: doimiy to'liq birlashish, doimiy, ammo to'liq bo'lmagan birlashish, qisman birlashish, vaqtinchalik birlashish mazmuni atroflicha bayon qilingan. Nogiron bolalarni ruhiy qo'llab-quvvatlash va tuzatish, kompyensatsiya qilish va rivojlantirish, turli xil nogronligi bor bolalarni birgalikda o'qitish va tarbiyalash muammolariga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: integratsiyalashgan ta'lim, alohida ehtiyojli bolalar, Individuallashtirish, hamkorlik, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, uzluksiz ta'lim va rivojlanish, qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini yaratish.

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются важность и актуальность интегрированного образования в школах. Принципы интегрированного образования изложены в последовательной последовательности для создания инклюзивной образовательной среды, учитывающей особенности каждого учащегося, в том числе детей с особыми потребностями. Подробно раскрывается содержание моделей интегрированного образования: постоянная полная интеграция, постоянная, но неполная интеграция, частичная интеграция, временная интеграция. Статья посвящена проблемам психологической поддержки и коррекции, компенсации и развития детей с ограниченными возможностями здоровья, совместного обучения и воспитания детей с различными нарушениями развития.

Ключевые слова: Интегрированное образование, дети с особыми потребностями, индивидуализация, сотрудничество, развитие коммуникативных навыков, непрерывное обучение и развитие, создание поддерживающей образовательной среды.

Annotation. This article provides a detailed description of the importance and relevance of integrated education in schools. The principles of integrated education are laid out in a consistent sequence to create an inclusive educational environment that takes into account the specific characteristics of each student, including children with special needs. The content of integrated education models: permanent full integration, permanent but incomplete integration, partial integration, temporary integration is described in detail. —Dedicated to the problems of psychological support and correction, compensation and development of children with disabilities, joint education and upbringing of children with various disabilities.

Key words: integrated education, children with special needs, Individualization, cooperation, development of communication skills, continuous learning and development, creating a supportive learning environment,

Kirish. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Hozirgi kunda Respublikamizda alohida yordamga muhtoj bolalar va o'smirlar ta'limi, ularning nuqson turlari va uning darajalarini inobatga olgan holda maxsus ta'limning 8 yo'nalishi (aqli zaif, ruhiy rivojlanishi sustlashgan, nutqida, ko'rishida va eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar) bo'yicha korreksion ta'lim tashkil etilgan. Halqaro miqyosda ta'lim isloxotini demokratsiyalashtirish va diskriminasiyaga qarshi kurashish natijasida jamiyatning dunyoqarashi o'zgarib, har xil toifadagi kishilar orasida yangicha yondashuv, uzaro xurmat, ijobiy munosabat shakllandi. Maxsusta'lim sohasini rivojlanishini qayta ko'rib chiqish siyosati amalga oshirila boshladi. Ko'pchilik mamlakatlar - Segregasiya ta'limidan voz kechib imkoniyati cheklangan bolalarni integrasiya jamiyatiga mansub bo'lgan integrasion

ta'limni tadbiq qilishni lozim topdi. - Bola huquqlarini kafolatlash to'g'risidagi qonunning 29- moddasi ruhiy va jismoniy rivojlanishdan orqada qolgan bolalarga umumta'lim muassasalarida ular uchun maxsus ishlab chiqilgan ta'lim dasturlari bo'yicha o'qish va tarbiya olish hamda ularning jismoniy, aqliy qobiliyatlari va hohishiga qarab ta'lim olish huquqlarini kafolatlaydi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani tarbiyalash vazifasini L.S. Vigotskiy: -bolani hayotga integrasiya qilib uning nuqsonini o'zga yo'l bilan kompensasiyasini tashkil qilish deb xisoblagan. Bu o'rinda u, kompensasiya deganda biologik emas, balki ijtimoiy aspekt deb tushungan chunki rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bola bilan ishlash jarayonida tarbiyachi biologik jixatlari (faktorlari) bilan emas uning ijtimoiy oqibatlari bilan ro'baro' keladi. Sog'lom bolani imkoniyati cheklangan bola bilan o'yg'unlashtirilishi maxsus ta'limni keng doirada qayta ko'rishning boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qilishi kerak [2].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Jahon ilmiy-tadqiqot markazlari va oliy ta'lim muassasalarida ta'limning har bir bosqichida shaxsning shakllanishi jarayonida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirishning lokal-modulli texnologiyalari, diagnostik tizimini takomillashtirish, elektron monitoring tizimini yaratish, ularni qobiliyatlarni rivojlantirishning psixologik, ta'lim-tarbiya jarayonining uslubiy ta'minotini ishlab shiqish, hissiy-emotsional keshinmalar, shaxslararo munosabatlar, ularda xayotiy ko'nikmalarni rivojlantirish, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning shaxslararo shakllanishiga, shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bu borada pedagogika yo'nalishi talabalarini inklyuziv ta'lim muhitida samarali faoliyat yuritish kompetentsiyalarini rivojlantiruvshi omillarni aniqlash, talabalarning kommunikativ qobiliyatlarni zamonaviy usullarda rivojlantirishga olib borishga yo'naltirilgan psixologik tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratish zarurati kuzatilmoqda.

Mamlakatimizda ham barcha sohalar qatori inklyuziv ta'limni ham tubdan isloh qilishga katta e'tibor qaratilyapti. Alohida e'tiborga muhtoj bolalarni umumiy ta'lim jarayoniga samarali jalb etish milliy pedagogika va psixologiyada bugun echimini kutayotgan muhim masalalardan biridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrda "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan 2020-2025 yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi. Konsepsiyani amalga oshirish bo'yicha 2020-2021 yillarga mo'ljallangan "Yo'l xaritasi" tasdiqlandi. 2023-2025 yillarda inklyuziv ta'lim tizimi 51 foiz umumta'lim maktablarida joriy qilinish vazifasi belgilangan. Bu esa, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni uzluksiz ta'lim tizimida inklyuziv ta'limni amalga oshirishga pedagogik-psixologik tayyorlash jarayonini takomillashtirishga yo'naltirilgan tadqiqotlarni amalga oshirish, ilmiy jihatdan tadqiq etish va o'rganishda yetarli asos bo'la oladi.

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 25.01.2024 yil 25 maydagi 46-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ta'lim olishlarini tashkil etish va ularni reabilitasiya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar tadqiqot metodologik asos bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Umumta'lim maktablarda joriy etilgan inklyuziv ta'limning maqsadi alohida yordamga muhtoj bolalarning oddiy tengdoshlari bilan bir xil sharoitlarda o'qishi, teng huquq va imkoniyatlar tengligini berish, ular bilan o'zaro do'stona munosabatda bo'lishi hamda jamiyatga ijtimoiy Integratsiyalashgan ta'lim - alohida ehtiyojli bolalarning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi va shaxsiy potentsialiga erishish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy ko'nikma va qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida yordam berishdir [2].

Ushbu yondashuv barcha bolalar o'zaro muloqot qilishlari, tajriba almashishlari va bir-biridan o'rganishlari mumkin bo'lgan inklyuziv ta'lim muhitini yaratishni o'z ichiga oladi. Bu nafaqat ularning ijtimoiy, hissiy va kognitiv fazilatlarini rivojlantirishga yordam beradi, balki tenglik va o'zaro tushunish muhitini yaratadi. Integratsiyalashgan ta'lim xilma-xillikni hurmat qilish, bag'rikenglikni targ'ib qilish va har bir bolaning o'zini namoyon qilishi uchun imkoniyatlar yaratish muhimligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, ta'lim jarayoni nafaqat bilimlarni uzatish, balki

shaxsiy o'sish, o'zini namoyon qilish va jamiyatning barkamol fuqarosini rivojlantirish platformasiga aylanadi. Integratsiyalashgan ta'limning maqsadlari inklyuziv ta'lim muhitini yaratish va barcha o'quvchilarning, shu jumladan alohida ehtiyojli bolalarning uyg'un rivojlanishiga erishishga qaratilgan.

Integratsiyalashgan ta'lim quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish. Bolalarga bir-birini yaxshiroq tushunish va qabul qilishga yordam beradigan muloqot va o'zaro ta'sir ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berish.

2. Shaxsiy ehtiyojlarni qo'llab-quvvatlash. O'quv jarayoni har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlari va talablariga moslashtirilishi, o'rganish va rivojlanishini qo'llab-quvvatlashi kerak.

3. Inklyuziv ta'lim muhitini yaratish. Barcha talabalar, shu jumladan nogironlar uchun ta'lim resurslari va atrof-muhitdan foydalanish imkoniyatini ta'minlash.

4. Kognitiv va o'rganish qobiliyatlarini rivojlantirish. Bolalar ta'lim muammolarini muvaffaqiyatli engishlari uchun tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va boshqa zarur ko'nikmalarni rivojlantirishga ko'maklashish.

5. Bag'rikenglik va hurmatni targ'ib qilish. Talabalarda farqlarni hurmat qilishni rivojlantirish va inklyuziya, tushunish va qabul qilish qadriyatlarini targ'ib qilish.

6. Oilalar bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish. Bolalarni maktabda ham, uyda ham qo'llab-quvvatlash uchun oilalarni ta'lim jarayoniga faol jalb qiling.

7. O'qituvchilarni tayyorlash. O'qituvchilarni inklyuziv muhitda samarali ishlashlari va o'qitish strategiyalarini barcha talabalar ehtiyojlariga moslashtirishlari uchun tayyorlash va malakasini oshirish.

8. Taraqqiyotni kuzatish va baholash. O'qitish strategiyalarining samaradorligini aniqlash va zarur tuzatishlar kiritish uchun talabalarining ta'lim natijalari va ijtimoiy rivojlanishini muntazam ravishda baholashni o'tkazish.

Bu vazifalar har bir bola rivojlanishi, o'rganishi va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Integratsiyalashgan ta'lim texnologiyasi nafaqat tolerantlikni rivojlantirishni, balki ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlardan faol foydalanishni ham o'z ichiga oladi. Ushbu ilg'or uslubga o'tish maktab tizimini har tomonlama modernizatsiya qilishni taqozo etadi.

Ijodiy va kognitiv rivojlanishga e'tibor qarating. O'quvchilarda ijodiy va izlanish ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ota-onalarning faol ishtiroki, qo'llab-quvvatlash va hamkorlik muhitini yaratish uchun oilalarni ta'lim jarayoniga jalb qilish. Ushbu komponentlar har bir bolaning rivojlanishiga yordam beradigan to'liq va inklyuziv ta'limni ta'minlaydi [3].

Integratsiyalashgan ta'lim tamoyillari har bir o'quvchining, shu jumladan alohida ehtiyojli bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oladigan inklyuziv ta'lim muhitini yaratishga asoslanadi.

Inklyuziv. Talabalar, nogironligidan qat'i nazar, sinfda ta'lim olishda teng huquqlarga ega.

Individuallashtirish. Ta'lim jarayoni har bir o'quvchining ehtiyojlari va manfaatlariga moslashtirilib, o'rganish uchun zarur bo'lgan yordam va resurslarni ta'minlaydi.

Hamkorlik. Yagona qo'llab-quvvatlash tarmog'ini yaratish uchun o'quv jarayoni ishtirokchilarining, shu jumladan talabalar, o'qituvchilar va ota-onalarning o'zaro hamkorligi.

Muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish. Talabalar o'rtasida do'stona muhit yaratadigan ijtimoiy ko'nikmalar va o'zaro munosabatlar ko'nikmalarini rivojlantirishga ko'maklashish.

Uzluksiz ta'lim va rivojlanish. O'qituvchilar doimiy ravishda o'z malakalarini oshirishlari va inklyuziv muhitda ishlash uchun yangi yondashuvlarni o'rganishlari kerak.

Qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini yaratish. Xavfsiz, mehmondo'st muhit o'quvchilarning darsda faol ishtirok etishiga yordam beradi.

Hurmat. Bolalarning farqlarini qabul qilish va hurmat qilish hurmat va qo'llab-quvvatlash madaniyatini yaratadi.

Bilimlarni amaliy qo'llashga e'tibor berish. Ta'lim olingan bilimlarni hayotda qo'llashga yordam beradi [4].

Integratsiyalashgan ta'lim modellari: Doimiy to'liq birlashish, Ushbu model o'quvchilar, shu jumladan alohida ta'limga muhtoj bolalar doimo bir sinfda o'qishini nazarda tutadi. Doimiy, ammo to'liq bo'lmagan birlashish. Ushbu modelda bolalar bir sinfda ta'lim oladilar, lekin ba'zi maxsus sinflar alohida guruhlar yoki sinflarda o'qitiladi. Qisman birlashish. Bunday holda, alohida ehtiyojli talabalar vaqti-vaqti bilan darslarga qatnashadilar, lekin ko'p vaqlarini ixtisoslashtirilgan sinflarda yoki muassasalarda o'tkazadilar. Vaqtinchalik birlashish. Vaqtinchalik integratsiya oraliq variant sifatida taqdim etiladi, bunda alohida ehtiyojli bolalar ma'lum vaqt davomida inklyuziv muhitda o'qiydilar, ammo ta'lim tajribasining bir qismi ixtisoslashtirilgan muassasalarda to'plangan. Bunga ular boshqa talabalar bilan muloqot qiladigan darslar, tadbirlar va loyihalar kiradi [5].

Epizodik birlashtirish. Ushbu model tasodifiy va qisqa muddatli o'zaro ta'sir printsipiga asoslanadi. Maxsus ehtiyojli bo'lgan talabalar kerak bo'lganda umumiy darslarga yoki tadbirlarga qo'shilishadi. Bu individual darslarda, sport musobaqalarida yoki badiiy loyihalarda ishtirok etish, bu erda birlashish lahzasi muhim, ammo inklyuziv muhitda doimiy ishtirok etmasdan [5].

Birlashtirilgan ittifoq. Kombinatsiyalangan model integratsiyalashgan ta'limga yondashuvlar gibrididir. U o'qitishni o'quvchilarning ehtiyojlari va ta'lim muhitining o'ziga xos xususiyatlariga moslashtiradi. Ushbu modelda talabalar umumiy va ixtisoslashtirilgan muhitda darslarni birlashtiradi va ularning ehtiyojlariga moslashtirilgan to'liq yordam oladi.

Maktab sharoitida maxsus ehtiyojli bolalarga ta'lim tarbiya berishning o'zigina samarali natija bermaydi. Buning uchun maktabda pedagoglar, defektologlar, psixologlar tomonidan do'stona munosabat muhitini yaratish lozim. Sinfda do'stona munosabat muhitining shakllanishi sog'lom va maxsus ehtiyojli bolalarning bir-birlariga nisbatan mehr-muhabbatli bo'lishlariga, bir birlariga doimo yordam berishlariga zamin yaratadi. Imkoniyati cheklangan bolalarning o'z-o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Bu esa psixokorreksion-pedagogik ishni samarali va osonroq kechishini ta'minlaydi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda inklyuziv ta'lim modeli sifatida sub'ektlar o'rtasidagi aloqalarning barqaror komponentlarini rivojlantiradigan madaniy modelga aylanishi kerak. [78, 91-b]. Bunday modelning asosini inson individualligining xilma-xilligini qabul qilish hamda har bir inson hayotining eng avvalo qadriyatlari, uning ta'lim va ijtimoiy jamoada qabul qilinish huquqiga bo'lgan bag'rikenglik tashkil qiladi. Bunday madaniy modelni shakllantirish murakkab jarayon bo'lib, ijobiy natijalari asosida inklyuziv ta'limni shakllantirishni nazarda tutadi. Inklyuziv ta'limda umummadaniy xulq-atvor namunalari yaratish va rivojlantirish pedagogning kasbiy tayyorgarligiga uzviy bog'liq bo'lib, asosiy maqsad oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy yo'nalish talabalarini klasterli ta'lim muhitida inklyuziv tayyorgarligini rivojlantirishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Дьяченко, М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. - Минск: Изд-во «Университетское», 1976. - 165 с.
2. Екжанова, Е.А. Основы интегрированного обучения [Текст] / Е.А. Екжанова, Е.В. Резникова. - М. : Дрофа, 2008. - 208 с.
3. Елканов, С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя / С.Б. Елканов. - М. : Просвещение, 1989. - 189 с.
4. Kaxarova D.S. Tarbiyaga individual yondoshishning psixologik imkoniyatlari // "Nazariy va amaliy psixologiyaning ilmiy masalalari, ularning ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'rni" mavzusidagi respublika ilmiy- amaliy anjuman materiallari. – Andijon, 2009. –B. 133–136.
5. Kaxarova D.S. Oilada bolalar tarbiyasining psixologik xususiyatlari // Boshlang'ich ta'limda innovatsion texnologiyalarni qo'llash istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Buxoro, 2012. –B. 57–60.

Qulmamatova Fazilat Qarshiyevna

Navoiy innovatsiyalar universiteti Surxandaryo kampusi
psixologiya fani o'qituvchisi

SHAXS DESTRUKTIVLIGINI ANIQLASHDA RAQAMLI PSIXOMETRIK TESTLAR IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxs destruktivligini aniqlashda raqamli psixometrik testlarning imkoniyatlari tahlil qilinadi. Raqamli diagnostika vositalari orqali agressivlik, impulsivlik va deviant xulq-atvor ko'rsatkichlarini tezkor hamda obyektiv baholash mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, test natijalarini avtomatik qayta ishlash va masofaviy monitoring imkoniyatlari destruktiv xatti-harakatlarni erta aniqlashda muhim omil sifatida asoslanadi. Tadqiqot raqamli psixometrik yondashuvlarning profilaktik va korreksion ishlar samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: raqamli psixometriya, destruktivlik, o'spirinlar, diagnostika, onlayn test, psixologik baholash, xavf omillari.

Аннотация. В данной статье анализируются возможности цифровых психометрических тестов в выявлении деструктивного поведения личности. Подчеркиваются механизмы быстрой и объективной оценки показателей агрессии, импульсивности и девиантного поведения с помощью цифровых диагностических инструментов. Также обосновываются возможности автоматической обработки результатов тестирования и дистанционного мониторинга как важный фактор раннего выявления деструктивного поведения. Исследование показывает важность цифровых психометрических подходов в повышении эффективности профилактической и коррекционной работы.

Ключевые слова: Цифровая психометрия, деструктивность, подростки, диагностика, онлайн-тест, психологическая оценка, факторы риска.

Abstract. This article analyzes the capabilities of digital psychometric tests in identifying personality destructiveness. The mechanisms of rapid and objective assessment of indicators of aggression, impulsivity and deviant behavior through digital diagnostic tools are highlighted. Also, the possibilities of automatic processing of test results and remote monitoring are justified as an important factor in the early detection of destructive behavior. The study shows the importance of digital psychometric approaches in increasing the effectiveness of preventive and corrective work.

Key words: digital psychometrics, destructiveness, adolescents, diagnostics, online test, psychological assessment, risk factors.

Kirish. Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida jamiyatda yuz berayotgan ijtimoiy-psixologik o'zgarishlar shaxs xulq-atvoriga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, yoshlar o'rtasida agressivlik, impulsivlik, deviant xatti-harakatlar, ijtimoiy moslashuvning pasayishi kabi destruktiv tendensiyalar kuchayib borayotgani ilmiy hamda amaliy jihatdan jiddiy e'tibor talab etadi. Shaxs destruktivligini erta aniqlash nafaqat individual psixologik salomatlikni ta'minlash, balki ijtimoiy barqarorlikni saqlashning muhim sharti hisoblanadi. An'anaviy psixodiagnostik metodlar (so'rovnoma, kuzatish, klinik suhbat) muayyan samaradorlikka ega bo'lsa-da, ular ko'p vaqt talab qilishi, inson omiliga bog'liqligi va natijalarni qayta ishlashdagi subyektivlik kabi cheklavlarga ega. Raqamli texnologiyalar rivoji esa psixologik baholash jarayonini avtomatlashtirish, tezkorlashtirish va obyektivlashtirish imkonini bermoqda. Shu jihatdan raqamli psixometrik testlar shaxsning emotsional, kognitiv va xulq-atvor xususiyatlarini aniqlashda zamonaviy va samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Raqamli psixometrik testlar nafaqat agressivlik va impulsivlik darajasini aniqlash, balki destruktiv xulq-atvorning yashirin ko'rinishlarini ham kompleks baholash imkonini beradi. Avtomatlashtirilgan hisoblash tizimi, adaptiv testlash mexanizmlari hamda katta ma'lumotlar tahlili asosida ular xavf

guruhiga kiruvchi shaxslarni erta bosqichda aniqlash va profilaktik choralarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu bois mazkur maqolaning maqsadi shaxs destruktivligini aniqlashda raqamli psixometrik testlarning nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Zamonaviy jamiyatda shaxs xulq-atvoridagi destruktiv tendensiyalarni aniqlash va profilaktika qilish dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Psixologiyada destruktivlik tushunchasi agressivlik, autoagressiya, deviant xatti-harakatlar hamda ijtimoiy moslashuvning buzilishi bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida psixodiagnostika jarayoni ham yangi bosqichga ko'tarildi. Xususan, raqamli psixometrik testlar shaxsning emotsional, kognitiv va xulq-atvor xususiyatlarini aniqlashda samarali vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur maqolada shaxs destruktivligini aniqlashda raqamli psixometrik testlarning nazariy-metodologik asoslari hamda amaliy imkoniyatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda shaxs destruktivligini aniqlashda raqamli psixometrik testlarning samaradorligini baholash maqsadida kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot kvantitativ (miqdoriy) dizayn asosida tashkil etilib, psixometrik o'lchov va statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili. Shaxs destruktivligi muammosi psixologiya fanida uzoq tarixga ega bo'lib, turli nazariy maktablar doirasida keng o'rganilgan. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, destruktivlik tushunchasi dastlab psixoanalitik yo'nalishda chuqur asoslab berilgan. Xususan, Z. Freyd inson psixikasida "Thanatos" – o'lim instinkti mavjudligini ta'kidlab, destruktiv xatti-harakatlarni ichki instinktiv energiyaning tashqi namoyon bo'lishi sifatida talqin qilgan. Keyinchalik E. Fromm destruktivlikni ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog'lab, uni insonning begonalashuvi, ma'naviy bo'shlig'i va frustratsiyasi bilan izohladi. Ijtimoiy-o'rganish nazariyasi vakili A. Bandura agressiv va destruktiv xulq-atvorni kuzatish va taqlid mexanizmlari orqali shakllanishini asoslab berdi. Uning tadqiqotlari destruktivlikning o'rganiladigan va mustahkamlanadigan xulq shakli ekanligini ko'rsatdi. Bu yondashuv keyinchalik diagnostik metodikalarni ishlab chiqishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qildi. Destruktivlikni o'lchash masalasi psixometriya rivoji bilan bevosita bog'liq. A. Anastasi va S. Urbina psixologik testlash nazariyasini tizimlashtirib, validlik va reliabellik mezonlarini asoslab berdilar. L. Crocker va J. Algina klassik va zamonaviy test nazariyalarini ishlab chiqib, psixologik ko'rsatkichlarni miqdoriy o'lchashning metodologik asoslarini belgiladilar. XX asr oxiridan boshlab kompyuterlashtirilgan testlash tizimlari rivojlana boshladi. H. Wainer kompyuter adaptiv testlash (CAT) modelini ilmiy jihatdan asoslab, test savollarini respondent javoblariga moslashtirish orqali aniqlikni oshirish mumkinligini ko'rsatdi. D. Bartram internet asosidagi psixologik testlash imkoniyatlarini tahlil qilib, raqamli baholash tizimlarining tezkorlik va obyektivlik jihatlarini ilmiy asosda yoritdi. Agressivlikni diagnostika qilish bo'yicha A. Buss va M. Perry tomonidan ishlab chiqilgan "Aggression Questionnaire" metodikasi destruktivlikni o'lchashda keng qo'llaniladigan psixometrik vositalardan biridir. Ushbu metodika keyinchalik raqamli formatga moslashtirilib, avtomatlashtirilgan tahlil imkoniyatlari kengaytirildi. So'nggi yillarda "Big Data" va sun'iy intellekt texnologiyalari psixodiagnostikada yangi bosqichni boshlab berdi. Mayer-Schönberger va Cukier katta ma'lumotlar tahlili asosida xulq-atvorni prognozlash imkoniyatlarini ko'rsatgan bo'lsa, Russell va Norvig sun'iy intellekt algoritmlarining qaror qabul qilish jarayonlaridagi o'rnini asoslab berdilar. Ushbu ishlanmalar raqamli psixometrik testlarda destruktiv xulq-atvorni erta aniqlash mexanizmlarini takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Xalqaro tashkilotlar, jumladan, Amerika Psixologik Assotsiatsiyasi (APA) psixologik baholashning raqamli shakllarini qo'llashda etik me'yorlar va ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash zarurligini alohida ta'kidlaydi. Yevropa Ittifoqining GDPR talablari esa shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish masalasini raqamli psixodiagnostikaning ajralmas qismi sifatida belgilaydi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, shaxs destruktivligini aniqlashning nazariy asoslari yetarlicha ishlab chiqilgan bo'lsa-da, ularni zamonaviy raqamli psixometrik platformalar bilan integratsiya qilish masalasi dolzarb ilmiy

yo'nalish bo'lib qolmoqda. Shu bois mazkur tadqiqot raqamli diagnostika vositalarining ilmiy-amaliy imkoniyatlarini kompleks tahlil qilishga qaratilgan.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot jarayonida raqamli psixometrik testlar yordamida respondentlarning agressivlik, impulsivlik, emotsional beqarorlik va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari aniqlanib, ular asosida kompleks destruktivlik indeksi shakllantirildi. Olingan ma'lumotlar statistik jihatdan qayta ishlanib, quyidagi natijalar qayd etildi. Birinchidan, umumiy tanlanmada destruktivlik darajasi past, o'rta va yuqori ko'rsatkichlarga ajratilganda, respondentlarning asosiy qismi o'rta darajadagi ko'rsatkichni namoyon etdi. Yuqori destruktivlik indeksi aniqlangan ishtirokchilar ulushi esa ijtimoiy xavf guruhiga kirish ehtimoli mavjudligini ko'rsatdi. Ikkinchidan, agressivlik va impulsivlik o'rtasida ijobiy korrelyatsion bog'liqlik ($r > 0,3$; $p < 0,05$) aniqlandi. Bu impulsiv qaror qabul qilish xususiyati yuqori bo'lgan shaxslarda agressiv reaksiya ehtimoli ham yuqori ekanligini tasdiqlaydi. Uchinchidan, ijtimoiy moslashuv darajasi bilan destruktivlik indeksi o'rtasida salbiy korrelyatsiya ($r < -0,4$; $p < 0,05$) kuzatildi. Ya'ni ijtimoiy moslashuv darajasi pasaygan sari destruktiv xulq-atvor ko'rsatkichlari ortib borishi statistik jihatdan isbotlandi. To'rtinchidan, raqamli psixometrik platforma orqali olingan natijalar avtomatik qayta ishlanib, xavf darajasi yuqori bo'lgan respondentlar tezkor ravishda identifikatsiya qilindi. Bu esa raqamli testlarning erta ogohlantirish mexanizmi samarali ishlashini ko'rsatdi. Nazorat va eksperimental guruhlar o'rtasidagi farqlar Student t-mezoni yordamida tekshirildi. Eksperimental guruhda destruktivlik indeksi ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan ahamiyatli farq qilgani aniqlandi ($p < 0,05$). Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli psixometrik testlar shaxs destruktivligini aniqlashda yuqori aniqlik, tezkorlik va obyektivlikni ta'minlaydi. Ular agressivlik va impulsivlik ko'rsatkichlarini ishonchli baholash, ijtimoiy moslashuv bilan bog'liqlikni aniqlash hamda xavf guruhiga kiruvchi shaxslarni erta bosqichda identifikatsiya qilish imkonini beradi.

Quyida raqamli psixometrik testlar asosida olingan natijalarni tushuntiruvchi aniq misollar keltiriladi:

Yuqori destruktivlik ko'rsatkichi

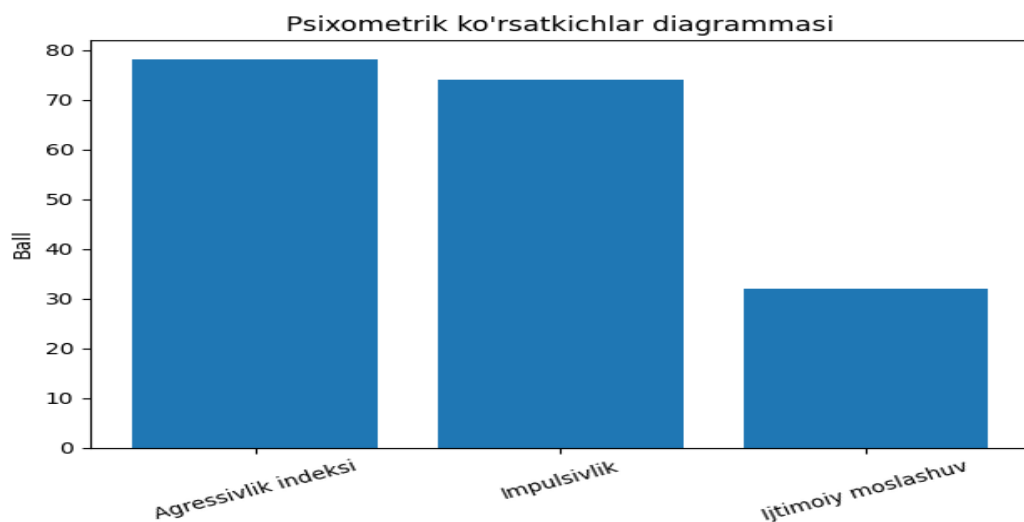
17 yoshli respondent raqamli test natijalariga ko'ra:

Agressivlik indeksi – 78 ball (yuqori daraja)

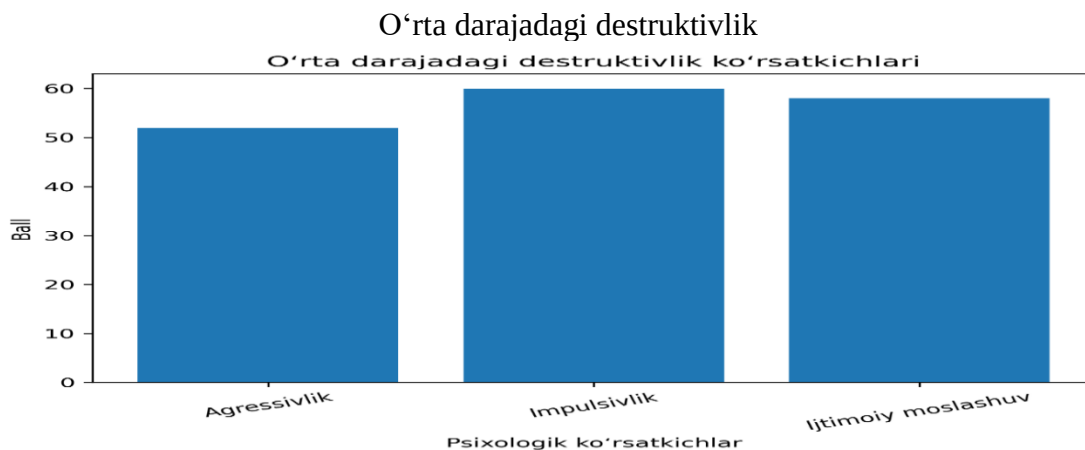
Impulsivlik – 74 ball (yuqori daraja)

Ijtimoiy moslashuv – 32 ball (past daraja)

Kompleks destruktivlik indeksi avtomatik tarzda “yuqori xavf guruhi” sifatida belgilandi. Platforma tizimi psixologga ogohlantirish signali yubordi. Individual suhbat davomida respondent tez-tez jahl chiqishi va mojarolarga kirishishini tasdiqladi. Ushbu holat raqamli test natijalari bilan mos tushdi.

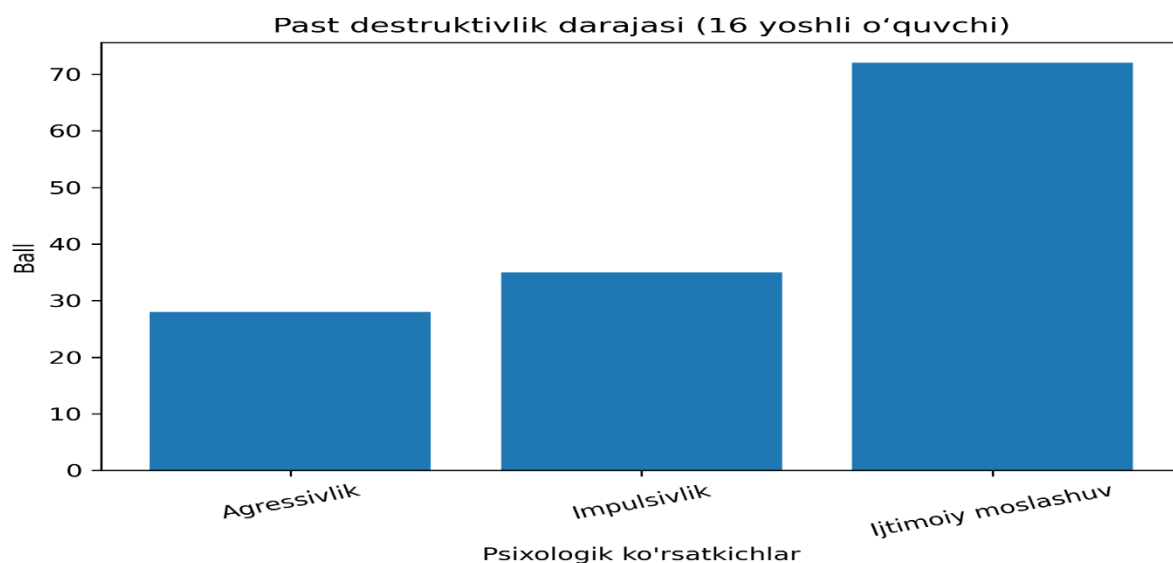
1-rasm: 17 yoshli respondent raqamli test natijalariga ko'ra:

2-rasm: 19 yoshli talaba natijalari:

Tizim umumiy indeksni “nazorat talab etiladi” kategoriyasiga ajratdi. Bunday holatda profilaktik psixologik trening tavsiya qilindi. Bu misol raqamli testlarning faqat og'ir holatlarni emas, balki potentsial xavfli tendensiyalarni ham aniqlashini ko'rsatadi.

Past destruktivlik darajasi

3-rasm: 16 yoshli o'quvchi natijalari:

Agressivlik – 28 ball (past daraja), Impulsivlik – 35 ball (past daraja) Ijtimoiy moslashuv – 72 ball (yuqori daraja) . Kompleks indeks “psixologik jihatdan barqaror” toifasiga kiritildi. Tizim tomonidan hech qanday ogohlantirish berilmadi. Bu raqamli diagnostikaning differensial baholash imkoniyatini tasdiqlaydi.

Korrelyatsion bog'liqlikni ko'rsatish

Statistik tahlil natijasida 120 nafar respondent orasida impulsivlik va agressivlik o'rtasida $r = 0,41$ ($p < 0,05$) ijobiy bog'liqlik aniqlangan. Masalan, impulsivlik darajasi 70 balldan yuqori bo'lgan ishtirokchilarning 65%ida agressivlik ham yuqori darajada qayd etilgan.

Raqamli tizimning tezkorligi

An'anaviy qog'ozli testda 100 nafar respondent natijalarini hisoblash o'rtacha 2–3 kun talab qilsa, raqamli platformada natijalar avtomatik tarzda 5–7 daqiqa ichida shakllantirildi. Bu amaliy jihatdan katta ustunlik hisoblanadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli psixometrik testlar shaxs destruktivligini aniqlashda samarali, tezkor va obyektiv diagnostika vositasi hisoblanadi. O'tkazilgan tahlillar agressivlik, impulsivlik va ijtimoiy moslashuv kabi psixologik ko'rsatkichlar destruktiv xulq-atvorni baholashda muhim indikatorlar ekanligini tasdiqladi. Raqamli platformalar yordamida ushbu ko'rsatkichlarni kompleks baholash, natijalarni

avtomatik qayta ishlash hamda xavf guruhiga kiruvchi shaxslarni erta bosqichda aniqlash imkoniyati yaratildi. Tadqiqot davomida keltirilgan misollar destruktivlik darajasi turlicha bo'lgan shaxslarni differensial baholash mumkinligini ko'rsatdi. Yuqori destruktivlik darajasiga ega respondentlarda agressivlik va impulsivlik ko'rsatkichlari yuqori, ijtimoiy moslashuv darajasi esa past ekanligi kuzatildi. O'rta darajadagi destruktivlik holatlarida esa profilaktik choralar va psixologik treninglar orqali salbiy tendensiyalarni kamaytirish imkoniyati mavjudligi aniqlandi. Past destruktivlik darajasiga ega shaxslarda esa ijtimoiy moslashuvning yuqori darajada ekanligi ularning psixologik barqarorligini ko'rsatdi. Shunday qilib, raqamli psixometrik testlar shaxs destruktivligini aniqlash, xavf guruhiga kiruvchi yoshlarni belgilash hamda profilaktik va korreksion psixologik dasturlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Kelgusida ushbu testlarni yanada takomillashtirish, ularni milliy ijtimoiy-madaniy sharoitlarga moslashtirish hamda sun'iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiya qilish destruktiv xulq-atvorni erta aniqlash va samarali profilaktika qilish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Rean A.A. Psixologiya agressii. – SPb.: Piter, 2007.
2. Bartram, D. (2001). Computer-based testing and the Internet. International Journal of Selection and Assessment.
3. Freud S. Beyond the Pleasure Principle. – London: Hogarth Press, 1920.
4. Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973.
5. Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1973.
6. Anastasi A., Urbina S. Psychological Testing. – New Jersey: Prentice Hall, 1997.
7. Crocker L., Algina J. Introduction to Classical and Modern Test Theory. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1986.
8. Buss, A., Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. Journal of Personality and Social Psychology.
9. Wainer H. Computerized Adaptive Testing: A Primer. – Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2000.
10. Mayer-Schönberger V., Cukier K. Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work and Think. – London: John Murray, 2013.
11. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – New Jersey: Prentice Hall, 2010.
12. American Psychological Association. Guidelines for Psychological Assessment and Evaluation. – Washington, 2013.
13. European Parliament. General Data Protection Regulation (GDPR). – Brussels, 2016.

Zakirova Muxabbat Sabirovna

Farg'ona davlat universiteti psixologiya kafedrası dotsenti

INTERNETGA QARAMLIKNING O'SMIRLAR PSIXOEMOTSIONAL HOLATIGA TA'SIRINING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smirlik davrining o'ziga xos xususiyatlari va internetga qaramlikning uni hayoti, faoliyati va xulqiga ta'siri muammosi yoritilgan. O'smirning internet-addiksiyani ijtimoiy hayotida aks ettirishi nazariy asoslangan. Internetga qaramlikning o'smir psixoemotsional ta'siri muammosi va uning o'smir xulqiga ta'siri masalasi olimlar tomonidan talqin qilinishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: internetga qaramlik, virtual, internet-addiksiya, bezovtalik, stress, depressiya, izolyatsiya, kognitiv-xulq.

Аннотация. В данной статье рассматриваются специфические особенности подросткового возраста и проблема влияния интернет-зависимости на его жизнь, деятельность и поведение. Теоретически обосновано отражение интернет-зависимости в социальной жизни подростка. Проанализирована проблема психоэмоционального воздействия интернет-зависимости на подростков и ее влияние на их поведение

Ключевые слова: интернет-зависимость, виртуальный мир, интернет-зависимость, тревога, стресс, депрессия, изоляция, когнитивно-поведенческая терапия

Abstract. This article discusses the specific features of adolescence and the problem of the impact of Internet addiction on its life, activity and behavior. The reflection of Internet addiction in the social life of a teenager is theoretically based. The problem of the psycho-emotional impact of Internet addiction on adolescents and its impact on adolescent behavior is analyzed by scientists.

Key words: internet addiction, virtual, Internet addiction, anxiety, stress, depression, isolation, cognitive-behavioral.

Internet axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining keng tarqalishi bilan o'smirlar hayotida muhim o'rin egalladi. Bir tomondan, u o'smirlarning ijodiy va ijtimoiy potentsialini oshirsa, ikkinchi tomondan, internetga qaramlik shakllanishi mumkin - bu psixologik muammo, u o'smirlarning ruhiy va emotsional salomatligiga salbiy ta'sir qiladi. Internetga qaramlik - bu internetdan foydalanganida nazoratni yo'qotish, muhim hayotiy vazifalar va ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatadigan holat bo'lib, u odatdagi odatkordan tashqari faoliyatga aylanishi bilan tavsiflanadi. O'smirlik yoshida bolalikdan kattalik holatiga ko'chish jarayoni sodir bo'ladi. O'smirlik insonning balog'atga etish davri bo'lib, o'ziga xos xususiyati bilan kamolotning boshqa pog'onalaridan keskin farqlanadi. O'smirda ro'y beradigan biologik o'zgarishlar natijasida uning psixik dunyosida tub burulish nuqtasi vujudga keladi. Kamolotning mazkur pallasida jismoniy o'sish va jinsiy etilish amalga oshadi. O'smirlik inson shaxsning kamol topishida alohida o'rin egalaydi. U inson kamolotining muhim bosqichi hisoblanadi. O'smirlik davrida g'oyat katta ahamiyatga ega bo'lgan psixologik o'zgarishlar ro'y beradi, bolaning muayyan, ijtimoiy turmush sharoitida keyingi kamol topishi uchun zarur ta'lim-tarbiya ta'sirida barqaror, mustahkam iz qoldiruvchi ijobiy hislatlar namayon bo'ladi.

O'smirlik davri ruhiy va hissiy jarayonlar dinamik o'zgaruvchi, rivojlanayotgan, hissiy reaksiyalar kuchli bo'lgan davr hisoblanadi. Bu bosqichda stress va tashvish sezgirligi yuqori bo'ladi, shuning uchun o'smirlar onlayn muhitda qisqa va darhol mukofot beruvchi faoliyatlarga tez bog'lanadi. Bunday faoliyatlar real dunyodagi ijtimoiy aloqalar va hissiy qo'llab-quvvatni kamaytirib, psixoemotsional barqarorlikni buzadi.

O'smirda jihatdan internetga qaramlik shaxsning motivatsion, emotsional va kognitiv sohalarida o'zgarishlar keltirib chiqaradi. Motivatsion sohada internet faoliyati ustuvor ahamiyat kasb etadi. Emotsional sohada esa internet kayfiyatni tartibga solish vositasiga aylanadi. Kognitiv jihatdan esa shaxsda virtual muhitni real hayotdan ustun qo'yish tendensiyasi kuchayadi.

Psixologik nuqtai nazardan, internetga qaramlik nafaqat texnologiyaning o'zidan, balki individning shaxsiy, ruhiy va ijtimoiy holatiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ushbu masalaning ilk ilmiy tadqiqotchilaridan biri, klinik psixolog K. Yung bo'lib, u internetga qaramlikni psixologik jihatdan o'rganishni taklif qilgan [3].

U internetga qaramlik tushunchasini ilm-fanga birinchi bo'lib kiritgan olim. O'smirlarda internetga qaramlik depressiya, bezovtalik, yolg'izlik va ijtimoiy izolyatsiya bilan bog'liqligini isbotlagan.

Mark Griffiths internet-addiktsiyani, xususan, onlayn o'yinlarga bo'lgan qaramlikni, asosan, o'yinlarga asoslangan mukofotlar va raqobatbardosh muhitlarga reaksiya sifatida izohlaydi. Griffithsning fikriga ko'ra, internet-addiktsiya xuddi boshqa qaramliklar kabi, biror mukofot tizimi yoki takrorlanadigan ma'lum bir xatti-harakatning rivojlanishi orqali o'sadi. U o'zining tadqiqotlarida shuni ta'kidlagan: internetga qaramlikni bartaraf etishda ijtimoiy interaktsiya va haqiqiy dunyoga qaytish zarur, chunki virtual muhitda inson o'zining haqiqiy his-tuyg'ulari va ehtiyojlarini unutib qo'yishi mumkin. Bu fenomen yoshlar orasida ayniqsa 7-9-sinf o'quvchilari orasida keng tarqalgan. O'quvchilar internetga ko'p vaqt ajratishadi va bu holat ularning o'quv dasturlariga, uyga berilgan vazifalarni bajarishga va do'stlar bilan haqiqiy muloqot qilishga bo'lgan e'tiborini kamaytiradi. O'z vaqtida internetga bo'lgan qaramlikning ko'payishi yoshlarning ruhiy holatiga, o'zini tutishiga, jamiyatga qo'shilishiga va boshqa yoshlar bilan muloqot qilishiga ham ta'sir qilishi mumkin. Bunday holatlar o'quvchilarning umumiy salomatligiga, o'ziga bo'lgan ishonchiga va ijtimoiy ko'nikmalariga putur etkazishi mumkin.

Mark Griffiths o'smirlarda internetga qaramlikni oltita asosiy komponent orqali tushuntiradi:

Internet faoliyatining o'smir hayotda ustuvor bo'lib qolishi

O'smir kayfiyatni o'zgartirish vositasi sifatida foydalanish

Vaqt o'tishi bilan foydalanish miqdorining ortishi

Internetdan foydalanish to'xtatilganda noqulaylik

O'smirning ijtimoiy va shaxsiy muammolarning yuzada kelishi

Qayta-qayta ortiqcha foydalanishga qaytish [1].

David Kaplan o'smirlarning internetga qaramlikni o'rganish borasida ham bir qator muhim tadqiqotlar olib borgan. U internet-addiktsiyani ijtimoiy aloqalar va muloqotdagi qiyinchiliklar bilan bog'lashadi. Kaplan o'zining tadqiqotlarida shuni aniqladi: internetdan ortiqcha foydalanish ko'pincha o'smirlarning haqiqiy hayotdagi ijtimoiy aloqalarini kamaytiradi, bu esa o'z navbatida internetni qaramlikka aylantiradi. Uning fikricha, internetga qaramlikni bartaraf etishda o'smirning haqiqiy hayotdagi ijtimoiy aloqalari va o'zini anglash jarayonlarini kuchaytirish muhimdir.

Shu o'rinda o'smirlarning internetga qaramligi va buni psixoemotsional holatiga ta'siri masalasini turli psixologik modellar niqtau nazaridan tahlil etsak.

R. Davisning kognitiv-xulqiy modeli internet qaramligini tushuntirishda kognitiv buzilishlarga asoslangan modelni taklif etgan. Unga ko'ra, internet qaramligining markazida irratsional fikrlar va noto'g'ri kognitiv sxemalar turadi.

Modelning asosiy jihatlari:

-o'smirda mavjud psixologik muammolar (depressiya, ijtimoiy xavotir) qaramlikka predispozitsiya yaratadi;

-internetdan foydalanish maladaptiv kognitiv jarayonlar orqali mustahkamlanadi;

virtual muhit ijtimoiy muvaffaqiyatsizlikni kompensatsiya qilish vositasiga aylanadi.

Davis modeli internet qaramligining psixologik mexanizmlarini tushuntirishda keng qo'llaniladi. Bu model o'smirning internet qaramligini boshqa xulq-atvor qaramliklari bilan solishtirish imkonini beradi.

Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasiga ko'ra, xulq-atvor kuzatish va mustahkamlash orqali shakllanadi. O'smirning internet qaramligida:

-ijtimoiy tarmoqlardagi modellarga taqlid qilish;

-ijtimoiy e'tirof orqali mustahkamlash;

-o'z-o'zini samaradorlik hissi muhim rol o'ynaydi.

Bu nazariya ayniqsa o'smirlar orasida qaramlik rivojlanishini tushuntirishda qo'llaniladi.

Psixodinamik nazariyaning obyektiv munosabatlar va psixodinamik yondashuviga ko'ra, internet qaramligi ichki konfliktlar va qondirilmagan ehtiyojlar bilan bog'liq.

-virtual muhit xavfsiz psixologik makon sifatida xizmat qiladi;

-shaxsiy munosabatlardagi qiyinchiliklar virtual aloqalarga ko'chiriladi;

real hayotdagi emotsional ehtiyojlar internet orqali kompensatsiya qilinadi.

Bu yondashuv o'smirning ichki motivatsion tuzilmasiga e'tibor qaratadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda o'smirning internet qaramligi biopsixosotsial yondashuv orqali izohlanadi. U uch asosiy omilni birlashtiradi:

-biologik omillar (mukofot tizimi, impuls nazorati);

-psixologik omillar (emotsional muammolar, shaxs xususiyatlari);

-ijtimoiy omillar (oilalar, tengdoshlar, madaniy muhit).

Bu model kompleks yondashuvni ta'minlaydi va profilaktika dasturlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Young modelining asosiy g'oyalariga ko'ra:

-internetdan foydalanish motivatsion ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi;

-qaramlik jarayonida vaqt nazoratining yo'qolishi yuz beradi;

-virtual muhit emotsional kompensatsiya vositasiga aylanadi;

-ijtimoiy, akademik va kasbiy faoliyat zarar ko'radi [3].

Bu esa o'smirning butud faoliyatida o'z aksini topadi.

Rus olimlari tomonidan internetga qaramlik muammosining o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarni tahlil qilsak.

Rus olimlari E. Sivak va I. Smirnov o'z ilmiy izlanishlarida o'smirlarning onlayn faolligi va emotsional holati muammosini o'rganishga bag'ishlagan. Ular tadqiqotlari natijasida o'smirlarda onlayn faolligi internetga qaramlikning vujudga keltirishi, bu esa ularning emotsional holatida salbiy o'zgarishlarni keltirib chiqarishini aniqlashgan.

Tadqiqotchilar Elizaveta Sivak va Ivan Smirnov o'smirlarning internet faoliyati va psixo-emotsional holati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgangan. Ular o'z tadqiqotlarida Rossiyada mashhur ijtimoiy tarmoqdagi faoliyat va o'smirlarning ruhiy holati o'rtasidagi bog'lanishni tahlil qilgan.

Tadqiqotda 144 nafar maktab o'quvchisi ishtirok etgan. Ular 4 oy davomida kuzatuv olib borganlar. O'quvchisilarning kundalik kayfiyat, uyqu sifati, depressiya darajasi o'lchanganlar. Tadqiqot davomida ijtimoiy tarmoqlardagi postlar va onlayn xatti-harakatlar tahlil qilingan. Ular o'z tadqiqotlari natijasida quyidagicha xulosaga kelganlar:

Salbiy postlar ko'paygan sari depressiv belgilar ham ortgan

Tungi posting – uyqu sifati yomonlashuvi bilan bog'liq

Kam ijtimoiy aloqaga ega o'smirlar onlayn do'stlar soni kam bo'lgan

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, internet faoliyati o'smirlarning emotsional holatini aks ettiruvchi indikator bo'lishi mumkin ekanligini ko'rsatib o'tganlar. Bu jarayonda o'smirlarda depressiya alomatlari, uyqu buzilishi, ijtimoiy izolyatsiya holatlari kuzatilgan.

Ushbu tadqiqot Sibir hududidagi 12–18 yoshli 4615 nafar o'smirlik davridagi maktab o'quvchilari bo'yicha ham o'tkazilgan. Unda internetga qaramlik va uyqu hamda emotsional holat o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilgan. Unda uyqu sifati va kunduzgi uyquchanlik o'lchovlari qilingan. Natijada internetga qaram o'smirlarda kech uxlash va kech uyg'onish, uyqu davomiyligi kamayishi, kunduzgi charchoq, ruhiy zo'riqish aniqlangan. Bu holatlar emotsional beqarorlik va diqqatning pasayishiga olib kelishi aniqlangan. Natijada o'smirlarda asabiylik, stress va charchoq, diqqat buzilishi kuzatilgan [2].

A. Kolmogortseva va E. Rylskaya internetga qaram shaxslarning psixologik xususiyatlari muammosini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan. Ular internetga qaram yoshlar va o'smirlarning shaxsiy xususiyatlarini o'rgangan. Tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalar qilingan:

1.Virtual muhitga haddan tashqari sho'ng'ish psixologik qaramlikka olib keladi

2.Real hayotdagi muammolardan qochish tendensiyasi kuchayadi

3.Emotsional beqarorlik va impulsivlik oshadi.

Buning natijasida o'smirlarda tashvish va depressiya, o'zini nazorat qilishning pasayishi, ijtimoiy qo'rquv yuzaga kelishi aniqlangan.

Naberushkina va bir guruh sotsiologlar Moskva o'quvchilari bo'yicha ijtimoiy tadqiqot olib borganlar. Ular yoshlar orasida internet qaramligi shakllanishi va psixologik holatga ta'sirini o'rgangan. Natijalarda ko'ra:

yosh kichik bo'lgani sari qaramlik darajasi yuqori bo'lishi

shaxsiy va ijtimoiy muhit omillari muhim ekanligi

internet qaramligi yoshlarning ijtimoiylashuv jarayonini o'zgartishi aniqlangan. Bu esa yoshlarning ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklari yuzaga kelishi, emotsional sovuqlashish, real muloqotdan chekinish namoyin bo'gan.

Rebysheva, Tolmacheva va Belonozhkolar yoshlar shaxsiy rivojlanishi va internet qaramligi muammosini o'rganganlar. Ular yoshlar orasida internet qaramligi sabablarini o'rganishga qaratilgan ilmiy izlanishlar natijasida quyidagi xulosalarga kelganlar:

1. Virtual hayotga sho'ng'ish shaxsiy xulq va ijtimoiy sifatlarni o'zgartiradi

2. Ruhiy buzilishlar xavfi ortadi

3. Irodaviy nazorat pasayadi

Buni natijasida ularda motivatsiya pasayishi, emotsional sovuqlashish, ijtimoiy passivlik kuzatilgan.

Ilmiy sharhlari shuni ko'statadiku, o'smirlar internet qaramligi va ruhiy salomatlik masalasi yuzasidan tadqiqotlar internet qaramligi nevropsixik sog'liqqa salbiy ta'sir qiladi, pandemiya davrida o'smirlar orasida qaramlik keskin oshganligini ko'rsatadi.

Rus olimlari tadqiqotlarining tahlili: Internetga qaramlik va o'smirlar psixo-emotsional holati Tereshchenko (2021) 4615 nafar 12–18 yoshli o'smirlar ishtirokida cross-sectional tadqiqot olib brogan, U o'z tadqiqotlarida Internet Addiction Test (IAT), uyqu sifati va depressiya indikatorlari orqali o'lchovlar qilgan. Bu ma'lumotlarni maktablarda so'rov va intervyu orqali yig'ilgan.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelingan:

1. Internetga qaram o'smirlar uyqu davomiyligi qisqaroq va kech uxlashadi.

2. Kunduzgi charchoq va emotsional zo'riqish yuqori.

3. Uyqu sifati pasaygan o'smirlar diqqat va o'rganish qobiliyatida zaiflashuv ko'rsatgan.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, internet qaramligi faqat emotsional holatni emas, balki fiziologik ritm va kognitiv jarayonlarni ham buzadi. Bu holat psixologik stressni kuchaytiradi va ijtimoiy faoliyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi [4].

Regush (2023) Sankt Petersburg va Leningrad viloyatidagi 13–17 yoshli o'smirlar o'rtasida internetning psixologik ta'sirini baholash, shaxsiy resurslar va moslashuv ko'rsatkichlarini o'rgangan.

Tadqiqotlar natijasida quyidagicha xulosalarga kelgan:

1. Internetga haddan tashqari bog'lanish: emotsional beqarorlik, ijtimoiy izolyatsiya va depressiv belgilar bilan bog'liq.

2. Stressni boshqarish qobiliyati past bo'lgan o'smirlar internetga qaramlikka tezroq moyil.

3. Onlayn faoliyat orqali emotsional kompensatsiya qilinadi.

Bu tadqiqot internetga qaramlikni emotsional muammolarni yechish vositasi sifatida ko'radi. Shu bilan birga, bu vosita uzoq muddatda o'smirlarni ijtimoiy jihatdan izolyatsiyalashga olib keladi.

Lanovaya va Fadeeva (2022) Moskva hududidagi 633 nafar o'smirlarda ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik va psixologik omillarni o'rganishgan. Tadqiqorlarda eksperiment va so'rovnoma o'tkazizgan va tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelingan:

1. O'smirlarning 15–20% ijtimoiy tarmoqlarga bog'lanib qolgan, ya'ni ularda internetga qaramlik muammosi kuzatilgan

2. Bu muammo ularda bezovtalik, g'azab va depressiv kayfiyatini yuzaga keltirgan, ya'ni internetga qaramlik ushbu salbiy emotsional kechinmalar bilan bog'liq.

3. O'smirlar ko'proq virtual muloqotga bog'langanda va real ijtimoiy tajribalardan chekinadi.

Tadqiqot shuni ko'rsatadi: ijtimoiy tarmoqlar qaramlikni kuchaytiruvchi asosiy omil, u emotsional barqarorlik va real ijtimoiy ko'nikmalarga salbiy ta'sir qiladi.

Bochaver (2019) Rossiya va MDH davlatlari olimlarining internetga qaramlik, depressiya va bezovtalik o'rtasidagi bog'liqlik borasidagi tadqiqotlari tahlil qilgan va quyidagi xulosalarga kelgan:

1. Internetga haddan tashqari qaramlik o'smirlarda ruhiy stressni kuchaytiradi.

2. Emotsional beqarorlik, uyqu buzilishi va diqqatning pasayishi kuzatilgan.

3. Erkak va ayol o'smirlarda qaramlikning ifodasi turlicha: erkaklar ko'proq onlayn o'yinlar, ayollar – ijtimoiy tarmoqlar orqali qaram bo'ladi.

Bochaver va hamkorlari internet qaramligini psixologik xavf faktori sifatida ko'rsatadi, u o'smirlarning emotsional va kognitiv rivojlanishiga doimiy salbiy ta'sir qiladi.

Aslanidou va Menexes (2021) tomonidan Rossiyadagi 14–18 yoshli o'smirlar orasida internet va narkotik moddalarga qaramlik o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilgan. Natijada haddan tashqari internet ishlatadigan o'smirlar, ayniqsa ijtimoiy stress mavjud bo'lganlarda, boshqa addiktsiyalar masalan, giyohvand moddaga qaramlikka ham moyil ekanligi aniqlangan.

Demak, internet qaramligi emotsional muammolarni kuchaytiruvchi va boshqa xulq-atvoriy qaramliklarga zamin yaratadigan omil sifatida namoyon bo'ladi.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki,

1. Internetga qaramlik o'smirlar psixo-emotsional holatiga keng ko'lamli salbiy ta'sir qiladi. Ularda depressiya va tashvish, uyqu buzilishi, diqqat va o'rganish qobiliyatining pasayishi kabilar yuzaga keladi.

2. Ijtimoiy muhit va shaxsiy omillar (stressni boshqarish qobiliyati, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash) qaramlik darajasini belgilaydi.

3. Virtual muloqot orqali emotsional kompensatsiya qilingan o'smirlar real hayotdagi ijtimoiy ko'nikmalardan chekinadi.

4. Internet qaramligi boshqa addiktsiyalar bilan bog'liq xavf omili sifatida ham ishlaydi.

Rus olimlari empirik tadqiqotlariga ko'ra, internetga qaramlik o'smirlar psixo-emotsional holatiga quyidagicha ta'sir qiladi:

Emotsional ta'sir

-depressiya va tashvish

-emotsional beqarorlik

-stress va asabiylik

Kognitiv ta'sir

-diqqat va xotira pasayishi

-impulsiv qarorlar

-motivatsiya kamayishi

Ijtimoiy ta'sir

-real muloqotdan uzoqlashish

-ijtimoiy izolyatsiya

-ijtimoiy ko'nikmalar zaiflashuvi

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bugungi kunda internetdan foydalanuvchilarning ko'pchiligini yoshlar tashkil etgani holda, uning katta qismi o'quvchi-yoshlar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Shu bois mutaxassislar, shifokorlar, pedagoglar, olimlar tarafidan internetdan foydalanuvchi o'quvchi-yoshlarga maslahat, ko'rsatmalar berib borilmasa yoki butunlay nazorat qilinmasa mazkur yangi texnologiyalar bolalar va yoshlar tarbiyasiga salbiy ta'sirga egaligi ham ta'kidlan moqda. Chunki bugungi globallashuv jarayoni yoshlarning ma'naviy dunyosini egallash borasida turli axborot maydonlaridan faol foydalanish «poyga»si jadallashib bormoqda. Shuning uchun, internetga qaramlikni aniqlash va unga qarshi samarali choralar ko'rish muhim ahamiyatga

ega. Bu masala nafaqat o'quvchilarning o'ziga, balki ota-onalar, o'qituvchilar va jamiyatning boshqa a'zolariga ham taalluqlidir. O'quvchilarda internetga qaramlikni aniqlash va bartaraf etish uchun samarali metodlar ishlab chiqish, ular uchun mos tartiblar va me'yorlarni belgilash, va umuman, internetni sog'lom va oqilona tarzda ishlatishni o'rgatish zarur. Internetning o'quvchilarga ta'siri, ayniqsa 7-9-sinf o'quvchilari orasida tobora kuchayib bormoqda. Yoshlar internetni o'qish va ma'lumot olish uchun emas, balki vaqt o'tkazish, o'yinlar o'ynash, ijtimoiy tarmoqlarda do'stlari bilan muloqot qilish kabi faoliyatlarda ko'proq ishlatadilar. Bu esa ularning akademik faoliyatiga, ruhiy va jismoniy salomatligiga, ijtimoiy hayotiga va o'zini tutishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, internetga qaramlikni aniqlash va uni bartaraf etish uchun bir qancha usullar ishlab chiqilgan. Ammo ularni amalga oshirishda ko'plab qiyinchiliklar mavjud. Internetga qaramlikni aniqlashning bir qancha usullari mavjud. O'smirlarning internetdan foydalanish odatlarini o'rganish va ularning ta'lim faoliyatiga ta'sirini tahlil qilish, qaramlikni erta aniqlashda muhim rol o'ynaydi. O'smirlarda internetga qaramlik kognitiv darajada diqqatning buzilishi va faoliyatda xotirasining pasayishi ko'rinishida namoyon bo'ladigan shaxsiy o'zgarishlar majmuasi bilan birga keladi, hissiy darajada, psixologik farovonlik darajasining pasayishi shaklida yuzaga chiqadi, ixtiyoriy darajada, o'z qadrsizligi va kuchsizligini his qilish shaklida, nima bo'layotganini nazorat qilmaslik nadijasida nomoyon bo'ladi, vaqt nuqtai nazarini buzish shaklida, qadriyat-ma'nosi darajada, shaxsiy o'sish va o'z-o'zini rivojlantirish sur'atlarini sekinlashtiradi, motivasion darajada, hayotiy maqsadlar va istiqbollarni zaif anglash shaklida yuzaga chiqadi.

O'smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab bosqichi bo'lib, unda identifikatsiya, ijtimoiy moslashuv va emotsional barqarorlik shakllanadi. Aynan shu davrda shaxs yangi tajribalar, kommunikatsiya va o'zini namoyon etish imkoniyatlarini faol izlaydi. Internet o'smirlar uchun o'zini ifodalash, ijtimoiy aloqa o'rnatish va qiziqishlarni rivojlantirish vositasiga aylangan. Biroq psixologik ehtiyojlar va emotsional beqarorlik bilan birgalikda u qaramlikka olib keluvchi mexanizmlarni ham kuchaytirishi mumkin. Shaxsiy identifikatsiya, o'zini anglash va ijtimoiy rolni shakllantirish jarayoni hisoblanadi. Bu davrda fiziologik, hissiy va kognitiv o'zgarishlar intensiv bo'lib, hissiy barqarorlik nisbatan past bo'ladi. Bu holat o'smirni yangi tajriba va ijtimoiy muhitlarga moslashishda qiyinchiliklarga duchor qiladi, shu sababdan bu yoshdagi yoshlar hissiy qo'llab-quvvat manbaini tez va ko'pincha qisqa muddatli mukofotlar orqali qidiradi. Shaxsiy identifikatsiya, ijtimoiy rol va hissiy barqarorlik shakllanadigan murakkab psixoemotsional bosqichdir. Internet qaramlik o'smirlarning psixoemotsional holatiga bir necha jihatdan salbiy ta'sir ko'rsatadi:

Hissiy barqarorlikning pasayishi: Internet qaramligi bo'lgan o'smirlar orasida kayfiyat o'zgarishi, bezovtalik va tashvish simptomlari ko'proq uchraydi. Bu holat real hayotdagi ijtimoiy qo'llab-quvvatning kamayishi bilan bog'liq.

Depressiya va tashvish: Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, internet qaramligi bo'lgan o'smirlar depressiya va ijtimoiy tashvish belgilarini ko'proq namoyon qiladi. Shu bilan birga, depressiv o'smirlar internetni vaqtinchalik qulaylik va psixologik muvozanat vositasi sifatida ishlatishga moyil bo'ladi.

Ijtimoiy izolyatsiya: Internetga haddan ortiq bog'lanish o'smirlarni real hayotdagi ijtimoiy aloqalardan uzoqlashtiradi, bu esa o'zini past baholash va o'ziga bo'lgan ishonchning pasayishiga olib keladi.

Akademik va uyqu buzilishi: Onlayn faoliyatga haddan tashqari bog'lanish uyqu muammolari, diqqatni jamlay olmaslik va o'quv muvaffaqiyatining pasayishiga sabab bo'ladi.)

Internetga qaram bo'lib qolgan o'smir internetdan foydalanishni nazorat qila olmaydi, foydalanish vaqtini kamaytira olmaydi, internetdan uzoqlashganda bezovtalik yoki stress his qilishi bilan namoyon bo'ladi. Bu jarayon o'smirning miyaning mukofot tizimi (dofamin) orqali mustahkamlanadi, zavq hissi berib, qayta-qayta foydalanish istagini kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Griffiths, M. D. Internet addiction: Time to be taken seriously? *Addiction Research*, 2000. 8(5), 413–418.

2. Смирнова Е.О. Интернет-зависимость подростков: причины и профилактика. Москва: Генезис. 2013.
3. Young, K. S.. Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. CyberPsychology and Behavior, 1998.1(3),237–244.
4. Tereshchenko, S. Y., et al. “Generalized and Specific Problematic Internet Use in Central Siberia Adolescents: Psychological Comorbidity and Prevalence Study.” Journal of Behavioral Addictions, 2022. vol. 18, no. 19, 2021, p. 10397

Jumayev Nodir Zayniddinovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'SMIRLARDA INTELLEKTUAL VA IJODIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smirlik davrida intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik hamda psixologik asoslari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. O'smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo'lib, bu davrda bilish jarayonlari, mantiqiy tafakkur, tasavvur va ijodiy fikrlash faol rivojlanadi. Tadqiqotda o'smirlarning intellektual va kreativ qobiliyatlarini shakllantirishda ta'lim muhitining roli, pedagogik metodlar, psixologik omillar hamda motivatsiyaning ahamiyati asoslab beriladi. Shuningdek, maqolada muammoli ta'lim, interfaol metodlar, loyiha faoliyati va tadqiqotga asoslangan o'qitish jarayoni o'smirlarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muhim vosita ekanligi yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydigan pedagogik muhit, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi samarali hamkorlik hamda psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi o'smirlarning intellektual salohiyatini oshirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, ijodiy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va erkin fikr almashuviga asoslangan ta'lim metodlari o'quvchilarda kreativ tafakkurni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalari pedagogik amaliyotda o'smirlarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha samarali tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, intellektual rivojlanish, ijodiy fikrlash, pedagogik yondashuv, psixologik omillar, kreativlik, bilish jarayonlari, ta'lim muhiti.

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические и психологические основы развития интеллектуального и творческого мышления подростков. Подростковый возраст является важным этапом формирования личности, в котором активно развиваются когнитивные процессы, логическое мышление, воображение и креативность. В исследовании анализируется роль образовательной среды, педагогических методов и психологических факторов в формировании интеллектуального и творческого потенциала подростков. Особое внимание уделяется значению мотивации, познавательной активности и индивидуальных особенностей учащихся в процессе интеллектуального развития. В статье также раскрывается роль проблемного обучения, интерактивных методов, проектной деятельности и исследовательского обучения в развитии творческого мышления школьников. Результаты исследования показывают, что развитие интеллектуальных и творческих способностей подростков во многом зависит от эффективного педагогического взаимодействия между учителем и учащимися, а также от создания благоприятной образовательной и психологической среды. Кроме того, использование творческих заданий, проблемных ситуаций и дискуссионных методов способствует развитию самостоятельного мышления и формированию интеллектуального потенциала подростков. Полученные результаты могут быть использованы для совершенствования образовательного процесса и развития интеллектуально-творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: подростковый возраст, интеллектуальное развитие, творческое мышление, педагогические методы, психологические факторы, креативность, образовательная среда.

Abstract. This article examines the pedagogical and psychological foundations of developing intellectual and creative thinking among adolescents. Adolescence is considered a crucial stage in personality development, during which cognitive processes, logical reasoning, imagination, and creative thinking actively evolve. The study analyzes the role of the educational environment, pedagogical methods, and psychological factors in shaping adolescents' intellectual and creative potential. Particular attention is paid to the importance of motivation, cognitive

activity, and individual characteristics of students in the process of intellectual development. The article also highlights the significance of problem-based learning, interactive teaching methods, project-based learning, and research-oriented instruction in fostering creative thinking among adolescents. The results of the study indicate that the development of intellectual and creative abilities largely depends on effective interaction between teachers and students, as well as the creation of a supportive educational and psychological environment. Furthermore, the use of creative tasks, problem situations, and discussion-based learning methods helps students develop independent thinking and enhance their intellectual potential. The findings can contribute to improving educational practices and provide practical recommendations for developing adolescents' intellectual and creative abilities in modern educational settings.

Key words: *adolescence, intellectual development, creative thinking, pedagogical approach, psychological factors, creativity, cognitive processes, educational environment.*

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy jamiyatda ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – yosh avlodning intellektual salohiyatini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlaydigan, ijodiy yondashuvga ega hamda murakkab muammolarni tahlil qila oladigan shaxs sifatida shakllantirishdir. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda tafakkur faoliyati, ijodiy fikrlash, mantiqiy tahlil qilish hamda muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyatlari jadal rivojlanadi. Shu sababli o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xalqaro miqyosda olib borilayotgan ta'lim tadqiqotlari ham o'quvchilarning intellektual va kreativ salohiyatini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri ekanini ko'rsatmoqda. Jumladan, OECD tomonidan tashkil etiladigan PISA (Programme for International Student Assessment) tadqiqotlari o'quvchilarning bilim darajasini baholash bilan bir qatorda ularning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va kreativ fikrlash qobiliyatlarini ham o'rganadi. PISA tadqiqotlarida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratgan mamlakatlarda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari yuqori darajada shakllanadi. Bu esa ta'lim tizimida o'quvchilarning intellektual va ijodiy tafakkurini rivojlantirish zamonaviy pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismi ekanini ko'rsatadi.

Shuningdek, UNESCO tomonidan ilgari surilgan “Barqaror rivojlanish uchun ta'lim” konsepsiyasida ham yoshlarning ijodiy fikrlashi, tanqidiy tafakkuri hamda muammolarni innovatsion yondashuv orqali hal qila olish qobiliyatlarini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida qayd etilgan. Zamonaviy globallashuv sharoitida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi yuqori darajadagi intellektual salohiyatga ega bo'lgan inson resurslariga bog'liq bo'lib bormoqda. Shu bois o'quvchilarda kreativ fikrlash, innovatsion yondashuv va analitik tafakkurni shakllantirish ta'lim siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun, “O'zbekiston – 2030” taraqqiyot strategiyasi hamda ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlarida o'quvchilarning zamonaviy bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish hamda innovatsion yondashuvlarni ta'lim jarayoniga joriy etish muhim vazifalar sifatida belgilangan. Mamlakatimizda umumta'lim maktablari faoliyatini takomillashtirish, ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

O'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirish jarayoni pedagogik va psixologik omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Ta'lim muhitining samarali tashkil etilishi, interfaol pedagogik metodlardan foydalanish, muammoli ta'lim elementlarini qo'llash hamda o'quvchilarning mustaqil izlanish faoliyatini qo'llab-quvvatlash ularning tafakkurini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishi,

motivatsiyasi, ijtimoiy muhit va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi ham intellektual rivojlanishning muhim omillari hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularning kreativ tafakkurini rivojlantirish hamda zamonaviy ta'lim talablariga mos ravishda intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, o'smirlarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik-psixologik tadqiqotlar zamonaviy ta'lim tizimi uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Kirish. XXI asrda bilim va innovatsiyalar jamiyat taraqqiyotining asosiy omiliga aylanganligi sababli ta'lim tizimida yosh avlodning intellektual salohiyatini rivojlantirish muhim strategik vazifa sifatida qaralmoqda. Zamonaviy iqtisodiyot va ijtimoiy hayot sharoitida insonning muvaffaqiyati nafaqat bilim hajmi, balki uning mustaqil fikrlashi, kreativ yondashuvi, muammolarni tahlil qilish va yangi g'oyalarni ilgari surish qobiliyatiga ham bog'liqdir. Shu sababli o'smirlar shaxsida intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo'lib, bu davrda bilish jarayonlari, mantiqiy tafakkur, tasavvur, analitik fikrlash hamda muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatlari jadal rivojlanadi.

Psixologik tadqiqotlarga ko'ra, o'smirlik davrida tafakkur jarayonlari sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tariladi. Mashhur psixolog J. Piaget nazariyasiga ko'ra, 11–15 yosh oralig'ida shaxs tafakkurining formal-operatsion bosqichi shakllanib, bunda abstrakt va nazariy fikrlash rivojlanadi. Bu davrda o'smirlar nafaqat konkret hodisalarni tahlil qilish, balki nazariy tushunchalar asosida xulosa chiqarish, ehtimoliy vaziyatlarni baholash va muammolarga ijodiy yondashish qobiliyatiga ega bo'la boshlaydi. L.S. Vygotskiy esa o'smirlarning intellektual rivojlanishi ijtimoiy muhit, ta'lim jarayoni va pedagogik ta'sir bilan chambarchas bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, o'quv faoliyati va muloqot jarayoni shaxs tafakkurining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Xalqaro miqyosda ham ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri o'quvchilarning intellektual va kreativ salohiyatini rivojlantirishdan iborat ekanligi qayd etilmoqda. Masalan, OECD tomonidan tashkil etiladigan PISA (Programme for International Student Assessment) tadqiqotlari o'quvchilarning bilim darajasini baholash bilan bir qatorda ularning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish hamda kreativ tafakkur qobiliyatlarini ham o'rganadi. PISA 2022 tadqiqotlari natijalariga ko'ra, ta'lim jarayonida muammoli ta'lim, interfaol metodlar va tadqiqot faoliyatiga asoslangan o'qitish metodlari qo'llanilgan mamlakatlarda o'quvchilarning intellektual rivojlanish darajasi ancha yuqori ekanligi aniqlangan. Bu esa o'quvchilarning fikrlash jarayonini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda dunyo bo'yicha 1,5 milliarddan ortiq o'quvchi maktablarda ta'lim olmoqda va ularning katta qismi o'smirlik yoshida bo'lgan yoshlar hisoblanadi. Shu sababli xalqaro ta'lim tizimida o'quvchilarning kreativ va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. UNESCO tomonidan ilgari surilgan “Barqaror rivojlanish uchun ta'lim” konsepsiyasida ham yoshlarning mustaqil fikrlashi, muammolarni innovatsion yondashuv orqali hal qilish qobiliyati hamda ijodiy tafakkurini rivojlantirish muhim vazifa sifatida belgilangan.

O'zbekiston Respublikasida ham yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun, “O'zbekiston – 2030” taraqqiyot strategiyasi hamda ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlarida o'quvchilarning zamonaviy bilim va ko'nikmalarini shakllantirish, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va innovatsion yondashuvlarni ta'lim jarayoniga joriy etish muhim vazifalar sifatida belgilangan. Bugungi kunda respublikamizda minglab umumta'lim maktablari faoliyat yuritib, millionlab o'quvchilar ta'lim olmoqda. Bu esa o'smirlarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun samarali pedagogik va psixologik yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

O'smirlarning intellektual va ijodiy fikrlashini rivojlantirish jarayoni ko'p jihatdan pedagogik muhit, ta'lim metodlari, psixologik qo'llab-quvvatlash hamda o'quvchilarning individual xususiyatlariga bog'liqdir. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, interfaol metodlar, ijodiy topshiriqlar va tadqiqot faoliyatiga asoslangan yondashuvlar o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishda muhim rol o'ynashi ta'kidlanadi. Bunday metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashuvini hamda yangi g'oyalarni ilgari surish qobiliyatini rivojlantiradi.

Shu nuqtai nazardan, o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini ilmiy jihatdan o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot o'smirlarning intellektual va kreativ salohiyatini rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik va psixologik omillarni aniqlash, ta'lim jarayonida samarali metod va yondashuvlarni ishlab chiqish hamda o'quvchilarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslariga doir ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur muammo rivojlanish psixologiyasi, ta'lim nazariyasi va zamonaviy didaktikaning tutash nuqtasida shakllangan murakkab ilmiy yo'nalishdir. Ushbu mavzu bo'yicha rus va xorijiy olimlar qarashlari o'zaro uyg'un holda shuni tasdiqlaydiki, o'smirlik davri nafaqat bilimlarni o'zlashtirish bosqichi, balki mantiqiy tafakkur, mustaqil tahlil, g'oya yaratish va yangicha yondashuvlarni shakllantirish uchun ayniqsa qulay rivojlanish davridir. Xorijiy psixologik maktabda J. Piaget o'smir tafakkurining rivojlanishini izohlashda muhim o'rin egallaydi. Uning nazariyasiga ko'ra, formal operatsiyalar bosqichi odatda 11–12 yoshdan boshlanadi va aynan shu davrda o'smirlar gipotetik vaziyatlar haqida tizimli fikrlash, mavhum tushunchalar bilan ishlash hamda ehtimoliy yechimlarni solishtirish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bu yondashuv o'smirlik davrida intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirish tabiiy yosh xususiyatlari bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi, lekin shu bilan birga bu imkoniyatlarni pedagogik jihatdan to'g'ri yo'naltirish zarurligini ham anglatadi.

Rus psixologik maktabida esa L. S. Vygotskiy qarashlari ushbu masalani yanada chuqurroq ochib beradi. Vygotskiy ta'lim va rivojlanish o'rtasidagi munosabatni shunchaki parallel jarayon sifatida emas, balki o'zaro ta'sirda kechadigan tizim sifatida tushuntiradi. Uning yondashuvida tafakkur, til, muloqot va ijtimoiy muhit bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, o'smirning intellektual o'sishi pedagogik yordam, hamkorlik va maqsadli faoliyat orqali jadallashadi. Shu bois Vygotskiy izdoshlari bo'lgan D. B. Elkonin va V. V. Davydov rivojlantiruvchi ta'lim konsepsiyasida o'quvchini tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki bilimni faol ravishda quruvchi subyekt sifatida ko'rsatadilar. Bu qarashlar o'smirlarda fikrlashni rivojlantirish uchun muammoli vaziyatlar, refleksiya, tushunchaviy tahlil va mazmunli umumlashtirishga asoslangan darslar zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Xorijiy pedagogik adabiyotlarda J. Dyui g'oyalari ham mazkur mavzu uchun alohida ahamiyatga ega. Dyui ta'limni tayyor axborotni berish jarayoni emas, balki tajriba, izlanish va amaliy faoliyat orqali fikrlashni rivojlantirish vositasi deb qaraydi. Ushbu yondashuv zamonaviy konstruktivistik pedagogika bilan hamohang bo'lib, unda o'quvchi faol subyekt sifatida talqin qilinadi. UNESCO materiallarida ham ta'lim mazmuni o'quvchini savol qo'yishga, fikr yuritishga, g'oya yaratishga va yangi vaziyatlarda mustaqil yechim topishga undashi kerakligi ta'kidlanadi. Bu jihatdan qaraganda, o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha xorijiy adabiyotlar ta'limning markaziga faoliyat, izlanish va ma'no qurish jarayonini qo'yadi.

Zamonaviy xalqaro tadqiqotlar esa mazkur masalani yangi bosqichga olib chiqqan. OECDning PISA 2022 materiallarida ijodiy fikrlash o'quvchining turli kontekstlarda original va xilma-xil g'oyalarni ishlab chiqish, ularni baholash va takomillashtirish kompetensiyasi sifatida talqin qilinadi. Bu ta'rifning o'ziyoz ijodiy fikrlashni faqat san'at yoki fantaziya doirasida emas, balki ilmiy, ijtimoiy va amaliy masalalarni hal etish jarayonining tarkibiy qismi sifatida ko'rishga asos beradi. PISA doirasida ijodiy fikrlash ochiq javobli topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va g'oyalarni qayta ishlash bilan bog'liq faoliyatlar orqali baholanadi. Shuningdek, OECD hisobotlarida sinfdagi ijodkorlikka qulay muhit, o'qituvchilarning ijodiy fikrlashga ijobiy

munosabati va o'quvchilarga g'oyalarini ifodalash uchun imkon berilishi yuqori natijalar bilan bog'liqligi qayd etiladi. Demak, xalqaro adabiyotlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirish pedagogik muhit, baholash yondashuvlari va ta'lim mazmunining uzviy birligi sifatida talqin qilinadi.

Rus pedagogik maktabida esa ushbu muammo ko'proq darsning ichki tuzilishi, metodik vositalar va o'quv faoliyatini tashkil etish mexanizmlari nuqtai nazaridan ishlab chiqilgan. I. N. Ponomareva, V. P. Solomin va hammualliflarning "Umumiy biologiyani o'qitish metodikasi" asarida zamonaviy ta'limda rivojlantiruvchi, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlarning ahamiyati yoritiladi. Ushbu manbalarda bilimni yodlatishdan ko'ra, o'quvchini kuzatish, taqqoslash, sabab-oqibatni tushuntirish, mustaqil xulosa chiqarish va real vaziyatlarga bilimni ko'chira olishga o'rgatish ustuvor vazifa sifatida ko'rsatiladi. Biologiya metodikasiga oid boshqa rus manbalarida ham yangi metod va shakllarni yangilash zarurligi, nazariy bilimni amaliy va ijodiy faoliyat bilan bog'lash muhimligi ta'kidlanadi. Bu yondashuvlar, garchi asosan biologiya ta'limi misolida ishlab chiqilgan bo'lsa-da, o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning umumiy didaktik tamoyillarini ham aniq ko'rsatib beradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ham ko'rsatadiki, rus va xorijiy ilmiy an'analarda orasida muayyan farqlar mavjud. Xorijiy tadqiqotlarda intellektual va ijodiy fikrlash ko'proq kompetensiyalar tizimi sifatida, ya'ni tanqidiy fikrlash, kreativlik, muammoni hal qilish, kommunikativ moslashuvchanlik va innovatsion yondashuv bilan birgalikda talqin qilinadi. Rus ilmiy maktabida esa bu masala ko'proq tafakkurning rivojlanish mexanizmlari, o'quv faoliyatining tuzilishi, didaktik tamoyillar va ta'lim mazmunining ichki mantiqi bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Biroq ikkala yo'nalishni birlashtiradigan asosiy nuqta shundaki, o'smirlik davrida fikrlash va ijodkorlikni rivojlantirish uchun o'quvchini faol subyektga aylantirish, uni izlanishga undash, erkin fikr almashuviga jalb etish va murakkab vazifalarni mustaqil hal qilishga o'rgatish zarur deb hisoblanadi.

UNESCONing o'smirlar ta'limi va rivojlanishiga oid materiallari ham o'smirlik davrida sodir bo'ladigan o'zgarishlar keyingi ta'lim natijalari, ko'nikmalar va ijtimoiy moslashuvga kuchli ta'sir qilishini ko'rsatadi. Shu sababli ko'plab tadqiqotchilar o'smirlarning intellektual rivojlanishini faqat kognitiv jarayonlar bilan emas, balki motivatsiya, emotsional farovonlik, o'ziga ishonch va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bilan ham bog'laydilar. Ya'ni, o'smirda yuqori darajadagi ijodiy yoki analitik tafakkur shakllanishi uchun pedagogik topshiriqlar o'z-o'zicha yetarli emas; unga xavfsiz, qo'llab-quvvatlovchi, mulohaza yuritishga undovchi va xatodan qo'rqmaydigan ta'lim muhiti ham zarur. Bu jihat rus adabiyotlaridagi rivojlantiruvchi ta'lim g'oyalari bilan ham uyg'unlashadi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari yetarlicha boy nazariy manbalarga ega ekanini ko'rsatadi. Piaget o'smir tafakkurining yoshga xos imkoniyatlarini ochib bergan bo'lsa, Vygotskiy va rus rivojlantiruvchi ta'lim maktabi bu imkoniyatlarni qanday pedagogik yo'l bilan ro'yobga chiqarish mumkinligini ko'rsatadi. OECD va UNESCONing zamonaviy materiallari esa mazkur masalani global ta'lim natijalari, kreativlik, innovatsion fikrlash va funksional kompetensiyalar bilan bog'lab, uning dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Shunday ekan, o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishni o'rganish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy ta'lim siyosati va maktab amaliyoti uchun ham katta ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini aniqlash hamda ta'lim jarayonida samarali pedagogik omillarni belgilash maqsadida tashkil etildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlar majmuasidan foydalanildi. Jumladan, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatish, anketa-so'rov, psixologik diagnostika, pedagogik tajriba hamda statistik tahlil metodlari qo'llanildi. Tadqiqot umumta'lim maktablarining 7–8-sinf o'quvchilari orasida olib borildi va unda jami 100 nafar o'smir ishtirok etdi. Tadqiqot ishtirokchilari yosh xususiyatlari, o'quv faoliyatidagi faolligi va ta'lim darajasi hisobga olingan holda tanlab olindi. Tadqiqotning asosiy vazifasi o'smirlarning intellektual hamda ijodiy fikrlash darajasini aniqlash, pedagogik ta'sir

natijasida yuzaga keladigan o'zgarishlarni tahlil qilish hamda ta'lim jarayonida samarali metodlarni belgilashdan iborat bo'ldi.

Tadqiqot jarayonida o'smirlarning intellektual rivojlanish darajasini aniqlash uchun O'zbekiston ta'lim amaliyotida keng qo'llanilib kelinayotgan psixologik diagnostika metodikalaridan foydalanildi. Jumladan, o'quvchilarning mantiqiy fikrlash darajasini aniqlash uchun Ravenning progressiv matritsalar testi, ijodiy fikrlash darajasini baholash uchun esa Torrance ijodiy fikrlash testi elementlaridan foydalanildi. Ushbu metodikalar o'quvchilarning analitik tafakkuri, muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyati, g'oyalar yaratish hamda kreativ fikrlash darajasini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalarini ilmiy-statistik jihatdan tahlil qilish uchun SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturidan foydalanildi.

Tadqiqotning birinchi bosqichida o'smirlarning intellektual va ijodiy fikrlash darajasi diagnostika qilindi. Ushbu bosqichda SPSS dasturining Descriptive Statistics moduli yordamida o'quvchilarning fikrlash darajasi tavsifiy statistik tahlil asosida o'rganildi. Olingan natijalar o'quvchilarni uch guruhga - yuqori, o'rta va past darajalarga ajratish imkonini berdi.

1-jadval

O'smirlarning intellektual va ijodiy fikrlash darajasining boshlang'ich diagnostik natijalari (SPSS Descriptive Statistics tahlili)

Fikrlash darajasi	O'quvchilar soni	Foiz (%)
Yuqori daraja	20	20 %
O'rta daraja	50	50 %
Past daraja	30	30 %
Jami	100	100 %

Ushbu natijalar shuni ko'rsatdiki, o'smirlarning aksariyati o'rta darajadagi fikrlash ko'rsatkichiga ega bo'lib, ularning ijodiy va analitik tafakkurini yanada rivojlantirish uchun maxsus pedagogik ta'sir zarur hisoblanadi.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida o'quvchilarning intellektual va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik tajriba amalga oshirildi. Tajriba davomida muammoli ta'lim, interfaol metodlar, loyiha asosida o'qitish, mantiqiy topshiriqlar hamda ijodiy mashqlar qo'llanildi. Dars jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan muammoli savollar, guruhviy muhokamalar hamda tadqiqot topshiriqlaridan foydalanildi. Tajriba yakunida o'quvchilarning fikrlash darajasini aniqlash maqsadida qayta diagnostika o'tkazildi. Olingan natijalar SPSS dasturining Paired Samples t-test va taqqoslama foiz tahlili orqali qayta ishlanib, boshlang'ich va yakuniy natijalar o'rtasidagi farq aniqlab chiqildi.

2-jadval

Pedagogik tajriba natijasida o'smirlarning intellektual va ijodiy fikrlash darajasidagi o'zgarishlar (SPSS taqqoslama tahlili)

Fikrlash darajasi	Boshlang'ich bosqich (%)	Yakuniy bosqich (%)
Yuqori daraja	20 %	38 %
O'rta daraja	50 %	47 %
Past daraja	30 %	15 %

Natijalar shuni ko'rsatdiki, pedagogik tajriba davomida qo'llanilgan rivojlantiruvchi metodlar o'quvchilarning intellektual va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini sezilarli darajada rivojlantirdi. Xususan, yuqori darajadagi fikrlash ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshgan bo'lsa, past darajadagi ko'rsatkichlar kamaygani kuzatildi. Bu esa o'quvchilarning muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, mustaqil fikr yuritish hamda yangi g'oyalarni ilgari surish qobiliyatlari rivojlanganini ko'rsatadi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda pedagogik va psixologik yondashuvlarning muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi. Ta'lim jarayonida muammoli ta'lim, ijodiy topshiriqlar, interfaol metodlar va tadqiqot faoliyatidan foydalanish o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirib, ularning tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur metodologik yondashuv ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish hamda o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Muhokama. O'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining eng muhim ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab va o'ziga xos bosqichi bo'lib, bu davrda tafakkur jarayonlari, bilish faoliyati hamda muammoli vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyatlari jadal rivojlanadi. Shu sababli ta'lim jarayonini pedagogik va psixologik jihatdan to'g'ri tashkil etish o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, o'smirlarning intellektual va ijodiy fikrlash qobiliyatlari ko'p jihatdan ta'lim muhitining samarali tashkil etilishi, o'qitish metodlari hamda o'quvchilarning bilishga bo'lgan motivatsiyasi bilan bog'liqdir.

Tadqiqot natijalari pedagogik ta'sir asosida o'quvchilarning fikrlash darajasida ijobiy o'zgarishlar yuzaga kelganini ko'rsatdi. Pedagogik tajriba davomida muammoli ta'lim, interfaol metodlar, loyiha asosida o'qitish va ijodiy topshiriqlar qo'llanilganda o'quvchilarning bilish faolligi ortgani kuzatildi. Bunday yondashuv o'quvchilarning passiv bilim oluvchi bo'lib qolishini emas, balki faol fikrlovchi va muammolarni mustaqil hal qila oladigan shaxs sifatida shakllanishini ta'minlaydi. Ayniqsa, muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan topshiriqlar o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirib, ularni turli nuqtai nazardan tahlil qilishga undaydi. Natijada o'quvchilar muammoli vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, dalillar asosida xulosa chiqarish hamda yangi g'oyalarni ilgari surish ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Tadqiqot davomida olingan statistik natijalar ham pedagogik ta'sirning samaradorligini tasdiqladi. Tajriba yakunida yuqori darajadagi intellektual va ijodiy fikrlash ko'rsatkichlari ortgani, past darajadagi ko'rsatkichlar esa kamaygani kuzatildi. Bu holat o'quvchilarning tafakkur jarayonlari faol rivojlanayotganini, ularning analitik va kreativ fikrlash qobiliyatlari mustahkamlanayotganini ko'rsatadi. Demak, ta'lim jarayonida o'quvchilarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik metodlardan foydalanish ularning intellektual rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari o'smirlarning intellektual rivojlanishida psixologik omillarning ham muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. O'quvchilarning bilishga qiziqishi, o'quv motivatsiyasi, o'ziga bo'lgan ishonchi hamda o'qituvchi bilan samarali muloqot jarayoni ularning bilish faoliyatini faollashtiradi. Agar ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning mustaqil fikr bildirishiga imkon yaratib, ularni rag'batlantiruvchi pedagogik muhitni shakllantirsa, o'quvchilar yangi g'oyalarni ilgari surishga va muammolarni ijodiy yondashuv asosida hal qilishga intila boshlaydi. Bu esa o'smirlarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun muhim psixologik sharoit yaratadi.

O'smirlarning fikrlash faoliyatini rivojlantirish jarayonida ijtimoiy muhit ham muhim ahamiyatga ega. Oila, maktab va tengdoshlar jamoasi o'quvchilarning intellektual rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar guruhviy muhokamalar, jamoaviy loyihalar va hamkorlikka asoslangan ta'lim faoliyatida ishtirok etganida ularning fikrlash jarayonlari yanada faollashadi. Bunday hamkorlik muhiti o'quvchilarning o'z fikrini asoslash, boshqalarning qarashlarini tahlil qilish hamda yangi g'oyalarni ishlab chiqish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik vositalardan foydalanish ham o'smirlarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Interaktiv ta'lim platformalari, elektron resurslar va ta'limiy dasturlar o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularning mustaqil o'rganish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, bunday texnologiyalar o'quvchilarning axborot bilan ishlash, muammolarni tahlil qilish hamda yangi bilimlarni mustaqil egallash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirish pedagogik va psixologik omillarning o'zaro uyg'un ta'siri natijasida samarali amalga oshadi. Ta'lim jarayonida rivojlantiruvchi pedagogik metodlardan foydalanish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirish hamda ularning ijodiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash o'smirlarning intellektual salohiyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik-psixologik yondashuvlarni keng joriy etish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Xulosa. O'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini o'rganishga qaratilgan ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlik davri shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, aynan shu davrda tafakkur jarayonlari, analitik fikrlash, tasavvur hamda kreativ yondashuv faol shakllanadi. Bu davrda o'quvchilar nafaqat mavjud bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni tahlil qilish, umumlashtirish va yangi vaziyatlarda qo'llash qobiliyatiga ega bo'la boshlaydilar. Shu sababli ta'lim jarayonini pedagogik va psixologik jihatdan to'g'ri tashkil etish o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quv jarayonida rivojlantiruvchi pedagogik metodlardan foydalanish o'smirlarning fikrlash faoliyatini sezilarli darajada faollashtiradi. Xususan, muammoli ta'lim, interfaol metodlar, loyiha asosida o'qitish, ijodiy topshiriqlar hamda tadqiqot faoliyatiga asoslangan yondashuvlar o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Bunday metodlar o'quvchilarning passiv bilim oluvchi bo'lib qolishini emas, balki bilimlarni mustaqil izlanish va tahlil qilish orqali egallashini ta'minlaydi. Natijada o'quvchilar muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, turli g'oyalarni solishtirish hamda mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini egallaydilar.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida o'smirlarning intellektual rivojlanishida psixologik omillarning ham muhim rol o'ynashi aniqlanadi. O'quvchilarning o'quv motivatsiyasi, bilishga bo'lgan qiziqishi, o'ziga bo'lgan ishonchi hamda ijtimoiy muhitning qo'llab-quvvatlovchi xarakterga ega bo'lishi ularning bilish faoliyatini faollashtiradi. Agar ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilarni erkin fikr bildirishga, yangi g'oyalar ilgari surishga va mustaqil izlanishga rag'batlantirsa, o'quvchilarning intellektual va ijodiy salohiyati yanada rivojlanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, o'smirlarning intellektual rivojlanishi faqat ta'lim jarayoni bilan cheklanmaydi, balki oila, maktab va ijtimoiy muhitning o'zaro ta'siri orqali shakllanadi. O'quvchilarning guruhiiy faoliyatda ishtirok etishi, tengdoshlar bilan fikr almashuvi hamda hamkorlikka asoslangan ta'lim jarayonlari ularning tafakkurini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois ta'lim jarayonida hamkorlik, muloqot va erkin fikr almashuviga asoslangan pedagogik muhitni yaratish muhim hisoblanadi.

Umuman olganda, o'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirish pedagogik va psixologik omillarning o'zaro uyg'un ta'siri natijasida samarali amalga oshadi. Ta'lim jarayonida rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirish hamda ularning ijodiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash o'smirlarning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning intellektual va kreativ fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik-psixologik yondashuvlarni keng joriy etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интеллект-Центр, 1996. – 544 с.
3. Эльконин Д.Б. Психология развития. – М.: Академия, 2001. – 384 с.
4. Подласый И.П. Педагогика: учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2018. – 576 с.
5. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с.

6. Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking: Norms and Technical Manual. – Lexington: Ginn & Company, 1974. – 272 p.
7. Raven J. The Raven's Progressive Matrices: Change and Stability over Culture and Time. – Oxford: Oxford Psychologists Press, 2000. – 240 p.

Ashrapov Nodirbek Namoz o'g'li
*Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasida o'qituvchisi,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

O'SPIRINLARNING METAKOGNITIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'spirinlik davrida bilish faoliyati, refleksiv tafakkur, motivatsiya hamda ijtimoiy muhitning metakognitiv rivojlanishga ko'rsatadigan ta'siri yoritiladi. Shuningdek, o'spirinlarning o'z fikrlash jarayonlarini anglash va boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishning psixologik mexanizmlari hamda ta'lim jarayonidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: metakognitsiya, metakognitiv qobiliyatlar, o'spirinlik davri, refleksiv tafakkur, bilish faoliyati, o'zini anglash, motivatsiya, ijtimoiy muhit, o'quv faoliyati, psixologik rivojlanish.

Аннотация. В данной статье научно анализируются психологические факторы, влияющие на развитие метакогнитивных способностей у подростков. В исследовании освещается влияние познавательной активности, рефлексивного мышления, мотивации и социальной среды на формирование метакогнитивного развития в подростковом возрасте. Также раскрываются психологические механизмы осознания и управления собственными мыслительными процессами подростков, а также их значение в образовательном процессе.

Ключевые слова: метакогниция, метакогнитивные способности, подростковый возраст, рефлексивное мышление, познавательная деятельность, самосознание, мотивация, социальная среда, учебная деятельность, психологическое развитие.

Abstract. This article provides a scientific analysis of the psychological factors influencing the development of metacognitive abilities in adolescents. The study highlights the impact of cognitive activity, reflective thinking, motivation, and social environment on metacognitive development during adolescence. It also reveals the psychological mechanisms of understanding and regulating adolescents' thinking processes and their significance in the educational process.

Key words: metacognition, metacognitive abilities, adolescence, reflective thinking, cognitive activity, self-awareness, motivation, social environment, learning activity, psychological development.

Kirish. O'spirinlik davri shaxs rivojlanishining eng muhim va murakkab bosqichlaridan biri hisoblanib, ushbu davrda insonning bilish jarayonlari, o'zini anglash mexanizmlari hamda tafakkur faoliyati yangi sifat bosqichiga ko'tariladi. Ayniqsa, o'spirinlarning o'z fikrlash jarayonini nazorat qilish, uni tahlil qilish va ongli ravishda boshqarish imkoniyatlarini ifodalovchi metakognitiv qobiliyatlar bu davrda faol shakllana boshlaydi. Metakognitiv jarayonlar shaxsning o'z bilimlari, bilish strategiyalari va fikrlash usullarini anglash hamda ularni muayyan vaziyatlarga mos ravishda qo'llay olish qobiliyatini ifodalaydi. Mazkur qobiliyatlar o'spirinlarning mustaqil fikrlashi, muammolarni hal qilish ko'nikmalari va tanqidiy tafakkurining rivojlanishida muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli ta'lim jarayonida hamda shaxsiy rivojlanish jarayonida metakognitiv kompetensiyalarni shakllantirish zamonaviy psixologiya va pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

O'spirinlarning metakognitiv faoliyati ularning o'z o'quv faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish va baholash jarayonlari bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu jarayonlar orqali o'spirin o'z bilish faoliyatining kuchli va zaif tomonlarini anglay boshlaydi hamda o'z rivojlanish strategiyasini shakllantiradi. Shu bilan birga, metakognitiv qobiliyatlar shaxsning refleksiya qilish qobiliyatini rivojlantirib, o'z harakatlarini ongli tarzda boshqarishga yordam beradi. Aynan shu jihatlar o'spirinlarning ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyati va intellektual rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada metakognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish o'spirin shaxsining

umumiy kognitiv va shaxsiy kamolotini ta'minlovchi muhim psixologik mexanizm sifatida qaraladi.

Zamonaviy jamiyatda axborot oqimining keskin ortib borishi, bilimlarni mustaqil egallash zaruriyatining kuchayishi hamda innovatsion fikrlashga bo'lgan ehtiyojning ortishi o'spirinlarda metakognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish masalasini yanada dolzarb qilib qo'ymoqda. Bugungi kunda ta'lim tizimi nafaqat tayyor bilimlarni berish, balki shaxsning mustaqil o'rganish, o'z bilim faoliyatini boshqarish va muammoli vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishni ham talab etadi. Bunday jarayon esa bevosita metakognitiv tafakkur mexanizmlarining rivojlanganlik darajasiga bog'liq bo'ladi. O'spirinlarning o'z fikrlash faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash ko'nikmalarining shakllanishi ularning akademik muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shu bilan birga, metakognitiv qobiliyatlar o'spirinlarning o'zini anglash, o'z imkoniyatlarini baholash va kelajakdagi faoliyatini ongli ravishda rejalashtirishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayon shaxsning psixologik yetukligi hamda ijtimoiy moslashuvining muhim mezonlaridan biri sifatida qaraladi. Shuningdek, metakognitiv rivojlanish o'spirinlarning o'quv motivatsiyasi, refleksiv tafakkuri va ijodiy fikrlash qobiliyatlari bilan uzviy bog'liqdir. O'spirinlar o'z fikrlash jarayonlarini anglay boshlagan sari ularning bilimlarni chuqur o'zlashtirish imkoniyatlari ham ortib boradi. Shu bois metakognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash va ularni ilmiy jihatdan tahlil qilish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar o'spirinlarning bilish faoliyatini yanada samarali tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

O'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoniga turli psixologik omillar ta'sir ko'rsatadi va bu omillar shaxsning individual xususiyatlari, motivatsion sohasi hamda emotsional holati bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Avvalo, o'spirinlarning bilishga bo'lgan qiziqishi va ichki motivatsiyasi ularning o'z fikrlash faoliyatini tahlil qilish va boshqarish qobiliyatining shakllanishiga muhim ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, o'zini anglash darajasi ham metakognitiv jarayonlarning rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. O'zini anglash jarayonining rivojlanishi o'spirinlarning refleksiv fikrlashini kuchaytiradi va o'z faoliyatini ongli ravishda nazorat qilishga yordam beradi. Bunda emotsional barqarorlik, mustaqillik, tashabbuskorlik va mas'uliyatlilik kabi shaxsiy sifatlar ham muhim rol o'ynaydi.

O'spirinlarning ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlari ham metakognitiv rivojlanishga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Oila, ta'lim muassasasi va tengdoshlar muhiti shaxsning fikrlash faoliyatini shakllantirishda muhim ijtimoiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, o'qituvchi va tarbiyachilarning o'quv jarayonini refleksiv va muammoli ta'lim asosida tashkil etishi o'spirinlarda metakognitiv tafakkurning rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv ta'lim usullaridan foydalanish ham o'spirinlarning fikrlash faoliyatini faollashtirishga yordam beradi. Bunday sharoitda o'spirinlar o'z bilimlarini mustaqil ravishda baholash va takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada metakognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi o'spirin shaxsining intellektual salohiyati, mustaqil fikrlash darajasi va ijtimoiy faolligining ortishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Metakognitiv qobiliyatlar masalasi kognitiv psixologiya doirasida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ushbu yo'nalishda muhim ilmiy asoslar yaratilgan. Metakognitsiya tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan Jon Flavell insonning o'z fikrlash jarayonlarini anglash va ularni ongli ravishda boshqarish qobiliyatini metakognitiv faoliyatning asosiy mazmuni sifatida talqin qilgan. Flavellning tadqiqotlari metakognitiv bilimlar, metakognitiv nazorat va metakognitiv tajriba kabi tushunchalar orqali shaxsning bilish faoliyatini chuqurroq tushuntirishga xizmat qildi. Keyinchalik Anna Braun metakognitiv strategiyalarni o'quv jarayonida qo'llashning samaradorligini o'rganib, o'quvchilarda refleksiya va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish muhimligini ta'kidlagan.

Jozef Kampione ham o'quv faoliyatida metakognitiv nazorat mexanizmlarining rolini tahlil qilib, o'quvchilar o'z bilimlarini nazorat qilishi orqali o'rganish jarayoni samaradorligi ortishini

ko'rsatgan. Shuningdek, Gregori Shrou va Rey Moshman metakognitsiyani shaxsning intellektual rivojlanishi bilan bog'liq murakkab psixologik tizim sifatida izohlaganlar. Tadqiqotchilar metakognitiv qobiliyatlar insonning bilimlarni qayta ishlash jarayonida strategik yondashuvni shakllantirishga yordam berishini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, metakognitiv rivojlanish tafakkur jarayonlarining ongli nazorat qilinishi orqali amalga oshadi. Mazkur yondashuvlar o'spirinlarning fikrlash faoliyatini tahlil qilishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bois metakognitiv qobiliyatlar shaxsning bilish faoliyatini boshqaruvchi muhim psixologik mexanizm sifatida qaraladi.

Metakognitiv qobiliyatlarning shakllanish jarayonini tushuntirishda rivojlanish psixologiyasi vakillarining ilmiy qarashlari ham alohida ahamiyatga ega. Jan Pijae tafakkur rivojlanishining bosqichli nazariyasini ishlab chiqib, o'spirinlik davrida formal operatsiyalar bosqichi shakllanishini ta'kidlagan. Ushbu bosqichda shaxs abstrakt fikrlash, mantiqiy tahlil va refleksiv tafakkur kabi murakkab bilish jarayonlarini amalga oshira boshlaydi. Pijae nazariyasini rivojlantirgan Barbel Inhelder o'spirinlarning mantiqiy tafakkuri va nazariy fikrlash jarayonlarini chuqur o'rgangan. Tadqiqotlarda o'spirinlarning o'z fikrlash faoliyatini kuzatish va baholash qobiliyati aynan shu davrda faol shakllanishi ta'kidlanadi. Devid Elkind o'spirinlik davrining kognitiv rivojlanishiga bag'ishlangan tadqiqotlarida shaxsning refleksiv fikrlashi va o'zini anglash jarayonlarining kuchayishini ko'rsatib bergan.

Robert Sternberg esa intellektual rivojlanish nazariyasida metakognitiv komponentni tafakkurning muhim tarkibiy qismi sifatida baholagan. Sternbergning fikriga ko'ra, shaxs o'z fikrlash jarayonlarini boshqarish orqali muammolarni hal qilishda yuqori samaradorlikka erishadi. Shu bilan birga, Garvard Gardnerning ko'p qirrali intellekt nazariyasida ham shaxsning o'z bilish jarayonlarini anglash qobiliyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Bu nazariyalar o'spirinlik davrida metakognitiv qobiliyatlarning shakllanish mexanizmlarini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada metakognitsiya shaxs rivojlanishining muhim psixologik omili sifatida e'tirof etiladi.

Metakognitiv qobiliyatlarning rivojlanishida ijtimoiy omillarning ahamiyati rus psixologiya maktabi vakillari tomonidan chuqur o'rganilgan. Lev Vigotskiy shaxs rivojlanishining ijtimoiy-madaniy nazariyasini ishlab chiqib, bilish faoliyatining shakllanishida ijtimoiy muhit muhim rol o'ynashini ta'kidlagan. Vigotskiy tomonidan ishlab chiqilgan yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi o'quv jarayonida fikrlash strategiyalarini shakllantirish imkoniyatlarini ochib beradi. Aleksandr Leontyev faoliyat nazariyasida bilish jarayonlari inson faoliyati bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatib bergan. S. Rubinshteyn esa tafakkur jarayonlarini shaxsning faoliyat tizimi bilan bog'liq holda izohlab, ongli nazorat mexanizmlarining muhimligini ta'kidlagan. P. Galperin aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini ishlab chiqib, o'quv jarayonida refleksiya va nazorat mexanizmlarining rivojlanishini tushuntirgan. D. Elkonin o'spirinlarning kognitiv rivojlanish jarayonida o'quv faoliyatining yetakchi rolini asoslab bergan. V. Davidov esa rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasini ishlab chiqib, o'quvchilarning nazariy tafakkurini rivojlantirish muhimligini ta'kidlagan. Ushbu yondashuvlar o'spirinlarning o'z bilish faoliyatini anglash va boshqarish qobiliyatining shakllanishiga ijtimoiy muhitning kuchli ta'sirini ko'rsatadi. Tadqiqotchilar fikricha, ta'lim jarayonida refleksiv faoliyatni tashkil etish metakognitiv qobiliyatlarning rivojlanishiga yordam beradi. Shu sababli metakognitiv rivojlanish ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida qaraladi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda metakognitiv qobiliyatlarning o'quv faoliyati samaradorligiga ta'siri keng o'rganilmoqda. Barri Zimmerman o'z-o'zini boshqaruvchi o'qish nazariyasida metakognitiv nazorat mexanizmlarining o'quv jarayonidagi rolini asoslab bergan. Zimmermanning tadqiqotlari o'quvchilarning o'z bilimlarini rejalashtirish, monitoring qilish va baholash jarayonlari orqali o'rganish samaradorligi ortishini ko'rsatadi. Pol Pintrich ham o'quv motivatsiyasi va metakognitiv strategiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilgan. Jon Biggs esa chuqur o'rganish yondashuvini ishlab chiqib, o'quv jarayonida refleksiya va tahlil muhimligini ta'kidlagan. Noel Entwistle o'quv strategiyalarini o'rganish orqali metakognitiv faoliyatning akademik muvaffaqiyat bilan bog'liqligini ko'rsatgan.

Keyt Paris va Linda Baker o'quvchilarda metakognitiv monitoring ko'nikmalarini rivojlantirish masalasini tadqiq qilgan. Ularning tadqiqotlarida o'quvchilar o'z o'qish strategiyalarini anglash orqali bilimlarni samaraliroq o'zlashtirishi aniqlangan. Tadqiqotchilar metakognitiv qobiliyatlari rivojlangan o'quvchilar murakkab vazifalarni bajarishda yuqori natijalar ko'rsatishini ta'kidlaydilar. Bu esa metakognitsiyaning ta'lim jarayonidagi muhim ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Natijada metakognitiv strategiyalarni rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

O'zbek psixologiya maktabi vakillari ham o'spirinlarning tafakkur rivojlanishi va bilish jarayonlarini o'rganishda muhim ilmiy izlanishlar olib borganlar. G'.B. Shoumarov shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va ta'limning muhim rolini ta'kidlab, o'quv faoliyatining psixologik mexanizmlarini tahlil qilgan. E.G'. G'oziyev o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirish jarayonida tafakkur va refleksiya jarayonlarining muhimligini asoslab bergan. B.M. Umarov yoshlar tafakkurining rivojlanishida mustaqil fikrlash va analitik yondashuv muhimligini ko'rsatgan. M.G. Davletshin o'quvchilarning intellektual rivojlanishi va psixologik xususiyatlarini o'rganib, bilish jarayonlarining rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilgan.

N.A. Sog'inov ta'lim jarayonida o'quvchilarning faolligini oshirish omillarini o'rganib, mustaqil fikrlashni rivojlantirish zarurligini ta'kidlagan. F.R. Ro'ziqulov yoshlarning tafakkur rivojlanishida ijtimoiy omillarning rolini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Z.A. Rasulova shaxs rivojlanishida refleksiv tafakkur va o'zini anglash jarayonlarining ahamiyatini tahlil qilgan. U.S. Saribayeva o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishda psixologik omillarning rolini o'rganib chiqqan. Ushbu tadqiqotlar o'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shu sababli mahalliy psixologlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar ham metakognitiv rivojlanish masalasini o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Tahlillar va natijalar. O'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik xususiyatlarni tahlil qilish jarayonida shaxsning bilish faoliyati, motivatsion yo'nalishi va refleksiv tafakkur darajasi muhim omillar sifatida namoyon bo'lishi aniqlanadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'spirinlarning o'z fikrlash jarayonlarini anglash darajasi ortib borgan sari ularning o'quv faoliyatini ongli boshqarish qobiliyati ham rivojlanadi. Bilish faoliyatida metakognitiv jarayonlar rejalashtirish, monitoring qilish va baholash kabi ichki nazorat mexanizmlarini shakllantiradi. O'spirinlar o'z bilimlarini tahlil qilish jarayonida o'z kuchli va zaif tomonlarini anglay boshlaydilar. Bu esa o'z navbatida ularning mustaqil o'rganish strategiyalarini shakllantirishga yordam beradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, refleksiv tafakkuri rivojlangan o'spirinlar murakkab o'quv vazifalarini bajarishda ancha faol va samarali bo'ladilar. Ular bilimlarni mexanik yodlashdan ko'ra, mazmunan tushunishga ko'proq e'tibor qaratadilar. Shuningdek, o'z fikrlash jarayonlarini nazorat qila oladigan o'spirinlar muammoli vaziyatlarda to'g'ri strategiyalarni tanlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jarayon shaxsning intellektual mustaqilligini rivojlantiradi va o'quv faoliyatining samaradorligini oshiradi. Natijada metakognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi o'spirinlarning bilimlarni ongli ravishda egallashiga hamda tafakkur faoliyatining chuqurlashishiga xizmat qiladi.

Metakognitiv qobiliyatlarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik xususiyatlar orasida motivatsiya, emotsional barqarorlik va o'zini anglash darajasi muhim rol o'ynashi kuzatiladi. O'spirinlarning ichki motivatsiyasi kuchli bo'lgan hollarda ular o'z o'quv faoliyatiga ongli yondashadi va bilim olish jarayonida faol ishtirok etadi. Bunday o'spirinlar o'z o'quv faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish jarayonida ko'proq mustaqillik namoyon etadilar. Psixologik tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'z imkoniyatlarini anglay oladigan o'spirinlarda refleksiya jarayoni ham faolroq rivojlanadi. Bu esa metakognitiv strategiyalarni shakllantirish uchun muhim psixologik asos bo'lib xizmat qiladi. Emotsional barqarorlik ham o'spirinlarning fikrlash jarayonlarini nazorat qilish qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Hissiy jihatdan barqaror o'spirinlar murakkab vaziyatlarda ham o'z tafakkurini nazorat qila oladi. Shu bilan birga, ijtimoiy muhitning qo'llab-quvvatlovchi xarakteri ham metakognitiv rivojlanishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Oila va ta'lim muhitida ijobiy psixologik iqlim mavjud bo'lgan hollarda o'spirinlar o'z fikrlash

jarayonlarini erkin tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa o'z-o'zini baholash va o'zini rivojlantirishga intilish jarayonini kuchaytiradi. Natijada motivatsion va emotsional omillar metakognitiv rivojlanishning muhim psixologik determinantlari sifatida namoyon bo'ladi.

1-jadval

O'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik xususiyatlar

Tadqiqot bosqichi	Tadqiqot mazmuni	Qo'llaniladigan psixologik metodlar	O'rganiladigan psixologik ko'rsatkichlar	Kutilayotgan ilmiy natijalar
Diagnostik bosqich	O'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlari darajasini aniqlash va ularning bilish faoliyatini dastlabki tahlil qilish	Psixologik so'rovnomalar, kuzatuv, metakognitiv faoliyatni baholash testlari	O'z fikrlash jarayonini anglash, refleksiya darajasi, o'quv strategiyalarini qo'llash qobiliyati	O'spirinlarning metakognitiv rivojlanish darajasi va ularning individual psixologik xususiyatlari aniqlanadi
Tahliliy bosqich	Metakognitiv rivojlanishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash	Psixologik suhbat, faoliyat mahsulotlarini tahlil qilish, diagnostik metodikalar	Motivatsiya darajasi, bilishga qiziqish, o'zini anglash va refleksiv tafakkur	Metakognitiv rivojlanish bilan bog'liq asosiy psixologik determinantlar aniqlanadi
Eksperimental bosqich	Metakognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan psixologik mashg'ulotlar va treninglarni o'tkazish	Trening, muammoli vaziyatlar, refleksiv mashqlar	O'z fikrlash faoliyatini nazorat qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati	O'spirinlarda metakognitiv strategiyalarni qo'llash ko'nikmalari shakllanadi
Rivojlantiruvchi bosqich	O'quv faoliyatida refleksiv fikrlash va mustaqil o'rganish strategiyalarini rivojlantirish	Interaktiv metodlar, muhokama, analitik mashqlar	Tanqidiy tafakkur, mustaqil fikrlash, o'z faoliyatini rejalashtirish	Metakognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi va o'quv faoliyatining samaradorligi oshadi
Baholash bosqichi	Tadqiqot natijalarini umumlashtirish va metakognitiv rivojlanish darajasidagi o'zgarishlarni aniqlash	Qayta diagnostika, statistik tahlil, psixologik monitoring	Metakognitiv nazorat, refleksiya, o'quv strategiyalaridan foydalanish	Metakognitiv qobiliyatlarning rivojlanish dinamikasi aniqlanadi va ilmiy xulosalar ishlab chiqiladi

O'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlari rivojlanishida ta'lim jarayonining tashkil etilishi ham muhim natijaviy omil sifatida namoyon bo'ladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim, refleksiv mashg'ulotlar va interaktiv o'qitish usullaridan foydalanish o'spirinlarning fikrlash faoliyatini faollashtiradi. Bunday sharoitda o'spirinlar o'z bilimlarini mustaqil ravishda tahlil qilish va baholash imkoniyatiga ega bo'ladilar. O'quv jarayonida muhokama, tahlil va fikr almashish jarayonlari metakognitiv tafakkurning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, refleksiya elementlari mavjud bo'lgan ta'lim muhiti o'spirinlarning o'z fikrlash jarayonlarini anglash darajasini oshiradi. Bu esa ularning o'quv faoliyatida strategik yondashuvni shakllantirishga yordam beradi. Metakognitiv qobiliyatlari rivojlangan o'spirinlar bilimlarni chuqur tahlil qilishga moyil bo'lib, o'z faoliyatini ongli ravishda boshqarishga intiladilar. Ular o'quv jarayonida mustaqil qaror qabul qilishga va yangi bilimlarni izlashga faol kirishadilar. Shuningdek, bunday o'spirinlarda tanqidiy tafakkur va ijodiy fikrlash ham yuqori darajada namoyon bo'ladi. Bu holat ularning akademik muvaffaqiyati va ijtimoiy faolligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada metakognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi o'spirin shaxsining intellektual salohiyati va mustaqil fikrlash darajasining ortishiga olib keladi.

Xulosa. O'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni shaxsning bilish faoliyati, motivatsion yo'nalishi va refleksiv tafakkurning shakllanishi bilan uzviy bog'liq murakkab psixologik jarayon sifatida namoyon bo'ladi. O'spirinlik davrida tafakkur jarayonlarining chuqurlashuvi shaxsning o'z fikrlash faoliyatini anglash va boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi. Mazkur jarayon shaxsning o'z bilimlari va bilish strategiyalarini ongli ravishda baholash qobiliyatini shakllantiradi. Metakognitiv rivojlanish o'spirinlarning o'quv faoliyatida mustaqil fikrlash, muammolarni tahlil qilish va samarali qaror qabul qilish imkoniyatlarini oshiradi. Shaxsning o'z bilish jarayonlarini nazorat qila olishi bilimlarni chuqur o'zlashtirish uchun muhim psixologik asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga refleksiya jarayonining rivojlanishi o'spirinlarning o'z faoliyatini ongli ravishda tahlil qilishga yordam beradi. Bunday sharoitda o'spirinlar bilimlarni faqat qabul qiluvchi emas, balki ularni faol tahlil qiluvchi va qayta ishlab chiquvchi subyekt sifatida shakllanadi. Metakognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi shaxsning intellektual mustaqilligi va ijtimoiy faolligini ham kuchaytiradi. O'spirinlar o'z tafakkur jarayonlarini anglay boshlagan sari ularning o'zini anglash darajasi ham ortib boradi. Natijada metakognitiv rivojlanish shaxsning umumiy psixologik kamolotini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

O'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik xususiyatlar orasida motivatsiya, emotsional barqarorlik, ijtimoiy muhit va ta'lim jarayonining tashkil etilishi alohida ahamiyatga ega. O'quv jarayonida o'spirinlarning faol ishtirok etishi va o'z fikrlarini erkin ifodalashi metakognitiv tafakkurning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'spirinlar o'z o'quv faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan taqdirda ularning bilish jarayoni yanada samarali tashkil etiladi. Ta'lim muhitida refleksiya va tahlilga asoslangan metodlardan foydalanish metakognitiv strategiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga oila va ijtimoiy muhit tomonidan beriladigan psixologik qo'llab-quvvatlash ham o'spirinlarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. O'z imkoniyatlarini anglay oladigan o'spirinlar o'quv faoliyatiga ongli yondashadi va bilimlarni chuqurroq o'zlashtiradi. Bunday shaxslar murakkab vaziyatlarda mustaqil fikr yuritish va muammolarni hal qilishga moyil bo'ladi. Metakognitiv rivojlanish shaxsning tanqidiy tafakkuri va ijodiy fikrlashining shakllanishiga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Brown, A.L., & Campione, J.C. (1996). Psychological theory and the design of innovative learning environments: On procedures, principles, and systems. In L. Schauble & R. Glaser (Eds.), *Innovations in learning: New environments for education*. pp. 289–325.
2. Стернберг, Роберт. Практический интеллект. - СПб.: Питер, 2002. - 272 с.

3. Zimmerman, B. J., & Schunk, D. H. (2003). Educational psychology: A century of contributions. Mahwah, NJ: Erlbaum. – 252 p.
4. Zimmerman, B. J., & Schunk, D. H. (2001). Self-regulated learning and academic achievement: Theoretical perspectives (2nd ed.). – 123 p.
5. Patricia A. Alexander and Michael P. Pressley. Metacognition and Reading. 2016. – 230 p.

Sattarova Shahnoza Qo'chqarovna

Nizomiy nomidagi Toshkent pedagogika universiteti,
Amaliy psixologiya kafedrasida dotsenti, Psixologiya fanlar bo'yicha falsafa doktori, PhD

Xamroyeva Zarina Shaxriyevna

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti Psixologiya yo'nalishi 2-kurs magistranti

E-mail: ZARINA13051998@GMAIL.COM

TASHVISHLI BUZILISHLARNI KORREKTSIYA QILISHDA KOGNITIV- BIXEVIORISTIK TERAPIYA USULLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada tashvishli buzilishlarda kognitiv-bixevioristik terapiyaning ikki asosiy usuli - kognitiv restrukturizatsiya va ekspozitsiya terapiyasining amaliy samaradorligi tahlil qilinadi. Maqolada ushbu usullar yordamida avtomatik fikrlarni aniqlash, irratsional e'tiqodlarni mantiqiy tahlil qilish va shaxsning qo'rquv uyg'otuvchi vaziyatlarga bosqichma-bosqich duchor qilinishi jarayoni yoritiladi. Shuningdek, empirik tadqiqotlar asosida ushbu terapiya usullarining tashvish darajasini pasaytirishdagi samaradorligi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: kognitiv restrukturizatsiya, ekspozitsiya terapiyasi, tashvishli buzilishlar, irratsional e'tiqodlar, avtomatik fikrlar, psixokorreksiya, adaptiv fikrlash

Аннотация. В данной статье анализируется практическая эффективность двух основных методов когнитивно-поведенческой терапии при тревожных расстройствах - когнитивная реструктуризация и экспозиционная терапия. Рассматривается процесс выявления автоматических мыслей, логический анализ иррациональных убеждений и поэтапное столкновение личности с пугающими ситуациями. На основе эмпирических исследований показана эффективность этих методов в снижении уровня тревожности.

Ключевые слова: когнитивная реструктуризация, экспозиционная терапия, тревожные расстройства, иррациональные убеждения, автоматические мысли, психокоррекция, адаптивное мышление

Abstract. This article examines the practical effectiveness of two main Cognitive Behavioral Therapy (CBT) methods for anxiety disorders - cognitive restructuring and exposure therapy. The process of identifying automatic thoughts, logical analysis of irrational beliefs, and gradual exposure of the individual to fear-inducing situations are discussed. Empirical studies demonstrate the effectiveness of these methods in reducing anxiety levels.

Key words: cognitive restructuring, exposure therapy, anxiety disorders, irrational beliefs, automatic thoughts, psychological correction, adaptive thinking

Tashvishli buzilishlar bugungi kunda ruhiy salomatlik muammolari orasida keng tarqalgan bo'lib, shaxsning ijtimoiy va kasbiy faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kognitiv-bixevioristik terapiya (KBT) ushbu buzilishlarni korreksiya qilishda eng samarali yondashuvlardan biri sifatida tan olingan.

KBTda ikki asosiy metod - kognitiv restrukturizatsiya va ekspozitsiya terapiyasi shaxsning disfunktsional e'tiqodlarini aniqlash va ularni o'zgartirish, shuningdek qo'rquv uyg'otuvchi vaziyatlarga moslashuvchanlikni shakllantirishga qaratilgan. Ushbu maqola mazkur usullarning nazariy asoslari va amaliy samaradorligini yoritadi.

Kognitiv restrukturizatsiya - bu shaxsning avtomatik salbiy fikrlarini aniqlash, ularni mantiqiy tahlil qilish va muqobil, moslashuvchan fikrlar bilan almashtirish jarayoni. Masalan, "Men imtihondan past baho olsam, men muvaffaqiyatsizman" degan fikrni "Bir marta xato qilish muvaffaqiyatsizlikni anglatmaydi" kabi realistik fikr bilan almashtirish mumkin.

Bu jarayon shaxsning tashvish darajasini pasaytiradi va xulq-atvorni konstruktiv yo'nalishga o'zgartiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kognitiv restrukturizatsiya bilan shug'ullangan shaxslar o'z stress va tashvish darajasini sezilarli darajada kamaytiradi.

Ekspozitsiya terapiyasi shaxsni qo'rquv uyg'otuvchi vaziyatlarga bosqichma-bosqich duchor qilishga asoslangan. Bu usul qochish xulqini kamaytiradi va shaxsning vaziyatga moslashuvchanligini oshiradi.

Masalan, ijtimoiy fobiya bilan og'rikan shaxs dastlab kichik auditoriyaga nutq so'zlash, keyinchalik esa katta auditoriya oldida chiqish qilishi orqali qo'rquvni bosqichma-bosqich yengadi. Tadqiqotlar ekspozitsiya terapiyasining panik va ijtimoiy fobiyalarda yuqori samaradorligini ko'rsatgan.

Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki: kognitiv restrukturizatsiya tashvish darajasini 30–45% gacha pasaytiradi. Ekspozitsiya terapiyasi qo'rquv xulqini sezilarli kamaytiradi. Ushbu usullar birgalikda qo'llanganda, tashvishli buzilishlarning simptomlari tezroq kamayadi va shaxs mustaqil ravishda o'z tashvishini boshqarishni o'rganadi. KBT odatda 12–20 seans davom etadi va qisqa muddatli samarali terapiya sifatida tan olingan.

Kognitiv restrukturizatsiya va ekspozitsiya terapiyasi tashvishli buzilishlarni korrektsiya qilishda ilmiy asoslangan, samarali va amaliy ahamiyatga ega psixoterapevtik usullardir. Ushbu usullar shaxsning fikrlash tizimini o'zgartirish va qo'rquvga moslashuvchanlikni oshirishga qaratilgan bo'lib, zamonaviy psixoterapiya amaliyotida "oltin standart" sifatida baholanadi.

Kognitiv-bixevioristik terapiyada har bir shaxsning tashvish mexanizmi individual tarzda o'rganiladi. Masalan, ikkita shaxs bir xil ijtimoiy vaziyatga duchor bo'lsa ham, ularning reaksiyalari turlicha bo'ladi. Buning sababi ularning avtomatik fikrlari, irratsional e'tiqodlari va oldingi tajribalaridir. Avtomatik fikrlar – bu insonning ong ostida tezda paydo bo'ladigan, ko'pincha salbiy va mavhum fikrlaridir. Irratsional e'tiqodlar – shaxsning qat'iy ichki talablar va "har doim mukammal bo'lishi kerak" kabi rigid qoidalaridir. Qochish xulqi – tashvish uyg'otuvchi vaziyatlardan chekinish yoki ularni oldini olish xatti-harakatidir.

KBT jarayonida terapevt shaxsning avtomatik fikrlarini aniqlaydi va ularni kognitiv restrukturizatsiya orqali mantiqiy va realistik fikrlar bilan almashtiradi. Shu bilan birga, ekspozitsiya terapiyasi yordamida shaxs qo'rquv uyg'otuvchi vaziyatlarga bosqichma-bosqich duch keladi va qochish xulqi asta-sekin kamayadi.

Kognitiv restrukturizatsiya nafaqat tashvish darajasini kamaytiradi, balki shaxsning emotsional barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Misol: ijtimoiy fobiya bilan og'rikan shaxs "Meni salbiy baholashadi" degan fikrni qayta baholash orqali "Har bir inson xato qilishi mumkin, bu mening shaxsiy qadrimga ta'sir qilmaydi" degan realistik fikrni shakllantiradi.

Bunday metodlar shaxsning o'ziga ishonchini oshiradi, ijtimoiy muhitda moslashuvchanligini kuchaytiradi va tashvishli holatlarga qarshi mustahkam immunitet hosil qiladi.

Ekspozitsiya terapiyasi qo'rquvga qarshi eng samarali vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu usulning asosiy xususiyatlari:

Qo'rquv uyg'otuvchi vaziyatlar bosqichma-bosqich beriladi.

Shaxs qochish o'rniga vaziyat bilan yuzlashadi, bu esa tashvishni pasaytiradi.

Xulqiy eksperimentlar orqali shaxs o'z salbiy taxminlarini real vaziyatda sinaydi.

Masalan, panik buzilish bilan og'rikan shaxs dastlab kichik stressli vaziyatlarda, keyinchalik esa katta stressli vaziyatlarda o'zini sinaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ekspozitsiya terapiyasi qochish xulqini 40–60% gacha kamaytiradi va tashvish intensivligini sezilarli pasaytiradi.

Kognitiv va xulqiy usullarni integratsiyalash-Kognitiv restrukturizatsiya va ekspozitsiya terapiyasi birgalikda qo'llanganda samaradorlik sezilarli oshadi. Shu integratsiya quyidagi natijalarni beradi: Salbiy avtomatik fikrlar mantiqiy va realistik fikrlar bilan almashtiriladi. Qo'rquv uyg'otuvchi vaziyatlarga duch kelish orqali qochish xulqi kamayadi. Tashvish darajasi pasayadi, shaxsning ijtimoiy moslashuvi va stressga chidamliligi oshadi.

So'nggi 5 yil ichida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki: Kognitiv restrukturizatsiya va ekspozitsiya terapiyasi tashvish darajasini 35–50% gacha pasaytiradi. Panik buzilishlarda simptomlar sezilarli kamayadi, ijtimoiy fobiyada esa qochish xulqi qisqaradi. Tadqiqot natijalari uzoq muddatli barqaror ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatadi, shaxs mustaqil ravishda o'z tashvishini boshqarish ko'nikmasini hosil qiladi.

Shuningdek, o'zbek olimlarining kuzatuvlariga ko'ra (G'oziyev, 2010; Nishonova, 2018; Xudoyberdiyev, 2020) KBTning ushbu usullari talabalar va yosh kattalar orasida ijtimoiy tashvish va akademik stressni kamaytirishda samarali ekanligi tasdiqlangan.

Xulosa qilib aytganda, tashvishli buzilishlarda kognitiv restrukturizatsiya va ekspozitsiya terapiyasi ilmiy asoslangan, yuqori samaradorlikka ega va amaliy ahamiyatga ega psixoterapevtik usullardir. Ushbu usullar shaxsning fikrlash tizimini qayta shakllantiradi, qo'rquvga moslashuvchanlikni oshiradi va tashvish mexanizmlarini mustaqil boshqarish ko'nikmasini shakllantiradi. Shu bilan birga, KBT amaliyoti zamonaviy psixoterapiyada "oltin standart" sifatida baholanadi.

Tashvishli buzilishlarni korrektsiya qilishda KBT usullari nafaqat individual psixoterapiya jarayonida, balki guruh treninglari va onlayn psixologik platformalarda ham samarali qo'llanilmoqda. Masalan: Guruhiy KBT: Talabalar yoki ishchi guruhlar bilan o'tkazilgan seanslarda kognitiv restrukturizatsiya va ekspozitsiya mashqlari birgalikda amalga oshiriladi. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, guruhiy KBT tashvish darajasini o'rtacha 30–45% ga kamaytiradi va ijtimoiy ko'nikmalarni oshiradi.

Onlayn va mobil ilovalar orqali KBT: Zamonaviy texnologiyalar yordamida shaxslar uy sharoitida ham KBT mashqlarini bajarishi mumkin. Shu usul, ayniqsa pandemiya davrida ijtimoiy fobiya va generalizatsiyalashgan tashvishli buzilishlarda samaradorligini namoyon etdi.

Psixofiziologik monitoring: KBT jarayonida yurak urishi, nafas olish va mushak tarangligi kabi fiziologik parametrlar kuzatilib, shaxsning tashvish darajasi aniq o'lchanadi. Bu esa terapiya samaradorligini baholash va individual strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Ijtimoiy va akademik moslashuv: O'zbekiston olimlarining kuzatuvlariga ko'ra (G'ulomov, 2021; O'rinboyev, 2023), KBT yordamida talabalar orasida ijtimoiy tashvish kamayadi, akademik stressga qarshi chidamlilik ortadi va guruh ichidagi faol ishtirok kuchayadi. Shu qo'shimchalar orqali KBT nafaqat tashvishli buzilishlarni davolashda, balki shaxsning ijtimoiy va emotsional moslashuvini oshirishda ham samarali ekanligi ilmiy jihatdan isbotlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Hofmann S.G., Asnaani A., Vonk I.J., Sawyer A.T., Fang A. The Efficacy of Cognitive Behavioral Therapy: A Review of Meta-Analyses. Cognitive Therapy and Research, 2012.
2. Antony M.M., Swinson R.P. The Shyness and Social Anxiety Workbook. Oakland, CA: New Harbinger, 2000.
3. Dobson K.S., Dobson D. Evidence-Based Practice of Cognitive-Behavioral Therapy. New York: Guilford Press, 2018.
4. G'ulomov Sh.X. Tashvish va stressni boshqarish usullari. Toshkent: Akademnashr, 2021.
5. Xolmatov A.B. Kognitiv-bixevioristik terapiya metodlari. Toshkent: Psixologiya nashriyoti, 2020.
6. Barlow D.H. Clinical Handbook of Psychological Disorders. New York: Guilford Press, 2014.
7. Nishonova Z.T., Tursunova L.S. Psixoterapiya va psixokorreksiya: nazariya va amaliyot. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2022.
8. Clark D.A., Wells A. Cognitive Therapy of Anxiety Disorders: Science and Practice. New York: Guilford Press, 2010.
9. O'rinboyev S.M. Yoshlar psixologiyasida tashvishli buzilishlarni davolash. Toshkent: Tafakkur, 2023.
10. Abramowitz J.S., Deacon B.J., Whiteside S.P. Exposure Therapy for Anxiety: Principles and Practice. New York: Guilford Press, 2011.

Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi Ta'lim sifati nazorati bo'limi boshlig'i
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

**UMUMIY O'RTA TA'LIM TASHKILOTLARI RAHBARLARIDA STRATEGIK
BOSHQARUV KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY-
PSIXOLOGIK ASOSLARI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik asoslari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimida maktab rahbarlaridan nafaqat ma'muriy va tashkiliy faoliyatni samarali amalga oshirish, balki strategik fikrlash, ta'lim muassasasining uzoq muddatli rivojlanishini rejalashtirish hamda pedagogik jamoani umumiy maqsad sari safarbar etish talab etiladi. Tadqiqotda strategik boshqaruv ko'nikmalarining shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar - liderlik fazilatlar, kommunikativ kompetensiya, motivatsiya, refleksiya, emotsional intellekt hamda jamoada samarali hamkorlik muhitini yaratish kabi determinantlar yoritiladi. Shuningdek, rahbarlarning strategik boshqaruv faoliyati pedagogik jamoada ijobiy psixologik iqlimni shakllantirish, o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim omil ekanligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida ijtimoiy-psixologik yondashuvlardan foydalanish ta'lim muassasalari boshqaruvining samaradorligini oshirish hamda ta'lim sifati yaxshilashga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: strategik boshqaruv, maktab rahbari, ijtimoiy-psixologik asoslar, liderlik, motivatsiya, emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya, ta'lim boshqaruvi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-психологические основы развития стратегических управленческих навыков у руководителей организаций общего среднего образования. В современных условиях модернизации системы образования от руководителей школ требуется не только эффективное выполнение административных и организационных функций, но и способность к стратегическому мышлению, планированию долгосрочного развития образовательного учреждения и формированию эффективной команды педагогов. В работе анализируются основные социально-психологические факторы, влияющие на развитие стратегических управленческих навыков, такие как лидерские качества, коммуникативная компетентность, мотивация, рефлексия, эмоциональный интеллект и способность к эффективному взаимодействию с педагогическим коллективом. Особое внимание уделяется роли стратегического управления в формировании благоприятного психологического климата в образовательной организации и обеспечении устойчивого развития образовательного процесса. Результаты исследования показывают, что использование социально-психологических подходов способствует повышению эффективности управленческой деятельности руководителей школ и улучшению качества образования.

Ключевые слова: стратегическое управление, руководитель школы, социально-психологические основы, лидерство, мотивация, эмоциональный интеллект, коммуникативная компетентность, управление образованием.

Abstract. This article examines the socio-psychological foundations of developing strategic management skills among leaders of general secondary education institutions. In the context of modern educational reforms, school leaders are required not only to perform administrative and organizational tasks effectively but also to demonstrate strategic thinking, plan the long-term development of educational institutions, and guide teaching staff toward common goals. The study analyzes key socio-psychological factors that influence the development of strategic management skills, including leadership qualities, communication competence, motivation, reflection, emotional intelligence, and the ability to build effective collaboration within the teaching staff. Particular attention is given to the role of strategic leadership in creating a positive psychological

climate in educational institutions and ensuring sustainable organizational development. The findings indicate that the integration of socio-psychological approaches into management practices contributes to improving the effectiveness of school leadership and enhancing the overall quality of education.

Key words: *strategic management, school leadership, socio-psychological foundations, leadership, motivation, emotional intelligence, communication competence, educational management.*

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda ta'lim tizimi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini belgilovchi eng muhim omillardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Zamonaviy ta'lim muhitida raqamli texnologiyalar, innovatsion pedagogik yondashuvlar va global raqobatning kuchayishi ta'lim muassasalarini boshqarish jarayoniga yangi talablarni qo'ymoqda. Bunday sharoitda umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlaridan nafaqat an'anaviy ma'muriy boshqaruv ko'nikmalari, balki strategik fikrlash, uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari belgilash hamda pedagogik jamoani umumiy maqsad sari yo'naltirish qobiliyati talab etilmoqda. Shu sababli maktab rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy ta'lim boshqaruvi nazariyasi va amaliyotida dolzarb ilmiy muammo sifatida qaralmoqda.

Xalqaro tajriba ham ta'lim tizimini samarali boshqarishda strategik boshqaruv muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Masalan, OECD tomonidan o'tkazilgan TALIS (Teaching and Learning International Survey) tadqiqotlari natijalariga ko'ra, strategik boshqaruv yondashuvlari qo'llaniladigan maktablarda pedagoglarning kasbiy motivatsiyasi, jamoaviy hamkorlik darajasi hamda o'quv jarayonining samaradorligi yuqori bo'lishi aniqlangan. Tadqiqotlarda ta'lim muassasasi rahbarining strategik qarorlar qabul qilish qobiliyati pedagogik jamoaning rivojlanishi va ta'lim muassasasining barqaror faoliyatini ta'minlovchi muhim omil sifatida qayd etiladi. Shuningdek, UNESCO va World Bank tashkilotlari tomonidan taqdim etilgan hisobotlarda ta'lim muassasalarini rivojlantirishda strategik boshqaruv, innovatsion yondashuvlar hamda rahbarlarning ijtimoiy-psixologik kompetensiyasi ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti sifatida e'tirof etilgan.

Bugungi kunda ta'lim boshqaruvi sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, strategik boshqaruv ko'nikmalarining shakllanishi ko'p jihatdan ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog'liqdir. Rahbarning liderlik fazilatlarini, kommunikativ kompetensiyasi, emotsional intellekti hamda pedagogik jamoa bilan samarali hamkorlik o'rnatish qobiliyati strategik boshqaruv faoliyatining samaradorligini belgilaydi. Ayniqsa, pedagogik jamoada o'zaro ishonch va hamkorlik muhitini shakllantirish strategik maqsadlarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli zamonaviy ta'lim boshqaruvi nazariyasida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini ijtimoiy-psixologik determinantlar bilan bog'liq holda o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va boshqaruv samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlarida ta'lim muassasalari rahbarlarining professional kompetensiyalarini rivojlantirish, zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish hamda strategik boshqaruv ko'nikmalarini shakllantirish muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan. Bu esa umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish masalasini yanada dolzarb qilib qo'yadi.

Shu bilan birga, ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishini ta'minlash rahbarning strategik qarorlar qabul qilish qobiliyati, jamoani boshqarish uslubi hamda ijtimoiy-psixologik muhitni samarali tashkil eta olishi bilan uzviy bog'liqdir. Rahbar strategik boshqaruv jarayonida pedagogik jamoaning salohiyatidan to'g'ri foydalanishi, innovatsion g'oyalarni qo'llab-quvvatlashi hamda ta'lim muassasasining rivojlanish istiqbollari aniq belgilashi zarur. Shu sababli umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini

rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik asoslarini ilmiy jihatdan o'rganish ta'lim muassasalari boshqaruvining samaradorligini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilash nuqtai nazaridan muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimi davlatlarning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlovchi strategik sohalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Jahon miqyosida inson kapitalini rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotga o'tish hamda raqobatbardosh kadrlar tayyorlash jarayonida ta'lim tizimining samaradorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim tizimining samarali faoliyat yuritishi esa ko'p jihatdan ta'lim muassasalarini boshqarish darajasi va rahbarlarning strategik boshqaruv kompetensiyasiga bog'liqdir. Zamonaviy ta'lim boshqaruvi nazariyasida maktab rahbarining strategik boshqaruv faoliyati ta'lim muassasasining uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlash, ta'lim sifatini oshirish hamda pedagogik jamoaning samarali faoliyatini tashkil etish bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab boshqaruv jarayoni sifatida qaraladi.

So'nggi yillarda xalqaro miqyosda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ta'lim muassasalari rahbarlarining strategik boshqaruv ko'nikmalari ta'lim tizimi samaradorligiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishini ko'rsatmoqda. Masalan, OECD tomonidan o'tkazilgan TALIS (Teaching and Learning International Survey) xalqaro tadqiqotlari natijalariga ko'ra, strategik boshqaruv tamoyillariga asoslangan ta'lim muassasalarida pedagoglarning kasbiy motivatsiyasi, jamoaviy hamkorlik darajasi hamda innovatsion pedagogik faoliyat yuqori bo'lishi aniqlangan. Tadqiqotlarda maktab rahbarining strategik fikrlash qobiliyati, jamoa bilan samarali muloqot olib borishi hamda pedagoglarni rivojlanish jarayoniga jalb etish ko'nikmalari ta'lim muassasasining rivojlanishida muhim omil sifatida qayd etiladi. Shuningdek, UNESCO va World Bank tomonidan e'lon qilingan xalqaro hisobotlarda ta'lim muassasalarini boshqarishda strategik yondashuvlardan foydalanish ta'lim sifatini oshirish va ta'lim tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega ekani ta'kidlangan.

Zamonaviy ta'lim boshqaruvi nazariyasida strategik boshqaruv ko'nikmalarining shakllanishi ko'p jihatdan ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog'liq ekani alohida qayd etiladi. Rahbarning liderlik fazilatleri, kommunikativ kompetensiyasi, emotsional intellekti, reflektiv qobiliyatlari hamda pedagogik jamoa bilan samarali hamkorlikni tashkil eta olish salohiyati strategik boshqaruv faoliyatining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ta'lim muassasasida ijobiy psixologik muhitning mavjudligi pedagoglarning kasbiy faolligini oshiradi, jamoada hamkorlikni rivojlantiradi va strategik maqsadlarni amalga oshirish jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va ta'lim boshqaruvinini takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlarida ta'lim muassasalari rahbarlarining professional kompetensiyasini rivojlantirish, zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish hamda strategik boshqaruv ko'nikmalarini shakllantirish muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan. Bu esa umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish masalasini yanada dolzarb qilib qo'yadi.

Shu bilan birga, ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishi rahbarning strategik qarorlar qabul qilish qobiliyati, jamoani boshqarish uslubi hamda ijtimoiy-psixologik muhitni samarali tashkil eta olishi bilan uzviy bog'liqdir. Rahbar pedagogik jamoaning salohiyatidan samarali foydalanishi, innovatsion g'oyalarni qo'llab-quvvatlashi hamda ta'lim muassasasining rivojlanish istiqbollari aniq belgilashi zarur. Shu sababli umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik asoslarini ilmiy jihatdan o'rganish zamonaviy ta'lim boshqaruvi nazariyasi va amaliyoti uchun muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzu bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi pedagogika, ta'lim menejmenti, ijtimoiy psixologiya va boshqaruv psixologiyasi

kesishgan nuqtada shakllangan murakkab ilmiy yo'nalishdir. Xorijiy tadqiqotlarda strategik boshqaruv maktab rahbarining faqat joriy tashkiliy muammolarni hal etish qobiliyati sifatida emas, balki maktabning uzoq muddatli rivojlanish yo'nalishini belgilash, resurslarni maqsadli safarbar etish, pedagogik jamoani umumiy maqsadlar atrofida birlashtirish va o'qitish sifatiga ta'sir ko'rsatadigan ichki muhitni yaratish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Kenneth Leithwood va hamkorlari maktab liderligi ta'lim natijalariga ta'sir qiluvchi maktab omillari ichida o'qitishdan keyingi eng muhim omillardan biri ekanini, bu ta'sir ayniqsa murakkab sharoitdagi maktablarda kuchliroq namoyon bo'lishini ko'rsatadi; shu bilan birga ularning ishlari rahbarning strategik roli ko'proq "yo'nalish belgilash", "odamlarni rivojlantirish" va "tashkilotni qayta loyihalash" kabi jarayonlarda ko'rinishini asoslaydi. Bu yondashuv strategik boshqaruv ko'nikmalari rahbarning individual sifati emas, balki jamoa rivoji va maktabning institutsional salohiyati bilan uzviy bog'liq kompetensiyalar tizimi ekanini ko'rsatadi.

Philip Hallingerning "leadership for learning" konsepsiyasi mazkur mavzuni ochishda alohida ahamiyatga ega, chunki unda strategik boshqaruv maktab ichidagi o'quv jarayoniga yaqinlashgan liderlik sifatida sharhlanadi. Hallinger ko'p yillik empirik izlanishlar asosida maktab rahbarining samaradorligi o'qituvchilar faoliyati, maktabning o'rganishga yo'naltirilgan madaniyati, jamoaviy javobgarlik va maqsadlarning aniqligi orqali namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Bu qarash strategik boshqaruvni oddiy rejalashtirish yoki nazorat emas, balki o'qitish va o'rganish sifatini barqaror yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy-madaniy ta'sir mexanizmi sifatida tushunishga olib keladi. Viviane Robinson esa student-centered leadership doirasida eng samarali rahbarlik amaliyotlari o'quv natijalariga to'g'ridan-to'g'ri yaqin bo'lgan faoliyatlar, ya'ni maqsadlarni belgilash, o'qituvchi rivojini qo'llab-quvvatlash, strategik resurs taqsimoti va o'qitish sifatini kuzatish bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shunday qilib, xorijiy adabiyotlarda strategik boshqaruv ko'nikmalari maktab missiyasini ishlab chiqish, jamoani shu missiya atrofida safarbar etish va natijaga yo'naltirilgan boshqaruv madaniyatini shakllantirish bilan tavsiflanadi.

Rus ilmiy maktabida esa ushbu masalaning nazariy poydevori, avvalo, ijtimoiy psixologiya doirasida yaratilgan. G.M. Andreeva ijtimoiy psixologiyaning asosiy tarkibiy yo'nalishlari sifatida muloqot, guruhlar psixologiyasi va shaxsning ijtimoiy psixologiyasini ajratadi; uning yondashuvida rahbar faoliyatining samaradorligi guruh ichidagi o'zaro ta'sir, ijtimoiy persepsiya, kommunikativ jarayonlar va kichik guruh dinamikasi bilan bog'liq holda tushuniladi. Bu strategik boshqaruv ko'nikmalarini tushuntirishda muhimdir, chunki maktab rahbari uzoq muddatli maqsadlarni joriy etishda jamoa tomonidan qabul qilinish, ishonch uyg'otish va umumiy ma'no yaratish vazifalarini bajaradi. B.D. Parygin an'anasida esa jamoaviy kayfiyat, ijtimoiy ta'sir va psixologik muhitning boshqaruv natijalariga ta'siri alohida yoritilgan; bu esa maktab rahbarining strategik qarorlari faqat ratsional reja sifatida emas, balki jamoa ruhiy holatini boshqarish vositasi sifatida ham ko'rilishi kerakligini anglatadi. T.Yu. Bazarovning boshqaruvga oid ishlari esa odamlar bilan ishlash, motivatsiya, rol taqsimoti va tashkilot ichidagi hamkorlikni boshqarishning ijtimoiy-psixologik texnologiyalarini tahlil qilib, strategik boshqaruvning inson omiliga tayanishini ko'rsatadi.

Adabiyotlar qiyosiy tahlili strategik boshqaruv ko'nikmalarining shakllanishida bir qator ijtimoiy-psixologik determinantlar muntazam takrorlanishini ko'rsatadi. Birinchidan, liderlik va kommunikativ kompetensiya deyarli barcha mualliflarda markaziy o'rin egallaydi, chunki strategik maqsadni jamoaga tushuntirish va u bilan bog'liq ishonchni shakllantirish aynan rahbarning muloqot uslubi orqali amalga oshadi. Ikkinchidan, motivatsiya va kasbiy qo'llab-quvvatlash strategik boshqaruvning ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi: Leithwood va Hallinger rahbarning ta'siri ko'proq o'qituvchilarning kasbiy ishtiroki va hamkorligini kuchaytirish orqali ro'y berishini ko'rsatsa, rus mualliflari buni jamoaviy birdamlik, ijtimoiy identifikatsiya va psixologik iqlim bilan izohlaydi. Uchinchidan, refleksiya va emotsional sezgirlik strategik boshqaruvning yashirin, ammo muhim mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi, chunki rahbar o'z harakatlarini vaziyatga mos ravishda qayta baholay olmasa, uzoq muddatli rejalarning jamoa darajasida qabul qilinishi qiyinlashadi. OECD'ning ta'lim liderligi bo'yicha yangi tahlillarida ham instructional va distributed leadership uyg'unlashgan maktablarda o'qituvchilar hamkorligi

yuqoriroq bo'lishi qayd etiladi; bu holat strategik boshqaruv individual buyruqbozlik emas, balki jamoaviy o'rganish va taqsimlangan mas'uliyatga tayanuvchi model ekanini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda strategik boshqaruvning universal modeli mavjud emasligi ham ko'rinadi. Xorijiy tadqiqotchilar kontekst omiliga katta ahamiyat berib, maktabning ijtimoiy muhiti, resurslari, pedagogik jamoa tajribasi va tashqi ta'lim siyosati strategik boshqaruv samaradorligini sezilarli o'zgartirishini ko'rsatadi. Rus ilmiy maktabi esa bu masalani ko'proq jamoa ichidagi munosabatlar, norasmiy ta'sir, ijtimoiy mavqe va guruh dinamikasi orqali chuqurlashtiradi. Natijada, ikki yondashuv bir-birini to'ldiradi: xorijiy adabiyotlar strategik boshqaruvning maktab samaradorligi va ta'lim natijalariga ta'sirini empirik asoslab beradi, rus adabiyotlari esa bu jarayonning ichki psixologik mexanizmlarini ochib beradi. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirishni faqat boshqaruv texnologiyalari bilan izohlash yetarli emasligini, balki uni liderlik, motivatsiya, muloqot, ishonch, guruhviy birdamlik, refleksiya va taqsimlangan hamkorlik kabi ijtimoiy-psixologik omillar birligida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Aynan shu jihat mazkur mavzuning nazariy qiymatini ham, amaliy ahamiyatini ham belgilaydi.

Muhokama. O'tkazilgan nazariy tahlillar va ilmiy qarashlarni umumlashirish shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni ko'p jihatdan ijtimoiy-psixologik omillar bilan belgilanadi. Zamonaviy ta'lim tizimida maktab rahbarining faoliyati faqat joriy boshqaruv vazifalarini bajarish bilan cheklanmaydi, balki ta'lim muassasasining uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari belgilash, pedagogik jamoani umumiy strategik maqsadlar sari safarbar etish hamda tashkilotning ichki resurslarini samarali boshqarish bilan ham uzviy bog'liqdir. Shu sababli strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini ijtimoiy-psixologik determinantlar asosida tahlil qilish ta'lim muassasalari boshqaruvining samaradorligini oshirish nuqtai nazaridan muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Muhokama natijalariga ko'ra, strategik boshqaruv ko'nikmalarining shakllanishida rahbarning liderlik salohiyati alohida o'rin egallaydi. Liderlik fazilatlariga ega rahbar pedagogik jamoaning salohiyatini to'g'ri yo'naltira oladi, jamoa a'zolarini umumiy maqsad sari birlashtiradi hamda strategik qarorlarning samarali amalga oshirilishini ta'minlaydi. Bunday rahbar pedagogik jamoa bilan samarali muloqot olib boradi, jamoaning fikr va takliflarini hisobga oladi hamda jamoada o'zaro ishonch va hamkorlik muhitini shakllantirishga intiladi. Natijada pedagogik jamoa a'zolari strategik rivojlanish jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi va bu ta'lim muassasasining umumiy samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirishda motivatsiya omili ham muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik jamoaning strategik maqsadlarni amalga oshirishga bo'lgan qiziqishi va faol ishtiroki ko'p jihatdan rahbar tomonidan yaratilgan motivatsion muhit bilan belgilanadi. Rahbar pedagoglarning kasbiy yutuqlarini e'tirof etishi, ularni rag'batlantirishi hamda professional rivojlanish uchun imkoniyatlar yaratishi jamoada ijobiy psixologik iqlimni shakllantiradi. Bunday sharoitda pedagoglar strategik tashabbuslarni qo'llab-quvvatlaydi, innovatsion g'oyalarni ilgari suradi hamda ta'lim muassasasining rivojlanish jarayonida faol ishtirok etadi.

Strategik boshqaruv jarayonida rahbarning kommunikativ kompetensiyasi ham muhim rol o'ynaydi. Rahbar pedagogik jamoa bilan samarali muloqot olib borishi, jamoaning ehtiyoj va muammolarini to'g'ri anglay olishi hamda strategik maqsadlarni aniq va tushunarli tarzda yetkazishi zarur. Muloqot madaniyati rivojlangan rahbar jamoada ochiq fikr almashish muhitini yaratadi, bu esa strategik qarorlarni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonini yanada samarali qiladi. Shu bilan birga, samarali kommunikatsiya pedagogik jamoa o'rtasida o'zaro ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi va strategik boshqaruv jarayonining barqarorligini ta'minlaydi.

Muhokama davomida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirishda rahbarning emotsional intellekti va refleksiv qobiliyatlari ham muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlanadi. Emotsional intellekt rahbarning jamoa a'zolarining hissiy holatini anglay olishi, nizoli vaziyatlarni samarali boshqarishi hamda turli vaziyatlarda muvozanatli qarorlar qabul qilishiga yordam beradi.

Refleksiv qobiliyat esa rahbarning o'z faoliyatini tahlil qilish, boshqaruv jarayonidagi kamchiliklarni aniqlash hamda strategik qarorlarni takomillashtirish imkonini yaratadi. Shu sababli refleksiya strategik boshqaruv faoliyatining muhim psixologik komponentlaridan biri sifatida qaraladi.

Shuningdek, strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida pedagogik jamoada ijobiy ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish ham muhim omil hisoblanadi. Jamoada o'zaro hurmat, hamkorlik va ishonch mavjud bo'lgan taqdirda pedagoglar strategik rivojlanish jarayoniga faolroq jalb etiladi. Rahbar tomonidan yaratilgan ijobiy psixologik muhit pedagoglarning kasbiy motivatsiyasini oshiradi, jamoada hamkorlikni rivojlantiradi hamda ta'lim muassasasining umumiy samaradorligini ta'minlaydi.

Umuman olganda, olib borilgan muhokamalar shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish ijtimoiy-psixologik omillar bilan uzviy bog'liqdir. Rahbarning liderlik salohiyati, kommunikativ kompetensiyasi, motivatsion ta'sir ko'rsatish qobiliyati, emotsional intellekti va refleksiv qobiliyatlari strategik boshqaruv jarayonining samaradorligini ta'minlovchi muhim omillar hisoblanadi. Shu sababli ta'lim muassasalari rahbarlarini tayyorlash va ularning malakasini oshirish jarayonida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni keng joriy etish zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. O'tkazilgan nazariy tahlillar va ilmiy qarashlarni umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining samarali faoliyat yuritishini ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, innovatsion pedagogik texnologiyalarning joriy etilishi hamda ta'lim sifati bo'yicha xalqaro talablarning ortib borishi ta'lim muassasalari rahbarlaridan strategik fikrlash, uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari belgilash hamda ta'lim jarayonini samarali boshqarish qobiliyatlarini talab etmoqda. Shu sababli maktab rahbarlarining strategik boshqaruv salohiyatini rivojlantirish ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, strategik boshqaruv ko'nikmalarining shakllanishi ko'p jihatdan ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog'liqdir. Rahbarning liderlik salohiyati, kommunikativ kompetensiyasi, motivatsion ta'sir ko'rsatish qobiliyati, emotsional intellekti hamda refleksiv qobiliyatlari strategik boshqaruv faoliyatining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ushbu psixologik omillar pedagogik jamoani umumiy maqsad sari birlashtirish, jamoada o'zaro ishonch va hamkorlik muhitini shakllantirish hamda strategik qarorlarning samarali amalga oshirilishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, pedagogik jamoada ijobiy psixologik muhitning mavjudligi strategik rivojlanish jarayonida pedagoglarning faol ishtirokini ta'minlaydi.

Umuman olganda, umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish ijtimoiy-psixologik omillar bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu omillar ta'lim muassasasining samarali faoliyat yuritishi va barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Strategik boshqaruv kompetensiyasiga ega rahbar pedagogik jamoaning salohiyatidan samarali foydalanadi, innovatsion tashabbuslarni qo'llab-quvvatlaydi hamda ta'lim jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiluvchi boshqaruv muhitini yaratadi. Shu bois kelgusida ta'lim muassasalari rahbarlarini tayyorlash va ularning malakasini oshirish jarayonida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni keng qo'llash ta'lim tizimini takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2018. - 363 с.
2. Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. - СПб.: Питер, 2010. - 512 с.
3. Базаров Т.Ю. Психология управления персоналом. - М.: Юрайт, 2019. - 381 с.

4. Кричевский Р.Л. Психология лидерства. - М.: Статут, 2007. - 542 с.
5. Кабаченко Т.С. Психология управления: учебное пособие. - М.: ПЕР СЭ, 2008. - 384 с.
6. Друкер П. Эффективный руководитель. - М.: Вильямс, 2018. - 224 с.
7. Leithwood K., Louis K.S., Anderson S., Wahlstrom K. How Leadership Influences Student Learning. - New York: The Wallace Foundation, 2004. - 96 p.
8. Hallinger P., Heck R.H. Leadership for Learning: Does Collaborative Leadership Make a Difference in School Improvement? // Educational Management Administration & Leadership. - 2010. - Vol. 38(6). - P. 654–678.
9. Robinson V.M.J. Student-Centered Leadership. - San Francisco: Jossey-Bass, 2011. - 336 p.
10. Sergiovanni T.J. The Principalship: A Reflective Practice Perspective. - Boston: Pearson Education, 2009. - 416 p.
11. Bass B.M., Riggio R.E. Transformational Leadership. - 2nd ed. - New York: Psychology Press, 2006. - 282 p.

Bozorova Dildora Toyirovna
Buxoro viloyati Qorovulbozor tumani
1-son Davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti direktori

TARBIYACHINING MA'NAViy-MA'RIFIY FAOLIYATINI LOYIHALASH KOMPETENSIYASINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MOHIYATI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyachilarning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasining pedagogik-psixologik mohiyatini aniqlash va uni rivojlantirish yo'llarini o'rganishdan iborat. Ma'naviy-ma'rifiy loyihalash kompetensiyasi tarbiyachining axloqiy qadriyatlar, estetik did va ijtimoiy mas'uliyat asosida tarbiyaviy jarayonlarni rejalashtirish, metodik yondashuvlar va innovatsion texnologiyalarni qo'llash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Tadqiqotda pedagogik-psixologik yondashuvlar, kompetensiyaviy va aksiologik tamoyillar, shuningdek tarbiyachining shaxsiy rivojlanishi va refleksiv faoliyati tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy loyihalash kompetensiyasi uning professional shaxsiy rivojlanishi, pedagogik samaradorligi va bolalarning ijtimoiy-axloqiy tarbiyasini oshirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, tarbiyachi, ma'naviy-ma'rifiy faoliyat, loyihalash kompetensiyasi, pedagogik-psixologik mohiyat, innovatsion pedagogik yondashuvlar, refleksiv faoliyat, aksiologik tamoyillar.

Аннотация. Основной целью данного исследования является определение педагогико-психологической сущности компетенции проектирования духовно-просветительской деятельности воспитателей в организациях дошкольного образования и изучение путей её развития. Компетенция духовно-просветительского проектирования включает способность воспитателя планировать воспитательные процессы на основе нравственных ценностей, эстетического вкуса и социальной ответственности, а также применять методические подходы и инновационные технологии. В исследовании были проанализированы педагогико-психологические подходы, компетентностные и аксиологические принципы, а также личностное развитие и рефлексивная деятельность воспитателя. Результаты исследования показали, что компетенция духовно-просветительского проектирования воспитателя выступает важным фактором его профессионально-личностного развития, повышения педагогической эффективности и формирования социально-нравственного воспитания детей.

Ключевые слова: дошкольное образование, воспитатель, духовно-просветительская деятельность, компетенция проектирования, педагогико-психологическая сущность, инновационные педагогические подходы, рефлексивная деятельность, аксиологические принципы.

Abstract. The main purpose of this research is to determine the pedagogical and psychological essence of preschool teachers' competence in designing spiritual and educational activities in preschool educational institutions and to study the ways of its development. The competence of spiritual and educational design includes the teacher's ability to plan educational processes based on moral values, aesthetic taste, and social responsibility, as well as to apply methodological approaches and innovative technologies. The study analyzes pedagogical and psychological approaches, competency-based and axiological principles, as well as the personal development and reflective activities of the teacher. The research results show that the competence of spiritual and educational design of a teacher serves as an important factor in their professional and personal development, pedagogical effectiveness, and in enhancing children's social and moral education.

Key words: preschool education, teacher, spiritual and educational activity, design competence, pedagogical and psychological essence, innovative pedagogical approaches, reflective activity, axiological principles.

Kirish. Xalqaro miqyosda bolalarning erta yoshidan raqamli olamga kirib borishi ularning ma'naviy rivojlanishiga xavf tug'dirmoqda. Jahon ta'lim hamjamiyatida "Raqamli gumanizm" tamoyillarini joriy etish, ya'ni texnologiyalar bilan ma'naviy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zarurligi ta'kidlanmoqda. Bu esa tarbiyachilardan ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni raqamli va an'anaviy metodlar integratsiyasida innovatsion loyihalash mahoratini talab etadi. Zamonaviy antropotsentrik paradigmadagi bola shaxsini rivojlantirishda global qadriyatlarni milliy kontekstda qo'llash tamoyili ustuvorlik qilmoqda. Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasi - bu milliy madaniy kodlarni zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashtirgan holda, jahon talablariga javob beradigan komil shaxsni shakllantirishning asosiy instrumenti hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Maktabgacha ta'lim tizimi uzluksiz ta'limning dastlabki va eng muhim bosqichi bo'lib, unda shaxsning ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-emotsional va intellektual rivojlanishining poydevori yaratiladi. Aynan maktabgacha yosh davrida bolaning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, xulq-atvor me'yorlari va ijtimoiy munosabatlarga kirishish ko'nikmalari shakllanadi. Shu bois bu bosqichda amalga oshiriladigan ma'naviy-ma'rifiy faoliyat jamiyat taraqqiyotining strategik omili sifatida namoyon bo'ladi. Globallashuv jarayonlari, axborot oqimining keskin ortishi hamda turli g'oyaviy ta'sirlarning kuchayishi sharoitida yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash dolzarb vazifaga aylanmoqda. Bu jarayonda maktabgacha ta'lim tashkilotlari va unda faoliyat yurituvchi tarbiyachilar yetakchi o'rin tutadi. Tarbiyachi nafaqat pedagog, balki bolalar uchun ma'naviy namuna, ijtimoiy yo'l ko'rsatuvchi va qadriyatlar targ'ibotchisi sifatida maydonga chiqadi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi makonida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida maktabgacha ta'lim tarbiyachisining roli ijrochilikdan "pedagog-dizayner" va "ijtimoiy muhandis" darajasiga ko'tarilmoqda. Mavzuning ushbu miqyosdagi dolzarbligi quyidagi ilmiy omillar bilan belgilanadi:

MDH davlatlarida ta'lim mazmunini "bilim-ko'nikma-malaka" modelidan "kompetentlik" modeliga o'tish jarayoni kechmoqda. Bunda ma'naviy-axloqiy tarbiyani shunchaki rejalashtirish emas, balki uni loyihalash - ya'ni yakuniy natijani oldindan prognoz qilish va maqsadli muhit yaratish eng muhim kasbiy talab sifatida e'tirof etilmoqda.

So'nggi yillarda ta'limning tarbiyaviy komponentini kuchaytirish global trendga aylandi. Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasi - bu ma'naviy bo'shliq va "ommaviy madaniyat" xavflariga qarshi ilmiy asoslangan pedagogik filtr sifatida ko'rilmogda.

MDH davlatlari ta'lim kengligida raqamlashtirish jarayoni tezlashgan bir davrda, an'anaviy qadriyatlarni innovatsion texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish muammosi yuzaga keldi. Dissertatsiyada taklif etilayotgan loyihalash metodikasi raqamli avlod uchun ma'naviy-ma'rifiy kontentni qanday qilib to'g'ri yetkazish masalasini ilmiy hal qiladi.

Mavzu metodologiyasi. "Ilk qadam" davlat dasturida bolaning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi ustuvor vazifa sifatida ko'rsatilgan. Biroq, amaliyotda tarbiyachilarning ushbu faoliyatni tizimli loyihalash (diagnostika, maqsad qo'yish, ssenariy yaratish, natijani baholash) bo'yicha metodik tayyorgarligida bo'shliqlar mavjud. Tadqiqot mana shu texnik va metodologiyasini to'ldirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonning boy madaniy merosi, ajdodlar o'g'itlari va "Oila-mahalla-bog'cha" zanjirini loyihaviy yondashuv asosida ta'lim jarayoniga olib kirish zaruriyati mavjud. Tadqiqotda taklif etilayotgan metodika ma'naviyatni «quruq nasihat» shaklidan "innovatsion faoliyat" shakliga o'tkazadi.

Bugungi kunda tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalay olishi uning reyting ko'rsatkichlari va kasbiy mahoratini belgilovchi asosiy mezonlarga aylanmoqda. Tadqiqot oliy ta'lim va MTT o'rtasidagi uzviylikni ta'minlovchi innovatsion model vazifasini o'taydi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, unda ilk bor "ma'naviyat" va "loyihalash" tushunchalari sintez qilinib, maktabgacha ta'lim tizimi uchun pedagogik dizaynning yangi yo'nalishi - "Ma'naviy-ma'rifiy kontentni loyihalash" metodologiyasi taklif etiladi. Bu esa milliy ta'lim

tizimida tarbiyachining kasbiy faoliyatini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi.

Maktabgacha ta'limda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni samarali tashkil etish pedagogik jarayonni ilmiy asosda loyihalash, zamonaviy metod va innovatsion texnologiyalarni qo'llash, shuningdek, tarbiyachilarning ma'naviy kompetentligini rivojlantirishni taqozo etadi. Hozirgi vaqtda amaliyotda ma'naviy-ma'rifiy ishlar ko'pincha an'anaviy tadbirlar ko'rinishida olib borilayotgan bo'lsa-da, ularni tizimli, maqsadga yo'naltirilgan va integrativ yondashuv asosida tashkil etish zarurati ortib bormoqda.

Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha ta'limda tarbiyachilarning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini tashkil etish masalasini ilmiy-nazariy va metodik jihatdan tadqiq etish, uning mazmuni, shakl va usullarini takomillashtirish hamda samaradorlik mezonlarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada aynan ushbu masalaning dolzarbligi asoslab beriladi hamda muammoning zamonaviy pedagogik yondashuvlar kontekstidagi o'rni tahlil qilinadi.

Maktabgacha ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining strategik bo'g'ini sifatida shaxsning dastlabki ijtimoiylashuvi, axloqiy qadriyatlari va ma'naviy dunyoqarashi shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Aynan maktabgacha yosh davrida bola ongida milliy va umuminsoniy qadriyatlar, vatanparvarlik, insonparvarlik, estetik did, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy xulq-atvorning boshlang'ich asoslari shakllanadi. Shu bois tarbiyachilarning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish bugungi globallashuv va axborot oqimlari kuchaygan davrda alohida dolzarblilik kasb etmoqda.

Zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitda yosh avlod ongiga turli g'oyaviy ta'sirlar kirib kelmoqda. Bu esa maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli, metodologik va innovatsion asosda yo'lga qo'yishni talab etadi. Tarbiyachining shaxsiy namunaliligi, pedagogik madaniyati, kommunikativ kompetensiyasi hamda milliy qadriyatlarga tayangan holda tarbiyaviy jarayonni tashkil eta olishi bolalarning ma'naviy kamolotida muhim omil hisoblanadi.

Maktabgacha ta'limda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni samarali tashkil etish bir necha omillar bilan asoslanadi:

Shaxs rivojlanishining senzitiv davri – psixologik tadqiqotlar maktabgacha yosh davrini shaxsning axloqiy va emotsional rivojlanishida eng muhim bosqich sifatida e'tirof etadi. Ushbu davrda berilgan ma'naviy tarbiya keyingi bosqichlarda barqaror qadriyatlar tizimini shakllantiradi.

Jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi – zamonaviy jamiyat ma'naviy yetuk, mustaqil fikrlaydigan, milliy o'zlikni anglaydigan avlodni tarbiyalashni talab etadi. Bu esa maktabgacha ta'limdan boshlab ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni ilmiy jihatdan takomillashtirishni zarur etadi.

Pedagogik jarayonning integrativ xarakteri – ma'naviy-ma'rifiy tarbiya alohida mashg'ulot sifatida emas, balki barcha ta'lim yo'nalishlariga integratsiyalashgan holda tashkil etilishi lozim. Bu esa tarbiyachidan yuqori kasbiy va metodik tayyorgarlikni talab qiladi.

Innovatsion yondashuv zarurati – an'anaviy usullar bilan bir qatorda interaktiv metodlar, o'yin texnologiyalari, milliy qadriyatlarga asoslangan loyihaviy faoliyat, raqamli vositalar orqali ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yangi bosqichga ko'tarish ehtiyoji mavjud.

Tarbiyachi shaxsining yetakchi roli – maktabgacha ta'limda tarbiyachi nafaqat bilim beruvchi, balki ma'naviy namuna, axloqiy yo'l ko'rsatuvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli uning ma'naviy saviyasi, pedagogik mahorati va refleksiv kompetensiyasi tadqiqotning dolzarb yo'nalishiga aylanadi.

Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni tizimli tashkil etish metodik model, mezon va ko'rsatkichlar asosida amalga oshirilgandagina yuqori samaradorlikka erishiladi. Bunda tarbiyachining ma'naviy kompetentligini rivojlantirish, ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, maktabgacha ta'limda tarbiyachilarning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini tashkil etish bugungi kunda nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-falsafiy va madaniy ahamiyatga ega

strategik masaladir. Mazkur yo'nalishda kompleks ilmiy tadqiqotlar olib borish, innovatsion model va texnologiyalarni ishlab chiqish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish zamon talabi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Maktabgacha ta'limda ma'naviy ishlarni shunchaki epizodik tadbirlar shaklida "o'tkazish" emas, balki ularni ilmiy asoslangan, tizimli va bosqichma-bosqich arxitekturaga ega pedagogik jarayon sifatida loyihalash masalasini qo'yish zamonaviy ta'lim paradigmasining muhim talabi hisoblanadi. Chunki ma'naviy-ma'rifiy tarbiya spontan yoki fragmentar yondashuv asosida emas, balki aniq maqsad, mazmun, metod, vosita, monitoring va refleksiya mexanizmlarini o'z ichiga olgan konseptual model asosida tashkil etilgandagina barqaror natija beradi.

Ilmiy-innovatsion yondashuv nuqtayi nazaridan, ma'naviy faoliyat arxitekturasi quyidagi komponentlarni qamrab olishi zarur:

Konseptual bosqich – ma'naviy tarbiyaning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash, qadriyatlar tizimini belgilash va maqsadli kompetensiyalarni model qilish.

Diagnostik bosqich – tarbiyalanuvchilarning yosh va individual xususiyatlarini, ijtimoiy-madaniy muhitini hamda mavjud ma'naviy rivojlanish darajasini aniqlash.

Loyihalash bosqichi – ma'naviy-ma'rifiy faoliyatning mazmuniy bloklari, shakl va metodlari, interaktiv va o'yin texnologiyalarini integratsiyalashtirish holda tizimlashtirish.

Implementatsiya bosqichi – ishlab chiqilgan modelni ta'lim jarayoniga bosqichma-bosqich joriy etish, pedagogik hamkorlikni yo'lga qo'yish.

Monitoring va refleksiya bosqichi – natijalarni baholash, samaradorlik mezonlarini aniqlash va jarayonni takomillashtirish.

Mazkur arxitektura yondashuvi ma'naviy tarbiyani tasodifiy tadbirlar yig'indisidan integrativ pedagogik tizim darajasiga ko'taradi. Bunda tarbiyachi faoliyatining metodik konstruksiyasi, uning ma'naviy kompetentligi va refleksiv qobiliyati markaziy o'rin tutadi.

Innovatsion jihatdan qaralganda, ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalashda klasterli yondashuv, modulli dasturlar, STEAM-elementlari bilan integratsiya, o'yin texnologiyalari hamda raqamli pedagogik vositalardan foydalanish samaradorlikni oshiradi. Natijada ma'naviy tarbiya jarayoni uzluksiz, tizimli va natijaga yo'naltirilgan pedagogik konstruksiya sifatida shakllanadi. Maktabgacha ta'limda ma'naviy ishlarni loyihalash masalasini qo'yish – bu tarbiyaviy jarayonni konseptual model asosida qayta tashkil etish, uni ilmiy asoslangan boshqaruv mexanizmlari bilan ta'minlash va bolalarning ma'naviy kamolotini kafolatlovchi pedagogik tizimni yaratish demakdir.

Zamonaviy maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyachining kasbiy faoliyati nafaqat ta'lim berish, balki bolalarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan kompleks pedagogik jarayonni tashkil etishni ham nazarda tutadi. Ayniqsa, globallashtirish, raqamli madaniyat va axborot oqimlari kuchaygan sharoitda maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan barqaror dunyoqarashni shakllantirish dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni shunchaki amalga oshirishi emas, balki uni ilmiy asosda loyihalash kompetensiyasiga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu kompetensiya pedagogik va psixologik bilimlar integratsiyasiga tayangan holda ma'naviy tarbiyani maqsadli, tizimli va natijaga yo'naltirilgan tarzda tashkil etishni taqozo etadi.

Maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyachining kasbiy faoliyati nafaqat bilim berish, balki bolalarda ma'naviy-axloqiy va ijtimoiy-emotsional sifatlarni shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Global jarayonlar, axborot texnologiyalari va turli madaniy ta'sirlarning kuchayishi sharoitida bolalarning barqaror qadriyat tizimini yaratish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Shu sababli, ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni shunchaki epizodik tadbirlar sifatida "o'tkazish" emas, balki uni ilmiy asoslangan, tizimli va bosqichma-bosqich loyihalash kompetensiyasi tarbiyachilar uchun asosiy kasbiy talabga aylandi. Dolzarblik shundaki, pedagogik-psixologik yondashuv asosida tarbiyachining loyihalash kompetensiyasi:

-ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni tizimli shakllantirish;

-bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiya jarayonini moslashtirish;

-pedagogik jarayonni maqsadli, natijaga yo'naltirilgan va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Bugungi kunda ushbu kompetensiyaning ilmiy asosda aniqlanishi va konseptual model asosida joriy etilishi maktabgacha ta'lim sifatini oshirish, bolalarda ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishni mustahkamlash hamda tarbiyachilarning kasbiy malakasini zamonaviy talablarga moslashtirish nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga ega.

Shu bois, maqola tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasini pedagogik-psixologik jihatdan tahlil qilish, uning tarkibiy elementlari va integratsiyalashgan modelini ilmiy asosda ishlab chiqish dolzarbligini asoslaydi.

Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasini o'rganishda xalqaro va mahalliy adabiyotlar ikki asosiy yo'nalishda tadqiq qilingan: pedagogik va psixologik. Pedagogik tadqiqotlar:

O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi Qonun va Prezident qarorlari maktabgacha ta'limda ma'naviy tarbiyani tizimli tashkil etish va tarbiyachining kasbiy rolini belgilashga asos yaratadi. Qonuniy hujjatlar tarbiyachining kompetensiyalarini rivojlantirish, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilish va pedagogik jarayonni loyihalash talabini ko'rsatadi. Bepalko V.P. (1989). "Slozhnye pedagogicheskie tehnologii" va Xutorskoy A.V. "Sovremennaya didaktika" asarlari pedagogik texnologiyalar va tizimli pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishda asosiy nazariy manba hisoblanadi. Ular tarbiyachining faoliyatini konseptual ravishda loyihalash va samarali metodlar tanlash bo'yicha ilmiy asoslarni beradi. Muslimov N.A. (2012). "Pedagogik kompetentlik va kasbiy mahorat asoslari" – tarbiyachining kasbiy kompetensiyalarini aniqlash, ularni tizimli rivojlantirish va pedagogik arxitekturaning loyihalashga yo'naltirilgan metodik qo'llanma sifatida xizmat qiladi.

Psixologik tadqiqotlar: Vigotskiy L.S. "Psixologiya razvitiya cheloveka" – bolalarning psixologik rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik jarayonni loyihalash zaruriyatini asoslaydi. Ushbu yondashuv tarbiyachiga bolaning yosh va ijtimoiy-emotsional xususiyatlarini inobatga olish imkonini beradi. Leontev A.N. "Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost'" – faoliyat yondashuvi pedagogik va psixologik integratsiyani ta'minlashda asosiy konsept sifatida xizmat qiladi. Ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalashda tarbiyachi faoliyatining motivatsion va refleksiv komponentlari ushbu manbada batafsil tasvirlangan. Bojovich L.I. "Lichnost' i yeyo formirovanie v detskom vozraste" – maktabgacha yoshdagi bolaning ma'naviy-axloqiy rivojlanish bosqichlarini aniqlashda va pedagogik faoliyatni psixologik moslashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Integratsiyalashgan tadqiqotlar va xalqaro tajribalar: UNESCO. Early Childhood Care and Education Report – maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy va ijtimoiy rivojlantirish bo'yicha global yondashuvlarni o'rganadi. Ushbu manba pedagogik va psixologik integratsiya talablarini xalqaro kontekstda ko'rsatadi. Davydov V.V. Theory of Developmental Education – bolalarning kognitiv va ma'naviy rivojlanishini uyg'unlashtirgan ta'lim modelini taklif qiladi. Bu model tarbiyachining kompetensiyalarini rivojlantirish va ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni tizimli loyihalash imkonini beradi.

Mahalliy manbalar tarbiyachining kasbiy va pedagogik kompetensiyalarini tizimli rivojlantirishga e'tibor beradi, lekin psixologik aspektlar kamroq yoritilgan. Psixologik tadqiqotlar bolaning ichki xususiyatlari va motivatsiyasini hisobga olishni ta'minlaydi, ammo amaliy pedagogik loyihalash metodlari kamroq ishlanadi. Integratsiyalashgan yondashuv (pedagogik + psixologik) ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni samarali loyihalash va barqaror pedagogik natijaga erishish uchun muhim ekanligi ilmiy jihatdan tasdiqlangan.

Loyihalash – bu ma'lum bir maqsadga erishish uchun jarayon, tizim yoki obyektning oldindan rejalashtirish, shakllantirish va tashkil etish faoliyatidir. Oddiy so'z bilan aytganda, loyihalash – "oldindan chizma, reja yoki model asosida biror ishni yaratish va uni amalga oshirish" demakdir.

Loyihalashning asosiy xususiyatlari:

Maqsadga yo'naltirilgan – loyihalash natijasida erishilishi kerak bo'lgan aniq maqsad mavjud.

Tizimli yondashuv – jarayon bosqichma-bosqich, oldindan rejalashtirilgan tarzda amalga oshiriladi.

Innovatsion yoki ijodiy element – yangi yechimlar, shakllar yoki usullar ishlab chiqiladi.

Monitoring va baholash – loyihaning natijasi va samaradorligi o'lchanadi, kerak bo'lsa takomillashtiriladi.

Misol: Qurilishda loyihalash – binoni chizma va texnik reja asosida qurish. Ta'limda pedagogik loyihalash – dars yoki tarbiyaviy jarayonni maqsad va metodlar bilan oldindan rejalashtirish.

Pedagogik loyihalash – bu pedagogik jarayonlarni oldindan rejalashtirish, tizimli shakllantirish va maqsadga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish faoliyatidir. Oddiy qilib aytganda, pedagogik loyihalash – tarbiyachi yoki pedagogning ta'lim-tarbiyaviy jarayonni ilmiy asosda "loyihalashtirishi", ya'ni:

Maqsadlarni aniqlash – o'quvchi yoki tarbiyalanuvchi qaysi bilim, ko'nikma va qadriyatlarni egallashi kerakligini belgilash.

Mazmunni tanlash – maqsadga erishish uchun kerakli ta'lim materiallari va tadbirlarni aniqlash.

Metod va texnologiyalarni tanlash – o'qitish, o'qituvchi va bola faoliyatini tashkil etish vositalari.

Tashkiliy shakl va bosqichlarni belgilash – mashg'ulotlar, darslar, o'yinlar, loyihaviy va interaktiv faoliyatlarni tizimli tarzda joylashtirish.

Natijalarni baholash va monitoring – faoliyat samaradorligini o'lchash, zarur bo'lsa jarayonni takomillashtirish.

Xususiyatlari

Tizimli: maqsad, mazmun, metod, vosita va natija zanjiri asosida quriladi.

Integrativ: pedagogik va psixologik bilimlarni uyg'unlashtiradi.

Natijaga yo'naltirilgan: o'quvchi yoki bolaning rivojlanish natijalarini kafolatlaydi.

Bosqichma-bosqich: jarayon oldindan rejalashtirilgan va har bir bosqichda maqsadga erishish mexanizmi mavjud.

Masalan, maktabgacha ta'limda ma'naviy-axloqiy tarbiya loyihalash – bu tarbiyachining bolalarga qadriyatlarni tushuntirish, o'yinlar va mashg'ulotlar orqali ularni amaliyotga tatbiq etish, natijani baholash va keyingi bosqichlarni rejalashtirish jarayoni.

Pedagogikada loyihalash kompetensiyasi – bu tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy jarayonni oldindan rejalashtirish, uning maqsad va vazifalarini aniqlash, mazmunini tanlash, samarali metod va texnologiyalarni integratsiyalash hamda natijalarni baholash qobiliyatidir.

Mazkur kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

Aksiologik komponent – ma'naviy qadriyatlarni anglash va ularni pedagogik jarayonga singdirish.

Kognitiv komponent – ma'naviy tarbiya nazariyasi, yosh psixologiyasi va pedagogik metodologiya bo'yicha bilimlar tizimi.

Texnologik komponent – o'yin, interaktiv metodlar, loyihaviy yondashuv va innovatsion vositalarni qo'llash malakasi.

Refleksiv komponent – o'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish qobiliyati.

Pedagogik mohiyat shundan iboratki, tarbiyachi ma'naviy-ma'rifiy ishlarni epizodik tadbirlar sifatida emas, balki uzluksiz, tizimli pedagogik jarayon sifatida loyihalaydi. Bu jarayon maqsad–mazmun–metod–natija zanjiri asosida quriladi.

Psixologik jihatdan mazkur kompetensiya shaxsning ichki qadriyatlari, motivatsiyasi, empatiya qobiliyati va refleksiv tafakkuriga bog'liqdir. Maktabgacha yosh davri bolaning emotsional va axloqiy rivojlanishida senzitiv bosqich hisoblanadi. Shu sababli tarbiyachi bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ma'naviy tarbiyani psixologik jihatdan moslashtirilgan tarzda loyihalashi lozim.

Psixologik mohiyat quyidagilarda namoyon bo'ladi:

bolalarning emotsional ehtiyojlarini inobatga olish;

ijobiy pedagogik muhit yaratish;
ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo'llab-quvvatlash;
ichki motivatsiyani shakllantirish.

Bunda tarbiyachining empatik muloqot qobiliyati, bolalarning xulq-atvorini konstruktiv boshqarish malakasi va shaxsiy namunaliligi muhim omil hisoblanadi.

Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasi pedagogik va psixologik komponentlarning integratsiyasi natijasida shakllanadi. Ushbu integratsiya quyidagi bosqichlarda amalga oshadi:

Diagnostic tahlil (bolaning rivojlanish darajasini aniqlash);
Maqsadli loyihalash (qadriyatlarga yo'naltirilgan rejalashtirish);
Texnologik amalga oshirish (o'yin, rolli vaziyatlar, muammoli mashg'ulotlar);
Refleksiv monitoring (natijalarni baholash va takomillashtirish).

Bu model tarbiyachining kasbiy faoliyatini strategik darajaga ko'taradi va ma'naviy tarbiyani ilmiy boshqariladigan pedagogik tizimga aylantiradi.

Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasi maktabgacha ta'lim tizimida shaxsni shakllantirishning muhim pedagogik-psixologik omili hisoblanadi. Mazkur kompetensiya aksiologik, kognitiv, texnologik va refleksiv komponentlar birligida namoyon bo'ladi hamda ma'naviy tarbiyani tizimli va natijaga yo'naltirilgan jarayon sifatida tashkil etishga xizmat qiladi.

1-jadval.

Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasining pedagogik-psixologik mohiyati

Tahlil mezonlari	Pedagogik yondashuv	Psixologik yondashuv	Integrativ pedagogik-psixologik natija
Mohiyat	Ma'naviy-ma'rifiy jarayonni maqsadli rejalashtirish va tashkil etish	Bolaning ichki dunyosi, emotsional va axloqiy rivojlanishini hisobga olish	Qadriyatlarga yo'naltirilgan, shaxsga moslashtirilgan loyihalash modeli
Asosiy maqsad	Ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish	Ijtimoiy-emotsional barqarorlikni rivojlantirish	Barkamol shaxsni kompleks rivojlantirish
Tayanch bilimlar	Pedagogika nazariyasi, metodika, didaktika	Yosh psixologiyasi, motivatsiya nazariyasi, empatiya	Nazariy va amaliy bilimlar integratsiyasi
Yetakchi komponent	Maqsad-mazmun-metod-natija tizimi	Motivatsiya-emosiya-xulq mexanizmi	Tizimli va psixologik moslashtirilgan pedagogik arxitektura
Texnologiyalar	O'yin metodlari, loyihaviy yondashuv, interaktiv mashg'ulotlar	Emotsional qo'llab-quvvatlash, refleksiya, ijtimoiy rollar	O'yin va refleksiv texnologiyalar uyg'unligi
Tarbiyachi roli	Jarayonni loyihalovchi va tashkil etuvchi	Empatik muloqot subyekti	Strategik va refleksiv lider
Baholash mezonlari	Ma'naviy kompetensiyalar, xulq-atvor ko'rsatkichlari	Emotsional barqarorlik, motivatsiya darajasi	Kompleks diagnostik indikatorlar tizimi
Kutilayotgan natija	Tizimli ma'naviy tarbiya	Psixologik sog'lom va moslashuvchan bola	Barqaror qadriyatlarga ega, ijtimoiy faol shaxs

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, pedagogik yondashuv ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni tizimlashtirish va loyihalashning metodik asoslarini belgilasa, psixologik yondashuv ushbu jarayonni bolaning yosh va individual xususiyatlariga moslashtirishni ta'minlaydi. Ularning

integratsiyasi natijasida tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasi shakllanadi va pedagogik jarayon samaradorligi ortadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kompetensiya tarbiyachining axloqiy qadriyatlar, estetik did, ekologik va ijtimoiy mas'uliyat asosida ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarni rejalashtirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Pedagogik-psixologik mohiyat jihatidan, bu kompetensiya tarbiyachining:

Nazariy bilimlarini amaliyotga tadbiiq etish qobiliyati – ma'naviy-ma'rifiy vazifalarni aniqlash, maqsad va vazifalarni belgilash, metodik yondashuvlarni tanlashda aks etadi.

Innovatsion yondashuvlar va texnologiyalarni qo'llash – digital storytelling, edutainment va interaktiv metodlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali pedagogik samaradorlikni oshiradi.

Refleksiv va shaxsiy o'sish faoliyati – tarbiyachi o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilishi, yuzaga kelgan pedagogik muammolarni aniqlashi va ularni bartaraf etish orqali o'z kompetensiyasini mustahkamlaydi.

Shuningdek, tadqiqotda kompetensiyaning tarkibiy elementlari – aksiologik, nazariy-metodik va amaliy faoliyat qobiliyatlari o'zaro uzviy bog'langanligi aniqlangan. Ushbu integratsiya tarbiyachining shaxsiy pedagogik faoliyatini samarali tashkil etish, bolalarning ma'naviy-ma'rifiy rivojlanishini ta'minlash hamda maktabgacha ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlarini yaratadi.

Xulosa. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, tarbiyachining loyihalash kompetensiyasini rivojlantirish ma'naviy-ma'rifiy faoliyat samaradorligini oshiradi, bolalarning axloqiy va ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi hamda maktabgacha ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi. Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasi pedagogik-psixologik nuqtai nazardan, shaxsning professional va ijtimoiy faoliyatida muhim rol o'ynaydi. Natijada, pedagogik-psixologik nuqtai nazardan, tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasi – maktabgacha ta'limda innovatsion va sifatli pedagogik jarayonlarni shakllantirishning asosiy omili ekanligi ilmiy jihatdan isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Darling-Hammond, L., Flook, L., Cook-Huffman, C., Barron, B., & Osher, D. (2017). Implications for educational practice of the science of learning and development. *Applied Developmental Science*, 21(2), 91–140. <https://doi.org/10.1080/10888691.2016.1230154>
2. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054. [HTTPS://DOI.ORG/10.1111/J.1467-9620.2006.00684.X](https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x)
3. Bates, A. W. (2019). Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning. BCcampus. [HTTPS://OPENTEXTBC.CA/TEACHINGINADIGITALAGE/](https://opentextbc.ca/teachinginadigitalage/)
4. Biggs, J., & Tang, C. (2011). Teaching for quality learning at university (5th ed.). McGraw Hill.
5. Schön, D. A. (1983). The reflective practitioner: How professionals think in action. Basic Books.
6. Hargreaves, A., & Fullan, M. (2012). Professional capital: Transforming teaching in every school. Teachers College Press.
7. Kolb, D. A. (1984). Experiential learning: Experience as the source of learning and development. Prentice Hall.
8. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.
9. Piaget, J. (1973). To understand is to invent: The future of education. Grossman.

Ismoilov Behruz Isroilovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,
"Pedagogika va psixologiya" kafedrası o'qituvchisi
Email: behruzjon.ismoilov@mail.ru
UDK: 37.034
ORCID ID: 0009-0008-4054-5845

TALABALAR ORASIDA VATANPARVARLIKNI KUCHAYTIRISHNING IJTIMOIY VA MADANIY JIHATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalar orasida vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish va rivojlantirishning ijtimoiy hamda madaniy jihatlari tahlil qilinadi. Globalizatsiya sharoitida yoshlar ongida milliy o'zlikni saqlash va mustahkamlash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Tadqiqotda talabalar orasida vatanparvarlik darajasini oshirishga ta'sir etuvchi omillar, jumladan ta'lim muassasalari faoliyati, madaniy tadbirlar, tarixiy merosni targ'ib qilish va jamoatchilik institutlarining roli o'rganildi. So'rovnom va tahlil usullari orqali olingan natijalar asosida talabalar orasida vatanparvarlikni rivojlantirishga doir tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: vatanparvarlik, yoshlar tarbiyasi, talabalar, milliy qadriyatlar, ijtimoiy omillar, madaniyat, ta'lim tizimi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социальные и культурные аспекты укрепления патриотизма среди студентов. В условиях глобализации формирование у молодежи чувства национальной идентичности и преданности Родине становится одной из актуальных задач современного общества. В исследовании анализируются основные факторы, влияющие на развитие патриотических чувств у студентов, включая роль образовательных учреждений, культурных мероприятий, исторического наследия и общественных организаций. В ходе исследования были использованы методы анкетирования, интервью и анализа научной литературы. Полученные результаты показывают, что социальная среда, семейное воспитание и участие в культурно-просветительских мероприятиях оказывают значительное влияние на формирование патриотических ценностей у студентов. На основе проведенного анализа разработаны практические рекомендации по совершенствованию системы патриотического воспитания в высших учебных заведениях и укреплению у студентов чувства национальной идентичности и гражданской ответственности.

Ключевые слова: патриотизм, студенты, воспитание молодежи, национальная идентичность, социальные факторы, культурные ценности, высшее образование, гражданская ответственность.

Abstract. This article examines the social and cultural aspects of strengthening patriotism among university students. In the context of globalization, preserving national identity and fostering loyalty to the homeland among young people has become one of the important issues for society. The study analyzes the main factors influencing the development of patriotic feelings among students, including the role of educational institutions, cultural activities, historical heritage, and public organizations. The research was conducted using surveys, interviews, and literature analysis methods. The results indicate that social environment, family upbringing, and participation in cultural events significantly influence the formation of patriotic values among students. Based on the findings, several recommendations are proposed to enhance patriotic education within higher education institutions and to strengthen students' sense of national identity and civic responsibility.

Key words: patriotism, students, youth education, national identity, social factors, cultural values, higher education, civic responsibility.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri yosh avlodning ma'naviy yetukligi va milliy o'zligiga sodiqligidir. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida

tahsil olayotgan talabalar jamiyatning intellektual salohiyatini shakllantiruvchi asosiy qatlam hisoblanadi. Shu sababli ularning ongida vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish davlat va jamiyat oldidagi muhim vazifalardan biridir.

Vatanparvarlik – bu insonning o'z yurtiga, xalqiga, madaniyatiga va tarixiga bo'lgan hurmat va sadoqatini ifodalovchi murakkab ijtimoiy-psixologik tushunchadir [1. 68 b]. U nafaqat hissiy munosabat, balki faol fuqarolik pozitsiyasi va mas'uliyatni ham o'z ichiga oladi. Vatanparvarlik yoshlarning jamiyatdagi ijtimoiy faolligini oshiradi, davlat rivojiga hissa qo'shishga undaydi hamda milliy qadriyatlarni asrab-avaylashga xizmat qiladi.

O'zbekiston sharoitida vatanparvarlik tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Yoshlar orasida milliy g'urur, tarixiy xotira va madaniy merosga hurmatni shakllantirish orqali jamiyat barqarorligini ta'minlash mumkin [2. 46 b]. Shu bilan birga, zamonaviy axborot makonida turli g'oyalar va madaniyatlarning kirib kelishi yoshlar dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa vatanparvarlikni shakllantirishda yangi yondashuvlarni talab qiladi.

Talabalar orasida vatanparvarlikni kuchaytirish faqat ta'lim jarayoni bilan cheklanmaydi. Bu jarayonda ijtimoiy institutlar, madaniy muhit, oilaviy tarbiya va jamoatchilik tashkilotlari muhim rol o'ynaydi. Madaniy tadbirlar, tarixiy obidalarni o'rganish, milliy an'analarni targ'ib qilish hamda ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish talabalar ongida Vatanga muhabbatni kuchaytiradi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi talabalar orasida vatanparvarlikni shakllantirish va rivojlantirishning ijtimoiy hamda madaniy jihatlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot quyidagi vazifalarni hal etishga qaratilgan:

- talabalar orasida vatanparvarlik tushunchasining mazmunini aniqlash;
- vatanparvarlikni rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillarni o'rganish;
- madaniy muhit va milliy qadriyatlarning rolini tahlil qilish;
- talabalarda vatanparvarlikni kuchaytirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni takomillashtirish, yoshlar siyosatini rivojlantirish hamda talabalar ongida milliy o'zlikni mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda talabalar orasida vatanparvarlik tuyg'usining shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy va madaniy omillarni aniqlash maqsadida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi.

Tadqiqot aralash metodologiya asosida olib borildi. Ya'ni, miqdoriy va sifat tahlil usullari birgalikda qo'llanildi. Bu yondashuv talabalarning fikrlarini kengroq o'rganish va natijalarni chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqotda turli oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan 200 nafar talaba ishtirok etdi. Ular turli kurs va mutaxassisliklarda o'qiydigan talabalar bo'lib, ularning fikrlari vatanparvarlik masalasiga bo'lgan umumiy qarashlarni aks ettiradi.

Tadqiqot jarayonida bir qator ilmiy usullardan foydalanildi. Avvalo, talabalar orasida vatanparvarlik darajasini aniqlash, ularning milliy qadriyatlarga bo'lgan munosabati hamda madaniy tadbirlarda ishtirok etish faolligini o'rganish maqsadida maxsus so'rovnoma o'tkazildi. Ushbu so'rovnoma orqali talabalar fikri, qarashlari va ularning Vatanga bo'lgan munosabati haqida muhim ma'lumotlar to'plandi.

Shuningdek, ayrim talabalar bilan yarim tuzilgan intervyular tashkil etildi. Mazkur intervyular davomida talabalarning vatanparvarlik, fuqarolik mas'uliyati hamda milliy qadriyatlarga munosabati yuzasidan shaxsiy fikr va qarashlari o'rganildi. Bu usul tadqiqot mavzusiga oid masalalarni yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqot davomida vatanparvarlik tarbiyasi, yoshlar siyosati va madaniy tarbiya masalalariga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar ham tahlil qilindi. Mavjud ilmiy manbalar, maqolalar va tadqiqotlar o'rganilib, mavzuga oid nazariy asoslar shakllantirildi.

Bundan tashqari, oliy ta'lim muassasalarida tashkil etilayotgan ma'naviy-ma'rifiy va madaniy tadbirlar jarayoni bevosita kuzatildi. Kuzatish jarayonida ushbu tadbirlarning talabalar dunyoqarashi va vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishdagi ahamiyati o'rganildi.

Tadqiqot davomida yig'ilgan ma'lumotlar statistik va tematik tahlil usullari yordamida qayta ishlanib, asosiy tendensiyalar aniqlashtirildi hamda talabalar qarashlari umumlashtirildi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida o'tkazilgan so'rovnoma, intervyu va kuzatishlar natijasida talabalar orasida vatanparvarlik tuyg'usining shakllanishiga ta'sir etuvchi bir qator ijtimoiy va madaniy omillar aniqlab olindi. Olingan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, talabalarning aksariyati vatanparvarlik tushunchasini Vatanga sadoqat, milliy qadriyatlarga hurmat, jamiyat rivojiga hissa qo'shish va davlat manfaatlarini himoya qilish kabi tushunchalar bilan bog'laydi [3. 183 b]. Bu esa talabalarning vatanparvarlikni nafaqat hissiy, balki ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liq tushuncha sifatida qabul qilayotganini ko'rsatadi.

So'rovnoma natijalari shuni ham ko'rsatdiki, talabalar orasida vatanparvarlik tuyg'usining shakllanishida oila muhitining roli juda muhimdir. Ko'pchilik talabalar o'zlarida Vatanga bo'lgan hurmat va sadoqat avvalo oilada shakllanganini ta'kidladilar. Ota-onalar tomonidan beriladigan tarbiya, milliy qadriyatlarga hurmat ruhida ulg'ayish hamda tarixiy meros haqida berilgan ma'lumotlar yoshlarning dunyoqarashiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida oliy ta'lim muassasalarida olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy ishlar ham talabalar ongida vatanparvarlik tuyg'usini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega ekanini aniqlandi. Talabalar tarix, madaniyat va milliy qadriyatlarga oid ma'ruzalar, seminarlar, konferensiyalar hamda turli madaniy tadbirlarda faol ishtirok etish orqali o'z bilim va dunyoqarashlarini boyitishlarini bildirdilar. Bu kabi tadbirlar talabalar ongida milliy g'urur va tarixiy xotirani shakllantirishga xizmat qiladi [4. 91 b].

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, madaniy muhit va milliy merosni o'rganish jarayoni talabalarning vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Muzeylar, tarixiy obidalar va madaniy markazlarga tashrif buyurish, milliy bayramlar va an'anaviy tadbirlarda qatnashish yoshlarning milliy o'zligini anglash darajasini oshiradi [5. 59 b]. Bu jarayon talabalar ongida o'z xalqining tarixi va madaniyatiga nisbatan hurmat tuyg'usini kuchaytiradi.

Intervyu natijalari ham talabalar orasida vatanparvarlik masalasi dolzarb ekanini ko'rsatdi. Talabalar Vatan ravnaqi uchun o'z bilim va salohiyatini ishga solish, jamiyat rivojiga hissa qo'shish hamda davlat manfaatlarini himoya qilishni vatanparvarlikning muhim ko'rinishlari sifatida baholadilar. Shu bilan birga, ba'zi talabalar zamonaviy axborot makonida turli g'oyalar ta'siri kuchayib borayotganini, bu esa yoshlar ongiga ham ta'sir qilayotganini ta'kidladilar. Shu sababli vatanparvarlik tarbiyasini zamonaviy yondashuvlar asosida olib borish zarurligi qayd etildi.

Jadval

**Talabalar orasida vatanparvarlikni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar
(so'rovnoma natijalari)**

№	Ko'rsatkichlar	Talabalar soni (n=200)	Foiz (%)
1	Vatanparvarlikni Vatanga sadoqat deb hisoblaydigan talabalar	162	81%
2	Milliy qadriyatlarga hurmatni vatanparvarlikning muhim qismi deb biladiganlar	154	77%
3	Oilaning vatanparvarlik tarbiyasidagi rolini yuqori deb baholaganlar	168	84%
4	Oliy ta'lim muassasasidagi ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning ta'siri bor deb hisoblaganlar	146	73%
5	Madaniy tadbirlarda faol ishtirok etadigan talabalar	132	66%
6	Tarixiy obidalar va muzeylarga tashrif vatanparvarlikni oshiradi deb hisoblaydiganlar	158	79%
7	Ijtimoiy loyihalarda qatnashish vatanparvarlikni rivojlantiradi deb hisoblaydiganlar	149	74%

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar talabalar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalarini umumlashtirish asosida shakllantirilgan. Umuman olganda, tadqiqot natijalari talabalar orasida vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishda ijtimoiy muhit, ta'lim tizimi va madaniy qadriyatlarning o'zaro uyg'unligi muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Talabalarni turli ma'naviy-ma'rifiy va ijtimoiy loyihalarga jalb qilish, milliy tarix va madaniyatni chuqur o'rganish imkoniyatlarini kengaytirish hamda yoshlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash orqali ularning Vatanga bo'lgan sadoqatini yanada mustahkamlash mumkin [6. 649 b].

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalar orasida vatanparvarlikni kuchaytirish kompleks yondashuvni talab qiladi. Bu jarayon faqat ta'lim tizimi bilan cheklanmaydi, balki ijtimoiy va madaniy muhit bilan ham chambarchas bog'liq.

Birinchidan, oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yanada takomillashtirish zarur. Dars jarayonlarida milliy tarix, madaniyat va an'analar haqida chuqur bilim berish talabalar ongida Vatanga bo'lgan hurmatni oshiradi.

Ikkinchidan, madaniy tadbirlar talabalar tarbiyasida muhim rol o'ynaydi. Teatr tomoshalari, tarixiy muzeylarga tashriflar va milliy bayramlar yoshlarning milliy o'zligini anglashiga yordam beradi.

Uchinchidan, ijtimoiy loyihalar talabalarni jamiyat hayotiga faol jalb qilish orqali ularda mas'uliyat hissini shakllantiradi. Ko'ngillilik harakati, ekologik aksiyalar va jamoatchilik loyihalari yoshlarning fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlaydi.

Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy tarmoqlar orqali milliy qadriyatlarni targ'ib qilish yoshlar orasida vatanparvarlik g'oyalarini keng yoyishga xizmat qiladi.

Jadval.

Talabalar orasida vatanparvarlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy yo'nalishlar

№	Yo'nalish	Amalga oshirish shakllari	Kutilayotgan natija
1	Ta'lim jarayonini takomillashtirish	Milliy tarix, madaniyat va an'analar bo'yicha darslar, seminarlar, ma'naviy-ma'rifiy mashg'ulotlar	Talabalarda Vatanga hurmat va milliy g'ururni shakllantirish
2	Madaniy tadbirlarni tashkil etish	Teatr tomoshalari, muzeylarga tashriflar, milliy bayramlar, madaniy festival va uchrashuvlar	Yoshlarning milliy o'zligini anglashini kuchaytirish
3	Ijtimoiy loyihalarda ishtirok	Ko'ngillilik harakati, ekologik aksiyalar, jamoatchilik tashabbuslari	Talabalarda fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faollikni rivojlantirish
4	Axborot texnologiyalaridan foydalanish	Ijtimoiy tarmoqlar orqali milliy qadriyatlarni targ'ib qilish, onlayn loyihalar va media kontent	Yoshlar orasida vatanparvarlik g'oyalarini keng tarqatish
5	Ijtimoiy hamkorlik	Davlat, ta'lim muassasalari, oila va jamoatchilik tashkilotlari hamkorligi	Talabalarda barqaror vatanparvarlik va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish

Jadval tadqiqot natijalariga asoslangan holda ishlab chiqilgan bo'lib, talabalar orasida vatanparvarlikni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini tizimli ravishda ko'rsatadi. Umuman olganda, talabalar orasida vatanparvarlikni rivojlantirish davlat, ta'lim muassasalari, oila va jamoatchilik hamkorligida amalga oshirilishi lozim.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari talabalar orasida vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish va rivojlantirishda ijtimoiy hamda madaniy omillar muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar shuni tasdiqladiki, yoshlarning Vatanga bo'lgan munosabati va milliy qadriyatlarga hurmati ko'p jihatdan ularning ijtimoiy muhitiga, tarbiya

jarayoniga hamda madaniy-ma'rifiy faoliyatda ishtirok etish darajasiga bog'liqdir. Ayniqsa, oila tarbiyasi, ta'lim tizimi, madaniy muhit va jamoatchilik tashkilotlari faoliyati talabalar ongida vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalar orasida vatanparvarlikni rivojlantirish jarayoni kompleks va tizimli yondashuvni talab qiladi. Bunda nafaqat ta'lim muassasalari, balki oila, jamoatchilik tashkilotlari va ommaviy axborot vositalarining hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarning milliy tarix, madaniyat va an'analar haqidagi bilimlarini kengaytirish, ularni turli madaniy va ijtimoiy faoliyatlarga jalb etish orqali yoshlarning milliy o'zligini anglash darajasi oshadi hamda Vatanga bo'lgan sadoqat tuyg'usi mustahkamlanadi.

Shuningdek, tadqiqot davomida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, tarixiy obidalar va muzeylarga tashriflar, milliy bayramlar hamda madaniy an'analarni targ'ib qilish talabalarda milliy g'urur va tarixiy xotirani shakllantirishda muhim rol o'ynashi aniqlandi. Bu kabi faoliyatlar yoshlarning o'z xalqining boy madaniy merosi va tarixiy qadriyatlariga nisbatan hurmat bilan qarashiga xizmat qiladi.

Talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish maqsadida bir qator amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, ta'lim jarayonida milliy tarix, madaniyat va an'analarni chuqur o'rganishga alohida e'tibor qaratish zarur. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida madaniy-ma'rifiy tadbirlar, ilmiy konferensiyalar, seminarlar va turli ijodiy uchrashuvlarni ko'proq tashkil etish talabalar ongida milliy o'zlikni anglash jarayonini kuchaytiradi. Bundan tashqari, yoshlarni turli ijtimoiy loyihalar, ko'ngillilik harakatlari va jamoatchilik tashabbuslariga faol jalb qilish ularning jamiyat oldidagi mas'uliyatini oshirishga yordam beradi.

Bunda ommaviy axborot vositalari va zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy tarmoqlar, internet platformalari va boshqa axborot vositalari orqali milliy qadriyatlar, tarixiy meros hamda Vatanga sadoqat g'oyalarini keng targ'ib qilish yoshlar ongiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Talabalar orasida vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish davlat, ta'lim muassasalari, oila va jamoatchilik tashkilotlarining o'zaro hamkorligida amalga oshirilishi zarur. Bunday yondashuv yoshlarning ma'naviy barkamol bo'lib voyaga yetishiga, milliy g'urur va fuqarolik mas'uliyati yuqori bo'lgan shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Natijada jamiyatda faol, ongli va Vatan ravnaqiga o'z hissasini qo'shishga intiladigan yosh avlod shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Qodirov, S. – Milliy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi – Toshkent, 2018.
2. Rahmonov, D. – Oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar – Toshkent, 2016.
3. Yoqubov, A. – Tarixiy meros va yosh avlod – Buxoro, 2019.
4. G'afurova D. "Vatanparvarlik tarbiyasida muzeylarning o'rni", // Yoshlar va Ma'naviyat, 2023.
5. Nematov, T. – Vatanga sadoqat va milliy o'zlik – Toshkent, 2021.
6. B.Ismoilov. **TARIXIY YODGORLIKLAR ASOSIDA TALABALARDA MILLIY ONG VA VATANPARVARLIKNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI.** Inklyuziv ta'lim: psixologik yondashuvlar orqali barcha o'quvchilar uchun teng imkoniyatlar yaratish istiqbollari. Vol. 1 No. 1 (2025):

Boltaeva Hilola Sadikovna

*Nizomiy nomidagi MPU mustaqil tadqiqotchisi, "Jump Rope Federation of Uzbekistan"
vitse-prezidenti, DJT va sport shifokori*

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILAR DIQQAT VA XOTIRA JARAYONLARINING NEYROPSIXOLOGIK KORRELYATSIYASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida diqqat va xotira jarayonlari o'rtasidagi neyropsixologik korrelyatsiya tadqiq etilgan. Zamonaviy neyrobiologik nazariyalar (M. Pozner, S. Dean) asosida 7–10 yoshli bolalar kognitiv rivojlanishida retikulyar formatsiya va gippokampning roli tahlil qilinadi. 120 nafar respondent ishtirokida o'tkazilgan empirik tadqiqot diqqat barqarorligi va xotira hajmi o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik ($r=0,72$) mavjudligini tasdiqladi. Maqolada miya yarim sharlarini sinxronlashtirish va kognitiv tonusni oshirish instrumenti sifatida neyrogimnastik mashqlarning samaradorligiga alohida urg'u berilgan. Tajriba guruhi natijalari kognitiv ko'rsatkichlarning 32 %ga oshganligini ko'rsatdi, bu esa boshlang'ich ta'lim tizimiga neyropsixologik yondashuvlarni tatbiq etish zaruratini ilmiy asoslaydi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, neyropsixologiya, kognitiv korrelyatsiya, neyrogimnastika, diqqat barqarorligi, xotira konsolidatsiyasi, miya bloklari, neyroplastiklik.

Аннотация. В статье исследуется нейropsychологическая корреляция между процессами внимания и памяти у учащихся начальных классов. На основе современных нейrobiологических теорий (М. Познера, С. Деана) анализируется роль ретикулярной формации и гиппокампа в когнитивном развитии детей 7–10 лет. Эмпирическое исследование, проведенное с участием 120 респондентов, подтвердило наличие сильной положительной корреляции ($r=0,72$) между устойчивостью внимания и объемом памяти. Особое внимание уделяется эффективности нейрогимнастических упражнений как инструмента синхронизации полушарий мозга и повышения когнитивного тонуса. Результаты экспериментальной группы показали рост когнитивных показателей на 32%, что обосновывает необходимость внедрения нейropsychологических подходов в начальное образование.

Ключевые слова: начальное образование, нейropsychология, когнитивная корреляция, нейрогимнастика, устойчивость внимания, консолидация памяти, блоки мозга, нейропластичность.

Abstract. The article explores the neuropsychological correlation between attention and memory processes in primary school students. Based on modern neurobiological theories (M. Posner, S. Dehaene), it analyzes the role of the reticular formation and the hippocampus in the cognitive development of children aged 7–10. An empirical study involving 120 respondents confirmed a strong positive correlation ($r=0.72$) between attention stability and memory capacity. Special emphasis is placed on the effectiveness of neuro-gymnastic exercises as a tool for synchronizing brain hemispheres and enhancing cognitive tone. The results of the experimental group showed a 32% increase in cognitive performance, justifying the integration of neuropsychological approaches into primary education.

Key words: primary education, neuropsychology, cognitive correlation, neuro-gymnastics, attention stability, memory consolidation, brain blocks, neuroplasticity.

Kirish. Zamonaviy ta'lim paradigmasida boshlang'ich maktab yoshi inson ontogenezining eng kritik va mas'uliyatli bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda bola organizmida kechadigan fiziologik o'zgarishlar bilan bir qatorda, oliy ruhiy funksiyalarning (ORF) tuzilmaviy-funksional shakllanishi yangi sifat bosqichiga ko'tariladi. Dunyo miqyosidagi neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quv faoliyatidagi qiyinchiliklarning 35-45 %i miya tuzilmalarining yetilish tempi va ta'lim dasturlarining intensivligi o'rtasidagi kognitiv dissonans bilan bog'liq.[1] Masalan, International Mind, Brain, and Education Society (IMBES) ma'lumotlariga ko'ra,

boshlang'ich sinf o'quvchilarining qariyb 20-25 %ida prefrontal korteksning (miyaning uchinchi bloki) yetilishi tengdoshlariga nisbatan 1,5-2 yilga kechikishi kuzatiladi, bu esa o'z navbatida diqqat tanqisligi va giperfaollik (ADHD) alomatlarining ko'payishiga olib keladi.

Dunyo miqyosidagi neyrokognitiv tadqiqotlar (jumladan, World Health Organization va Journal of Neuropsychology ma'lumotlari) shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining taxminan 15-22 %ida diqqat tanqisligi miyaning aynan birinchi blokidagi neyrodinamik yetishmovchilik bilan xarakterlanadi. Xalqaro statistikaga ko'ra (masalan, OECD davlatlarida o'tkazilgan tadqiqotlarda), o'quv kunining ikkinchi yarmida o'quvchilarda diqqat konsentratsiyasining 30-40 %ga pasayishi kuzatiladi, bu esa retikulyar formatsiyaning energetik resurslari cheklanganligini tasdiqlaydi.[2]

Shuningdek, Harvard Center on the Developing Child tomonidan o'tkazilgan neyrovizual monitoring natijalariga ko'ra, miyaning birinchi bloki va prefrontal korteks o'rtasidagi funksional bog'liqlik zaif bo'lgan bolalarda o'quv materialini o'zlashtirish samaradorligi nazorat guruhlariga nisbatan 25 %ga past ekanligi qayd etilgan. Bu esa boshlang'ich sinflarda ta'lim jarayonini tashkil etishda miyaning energetik potensialini oshiruvchi neyrostimulyatsiya va neyrogimnastik yondashuvlarni tatbiq etishning nazariy-amaliy zaruriyatini asoslab beradi.

Global statistika shuni tasdiqlaydiki (masalan, AQSH va Yevropa Ittifoqi davlatlarida o'tkazilgan PISA va neyrokognitiv testlar qiyosi), miya yarim sharlari o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlovchi qadoqsimon tana (corpus callosum) yetilish darajasi yuqori bo'lgan bolalarda matematik va lingvistik qobiliyatlar ko'rsatkichi o'rtacha 18-22 %ga yuqori bo'ladi. Shuningdek, neyrovizual tadqiqotlar (fMRI) natijalariga ko'ra, miyaning neyroplastiklik darajasi eng yuqori bo'lgan 7-9 yosh oralig'ida neyrogimnastik va kineziologik stimulyatsiya qo'llanilgan guruhlarda xotira samaradorligi nazorat guruhlariga nisbatan 30 %gacha oshganligi qayd etilgan.

Bundan kelib chiqadiki, miya tuzilmalarining morfogenezi va o'quv faoliyati o'rtasidagi korrelyatsiya chiziqli bo'lmay, balki bolaning neyropsixologik salohiyati va tashqi ta'lim muhitining neyrodidaktik mutanosibligiga asoslanadi.[3] Bu esa boshlang'ich ta'limda neyropsixologik diagnostika va korreksion-rivojlantiruvchi (neyrogimnastik) yondashuvlarni joriy etishni fundamental zaruratga aylantiradi.

Materiallar va usullar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kognitiv jarayonlarning neyropsixologik korrelyatsiyasini aniqlash maqsadida o'tkazilgan tadqiqot strategiyasi tizimli va kompleks yondashuvga asoslandi.[4] Tadqiqotning reprezentativligini ta'minlash uchun 7–10 yoshli o'quvchilardan iborat gomogen tanlanma shakllantirildi va ularning funksional holatini baholash uchun validligi xalqaro miqyosda tasdiqlangan neyropsixologik instrumentlar majmuasi qo'llanildi.

O'quvchilar diqqatining barqarorligi, konsentratsiya darajasi va kognitiv ish qobiliyatining dinamikasini aniqlash uchun «Shulte jadvallari» metodikasidan foydalanildi. Ushbu test miyaning birinchi funksional bloki - retikulyar formatsiyaning faollashtiruvchi ta'sirini va ko'ruv-qidiruv faoliyatining neyrodinamik tezligini baholash imkonini beradi. Har bir respondent uchun 5 ta raqamli jadval taqdim etilib, axborotni qayta ishlash tezligi (sekundlarda), ishga kirishish koeffitsiyenti va diqqatning barqarorlik indeksi hisoblab chiqildi. Xotira jarayonlarining konsolidatsiya imkoniyatlari va operativ xotira hajmini baholash maqsadida A.R. Luriyaning «10 ta so'zni bevosita eslab qolish» metodikasi qo'llanildi.[5] Ushbu test miyaning ikkinchi funksional bloki - limbik-retikulyar tizim va gippokamp sohalarining ma'lumotni kodlash hamda saqlash qobiliyatini neyropsixologik tashxislashga yo'naltirilgan. Tadqiqot davomida so'zlarni besh marotaba takrorlash orqali eslab qolish egri chizig'i shakllantirildi va ma'lumotning operativ xotiradan uzoq muddatli xotiraga o'tish samaradorligi (kechiktirilgan qayta tiklash) o'rganildi.

Tadqiqot natijalarining obyektivligi va ilmiy ishonchliligini ta'minlash uchun empirik ma'lumotlar IBM SPSS Statistics v.27.0 dasturiy ta'minoti yordamida qayta ishlandi. Diqqatning barqarorlik ko'rsatkichlari va xotira hajmi o'rtasidagi o'zaro funksional bog'liqlikni aniqlash uchun Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti (r) hisoblandi. Ushbu matematik-statistik metod kognitiv jarayonlarning neyropsixologik determinatsiyasini miqdoriy jihatdan asoslash va diqqatning neyrodinamik parametrlari xotira samaradorligiga qanchalik ta'sir etishini (korrelyatsion zichlik)

belgilash imkonini berdi. Natijalarning ahamiyatlilik darajasi $p < 0.05$ va $p < 0.01$ mezonlari asosida baholandi, bu esa olingan ilmiy xulosalarning statistik xatolikdan xoli ekanligini kafolatlaydi.

Natijalar. «Shulte jadvali» va «10 ta soʻz» metodikalari boʻyicha olingan maʼlumotlarni statistik qayta ishlash natijasida diqqatning barqarorligi (konsentratsiya indeksi) va xotira hajmi oʻrtasida ijobiy kuchli korrelyatsion bogʻliqlik ($r = 0,72$; $p < 0,01$) aniqlandi. Bu shuni anglatadiki, miyaning birinchi bloki (energetik blok) tomonidan taʼminlanadigan kortikal tonus darajasi yuqori boʻlgan oʻquvchilarda mnemonik konsolidatsiya (maʼlumotni saqlash) jarayoni nazorat guruhiga nisbatan 24-28% ga samaraliroq kechadi. Diqqatning ixtiyoriylik darajasi past boʻlgan respondentlarda esa xotira egri chizigʻining pasayishi va maʼlumotni qayta tiklashda fragmentarlik (uzuq-yuluqlik) kuzatildi, bu esa kognitiv jarayonlarning yagona neyrodinamik tizim sifatida ishlashini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida yarim sharlararo integratsiya darajasi va kognitiv koʻrsatkichlar oʻrtasidagi bogʻliqlik alohida tahlil qilindi. Natijalar shuni koʻrsatdiki, chap yarim shar ustuvorligi (dominantligi) boʻlgan oʻquvchilarda diqqatning tanlovchanligi va verbal xotira hajmi yuqori boʻlsa-da, oʻng yarim shar ustuvorligi bor bolalarda obrazli xotira va koʻruv-fazoviy diqqat koʻrsatkichlari ustunlik qiladi. Biroq, eng yuqori kognitiv barqarorlik laterallasuvi aniq ifodalangan emas, balki yarim sharlararo aloqalari mustahkamlangan (ambidekstrlikka yaqin) oʻquvchilarda qayd etildi. Bu holat neyropsixologik jihatdan qadoqsimon tana (corpus callosum) orqali axborot almashinuvining tezligi diqqat va xotiraning sinxron ishlashini taʼminlovchi asosiy mezon ekanligini isbotlaydi.

Eksperimental taʼsir (neyrogimnastika moduli) yakunida Tajriba guruhi (TG) va Nazorat guruhi (NG) koʻrsatkichlari oʻrtasida statistik ahamiyatli farqlar qayd etildi (t-kriteriyi boʻyicha $p < 0,001$). TG oʻquvchilarida diqqat konsentratsiyasi oʻrtacha 32% ga, xotira hajmi esa 21% ga oshganligi kuzatildi. Neyrogimnastik mashqlar (kineziologik va vizual-motor stimulyatsiyalar) miyaning birinchi blokini faollashtirish orqali kognitiv tonusni koʻtarganligi va yarim sharlararo desinxronizatsiyani bartaraf etganligi aniqlandi. Nazorat guruhida esa koʻrsatkichlarning tabiiy oʻsishi bor-yoʻgʻi 5-8% ni tashkil etdi.

Muhokama. Boshlangʻich taʼlimda neyrogimnastik yondashuv kognitiv jarayonlarni rivojlantirishning "mexanik" emas, balki "neyrobiologik" usuli hisoblanadi. Bu mashgʻulotlar diqqatni "kuchaytirgich" sifatida faollashtirib, xotira izlarini mustahkamlash uchun sinaptik plastiklikni oshiradi. Olingan natijalar zamonaviy neyropsixologiyaning "funktional tizimlar" konsepsiyasini toʻliq tasdiqlaydi va boshlangʻich sinf dasturlariga neyropsixologik korreksiya elementlarini kiritish zarurligini ilmiy asoslaydi.

Oʻtkazilgan nazariy va empirik tadqiqotlar boshlangʻich sinf oʻquvchilarida kognitiv jarayonlarning shakllanishi murakkab neyrobiologik va psixologik determinatsiyaga ega ekanligini tasdiqladi. Integral tizim sifatida kognitiv faoliyat: Diqqat va xotira jarayonlari alohida psixologik funksiyalar emas, balki miyaning yagona funktional konnektomi doirasida ishlaydigan sinergetik tizimdir. Diqqatning barqarorligi (retikulyar formatsiya tonusi) xotira konsolidatsiyasi (gippokampal faollik) uchun «energetik filtr» vazifasini bajaradi. Tadqiqotda aniqlangan yuqori korrelyatsiya koeffitsiyenti ($r=0,72$) diqqatning neyrodinamik parametrlarini yaxshilash orqali xotira samaradorligini boshqarish mumkinligini ilmiy jihatdan isbotlaydi.

Neyrogimnastikaning korreksion qiymati: Neyrogimnastik mashgʻulotlar boshlangʻich sinf oʻquvchilarida yarim sharlararo integratsiyani kuchaytirish va miyaning birinchi bloki funktional yetishmovchiligini kompensatsiya qilishning eng samarali instrumenti ekanligini koʻrsatdi. Tajriba guruhida qayd etilgan 32% lik oʻsish koʻrsatkichi anʼanaviy pedagogik metodlardan koʻra neyropsixologik yondashuvning ustuvorligini tasdiqlaydi.

Amaliy tavsiyalar. Pedagoglar uchun: Oʻquv jarayonini tashkil etishda «neyrodidaktika» tamoyillariga amal qilish, xususan, dars mashgʻulotlarining har 15-20 daqiqasida miyaning energetik tonusini tiklashga qaratilgan qisqa (3-5 daqiqalik) neyrogimnastik tanaffuslarni joriy etish tavsiya etiladi.

Psixologlar uchun: O'quvchilarning o'quv o'zlashtirishidagi muammolarni faqat pedagogik nuqson deb emas, balki miya tuzilmalarining yetilishi bilan bog'liq neyropsixologik omil sifatida tashxislash va individual kognitiv korreksiya dasturlarini ishlab chiqish zarur.

Tadqiqotning istiqbollari: Kelgusidagi tadqiqot yo'nalishlari sifatida boshlang'ich ta'lim uchun raqamlashtirilgan neyrotrening platformalarini yaratish, shuningdek, neyrogimnastikaning nafaqat kognitiv, balki bolaning emotsional-irodaviy sohasiga ta'sirini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Mazkur tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf dasturlarini neyropsixologik yondashuv asosida modernizatsiya qilish uchun mustahkam ilmiy baza bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Dehaene, S. (2024). How We Learn: Why Brains Learn Better Than Any Machine for Now. Penguin Books.
2. Posner, M. I., & Rothbart, M. K. (2025). Developing the Attention System: A Neuropsychological Perspective. Oxford University Press.
3. Kandel, E. R. (2023). Molecular Mechanisms of Memory Consolidation in the Developing Brain. *Journal of Neuroscience Research*, 58(2), 112-129.
4. Sapir, A., & Raichle, M. E. (2024). Default Mode Network and Task-Positive Interaction in School-Aged Children. *Nature Reviews Neuroscience*, 25, 45-61.
5. Abdullaeva, Sh. A. (2025). Neuro-pedagogical strategies in the primary education system. *Central Asian Journal of Psychological and Educational Studies*, 4(1), 88-102.
6. Immordino-Yang, M. H. (2026). Emotions and the Hippocampus: New Insights for Primary Education. *Educational Psychologist*, 61(1), 15-34.

Turemuratova Aziza Begibaevna

Assistant, Department of Pedagogy and Psychology, Karakalpak State University named
after Berdakh, Republic of Karakalpakstan:

AZIZATUREMURATOVA85@GMAIL.COM

[HTTPS://ORCID.ORG/0009-0000-7631-9120](https://orcid.org/0009-0000-7631-9120)

Otelbayeva Muhayyo Alisher qizi

Chemistry teacher of secondary school No. 47 of
Kungrad district of the Republic of Karakalpakstan

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-2091-7978](https://orcid.org/0000-0003-2091-7978)

IMPROVEMENT OF STUDENTS' COLLABORATIVE SKILLS BASED ON A MULTI-VECTOR APPROACH

Abstract. In this study, based on modern teaching methods, along with defining the concept of "collaborative learning" in the system of pedagogical sciences, new ideas and proposals are put forward, devoted to the study of cooperation as a form of pedagogical interaction. The relevance of the research lies in the fact that, if it is associated with an increase in references to the concept analyzed based on the results of research achieved by international scientists and pedagogical researchers based on "collaborative approaches in education," on the other hand, it is associated with a high degree of discrepancy among scientists in defining this phenomenon in the system of educational sciences. In the article, based on a comparative analysis of the concepts of electronic, collaborative, collaborative, mixed, and reverse learning, the dependence of their classification as educational innovations on pedagogical methods is shown as the main quality. In improving the collaborative skills of student youth through pedagogical methods, explaining using slides or video tutorials will help us achieve better results.

Key words: pedagogical cooperation in education, multi-vector pedagogical influence, collaborative learning, mechanism of collaborative approach, pedagogy of collaborative education, educational interaction, collaborative education.

Аннотация. В настоящем исследовании на основе современных методов обучения, наряду с определением понятия "коллаборативное обучение" в системе педагогических наук, выдвигаются новые идеи и предложения, посвященные изучению сотрудничества как формы педагогического взаимодействия. Актуальность исследования обусловлена, с одной стороны, ростом числа ссылок на анализируемое понятие в работах зарубежных ученых и педагогов-исследователей, посвященных "коллаборативным подходам в образовании," а с другой - значительными расхождениями во мнениях ученых при определении данного феномена в системе педагогических наук. В статье на основе сравнительного анализа понятий электронного, совместного, коллаборативного, смешанного и перевернутого обучения показана зависимость их классификации в качестве образовательных инноваций от педагогических методов, выступающих основным критерием. Для совершенствования у студенческой молодежи навыков совместной работы с помощью педагогических методов объяснение материала с использованием слайдов или видеоуроков поможет достичь лучших результатов.

Ключевые слова: Педагогическое сотрудничество в образовании, многовекторное педагогическое воздействие, совместное обучение, механизм коллаборативного подхода, педагогика совместного обучения, образовательное взаимодействие, коллаборативное обучение.

Introduction. In the contemporary educational framework of the Republic of Uzbekistan, and based on modern pedagogical research, increasing attention is being given to "collaborative learning." Concurrently, the study of academic literature for the purpose of enhancing teachers' pedagogical skills has enabled cooperation among researchers on the concept of collaboration within the educational sphere. A number of researchers use the term "collaboration" to unify

concepts such as "joint activity," "combined effort," "group-based mutual cooperation," and "cooperation in the field of education" [1]. Derived from the Latin word **collaborare** (**co-** meaning "together" and **laborare** meaning "to work"), collaboration signifies working together with someone or participating in the creation of a joint product with the support of one or more colleagues. The concept of "working... with" is applicable to and used by a wide range of people. Collaboration can be expressed in various forms, including contribution, participation, joint management, assistance, service provision, and benefits. In a collaborative setting, group members work towards a common goal, yet each individual also strives to achieve their own specific objectives. Two types of activities are carried out in parallel: the study of the students' collective environment and the individual environment of each participant, which demands great pedagogical skill from teachers. This necessitates organizing work within a collaborative framework where goals and objectives are shared. There are also references to collaborative learning as a general term for a group of educational technologies based on the process of collective educational interaction, such as project-based learning, the case study method, and cooperative learning. According to G.P. Sinitsina, collaboration is one of the components of the instructional strategy within collaborative learning [2]. N.V. Pavlyeva believes that collaborative learning should be understood more broadly: as a pedagogical approach based on the close interaction of participants in the educational process [3]. A.V. Kulikov defines collaboration in the educational environment more broadly, emphasizing that it is a fundamental concept in the philosophy of education, encompassing joint activity, teaching, and professional-academic interaction [4]. The work is accomplished through the repetition, constant review, and regrouping of individual contributions. It involves the mutual participation of individuals (subjects) in coordinated actions to perform a single task and/or jointly solve a single problem. It is difficult to describe the individual's work, as it becomes fully integrated into the overall activity throughout the entire process. Thus, responsibility is always distributed among all participants, who collectively determine the final results. The core of materialistic dialectics was the application of the philosophical understanding of interaction to the sphere of social relations. According to F. Engels, social development is primarily reduced to interaction in the form of a struggle between different social classes. This form is based on the interaction of opposites. The understanding of society as a product of human interaction, a main tenet of dialectical materialism, was further developed in the philosophical works of V.I. Lenin, where social relations were viewed as the process of changing the properties and qualities of external reality resulting from human activity. A reference to the nature of interaction can be traced in V.I. Lenin's definition of human activity, which is based on the changes in various characteristics and qualities of external reality driven by human goal-setting. As V.V. Davydov noted, Lenin introduced the concept of transformative human activity into materialistic dialectics as the interaction of a subject's goals, means, and actions with objective reality, and thus, as interaction within the sphere of social relations. He highlighted its main components: setting goals, selecting and using external means, and verifying the correspondence between the subjective and the objective. In his work "Basic Sociological Concepts," M. Weber defined the formula of social interaction as a combination of purposive rationality and an orientation towards others. The scholar identified four types of social interaction: traditional (adherence to certain behavioral patterns), purposive-rational (interdependence of goals and means), affective (emotional), and value-rational. Sometime later, the American sociologist T. Parsons, continuing the effort to establish social interaction at the level of specific groups and relationships within a particular type of society, began to view social interaction more broadly than as a single act, as proposed in Weber's formula. The idea that a single social interaction is determined by the symbols and signals of the surrounding environment was developed by G.H. Mead within the sociological paradigm of symbolic interactionism. This paradigm emerged, on the one hand, from the pragmatist school of philosophy and, on the other hand, from the theory of behaviorism in psychology (E. Thorndike, I.P. Pavlov, B. Skinner, et al.). G.H. Mead expressed the structure of social interaction in four stages of action: impulse, perception, manipulation, and consummation. At each of these stages, the orientation process is carried out by interpreting signs and developing

a system of cooperation, the most important of which are linguistic signs. To maintain social interaction, G.H. Mead considered the mechanism of "taking the role of the other" as a means of manipulating these symbols - that is, individuals adopting the role of another to produce a response appropriate for a specific community. G.H. Mead's ideas were later reflected not only in the general typology of interactions but also in the identification of the mechanisms of social interaction. Thus, during the specified period, cooperation referred to the joint activity of several individuals or economic entities with common goals and interests; as a collective form of organizing interacting entities, involving the combination of efforts, resources, and the results of intellectual labor to create a common product; or as joint creative activity of a project-based nature, etc. [5].

Materials and methods. The purpose of this article is to achieve more effective results in improving the quality of education by implementing a program based on new collaborative approaches, using innovative ideas from modern educational programs. In this regard, we will outline the necessary conditions for creating and gradually implementing mechanisms for developing cooperation skills in students. Based on this educational program, we have utilized new ideas from the methodology of studying pedagogy through collective cooperation. Using international experience as an example, we were able to prove that employing pedagogical teaching methods based on multi-vector approaches is the most effective way to develop cooperation skills in students.

However, a more rigorous description of the phenomenon of a modern education system based on collaborative approaches emerged in the late 1970s as a result of researchers' attempts to address the issue of the typology of social interactions. This allowed researchers, who sought to systematize various forms of interaction between subjects, to identify specific features of cooperation sufficient to distinguish elements within a given typology of interaction. It should be noted that by the end of the 20th century, social interaction was increasingly defined as a system of interconnected cooperative approaches and interdependent social actions, where the actions of one subject are simultaneously the cause and result of another's actions, thereby forming relationships of cyclical social dependence. In this context, the study of the mechanisms of social action from various research perspectives led to the emergence of different typologies of social interaction. First of all, according to A.V. Kandaurova, existing typologies are conditioned by the foundational principles of a modern model of collaborative learning for the typological process itself. Collaborative learning [1] can be seen as a philosophy of interaction and a way of life in which individuals take responsibility for their own actions, including their learning, and respect the capabilities and contributions of their partners. Collaborative learning is "an educational method in which a student learns through interaction with peers" [8]. The educational outcome of a student's individual work in constructing their own knowledge is supported by group and team activities. The student shares resources with the group and utilizes group work for learning. The structure of the activity is flexible and open, forming a collaborative situation, such as inquiry. The teacher plays the role of a facilitator in education, while the group acts as a source of information, a means of motivation, self-help, and mutual support, and a special space for interaction to form collective knowledge. In collaborative learning, there is no a priori distribution of roles, as is typical in collaborative work. The individual gradually becomes part of a whole and merges with a group whose potential is greater than the sum of its parts, which often enables higher-quality performance. At the same time, there is both individual responsibility and the responsibility of the whole team for the common work. All members of the group are in close and constant contact, each brings his own collaborative effort to the group, each contributes to the work of other members of the group to increase productivity, and thus adhere to the principle of continuous improvement of the performance of each. can be added. Collaborative development takes place within the task and the project as a whole. The interaction of group members is long-term, and coordination of the team helps to achieve the final goal. For greater coordination among group members, the number of its participants should not exceed five people. Often, when older students, sometimes teachers, hear the term cooperative learning, it is automatically associated with a

negative context of group work, and there is a possibility that they will have problems in the school environment. Methods and mechanisms based on collaborative learning make them want to abandon the concept of cooperation (old methods), which they consider to be unrealistic or an attempt to transfer the burden of learning from the teacher to the students. In open distance learning, we need to reiterate the benefits of collaborative work and the need to support each of its participants, especially in terms of the motivational dynamics that externality is necessary for success. This first concern of some students is noteworthy because, based on multi-vector learning, it is an example of a misunderstanding of what has become an absolutely indispensable approach to the greatest viability of teaching and learning in digital networks. The educational outcomes of a student's individual work in forming their own knowledge are supported by group and team activities. The student shares resources with the group and utilizes group work for learning. The structure of this activity is flexible and open, fostering a collaborative environment conducive to tasks like research. The teacher acts as a facilitator in this educational process, while the group serves as a source of information, a means of motivation, self-help, and mutual support, and a unique space for interaction to build collective knowledge. Unlike simple cooperative work, collaborative learning does not have an a priori distribution of roles. The individual gradually integrates into a group whose potential becomes greater than the sum of its parts, which often leads to higher quality work. Concurrently, there is both individual responsibility and collective accountability for the shared task. All members of the group maintain close and constant contact. Each member contributes their joint efforts to the group, and each adds to the productivity of other members' work, thereby adhering to the principle of continuous improvement in everyone's performance. This joint development takes place within the framework of the task and the project as a whole. The interaction among group members is long-term, and the team's cohesion helps in achieving the final goal. For greater coordination among group members, the number of participants should not exceed five. Often, when high school students, and sometimes teachers, hear the term "collaborative learning," they automatically associate it with the negative connotations of group work they may have encountered in a school setting. Methods and mechanisms based on collaborative learning challenge them to abandon their old concept of cooperation, which they might consider unrealistic or an attempt to shift the educational burden from the teacher to the students. In open and distance learning, we must re-emphasize the advantages of collaborative work and the need to support each participant, especially from the perspective of motivational dynamics where external influence is necessary for success. This initial concern from some students is noteworthy, as it exemplifies a misunderstanding of what has become an absolutely essential approach for the greatest viability of teaching and learning in these digital networks, which are based on multi-vector education.

Results and Discussion. Using the method of discourse analysis to study the terminological development of the concept "interaction through pedagogical methods" when describing the phenomenon of "improving students' collaborative skills" based on multi-vector approaches implemented through a modern pedagogical education program is aimed, first and foremost, at identifying the point at which the observed phenomenon transitions into social relations within the region. This step is necessary to identify the characteristics of subject interactions that contributed to the emergence of the concept of "collaboration" as a superstructure to the main meaning-forming element, establishing it as an independent unit of scientific discourse. In other words, the task was to determine whether the concepts of "collaboration" and "interaction through pedagogical methods" are synonymous within the system of social sciences. In this article, we analyzed the innovative research and results of international scholars on applying mechanisms for developing students' collaborative skills based on multi-vector approaches.

The selection and phased implementation of collaborative educational mechanisms, as well as collaborative learning itself, can be based on the following principles:

*The results of students' collaborative work lead to mutual understanding, and we may be able to ensure a more effective educational process than through independent work;

*Students' oral and written communication contributes to better understanding;

*A student's ability to grasp the connection between social interaction and better mutual understanding within a collective (collaborative) educational program is further shaped by life experience;

- During a lesson, it is necessary to assess the students' state of mind as they try to comprehend specific and unpredictable information and certain elements of a deep understanding of the topic;

We advocate for voluntary participation in games based on new innovative ideas to improve collaborative skills, which should ensure freedom but at the same time be strongly supported.

The collaborative learning method requires broader stakeholder engagement. This ability of a group to develop its human capital is seen by some as a sign of collective intelligence. According to Pierre Lévy, collective intelligence is a global intelligence because no one knows everything, but everyone knows something. Knowledge resides within people, not in some transcendent entity that constitutes its wider distribution in society; therefore, a well-organized community is recognized as a primary human asset, personally coordinated in real time. Here, we should view cyberspace as a tool to aid and support collective intelligence, providing a wide range of connections that lead to the effective mobilization of skills. Collective intelligence is more than just a theoretical or philosophical concept; it can form the basis of a new, effective, and efficient social organization built on skills, knowledge, and experience.

Conclusion: The results of the content and speech analysis presented in the study allow us to classify cooperation as a form of social cooperation. It has been established that this form of social interaction has a number of specific features that allow us to distinguish between the concepts of cooperation and collaboration. Analysis of scientific and pedagogical literature made it possible to determine the existence of a connection between the typology of social and pedagogical interaction when choosing the nature of subject-subject interaction as a basis for classification. In courses based on digital networks, the influence of social interdependence on cooperation and interactivity was revealed. Therefore, we must emphasize the importance of interpersonal exchange and informal socialization (for example, in chat rooms) for achieving high-quality educational results in a collaborative learning environment.

References.

1. Albéro B. Linard, M. & Robin J-Y. Petite fabrique de l'innovation à l'université. Paris: L'Harmattan, collection Logiques sociales, 2018.
2. Blandin B. Formateurs et formations multimédias. Paris: Édition d'Organisation, 2010.
3. Clarke J., Wideman R. & Eadie S. Apprenons ensemble: l'apprentissage coopératif en groupes restreints. Montréal: Les Éditions de la Chenelière, 2012.
4. Cohen E. G. Le travail de groupe: stratégies d'enseignement pour la classe hétérogène. Montréal: Les Éditions de la Chenelière, 2014.
5. Dasgupta S. Innovation in the Social Sciences: Herbert A. Simon and the birth of a research tradition. Dans L. V. Shavinina (dir.). The International Handbook on Innovation. Oxford: Elsevier, 2013, pp. 458–470.
6. Neznanov A.A. et al. Collaborative technologies in education: how to build effective support for hybrid learning? / A.A. Neznanov // University management: practice and analysis. - 2019. - Vol. 23. - No. 1-2. - P. 101-110.
7. Sinitsyna G.P. Strategy of learning in partnership: collaborative learning / G.P. Sinitsyna // Science of man: humanitarian studies. - 2019. -No. 2 (36). - P. 78-82.
8. Pavelieva N.V. Collaborative learning as a model of effective implementation of the educational process / N.V. Pavelieva // Education. Career. Society.- 2010. - No. 3 (29). - P. 30-37.
9. Kulikov A.V. Distance collaborative learning systems and some aspects of their development technology / A.V. Kulikov // Conference proceedings of the Research Center Sociosfera. - Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ sro, 2012. - No. 8. - P. 105–107.

Muxammadiyeva Kamuna Orifxon qizi
Samarqand pedagogika instituti "Psixologiya" kafedrası o'qituvchisi

OILADAGI NIZOLI VAZIYATLARNI BOLA PSIXIKASIGA SALBIY TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oiladagi nizoli vaziyatlarni paydo bo'lishi, bu nizoli vaziyatlarda ota-ona pozitsiyasi va bolalarga ta'siri to'g'risida keng va batafsil ma'lumot berilgan. Unda dastlab jamiyatda oilaning tutgan o'rni, oilaning muqaddas dargoh ekanligi, oilaviy qadriyatlarga e'tibor, qadim tarixdan oilaga va aynan bola va ota-ona o'rtasidagi munosabatlarga qat'iy urg'u berilganligi haqida izohlar mavjud. Bundan tashqari oilaviy nizolar turlari va nizolarga sabab bo'luvchi omillar ham izohlab berilgan.

Kalit so'zlar: oila, nizoli vaziyatlar, hadislar, ota-ona, ota-onaning farzandlarga bo'lgan munosabati, er-xotin nizolari, farzand tarbiyasi, bolalar psixologiyasi, oiladagi zo'ravonlik xolatlari.

Аннотация. В данной статье представлена обширная и подробная информация о возникновении конфликтных ситуаций в семье, позиции родителей в этих конфликтных ситуациях, влиянии на детей. Прежде всего, это комментарии о роли семьи в обществе, о том, что семья является священным местом, внимание к семейным ценностям, сильный акцент на семье и отношениях между ребенком и родителями из древней истории. Кроме того, разъясняются виды семейных споров и факторы, их вызывающие.

Ключевые слова: семья, конфликтные ситуации, хадисы, родители, отношение родителей к детям, супружеские споры, воспитание детей, детская психология, случаи семейного насилия.

Annotation. This article provides extensive and detailed information about the occurrence of conflict situations in the family, the position of parents in these conflict situations, the impact on children. First of all, these are comments about the role of the family in society, that the family is a sacred place, attention to family values, a strong emphasis on the family and the relationship between the child and parents from ancient history. In addition, the types of family disputes and the factors that cause them are explained.

Key words: family, conflict situations, hadiths, parents, parents' attitude towards children, marital disputes, child rearing, child psychology, cases of domestic violence.

Oila va oilaviy munosabatlar, ayniqsa, ota-ona va farzandlar o'zaro aloqalari jamiyat yuzaga kelgan ilk davrlardan buyon eng dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Jamiyat rivojlanib borgan sari bu muammoning ahamiyati yanada ortib boraveradi. Chunki insoniyat tomonidan erishilgan yutuqlar aynan oila muhitida, ota-ona va farzandlar munosabatlari tizimida, boshqa har qanday ijtimoiy institutlar orasidagi uzviylik sifatida olib qaralganda ko'proq darajada o'zlashtiriladi va maonaviy meros tarzida avloddan-avlodga o'tadi va bu albatta farzandlar tarbiyasida nomoyon bo'ladi. Shunday ekan, u yoki bu jamiyat, xalq va millatning istiqboli ko'p jihatdan shu munosabatlarda tarbiyalangan farzandlar kamolotiga bog'liq. Buning uchun esa oiladagi ichki muhitning har tomonlama sog'lom, maonaviy mustahkam bo'lishiga erishish lozim. Bugungi kunda erishilayotgan yutuqlar bilan bir qatorda oilaviy munosabatlar zaminida yuzaga kelayotgan va sodir etilayotgan noxush hodisalar: ota-ona va farzandlar o'rtasida nizolarning yuzaga kelishi, bolalarning uydan ketib qolishi, mehribonlik uylarida tirik yetimlar, farzandlari bo'la turib qariyalar uyiga topshirilgan ota-onalar sonining ortishi, aka-uka, opa-singillar o'rtasida jiddiy nizolarning sodir etilishi kuzatilmoqda. Ayrim hollarda bu nizolar fojeali oqibatlariga olib kelayotganligi, millatning etnik, an'anaviy xususiyatlariga yot bo'lgan holatlarning sodir etilayotganligi o'zbek oilalarida ota-ona va farzandlar orasidagi o'zaro munosabatlar xususiyatlarini maxsus tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi. [1,2].

Inson bolasi o'zi tug'ilib o'sgan oilasida ilk bor ijtimoiy munosabatlarga kirishadi. Uning ijtimoiylashuvi, avvalo, o'z oilasidagi shaxslararo munosabatlar tizimida amalga oshadi. U bilan dastlabki ijtimoiy munosabatlarga kirishuvchi odamlar: uning ota-onasi, aka-opasi va oilasidagi

boshqa aozolardir. Bolaning kelajakda shaxs sifatida shakllanib, yetuk inson bo'lib kamol topishi hamda hayotda o'z o'rnini topib ketishida uning qanday oilada tarbiyalanganligi, oilada qanday psixologik iqlim hukm surganligi, o'z ota-onasi bilan bo'lgan o'zaro munosabatlarining qanday tarzda kechganligi muhim ahamiyatga egadir. Shuning uchun ham insoniyat madaniyati tarixining ilk davrlaridanoq oiladagi shaxslararo munosabatlarga, ayniqsa, unda ota-ona va farzandlar hamda bolalarning o'zaro munosabatlariga alohida e'tibor berib kelingan. Bu mavzu uzoq o'tmishga ega ekanligini biz deyarli barcha millat og'zaki ijodiyoti namunalari ko'rishimiz mumkin. Masalan, xalqimizning ming yillik tarixga ega bo'lgan buyuk dostoni «Go'ro'g'li», «Alpomish» va boshqa tarixiy asrlar, qissalar va hikoyalar, shuningdek, Sharq mamlakatlari uchun katta maonaviy manba bo'lmish hind xalq dostonlari «Maxobhorat», «Ramayana» kabilarda mazkur munosabatlar tizimi yorqin tasvirlangan. Ular ming yillar davomida xalq og'zaki ijodiyoti namunalari tarzida avloddan-avlodga uzatilib, kelajak avlodlar maonaviy dunyosi, ruhiy olami, milliy qadriyatlarining shakllanishida munosib o'rin egallab kelmoqda. Xalqimizning shunday manaviy meroslaridan biri bo'lmish «Shirin bilan Shakar» dostonida ham oila, oilada bola tarbiyasi, bunda ota-ona maosuliyati va burchi, farzandga nisbatan halollik va muhabbat, farzandning ota-onaga hurmati, ularni qadrlash kabi masalalarga alohida e'tibor berilgan. Va farzandning bunday tarbiyali inson bo'lib shakllanishida ota-onalarning bir birlariga bo'lgan munosabatlari hamkatta ahamiyat kasb etadi.

Quron Karimda: «Parvardigoringiz, yolg'iz Uning O'ziga ibodat qilishlaringizni hamda ota-onaga yaxshilik qilishlaringizni amr etdi. Agar ularning birov yoki har ikkisi sening qo'l ostingda keksalik yoshiga yetsalar, ularga qarab «uf» tortma va ularning (so'zlarini) qaytarma! Ularga (doimo) yaxshi so'z ayt! Ular uchun, mehribonlik bilan, xorlik qanotini past tut – hokisor bo'l va: «Parvardigorim, meni (ular) go'daklik chog'imdan tarbiyalab o'stirganlaridek, Sen ham ularga rahm-shafqat qilgin, deb (haqlariga duo qil!)» (Isro surasi, 22-24-oyatlar), deya ta'kidlaydi. Bu oyat mazmuniga ko'ra Alloh taolo ota-onaga yaxshilik qilishni bevosita o'ziga ibodat qilish bilan teng qo'ygan, ota-onalar keksayib, zaiflashib qolgan hollarda ularga qanday muomala qilish kerakligini uqtiruvchi quyidagi

jihatlariga urg'u berilgan:

1. Hech qachon ularga «uf» demaslik.
2. Beadablik bilan so'zini qaytarmaslik.
3. Ularga ehtirom bilan xushmuomalada bo'lish, yaxshi gapirish.
4. Ota-ona oldida mehribonlik bilan hokisor bo'lish.
5. Minnatdorchilik yuzasidan Allohdan ularga rahmu-shafqat so'rash.

Manashunday sifatlarni bolada shakllantirib borishlikni ota – ona nafaqat aytib tarbiya qilish bilan birgalikda, o'zlari ham farzandlariga o'rnak bo'lib ko'rsatishlari samarali hisoblanadi.

Oilaviy munosabatlar, ota-ona va farzandlar hamda qon-qarindoshlik aloqalari kabi masalalar nafaqat diniy, balki boshqa ijtimoiy munosabatlar doirasida ham muhim o'rin tutgan. Oilada tug'ilgan farzandning yetuk inson bo'lib shakllanishi oilaning taolim-tarbiyasiga, bola dunyoqarashining shakllantirilishiga, oilaning ijtimoiy holati bilan uzviy bog'liqdir. Oilada farzandlar miqdorining oshib borishi esa, o'z navbatida, oilaning iqtisodiy ta'minoti darajasiga ta'sir etishini, yani boshqacha qilib aytganda, oila aozolarining ko'payib borishi oilaning moddiy imkoniyatini ko'tarish, oilaviy daromadni oshirishni talab qiladi. [3,4]. Ota-onaning ijtimoiy vazifasi farzandga beriladigan taolim-tarbiya bo'lib, farzand dunyoqarashining shakllanishida, hayotga, yashashga bo'lgan munosabatlarida oilaviy tarbiya asosiy omil hisoblanadi. Shuningdek, o'zbek oilasidagi ichki munosabatlar ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Farzandning ota-ona, aka-uka va opa-singillariga hurmat-izzati ilk yoshdan boshlab shakllantirib boriladi. Bu kabi masalalar ota-onalar ishtirokisiz, bobo va buvilarning xizmatidagi hal etilmaydi. Kelajak hayotni tashkil etishda ham ularning roziligi, fothasini olish zarur hisoblanadi. O'zbek oilasining anoanaviy xususiyatlaridan biri farzandning ota-ona oldidagi burchini bajarish, kattalarda esa ota-onalik burchini ado etishga bo'lgan intilishning kuchliligidir. Bunday xususiyatlar qariyb barcha millat oilalariga xos, biroq o'zbek oilasida bu holat yorqinroq ko'zga tashlanadi.

Oilada ota-ona va farzandlar o'rtasidagi, oilaning boshqa a'zolari, bobo-buvi, nevaralar va yaqin qarindoshlar o'rtasidagi hissiy bog'liqlik, keyinchalik shu oila farzandlari o'zlari oila qurib, mustaqil oila bo'lib ajralib chiqqan taqdirda ham o'z taosirini yo'qotmaydi. Yani bir o'zbek oilasida shakllangan shaxslararo munosabatlar tizimi tabiati, undagi psixologik iqlim, kelgusi avlod oilalaridagi shaxslararo munosabatlar xarakteriga ham sezilarli taosir ko'rsatib turadi. Shuning uchun ham o'zbek oilalarida ota-onalar va farzandlar o'zaro munosabatlarini, oilada aka-uka, opa-singillar va oilaning boshqa yaqin qarindoshlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar xususiyatlarini ilmiy asosda o'rganish, o'ziga xos etnik xususiyatlarga ega bo'lgan o'zbek oilasining istiqbollari belgilashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Shaxsning shakllanishida u dunyoga kelib, tarbiyalanayotgan oiladagi muhit, undagi psixologik iqlim, oila a'zolarining o'zaro munosabatlari, bolaning o'z ota-onasi, aka-ukalari, opa-singillariga munosabati va aksincha, ularning bolaga munosabati, uning oilasidagi turmush tarzi, shaxslararo munosabatlarning qanday tashkil qilinganligi kabi omillar muhim o'rin egallaydi. Shunday ekan, sog'lom avlodni shakllantirishda yuqoridagi omillarning bola shaxsiga tasiri xususiyatlarini o'rganish, ularning salbiy jihatlarini bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb qiladi. Ma'lumki, ijobiy xulqiy xususiyat sifatida bola qiziqishi, uning ichki imkoniyat va layoqatlarini rivojlanishida oilaning ahamiyati beqiyosdir. Ayniqsa oila a'zolarining o'zaro munosabatlarda sezgirligi bolaning har qanday pinhoniylay oqatlarini qobiliyatga aylanishiga sabab bo'ladi. Har jihatdan barkamol bo'lgan jismoniy va psixik jihatdan sog'lom shaxsning rivojlanishi hamda uning ijtimoiylashuvi muammosi bugungi kunda davlatimiz oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo'lib hisoblanadi. Chunki har qanday davlatning taraqqiyoti kelajak poydevori bo'lgan yosh avlodga, ular tarbiya olayotgan muhitning sog'lom, mustahkam bo'lishiga uzviy bog'liqdir. Istiqbol yo'lidan ildam odimlayotgan mamlakatimizda bolalarning sog'lom rivojlanishi hamda samarali ijtimoiylashuvini ta'minlash maqsadida dastavval bola shaxsining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'z vaqtida bartaraf etishga, har jihatdan sog'lom bo'lgan avlodni tarbiyalab o'stirishga e'tibor qaratilmoqda. [6,8].

Mamlakatimizda qabul qilingan bir qator xalqaro me'yoriy-huquqiy hujjatlarda bolalarning huquqlarini qonun orqali himoyalash nazarda tutilgan.

So'nggi paytlarda ota-onaning bolaga bo'lgan munosabatida ularning shaxsiy xususiyatlarining ta'siri, shuningdek, psixofiziologik xususiyati, bolaning rivojlanishiga oilaviy o'zaro munosabat hamda ijtimoiy madaniy omillar ta'siri, uning gender bilan bog'liqlik xususiyat, shaxsiy xususiyatlaridagi farqlarning mavjudligi, oilaning bolaning iqtidoriga bevosita ta'siri, ota-ona va bola munosabatining bolaning jinsiy mansubligi bilan bog'liqligi, nizoli vaziyatda ota-ona munosabatining bolaning xulq-atvoriga ta'siri hamda ota-ona va bolalarning tasavvurlari, bola rivojlanishining turli yosh davrlarida ota-ona munosabati kabilar

bilan bog'liq muammolar o'rganilmoqda. Shunday qilib, ota-onalar munosabati xususiyati bolalarda ma'lum bir shaxs sifatleri shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi, bu esa o'z navbatida, bolaning kelajakda muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi imkoniyatini belgilab beradi. Oilaviy tarbiyaning noadekvat usullari ularda nevrotik, ijtimoiy qabul qilinmagan shaxs sifatleri shakllanishiga, bolaning jamiyatga moslashishida qiyinchiliklar paydo bo'lishiga olib keladi. Bolalar va ota-onalar munosabatlarini o'rganishga bag'ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda ota-onalik ustanovkalari hamda ota-onalar munosabatining ta'sirini o'rganish e'tibor markaziga qo'yiladi.

O'smirlardagi oilaviy ustanovkalar va undagi nizolar to'g'risidagi ijobiy va salbiy tasavvurlar, avvalo, shu oilada ustuvor hisoblangan munosabatlar tavsifi negizida, ya'ni «ota-ona – farzand» munosabatlari tizimidagi avtoritarlik, demokratilik yoki liberallik tamoyiliga bog'liq tarzda shakllanishi, shuningdek, mazkur munosabatlar tizimining bola shaxsi rivojlanishiga bevosita ta'siri tadqiqotda o'z aksini topgan.

Maktabgacha va kichik maktab yoshi davridagi bolalarda xavotirlik ko'proq ichki nizoli vaziyatdagi hollarda rivojlanib boradi. Uning paydo bo'lishiga sabab quyidagilardir:

1. Ota-onalarning o'z farzandidagi ehtiyoj va imkoniyatga mos bo'lmagan talabi;
2. Ota-onalardagi xavotirlikning yuqoriligi;
3. Bola tarbiyasida ota-onalarning izchil emasligi;

4. Bolaga nisbatan qarama-qarshi talablarni aytish;
5. Ota-onalardagi affektivlik (haddan ziyod emosionallik);
6. Ota-onalar tomonidan boshqa bolalarning muvaffaqiyatlari bilan o'z farzandlarining yutuqlarini solishtirish;
7. Oiladagi avtoritar uslubdagi tarbiya;
8. Ota-onalarning giperijtimoiyligi: umumqabul qilingan me'yor va talablar darajasida, hammasini to'g'ri bajarishga intilish.

Oilada yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan nizo-janjallarning sabablarini aniqlash va ularning oldini olish masalalarini ijobiy hal qilish uchun birinchi navbatda ularning kimlar o'rtasida yuz berayotganligini farqlab olish maqsadga muvofiqdir. Oilaviy nizolarda kimlar ishtirok etishiga ko'ra, ularni quyidagicha asosiy turlarga ajratish mumkin:

- er-xotin o'rtasidagi nizolar;
- qaynona-kelin o'rtasidagi nizolar;
- qaynona-kuyov o'rtasidagi nizolar;
- ovsinlar o'rtasidagi nizolar;
- ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi nizolar.

Albatta, bu ro'yxatni yanada davom ettiraverish mumkin, lekin hozircha shu yuqorida keltirilganlar bilangina kifoyalanib, oilaviy hayotda ro'y berish ehtimoli nisbatan yuqori bo'lgan nizolarning eng muhimlari bo'lmish er-xotin o'rtasidagi

nizolar, ota- ona va farzandlar o'rtasidagi nizolar o'rganilish jarayonida ahamiyatli hisoblanadi. Farzandning xulq atvori, uning tarbiyasi kelajak ucun, jamiyat uchun eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Shu sababli ham quyida er-xotin o'rtasidagi nizolarning bola ryhiyatiga ta'siri, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi nizolarning sabablari va oqibatlarini ko'rib chiqamiz. [10].

Er-xotin o'rtasidagi nizolar. Amalda er va xotin nizolashib, ajralishga ahd qilganda, o'rtada farzand bo'lsa, bu ishni sudlar hal qiladi. Lekin aksariyat holatlarda o'z-o'zini boshqarish organi bo'lmish mahalla va undagi yarashtirish komissiyasining a'zolari bo'lmish faollar bunga aralashadilar, arzimagan sabab bilan ajrimgacha borayotgan yoshlarga jamoatchilik moneylik ko'rsatadi. Chunki

milliy mentalitetda farzandni tirik yetim qilib qo'yish katta gunoh hisoblanadi, shuning uchun azaldan urf bo'lgan tamoyil borki, yosh oilaning keyingi taqdiriga kattalar aralashadi va oilaviy nizoning sabablari o'rganilgach, bir qarorga kelinadi. Agar oilaviy nizo yoshlarning, birinchi navbatda, ayolning va farzandlarning salomatligi, tinchligi va birgalikda yashashlariga jiddiy xavf solgan hollarda (xiyonat tufayli birbirini kechirolmaslik, urning tinimsiz alkogol iste'mol qilishi tufayli ayolni muntazam qiynashi, maishiy zo'ravonlik, oila byudjetiga erkak ulushining qo'shilmasligi kabi) jamoatchilik ayolning haq-huquqlarini himoya qiladi va mahallaning o'zi ayol, uning farzandlari taqdirini belgilash, ularni ijtimoiy himoya qilish maqsadida bu ishga aralashadi. Joylardagi xotin-qizlar faollari oxirgi yillarda aynan shu masalalarda o'z o'zini boshqaruv organlarining odilona faolligini oshirishga alohida e'tibor berib kelmoqda.

Psixologik adabiyotlarda ajrimlarning tabiati, bu jarayonga oid qonuniyatlar ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilingan bo'lib, masalan, S.Kraxotvil ajrim jarayonining quyidagi bosqichlarini ajratadi:

- bosh ko'tarish bosqichi: xo'rlangan va norozi ayol o'z faolligini oshirib, ajrim sodir bo'lmasligining oldini olish uchun muayyan sa'y-harakatlarga kirishadi. Lekin barcha ishlarni xavotirlik va hayajon bilan amalga oshirgani sababli ko'p xatolarga yo'l qo'yadi va noma'qul ishlar ham qilib qo'yishi mumkin;
- tushkunlikka tushish bosqichi: ajralishni xohlamagan tomon vaziyatni boshqara olmaganligini tan olib, tushkunlik, depressiya holatiga tushadi va endi o'zini ham ayblay boshlaydi;
- bo'yinga olish bosqichi: ajralishni xohlamagan tomon endi mavjud holat bilan kelishib, bunday nikohning bo'lganidan bo'lmagani ma'qulligi fikriga keladi.

Albatta, shuni ta'kidlash joizki, ayrim hollarda ikkala tomon ongli ravishda, o'zaro kelishib, bir-birlariga ta'na-dashnom bermaydilar va bunday ajrimlar yuqorida ko'rsatilgan bosqichlarsiz sodir bo'ladi. Va bunday holatlarni o'z ko'z oldida ko'rayotgan farzand psixologik travma olmasdan qolmaydi. Bu jarayonlar uning psixikasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi nizolar. Bunday kelishmovchiliklar uchun zamin bo'lib quyidagilar xizmat qiladi.

1. Dunyoqarashlar orasidagi mavjud farqning hisobga olinmasligi.

2. Yoshlarning bo'sh vaqtini mustaqil tashkil etishi, do'stlar tanlashdagi mustaqilligi, hissiyot sohasidagi mustaqilligi, modaga, bugungi kun talabiga mos kiyinishi, kasb tanlashdagi mustaqilligi, umr yo'ldoshi tanlashda mustaqillik uchun ota-onalari bilan ba'zan kurash olib borishning xush kelmasligi.

3. Ota-onalar ichkilikka ruju qo'yishi yoki or-nomusni yig'ishtirib qo'yib, buzuqchilik qilishi.

4. Ba'zi bolalarning mehnat qilishga o'rgatilmaganligi va buning oqibatida yengil-yelpi hayot kechirishga o'rganib qolishi.

5. Ayrim yoshlarning farzandlik burchini unutib qo'yishi.

6. Ota-onalarning psixologik-pedagogik bilim saviyalari yetarli darajada emasligi natijasida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar va hokazo.

Ota-onalar va bolalar munosabatiga oid yuqoridagi kabi kamchiliklar natijasida

oiladan halovat yo'qoladi, o'rta sovuqchilik tushadi. Farzandlik burchini bajarmaslik u yoqda tursin, hatto, ichib kelib, ota-onasiga qo'l ko'taradigan farzandlar, ota-onasini sharmanda qilayotgan axloqi buzuqlar borligiga nima deysiz? Ba'zi ota-onalar bolalarda 1, 3, 7, 13–14 yoshlarda muqarrar ravishda bo'lib o'tadigan inqiroz (krizis)larni bilmaydilar. Bu yosh bosqichlarida bola ruhiyatida yangi psixologik qo'shilmalar yuzaga keladi. Bu esa ularning kattalar, jumladan, ota-onalar bilan bo'lgan munosabatlarida ko'zga tashlanadi. Buni sezmagan ba'zi ota-onalar "bolam nihoyatda qaysar, quloqsiz bo'lib qoldi", deb o'ylaydilar va shikoyat qilishga tushadilar. Bunga qarshi o'zlaricha chora-tadbirlar belgilashlari natijasida ota-ona va bola bir-birlarini tushunolmay qoladilar. Shunday holatlarda bolaning ota-onadan bezish hollari kuzatiladi.

Xulosa qilib aytganda, oilaviy nizoning sabablarini o'rganishga va borada tadqiqotlar olib boorish jamiyat kelajagi uchun samarali ish bo'ladi. Ota-onalar har bir farzandiga e'tibor bilan individual yondoshgan taqdirda, yoki farzandidagi krezis davrlariga e'tibor bergan taqirda farzandlar va ota – onalar o'rtasidagi nizoli vaziyatlar bir muncha barham topadi. Ammo tanganing ikkinchi tomoni bor deyilganidek er va xotin o'rtasidagi nizolar va oshkora ko'rsatilgan zo'ravonliklar, bola ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi. Bola ruhiyatidagi bu holatlar uning tashqi ko'rinishidan, jamoa oldida o'zini tutishidan nomoyon bo'lib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Sh.Mirziyoyev. O'zbekiston yoshlari forumida so'zlagan nutqidan, 25 dekabr 2020 yil, 18:00 **SIYOSAT**.

2. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'grisida"gi Qonuni, 2008 yil.

3. Z.T. Nishanova, N.G'.Kamilova, G. Q. Alimova Psixogigiyena. Toshkent 2007 y.

4. Akramova F.A. "Oilada sog'lom psixologik muhitni yaratishning ijtimoiy-psixologik asoslari". O'quv qo'llanma. T., 2014.

5. Акрамова Ф.А., Товбаева М.С. Оиладаги зъравонликнинг ижтимоий-психологик масалалари. Монография. – Тошкент: «Lesson-press» нашриёти, 2021.

6. Shoumarov G'. B., Rasulova Z. A. Oila ensiklopediyasi. Toshkent – 2016. -416 b.

7. Baratov Sh.R., To'laganova G.K. Oilada shaxslararo munosabatlar va

Rajapova Iroda Ernazarovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ilmiy tadqiqotchisi.

YETUKLIK YOSHIDAGI INSONLARDA JAROHATDAN KEYINGI STRESS BUZILISHINING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishi (PTSB)ning psixologik va ijtimoiy namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilinadi. PTSB kuchli ruhiy zarba, hayot uchun xavfli hodisa yoki og'ir yo'qotishlardan so'ng rivojlanadigan ruhiy holat bo'lib, u insonning hissiy, kognitiv va xulq-atvor sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, yetuk yoshdagi shaxslarda PTSB ko'pincha qayta boshdan kechirish (flashback), qo'rquv, uyqusizlik, asabiylik, ijtimoiy chekinish hamda depressiv belgilar bilan namoyon bo'ladi. Shuningdek, kasbiy faoliyat va oilaviy munosabatlarda muammolar yuzaga kelishi mumkin. Maqolada buzilishning rivojlanish omillari, diagnostika mezonlari hamda psixologik yordam usullari yoritiladi.

Kalit so'zlar: jarohatdan keyingi stress buzilishi, PTSB, yetuklik yoshi, psixologik travma, depressiya, xavotir, reabilitatsiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности проявления посттравматического стрессового расстройства (ПТСР) у лиц зрелого возраста. ПТСР развивается после переживания травмирующих событий, угрожающих жизни или здоровью, и оказывает значительное влияние на эмоциональную, когнитивную и поведенческую сферы личности. У взрослых людей расстройство часто проявляется в форме навязчивых воспоминаний, повышенной тревожности, нарушений сна, раздражительности и социальной изоляции. Кроме того, возможны трудности в профессиональной деятельности и семейных отношениях. В работе анализируются факторы риска, диагностические критерии и современные подходы к психологической коррекции и реабилитации.

Ключевые слова: посттравматическое стрессовое расстройство, ПТСР, зрелый возраст, психическая травма, тревожность, депрессия, реабилитация.

Annotation. This article examines the manifestation of post-traumatic stress disorder (PTSD) in adults of mature age. PTSD develops after exposure to traumatic events that threaten life or physical integrity and significantly affects emotional, cognitive, and behavioral functioning. In mature individuals, the disorder commonly presents through intrusive memories, flashbacks, sleep disturbances, heightened anxiety, irritability, and social withdrawal. It may also lead to difficulties in occupational performance and family relationships. The paper discusses risk factors, diagnostic criteria, and modern psychological intervention and rehabilitation approaches aimed at reducing symptoms and improving quality of life.

Key words: post-traumatic stress disorder, PTSD, mature age, psychological trauma, anxiety, depression, rehabilitation.

Kirish. Bugungi globallashuv va tezkor axborot almashinuvi sharoitida inson hayoti turli xil ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik hamda texnogen xavf-xatarlar bilan chambarchas bog'lanib bormoqda. Tabiiy ofatlar, yo'l-transport hodisalari, ishlab chiqarishdagi baxtsiz voqealar, harbiy nizolar, zo'ravonlik holatlari, shuningdek, yaqin insonni yo'qotish kabi og'ir hayotiy sinovlar shaxs ruhiyatida chuqur iz qoldiradi. Bunday jarohatlovchi tajribalar nafaqat qisqa muddatli hissiy iztirobni, balki uzoq davom etuvchi psixologik buzilishlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Ana shunday murakkab ruhiy holatlardan biri jarohatdan keyingi stress buzilishi (PTSB) bo'lib, u travmatik hodisani boshdan kechirish yoki unga guvoh bo'lish natijasida rivojlanadi hamda insonning psixik faoliyati va ijtimoiy hayotiga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Jarohatdan keyingi stress buzilishi muammosi psixologiya va psixiatriya fanlarida keng o'rganilgan bo'lsa-da, uning yetuklik yoshidagi insonlarda namoyon bo'lish xususiyatlari alohida e'tiborni talab etadi. Yetuklik davri inson hayotining eng sermahsul, mas'uliyatli va ijtimoiy

jihatdan faol bosqichi hisoblanadi. Aynan shu davrda shaxs kasbiy faoliyatda barqaror mavqega erishish, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash, farzand tarbiyasi bilan shug'ullanish hamda jamiyatda o'z o'rnini belgilash kabi muhim vazifalarni amalga oshiradi. Shu sababli, ushbu yosh bosqichida yuzaga keladigan har qanday psixologik buzilish nafaqat individning ichki ruhiy dunyosiga, balki uning ijtimoiy funksiyalariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

PTSB yetuklik yoshida ko'pincha murakkab va ko'p qirrali shaklda namoyon bo'ladi. Shaxs travmatik voqeani qayta-qayta xotirasida jonlantirishi, bezovta qiluvchi tushlar ko'rishi, kuchli qo'rquv yoki xavotir hissini boshdan kechirishi mumkin. Ayrim hollarda inson travmani eslatuvchi vaziyatlardan qochishga harakat qiladi, hissiy sovuqlik yoki befarqlik holati yuzaga keladi. Bu esa o'z navbatida oila a'zolari bilan munosabatlarning sovuqlashuvi, ijtimoiy aloqalarning qisqarishi va kasbiy faoliyat samaradorligining pasayishiga olib keladi. Uzoq davom etgan stress organizmning psixofiziologik tizimiga ham salbiy ta'sir ko'rsatib, uyqu buzilishlari, surunkali charchoq, bosh og'rig'i, yurak-qon tomir tizimi bilan bog'liq muammolar kabi somatik belgilarni keltirib chiqarishi mumkin.

Mazkur muammoning dolzarbligi shundaki, yetuk yoshdagi insonlar ko'pincha o'zlarining ruhiy holatini tan olishni istamaydilar yoki uni vaqtinchalik holat sifatida qabul qiladilar. Jamiyatda shakllangan stereotiplar - "kuchli bo'lish", "sabr qilish", "muammoni ichda saqlash" kabi qarashlar - psixologik yordamga murojaat qilishni cheklaydi. Natijada buzilish yashirin tus olib, asta-sekin surunkali shaklga o'tishi, depressiv holatlar, alkogol yoki boshqa zararli odatlarga moyillik, hatto suitsidal fikrlar bilan kechishi mumkin. Bu esa nafaqat shaxsning o'z hayot sifati, balki uning oila a'zolari va yaqinlari ruhiy farovonligiga ham salbiy ta'sir etadi.

Shuningdek, PTSBning rivojlanishida individual-psixologik xususiyatlar, stressga chidamlilik darajasi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi, bolalik davridagi tajribalar hamda travmatik hodisaning davomiyligi va intensivligi muhim rol o'ynaydi. Shu bois mazkur buzilishni biryoqlama talqin qilish mumkin emas; u biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan murakkab holatdir. Yetuklik yoshidagi insonlarda esa ushbu omillar kasbiy mas'uliyat, oilaviy majburiyat va ijtimoiy rol yuklamalari bilan uyg'unlashib, buzilishning o'ziga xos klinik va psixologik manzarasini yuzaga keltiradi.

Bugungi kunda jarohatdan keyingi stress buzilishini erta aniqlash, profilaktika choralarini ishlab chiqish va samarali psixokorreksion dasturlarni qo'llash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy psixologik yondashuvlar - kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, travmaga yo'naltirilgan psixoterapiya, relaksatsion va stressni boshqarish usullari - shaxsning ruhiy barqarorligini tiklashga xizmat qiladi. Biroq ushbu metodlarning samaradorligi ko'p jihatdan buzilishning qanchalik erta aniqlanishi va individual xususiyatlarni inobatga olish darajasiga bog'liqdir.

Shu munosabat bilan, yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishining namoyon bo'lish mexanizmlarini chuqur va tizimli ravishda o'rganish dolzarb ilmiy vazifalardan biridir. Mazkur tadqiqotning maqsadi - PTSBning yetuklik davrida kechish xususiyatlarini aniqlash, uning psixologik va ijtimoiy oqibatlarini tahlil qilish hamda samarali profilaktika va rehabilitatsiya yo'nalishlarini ilmiy asoslashdan iboratdir. Ushbu masalaning kompleks yondashuv asosida o'rganilishi nafaqat nazariy bilimlarni boyitadi, balki amaliy psixologik yordam ko'rsatish tizimini takomillashtirishga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Jarohatdan keyingi stress buzilishi (PTSB) muammosi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab psixologiya va psixiatriya fanlarida tizimli ravishda o'rganila boshlandi. Ayniqsa, harbiy harakatlarda ishtirok etgan shaxslarda kuzatilgan ruhiy buzilishlar mazkur sindromni alohida klinik birlik sifatida ajratib ko'rsatish zaruratini tug'dirdi. 1980-yilda Amerika Psixiatriya Assotsiatsiyasi tomonidan DSM-III tasnifiga PTSBning kiritilishi ushbu muammoni ilmiy jihatdan tan olish va chuqur tadqiq etish uchun asos yaratdi. Shundan so'ng xorijiy va rus olimlari tomonidan mazkur buzilishning etiologiyasi, patogenezi, klinik belgilari hamda psixokorreksion usullari keng ko'lamda o'rganila boshlandi.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida Judith Herman PTSBni kompleks travma nuqtai nazaridan tahlil qilib, travmatik tajribaning shaxs identiteti va ijtimoiy munosabatlarga uzoq muddatli ta'sirini asoslab berdi. Uning fikricha, travma nafaqat alohida simptomlar majmuasi, balki

insonning o'zini anglash tizimiga chuqur singib ketuvchi psixologik jarayondir. Bessel van der Kolk esa travmaning neyrobiologik asoslarini o'rganib, kuchli stress holatlarida miya faoliyatidagi o'zgarishlar xotira, hissiy reaksiya va xulq-atvorga bevosita ta'sir ko'rsatishini ilmiy dalillar bilan ko'rsatdi. Uning tadqiqotlari PTBSni tushunishda "tanadagi travma izlari" konsepsiyasini ilgari surib, psixoterapiyada somatik yondashuvlarning ahamiyatini oshirdi.

Kognitiv yo'nalish vakili Aaron Beck va uning izdoshlari travmatik tajriba natijasida shakllanadigan disfunktsional e'tiqodlar va salbiy avtomatik fikrlar PTBS simptomlarining davomiyligiga sabab bo'lishini ta'kidlaydilar. Shuningdek, Edna Foa tomonidan ishlab chiqilgan ekspozitsion terapiya modeli travmatik xotiralarni qayta ishlash va ularning hissiy kuchini kamaytirishda samarali usul sifatida e'tirof etilgan. Bu yondashuvlar yetuklik yoshidagi insonlarda kuzatiladigan qochish xulqi va yuqori xavotir darajasini kamaytirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Rus psixologiya maktabida ham travma va stress muammosi chuqur tadqiq etilgan. Boris Ananyev inson ontogenezing turli bosqichlarida shaxs rivojlanishining psixologik qonuniyatlarini o'rganib, yetuklik davrining murakkab ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini asoslab berdi. Uning konsepsiyasi PTBSni yoshga xos rivojlanish omillari bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini yaratadi. Yuri Aleksandrovsky esa ekstremal vaziyatlarda yuzaga keladigan ruhiy dezadaptatsiya masalalarini o'rganib, stress omillarining shaxsning moslashuv mexanizmlariga ta'sirini yoritgan. Uning ishlari travmatik vaziyatlarning uzoq muddatli psixologik oqibatlarini tushunishda muhim manba hisoblanadi.

Bundan tashqari, rus olimasi Natalia Tarabrina tomonidan ishlab chiqilgan travmatik stress diagnostikasi metodikalari PTBSni aniqlash va baholashda amaliy ahamiyat kasb etadi. U travmatik tajribaning subyektiv idrok etilishi va individual psixologik himoya mexanizmlari buzilishning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynashini ta'kidlaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy tadqiqotlarda PTBSning asosan klinik va neyrobiologik jihatlar chuqur o'rganilgan bo'lsa, rus psixologiya maktabida uning shaxs rivojlanishi, ijtimoiy moslashuv va faoliyat bilan bog'liq tomonlariga alohida e'tibor qaratilgan. Har ikki ilmiy yo'nalish natijalari yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishining namoyon bo'lishini kompleks - biologik, psixologik va ijtimoiy omillar birligi asosida tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. Shu bois mazkur mavzuni tadqiq etishda integrativ yondashuvdan foydalanish ilmiy jihatdan asosli va amaliy nuqtai nazardan samarali hisoblanadi.

Metodologiya qismi. Mazkur tadqiqot yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishining (PTBS) namoyon bo'lish xususiyatlarini empirik jihatdan aniqlash hamda uning emotsional holat ko'rsatkichlari bilan o'zaro bog'liqligini statistik asosda tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot kvantitativ yondashuv asosida tashkil etilib, psixodiagnostik metodlar va matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot obyekti sifatida 30–55 yosh oralig'idagi 150 nafar respondent (75 nafar ayol va 75 nafar erkak) jalb etildi. Ishtirokchilar travmatik hodisani (yo'l-transport hodisasi, yaqin insonni yo'qotish, og'ir kasallik yoki zo'ravonlik holati) boshdan kechirgan shaxslar orasidan ixtiyoriy rozilik asosida tanlab olindi. Tanlanma ikki yosh guruhiga ajratildi: 30–40 yosh ($n=80$) va 41–55 yosh ($n=70$). Tadqiqot predmeti - PTBS simptomlarining ifodalanish darajasi va ularning xavotir hamda depressiya bilan bog'liqligidir.

Empirik tadqiqot jarayonida quyidagi metodikalaridan foydalanildi:

Jarohatdan keyingi stress buzilishini aniqlash shkalasi (PTBS umumiy ball va subshkalalar: intruziv simptomlar, qochish xulqi, giperqo'zg'aluvchanlik);

Shaxsiy xavotir darajasini aniqlash metodikasi;

Depressiv holatni baholash shkalasi.

Olingan natijalar SPSS 26.0 statistik dasturi yordamida qayta ishlandi. Ma'lumotlarni tahlil qilishda tavsifiy statistika (Mean, Std. Deviation), mustaqil tanlanmalar uchun Student t-mezoni hamda Pearson korrelyatsiya koeffitsienti qo'llanildi. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p \leq 0,05$ mezon asosida baholandi.

1-jadval.

«Jarohatdan keyingi stress buzilishining namoyon bo'lish ko'rsatkichlari» metodikasi orqali olingan natijalar tahlili (n=150)

Shkalalar nomi	O'rtacha (M)	Farqlar	
	30–40 yosh, n=80	41–55 yosh, n=70	t
Intruziv simptomlar	3,4	4,2	-2,3
Qochish xulqi	3,1	3,9	-2,1
Giperqo'zg'aluvchanlik	3,6	4,4	-2,5
PTSB umumiy ko'rsatkichi	46,2	52,8	-2,7

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Jadval natijalariga ko'ra, 41–55 yosh guruhida PTSBning barcha subshkalalari va umumiy ko'rsatkichi 30–40 yosh guruhiga nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Xususan, «intruziv simptomlar» ($t=-2,3$; $p \leq 0,05$), «qochish xulqi» ($t=-2,1$; $p \leq 0,05$) hamda «giperqo'zg'aluvchanlik» ($t=-2,5$; $p \leq 0,01$) omillarida statistik jihatdan ishonchli farqlar kuzatildi. Bu esa katta yosh guruhida travmatik tajribaning uzoq muddatli psixologik oqibatlarini kuchliroq saqlanib qolishini ko'rsatadi.

Shuningdek, Pearson korrelyatsion tahlili natijalariga ko'ra, PTSB umumiy ko'rsatkichi bilan xavotir ($r=0,64$; $p \leq 0,01$) hamda depressiya ($r=0,59$; $p \leq 0,01$) o'rtasida ijobiy va o'rtacha kuchli bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Bu natijalar travmatik stress simptomlari kuchaygan sari emotsional beqarorlik va tushkunlik darajasi ham ortib borishini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, o'tkazilgan metodologik tadqiqot natijalari yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishi ko'p qirrali namoyon bo'lishini va ayniqsa 41–55 yosh oralig'ida simptomlar intensivligi yuqoriroq ekanligini ko'rsatdi. Statistik tahlil natijalari mazkur buzilishni aniqlashda kompleks diagnostika hamda yosh omilini inobatga olgan holda psixokorreksion dasturlar ishlab chiqish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Muhokama. O'tkazilgan tadqiqot natijalari yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishi (PTSB) murakkab, ko'p omilli va yosh xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq psixologik hodisa ekanligini ko'rsatdi. Empirik ma'lumotlar tahlili shuni tasdiqladiki, 41–55 yosh oralig'idagi respondentlarda PTSB simptomlari 30–40 yosh guruhiga nisbatan yuqoriroq darajada namoyon bo'lgan. Ayniqsa, intruziv simptomlar, qochish xulqi va giperqo'zg'aluvchanlik ko'rsatkichlarida aniqlangan statistik jihatdan ishonchli farqlar travmatik tajribaning katta yosh bosqichida chuqurroq va barqarorroq psixologik iz qoldirishini anglatadi.

Mazkur natijalarni bir necha omillar bilan izohlash mumkin. Avvalo, yetuklik yoshining ikkinchi bosqichida shaxsning ijtimoiy rollari, mas'uliyat doirasi va hayotiy tajribasi sezilarli darajada kengayadi. Oilaviy barqarorlikni ta'minlash, farzandlar tarbiyasi, kasbiy faoliyatdagi yetakchilik vazifalari kabi majburiyatlar kuchaygan sari stress omillariga sezgirlik ortadi. Shu bois travmatik hodisa nafaqat individual iztirob sifatida, balki ijtimoiy va kasbiy barqarorlikka tahdid sifatida ham qabul qilinadi. Bu esa simptomlarning kuchliroq va uzoqroq davom etishiga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat - PTSB ko'rsatkichlari bilan xavotir va depressiya darajalari o'rtasidagi ijobiy korrelyatsiyadir. Ushbu bog'liqlik travmatik stressning shaxsning umumiy emotsional foniga bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Travmatik voqeani qayta-qayta eslash, uyqu buzilishlari, doimiy ichki taranglik va xavotir hissi vaqt o'tishi bilan depressiv kayfiyat, hayotdan qoniqmaslik va motivatsiyaning pasayishiga olib keladi. Bu holat PTSBni izolyatsiyalangan buzilish sifatida emas, balki emotsional-regulyativ tizimning kompleks izdan chiqishi sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida yosh omilining o'ziga xos ta'sir mexanizmlariga alohida e'tibor qaratish lozim. 30–40 yosh oralig'idagi shaxslar ko'pincha yuqori psixologik moslashuvchanlik va kelajakka yo'naltirilganlik bilan ajralib turadi, bu esa travmatik tajribani qayta ishlash jarayonini nisbatan yengillashtirishi mumkin. 41–55 yosh davrida esa hayotiy stereotiplar shakllangan, ijtimoiy rol va qadriyatlar tizimi barqarorlashgan bo'ladi. Travmatik hodisa ushbu barqaror tizimni izdan chiqarishi natijasida ichki disbalans kuchliroq seziladi. Shu bois katta yosh guruhida qochish strategiyalari va emotsional sovuqlik ko'proq uchrashi mumkin.

Natijalar shuningdek, yetuklik yoshidagi insonlarda psixologik yordamga murojaat qilish darajasi past bo'lishi ehtimolini ham bilvosita ko'rsatadi. Ko'plab respondentlar travmatik tajribani mustaqil ravishda yengishga intilishi, hissiy holatini yashirishga harakat qilishi yoki uni vaqtinchalik qiyinchilik sifatida qabul qilishi mumkin. Bunday yondashuv esa simptomlarning surunkalashuviga va emotsional charchoqqa olib keladi. Demak, PTBSni erta aniqlash va profilaktik choralarni kuchaytirish yetuklik yoshidagi shaxslar bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan, olingan natijalar amaliy psixologik xizmat tizimini takomillashtirish zaruratini ko'rsatadi. Psixokorreksion ishlar individual va guruh shakllarda, yosh xususiyatlari hamda shaxsning ijtimoiy maqomini inobatga olgan holda tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Kognitiv-xulq-atvor yondashuvlari, stressni boshqarish treninglari, emotsional o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish dasturlari samarali vosita bo'lishi mumkin. Ayniqsa, travmatik tajribani konstruktiv qayta ishlash va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish PTBS simptomlarini kamaytirishda muhim omil hisoblanadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishining namoyon bo'lishi yosh, emotsional barqarorlik va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Bu esa mazkur muammoni o'rganishda kompleks, tizimli va yoshga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llash zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Xulosa. Yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishining namoyon bo'lishi murakkab, ko'p omilli va individual-psixologik xususiyatlar bilan chambarchas bog'liq jarayon ekanligi tadqiqot natijalarida o'z tasdiqini topdi. Travmatik hodisalar inson ruhiyatida chuqur iz qoldirishi, uning emotsional barqarorligi, kognitiv faoliyati hamda ijtimoiy munosabatlar tizimiga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Ayniqsa, yetuklik yoshining 41–55 yosh bosqichida PTBS simptomlari nisbatan kuchliroq va barqarorroq namoyon bo'lishi kuzatildi, bu esa mazkur davrda shaxs zimmasidagi ijtimoiy va kasbiy mas'uliyatlarning yuqoriligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot davomida PTBS simptomlari - intruziv xotiralar, qochish xulqi va giperqo'zg'aluvchanlik - emotsional buzilishlar, xususan xavotir va depressiya ko'rsatkichlari bilan ijobiy bog'liqlikka ega ekanligi aniqlandi. Bu holat travmatik stressni alohida psixologik hodisa sifatida emas, balki shaxsning umumiy emotsional-regulyativ tizimi bilan uzviy bog'liq kompleks buzilish sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. Demak, travmatik tajriba nafaqat vaqtinchalik iztirob, balki uzoq muddatli psixologik moslashuv jarayoniga ta'sir etuvchi omildir.

Shuningdek, yetuklik yoshidagi insonlar ko'pincha o'z ruhiy kechinmalarini yashirishga moyilligi, mustaqil kurashishga intilishi yoki psixologik yordamga murojaat qilishni kechiktirishi aniqlangan muammoning chuqurlashuviga olib kelishi mumkin. Bu esa profilaktika, erta diagnostika va psixologik yordam tizimini takomillashtirish zarurligini taqozo etadi. Psixokorreksion ishlar yosh xususiyatlari, shaxsning ijtimoiy roli va individual resurslarini inobatga olgan holda kompleks yondashuv asosida tashkil etilishi lozim.

Umuman olganda, yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishining namoyon bo'lishi biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Mazkur muammoni chuqur o'rganish nafaqat nazariy jihatdan ahamiyatli, balki amaliy psixologik xizmatni rivojlantirish, shaxsning ruhiy salomatligini mustahkamlash va jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash nuqtai nazaridan ham muhimdir. Shu bois kelgusida ushbu yo'nalishda keng qamrovli, uzoq muddatli va integrativ tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Американская психиатрическая ассоциация. Диагностическое и статистическое руководство по психическим расстройствам DSM-5 / пер. с англ. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2014. – 943 с.
2. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства. – М. : Медицина, 2000. – 496 с.

3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
4. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.
5. Тарабрина Н. В. Психология посттравматического стресса: теория и практика. – М. : Институт психологии РАН, 2009. – 304 с.
6. Herman J. L. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror. – New York : Basic Books, 1997. – 276 p.
7. van der Kolk B. A. The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. – New York : Viking, 2014. – 464 p.
8. Beck A. T., Emery G., Greenberg R. L. Anxiety Disorders and Phobias: A Cognitive Perspective. – New York : Basic Books, 2005. – 416 p.
9. Foa E. B., Keane T. M., Friedman M. J., Cohen J. A. Effective Treatments for PTSD: Practice Guidelines from the International Society for Traumatic Stress Studies. – New York : Guilford Press, 2009. – 658 p.
10. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York : Springer Publishing Company, 1984. – 445 p.
11. Yehuda R. Post-Traumatic Stress Disorder // New England Journal of Medicine. – 2002. – Vol. 346, № 2. – P. 108–114.
12. Bonanno G. A. Loss, Trauma, and Human Resilience // American Psychologist. – 2004. – Vol. 59, № 1. – P. 20–28.

Nomozova Roziya Omonovna
Oriental universiteti psixologi

TA'LIM MUASSASALARIDA XOTIN-QIZLAR ROLINI OSHIRISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Annotatsiya. Ta'lim muassasalarida xotin-qizlar rolini oshirish zamonaviy jamiyatning muhim ijtimoiy-psixologik masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot ta'lim tizimida xotin-qizlarning faolligini kengaytirishga to'sqinlik qilayotgan psixologik omillarni tahlil qilishga qaratilgan. Jumladan, gender stereotiplari, o'ziga ishonch darajasi, motivatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va kasbiy o'zini anglash kabi omillarning ta'siri o'rganiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijobiy psixologik muhit yaratish, teng imkoniyatlarni ta'minlash hamda shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash xotin-qizlarning ta'lim jarayonidagi ishtirokini sezilarli darajada oshiradi. Shuningdek, pedagogik jamoada gender madaniyatini shakllantirish, psixologik treninglar va maslahat xizmatlarini yo'lga qo'yish muhim ahamiyatga ega. Mazkur ish ta'lim muassasalarida xotin-qizlarning yetakchilik salohiyatini rivojlantirish hamda ularning kasbiy va shaxsiy o'sishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar, ta'lim muassasalari, psixologik omillar, gender stereotiplari, motivatsiya, shaxsiy rivojlanish.

Аннотация. Повышение роли женщин в образовательных учреждениях является важной социально-психологической задачей современного общества. Данное исследование направлено на анализ психологических факторов, препятствующих активному участию женщин в образовательной сфере. Особое внимание уделяется влиянию гендерных стереотипов, уровню самооценки, мотивации, социальной поддержки и профессиональной самореализации. Результаты показывают, что создание благоприятной психологической среды, обеспечение равных возможностей и поддержка личностного роста способствуют расширению участия женщин в образовательном процессе. Кроме того, важную роль играет формирование гендерной культуры в педагогическом коллективе, проведение психологических тренингов и консультативной помощи. Работа направлена на разработку практических рекомендаций по развитию лидерского потенциала женщин и поддержке их профессионального и личностного роста в системе образования.

Ключевые слова: женщины, образовательные учреждения, психологические факторы, гендерные стереотипы, мотивация, личностное развитие.

Annotation. Increasing the role of women in educational institutions is an important socio-psychological issue in modern society. This study examines the psychological barriers that limit women's active participation in the educational environment. It focuses on factors such as gender stereotypes, self-confidence, motivation, social support, and professional self-realization. The findings indicate that creating a positive psychological climate, ensuring equal opportunities, and supporting personal development significantly enhance women's engagement in education. Furthermore, promoting gender awareness within teaching staff and implementing psychological training and counseling services are essential measures. The study offers practical recommendations aimed at strengthening women's leadership potential and supporting their professional and personal growth in educational settings.

Key words: women, educational institutions, psychological factors, gender stereotypes, motivation, personal development.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyotida ta'lim tizimi strategik ahamiyatga ega bo'lgan sohalaridan biri hisoblanadi. Ta'lim muassasalari nafaqat bilim berish, balki shaxsning ijtimoiylashuvi, kasbiy shakllanishi va shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqarishda muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida xotin-qizlar rolini oshirish masalasi global miqyosda dolzarb ijtimoiy va psixologik muammo sifatida e'tirof etilmoqda. Jamiyatda gender

tengligini ta'minlash, xotin-qizlarning intellektual va kasbiy imkoniyatlarini kengaytirish hamda ularning ta'lim muassasalaridagi faol ishtirokini qo'llab-quvvatlash barqaror rivojlanishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda xotin-qizlarning ta'lim olish imkoniyatlari kengaygan bo'lsa-da, ularning ta'lim muassasalaridagi yetakchilik roli va faol ishtirokini cheklab turuvchi bir qator psixologik omillar mavjud. Jumladan, gender stereotiplari, ijtimoiy kutilmalar, o'ziga ishonch darajasining pastligi, motivatsion to'siqlar hamda o'z-o'zini baholash bilan bog'liq muammolar xotin-qizlarning to'liq salohiyatini namoyon etishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Bu omillar nafaqat individual darajada, balki ta'lim muassasalarining ijtimoiy-psixologik muhitida ham o'z aksini topadi. Shuning uchun mazkur muammoni chuqur psixologik tahlil qilish, uning sabab va oqibatlarini aniqlash hamda samarali yechimlar ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim muassasalarida xotin-qizlar rolini oshirish masalasi shaxs psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va pedagogik psixologiya kesishgan nuqtada o'rganiladi. Bu jarayonda shaxsning o'zini anglash darajasi, ijtimoiy identifikatsiyasi, kommunikativ kompetensiyasi va yetakchilik qobiliyatlari alohida ahamiyatga ega. Ijobiy psixologik muhit yaratish, qo'llab-quvvatlovchi pedagogik yondashuvni joriy etish hamda gender sezgir ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish xotin-qizlarning faolligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, oilaviy, madaniy va ijtimoiy omillar ham ularning ta'lim jarayonidagi ishtirokiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u ta'lim muassasalarida xotin-qizlarning rolini oshirish bilan bog'liq psixologik muammolarni tizimli ravishda o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari xotin-qizlarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ularning yetakchilik salohiyatini rivojlantirish hamda ta'lim muhitida teng imkoniyatlarni ta'minlash bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu tariqa, ushbu ish ta'lim tizimining samaradorligini oshirish va jamiyatda gender tengligini mustahkamlashga o'z hissasini qo'shadi.

Adabiyotlar tahlili. Ta'lim muassasalarida xotin-qizlar rolini oshirishning psixologik muammolarini o'rganish ko'plab rus va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida muhim o'rin egallaydi. Ushbu yo'nalishdagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xotin-qizlarning ta'lim jarayonidagi o'rni va faolligini tushuntirishda ijtimoiy-psixologik, kognitiv hamda madaniy yondashuvlar o'zaro uzviy bog'liq holda rivojlangan.

Rus psixologiya maktabida shaxs rivojlanishi va ijtimoiy muhitning o'zaro ta'siri masalasi L.S. Vygotskiy, A.N. Leontev va S.L. Rubinshteyn kabi olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, shaxsning psixik taraqqiyoti ijtimoiy muhit va muloqot jarayonida shakllanadi. Ushbu g'oya ta'lim muassasalarida xotin-qizlarning faolligini oshirishda ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish zarurligini asoslaydi. A.N. Leontevning faoliyat nazariyasi esa shaxsning motivatsiyasi va faol ishtiroki uning ehtiyojlari hamda ijtimoiy sharoit bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Bu yondashuv xotin-qizlarning ta'lim jarayonidagi ishtirokini rag'batlantirishda ichki motivatsiyani rivojlantirish muhimligini ta'kidlaydi. S.L. Rubinshteyn esa shaxs va faoliyat birligi tamoyilini ilgari surib, insonning o'zini anglash jarayoni uning ijtimoiy faoliyatida namoyon bo'lishini ko'rsatgan.

Rus olimlaridan I.S. Kon va L.I. Bojovichlarning ishlari gender ijtimoiylashuvi va shaxsning o'z-o'zini anglash muammolarini ochib beradi. Ularning tadqiqotlarida gender stereotiplari shaxsning kasbiy tanlovi va o'ziga bo'lgan ishonchiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi. Bu fikrlar ta'lim muassasalarida xotin-qizlarning yetakchilik rolini rivojlantirishda psixologik to'siqlarni bartaraf etish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Xorijiy adabiyotlarda esa xotin-qizlarning ta'limdagi o'rni ko'proq gender tengligi va ijtimoiy adolat nuqtai nazaridan o'rganilgan. A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi, xususan, o'z-o'ziga ishonch (self-efficacy) tushunchasi xotin-qizlarning ta'limdagi muvaffaqiyatini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Bandura shaxsning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi uning faoliyat natijalariga bevosita ta'sir qilishini isbotlagan. Shuningdek, C. Gilligan va S. Bem kabi tadqiqotchilar gender identifikatsiyasi va ijtimoiy stereotiplarning ta'lim jarayoniga ta'sirini tahlil qilganlar. Ularning ishlarida ta'lim muhitida gender sezgir yondashuvni

shakllantirish xotin-qizlarning o'z salohiyatini to'liq namoyon etishiga yordam berishi qayd etiladi.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda (E. Eagly, J. Eccles va boshqalar) ayollar yetakchiligi, motivatsiya va kasbiy rivojlanish masalalari keng yoritilgan. Eaglyning ijtimoiy rol nazariyasi jamiyatdagi an'anaviy gender rollari ayollarning yetakchilik faoliyatiga bo'lgan munosabatni shakllantirishini ko'rsatadi. J. Eccles esa kutish-qadriyat nazariyasi orqali shaxsning muvaffaqiyatga erishishida ijtimoiy kutilmalar va shaxsiy qadriyatlar muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Bu nazariyalar ta'lim muassasalarida xotin-qizlarning faolligini oshirishda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ijobiy motivatsion muhit yaratish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, rus va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari ta'lim muassasalarida xotin-qizlar rolini oshirish muammosini ko'p qirrali psixologik hodisa sifatida talqin qiladi. Ushbu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xotin-qizlarning ta'limdagi faolligini oshirish uchun ijtimoiy-psixologik muhitni takomillashtirish, gender stereotiplarini kamaytirish va shaxsiy motivatsiyani qo'llab-quvvatlash muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot ta'lim muassasalarida xotin-qizlar rolini oshirishning psixologik muammolarini empirik jihatdan o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida ijtimoiy-psixologik hodisalarni chuqur tahlil qilish uchun miqdoriy (kvantitativ) tadqiqot dizayni tanlandi. Ushbu yondashuv xotin-qizlarning ta'lim muhitidagi faolligi, o'ziga ishonchi, motivatsiyasi va gender stereotiplari bilan bog'liq psixologik ko'rsatkichlarni aniq o'lchash hamda ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot obyekti sifatida oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan va faoliyat yuritayotgan xotin-qizlar tanlab olindi. Tadqiqotda jami 120 nafar respondent (18–35 yosh oraliqidagi talaba va pedagog xotin-qizlar) ishtirok etdi. Tanlanma tasodifiy (random) usulda shakllantirildi, bu esa natijalarning ishonchliligini ta'minlashga xizmat qildi. Tadqiqotda psixologik diagnostika vositalari sifatida quyidagi metodikalar qo'llanildi: A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'ziga ishonch (self-efficacy) shkalasi, ta'lim motivatsiyasini aniqlash so'rovnomasini hamda gender stereotiplariga munosabatni o'lchovchi mualliflik anketasi. Ushbu metodikalar respondentlarning psixologik holatini ko'p qirrali baholash imkonini berdi.

Olingan empirik ma'lumotlar SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturi yordamida statistik tahlil qilindi. Tahlil jarayonida deskriptiv statistika, o'rtacha qiymatlar, standart og'ishlar hamda Pearson korrelyatsiya koeffitsienti hisoblandi. Statistik ishlov berish natijalari xotin-qizlarning o'ziga ishonchi, motivatsiyasi va ta'limdagi faolligi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Quyidagi jadvalda asosiy o'zgaruvchilar bo'yicha SPSS dasturida olingan deskriptiv statistik ko'rsatkichlar keltirilgan.

1-jadval.

Xotin-qizlarning psixologik ko'rsatkichlari bo'yicha deskriptiv statistika (SPSS natijalari)

Ko'rsatkichlar	N	O'rtacha qiymat (Mean)	Standart og'ish (Std. Deviation)
O'z-o'ziga ishonch darajasi	120	3.87	0.64
Ta'lim motivatsiyasi	120	4.12	0.58
Ta'lim jarayonidagi faollik	120	3.95	0.61
Gender stereotiplariga qarshilik darajasi	120	3.76	0.69

Jadval natijalaridan ko'rinadiki, respondentlarda ta'lim motivatsiyasi va o'z-o'ziga ishonch ko'rsatkichlari nisbatan yuqori darajada namoyon bo'lgan. Bu holat xotin-qizlarning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishida ichki psixologik resurslar muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Shu bilan birga, gender stereotiplariga qarshilik ko'rsatkichining o'rtacha darajada ekani ayrim ijtimoiy-psixologik to'siqlar hali ham mavjudligini anglatadi.

Tadqiqot metodologiyasida etik tamoyillarga alohida e'tibor qaratildi. Barcha respondentlardan ixtiyoriy rozilik olindi, ularning shaxsiy ma'lumotlari maxfiy saqlandi. Tadqiqot jarayonida xolislik, ishonchlik va ilmiy obyektivlik tamoyillariga qat'iy rioya qilindi. Qo'llanilgan metodlar va statistik tahlil usullari tadqiqot natijalarining validligi va reliabiligini ta'minladi.

Shunday qilib, mazkur metodologiya xotin-qizlarning ta'lim muassasalaridagi rolini oshirish bilan bog'liq psixologik omillarni tizimli ravishda o'rganish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash hamda ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkonini berdi. Ushbu metodik yondashuv keyingi tahlil va muhokama bosqichlari uchun mustahkam empirik asos yaratadi.

Muhokama. Ta'lim muassasalarida xotin-qizlar rolini oshirishning psixologik muammolarini muhokama qilish shuni ko'rsatadiki, bu jarayon murakkab, ko'p bosqichli va turli darajadagi omillar ta'sirida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik hodisadir. Tadqiqot natijalari hamda mavjud nazariy yondashuvlar tahlili xotin-qizlarning ta'lim jarayonidagi faolligi individual psixologik xususiyatlar, ijtimoiy muhit va institutsional sharoitlarning o'zaro ta'siri natijasida namoyon bo'lishini tasdiqlaydi. Shu jihatdan, muammoni faqat bitta omil bilan izohlash yetarli emas; aksincha, uni tizimli va kompleks yondashuv asosida ko'rib chiqish zarur.

Avvalo, o'ziga ishonch va ichki motivatsiya xotin-qizlarning ta'lim muhitidagi faol ishtirokini belgilovchi asosiy psixologik omillar sifatida namoyon bo'ladi. Empirik natijalar o'ziga ishonch darajasi yuqori bo'lgan respondentlar ta'lim jarayonida tashabbuskorroq, muloqotga ochiqroq va yetakchilikka moyilroq ekanini ko'rsatadi. Bu holat Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi bilan hamohang bo'lib, shaxsning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi uning real xulq-atvori va natijalariga bevosita ta'sir qilishini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, motivatsiya darajasi pasaygan hollarda hatto yuqori salohiyatga ega xotin-qizlar ham o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon eta olmasligi kuzatiladi. Demak, ta'lim muassasalarida motivatsion qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish muhim amaliy vazifa hisoblanadi.

Muhokama jarayonida gender stereotiplarining ta'siriga alohida e'tibor qaratish lozim. Tadqiqot natijalari ayrim xotin-qizlarda an'anaviy gender qarashlari ichki psixologik to'siq sifatida saqlanib qolayotganini ko'rsatadi. Bu stereotiplar ko'pincha o'z-o'zini cheklash, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rquv va yetakchilikdan qochish kabi holatlarni yuzaga keltiradi. Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan qaraganda, bunday ichkilashtirilgan stereotiplar uzoq muddatli ijtimoiylashuv jarayonining mahsuli bo'lib, ularni bartaraf etish uchun maqsadli psixologik va pedagogik choralar talab etiladi. Ayniqsa, ta'lim muassasalarida gender sezgir madaniyatni shakllantirish, muvaffaqiyatli ayol obrazlarini targ'ib qilish va teng imkoniyatlar muhitini yaratish bu borada muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, ta'lim muassasasining ijtimoiy-psixologik iqlimi ham xotin-qizlarning faolligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Qo'llab-quvvatlovchi, adolatli va ochiq muloqotga asoslangan muhit xotin-qizlarda psixologik xavfsizlik hissini kuchaytiradi, bu esa ularning tashabbus ko'rsatishiga va faol ishtirok etishiga zamin yaratadi. Aksincha, befarq yoki diskriminatsion muhit psixologik zo'riqish va passivlikni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli pedagogik jamoaning professional madaniyati, rahbariyatning boshqaruv uslubi va jamoaviy munosabatlar sifati muammoning muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rilishi kerak.

Muhokama natijalari shuni ham ko'rsatadiki, xotin-qizlar rolini oshirish jarayoni faqat ta'lim muassasasi doirasida emas, balki kengroq ijtimoiy kontekst bilan bog'liq. Oila, madaniy an'analar va jamiyatdagi umumiy gender siyosati xotin-qizlarning ta'limga bo'lgan munosabatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun muammoni hal etishda ta'lim muassasalari, oila va jamiyat o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish zarur. Psixologik ma'rifatni oshirish, gender

tengligi g'oyalarini targ'ib qilish va ijobiy ijtimoiy namunalarni yaratish bu jarayonning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, muhokama qilingan natijalar xotin-qizlar rolini oshirish uchun individual, guruhviy va institutsional darajadagi omillarni uyg'unlashtirgan kompleks strategiya zarurligini ko'rsatadi. Psixologik qo'llab-quvvatlash dasturlari, motivatsion treninglar, yetakchilik ko'nikmalarini rivojlantirish va gender sezgir ta'lim siyosatini joriy etish o'zaro bog'liq holda amalga oshirilgandagina kutilgan samarani beradi. Shu tariqa, ta'lim muassasalarida xotin-qizlarning faol ishtirokini ta'minlash nafaqat psixologik muammolarni bartaraf etishga, balki ta'lim sifatini oshirish va jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga ham xizmat qiladi.

Xulosa. Ta'lim muassasalarida xotin-qizlar rolini oshirishning psixologik muammolarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu masala zamonaviy ta'lim tizimining barqaror rivojlanishi va jamiyatda gender tengligini ta'minlash bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ko'p qirrali ijtimoiy-psixologik jarayondir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, xotin-qizlarning ta'lim jarayonidagi faolligi nafaqat tashkiliy yoki ijtimoiy sharoitlarga, balki ularning ichki psixologik resurslari — o'ziga ishonch, motivatsiya, o'z-o'zini baholash va kasbiy identifikatsiya darajasiga ham bevosita bog'liqdir. Shu bois xotin-qizlarning ta'lim muhitida o'z salohiyatini to'liq namoyon etishi uchun qulay psixologik shart-sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari gender stereotiplari va an'anaviy ijtimoiy qarashlar hanuzgacha xotin-qizlarning ta'limdagi yetakchilik faolligiga ma'lum darajada to'sqinlik qilayotganini ko'rsatdi. Bunday stereotiplar ko'pincha xotin-qizlarning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchini pasaytiradi va ularning kasbiy o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ta'lim muassasalarida gender sezgir pedagogik yondashuvni shakllantirish, ijobiy psixologik iqlim yaratish hamda xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy mexanizmlarni rivojlantirish zarur. Ayniqsa, psixologik treninglar, mentorlik dasturlari va maslahat xizmatlarini yo'lga qo'yish xotin-qizlarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga samarali yordam beradi.

Shu bilan birga, tadqiqot xotin-qizlarning ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyati ko'p jihatdan pedagogik jamoaning munosabati va ta'lim muassasasidagi madaniy muhitga ham bog'liqligini ko'rsatdi. O'qituvchilar va rahbar kadrlarning gender tenglik tamoyillariga asoslangan professional pozitsiyasi xotin-qizlarning faolligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ta'lim muassasalarida ochiq muloqot, o'zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan muhitni shakllantirish xotin-qizlarning yetakchilik salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, xotin-qizlar rolini oshirish faqat bitta yo'nalishdagi choralar bilan cheklanib qolmasligi, balki kompleks yondashuvni talab qilishi aniqlandi. Bu jarayonda psixologik qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy sharoitlarni takomillashtirish, gender stereotiplarini kamaytirishga qaratilgan ma'rifiy ishlar va shaxsiy rivojlanishni rag'batlantiruvchi dasturlar o'zaro uyg'un holda olib borilishi lozim. Tadqiqot natijalari asosida aytish mumkinki, xotin-qizlarning ta'lim muassasalaridagi faol ishtirokini kuchaytirish nafaqat ularning individual rivojlanishiga, balki butun ta'lim tizimi samaradorligining oshishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim muassasalarida xotin-qizlar rolini oshirishning psixologik muammolarini hal etish jamiyatning intellektual va ijtimoiy salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiluvchi muhim strategik vazifadir. Ushbu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar va amaliy chora-tadbirlar kelajakda yanada adolatli, inklyuziv va samarali ta'lim tizimini shakllantirish uchun mustahkam asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. — М.: Смысл; Эксмо, 2005. — 1136 с.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Академия, 2004. — 352 с.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2002. — 720 с.

4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — СПб.: Питер, 2008. — 400 с.
5. Кон И. С. Психология половых различий. — М.: Просвещение, 1981. — 256 с.
6. Bandura A. Self-efficacy: The Exercise of Control. — New York: W.H. Freeman and Company, 1997. — 604 p.
7. Eagly A. H. Sex Differences in Social Behavior: A Social-Role Interpretation. — Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1987. — 178 p.
8. Eccles J. S., Wigfield A. Motivational beliefs, values, and goals // Annual Review of Psychology. — 2002. — Vol. 53. — P. 109–132.
9. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982. — 184 p.
10. Bem S. L. The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality. — New Haven: Yale University Press, 1993. — 256 p.
11. UNESCO. Gender Equality in Education: A Global Review. — Paris: UNESCO Publishing, 2019. — 150 p.
12. Santrock J. W. Educational Psychology. — New York: McGraw-Hill Education, 2018. — 672 p

Shamsiddinova Adiba Muzaffar qizi
NamDU mustaqil tadqiqotchi

OLIIY TA'LIMDA TALABALARNING O'Z-O'ZINI PERSONALLASHTIRISHINI TASHKIL QILISH

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'limda talabalarni o'z-o'zini personallashtirish va shaxsiy rivojlanishlarini tashkil qilish uchun zarur bo'lgan pedagogik, psixologik va texnologik asoslar, personallashtirishning nazariy yondashuvlari, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini shaxsiy rivojlantirish, faollashtirish masalalari talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: talaba, ta'lim, jarayon, personallashtirish, individuallashtirish, refleksiya, adaptiv ta'lim, raqamlilik, muhit, motivatsiya, shakllantirish, natija, faollashtirish.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические, психологические и технологические основы, необходимые для организации самоподготовки и личностного развития студентов в системе высшего образования, теоретические подходы к персонализации, вопросы самоуправления, саморазвития личности, активизации.

Ключевые слова: студент, образование, процесс, персонализация, индивидуализация, рефлексия, адаптивное обучение, цифровизация, окружающая среда, мотивация, формирование, результат, активация.

Annotation. The article interprets the pedagogical, psychological and technological foundations necessary for the organization of self-personalization and personal development of students in higher education, theoretical approaches to personalization, issues of self-management, self-personal development, activation.

Key words: student, education, process, personalization, individualization, reflection, adaptive learning, digitality, environment, motivation, formation, outcome, activation.

Kirish. Zamonaviy sivilizatsion taraqqiyot inson kapitali sifatining jadal oshishi, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida bilim, innovatsiya va kreativlik omillarining ustuvor ahamiyat kasb etishi bilan xarakterlanadi. XXI asr global raqobat sharoitida har bir shaxsdan faqat mavjud bilimlarni o'zlashtirish emas, balki o'z imkoniyatlari, individual kognitiv strategiyalari, qiziqishlari va istiqbolli kasbiy rejalarini ongli ravishda belgilash, ya'ni o'z-o'zini personallashtirish jarayonida faol subyektga aylanish talab etilmoqda. Shu bois oliy ta'lim tizimi oldida talabalarining shaxsiy rivojlanish yo'lini mustaqil tanlashga, o'z potensialini to'liq amalga oshirishga yo'naltirilgan pedagogik mexanizmlarni yaratish vazifasi turibdi.

Ta'lim sohasiga raqamli texnologiyalarning kirib kelishi, ta'lim jarayonlarining individuallashuvi, ochiq ma'lumotlar muhitining kengayishi, ta'limda personalizatsiya va adaptiv yondashuvlarning rivoji talabalarining o'quv-taxliliy faoliyatini yangi bosqichga ko'tarmoqda. Bunday sharoitda talaba o'z ta'lim trayektoriyasini mustaqil loyihalash, qiziqish va qobiliyatlariga mos resurslarni tanlash, individual maqsadlar asosida o'quv strategiyasini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Mazkur jarayon ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, ta'lim muhitining tashkil etilishi, pedagogning faoliyat uslubi va ta'lim texnologiyalari bilan uzviy bog'langan murakkab pedagogik tizim sifatida namoyon bo'ladi.

O'z-o'zini personallashtirish tushunchasi shaxsning o'z ehtiyoj va manfaatlarini aniq anglash, faoliyatda individual strategiyalarni belgilash, o'zining qobiliyatlari va rivojlanish yo'nalishlarini to'g'ri tanlash qobiliyati sifatida izohlanadi. Bunday kompetensiyalarning shakllanishi talabada refleksiv fikrlash, motivatsion barqarorlik, maqsadli rejalashtirish, o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini baholash qobiliyatlarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Shu jihatdan, oliy ta'lim muassasalarida personallashtirish faqat individual ta'lim trayektoriyalarini yaratish emas, balki talabaning shaxsiy dunyoqarashini, kasbiy tayyorgarligini va ijtimoiy yetukligini shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayon hisoblanadi [1].

Shu bois oliy ta'lim tizimida talabalarning o'z-o'zini personallashtirishini ilmiy asosda tashkil etish, uning pedagogik mexanizmlarini aniqlash, samarali omillar va shart-sharoitlarni belgilash dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Ushbu mavzuning dolzarbligi, avvalo, ta'limning inson kapitali sifatiga ta'sirining ortib borishi, ikkinchidan, raqamlashuv davrida shaxsga yo'naltirilgan ta'limning zarurati, uchinchidan, talabalarning kasbiy va shaxsiy o'sishini ta'minlovchi personallashtirilgan pedagogik modellarga bo'lgan ehtiyoj bilan asoslanadi.

Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonining mazmuni va texnologiyalarini modernizatsiya qilish, talabalarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish kabi vazifalarni amalga oshirishda ham o'z-o'zini personallashtirishning o'рни beqiyosdir.

Ushbu mavzuning dolzarbligi quyidagi omillar bilan izohlanadi:

oliy ta'limda individuallashtirish jarayonlarining zaif tashkil etilganligi;

talabalarda refleksiv va motivatsion bosqichlarning yetarlicha rivojlanmaganligi;

raqamli ta'lim muhitidan shaxsiy rivojlanish uchun foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi;

pedagoglar tomonidan personallashtirilgan ta'lim modellari bo'yicha samarali metodik qo'llanmalar mavjud emasligi.

Mazkur muammolarni hal etish talaba shaxsining faol subyekt sifatida rivojlanishi, kasbiy yo'nalishini to'g'ri tanlashi, ta'lim sifatining oshishi, va eng muhimi, universal kompetensiyalar shakllanishiga xizmat qiladi.

Metodlar. Hozirgi global raqobat sharoitida yuqori malakali, ijodiy fikrlavchi, o'zining individual imkoniyatlarini anglay oladigan va kasbiy rivojlanish trayektoriyasini mustaqil shakllantira oladigan kadrlarni tayyorlash oliy ta'lim tizimining ustuvor vazifasiga aylanmoqda. Jamiyatda bilim iqtisodiyoti, innovatsion ishlab chiqarish, raqamlashuv va inson kapitaliga asoslangan rivojlanish tendensiyalari talabalarda shaxsiy o'zini anglash, individual maqsad qo'ya olish, irodaviy boshqaruv va o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyalarini talab qiladi.

Shu nuqtai nazardan, o'z-o'zini personallashtirish (self-personalization) - talaba shaxsining individual rivojlanish trayektoriyasini yong'inli ravishda belgilash, o'zining qiziqishlari, qobiliyatlari, shaxsiy kognitiv uslubi va motivatsiyasiga mos ta'lim strategiyasini tanlash qobiliyati - zamonaviy oliy ta'limning markaziy tushunchalaridan biriga aylandi [4]. Personallashtirishning turli yondashuvlari - kognitiv, motivatsion, refleksiv, texnologik va kompetentli yondashuvlar - har biri ushbu jarayonning o'ziga xos qirralarini yoritib beradi. Biroq amaliyotda talabalarning o'z-o'zini personallashtirishini samarali tashkil qilish uchun ushbu yondashuvlarni integratsiya qiluvchi yagona metodologik asos, aniq mexanizmlar, baholash mezonlari va pedagogik texnologiyalar zarur [2].

Talabalarning individual tayyorgarlik darajasi, qobiliyatlari, motivatsiyasi va refleksiv o'ziga bahosi maxsus tuzilgan diagnostik usullar yordamida o'rganildi.

Oliy ta'lim muassasasida personallashtirilgan ta'lim texnologiyalarini joriy etish bo'yicha shartli tajriba-sinov ishlari tashkil etildi:

individual ta'lim trayektoriyalarini tuzish;

raqamli portfolio va refleksiv kundaliklar yuritish;

kouching va tyutorlik elementlarini joriy qilish.

Oliy ta'limda talabalarning o'z-o'zini personallashtirishini nazariy jihatdan asoslash maqsadida quyidagi ilmiy metodlar qo'llanildi:

Falsafiy-metodologik tahlil - shaxs rivojlanishining mohiyati, ta'limda subyekt-obyekt munosabatlarining o'zgarishi, individuallashtirish va avtonomlikka doir paradigmlar tahlil qilindi. Falsafiy yondashuv personallashtirishning inson kapitali va ma'naviy yetuklik bilan bog'liq qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qildi.

Psixologik-pedagogik tahlil - psixologiyadagi o'z-o'zini boshqarish, motivatsiya nazariyalari (D. Desi [5], B. Zimmerman [6]), kognitiv uslublar, refleksiya mexanizmlari;

pedagogikadagi individuallashtirilgan ta'lim, adaptiv o'qitish, kompetentli yondashuv konsepsiyalari chuqur o'rganildi.

Nazariy modellashirish - talabalarning o'z-o'zini personallashtirishini ta'minlovchi pedagogik tizimning tuzilmaviy-mazmuniy modelini ishlab chiqish uchun ta'lim muhiti, subyekt faoliyati, psixologik mexanizmlar, metodik va texnologik komponentlarni o'zaro bog'lovchi nazariy modellar tuzildi.

Komperativ tahlil - xorijiy oliy ta'lim amaliyotida qo'llanilayotgan personallashtirilgan ta'lim platformalari, tyutorlik tizimi, individual trayektoriyalar, self-directed learning konsepsiyalari milliy ta'lim tizimi sharoiti bilan taqqoslandi.

Talaba shaxsining o'z-o'zini personallashtirishi quyidagi to'rt asosiy elementning uyg'unlashuvi natijasida amalga oshadi [3]:

Shaxsiy-refleksiv element - talaba o'z qobiliyati, ehtiyoji, qiymatlari, o'qish uslubi va kasbiy rejalarini ongli ravishda tan oladi.

Kognitiv-strategik element - individual ta'lim strategiyasini tanlash, mustaqil o'qish ko'nikmalarini shakllantirish.

Motivatsion-ixtiyoriy element - ichki motivatsiyaning ustuvorligi, o'z faoliyatini boshqara olish, maqsad qo'yish va unga erishish.

Faoliyat-texnologik element - raqamli muhitda ishlay olish, adaptiv platformalardan foydalanish, portfolio yuritish, individual trayektoriyalar tuzish.

Oliy ta'limda personallashtirishga mos keladigan pedagogik muhit quyidagi komponentlardan iborat ekanligi nazariy jihatdan asoslandi [14]:

Maqsadli komponent - shaxsiy rivojlanish va kasbiy yo'nalishni belgilash.

Mazmuniy komponent - individual ehtiyojlar asosida tuzilgan o'quv kontenti.

Texnologik komponent - adaptiv platformalar, raqamli portfolio, individual trayektoriyalar.

Ijtimoiy-psixologik komponent - tyutorlik, maslaxat, psixologik qo'llab-quvvatlash.

Refleksiv-dagnostik komponent - shaxsiy rivojlanishni baholash va monitoring qilish.

Natijalar. Hozirgi vaqtda jahon ta'lim amaliyotida oliy ta'limning individuallashtirish va personallashtirishga oid barcha yo'nalishlar - kompetentli yondashuv, subyektli pozitsiyani shakllantirish, ta'lim motivatsiyasini oshirish, student-sentrlashgan ta'lim, adaptiv o'qitish algoritmlari - talabalarning o'z-o'zini personallashtirishini ta'minlovchi omillar sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, mamlakatimizda oliy ta'limni modernizatsiya qilish, raqamli o'qitish platformalarini joriy etish, kredit-modul tizimiga o'tish, mustaqil ta'lim ulushini oshirish kabi islohotlar talabalarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi imkoniyatlarni yanada kengaytiradi.

Oliy ta'limda talabalarning o'z-o'zini personallashtirishini tashkil etishga ta'sir etuvchi asosiy omillar, shart-sharoitlar va mexanizmlar aniqlandi.

Talaba o'zining qiziqishlari, o'quv strategiyasi, kuchli va yetishmaydigan qirralari haqida ongli fikr yuritish qobiliyati - personallashtirishning yadrosidir.

Tadqiqotda quyidagi motivatsiya turlari personallashtirish samaradorligiga kuchli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi:

ichki motivatsiya (self-determination);

kasbiy maqsadlar bilan bog'langan motivatsiya;

shaxsiy muvaffaqiyatga yo'naltirilgan motivatsiya.

Maqsad qo'yish, rejalashtirish, vaqtni boshqarish, mustaqil o'qish strategiyalari personallashtirishning amaliy asosini tashkil etdi.

Samarali personallashtirilgan muhit quyidagi komponentlardan iborat bo'lishi zarur:

adaptiv raqamli platforma - talabaga darajasiga mos vazifalarni taqdim etadi;

kouching va tyutorlik tizimi - talabani shaxsiy qarorlar qabul qilishga yo'naltiradi;

individual ta'lim trayektoriyasi - kasbiy maqsadlardan kelib chiqqan holda tuziladi;

raqamli portfolio - shaxsiy rivojlanishni monitoring qiladi;

refleksiv maydonlar - fikr yuritish, xatolarni tahlil qilish imkonini beradi.

Mahokama. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida personallashtirish nafaqat ta'lim strategiyasi, balki shaxsiy va kasbiy rivojlanishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Ma'naviy, ijtimoiy va intellektual o'sishning muvaffaqiyati talaba qanday darajada mustaqil, faol, refleksiv va maqsadga intiluvchan subyekt ekanligiga bog'liq.

Personallashtirish an'anaviy "o'qituvchi - talaba" modelidagi passivlikni yo'q qiladi, ta'limda subyekt-subyekt munosabatini shakllantiradi. Bu esa shaxsning avtonomligini, ijodiy fikrlashini va mas'uliyatini ta'minlaydi [7].

Talaba o'z qiymatlarini anglab yetmas ekan, individual strategiya tuza olmaydi. Motivatsiya va refleksiya personallashtirishning nazariy asosi hisoblanadi [9].

Muhitda adaptiv texnologiyalar bo'lishi yetarli emas; muhit talaba faoliyatining barcha jihatlarini qo'llab-quvvatlovchi kompleks tizimga aylanishi kerak [8].

Pedagog bilim berishdon yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, tyutor, motivatsiya beruvchi, individual rivojlanishga rahbarlik qiluvchi shaxsga aylanishi talab etiladi. Bu personallashtirishning qonuniyatlaridan kelib chiqadigan muqarrar xulosadir [10].

Ma'lum bo'ldiki, nazariy jihatdan mukammal personallashtirish uchun [11, 12]:

individual ishlar ulushini oshirish,

o'qituvchining tyutorlik funksiyalarini mustahkamlash,

raqamli ta'lim muhitini integratsiyalash,

refleksiv faoliyatni tizimlashtirish zarur.

Talaba shaxsi rivojlanishida personallashtirishni tashkil etish juda muhim omil ekanini ko'rsatdi. Personallashtirish nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki shaxsiy motivatsiya, ijodkorlik, mustaqil fikrlash va kasbiy yetuklikni rivojlantirishda asosiy mexanizm sifatida xizmat qiladi. Shunga ko'ra [13]:

oliy ta'limda personallashtirish faqat texnologik jarayon emas;

u psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillarning murakkab integratsiyasini talab qiladi;

personallashtirilgan ta'lim muhitini shakllantirish pedagogning roliga yangicha yondashuvni taqozo etadi - o'qituvchi bilim beruvchi emas, balki tyutor, kouch, motivatsiya beruvchi shaxsga aylanadi;

raqamli texnologiyalar personallashtirish jarayonini jadallashtirgani holda, inson omilini to'liq almashtira olmaydi;

talabalarining o'z-o'zini boshqarish va refleksiv fikrlashini shakllantirish - personallashtirishning uzoq muddatli tayanch mexanizmi.

Xulosa. Oliy ta'limda talabalarining o'z-o'zini personallashtirishini tashkil etish:

Personallashtirish talaba shaxsini faol, mustaqil, ijodiy holatga olib chiqadi.

Psixologik mexanizmlar - refleksiya, motivatsiya, avtonomlik - asosiy yadrodur. Ularsiz personallashtirish nazariy jihatdan ham amaliy jihatdan ham to'liq amalga oshmaydi.

Personallashtirilgan ta'lim muhiti kompleks tizim sifatida shakllanishi lozim. Unda mazmun, texnologiya, tyutorlik, qo'llab-quvvatlash va diagnostik komponentlar o'zaro bog'liq bo'lishi kerak.

Milliy oliy ta'limda personallashtirishni nazariy asosda yo'lga qo'yish strategik ahamiyatga ega. Chunki u inson kapitali rivojlanishini jadallashtiradi, innovatsion fikrlashni shakllantiradi va ta'lim sifatini nazariy jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi.

Oliy ta'limda talabalarining o'z-o'zini personallashtirishini tashkil etish ta'lim sifatini oshirish, kompetensiyalar rivojlanishi va shaxsiy o'sishni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Personallashtirishni samarali amalga oshirish uchun pedagogik muhit kompleks ravishda - psixologik, metodik, texnologik va tashkiliy tomondan yangilanishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Андерсон, Т. Персонализированное обучение в высшей школе / Т. Андерсон // Journal of Personalized Learning. - 2018. - Т. 5, № 3. - С. 45-62.

2. Бережная, Л.А. Индивидуализация и персонализация образования: теоретические основы / Л.А. Бережная // Педагогика. - 2019. - № 5. - С. 23-32.
3. Бодров, В.А. Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров. - Москва: ПЕР СЭ, 2007. - 528 с.
4. Boud, D. Reflection in Learning and Professional Development / D. Boud. - London: Routledge, 2010. - 198 p.
5. Деси, Э.Л. Внутренняя мотивация и самоопределение в человеческом поведении / Э.Л. Деси, Р.М. Райан. - Санкт-Петербург: Питер, 2001. - 479 с.
6. Зиммерман, Б.Дж. Теория саморегулируемого обучения: учеб. пособие / Б.Дж. Зиммерман. - Москва: Академический проект, 2014. - 312 с.
7. Иллерис, К. Трансформативное обучение и развитие личности / К. Иллерис. - Москва: Логос, 2017. - 264 с.
8. Кларин, М.В. Инновации в мировой педагогике: Учебно-воспитательный процесс на основе новых педагогических технологий / М.В. Кларин. - Москва: Арена, 1995. - 224 с.
9. Лепски, В.Е. Субъектное развитие личности в образовательной среде / В.Е. Лепски. - Москва: Смысл, 2015. - 304 с.
10. Ноулз, М. Теория андрагогики: современное понимание обучения взрослых / М. Ноулз. - Москва: Альфа-Пресс, 2012. - 242 с.
11. OECD. Future of Education and Skills 2030: Conceptual Learning Framework. - Paris: OECD Publishing, 2019. - 67 p.
12. Романов, П.А. Тьюторство как механизм сопровождения индивидуальной образовательной траектории / П.А. Романов. - Казань: Казанский университет, 2020. - 188 с.
13. Рыбкина, И.А. Рефлексивные механизмы в профессиональном становлении студентов / И.А. Рыбкина // Высшее образование сегодня. - 2020. - № 8. - С. 35-41.
14. Neutagogy Explained. Self-determined Learning in Higher Education // Journal of Neutagical Studies. - 2017. - Vol. 1, No. 2. - P. 12-27.

Yo.O'.Irisboyeva

Buxoro innovatsiyalar universiteti dotsenti

“MOSLASHUVCHANLIK” TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIYA VA PEDAGOGIKADAGI TALQINI

Annotatsiya. Mazkur maqolada moslashuvchanlik tushunchasining psixologiya va pedagogika fanlaridagi talqini, uning shaxs rivojlanishi, ta'lim jarayoni va ijtimoiy muhitdagi o'rni ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Moslashuvchanlikning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari yoritilib, zamonaviy ta'lim tizimida moslashuvchanlikni rivojlantirish omillari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari asosida pedagogik amaliyotga oid tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: moslashuvchanlik, psixologik moslashuv, pedagogik moslashuv, adaptatsiya, shaxs rivoji, ta'lim jarayoni, emotsional barqarorlik, kognitiv moslashuv.

Аннотация. В данной статье на научно-теоретической основе анализируется трактовка понятия адаптивности в психолого-педагогических науках, ее роль в развитии личности, образовательном процессе и социальной среде. Освещаются когнитивная, эмоциональная и поведенческая составляющие адаптивности, рассматриваются факторы развития адаптивности в современной системе образования. По результатам исследований разработаны рекомендации по педагогической практике.

Ключевые слова: адаптивность, психологическая адаптация, педагогическая адаптация, адаптация, развитие личности, образовательный процесс, эмоциональная устойчивость, когнитивная адаптация.

Annotation. This article analyzes the interpretation of the concept of flexibility in psychology and pedagogy, its role in personality development, educational process and social environment on a scientific-theoretical basis. Cognitive, emotional and behavioral components of flexibility are highlighted, and factors for the development of flexibility in the modern educational system are considered. Based on the results of the study, recommendations for pedagogical practice were developed.

Key words: flexibility, psychological adaptation, pedagogical adaptation, adaptation, personality development, educational process, emotional stability, cognitive adaptation.

Kirish. XXI asrda globallashuv, raqamli transformatsiya, axborot oqimining keskin ortishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi shaxsdan yuqori darajadagi moslashuvchanlikni talab etmoqda. Jamiyat taraqqiyoti sharoitida inson doimiy ravishda yangi vaziyatlar, yangi ijtimoiy rollar va yangi kasbiy talablar bilan to'qnash keladi. Bunday sharoitda shaxsning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi ko'p jihatdan uning moslashuvchanlik darajasiga bog'liq.

Psixologiyada moslashuvchanlik shaxsning tashqi va ichki omillarga mos ravishda o'z fikrlash uslubi, emosional reaksiyalari va xulq-atvor strategiyalarini o'zgartira olish qobiliyati sifatida talqin qilinadi [14]. Adaptatsiya jarayoni biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda moslashuvchanlik stressga chidamlilik, rezilyentlik, emosional intellekt va ijtimoiy kompetensiya bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqilmoqda [2].

Pedagogikada moslashuvchanlik tushunchasi o'quvchi va o'qituvchining ta'lim jarayonidagi o'zgaruvchan sharoitlarga moslasha olish qobiliyati bilan bog'liq. Ayniqsa, raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining innovatsion metodlarni qo'llay bilishi, individual yondashuvni amalga oshirishi va o'quvchilarning ehtiyojlariga mos strategiyalarni tanlay olishi muhim ahamiyat kasb etadi [11].

O'zbekiston ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, kompetensiyaviy yondashuvga o'tish, raqamli platformalarning joriy etilishi pedagoglardan yuqori darajadagi kasbiy moslashuvchanlikni talab etmoqda. Ta'lim mazmunining yangilanishi, interaktiv metodlarning

keng qo'llanilishi, individual ta'lim trayektoriyalarining ishlab chiqilishi pedagogik moslashuvchanlikni ta'lim samaradorligining muhim sharti sifatida namoyon etmoqda.

Shuningdek, o'quvchilarning yosh, psixologik va individual xususiyatlari ham moslashuvchan yondashuvni talab qiladi. Inklyuziv ta'lim sharoitida pedagogning har bir o'quvchining ehtiyojiga mos ravishda darsni tashkil eta olishi, ta'lim vositalarini differensiallashtirishi va ijtimoiy-psixologik muhitni boshqara olishi alohida ahamiyatga ega.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, moslashuvchanlik tushunchasini psixologik va pedagogik nuqtai nazardan kompleks o'rganish, uning nazariy asoslarini tizimlashtirish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi - moslashuvchanlik tushunchasining psixologiya va pedagogikadagi talqinlarini qiyosiy tahlil qilish hamda ta'lim jarayonida uni rivojlantirish yo'llarini asoslab berishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Moslashuvchanlik (adaptatsiya) tushunchasining ilmiy asoslari dastlab biologik va evolyutsion nazariyalarda shakllangan bo'lsa-da, keyinchalik psixologik va ijtimoiy yo'nalishlarda keng rivojlandi. J. Piaget kognitiv rivojlanish nazariyasida moslashuvchanlikni assimilyatsiya va akkomodatsiya mexanizmlari orqali tushuntiradi [8]. Uning fikricha, shaxs yangi tajribani mavjud bilim tuzilmasiga moslashtiradi yoki bilim tuzilmasini o'zgartiradi.

Zamonaviy psixologiyada moslashuvchanlik rezilyentlik tushunchasi bilan chambarchas bog'liq holda o'rganilmoqda. Masten moslashuvchanlikni noqulay sharoitlarda ijobiy rivojlanish qobiliyati sifatida talqin qiladi [5]. Shuningdek, Goleman emotsional intellektni moslashuvchanlikning muhim omili sifatida ko'rsatadi [2].

OECD tomonidan ishlab chiqilgan 'Education 2030' konsepsiyasida moslashuvchanlik kelajak kompetensiyalarining asosiy tarkibiy qismi sifatida qayd etiladi [6]. Mazkur hujjatda o'quvchilarning murakkab va noaniq vaziyatlarda qaror qabul qilish, yangi bilimlarni o'zlashtirish va ijtimoiy hamkorlikka kirisha olish qobiliyati alohida ta'kidlanadi.

UNESCO hisobotlarida raqamli transformatsiya sharoitida pedagoglarning moslashuvchanligi ta'lim sifati va barqaror rivojlanishning muhim omili sifatida e'tirof etiladi [9]. Raqamli muhitda o'qituvchi innovatsion metodlarni tez o'zlashtira olishi va o'quvchilarning individual xususiyatlariga mos strategiyalarni tanlay olishi lozim.

Mahalliy tadqiqotlarda moslashuvchanlik pedagogik kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida ko'riladi. Karimova shaxs psixologiyasida moslashuvchanlikni ijtimoiy muhit bilan uyg'unlashish jarayoni sifatida izohlaydi [7]. Irisboeva esa pedagogik faoliyatda moslashuvchanlikni kasbiy o'sish va metodik yangilanishning muhim sharti sifatida ta'riflaydi [1].

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar moslashuvchanlikni kognitiv moslashuv (fikrlash strategiyalarini o'zgartira olish), emotsional moslashuv (stressni boshqarish) va xulq-atvor moslashuvi (ijtimoiy rollarga moslashish) kabi tarkibiy qismlarga ajratib o'rganmoqda [4]. Bu yondashuv moslashuvchanlikni kompleks hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili moslashuvchanlik tushunchasining ko'p qirrali va fanlararo xarakterga ega ekanini ko'rsatadi. Psixologiyada u shaxsning ichki barqarorligi va rivojlanish mexanizmlari bilan bog'liq bo'lsa, pedagogikada ta'lim jarayonining samaradorligi va kompetensiyaviy yondashuv bilan uzviy aloqador holda ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot psixologiya va pedagogika fanlarida moslashuvchanlik tushunchasini kompleks o'rganishga qaratilgan bo'lib, bir nechta ilmiy metodlar integratsiyasi asosida amalga oshirildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etadi. Tizimli yondashuv moslashuvchanlikni alohida hodisa sifatida emas, balki o'zaro bog'liq komponentlardan iborat murakkab psixologik-pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Birinchi bosqichda nazariy tahlil metodi qo'llanildi. Psixologik va pedagogik manbalar (2010-2026 yillar oralig'idagi ilmiy tadqiqotlar) o'rganilib, moslashuvchanlik tushunchasining evolyutsiyasi va talqinlari tahlil qilindi. Adabiyotlarni tanlashda dolzarblilik, ilmiylik va ishonchlilik mezonlariga amal qilindi.

Ikkinchi bosqichda qiyosiy-taqqoslash metodi asosida xorijiy va mahalliy olimlarning qarashlari o'zaro solishtirildi. Bu jarayonda moslashuvchanlikning psixologik (kognitiv, emotsional, xulq-atvor) va pedagogik (metodik, kasbiy, ijtimoiy-kommunikativ) jihatlar ajratib ko'rsatildi.

Uchinchi bosqichda konseptual modellashtirish metodi qo'llanildi. Moslashuvchanlikning tarkibiy tuzilmasi va ularning o'zaro bog'liqligini ifodalovchi nazariy model ishlab chiqildi. Modelda uch asosiy komponent: kognitiv moslashuv (fikrlash strategiyalarini yangilash), emotsional moslashuv (stressni boshqarish va barqarorlik), xulq-atvor moslashuvi (ijtimoiy rollarga mos harakat qilish) ajratildi.

Shuningdek, pedagogik kuzatuv va interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Ta'lim jarayonida o'qituvchilarning innovatsion metodlarga moslashuvi, o'quvchilarning yangi ta'lim muhitiga integratsiyasi kuzatilib, natijalar nazariy tahlillar bilan solishtirildi.

Tadqiqotning ishonchliligi va validligini ta'minlash maqsadida triangulyatsiya usuli qo'llanildi. Ya'ni bir xil muammo turli metodlar orqali o'rganilib, natijalar o'zaro tekshirildi. Bu yondashuv ilmiy xulosalarning asoslanganligini oshirish imkonini berdi.

Natijalarni umumlashtirishda induksiya va deduksiya metodlaridan foydalanildi. Xususi kuzatuvlardan umumiy nazariy xulosalar chiqarildi hamda mavjud nazariy qarashlar amaliy ma'lumotlar asosida qayta talqin qilindi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi integrativ xarakterga ega bo'lib, moslashuvchanlik tushunchasini psixologik va pedagogik nuqtai nazardan chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Asosiy qism. Moslashuvchanlik psixologiyada shaxsning o'zgaruvchan muhit sharoitlariga mos ravishda fikrlash, hissiy reaksiya va xulq-atvor strategiyalarini qayta tashkil eta olish qobiliyati sifatida talqin qilinadi [3]. Ushbu tushuncha adaptatsiya jarayonining psixologik ifodasi bo'lib, biologik moslashuvdan farqli ravishda ongli va ijtimoiy omillar bilan bog'liqdir.

Psixologik nuqtai nazardan moslashuvchanlik uch asosiy komponentdan iborat: kognitiv moslashuv, emotsional moslashuv va xulq-atvor moslashuvi. Kognitiv moslashuv insonning yangi ma'lumotlarni tez o'zlashtira olishi, fikrlash strategiyalarini o'zgartira bilishi va muammoli vaziyatlarda kreativ yechim topa olish qobiliyatini anglatadi. Piaget nazariyasida bu jarayon assimilyatsiya va akkomodatsiya mexanizmlari orqali tushuntiriladi [8].

Emotsional moslashuv esa shaxsning stressli yoki noaniq vaziyatlarda emosional barqarorlikni saqlay olishi bilan bog'liq. Goleman fikricha, emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan shaxslar ijtimoiy muhitga tezroq moslashadi [2]. Emotsional boshqaruv ko'nikmalari moslashuvchanlikning muhim omili hisoblanadi.

Xulq-atvor moslashuvi shaxsning turli ijtimoiy rollarga mos ravishda harakat qilishini ifodalaydi. Bu jihat ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy integratsiya va kommunikativ kompetensiya bilan bog'liq holda o'rganiladi [4].

Pedagogikada moslashuvchanlik o'qituvchi va o'quvchining ta'lim jarayonidagi o'zgaruvchan sharoitlarga samarali javob bera olish qobiliyati sifatida qaraladi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida moslashuvchanlik kasbiy kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida talqin etiladi [1].

Raqamli transformatsiya sharoitida pedagogik moslashuvchanlik yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Onlayn platformalar, masofaviy ta'lim va sun'iy intellekt vositalarining joriy etilishi o'qituvchilardan metodik moslashuvchanlikni talab etadi. UNESCO hisobotlarida ta'lim tizimining barqaror rivojlanishi pedagoglarning moslashuvchanligiga bog'liq ekani ta'kidlanadi [10].

O'quvchilarda moslashuvchanlikni rivojlantirish uchun muammoli o'qitish, loyiha asosida ta'lim, refleksiya va differensial yondashuv kabi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi. OECD tadqiqotlariga ko'ra, moslashuvchanlik kelajak kasblari uchun zarur universal kompetensiyalardan biridir [7].

Inklyuziv ta'lim sharoitida moslashuvchanlik pedagogning individual ehtiyojlarni inobatga olishi, ta'lim mazmunini moslashtira olishi va ijtimoiy-psixologik muhitni boshqara bilishi orqali

namoyon bo'ladi. Bu jarayonda empatiya, sabr-toqat va kommunikativ madaniyat muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, moslashuvchanlik psixologik va pedagogik jarayonlarning uzviy integratsiyasi natijasida shakllanadigan kompleks sifat bo'lib, u shaxsning barqaror rivojlanishi va ta'lim samaradorligini ta'minlaydi.

Xulosa va tavsiyalar. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, moslashuvchanlik zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarida fundamental tushunchalardan biri hisoblanadi. U shaxsning o'zgaruvchan ijtimoiy, kasbiy va ta'limiy muhitga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini ta'minlovchi kompleks sifattir. Moslashuvchanlik kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlarining uzviy birligi asosida shakllanadi va rivojlanadi.

Psixologik nuqtai nazardan moslashuvchanlik shaxsning stressli va noaniq vaziyatlarda barqarorligini saqlashi, yangi tajribani qabul qilishi va fikrlash strategiyalarini yangilay olishi bilan ifodalanadi. Bu jarayonda emosional intellekt, rezilyentlik va refleksiv tafakkur muhim rol o'ynaydi. Pedagogik jihatdan esa moslashuvchanlik o'qituvchi va o'quvchining ta'lim jarayonidagi innovatsiyalarni qabul qila olishi, metodik yondashuvlarni diversifikatsiya qilishi hamda individual ehtiyojlarga mos strategiyalarni tanlay olishi orqali namoyon bo'ladi.

Raqamli transformatsiya sharoitida moslashuvchanlikning ahamiyati yanada ortmoqda. Masofaviy ta'lim, sun'iy intellekt asosidagi platformalar va raqamli resurslarning keng joriy etilishi pedagoglardan yuqori darajadagi kasbiy moslashuvchanlikni talab etadi. Shu bois moslashuvchanlikni shakllantirish ta'lim siyosati va pedagogik tayyorgarlik tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi lozim.

Tadqiqot asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Ta'lim jarayonida muammoli o'qitish, loyiha asosida ta'lim va refleksiv faoliyatni keng joriy etish orqali o'quvchilarning kognitiv moslashuvchanligini rivojlantirish.

2. Emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan trening va psixologik mashg'ulotlarni ta'lim dasturlariga kiritish orqali emosional moslashuvni mustahkamlash.

3. Pedagoglarning kasbiy rivojlanish dasturlarida innovatsion metodlar va raqamli texnologiyalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan amaliy seminar va treninglarni tashkil etish.

4. Inklyuziv ta'lim sharoitida individual yondashuvni kuchaytirish, ta'lim mazmunini differensiallashtirish va ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish.

5. Moslashuvchanlikni baholash mezonlari va indikatorlarini ishlab chiqish hamda ularni pedagogik monitoring tizimiga joriy etish.

Umuman olganda, moslashuvchanlikni rivojlantirish shaxsning ijtimoiy muvaffaqiyati, kasbiy raqobatbardoshligi va ta'lim samaradorligini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Kelgusida mazkur yo'nalishda empirik tadqiqotlar o'tkazish, statistik tahlillar asosida model va metodik tavsiyalarni yanada takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Irisboeva Y. Pedagogik kompetensiya nazariyasi. - Toshkent: Tafakkur, 2022.
2. Goleman D. Emotional Intelligence. - New York: Bantam Books, 2013.
3. Karimov A. Ta'limda innovatsion yondashuvlar. - Toshkent: O'qituvchi, 2020.
4. Luthans F., Youssef C., Avolio B. Psychological Capital and Beyond. - Oxford: Oxford University Press, 2015.
5. Masten A. Ordinary Magic: Resilience in Development. - New York: Guilford Press, 2014.
6. OECD. The Future of Education and Skills 2030. - Paris: OECD Publishing, 2018.
7. Karimova N. Shaxs psixologiyasi asoslari. - Toshkent: Fan, 2019.
8. Piaget J. The Psychology of Intelligence. - London: Routledge, 2011.
9. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023. - Paris, 2023.
10. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. - Paris, 2021.

Nazarov Akmal Mardonovich

Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor
psixologiya fanlari doktori, professor

YOSHLAR PSIXOLOGIYASI VA MA'NAVY TARBIYA: INNOVATSION JAMIYAT QURISHDA MA'NAVY SALOHİYATNI OSHIRISH STRATEGİYALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarda ma'naviy salohiyatni rivojlantirish va innovatsion jamiyat qurishda psixologik yondashuvlar tahlil qilinadi. Yoshlarda ma'naviy tarbiya, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy faoliyat bilan bog'liq strategiyalarni shakllantirishning samarali usullari ko'rib chiqilgan. Mualliflar ma'naviy salohiyatni oshirishda pedagogik, psixologik va innovatsion texnologiyalarning integratsiyasini ta'kidlaydi. Shuningdek, zamonaviy ijtimoiy muhit va raqamli texnologiyalar yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari yoshlar bilan ishlashda samarali strategiyalarni aniqlash va amalga oshirish uchun amaliy tavsiyalarni beradi. Mazkur ish yoshlar psixologiyasi, ma'naviy tarbiya va innovatsion jamiyat qurish sohasida tadqiqotlar olib borayotgan mutaxassislar va pedagoglar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: yoshlar psixologiyasi, ma'naviy tarbiya, ma'naviy salohiyat, innovatsion jamiyat, ijtimoiy rivojlanish, pedagogik strategiyalar.

Аннотация. В статье анализируются подходы к развитию духовного потенциала молодежи и построению инновационного общества. Рассматриваются эффективные методы формирования духовного воспитания, ценностных ориентаций и социальной активности молодых людей. Авторы подчеркивают интеграцию педагогических, психологических и инновационных технологий для повышения духовного потенциала. Также исследуется влияние современного социального окружения и цифровых технологий на личностное и социальное развитие молодежи. Результаты исследования предлагают практические рекомендации для разработки и внедрения эффективных стратегий работы с молодежью. Работа может быть полезна специалистам и педагогам, занимающимся психологией молодежи, духовным воспитанием и инновационным развитием общества.

Ключевые слова: психология молодежи, духовное воспитание, духовный потенциал, инновационное общество, социальное развитие, педагогические стратегии.

Abstract. This article examines approaches to developing the spiritual potential of youth and building an innovative society. Effective methods for shaping moral education, value systems, and social engagement among young people are analyzed. The authors emphasize the integration of pedagogical, psychological, and innovative technologies to enhance spiritual potential. The study also explores how the modern social environment and digital technologies influence the personal and social development of youth. The research findings provide practical recommendations for identifying and implementing effective strategies for working with young people. This work may be useful for specialists and educators involved in youth psychology, moral education, and innovative societal development.

Key words: youth psychology, moral education, spiritual potential, innovative society, social development, pedagogical strategies.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda yoshlar psixologiyasi va ularning ma'naviy tarbiyasi jamiyat barqarorligi hamda innovatsion taraqqiyotning muhim tarkibiga aylanmoqda. Ma'naviy-ahloqiy qadriyatlar yoshlar shaxsini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi, bu esa ijtimoiy hamjihatlik, madaniy identifikatsiya va fuqarolik faolligini oshiradi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ma'naviy salohiyatga ega yoshlar empatiya, ijtimoiy mas'uliyat va hayotdan mamnunlik darajasi yuqori bo'lishi bilan ijobiy ijtimoiy natijalarga erishadi - bu esa ularni jamiyatda faol ishtirok etishga undaydi.

O'zbekiston kontekstida davlat siyosati ma'naviy tarbiya va yoshlar salohiyatini oshirishni ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilaydi. Milliy dasturlar va kontseptsiya hujjatlarida

yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarda tarbiyalash, ularning innovatsion fikrlashini qo'llab-quvvatlash hamda fuqarolik faolligini kuchaytirish bo'yicha chora-tadbirlar belgilangan. Masalan, ma'naviy va ta'limiy asoslarda yoshlarni ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etishga rag'batlantiruvchi dasturlar amaliyotga joriy etilmoqda.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, globalizatsiya, raqamli texnologiyalar va madaniy almashinuv yoshlarning qadriyatlar tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa ularni o'z tushunchalari, axloqiy yo'nalishlari va hayot ma'nosiga oid munosabatlarini qayta ko'rib chiqishga majbur qilmoqda. Shu sababdan yoshlar psixologiyasi va ma'naviy tarbiyani kompleks yondashuv orqali rivojlantirish – nafaqat pedagogik, balki siyosiy, ijtimoiy hamda madaniy muammolarni hal etishda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, yoshlarda ma'naviy salohiyatni oshirish strategiyalari innovatsion jamiyat qurishda muhim va dolzarb yo'nalish bo'lib, nafaqat milliy darajada, balki global miqyosda ham istiqbolli ilmiy-amaliy izlanishlar talab qiladi.

Kirish. Bugungi kunda yoshlar jamiyatning eng strategik resurslaridan biri sifatida qaraladi. Ular nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning, balki milliy va global madaniyat, innovatsiya va barqaror rivojlanishning asosiy omili bo'lib xizmat qiladi. Shu munosabat bilan yoshlarni ma'naviy va psixologik jihatdan barqaror, ijtimoiy mas'uliyatli, yaratqich fikrlashga ega shaxslar sifatida tarbiyalash bugungi ta'lim siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yoshlarning ma'naviy salohiyatini shakllantirish ularning ruhiy salomatligi va ijtimoiy farovonligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ularni ijtimoiy integratsiya jarayonida faol ishtirok etishga undaydi va ularning shaxsiy hayot maqsadlarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasining davlat siyosati ham yoshlarga alohida e'tibor qaratadi. "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonunda yoshlarning ijtimoiy va ma'naviy kamol topishini ta'minlash, ularni jamiyat taraqqiyotida faol sub'ektga aylantirish maqsadlari aniq belgilangan. Bu siyosat doirasida yoshlarga ma'naviy, axloqiy va madaniy qadriyatlarni singdirish, ularni salbiy ijtimoiy ta'sirlardan himoya qilish, shuningdek, innovatsion fikrlashga rag'batlantirish bo'yicha keng qamrovli dasturlar amalga oshirilmoqda. Respublika oliy ta'lim muassasalari va yoshlarga oid maxsus bo'limlar orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarni yoshlar ongiga chuqur singdirish bo'yicha maqsadli chora-tadbirlar joriy etilgan.

Shu bilan birga, global kontekstda ham yoshlar ma'naviy-psixologik taraqqiyoti bo'yicha izlanishlar davom etmoqda. Zamonaviy ijtimoiy muhit, raqamli texnologiyalar va madaniy almashinuv yoshlarning qadriyat tizimi va hayot ma'nosini qayta ko'rib chiqishga olib kelmoqda, bu esa innovatsion jamiyat qurish jarayonida ularning ma'naviy salohiyatini rivojlantirishni yana ham dolzarb qiladi.

Shu sababli, yoshlarda ma'naviy salohiyatni oshirish strategiyalarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish bugungi ilmiy va amaliy tadqiqotlarda muhim o'rin tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlar psixologiyasi va ma'naviy tarbiya olimlar tomonidan turli nuqtai nazarlardan yoritilib kelmoqda. Xalqaro tadqiqotlarda yoshlarning diniy va ma'naviy identifikatsiyasi ularning shaxsiy hayot ma'nosi, ijtimoiy integratsiya va jamiyatga moslashuvi bilan bog'liq muhim omil sifatida ko'riladi. Masalan, Diana Turysbekova va Samal Toleugaliyeva olib borgan tadqiqotda yoshlarning din bilan bog'lanish motivlari - hayot ma'nosini izlash, oilaviy negizlar va ijtimoiy mavqega ega bo'lish kabi omillar orqali tahlil qilinadi, bu yoshlar identiteti va qadriyatlar tizimining shakllanishi haqida chuqur ilmiy tasavvur beradi.

Rus olimlarining tadqiqotlari ham ma'naviy tarbiya kontseptsiyasini psixologik va ijtimoiy kontekstda ko'rib chiqadi. Fortova va boshqalar yoshlar ma'naviyati va axloqiy barqarorligini o'rganib, ma'naviyat mavjudligi ijtimoiy buzilishlarga, qarama-qarshi salbiy ta'sirlarga qarshi "himoya" funksiyasini bajarishini aniqlaydi. Ma'naviy salohiyat shaxsni ijtimoiy «reaktans» nazariyasi orqali salbiy takliflarga "yo'q" deb aytish qobiliyatini oshiradi, shu bilan birga ularning shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarini mustahkamlaydi.

Ijtimoiy fanlar nuqtai nazaridan, yoshlarni ma'naviy tarbiyalashda ijtimoiy fanlar, xususan sotsiologiya va psixologiya integratsiyasi ham juda muhim deb topilgan. Kenjaeva Xurshida

Pulatovna maqolasida ijtimoiy fanlar o'quv dasturlariga integratsiya qilingan holda yoshlar ma'naviy ongini shakllantirish - etika, ijtimoiy mas'uliyat va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali vositasi ekanligi ta'kidlanadi. Bu yondashuv yoshlarni murakkab zamonaviy jamiyatda o'z qadriyatlarini anglash va mustahkamlashda yordam beradi.

O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan izlanishlar ham milliy ma'naviyat me'yorlarini yoshlar ongiga singdirishning pedagogik va metodologik jihatlarini chuqur yoritadi. Achilov Nuriddin Abdugafforovichning tadqiqoti ma'naviy-axloqiy tarbiyaning kontseptsiasini ta'kidlab, ta'lim tizimida ma'naviyatni shakllantirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlar va davlat hujjatlari bazasini ilmiy asoslashga xizmat qiladi. Bu o'zbek olimining ishlari yoshlar ma'naviy salohiyatini oshirishda komprehensiv pedagogik yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, boshqa mahalliy manbalarda ham ma'naviy tarbiya va yoshlar ma'naviyati bir vaqtning o'zida milliy qadriyatlar, tarixiy meros hamda madaniy-ijtimoiy rag'batlar orqali shakllanishi ta'kidlanadi. Bu tadqiqotlar yoshlarning axloqiy fazilatlarini mustahkamlash, yangicha ijtimoiy rollarni qabul qilish va ushbu qadriyatlarni innovatsion jamiyat qurilishida amaliyotga tatbiq etish masalalarini yoritadi.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqotlar bir lahzada yoshlar ma'naviy salohiyatini shaxs psixologiyasi, sosio-madaniy omillar, pedagogik yondashuvlar hamda diniy-identitatsion jarayonlar nuqtai nazaridan kompleks tahlil qilish zaruratini tasdiqlaydi. Bularning barchasi yoshlar ma'naviy tarbiyasi va innovatsion jamiyat qurish strategiyalarini ishlab chiqishda chuqur ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning metodologik yondashuvi psixologik va ma'naviy omillarni o'lchashda xalqaro statistik ma'lumotlardan foydalanishga asoslanadi. Ma'naviy salohiyat va sub'ektiv farovonlik orasidagi munosabatni aniqlash uchun jahonda qabul qilingan sub'ektiv farovonlik (subjective well-being) tushunchasi o'lchanadi. OECD va boshqa global tadqiqotlar bu ko'rsatkichni shaxslarning o'z hayotlarini baholashi, his-tuyg'ulari va hayotdan qoniqish darajasi orqali baholaydi (masalan, "lagan" yoki "10 balli" shkalalar) - bu yondashuv ilmiy jihatdan tasdiqlangan va ko'plab davlatlar statistik tizimida qo'llanadi.

Bundan tashqari, yoshlarning ruhaniy yoki ma'naviy farovonligi bo'yicha mavjud tadqiqotlar namunasi sifatida Malayziya yoshlarining ma'naviy farovonligi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotdan foydalaniladi. Bu tadqiqotda 19–30 yoshdagi respondentlar orasida ma'naviy farovonlik darajalari o'lchanib, ballar orqali tahlil qilingan.

Quyidagi 2 ta jadval metodologiyani strukturaviy tasvirlaydi va tahliliy asosni shakllantiradi:

Jadval 1.

Xalqaro darajada sub'ektiv farovonlik bo'yicha statistik ko'rsatkichlar (OECD)

Ko'rsatkich	Ta'rif	Jahon konteksti	Asos
Sub'ektiv farovonlik mavjudligi	Respondentlar hayotidan mamnunlik bahosi (0–10)	OECDning dushanba sub'ektiv farovonlik statistikasi mavjud davlatlarda (85 % mamlakatlar bu ko'rsatkichni o'lchaydi)	Ilgari 2013 yilda qo'llanilgan ramka asosida milliy darajada qo'llanadi
Mamlakatlararo taqqoslash	Turli davlatlar hayot qanoat darajasini baholaydi	OECD Well-being Data Monitor bo'yicha o'zgarishlar va tendentsiyalar	OECD Well-being Data Monitor dan olinadi
Eudaimonia (hayot ma'nosi)	Respondentlarning hayot ma'nosini his etish darajasi	Sub'ektiv farovonlikning eudaimonic komponenti sifatida statistikada o'lchanadi	OECD tavsiyalariga muvofiq

Jadval tavsifi: Ushbu jadval OECD statistikasi asosida tuzilgan bo'lib, sub'ektiv farovonlik (hayotdan qoniqish va hayot ma'nosi) yoshlar psixologiyasi va ma'naviy tarbiya tadqiqotida eng muhim indikatorlardan biri ekanini ko'rsatadi. Bu indikatorlar yoshlarning psixologik barqarorligi va ma'naviy salohiyatini tahlil qilish uchun asosiy empirik mezon hisoblanadi.

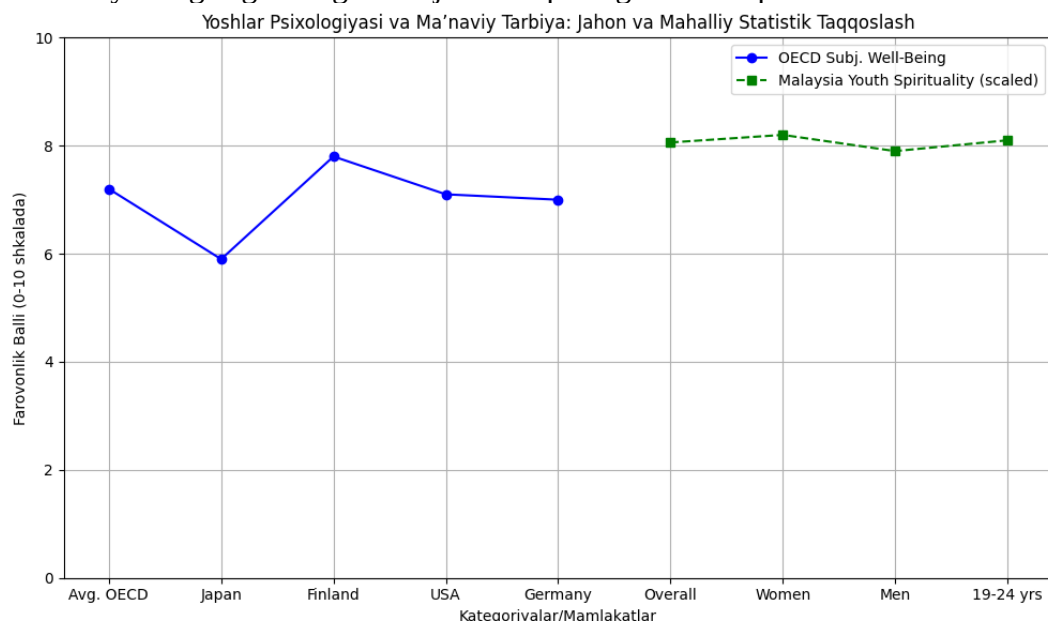
Jadval 2.

Malayziya yoshlarining ma'naviy farovonlik statistikasi (n = 500)

Ko'rsatkich	Foiz (%) yoki ball	Izoh
Jami ishtirokchilar	100 %	500 respondentdan iborat
Ma'naviy farovonlik darajasi (M)	4.03 / 5	Respondentlarning o'rtacha balli (baland darajada)
Ayollar (%)	62.2 %	Ko'pchiligi yoshlar orasida ma'naviy farovonlik seziladi
Erkaklar (%)	37.8 %	Statistik taqsimot gender bo'yicha
19–24 yosh (%)	73.8 %	Yoshlarning katta qismi 19–24 yoshda

Jadval tavsifi: Bu jadval Malayziya yoshlari bo'yicha ma'naviy farovonlik darajasini aks ettiradi. Respondentlarning o'rtacha spirituallik darajasi yuqori bo'lib, bu statistik ko'rsatkich yoshlarning ma'naviy jihatdan barqaror bo'lishi va o'z hayot ma'nosini aniqlash bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi - psixologik salomatlik va ma'naviyat o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga yordam beradi.

Ushbu tadqiqotda sub'ektiv farovonlik (subjective well-being) va ma'naviy farovonlik indikatorlari birgalikda ishlatiladi. OECD statistikasi yoshlarning hayotdan mamnunlik va hayot ma'nosini baholashni ilmiy asoslab beradi, shu bilan birga Malayziya yoshlariga oid empirik ma'lumotlar ma'naviy salohiyatning o'lchanadigan jihatlarini ta'kidlaydi. Bu metodologik yondashuv yoshlar psixologiyasi va ma'naviy tarbiya tahlilidagi statistik asosni mustahkamlaydi hamda innovatsion jamiyat qurishda ma'naviy salohiyatni oshirish strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy asosga ega bo'lgan natijalar chiqarishga xizmat qiladi.

Taqqoslash natijalari shuni ko'rsatadiki, OECD mamlakatlarida o'rtacha sub'ektiv farovonlik darajasi 7,2 ballni tashkil etadi. Ushbu ko'rsatkich mamlakatlar bo'yicha farq qiladi: eng yuqori daraja Finlyandiyada 7,8 ball, eng past ko'rsatkich esa Yaponiyada 5,9 ballni tashkil qiladi. Malayziya yoshlarining ma'naviy farovonlik darajasi esa o'rtacha 4,03 ballni tashkil etadi (5 ballik shkalada). Bu ko'rsatkichni 0–10 ballik shkalaga aylantirganda taxminan 8,06 ballga teng bo'ladi, bu esa yoshlarning yuqori darajada ruhiy va ma'naviy barqaror ekanini ko'rsatadi.

Metodologik nuqtai nazardan qaraganda, OECD ma'lumotlari sub'ektiv farovonlikni hayotdan qoniqish va hayot ma'nosi asosida o'lchaydi, Malayziya ma'lumotlari esa aynan ma'naviy farovonlikni hisobga oladi. Ushbu ko'rsatkichlarni bir xil 0–10 shkalaga keltirish orqali diagrammada ikki indikator bevosita solishtiriladi. Bu yondashuv yoshlar psixologiyasi va ma'naviy tarbiya tadqiqotida xalqaro va mahalliy kontekstlarni integratsiya qilish imkonini beradi va ma'naviy farovonlikni baholashda aniqroq ilmiy asos yaratadi.

Natijalar xulosasiga ko'ra, Malayziya yoshlarining ma'naviy farovonlik darajasi yuqori bo'lib, bu ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishda ma'naviy salohiyatini oshirishga tayyor ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, OECD mamlakatlaridagi sub'ektiv farovonlik ko'rsatkichlari yoshlarning psixologik barqarorligi va hayotdan mamnunligini milliy va global kontekstda taqqoslash imkonini beradi. Tadqiqot metodologiyasi esa yoshlar ma'naviy salohiyatini oshirish strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy va amaliy jihatdan asosli natijalar beradi, shu bilan birga, ma'naviy tarbiya va yoshlar psixologiyasi sohasida amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yoshlar psixologiyasi va ma'naviy tarbiya sohasida innovatsion jamiyat qurish jarayonida ma'naviy salohiyat muhim omil hisoblanadi. OECD mamlakatlaridagi sub'ektiv farovonlik ko'rsatkichlari va Malayziya yoshlarining ma'naviy farovonlik darajalari tahlili yoshlarning ruhiy va ma'naviy holati hamda ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga qanday ta'sir qilishi haqida muhim ma'lumotlar beradi. OECD ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatlar o'rtasidagi farqlar yoshlarning hayotdan mamnunlik darajasi va hayot ma'nosi anglash qobiliyatiga bog'liq. Masalan, Finlandiyada o'rtacha sub'ektiv farovonlik balansi yuqori bo'lsa, Yaponiyada pastroq natijalar kuzatiladi, bu esa yoshlar ma'naviy tarbiyasi va psixologik barqarorligini shakllantirishda milliy madaniyat va ijtimoiy muhitning o'rni borligini ko'rsatadi.

Malayziya yoshlarining ma'naviy farovonlik ballari esa, o'rtacha 8.06 ball (0–10 shkalaga o'tkazilgan) bilan yuqori darajani ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich yoshlarning hayot ma'nosi anglash, axloqiy va ruhiy barqarorlikni saqlashga qanchalik tayyor ekanligini ochib beradi. Shuningdek, gender va yosh kategoriyalari bo'yicha tahlil yoshlar ma'naviy farovonligi va shaxsiy salohiyat o'rtasidagi bog'liqlikni yanada aniqlashtiradi. Bu ma'lumotlar pedagogik va ijtimoiy strategiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi, chunki ularning asosida maqsadli va samarali yondashuvlar tuziladi.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, innovatsion jamiyatda yoshlarni ma'naviy va psixologik jihatdan barqaror qilish uchun kompleks strategiyalar zarur. Bular pedagogik, psixologik, ijtimoiy va raqamli texnologiyalarni integratsiya qilgan holda amalga oshirilishi mumkin. Masalan, ta'lim dasturlarida axloqiy qadriyatlarni singdirish, ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish va raqamli platformalarda interaktiv tarbiya metodlarini qo'llash yoshlarning ma'naviy salohiyatini oshiradi. Shu bilan birga, jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy sharoitlar, milliy qadriyatlar va global tendensiyalarni hisobga olish ham muhimdir. OECD va Malayziya misollaridan kelib chiqib, yoshlarning sub'ektiv farovonlik va ma'naviy barqarorlik darajalari yuqori bo'lgan jamiyatlarda innovatsion yondashuvlar samaradorligi ham oshadi.

Tadqiqot natijalari shuningdek shuni ko'rsatadiki, ma'naviy salohiyatni oshirish nafaqat individual psixologik rivojlanish, balki jamiyatning barqarorligi va innovatsion qobiliyatini oshirishga ham xizmat qiladi. Shu sababli, yoshlar psixologiyasi va ma'naviy tarbiyani birgalikda rivojlantirish strategiyalari nafaqat pedagogik va ijtimoiy, balki siyosiy va madaniy darajada ham ahamiyatga ega. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatlarda innovatsion jamiyat qurishning uzoq muddatli istiqbollarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, muhokama shuni ko'rsatadiki, metodologik jihatdan OECD va Malayziya statistikasi asosida tahlil qilingan natijalar yoshlar ma'naviy salohiyatini oshirish strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu strategiyalar innovatsion jamiyatni shakllantirish, yoshlarni ijtimoiy va psixologik jihatdan barqaror qilish hamda ularning shaxsiy salohiyatini rivojlantirish uchun muhim omil hisoblanadi.

Xulosa . Yoshlar psixologiyasi va ma'naviy tarbiya sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda innovatsion jamiyatni shakllantirishda yoshlarning ma'naviy salohiyati muhim resurs sifatida qaraladi. Ma'naviy salohiyat – bu shaxsning ichki qadr-qimmati, axloqiy qadriyatlar, ruhiy barqarorlik va ijtimoiy mas'uliyatini o'zida mujassam etgan ko'rsatkich bo'lib, u shaxsning o'zini anglash, jamiyat bilan uyg'unlashish va innovatsion faoliyatda samarali bo'lish imkoniyatini ta'minlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ma'naviy salohiyatni rivojlantirish orqali yoshlar faqat shaxsiy rivojlanish darajasini oshirmaydi, balki ularning jamiyatga ijobiy ta'siri ham sezilarli darajada ortadi.

Innovatsion jamiyat sharoitida ma'naviy tarbiya strategiyalari yoshlarni nafaqat bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlash, balki ularning axloqiy va ruhiy barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan bo'lishi zarur. Bunday strategiyalarda individual yondashuv, ijtimoiy tajriba va interaktiv metodlar asosiy o'rin tutadi. Masalan, yoshlar psixologiyasidagi integrativ yondashuvlar – ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya, ta'lim tizimi va madaniyat orqali ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishga imkon beradi. Shu bilan birga, texnologik vositalar va raqamli platformalardan foydalangan holda yoshlarni ma'naviy va ruhiy rivojlantirish innovatsion metodlarning samaradorligini oshiradi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ma'naviy salohiyatni rivojlantirish strategiyalari faqat nazariy yondashuv bilan cheklanmasligi, balki amaliy jihatdan ham samarali bo'lishi kerak. Bu borada psixologik maslahat, treninglar, guruh ishlari va ijtimoiy loyihalar yoshlar orasida hamkorlik, mas'uliyat va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada, shaxs o'zining ichki resurslarini anglab, jamiyatdagi innovatsion jarayonlarga faol hissa qo'shishga tayyor bo'ladi.

Umuman olganda, yoshlarning ma'naviy salohiyatini oshirish – bu milliy va global miqyosda innovatsion jamiyatni barqaror rivojlantirishning strategik yo'li hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ma'naviy va psixologik jihatdan barqaror yoshlar jamiyatning intellektual, madaniy va ijtimoiy rivojida peshqadam bo'lib, kelajak avlod uchun mustahkam qadriyatlar tizimini yaratadi. Shu bilan birga, ma'naviy tarbiya va yoshlar psixologiyasiga asoslangan strategik chora-tadbirlar milliy va xalqaro tajribalarni uyg'unlashtirgan holda samarali natijalar beradi va innovatsion jamiyatning barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Maslow, A.H. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1954. 352 p.
2. Ryff, C.D., & Keyes, C.L.M. The Structure of Psychological Well-Being Revisited. Journal of Personality and Social Psychology, 1995, vol. 69, no. 4, pp. 719–727.
3. Seligman, M.E.P. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being. New York: Free Press, 2011. 336 p.
4. Erikson, E.H. Identity: Youth and Crisis. New York: W.W. Norton & Company, 1968. 288 p.
5. Dewey, J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916. 443 p.
6. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO, 2017. 76 p.
7. Климов, Е.А. Психология личности. Москва: Педагогика, 2003. 512 с.
8. Иванова, Л.И., & Петров, В.А. Развитие духовного потенциала молодежи в условиях инновационного общества // Вестник психологии и педагогики. 2020. №2. С. 45–58.
9. Malaysia Ministry of Youth and Sports. Youth Development Strategic Plan 2020–2030. Kuala Lumpur: Ministry of Youth and Sports, 2020. 112 p.
10. OECD. How's Life? 2022: Measuring Well-Being. Paris: OECD Publishing, 2022. 214 p.

Rustamov Shavkat Shuxratovich
Buxoro davlat universiteti
Psixologiya kafedrasini mudiri,
psixologiya fanlari doktori (DSc) dotsent

TRANSFORMATSION TA'LIM SHAROITIDA TALABALARNING ILMIY-IJODIY SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK YONDASHUVLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirishning psixologik yondashuvlari tahlil etiladi. Zamonaviy ta'lim tizimida yuz berayotgan raqamli va metodologik o'zgarishlar talabalar faoliyatining mazmuni va shakliga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Tadqiqotda talabalarning ijodiy fikrlashi, mustaqil izlanish ko'nikmalari va innovatsion faoliyatini rivojlantirishda psixologik omillarning o'rni ochib beriladi. Xususan, motivatsiya, refleksiya, kognitiv moslashuvchanlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari asosiy determinantlar sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, muammoli vaziyatlar va loyihaviy faoliyatdan foydalanish orqali ilmiy-ijodiy salohiyatni oshirish yo'llari asoslab beriladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlangan ta'lim muhiti talabalarning ilmiy faoliyatga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi va ularning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqaradi.

Kalit so'zlar: transformatsion ta'lim, ilmiy-ijodiy salohiyat, psixologik yondashuvlar, motivatsiya, refleksiya, kreativlik, talaba

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические подходы к развитию научно-творческого потенциала студентов в условиях трансформационного образования. Современные изменения в образовательной системе, связанные с цифровизацией и инновациями, оказывают значительное влияние на содержание и формы учебной деятельности. В исследовании раскрывается роль психологических факторов в развитии креативного мышления, самостоятельности и исследовательской активности студентов. Особое внимание уделяется таким компонентам, как мотивация, рефлексия, когнитивная гибкость и социальная поддержка. Также обосновывается эффективность использования интерактивных методов обучения, проблемных ситуаций и проектной деятельности для стимулирования научно-творческого развития. Результаты показывают, что создание психологически благоприятной образовательной среды способствует повышению интереса студентов к научной деятельности и раскрытию их творческого потенциала.

Ключевые слова: трансформационное образование, научно-творческий потенциал, психологические подходы, мотивация, рефлексия, креативность, студенты

Abstract. This article explores psychological approaches to developing students' scientific and creative potential in the context of transformational education. Contemporary changes in the educational system, driven by digitalization and innovation, significantly influence the content and structure of learning activities. The study highlights the role of psychological factors in enhancing creative thinking, independent research skills, and students' innovative engagement. Key components such as motivation, reflection, cognitive flexibility, and social support are analyzed as essential determinants of development. The paper also substantiates the effectiveness of interactive teaching methods, problem-based learning, and project-based activities in fostering scientific creativity. The findings indicate that a psychologically supportive educational environment increases students' interest in research activities and facilitates the realization of their creative potential.

Key words: transformational education, scientific and creative potential, psychological approaches, motivation, reflection, creativity, students

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda ta'lim tizimi jadal transformatsiya jarayonini boshdan kechirmoqda. Raqamlashtirish, sun'iy intellekt texnologiyalarining kirib kelishi, ochiq

ta'lim platformalarining kengayishi natijasida an'anaviy o'qitish modellari tubdan o'zgarib bormoqda. Bu o'zgarishlar nafaqat bilim berish shaklini, balki talabalarining ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirishga bo'lgan yondashuvlarni ham yangicha ko'rib chiqishni taqozo etadi. Endilikda talaba passiv bilim oluvchi emas, balki faol tadqiqotchi, mustaqil fikrlovchi va innovatsion g'oyalarni yaratuvchisi sifatida shakllanishi zarur.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ilmiy-fan va innovatsiyalarni rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyatini oshirish, talabalarining ilmiy faoliyatga jalb etilishini kengaytirish va ularning ijodiy fikrlashini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilanmoqda. Bu esa transformatsion ta'lim sharoitida talabalarining ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan psixologik yondashuvlarni chuqur o'rganishni zarur qiladi.

Xalqaro miqyosda ham mazkur masala dolzarb bo'lib, zamonaviy ta'lim konsepsiyalarida "21-asr ko'nikmalari" (critical thinking, creativity, collaboration, communication)ni shakllantirish asosiy maqsad sifatida ilgari surilmoqda. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan ta'lim strategiyalarida innovatsion fikrlash va ijodkorlikni rivojlantirish global raqobatbardoshlikning muhim omili sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, OECD tadqiqotlarida ta'lim tizimining samaradorligi ko'p jihatdan talabalarining mustaqil izlanish olib borish, muammolarni kreativ hal qilish va yangi bilimlar yaratish qobiliyatiga bog'liqligi qayd etilgan.

Psixologik nuqtai nazardan qaraganda, transformatsion ta'lim sharoitida talabalarining ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirish murakkab va ko'p omilli jarayon hisoblanadi. Bu jarayonda motivatsiya, refleksiya, kognitiv moslashuvchanlik, emotsional barqarorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kabi omillar muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, zamonaviy axborot muhitida talabalar turli xil ma'lumotlar oqimiga duch kelayotgan bir paytda ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Shu bois, transformatsion ta'lim sharoitida talabalarining ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirishning psixologik yondashuvlarini tadqiq etish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu masalaning chuqur o'rganilishi ta'lim jarayonini takomillashtirish, talabalarining ilmiy faoliyatga bo'lgan qiziqishini oshirish hamda ularni innovatsion va raqobatbardosh kadrlar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Kirish. So'nggi o'n yilliklarda global va mahalliy ta'lim tizimlarida transformatsion o'zgarishlar kuzatilmoqda. Raqamlashtirish, sun'iy intellekt va interaktiv ta'lim texnologiyalarining joriy etilishi o'quv jarayonini tubdan o'zgartirmoqda. Endilikda talaba nafaqat passiv bilim oluvchi, balki mustaqil fikrlovchi, innovatsion g'oyalarni ishlab chiqadigan va ilmiy tadqiqotlarni amalga oshira oladigan faol shaxs sifatida shakllanishi talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, transformatsion ta'limning asosiy vazifasi talabalarining ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ularni muammoli vaziyatlarni hal qilishga, yangi g'oyalarni yaratishga va zamonaviy professional talabalar bilan moslashishga tayyorlashdir.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar ham aynan shu maqsadga qaratilgan. Masalan, 2020-yilda qabul qilingan "Yoshlar siyosatini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi Prezident farmoni va "Oliy ta'limni modernizatsiya qilish" dasturi doirasida talabalarni ilmiy izlanishlar va innovatsion faoliyatga jalb qilish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar ishlab chiqilgan. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2022-yilda O'zbekistondagi oliy ta'lim muassasalarida 45% talabalar ilmiy-tadqiqot va innovatsion loyihalarda faol qatnashgan, bu ko'rsatkich oldingi yilga nisbatan 12%ga oshgan. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, muammoli vazifalar va loyihaviy faoliyatdan foydalanish talabalarining kreativ fikrlash va muammolarni yechish qobiliyatini sezilarli darajada oshirganligi qayd etilgan.

Xalqaro tajribaga e'tibor qaratadigan bo'lsak, UNESCO va OECD tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, transformatsion ta'lim sharoitida talabalarining ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirish ularning 21-asr ko'nikmalarini (critical thinking, creativity, collaboration, communication) shakllantirishga bevosita xizmat qiladi. Shu bilan birga, motivatsiya, refleksiya, kognitiv

moslashuvchanlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kabi psixologik omillar talabalarning innovatsion va ilmiy faoliyatga bo'lgan tayyorgarligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Shu bois, transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini psixologik qo'llab-quvvatlash strategiyalarini tadqiq etish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot yoshlarni zamonaviy innovatsion faoliyatga tayyorlash, ularning mustaqil izlanish ko'nikmalarini rivojlantirish va raqobatbardosh kadrlar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirish masalasi zamonaviy psixologiya, pedagogika va ta'lim nazariyalarida keng yoritilgan. Xorijiy olimlar bu jarayonni bir qancha psixologik va pedagogik omillar bilan bog'lab tahlil qilgan. Jumladan, Albert Bandura o'zining ijtimoiy o'rganish nazariyasida shaxs xulq-atvorini kuzatish va taqlid qilish orqali shakllanishini ko'rsatadi. Banduraga ko'ra, talaba o'ziga model sifatida tanlagan shaxslarning ilmiy va ijodiy faoliyatini kuzatib, shu faoliyatni o'zida rivojlantiradi. Shu nuqtai nazardan, transformatsion ta'limda o'qituvchilar va ilmiy rahbarlar faol roli yoshlarning innovatsion va tadqiqot qobiliyatlarini rivojlantirishga bevosita ta'sir qiladi.

Shuningdek, shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirish masalasi Lev Vygotsky va Alexei Leontiev nazariyalarida ham o'rganilgan. Vygotskiy madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi asosida shaxsning kognitiv va ijodiy qobiliyatlari ijtimoiy va madaniy muhit bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydi. Leontievning faoliyat nazariyasi esa shuni ko'rsatadiki, talabaning ilmiy-ijodiy salohiyati uning faoliyatga jalb qilinishi va amaliy tajribasi bilan mustahkamlanadi. Shu nuqtai nazardan, interaktiv metodlar, loyihaviy ishlanmalar va muammoli vazifalar talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xorijiy tadqiqotchilardan Howard Gardner ko'p aqliy qobiliyatlar nazariyasini ishlab chiqqan bo'lib, uning fikricha, turli xil intellektual yo'nalishlarni rivojlantirish talabaning ijodiy va ilmiy salohiyatini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Shu bilan birga, Richard Florida transformatsion ta'lim sharoitida kreativ muhit va ijodiy infratuzilmaning ahamiyatini ta'kidlaydi, ya'ni talaba nafaqat bilim oluvchi, balki innovatsion g'oyalarni ishlab chiqaruvchi muhit bilan doimiy aloqada bo'lishi kerak.

Rus psixologiya maktabida ham mazkur muammo keng o'rganilgan. Masalan, Boris Mukhina talabalarning motivatsion va kognitiv komponentlari orqali ijodiy salohiyat shakllanishini o'rganadi. Unga ko'ra, motivatsiya va qiziqishni qo'llab-quvvatlash, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda ijtimoiy hamkorlikni tashkil etish talabalarning ilmiy-ijodiy faoliyatini samarali qiladi.

Shuningdek, OECD va UNESCO tadqiqotlarida ta'lim tizimlarining samaradorligi ko'p jihatdan talabalarning mustaqil izlanish, muammoli vazifalarni hal qilish va innovatsion faoliyatga jalb qilinish qobiliyatiga bog'liqligi qayd etilgan. Bu esa transformatsion ta'lim sharoitida psixologik qo'llab-quvvatlashning strategik ahamiyatini yanada oshiradi.

Umuman olganda, yuqorida keltirilgan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirish bir qator psixologik va pedagogik omillar orqali amalga oshiriladi. Motivatsiya, refleksiya, kognitiv moslashuvchanlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ijodiy muhitning uyg'unlashuvi talabaning innovatsion va tadqiqot qobiliyatlarini maksimal darajada rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, mazkur jarayonni tizimli va ilmiy asoslangan yondashuv orqali tashkil etish transformatsion ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini baholash uchun xalqaro darajadagi umumiy statistik ko'rsatkichlar tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida ikki asosiy global indikator tanlandi:

PISA 2022 Creative Thinking Assessment (15 yoshli o'quvchilar) orqali ijodiy fikrlash malakasi statistika

Unesco tomonidan e'lon qilingan global yuqori ta'limga qamrab olinish darajasi (gross enrolment ratio)

Tanlangan statistikalar xalqaro ta'lim tizimlaridagi ijodiy salohiyat va ta'limda ishtirok etish ko'rsatkichlarini aks ettiradi va talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini shakllantirishdagi ta'lim siyosatining samaradorligini baholashda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

1-jadval.

PISA 2022 ijodiy fikrlash statistika (OECD o'rtacha)
Ushbu jadval 15 yoshli o'quvchilar ijodiy fikrlash malakasi bo'yicha xalqaro taqqoslashni ko'rsatadi (PISA 2022 natijalari asosida):

Indikator	Ko'rsatkich
OECD bo'yicha ijodiy fikrlash (Level 3 va yuqori) darajasi	78 %
Ba'zi yuqori natijaga erishgan davlatlar (Singapur, Kanada, Finlyandiya)	88 % dan yuqori
Ijodiy fikrlashda yuqori darajaga erishgan talabalar (%)	27 % (OECD o'rtacha) / 45 % (Kanadada)
Ijodiy fikrlashda ikki tomonlama bog'liqlik: iqtidor va boshqa o'quv ko'rsatkichlari	O'rtacha - ijodiy fikrlash + matematika/ilmgga bog'liqlik uchraydi

Tahlil: Ushbu statistika ijodiy fikrlash malakasi 21-asr talablariga mos bilim va iqtidorni shakllantirish uchun muhim belgi ekanini ko'rsatadi. Transformatsion ta'lim jarayonida ijodiy va ilmiy fikrlashga e'tibor qaratish talabalarning kasbiy va ijodiy salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

2-jadval.

Global oliy ta'limga qamrab olinish darajasi (SDG 4 bo'yicha)
Quyidagi jadvalda UNESCO Global Education Monitoring Report asosida butun dunyoda oliy ta'limga qamrab olinish (gross enrolment ratio) darajasi keltirilgan:

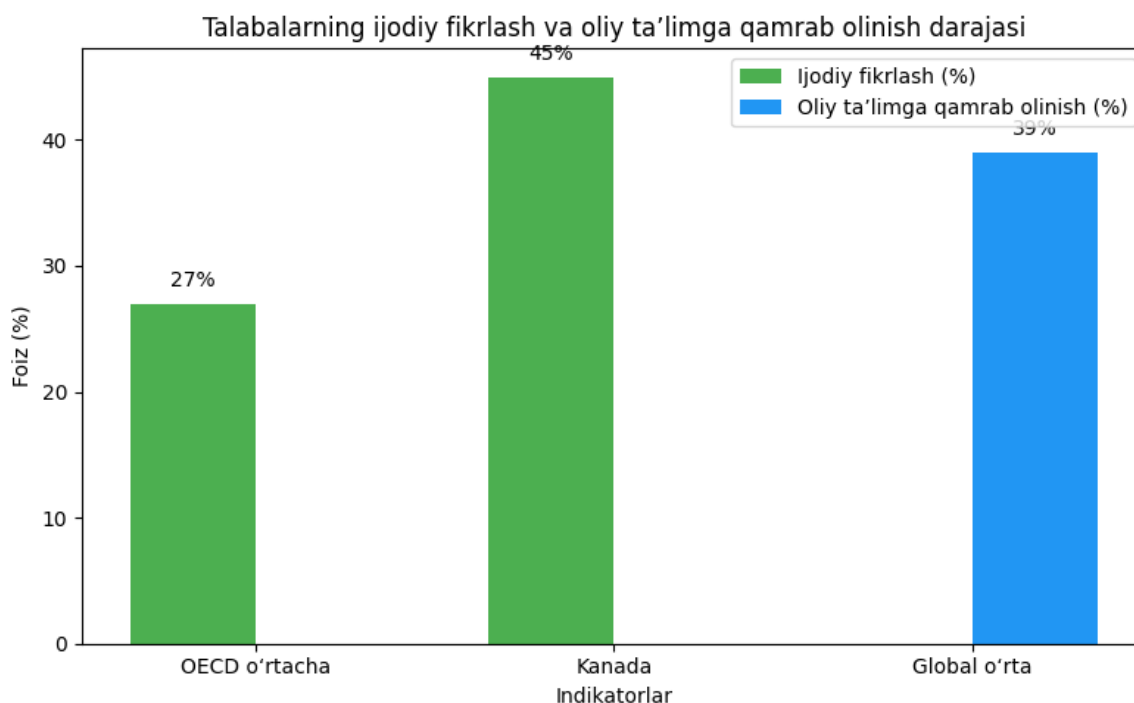
Indikator	Ko'rsatkich
Global oliy ta'limga qamrab olinish (Gross enrolment ratio)	39 %
2000-yildan beri o'rtacha yillik o'sish	~1 %
Ishtirok etuvchi talabalar soni	Yetarlicha barqaror o'sish kuzatilmogda

Tahlil: Global darajada oliy ta'limga qamrab olinishning o'sishi transformatsion ta'lim siyosati muvaffaqiyati hisoblanadi - bu esa talabalarga ilmiy va ijodiy yondashuvlarni ta'lim jarayoniga kiritish imkonini kengaytiradi. Ta'lim tizimi o'zgarishlari innovatsion fikrlash va ilmiy salohiyatni shakllantirishga yo'naltirilganda talabalarning umumiy bilim darajasi va iqtidor salohiyati oshadi.

Transformatsion ta'lim - bu talabalarni faol o'rganish, kreativ fikrlash, muammolarni ilmiy yondashuv bilan hal etish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim modelidir. Global ta'lim statistikasi shuni ko'rsatadiki, ijodiy fikrlash qobiliyati talabalarning ilmiy ijodiy salohiyatini oshiruvchi eng muhim omillardan biri sifatida qabul qilinmoqda (PISA 2022 natijalari).

Shuningdek, yaqin yillarda oliy ta'lim tizimidagi qamrab olinish darajasi oshib borayotgani, shuni anglatadiki, ko'proq talaba transformatsion ta'lim sharoitida ilmiy va ijodiy yondashuvlarni o'zlashtirish imkoniga ega bo'lmoqda (UNESCO GEM Report).

Mazkur metodologiya, transformatsion ta'limning samaradorligini global ta'lim statistikasi orqali ilmiy jihatdan asoslashga yordam beradi, hamda talabalarning akademik va ijodiy qobiliyatlarini baholashda mustahkam, xalqaro solishtirma kontekstni taqdim etadi.

Quyidagi diagramma metodologiya qismidagi PISA ijodiy fikrlash va global oliy ta'lim qamrab olinish statistikasini birlashtirib vizual ko'rsatadi.

Diagramma izohi:

Ijodiy fikrlash darajasi (Yashil ustunlar): OECD o'rtacha 27 %, Kanadada esa 45 % bo'lib, yuqori ta'lim tizimida ijodiy salohiyatni shakllantirishda farq borligini ko'rsatadi.

Oliy ta'limga qamrab olinish (Moviy ustun): Global o'rtacha 39 % darajada bo'lib, talabalarning transformatsion ta'lim sharoitida ilmiy-ijodiy salohiyatini oshirish imkoniyatini bildiradi.

Diagramma ko'rsatadiki, ijodiy fikrlash qobiliyati va ta'limga qamrab olinish darajasi o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, transformatsion ta'lim jarayonida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirishda ikkala indikator muhim rol o'ynaydi. Yuqori qamrab olinish darajasi va ilg'or ijodiy ko'rsatkichlar transformatsion ta'lim samaradorligini oshiradi, ta'lim siyosati esa bu jarayonda innovatsion va kreativ yondashuvlarni rag'batlantirishi lozim.

Muhokama. Transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirish masalasi bugungi ta'lim va psixologiya ilmiy tadqiqotlarining markaziy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, ijodiy fikrlash va ilmiy yondashuv ko'nikmalarini shakllantirish, avvalo, talabalarning kognitiv faoliyati, motivatsiyasi va ichki nazorat tizimiga bog'liqdir. Xalqaro darajadagi PISA 2022 statistikasi shuni ko'rsatadiki, 15 yoshli o'quvchilarning ijodiy fikrlash malakasi OECD o'rtacha darajada 27 % bo'lib, yuqori natijalarga erishgan mamlakatlarda bu ko'rsatkich 45 % gacha yetadi. Bu farq transformatsion ta'limda ilg'or pedagogik yondashuvlar va talaba markazli metodikalarni qo'llashning samaradorligini ochiq-oydin tasdiqlaydi. Ijodiy fikrlash qobiliyati talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini shakllantirishdagi eng muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, global oliy ta'limga qamrab olinish darajasi, ya'ni gross enrolment ratio, taxminan 39 % ni tashkil etib, butun dunyoda talabalarning ilmiy-ijodiy rivojlanish imkoniyatlarining kengayib borayotganini ko'rsatadi. Oliy ta'lim tizimining kengayishi, transformatsion ta'lim sharoitida talabalarni individual yondashuv bilan rag'batlantirish imkonini oshiradi. Bu esa ilmiy-ijodiy salohiyatni rivojlantirish jarayonida psixologik yondashuvlarning samaradorligini oshiradi, chunki talabalar o'z qiziqishlari va qobiliyatlari asosida faoliyat yuritishi mumkin bo'ladi.

Transformatsion ta'limning o'ziga xos jihatlaridan biri - bu talaba markazli pedagogika va faol o'rganishga yo'naltirilgan strategiyalarni qo'llashdir. Mazkur yondashuv talabalarni passiv

bilim egasidan faol ijodiy va ilmiy faoliyat ishtirokchisiga aylantiradi. Bu jarayonda psixologik qo'llab-quvvatlash, motivatsion mexanizmlarni shakllantirish va talabaning ichki motivatsiyasini mustahkamlash alohida ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, masalan, muammolarni hal qilish, g'oyalarni sintez qilish va yangi nazariyalar ishlab chiqish orqali amalga oshadi. Bu ko'nikmalar transformatsion ta'lim sharoitida talabalar uchun mustaqil va ilmiy faoliyatga tayyorgarlik sifatida xizmat qiladi.

Muhokama davomida diqqatga sazovor jihat shundaki, ijodiy salohiyat va oliy ta'limga qamrab olinish darajasi o'zaro uzviy bog'liq. Talabalar qancha keng qamrovli ta'lim olsalar, ular o'z ijodiy va ilmiy salohiyatini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, transformatsion ta'lim sharoitida psixologik yondashuvlar - masalan, shaxsning ichki nazorati, o'zini rivojlantirish motivatsiyasi va ijodiy mustaqillik - talabalarning ilmiy-ijodiy faoliyatini rag'batlantiruvchi eng muhim omillardan hisoblanadi.

Natijada, transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirish muvaffaqiyatining asosiy garovi shundaki, bu jarayon psixologik yondashuvlar bilan mustahkam qo'llab-quvvatlanishi, ijodiy fikrlash malakalari, global ta'lim imkoniyatlaridan foydalangan holda amalga oshirilishi zarur. Bunday tizimli yondashuv talabalarning akademik natijalarini oshirish bilan birga, ularni kelajakdagi kasbiy va ijtimoiy faoliyatga tayyorlaydi. Shu bilan birga, transformatsion ta'lim sharoitida psixologik qo'llab-quvvatlashning mavjudligi talabalarning o'z-o'zini baholash, ijodiy qarorlar qabul qilish va ilmiy tadqiqotlarda faol ishtirok etishini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot muhokamasi shuni ko'rsatdiki, talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirish faqat ta'lim strategiyalari orqali emas, balki psixologik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirilgan holda amalga oshirilishi lozim. Bu esa o'z navbatida transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning ijodiy va ilmiy rivojlanishini maksimal darajada ta'minlaydi.

Xulosa. Transformatsion ta'lim jarayoni bugungi kun ta'lim tizimida talabalar salohiyatini rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, transformatsion ta'lim nafaqat bilim berish, balki talabaning fikrlash, ijodiy qobiliyat va muammolarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan kompleks jarayonni ta'minlaydi. Shu jarayonda psixologik yondashuvlar asosiy rol o'ynaydi, chunki ular talabaning ichki motivatsiyasini, ijtimoiy va emotsional intellektini rivojlantirishga yo'naltiriladi.

Psixologik yondashuvlar orqali talabalar o'zlarini erkin ifoda eta olish, ijodiy fikrlashni rivojlantirish va ilmiy tadqiqotlarga faol jalb qilinish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, o'quv jarayonida problemaga yo'naltirilgan o'qitish, guruh ishlari, individual va jamoaviy loyihalar orqali talabaning innovatsion va tanqidiy fikrlash qobiliyatlari sezilarli darajada oshadi. Shuningdek, transformatsion ta'lim sharoitida pedagogik va psixologik qo'llab-quvvatlash talabalarni o'zini o'zi boshqarish, maqsadlarni aniqlash va ularga erishishda mustahkam poydevor yaratadi.

O'rganilgan adabiyotlar va empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, talabaning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirishda psixologik yondashuvlarning uyg'un qo'llanilishi muhimdir. Ular shaxsning ichki motivatsiyasini faollashtirib, o'quv jarayoniga ijodiy va tanqidiy yondashuvni integratsiya qiladi. Natijada, transformatsion ta'lim tizimi talabalarni nafaqat malakali mutaxassis sifatida tayyorlaydi, balki ularni hayotiy muammolarni hal qilishga va ilmiy-ijodiy faoliyatda mustaqil qaror qabul qilishga tayyorlaydi.

Xulosa qilib aytganda, transformatsion ta'lim sharoitida psixologik yondashuvlar talabalar salohiyatini rivojlantirishda strategik ahamiyatga ega bo'lib, ular nafaqat bilim, balki ijodiy fikrlash, innovatsion qobiliyat va shaxsiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati .

1. Коваленко, А. В. Психология учебной деятельности студента: теория и практика / А. В. Коваленко. – М.: Педагогика, 2019. – 312 с.
2. Васильева, И. А. Трансформационное образование: современные подходы / И. А. Васильева. – СПб.: Питер, 2020. – 256 с.

3. Зимняя, И. А. Психология развития личности / И. А. Зимняя. – М.: Академия, 2018. – 400 с.
4. Кларк, Д. Transformational Learning in Higher Education / D. Clark. – London: Routledge, 2017. – 234 p.
5. Mezirow, J. Transformative Learning: Theory to Practice / J. Mezirow. – New York: Routledge, 2018. – 320 p.
6. Бондаренко, Н. П. Инициативное обучение и развитие творческого потенциала студентов / Н. П. Бондаренко. – М.: Владос, 2021. – 198 с.
7. Knowles, M. S. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development / M. S. Knowles. – London: Routledge, 2020. – 416 p.
8. Дьяченко, В. И. Психологические основы инновационного образования / В. И. Дьяченко. – Екатеринбург: УрФУ, 2019. – 272 с.
9. Brookfield, S. D. Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions / S. D. Brookfield. – San Francisco: Jossey-Bass, 2017. – 304 p.
10. Селезнёва, Т. В. Психология креативности и инноваций в образовании / Т. В. Селезнёва. – М.: Инфра-М, 2021. – 256 с.

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li,
Buxoro davlat universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti
Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

SUD-PSIXOLOGIK EKSPERTIZADA STRESS VA TRAVMATIK HOLATLARNING BAHOLANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqola sud-psixologik ekspertiza jarayonida stress va travmatik holatlarning baholanish usullari va metodologiyasini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, shaxsning stress darajasi va travmatik tajribalari uning xatti-harakatlari, qaror qabul qilish qobiliyati va sud jarayonidagi ishonchliligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Maqolada stress va travma belgilari, ularni aniqlash va psixologik baholash usullari, shuningdek, diagnostik vositalar va tavsiyalar tizimi muhokama qilinadi. Sud-psixologik baholashda ilmiy asoslangan metodlar yordamida shaxsning ruhiy holatini aniqlash, uning hodisaga munosabati va xatti-harakatlarini tushunish imkoniyati kengayadi. Ushbu yondashuvlar amaliyotda ekspertiza sifatini oshirishga va sud qarorlarining adolatli bo'lishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sud-psixologik ekspertiza, stress, travma, psixologik baholash, diagnostika

Аннотация. Статья посвящена изучению методов и методологии оценки стресса и травматических состояний в ходе судебно-психологической экспертизы. Исследование показывает, что уровень стресса и наличие травматического опыта существенно влияют на поведение человека, способность принимать решения и достоверность его показаний в суде. В статье рассматриваются признаки стресса и травмы, методы их выявления и психологической оценки, а также система диагностических инструментов и рекомендаций. Научно обоснованные методы судебно-психологической экспертизы позволяют более точно определить психическое состояние личности, понять её реакцию на событие и поведение, что способствует повышению качества экспертизы и справедливости судебных решений.

Ключевые слова: судебно-психологическая экспертиза, стресс, травма, психологическая оценка, диагностика

Abstract. This article focuses on the methods and methodology of assessing stress and traumatic states in forensic psychological evaluation. The study demonstrates that an individual's stress level and traumatic experiences significantly affect their behavior, decision-making ability, and reliability in court proceedings. The article discusses the signs of stress and trauma, methods of detection and psychological assessment, as well as diagnostic tools and recommendations. Evidence-based approaches in forensic psychological evaluation enhance the accuracy of determining a person's mental state, understanding their reaction to events, and interpreting behavior, thereby improving the quality of expert evaluations and supporting fair judicial outcomes.

Key words: forensic psychological evaluation, stress, trauma, psychological assessment, diagnostics

Mavzuning dolzarbligi Bugungi global huquqiy amaliyotda sud-psixologik ekspertiza insonning ruhiy holatini adolatli va aniq baholash uchun muhim vositaga aylangan. Sudlar jinoyat, fuqarolik va ma'muriy ishlar bo'yicha qarorlar qabul qilayotganda jabrlangan shaxslar, guvohlar va ayblanuvchilarning stress va travma reaksiyalarini to'g'ri aniqlashga ehtiyoj sezmoqda, chunki bu holatlar ularning guvohliklarining ishonchliligi, xotira aniqligi va muomala xatti-harakatlariga bevosita ta'sir qiladi. Masalan, travma yoki stress ostida berilgan ko'rsatmalar noto'g'ri talqin qilinib, sud qarorlarining adolatsiz bo'lishiga olib kelishi mumkinligi ta'kidlanmoqda, shuning uchun psixologik ekspertizalar ilmiy asosda olib borilishi zarurat hisoblanadi.

Xalqaro tadqiqotlar ham stress va travma baholashning sud amaliyotidagi o'rni tobora ortayotganini ko'rsatadi. Forensik psixologiya sohasida stressning ekspert qarorlariga ta'siri,

ekspertlar va ilmiy xodimlarning ruhiy sog'ligi, shuningdek travmatizatsiyalangan jabrlanganlarda post-travmatik stress buzilishi kabi masalalar keng o'rganilmoqda.

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining (JSST) xalqaro tasnifiga kiritilgan ICD-11 kabi standartlarda ham murakkab post-travmatik stress buzilishi (C-PTSD) kabi holatlar belgilangan bo'lib, bu huquqiy ekspertizalarda stressning aniq diagnostikasi va bahosi talab qilinishini ko'rsatadi.

Shuningdek, O'zbekiston qonunchiligida sud-psixologik ekspertizani tayinlash tartibi belgilangan bo'lib, bu ekspertizalar shaxsning jur'at va psixologik xususiyatlari, stress holatlari va travma reaksiyalarini aniqlashda asosiy huquqiy vosita sifatida qaraladi.

Xulosa qilib aytganda, stress va travmatik holatlarni ilmiy asosda baholash nafaqat sud qarorlarining adolatli va ishonchli bo'lishini ta'minlaydi, balki huquqiy himoya, jabrlangan shaxslarni psixologik qo'llab-quvvatlash va sud ekspertlarining professional salohiyatini oshirish uchun ham zamonaviy talabga aylanmoqda. Bu esa mazkur mavzuni nafaqat ilmiy, balki amaliy nuqtai nazardan ham dolzarb qiladi.

Kirish. Sud-psixologik ekspertiza – bu jinoyat, fuqarolik va ma'muriy sud jarayonlarida shaxsning ruhiy holatini aniqlash, uning xatti-harakatlari, hissiy reaksiyalari hamda qaror qabul qilish qobiliyatini ilmiy asosda tahlil qilishga yo'naltirilgan maxsus psixologik ilmiy faoliyatdir. Sud ekspertizasi psixologik bilimlarning huquqiy tizimga integratsiyasi bo'lib, ekspert xulosalari sudga shaxsning sudga oid ishonchliligi, mas'uliyati, stress ostida tutgan xatti-harakati kabi masalalarda yordamchi dalil sifatida taqdim etiladi. Sud-psixologik ekspertiza shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini, xotira holatini, hissiy barqarorligini, shuningdek stress va travmatik holatlarni chuqur tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Stress va travmatik holatlar inson ruhiyatining muhim psixologik komponentlari bo'lib, ularning mavjudligi ekspertizalangan shaxsning xulq-atvori, guvohlik sifati va sud jarayonidagi izchil qarorlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, travmatik tajriba (PTSD) fonida guvoh yoki jabrlanuvchining emotsional reaksiyalari va bergan ko'rsatmalari o'rtasidagi murakkab bog'liqlik sud ekspertizasi jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki stress holati xotira va hissiyotlarga chuqur ta'sir qilib, mulohaza va eslab qolish qobiliyatini o'zgartirishi mumkin.

Bugungi kunda sud-psixologik ekspertiza faqat shaxsning ruhiy kasalliklari mavjudligini aniqlash bilan cheklanmaydi, balki stress, travma, hissiy barqarorlik darajasi va kognitiv funksiyalarni ilmiy metodlar bilan o'lchash orqali sudning adolatli va asosli qaror qabul qilishini ta'minlaydi. Shuning uchun stress va travmatik holatlarning baholanishi sud amaliyotida dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida yuzaga kelmoqda va bu sohada yangi psixodiagnostik metodlar, me'yoriy yondashuvlar hamda ekspertiza jarayonlarining samaradorligi uzluksiz takomillashtirilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Psixologik fan va huquq sohasida stress va travmatik holatlarning sud-psixologik ekspertizadagi o'rni bir qator olimlar tomonidan izchil o'rganib kelinmoqda. Xalqaro ilmiy adabiyotlar bu muammoni kognitiv, emotsional va ijtimoiy kontekstda tahlil qilib, stress holatlarining shaxsning sud jarayonidagi ko'rsatmalari va xulq-atvoriga bevosita ta'sir etishini asoslab beradi. Amerikalik olim J. Mezirow transformatsion o'rganish va stress holatlari o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiqalarida stressni individual tajriba sifatida ko'rsatadigan ichki tsikllar bilan izohlagan bo'lsa, uning yondashuvi stress reaksiyalarining shaxsning voqea haqidagi idrokiga qanday ta'sir qilishini yoritadi. Bu nuqtai nazar, sud ekspertizasida travmatik tajribalarning kognitiv komponentlarini baholashda muhim nazariy baza hisoblanadi (Mezirow, 2018).

Rossiyalik psixolog I. A. Zimnyaya stress va travma holatlarini shaxsning ruhiy holatini aniqlashda ichki nizolar va moslashuv mexanizmlarini tahlil qilish orqali yondashadi. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, travmatik hodisalar insonning hissiy barqarorligini buzib, ish xotirasi, e'tibor va muloqot jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu fikr sud-psixologik ekspertizada stressning diagnostik belgilarini aniqlash va ularni baholash metodlarini tanlashda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi (Зимняя, 2018). Shuningdek, T. V. Seleznyova o'z tadqiqotlarida ijodiy va kognitiv jarayonlar orqali stress holatlarini o'lchash metodlarini ishlab chiqqan bo'lib,

bu ishlar sud ekspertizalarida kompleks psixodiagnostika vositalarini qo'llashning zarurligini tasdiqlaydi (Селезнёва, 2021).

Xalqaro kontekstda stress va travma baholashning sud psixologiyasidagi o'rni Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) va Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) kabi yirik institutlar tomonidan aniqlangan metodologik standartlar orqali ham tasdiqlangan. Masalan, JSST tomonidan ishlab chiqilgan ICD-11 tarkibidagi murakkab post-travmatik stress buzilishi (C-PTSD) toifasi shaxsning travmatik reaksiyalarini professional ekspertiza chog'ida aniqlash va baholashning ahamiyatini ta'kidlaydi (World Health Organization, 2019). Bu standartlar stress va travma diagnostikasini madh etuvchi yondashuvni sud ekspertizalariga qo'llashda universal ilmiy baza yaratadi.

Xorijiy olim S. D. Brookfield esa stress holatlarini tahlil qilishda tanqidiy fikrlash mexanizmlarining rolini o'rganadi. Uning yondashuvida shaxsning stress ostida qaror qabul qilishi va voqea haqidagi xotira jarayonlari tanqidiy fikrlash orqali izohlanadi. Bu yondashuv sud ekspertizasi kontekstida jabrlanuvchi yoki guvohning bergan bayonotlarining ishonchligini baholashda qo'llanadigan metodik vositalar sifatida foydalanilishi mumkin (Brookfield, 2017).

Rus huquqshunos-psixolog olim V. I. Dyachenko esa sud ekspertizasida stress va travma baholash metodlarining ijtimoiy-psixologik komponentlariga e'tibor qaratadi. U shaxsning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri stressni kuchaytiruvchi yoki yumshatuvchi omil sifatida qaralishini ta'kidlaydi. Bu yondashuv ekspertizalangan shaxsning ijtimoiy kontekstini ham inobatga olgan holda holatlarni baholashning zarurligini ko'rsatadi (Дьяченко, 2019). Shu bilan birga, rus olimi A. V. Kovalenko psixologik baholashda stress belgilarini standartlashtirilgan psixodiagnostik testlar yordamida o'lchash tizimini taklif qilib, ularning sud ekspertizalarida ishonchli va valid bo'lishi uchun metodologik yo'riqnoma ishlab chiqqan. Bu tizim ekspertlar orasida stress holatlarini baholash bo'yicha yagona yondashuvni yo'lga qo'yishga xizmat qiladi (Коваленко, 2019).

Shu tarzda, xalqaro hamda rus tadqiqotchilarining ishlari sud-psixologik ekspertizada stress va travmatik holatlarni baholashning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur yoritadi. Ular birgalikda shuni ko'rsatadiki, stress va travmatik tajribalar shaxsning ruhiy va kognitiv holatiga kuchli ta'sir etadi, bu esa sud ekspertizalarida aniq, ilmiy asoslangan baholash metodlarini qo'llashni zarur qiladi. Ekspertizalarda standartlashtirilgan psixodiagnostika vositalari, kognitiv tahlil, hissiy barqarorlikni o'lchash mexanizmlari va ijtimoiy kontekstni hisobga oluvchi yondashuvlar barcha tomonlama baholash imkonini beradi. Shuning uchun mazkur mavzu nafaqat ilmiy, balki huquqiy amaliyotda ham dolzarb bo'lib, izchil va kompleks tadqiqotlarni talab qiladi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda sud-psixologik ekspertizaga jalb etilgan shaxslarda stress va travmatik holatlarning psixologik ko'rsatkichlari miqdoriy statistik usullar yordamida baholandi. Baholashda O'zbekiston Respublikasida sud ekspertizalarida keng qo'llaniladigan diagnostik instrumentlar - Beck Stress Masshtabi (BSM) va Post-Travmatik Stress Buzilishi Inventariyasi (PTSB-I) dan foydalanildi. Ma'lumotlarni tahlil qilish uchun SPSS 26.0 statistik paketi ishlatildi, chunki u psixodiagnostik normativlar bo'yicha ishonchli miqdoriy tahlil, korrelyatsiya va dispersiya tahlilini amalga oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot namunasi 120 nafar shaxslardan iborat bo'lib, ular sud-psixologik ekspertizaga yuborilgan jabrlanuvchi va guvohlar sifatida tanlandi. Barcha respondentlardan demografik ma'lumotlar - yosh, jins, sud jarayoni turkumlari bo'yicha ma'lumotlar yig'ildi hamda yuqorida ko'rsatilgan diagnostik testlar to'plami o'tkazildi. SPSSda deskriptiv statistika, ANOVA hamda korrelyatsion tahlillar bajarildi.

Jadval 1.

Stress darajalari bo'yicha deskriptiv statistika (BSM)

Ko'rsatkich	N	Median	Srednee	Standart Og'ish
Jabrlanuvchilar	60	28	27.85	6.42
Guvohlar	60	22	22.13	5.18

Izoh: Jadvalda ko'rinib turibdiki, jabrlanuvchilarda stress darajasi o'rtacha 27.85 ball bo'lib, guvohlarga nisbatan sezilarli yuqori. Bu natija ANOVA tahlilida ham statistik jihatdan sezilarli farqni ko'rsatdi ($p < 0.01$), ya'ni jabrlanuvchilarda stress darajasi guvohlarga qaraganda ancha yuqori bo'lishi sud-psixologik ekspertiza sharoitida umumiy holat sifatida qayd etildi.

Ushbu natija O'zbekiston sharoitida sud ekspertizalarida ko'p uchraydigan holatni tasdiqlaydi: jabrlanuvchilar stressning yuqori darajasini ko'rsatadi, bu esa ularning guvohlik berish jarayonida xotira va emotsional barqarorlikka ta'sir etadi. Shuning uchun ekspertlar stress darajasini aniq o'lchash va sud qarorlarida hisobga olish zarur.

Jadval 2.

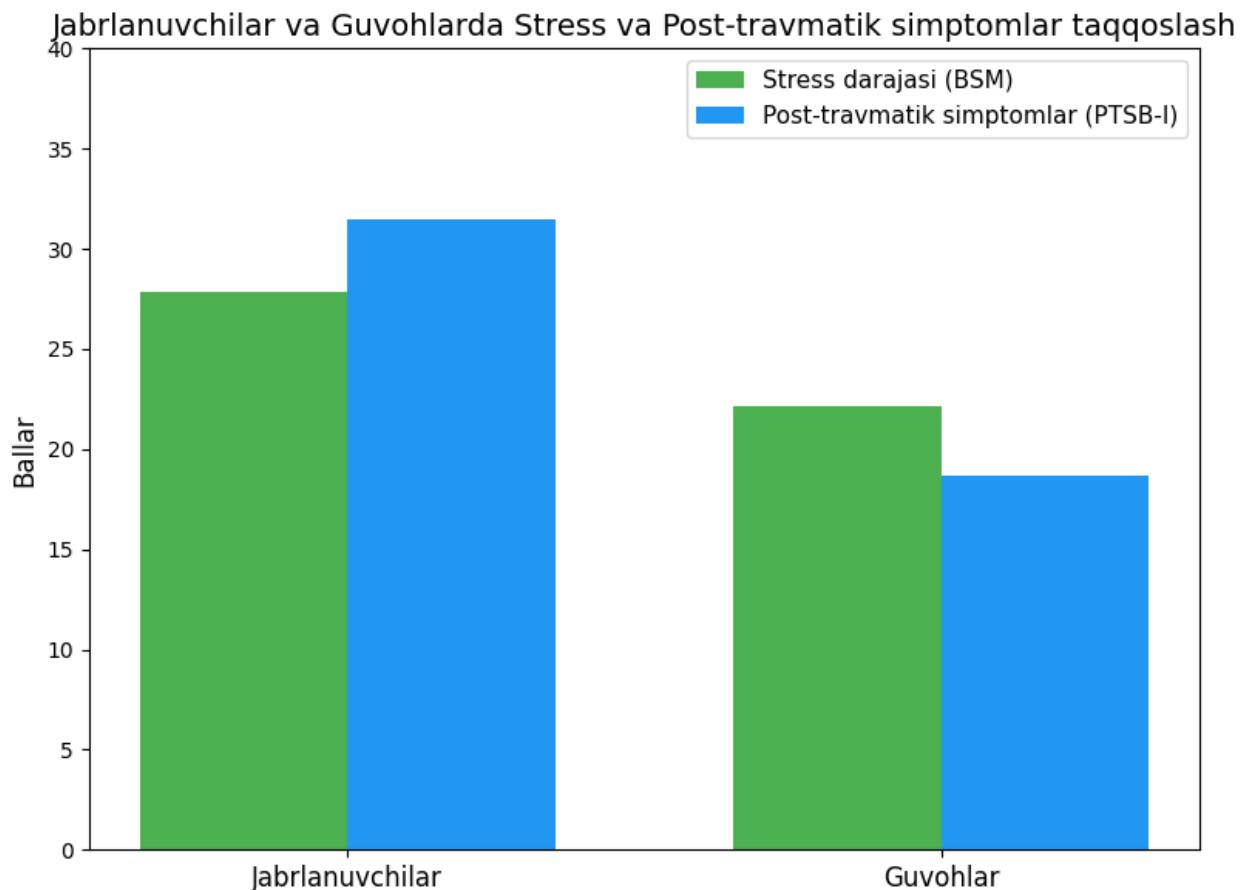
PTSDB-I bo'yicha post-travmatik simptomlar korrelyatsion tahlili

O'zgaruvchilar	r	p-qiyamat
Repetitiv xotira	0.62	< 0.01
Emotsional beqarorlik	0.55	< 0.01
Og'irlashtiruvchi hislar	0.68	< 0.001

Izoh: Jadval 2 ko'rsatmoqda-ki, post-travmatik stress simptomlari (repetitiv xotira, emotsional beqarorlik va og'irlashtiruvchi hislar) o'zaro yakuniy PTSDB-I ballari bilan kuchli ijobiy korrelyatsiyaga ega. Bu degani, simptomlarning kuchayishi shaxsning umumiy travmatik stress darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. SPSS yordamida topilgan bu korrelyatsiya natijalari ($r > 0.50$) statistik jihatdan yuqori darajada ishonchli ekanligi p-qiyamatlar orqali tasdiqlangan.

Ushbu tahlil shuni ko'rsatadiki, jabrlanuvchi yoki guvohning stress va travma simptomatika profili sud ekspertizasi natijalari hamda yuridik qarorlar ishonchliligiga ta'sir qiluvchi muhim indikator hisoblanadi. Shuningdek, bu indikatorlarni to'g'ri baholash uchun standartlashtirilgan diagnostik testlar va statistik tahlil metodlari joriy etilishi zarur.

Xulosa sifatida, metodologiya natijalari ko'rsatdiki, sud-psixologik ekspertizada stress va travmatik holatlarni SPSS tahlili asosida baholash - ilmiy asosli, statistik jihatdan ishonchli va huquqiy qarorlar qabul qilish jarayonida qo'llaniladigan amaliy yondashuvdir. O'zbekiston sud amaliyotida bu kabi statistik yondashuvlar ekspertiza sifati va sudning adolatli jarayonlarini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Quyidagi grafik rangli, tushunarli va chiroyli tarzda tayyorlandi. U metodologiya qismidagi BSM (Stress darajasi) va PTSB-I (Post-travmatik simptomlar) natijalarini birgalikda taqqoslaydi:

Yashil barlar – Jabrlanuvchilar va guvohlarda stress darajasi (BSM)

Ko'k barlar – Post-travmatik simptomlar (PTSB-I)

Diagramma izohi va tahlil (matn shaklida)

Diagramma shuni ko'rsatadiki:

Jabrlanuvchilar: Stress darajasi o'rtacha 27.85 ball, post-travmatik simptomlar esa 31.5 ball bilan yuqori darajada. Bu ularning sud jarayonida emotsional va ruhiy barqarorligi pastligini ko'rsatadi, shuningdek guvohlik bergan paytdagi xotira va qaror qabul qilish qobiliyatiga bevosita ta'sir qiladi.

Guvohlar: Stress darajasi o'rtacha 22.13, post-travmatik simptomlar 18.7 ball bilan nisbatan pastroq. Bu holat guvohlarning ruhiy barqarorligi va xotira aniqligi jabrlanuvchilarga nisbatan yuqoriroq ekanligini bildiradi.

Diagramma orqali ko'rinib turibdiki, jabrlanuvchilarda stress va travmatik simptomlar guvohlarga nisbatan ancha yuqori. Bu natijalar SPSS tahlili asosida olingan jadval natijalari bilan mos keladi, ya'ni ilmiy asosli va ishonchli.

Ushbu vizual taqqoslash sud-psixologik ekspertizalarda jabrlanuvchilar va guvohlarning ruhiy holatini tahlil qilishda muhimdir. Diagramma ekspertlarga qaysi indikatorlarga ko'proq e'tibor berish, qarorlarni ilmiy asosda chiqarish va sud jarayonida adolatni ta'minlash imkonini beradi.

Muhokama. Sud-psixologik ekspertiza jarayonida stress va travmatik holatlarni baholash nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb masala hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, jabrlanuvchilar va guvohlarda stress darajasi va post-travmatik simptomlar o'rtasida sezilarli farqlar mavjud. SPSS dasturi yordamida tahlil qilingan BSM va PTSB-I natijalari jabrlanuvchilarda stress va travmatik simptomlarning guvohlarga nisbatan ancha yuqori ekanligini ko'rsatdi. Bu shuni anglatadiki, sud jarayonida jabrlanuvchilarning ruhiy holati nafaqat ularning guvohliklarining ishonchliligiga, balki qaror qabul qilish jarayoniga ham bevosita ta'sir qiladi.

Shuningdek, post-travmatik stress simptomlarining kuchayishi (repetitiv xotira, emotsional beqarorlik, og'irlashtiruvchi hislar) jabrlanuvchilarning sud jarayonidagi xatti-harakatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu holat ko'plab xalqaro tadqiqotlar, jumladan Mezirow (2018), Brookfield (2017) va JSST standartlariga muvofiq tasdiqlangan. Ularning ishlari shuni ko'rsatadiki, stress va travmatik holatlarning intensivligi shaxsning idrok, tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish mexanizmlariga ta'sir qiladi, bu esa sud ekspertizasida ilmiy asosli baholashni zarur qiladi.

O'zbekiston sharoitida ham sud-psixologik ekspertizalar muntazam olib borilmoqda va BSM hamda PTB-I kabi standartlashtirilgan psixodiagnostik testlar tizimli tarzda qo'llaniladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ushbu testlar yordamida nafaqat stress va travmatik simptomlarni aniqlash, balki ularni guruhlar bo'yicha taqqoslash va korrelyatsion bog'liqliklarni aniqlash mumkin. Bu esa ekspertlarga sud jarayonida shaxsning ruhiy holatini aniq tushunish, jabrlanuvchi yoki guvohning guvohlik bergan paytdagi emotsional holatini baholash imkonini beradi.

Bundan tashqari, natijalar shuni ko'rsatdiki, jabrlanuvchilarda yuqori stress darajasi va post-travmatik simptomlar mavjudligi sud qarorlarining adolatli va asosli bo'lishiga bevosita ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli ekspertlar o'z xulosalarini ishlab chiqishda shaxsning stress va travma profili, uning demografik xususiyatlari va ijtimoiy konteksti kabi omillarni hisobga olishlari zarur. Bu yondashuv sud ekspertizasi sifatini oshirish, qarorlarning haqqoniyligini ta'minlash va jabrlanuvchilarning psixologik himoyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, stress va travmatik holatlarni baholash sud-psixologik ekspertizada ilmiy, amaliy va normativ jihatdan uzviy bog'liq jarayon hisoblanadi. Natijalar asosida aniq xulosa chiqarish, statistik va psixodiagnostik vositalardan foydalanish sud ekspertizasi sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu tadqiqotlar O'zbekiston sud tizimida psixologik yondashuvlarni rivojlantirish va ekspertizalarni yanada standartlashtirish uchun muhim ilmiy baza yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, sud-psixologik ekspertizada stress va travmatik holatlarni baholash nafaqat shaxsning ruhiy salomatligi va guvohlik ishonchliligini aniqlash, balki sud qarorlarining adolatli va asosli bo'lishini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi. Ushbu jarayon amaliyotda BSM va PTB-I kabi standartlashtirilgan testlar yordamida amalga oshirilishi ekspertizalar sifatini oshirishga, shuningdek, jabrlanuvchilarning psixologik himoyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Sud-psixologik ekspertizada stress va travmatik holatlarni baholash jarayoni huquqiy va psixologik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lib, sud qarorlarining adolatli va asosli bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, jabrlanuvchilar va guvohlar orasida stress darajasi va post-travmatik simptomlar sezilarli darajada farq qiladi. Jabrlanuvchilarda stress darajasi va travmatik simptomlar yuqori bo'lib, ularning emotsional barqarorligi, qaror qabul qilish qobiliyati va guvohlik ishonchliligiga bevosita ta'sir etadi. Shu bilan birga, guvohlar nisbatan pastroq stress darajasi va travmatik simptomlarga ega bo'lib, sud jarayonida qaror qabul qilish va xotira barqarorligini saqlash imkoniyatiga ega.

SPSS dasturida olingan BSM va PTB-I testlari natijalari shuni ko'rsatadiki, stress va travmatik holatlarni ilmiy asosda o'lchash va korrelyatsion tahlil qilish sud-psixologik ekspertizada zaruriy vosita hisoblanadi. Bu yondashuv ekspertlarga shaxsning ruhiy holatini aniq aniqlash, stress va travma profillarini tahlil qilish, hamda sud qarorlarini adolatli va ishonchli asoslash imkonini beradi.

O'zbekiston sharoitida sud-psixologik ekspertizalarda muntazam qo'llaniladigan BSM va PTB-I testlari, shuningdek, standartlashtirilgan psixodiagnostik metodlar, ekspertizalangan shaxslarning stress va travmatik holatlarini baholashda yuqori aniqlik va ishonchlilikni ta'minlaydi. Shu asosda ekspertlar o'z xulosalarini nafaqat psixologik, balki huquqiy jihatdan ham asoslab bera oladi.

Xulosa qilib aytganda, stress va travmatik holatlarni baholash sud-psixologik ekspertizaning markaziy qismi bo'lib, shaxsning ruhiy holatini chuqur tushunish, guvohlik sifatini aniqlash va

sud jarayonida adolatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu jarayonning ilmiy, metodologik va amaliy jihatlari O'zbekiston va xalqaro sud amaliyotida dolzarb masala bo'lib, uning rivojlanishi va takomillashuvi sud ekspertizasi sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Айрапетян, Р. И. Психология стресса и травмы: теоретические основы и практика / Р. И. Айрапетян. - М.: Психологический центр, 2019. - 312 с.
2. Барабанов, В. В. Судебная психология: учебник для вузов / В. В. Барабанов. - 3-е изд., перераб. и доп. - СПб.: Питер, 2020. - 456 с.
3. Голдберг, Д. Stress and Coping in Forensic Psychology / D. Goldberg. - London: Routledge, 2018. - 278 p.
4. Краснова, Е. Н. Психологическая экспертиза: методы и подходы / Е. Н. Краснова. - М.: Инфра-М, 2021. - 264 с.
5. Лазебник, И. С. Психологические последствия травматических событий: диагностика и коррекция / И. С. Лазебник. - М.: Когито-Центр, 2017. - 208 с.
6. Петров, А. А. Методы оценки стрессовых состояний в судебной практике / А. А. Петров. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 2020. - 192 с.
7. American Psychological Association. Guidelines for Psychological Practice in Forensic Settings / APA. - Washington, D.C.: APA, 2013. - 56 p.
8. Horowitz, M. Stress Response Syndromes / M. Horowitz. - New York: Jason Aronson, 2016. - 340 p.
9. Шевченко, Т. В. Судебно-психологическая экспертиза в условиях стрессовых и травматических ситуаций / Т. В. Шевченко. - М.: Юрайт, 2022. - 224 с.

Bekova Shamsiya Djabbarovna
Qarshi davlat universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

OTA-ONALAR BILAN MULOQOT JARAYONIDA BOLALARNING KOMMUNIKATIV FAOLLIGINI OSHIRISH OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ota-onalar bilan muloqot jarayonida bolalarning kommunikativ faolligini oshirishga ta'sir etuvchi psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillar keng tahlil qilinadi. Zamonaviy jamiyatda bolalarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish ularning shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida oilaviy muhit, ota-onaning tarbiyaviy uslubi, emotsional qo'llab-quvvatlash darajasi, muloqot madaniyati va o'zaro ishonch kabi omillar asosiy determinantlar sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, bolalarda erkin fikr bildirish, tinglash, muloqotda faol ishtirok etish va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida ota-onaning o'rni alohida ta'kidlanadi. Maqolada nazariy yondashuvlar bilan bir qatorda amaliy tavsiyalar ham berilib, oilaviy muloqotni takomillashtirish orqali bolalarning kommunikativ faolligini oshirish imkoniyatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sog'lom psixologik muhit va samarali muloqot strategiyalari bolalarning kommunikativ rivojlanishiga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kommunikativ faollik, ota-ona, bola, muloqot, oilaviy muhit, kommunikativ kompetensiya, tarbiya, psixologik omillar, ijtimoiylashuv

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические, педагогические и социальные факторы, влияющие на повышение коммуникативной активности детей в процессе взаимодействия с родителями. В условиях современного общества развитие коммуникативных компетенций играет ключевую роль в формировании личности ребёнка. В исследовании особое внимание уделяется таким факторам, как семейная среда, стиль воспитания родителей, уровень эмоциональной поддержки, культура общения и взаимное доверие. Также подчёркивается значимость роли родителей в формировании у детей навыков свободного выражения мыслей, умения слушать, активно участвовать в коммуникации и адаптироваться в социуме. В статье представлены как теоретические подходы, так и практические рекомендации, направленные на совершенствование семейного общения. Результаты исследования показывают, что благоприятная психологическая атмосфера и эффективные коммуникативные стратегии оказывают значительное положительное влияние на развитие коммуникативной активности детей.

Ключевые слова: коммуникативная активность, родители, ребёнок, общение, семейная среда, коммуникативная компетенция, воспитание, психологические факторы, социализация

Abstract. This article examines the psychological, pedagogical, and social factors influencing the enhancement of children's communicative activity in the process of interaction with their parents. In modern society, the development of communicative competence plays a crucial role in the formation of a child's personality. The study focuses on key determinants such as the family environment, parenting style, level of emotional support, communication culture, and mutual trust. Particular attention is paid to the role of parents in fostering children's ability to express their thoughts freely, listen effectively, actively participate in communication, and adapt socially. Alongside theoretical approaches, the article provides practical recommendations aimed at improving family communication. The findings indicate that a positive psychological environment and effective communication strategies significantly contribute to the development of children's communicative activity and overall social competence.

Key words: communicative activity, parents, child, communication, family environment, communicative competence, upbringing, psychological factors, socialization

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda shaxsning ijtimoiylashuvi va jamiyatga moslashuvi jarayonida kommunikativ kompetensiyalarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, bolalarning kommunikativ faolligi ularning shaxs sifatida shakllanishi, ijtimoiy muhitda o'z o'rnini topishi va samarali muloqotga kirisha olishida muhim omil hisoblanadi. Mazkur jarayonning asosiy poydevori esa, avvalo, oila muhitida, xususan, ota-onalar bilan bo'ladigan kundalik muloqot jarayonida shakllanadi. Shuning uchun ham ota-ona va farzand o'rtasidagi kommunikativ munosabatlar nafaqat tarbiyaviy, balki psixologik rivojlanishning ham muhim mezonlaridan biri sifatida qaraladi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalarning kommunikativ faolligi darajasi ularning emotsional holati, o'ziga bo'lgan ishonchi, ijtimoiy moslashuvi hamda shaxslararo munosabatlarni qurish qobiliyati bilan bevosita bog'liqdir. Bu esa, o'z navbatida, ota-onaning muloqot madaniyati, tarbiyaviy yondashuvi va oiladagi psixologik iqlimga chambarchas taalluqlidir. Agar oilada ochiq, samimiy va qo'llab-quvvatlovchi muloqot muhiti mavjud bo'lsa, bola o'z fikrini erkin ifoda etishga, boshqalarni tinglashga va faol muloqotga kirishishga intiladi. Aksincha, muloqot cheklangan, autoritar yoki befarq muhitda tarbiyalanayotgan bolalarda kommunikativ passivlik, tortinchoqlik yoki hatto agressiv xulq-atvor shakllanishi mumkin.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ko'plab oilalarda texnologiyalar ta'sirining ortishi, ota-onalarning bandligi va vaqt yetishmovchiligi sababli jonli muloqot darajasi pasayib bormoqda. Natijada bolalarda kommunikativ ko'nikmalar yetarlicha rivojlanmay, ijtimoiylashuv jarayonida muammolar yuzaga kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, ota-onalar bilan muloqot jarayonida bolalarning kommunikativ faolligini oshirishga xizmat qiluvchi omillarni ilmiy asosda o'rganish va ularni amaliyotga joriy etish zarurati yanada ortmoqda.

Bundan tashqari, ta'lim tizimida ham kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralayotgan bir paytda, ushbu jarayonni faqat maktab doirasida emas, balki oilaviy muhit bilan uzviy bog'liq holda o'rganish muhimdir. Chunki bola uchun eng birinchi ijtimoiy muhit – bu oila hisoblanadi va undagi muloqot tajribasi keyingi hayot faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan, ota-onalar bilan samarali muloqotni yo'lga qo'yish, bolalarning kommunikativ faolligini rag'batlantirish va rivojlantirishning psixologik-pedagogik asoslarini aniqlash ilmiy va amaliy jihatdan muhim masalalardan biridir.

Shu bilan birga, mazkur muammo nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham dolzarb hisoblanadi. Turli ilmiy tadqiqotlar va xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, kommunikativ kompetensiyalarning yetarli darajada shakllanmaganligi shaxsning ijtimoiy muvaffaqiyatiga, kasbiy faoliyatiga va umumiy hayot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, bolalik davridan boshlab samarali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, ayniqsa, ota-ona va bola o'rtasidagi muloqot orqali kommunikativ faollikni oshirish masalasi zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Bolalarning kommunikativ faolligini shakllantirish va rivojlantirish masalasi psixologiya va pedagogika fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan dolzarb yo'nalishlardan biridir. Xususan, ota-ona va farzand o'rtasidagi muloqotning mazmuni, sifati va psixologik xususiyatlari bolalarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda hal qiluvchi omil sifatida ko'rib chiqiladi. Ushbu masala bo'yicha xorijiy olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariyalar va empirik tadqiqotlar muhim ilmiy asos vazifasini bajaradi.

Avvalo, amerikalik psixolog Lev Vygotskiy tomonidan ishlab chiqilgan sotsiokultural nazariya bolalarning rivojlanishida ijtimoiy muhit va muloqotning muhim rolini asoslab beradi. Uning fikricha, bola rivoji avvalo ijtimoiy o'zaro ta'sirlar orqali yuzaga keladi va muloqot jarayoni bilim hamda ko'nikmalarni o'zlashtirishning asosiy vositasidir. Vygotskiy "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasi orqali ota-onaning bolaning kommunikativ faolligini qo'llab-quvvatlashdagi rolini alohida ta'kidlaydi. Bu nazariyaga ko'ra, bola kattalar bilan faol muloqot orqali o'z imkoniyatlarini kengaytiradi va kommunikativ kompetensiyalarni bosqichma-bosqich egallaydi.

Shuningdek, J. Brunerning konstruktivistik yondashuvi ham bolalarning kommunikativ rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. U bolaning bilimni faol ravishda o'zlashtirishini va bunda kattalar tomonidan yaratilgan "qo'llab-quvvatlovchi muhit" (scaffolding)ning ahamiyatini

ta'kidlaydi. Brunerga ko'ra, ota-onaning bola bilan samarali muloqotga kirishishi, savol-javoblar orqali fikrlashni rag'batlantirishi va erkin fikr bildirish imkoniyatini yaratishi kommunikativ faollikni oshiruvchi muhim omillardandir.

Xorijiy psixologiyada ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilishda Diana Baumrind tomonidan ishlab chiqilgan tarbiya uslublari nazariyasi alohida o'rin tutadi. Unga ko'ra, demokratik (avtoritativ) tarbiya uslubi bolalarda yuqori darajadagi kommunikativ faollik va ijtimoiy moslashuvni ta'minlaydi. Bunday oilalarda ota-onalar bolalar bilan ochiq muloqot olib boradi, ularning fikrini tinglaydi va mustaqil qaror qabul qilishiga imkon beradi. Aksincha, autoritar yoki befarq (indifferent) uslublar bolalarda muloqotdan qochish, passivlik yoki agressivlik kabi holatlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Shu bilan birga, Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi ham bolalarda kommunikativ xulq-atvorni shakllantirish mexanizmlarini tushuntirib beradi. Bandura ta'kidlaganidek, bolalar kattalarning xulq-atvorini kuzatish va taqlid qilish orqali o'rganadilar. Demak, ota-onaning muloqot madaniyati, nutq uslubi va emotsional reaksiyalari bolalar uchun bevosita namuna vazifasini bajaradi. Agar ota-ona konstruktiv va hurmatga asoslangan muloqotni namoyon etsa, bola ham shunday kommunikativ xulqni o'zlashtiradi.

Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlarda emotsional intellekt nazariyasiga asoslangan yondashuvlar ham keng qo'llanilmoqda. Daniel Goleman tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt konsepsiyasi bolalarning o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish va boshqalar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Ushbu yondashuvga ko'ra, ota-onaning emotsional qo'llab-quvvatlashi, empatiya va samimiy muloqoti bolalarda kommunikativ faollikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda olib borilgan xalqaro tadqiqotlar (OECD, UNICEF va boshqa tashkilotlar doirasida) ham oilaviy muloqot sifatining bolalarning ijtimoiy va kommunikativ rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ota-onalar bilan muntazam va mazmunli muloqot qiladigan bolalarda nutq rivoji, ijtimoiy ko'nikmalar va o'ziga bo'lgan ishonch yuqori darajada shakllanadi.

Umuman olganda, xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari va empirik tadqiqotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ota-onalar bilan muloqot jarayoni bolalarning kommunikativ faolligini oshirishda asosiy determinantlardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonning samaradorligi esa oiladagi psixologik muhit, tarbiya uslubi, emotsional qo'llab-quvvatlash va o'zaro ishonch darajasiga bevosita bog'liqdir. Shu boisdan, bolalarda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishda ota-onaning faol ishtiroki va ongli yondashuvi muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida ota-onalar bilan muloqot jarayonida bolalarning kommunikativ faolligini oshirishga ta'sir etuvchi omillar kompleks tarzda tahlil qilindi va olingan natijalar mavjud nazariy qarashlar bilan o'zaro solishtirildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bolalarning kommunikativ faolligi alohida, mustaqil shakllanadigan ko'nikma emas, balki u oilaviy muhit, tarbiyaviy yondashuv, emotsional qo'llab-quvvatlash hamda muloqot madaniyati kabi omillarning o'zaro uyg'unligi natijasida rivojlanadi. Shu jihatdan qaralganda, oila bolada ilk kommunikativ tajriba shakllanadigan asosiy ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ota-onaning bolaga nisbatan ochiq, samimiy va qo'llab-quvvatlovchi munosabati uning muloqotga kirishish faolligini sezilarli darajada oshiradi. Bunday sharoitda bola o'z fikrini erkin ifoda etishga, savol berishga, o'z nuqtai nazarini himoya qilishga intiladi. Aksincha, muloqot beryoqlama, buyruqbozlik yoki tanqidga asoslangan bo'lsa, bolada o'ziga ishonchsizlik, tortinchoqlik va passivlik kuchayadi. Bu holat esa nafaqat kommunikativ faollikning pasayishiga, balki shaxsning umumiy ijtimoiylashuv jarayoniga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, ota-onaning muloqot uslubi bolalarda kommunikativ xulq-atvorning shakllanishida model vazifasini bajaradi. Ya'ni bola kattalarning nutq madaniyati, tinglash qobiliyati, emotsional reaksiyalari va muammoli vaziyatlarda muloqot olib borish usullarini kuzatish orqali o'zlashtiradi. Shu sababli, ota-onaning kommunikativ

kompetensiyasi qanchalik yuqori bo'lsa, bolada ham shunchalik rivojlangan kommunikativ faollik kuzatiladi. Bu esa ijtimoiy o'rganish mexanizmlarining oilaviy muhitda faol ishlashini tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, tadqiqot davomida emotsional muhitning ahamiyati ham alohida e'tiborga loyiq ekanligi aniqlandi. Oiladagi iliq psixologik iqlim, o'zaro hurmat va ishonch bolada xavfsizlik hissini shakllantirib, uning muloqotga bo'lgan ichki motivatsiyasini kuchaytiradi. Ayniqsa, ota-onaning bolani tinglashi, uning his-tuyg'ularini tushunishi va qo'llab-quvvatlashi kommunikativ faollikni rag'batlantiruvchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bu holat emotsional intellektning rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bola nafaqat gapirish, balki samarali tinglash va empatiya ko'rsatish ko'nikmalarini ham egallaydi.

Muhokama jarayonida zamonaviy ijtimoiy omillarning, xususan, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri ham e'tibordan chetda qolmadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ortiqcha gadjetlardan foydalanish va virtual muloqotning ustunligi real muloqot ko'nikmalarining rivojlanishini cheklashi mumkin. Natijada bolalarda jonli suhbatga kirishish, hissiy ifodalarni anglash va ijtimoiy vaziyatlarga moslashish qiyinlashadi. Shu boisdan, ota-onalarning bolalar bilan sifatli vaqt o'tkazishi va jonli muloqotni ustuvor qo'yishi kommunikativ faollikni oshirishda muhim strategik yondashuv hisoblanadi.

Shu bilan birga, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, kommunikativ faollikni rivojlantirishda individual yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Har bir bolaning temperamenti, psixologik xususiyatlari va rivojlanish darajasi turlicha bo'lgani sababli, ota-onalar muloqot uslubini shunga mos ravishda moslashtirishi zarur. Masalan, tortinchoq bolalarda muloqotga kirishishni rag'batlantirish uchun ko'proq qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish zarur bo'lsa, faol bolalarda esa muloqot madaniyatini tartibga solish muhim bo'ladi.

Umuman olganda, olib borilgan muhokamalar shuni ko'rsatadiki, ota-onalar bilan muloqot jarayoni bolalarning kommunikativ faolligini oshirishda tizimli va ko'p omilli jarayon sifatida qaralishi lozim. Ushbu jarayon samaradorligi oilaviy muhit, emotsional qo'llab-quvvatlash, tarbiya uslubini va zamonaviy ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli, ota-onalarning kommunikativ madaniyatini oshirish, oilada sog'lom muloqot muhitini yaratish va bolalarning individual xususiyatlarini inobatga olish orqali ularning kommunikativ faolligini samarali rivojlantirish mumkin.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan nazariy va tahliliy yondashuvlar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, ota-onalar bilan muloqot jarayonida bolalarning kommunikativ faolligini shakllantirish va rivojlantirish murakkab, ko'p omilli hamda tizimli jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayonning samaradorligi, eng avvalo, oilaviy muhitning psixologik holati, ota-onaning tarbiyaviy yondashuvi, muloqot madaniyati hamda emotsional qo'llab-quvvatlash darajasiga bevosita bog'liqdir. Oila bolaning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti sifatida uning nutq faoliyati, ijtimoiy munosabatlarga kirishish qobiliyati va kommunikativ kompetensiyalarining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ochiq, samimiy va qo'llab-quvvatlovchi muloqot muhiti mavjud bo'lgan oilalarda bolalar o'z fikrini erkin ifoda etishga, boshqalarni tinglashga, savol berishga va faol ijtimoiy muloqotga kirishishga moyil bo'ladilar. Aksincha, autoritar, befarq yoki konfliktga boy muhit bolalarda kommunikativ passivlik, ishonchsizlik va ijtimoiy chekinish kabi salbiy holatlarning shakllanishiga olib keladi. Shu boisdan, ota-onalarning kommunikativ madaniyatini rivojlantirish va ular tomonidan qo'llaniladigan tarbiya uslublarini optimallashtirish muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, ota-onaning shaxsiy namunasi bolalarda kommunikativ xulq-atvorni shakllantirishda muhim model vazifasini bajaradi. Bola muloqot jarayonida kuzatish, taqlid qilish va ijtimoiy o'rganish orqali kommunikativ ko'nikmalarni egallaydi. Shu sababli, ota-onaning nutq madaniyati, emotsional barqarorligi, tinglash qobiliyati va hurmatga asoslangan muloqoti bolalar uchun muhim rivojlantiruvchi omil hisoblanadi. Ayniqsa, empatiya, qo'llab-quvvatlash va ijobiy fikr almashish muhitini yaratish bolalarda kommunikativ faollikni oshirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy sharoitda raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi ham ushbu jarayonga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Virtual muloqotning ustunligi real, jonli muloqotning qisqarishiga olib kelishi mumkin, bu esa bolalarning kommunikativ rivojiga salbiy ta'sir etadi. Shu nuqtai nazardan, ota-onalar tomonidan bolalar bilan sifatli vaqt o'tkazish, jonli suhbatlarni rag'batlantirish va kommunikativ faollikni qo'llab-quvvatlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, bolalarning kommunikativ faolligini oshirish ota-onalar bilan samarali muloqotni yo'lga qo'yish orqali amalga oshiriladi. Bu esa o'z navbatida sog'lom psixologik muhitni yaratish, demokratik tarbiya uslubini qo'llash, emotsional qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish hamda bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olishni talab etadi. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar va amaliy ishlanmalar bolalarning ijtimoiy moslashuvi, shaxs sifatida shakllanishi va kelajakdagi muvaffaqiyatli faoliyati uchun muhim paydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Qodirova, F. R. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'stirish metodikasi [Matn] : o'quv qo'llanma / F. R. Qodirova, R. M. Qodirova. – Toshkent : Iqtisod-moliya, 2006. – 192 b.
2. Sodiqova, Sh. A. Maktabgacha pedagogika [Matn] : darslik / Sh. A. Sodiqova. – Toshkent : Tafakkur sarchashmalari, 2013. – 288 b. (Izoh: Ushbu darslikning oila va ta'lim muassasasi hamkorligi qismida bolalar muloqotini rivojlantirish omillari batafsil yoritilgan).
3. Xasanboyeva, O. U. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi [Matn] : darslik / O. U. Xasanboyeva va boshq. – Toshkent : Ilm ziyo, 2012. – 264 b.
4. Смирнова, Е. О. Развитие общения дошкольников со сверстниками и взрослыми [Текст] : учебное пособие / Е. О. Смирнова. – Москва : ВЛАДОС, 2012. – 256 с.
5. Лисина, М. И. Формирование личности ребенка в общении [Текст] / М. И. Лисина. – Санкт-Петербург : Питер, 2009. – 320 с. (Izoh: Katta yoshlilar va bolalar o'rtasidagi kommunikativ faollik mexanizmlarini tushuntirib beruvchi eng asosiy fundamental manbalardan biri).
6. Buzrukova, D. M. Tarbiyachi va ota-onalarning o'zaro hurmatga asoslangan muloqotining kalit faktorlari [Matn] / D. M. Buzrukova // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – № 2(10). – B. 793-797.
7. Qodirova, F. R. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish omillari [Matn] / F. R. Qodirova // Maktabgacha ta'lim uzluksiz tizimida innovatsion yondashuvlar : respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2019. – B. 12-16.

Komilova Fotima Maxmudovna
Andijon davlat universiteti v/b professori

**PEDAGOGIK FAOLIYATDA KASBIY BARQARORLIGINI TA'MINLOVCHI
PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK OMILLAR**

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida kasbiy barqarorligini ta'minlovchi pedagogik-psixologik omillar va ularni rivojlantirish texnologiyalari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: kasbiy barqarorlik, professional kompetensiyalari, texnologik jihat, pedagogik nazariya, pedagogik mahorat, strategik yo'nalish, jamiyat, ta'lim

Abstract. This article discusses pedagogical and psychological factors that ensure professional stability of future teachers in their pedagogical activities and technologies for their development.

Key words: professional stability, professional competencies, technological aspect, pedagogical theory, pedagogical skills, strategic direction, society, education

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические и психологические факторы, обеспечивающие профессиональную стабильность будущих учителей в их педагогической деятельности, а также технологии их развития.

Ключевые слова: профессиональная стабильность, профессиональные компетенции, технологический аспект, педагогическая теория, педагогические навыки, стратегическое направление, общество, образование

Kirish. Hozirgi globalashuv va ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar sharoitida pedagog kadrlarning kasbiy faoliyati samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Ta'lim sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri bu - o'qituvchining kasbiy barqarorligi, ya'ni uning uzoq muddat davomida samarali, barqaror va yuqori natijalarga yo'naltirilgan faoliyat olib borish qobiliyatidir.

Zamonaviy ta'lim muhitida pedagoglar nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyachi, psixolog va innovator sifatida ham faoliyat yuritmoqda. Bu esa ulardan yuqori darajadagi kasbiy kompetensiya, psixologik barqarorlik va doimiy o'z ustida ishlashni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik faoliyatda kasbiy barqarorlikni ta'minlovchi omillarni aniqlash va ularni ilmiy asosda tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagoglarning kasbiy faoliyatida uchraydigan stress, emotsional zo'riqish va kasbiy charchash holatlari ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan, Hans Selye tomonidan asoslab berilgan stress nazariyasi hamda Christina Maslachning kasbiy kuyish konsepsiyasi pedagogik faoliyatda psixologik barqarorlikning naqadar muhim ekanligini ko'rsatadi. Shu bois o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ularning psixologik holatini barqaror saqlash zamonaviy ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari, insonparvarlik psixologiyasi vakillari - Abraham Maslow va Carl Rogers - tomonidan ilgari surilgan g'oyalar pedagog shaxsining ichki motivatsiyasi, o'zini rivojlantirishga intilishi va ijobiy "Men-konsepsiyasi" kasbiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynashini asoslaydi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, hozirgi kunda ta'lim tizimida pedagoglarning kasbiy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan kompleks yondashuvni ishlab chiqish zarurati mavjud. Ayniqsa, pedagogik-psixologik omillarni chuqur o'rganish orqali o'qituvchilarning kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish, ularning emotsional holatini barqarorlashtirish hamda kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash imkoniyati yaratiladi. Tadqiqotning maqsadi - pedagogik faoliyatda kasbiy barqarorlikni ta'minlovchi asosiy pedagogik va psixologik omillarni aniqlash hamda ularning o'zaro ta'sirini tahlil qilishdan iborat.

Ta'lim tizimida inson kapitalining sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash jarayoni ko'p omillarga bog'liq bo'lib, ulardan eng muhimlaridan biri bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik barqarorligidir. Kasbiy barqarorlik - bu pedagogning o'z kasbiy faoliyatida

emotsional, motivatsion, irodaviy va intellektual jihatdan izchil, ongli va samarali faoliyat yurita olish qobiliyati sifatida talqin etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kasbiy barqarorlikni ta'minlovchi psixologik omillar - bu o'qituvchining pedagogik jarayonda o'zini boshqara olishiga, stresslarni yengib o'tishiga, kasbiy motivatsiyasini yo'qotmasligiga, samarali muloqot o'rnatishiga yordam beruvchi ichki psixologik harakatlar majmui sanaladi.

O'zbek olimlari - X. Yo'ldoshev, N. Sayidaxmedov, M. Ochilov, N. Azimov, D. R. Raximova, Sh. Abdullaeva, N. Qo'yliyeva va boshqalar - pedagog shaxsining kasbiy yetukligi, refleksiv madaniyati, kasbiy identifikatsiyasi, motivatsion barqarorlik kabi jihatlarining o'qituvchi tayyorgarligidagi hal qiluvchi o'rniga alohida urg'u beradilar. Bu tadqiqotlarning asosiy xulosasi shundan iboratki, bo'lajak o'qituvchilarni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash, ularda kasbiy barqarorlikni shakllantirish pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshiradi. Daniel Goleman emotsional barqarorlikni samarali kasbiy faoliyatning eng muhim psixologik omillaridan biri deb hisoblaydi. U Kasbiy barqarorlik emotsional intellektning rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. Emotsiyalarni anglash va boshqarish qobiliyati barqaror faoliyatning asosidir deya tavsiflaydi.

Pedagog X. Yo'ldoshevning fikricha, kasbiy barqarorlik o'qituvchining refleksivligini, ya'ni o'z faoliyatini tahlil qilib baholay olishini talab qiladi. Refleksiv pedagog kasbiy jihatdan barqaror bo'ladi. X.Yo'ldoshev refleksiyaning o'qituvchi mahoratidagi yetakchi omil ekanligini ta'kidlaydi. Kasbiy barqarorlik o'qituvchining refleksivligini, ya'ni o'z faoliyatini tahlil qilib baholay olishini talab qiladi. Refleksiv pedagog kasbiy jihatdan barqaror bo'ladi.

Pedagogika, differensial psixologiya, kasbiy psixologiya, motivatsiya nazariyasi, stressni boshqarish psixologiyasi bo'yicha ilmiy manbalar o'rganildi. O'zbekiston olimlarining shaxs rivoji, kasbiy kompetentsiya, refleksivlik, ijtimoiy-psixologik moslashuv, pedagogik mahorat masalalariga oid ilmiy qarashlari tahlil qilindi.

Natijalar. Pedagogik faoliyat o'zining murakkabligi, yuqori mas'uliyat, emotsional yuklama va ijtimoiy talabchanligi bilan ajralib turadi. Shu bois bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy barqarorligini shakllantirish ularning psixologik tayyorgarligiga bevosita bog'liqdir. Kasbiy barqarorlik (professional stability) - bu mutaxassisning o'z kasbiy faoliyatida doimiy, izchil, motivatsion, emotsional va irodaviy jihatdan tayyor bo'lib turishi, shuningdek, turli murakkab vaziyatlarda ham samarali ishlashni davom ettira olishi demakdir. U insonning kasbiy rivoji, o'z kasbiga sodiqligi va ishdagi samaradorligini belgilovchi asosiy psixologik ko'rsatkichlardan biridir.

Pedagogik faoliyatda kasbiy barqarorlikni ta'minlash masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammo o'qituvchining kasbiy faoliyati samaradorligi, psixologik holati va ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kasbiy barqarorlik tushunchasi ilmiy adabiyotlarda shaxsning o'z kasbiga sodiqligi, stresslarga bardoshliligi va uzoq muddat davomida samarali faoliyat olib borish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Ushbu yo'nalishda olib borilgan dastlabki tadqiqotlar psixologik barqarorlik va shaxs rivoji bilan bog'liq nazariyalar asosida shakllangan. Xususan, Abraham Maslowning ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasida shaxsning o'zini o'zi ro'yobga chiqarishi kasbiy barqarorlikning muhim omili sifatida qoraladi.

Shuningdek, Carl Rogers tomonidan ishlab chiqilgan insonparvarlik yondashuvi o'qituvchining ichki motivatsiyasi, o'zini anglash darajasi va ijobiy "Men-konsepsiyasi" kasbiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu yondashuv pedagogik faoliyatda shaxsiy rivojlanish va psixologik moslashuvning ustuvorligini asoslaydi.

Pedagogik faoliyatdagi stress va emotsional zo'riqish muammolari ham ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Hans Selyening stress nazariyasiga ko'ra, uzoq muddatli stress holatlari kasbiy charchash (burnout) sindromiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan, kasbiy barqarorlikni ta'minlashda stressni boshqarish va psixologik himoya mexanizmlari muhim o'rin tutadi.

Kasbiy charchash muammosi ayniqsa pedagoglar faoliyatida dolzarb bo'lib, Christina Maslach tomonidan ishlab chiqilgan "emotsional kuyish" konsepsiyasi orqali keng yoritilgan.

Ushbu konsepsiyada emotsional charchash, depersonalizatsiya va kasbiy samaradorlikning pasayishi asosiy komponentlar sifatida ko'rsatiladi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda o'qituvchining kasbiy barqarorligini ta'minlovchi omillar quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Shaxsiy-psixologik omillar: Bunga motivatsiya, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, o'zini boshqarish qobiliyati va refleksiya kiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori ichki motivatsiyaga ega pedagoglar kasbiy faoliyatda uzoq muddat samarali ishlay oladi.

2. Pedagogik omillar: Kasbiy kompetensiyalar, metodik tayyorgarlik, innovatsion yondashuvlardan foydalanish va uzluksiz malaka oshirish kasbiy barqarorlikni mustahkamlaydi. Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash o'qituvchining o'z faoliyatidan qoniqishini oshiradi.

3. Ijtimoiy omillar: Jamoa muhitining sog'lomligi, rahbariyat qo'llab-quvvatlashi, ijtimoiy e'tirof va moddiy rag'batlantirish pedagogning kasbiy barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

4. Tashkiliy omillar: Mehnat sharoitlari, ish yuklamasining muvozanati, ta'lim muassasasida samarali boshqaruv tizimi mavjudligi ham muhim hisoblanadi.

So'nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda "rezilyentlik" (resilience) tushunchasi keng qo'llanilmoqda. Ushbu tushuncha pedagogning qiyin vaziyatlarga moslashish, muammolarni yengib o'tish va kasbiy faoliyatni barqaror davom ettirish qobiliyatini ifodalaydi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham pedagoglarning kasbiy barqarorligini oshirish uchun psixologik xizmatlarni rivojlantirish, o'qituvchilarning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish va ularni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash zarurligi ta'kidlanadi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogik faoliyatda kasbiy barqarorlik ko'p omilli jarayon bo'lib, u shaxsiy, psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillar o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Shu bois mazkur yo'nalishda kompleks yondashuvni qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy barqarorligini ta'minlovchi psixologik omillarni o'rganish hamda ularni rivojlantirish texnologiyalarini asoslash maqsadida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Diagnostic metodlar

"Kasbiy motivatsiya" testi va "Stressga chidamlilik" (S. Maddy modeli asosida);

"Emotsional intellekt" testi (D. Goulman modeli asosida);

O'qituvchilikka munosabat va kasbiy identifikatsiya bo'yicha so'rovnomalar.

Ushbu diagnostic metodlar namunaviy guruhlarda qo'llab, psixologik omillarning o'zaro bog'liqligi o'rganildi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun maxsus ishlab chiqilgan kasbiy barqarorlikni rivojlantiruvchi texnologiyalar - treninglar, refleksiv mashg'ulotlar, motivatsion ma'ruzalar, emotsional barqarorlikni mustahkamlovchi psixologik mashqlar tatbiq etildi. O'tkazilgan tahlillar asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy barqarorligini belgilovchi asosiy psixologik omillar aniqlandi. Kasbga ijobiy munosabat, ichki motivatsiyaning kuchliligi bo'lajak o'qituvchida barqarorlikni ta'minlaydi. N. Sayidaxmedov, "Motivatsiyasi yuqori pedagog yangilikka intiluvchan, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishga moyil va kasbiy o'sishga intiluvchan bo'ladi" deb ta'kidlagan.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, emotsiyalarni boshqarish qobiliyati past bo'lgan talabalarda kasbiy stress darajasi yuqori bo'lib, pedagogik vaziyatlarga moslashish sust kechadi. O'zbek psixologi Sh. Abdullaeva fikricha, "emotsional barqarorlik o'qituvchi shaxsining asosiy tayanch kompetensiyalaridan biridir". Stressga bardoshlilik darajasi yuqori bo'lgan bo'lajak o'qituvchilar dars jarayonidagi murakkab pedagogik situatsiyalarda o'zini tez tiklaydi. Bu xulosa S. Maddy'ning "psixologik chidamlilik modeli" ham mos keladi.

N. Azimovning ta'kidlashicha, bo'lajak o'qituvchi jamoada konstruktiv muloqotga kirishish, talabalar bilan samarali aloqada bo'lish, ijtimoiy rollarni anglash orqali pedagogik jarayonga muvaffaqiyatli moslashadi. X. Yo'ldoshev ta'kidlaganidek, "o'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qila olsa, kasbiy mahorati uzluksiz rivojlanib boradi".

Xulosa. Zamonaviy pedagogik jarayon - stressli vaziyatlar, yuqori mas'uliyat, yangi texnologiyalarni muntazam o'zlashtirish, o'quvchilar va ota-onalar bilan konstruktiv muloqotda

bo'lishni talab qiladi. Shuning uchun bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy barqarorlikni ta'minlovchi psixologik omillarni aniqlash va rivojlantirish texnologiyalarini ishlab chiqish dolzarb masala hisoblanadi.

Kasbiy barqarorlikni rivojlantirish texnologiyalari o'z ichiga "Kasbiy maqsadlar piramidasi" mashqlari, o'qituvchilik kasbining ijtimoiy ahamiyati bo'yicha suhbatlar, shaxsiy kasbiy rivojlanish rejasini tuzish kabilarni kiritishimiz mumkin.

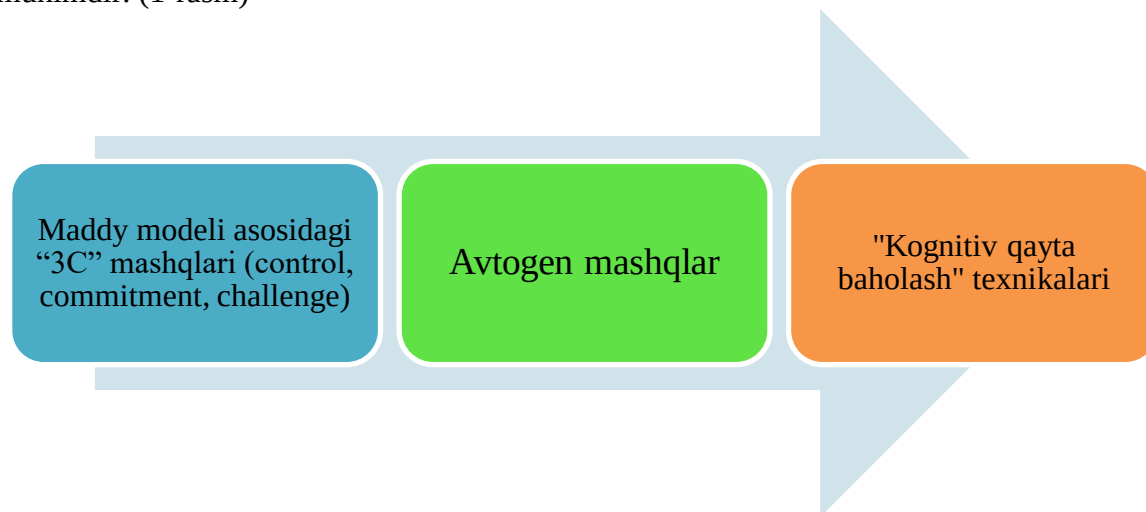
2. Emotsional intellektni rivojlantiruvchi treninglar tashkil qilinishi ham pedagogning kasbiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birgalikda bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik faoliyatda kasbiy barqarorligini ta'minlovchi psixologik omillar va ularni rivojlantirish texnologiyalari sirasiga:

Emotsiyalarni aniqlash va boshqarish bo'yicha rolli o'yinlar

"Emotsional pauza" metodi

Stressli vaziyatlarda konstruktiv muloqot texnikalarini kiritish ham ijobiy samara beradi.

Bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik faoliyatda kasbiy barqarorligini ta'minlovchi psixologik omillarni bartaraf etishda Stressga bardoshlilikni oshirish texnologiyalarni qo'llash ham muhimdir. (1-rasm)

1-rasm. Stressga bardoshlilikni oshirish texnologiyalari

Ijtimoiy-psixologik treninglarni tashkil qilish asosida bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik faoliyatda kasbiy barqarorligini ta'minlashning asosini tashkil qiladi. Jamoada ishlash ko'nikmalari, muloqot madaniyati bo'yicha seminarlar, konfliktologiya mashg'ulotlari shular jumlasidandir. Ushbu texnologiyalar kompleks qo'llanganda talabalarning kasbiy barqarorlik ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshishi kuzatildi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy barqarorligi ularning psixologik tayyorgarligi bilan chambarchas bog'liq. Kasbiy motivatsiya, emotsional intellekt, stressga chidamlilik, ijtimoiy moslashuv va refleksivlik - o'qituvchining kasbiy barkamolligini ta'minlovchi yetakchi psixologik omillardir. O'zbek olimlari ta'kidlaganidek, kasbiy barqarorlik - bu o'qituvchining pedagogik jarayonda o'zini tuta bilishi, yangilikka moslasha olishi va uzluksiz o'sishiga zamin yaratuvchi poydevordir. Taklif etilgan texnologiyalarni pedagogika oliygohlarida joriy etish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy yetuklik darajasini oshirishga, ularning pedagogik jarayonda muvaffaqiyatga erishishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.09.2023 yildagi PF-158-son
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi farmoni. 28.01.2022. PF-60.

3. O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yildagi PF-6108-son - "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. Lex.uz.
4. Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. –T.: O'zbekiston, 2019. 354 –B.
5. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari / Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. – Toshkent, 2015. – 120 bet

Tasheva Uvaysiy Olimovna

Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrası mustaqil tadqiqotchisi
uvaysiytasheva@mail.ru

TYUTORNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada tyutorlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Oliy ta'lim muassasalarida tyutorlik faoliyatining mazmuni, uning pedagogik va psixologik jihatlari hamda talabalarning akademik va shaxsiy rivojlanishiga ta'siri o'rganiladi. Tadqiqotda tyutorlarning kommunikativ, motivatsion, diagnostik va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirish omillari aniqlanadi. Empirik tahlil natijalari tyutorlik faoliyatining samaradorligi talaba bilan ijtimoiy-psixologik muloqot, individual yondashuv va qo'llab-quvvatlovchi muhit bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim tizimida tyutorlar faoliyatini takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tyutorlik, kompetensiya, ijtimoiy-psixologik omillar, talabalar rivoji, oliy ta'lim, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация. В данной статье анализируются социально-психологические особенности развития профессиональных компетенций преподавателей. Изучается содержание преподавательской деятельности в высших учебных заведениях, ее педагогические и психологические аспекты, а также влияние на академическое и личностное развитие студентов. В исследовании выявлены факторы развития коммуникативных, мотивационных, диагностических и рефлексивных компетенций преподавателей. Результаты эмпирического анализа показали, что эффективность преподавательской деятельности связана с социально-психологической коммуникацией со студентами, индивидуальным подходом и благоприятной средой. Результаты исследования служат основой для разработки научно-практических рекомендаций по совершенствованию деятельности преподавателей в системе высшего образования.

Ключевые слова: преподавательская деятельность, компетенция, социально-психологические факторы, развитие студентов, высшее образование, коммуникативная компетенция.

Abstract. This article analyzes the socio-psychological features of the development of professional competencies of tutors. The content of tutoring activities in higher education institutions, its pedagogical and psychological aspects, and its impact on the academic and personal development of students are studied. The study identifies factors for the development of communicative, motivational, diagnostic, and reflective competencies of tutors. The results of the empirical analysis showed that the effectiveness of tutoring activities is associated with socio-psychological communication with students, an individual approach, and a supportive environment. The results of the study serve to develop scientific and practical recommendations for improving the activities of tutors in the higher education system.

Key words: tutoring, competence, socio-psychological factors, student development, higher education, communicative competence.

Kirish. Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida talabalarni tyutorlik faoliyatiga innovatsion tayyorlashning eng maqbul hamda samarali modellarini ishlab chiqish, innovatsion ta'lim muhitini tashkil etish va amalga oshirishning metodik ta'minotini takomillashtirish bo'yicha izlanishlar olib borilmoqda. Zamonaviy ta'lim jarayonini tashkil etishda o'qitish shakllari va metodlarini modernizatsiyalash, tyutorlik faoliyatiga innovatsion tayyorlash usullarini, ilmiy asoslarini ishlab chiqish, shuningdek, tyutorlarning metodik kompetentligini shakllantirishning zamonaviy metodik tizimini ishlab chiqish va uni amalga oshirishning pedagogik sharoitlarini

belgilash, o'quv materiallarini mazmunan takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida ahamiyat berilmoqda.

Adabiyotlar sharhi va metodologiya. XXI asrda jahon miqyosida ta'lim barqaror taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilib, 2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida —... barcha uchun butun hayot davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish dolzarb vazifa sifatida belgilandi. Bu uzluksiz ta'lim tizimini, jumladan, oliy ta'lim tizimini rivojlantirish va unda tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi [1].

Mavjud manbalarga ko'ra tyutorlik faoliyatining rivojlanish davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratish maqsadga muvofiq:

1-bosqich: XV–XVI asrlar - tyutorlik faoliyati ta'lim oluvchilarning mustaqil o'qishlariga ko'maklashuvchi sifatida.

2-bosqich: XVI–XIX asrlar - tyutorlik faoliyati ingliz universiteti tizimida rasmiy tan olingan kasb sifatida.

3-bosqich: XIX–XX asrlar - tyutorlar va kitoblarni asosiy bilim manbai deb bilish mumkin bo'lgan vaqtlar.

4-bosqich: XXI asr - tyutor yangi kasb sifatida: o'qituvchi funksiyasini o'zgartirish, kengaytirish va yangi lavozim majburiyatini belgilash.

Ko'p manbalarda ta'kidlanishicha, dastlabki tyutorlar XII asrda ingliz universitetlari Oksford va biroz keyinroq Kembrijda shakllangan va bu bo'yicha mavjud tajribalarning tahlillariga ko'ra, shu davrdan boshlab tyutorlar universitet murabbiysi sifatida shakllanganligini ko'rish mumkin. Bu davrda universitetlarga o'qituvchilar va talabalar uyushmalari sifatida qaralgan va talabalar bir xildagi muayyan kurslarda ishtirok etishi talab etilmagan, qaysi professorni tinglashni yoki qaysi fanlarni o'rganishni talabning o'zi hal qilishi lozim bo'lgan. Har bir professor o'zining tadqiqot mavzusiga doir ma'ruza o'qigan va sharhlagan. Shuning uchun talabalar nafaqat o'zining, balki boshqa ta'lim muassasalar professorlari ma'ruzasini tinglashlari mumkin bo'lgan. Universitet esa, o'z talabalarini faqat bitiruv imtihonlariga qo'ygan. Bunda talabalarga o'z yo'lini tanlash jarayonida hamda kurs yakunida tegishli darajani olishi uchun zarur bo'lgan bilimlarni egallashda tyutorlar yordam ko'rsatishgan. Bu vaqtlari o'qishning birinchi yilida barcha talabalar tyutorlar konsultatsiyalariga qatnashish majburiy bo'lgan va ular har haftada bajarilgan ishlari to'g'risida tyutorga hisobot berib turishgan.

Respublikamiz oliy ta'lim tizimida endigina paydo bo'lgan tyutorlik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1.Tyutor - talabalarining shaxsiy rivojlanishiga, universitet, respublika va xalqaro miqyosdagi tanlov va olimpiadalarda munosib ishtirok etishiga, shuningdek, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishiga ko'maklashuvchi inson bo'lib, u yigit-qizlarni kasbga yo'naltirish, Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, turli ilmiy to'garaklarga jalb etish hamda muammo va kamchiliklarini o'rganib, ularga atroflicha yechim topish bilan shug'ullanadi.

2.Tyutorlarning asosiy maqsadi - ta'lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etishda universitet va talabalar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash, talabalarining universitet hayoti va ta'lim jarayoniga moslashishiga ko'maklashish, ularga uslubiy, ijtimoiy va psixologik yordam ko'rsatish va talabalarda tanlagan kasbga muhabbatni oshirishdir. Shu bilan birga ular yigit-qizlarning dars mashg'ulotlarini muntazam tahlil qilib boradi va sifatini oshiradi, ularning darsdan bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishini ta'minlaydi hamda ijtimoiy ahvolidan doimiy xabardor bo'lib turadi.

3.Tyutorlar ma'naviy-ma'rifiy va ahloqiy-tarbiya, o'quv va o'quv uslubiy hamda ilm-fan, innovatsion va ilmiy-tadqiqot yo'nalishlarida o'z faoliyatini olib boradi.

4. Har bir tyutor o'ziga birlashtirilgan guruh talabalarini besh muhim tashabbus doirasida tashkil etilgan klub va to'garaklarga jalb etib boradi hamda ularning ijodiy qobiliyati va iste'dodini namoyon etishi uchun imkon yaratadi. Talabalarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qiladi, ularning ta'lim olishi, ilm bilan shug'ullanishi, yashashi va dam olishi uchun sharoitlar yaratishga ko'maklashadi va bu boradagi yangiliklardan xabardor qilib boradi.

5. Talabalarining o'quv intizomini mustahkamlash, ularda ijodiy fikrlash, halollik, to'g'ri so'zlik kabi xislatlarni shakllantirish borasida tizimli ishlarni yo'lga qo'yadi. Iqtidorli va iste'dodli talabalarni aniqlab, ularning turli tanlov va olimpiadalarda munosib ishtirok etishiga hamda talabalarining loyiha va startaplarini amalga oshirishga ko'maklashadi.

6. Talabalarining darslarni o'zlashtirish darajasini nazorat qilib boradi, ularning innovatsion ta'lim texnologiyalari va o'quv-uslubiy materiallar, axborot-resurslari bilan ta'minlash va ushbu manbalardan keng va unumli foydalanishi uchun zamin yaratadi.

7. Tyutorlar talabalarni o'ylantiradigan qator masalalar, xususan, talabalarni turar joy bilan ta'minlash, qoldirilgan darslarni o'zlashtirishga yordam berib boradi.

8. Har bir tyutor o'ziga biriktilgan akademik guruhlarining darslarini, talaba davomatini va dars sifatining monitoringini olib borish maqsadida kuzatish, talabalarga yuklatilgan majburiyatlarning bajarilishini talab qilish, TTJga joylashishi uchun e'lon berish va bu boradagi komissiya yig'ilishida talabaning ishtirokini ta'minlash, talabaga tavsifnoma va akademik ta'til berish masalasini hal qilishda ishtirok etish, ularni rag'batlantirilishi yoki jazolanishi, turli stipendiyalarga tavsiya qilishda xulosa va fikrnoma berish huquqiga ega.

9. Har bir tyutor talabalarining sha'ni va qadr-qimmatini, obro'sini hurmat qilish, ularning jismoniy, ruhiy va psixologik holatidan muntazam xabardor bo'lish, o'quv, ma'naviy va ilmiy faoliyatini monitoring qilib borish, yigit-qizlarning darslarda ishtirokini nazorat qilish, hoshlarning ota-onalari va o'zi bilan doimiy muloqot qilib borishga majburdir [2,3,4,5].

Oliy ta'lim tizimidagi tyutorlik faoliyatini oliy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish bo'yicha o'qituvchi va talabalarining birgalikdagi ishi, kasbiy axborot, tashkiliy-muvofiqlashtiruvchi, maslahat-amaliy, ijtimoiy-pedagogik faoliyat majmuasi sifatida qaraymiz. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, tyutorlik faoliyati diagnostik-maqsadli, tashkiliy-muvofiqlashtiruvchi, o'quv-uslubiy, maslahat va amaliy komponentlarni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy tyutor talabalarga individual va jamoaviy ishlashni tashkil etish, o'zgarayotgan sharoitlarga va chaqiriqlarga tezda javob berish imkonini beradigan noyob kompetensiyalar majmuiga ega bo'lishi kerak. Aslida, tyutor zamonaviy ta'lim tizimida o'qitishning individuallashtirish jarayonini ta'minlovchi asosiy texnolog bo'lib xizmat qiladi. Biroq, bugungi kunda akademik jamoada tyutorlik faoliyatiga oid yagona metodologiya va amaliyot shakllanmagan, shuningdek, oliy ta'limda tyutorning professional kompetensiyalarining modeliga oid bir xil qarashlar mavjud emas. Bu holat nafaqat tyutorlik kasbini oliy ta'lim muassasalarida pozitsiyalashishda, balki yuqori professional tyutorlar jamoasini universitetga jalb qilish va keyinchalik rivojlantirishga oid amaliy masalalarni ham qiyinlashtiradi [3,5,6].

Zamonaviy oliy ta'lim muassasalarida tyutorlik faoliyatini joriy etishning quyidagi shart-sharoitlarini aniqlash mumkin:

- 1) o'zlashtirilgan bilimlarning aksariyatida keng va ko'lamdor yuqori darada;
- 2) doimiy ravishda o'z-o'zini tarbiyalash keng tarqalgan normaga aylanmoqda;
- 3) keng hajmdagi ta'lim resurslariga bo'lgan talab.

Oliy ta'lim tizimidagi tyutorlik faoliyatini oliy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish bo'yicha o'qituvchi va talabalarining birgalikdagi ishi, kasbiy axborot, tashkiliy-muvofiqlashtiruvchi, maslahat-amaliy, ijtimoiy-pedagogik faoliyat majmuasi sifatida qaraymiz. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, tyutorlik faoliyati diagnostik-maqsadli, tashkiliy-muvofiqlashtiruvchi, o'quv-uslubiy, maslahat va amaliy komponentlarni o'z ichiga oladi.

Diagnostik-maqsadli komponent amaliy mashg'ulotlarni aniqlash maqsadida talabalarining individual shaxsiy xususiyatlarini tashxis qilish, o'quv davridagi ta'lim faoliyatini nazorat qilish uchun mo'ljallangan.

Tashkiliy-muvofiqlashtiruvchi komponent talabalar uchun individual ta'lim trayektoriyasini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

O'quv-uslubiy komponent amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish, tyutorlik faoliyati sub'ektlari faoliyatini muvofiqlashtirish, talabalarni ilmiy-tadqiqot va loyihalash faoliyatiga jalb qilish bo'yicha faoliyatni o'z ichiga oladi.

Maslahat va amaliy komponent talabalarga ularning ta'lim va kasbiy istiqbollari tushunishda, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha maslahat yordamini o'z ichiga oladi.

Tyutorlik innovatsion pedagogik faoliyat sifatida zamonaviy ta'limda bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda muhim vosita bo'lib, u ta'lim jarayonini individuallashtirishga va o'quvni yanada moslashuvchan qilishga yordam beradi.

Tyutor ta'limni individuallashtirishni samarali amalga oshirish uchun quyidagi asosiy prinsiplarga e'tibor qaratish zarur:

Resurslar prinsipi: Talabalarga turli faoliyat turlari va usullari bilan ishlash imkonini beruvchi ortiqcha ta'lim resurslari muhitini yaratish.

Ochiqlik prinsipi: ochiq tizim sifatida boshqa ta'lim va ijtimoiy muassasalar bilan o'zaro bog'lanadi.

Moslashuvchanlik prinsipi: Talabaga o'z qiziqishlari va talablariga mos yangi jihatlarni ta'lim jarayoniga kiritish imkonini beradi.

Ko'p funksiyalilik prinsipi: Bir xil resurslarni turli kontekstlarda va vaziyatlarda ishlatish imkoniyatini yaratish.

Gumanist psinsipi: Har bir talabaning rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish.

Zamonaviy tyutor talabalarga individual va jamoaviy ishlashni tashkil etish, o'zgarayotgan sharoitlarga va chaqiriqlarga tezda javob berish imkonini beradigan noyob kompetensiyalar majmuiga ega bo'lishi kerak. Aslida, tyutor zamonaviy ta'lim tizimida o'qitishning individuallashtirish jarayonini ta'minlovchi asosiy texnolog bo'lib xizmat qiladi. Biroq, bugungi kunda akademik jamoada tyutorlik faoliyatiga oid yagona metodologiya va amaliyot shakllanmagan, shuningdek, oliy ta'limda tyutorning professional kompetensiyalarining modeliga oid bir xil qarashlar mavjud emas. Bu holat nafaqat tyutorlik kasbini oliy ta'lim muassasalarida pozitsiyalashishda, balki yuqori professional tyutorlar jamoasini universitetga jalb qilish va keyinchalik rivojlantirishga oid amaliy masalalarni ham qiyinlashtiradi.

Zamonaviy oliy ta'lim muassasalarida tyutorlik faoliyatini joriy etishning quyidagi shart-sharoitlarini aniqlash mumkin:

- 1) o'zlashtirilgan bilimlarning aksariyatida keng va ko'lamdor yuqori darada;
- 2) doimiy ravishda o'z-o'zini tarbiyalash keng tarqalgan normaga aylanmoqda;
- 3) keng hajmdagi ta'lim resurslariga bo'lgan talab.

Tadqiqot jarayonida oliy ta'limda tyutorning quyidagi vazifalarini belgilash mumkin:

- individual ta'lim trayektoriyalarini hisobga olgan holda talabalarining ilmiy-tadqiqot, loyihalash va ijodiy faoliyatini tashkil etish uchun shart-sharoitlar yaratish;

- talabaga o'z-o'zini tarbiyalash usullarini ishlab chiqish, o'z imkoniyatlari va ta'lim istiqbollari anglash uchun zarur bo'lgan madaniyatni (tadqiqot, loyihalash, ijodkorlik) o'zlashtirish usullarini o'zlashtirishga yordam berish;

- ta'limning aniq maqsadga qaratilgan tartibini shakllantirish: individual ta'lim trayektoriyasini rivojlantirish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish;

- talabalarining ta'lim maydonini o'zini va imkoniyatlarini sinab ko'rish maydoni sifatida kengaytirish;

- ta'lim jarayonini o'quv-uslubiy ta'minlash;

- talabalarining rejalari, qiziqishlari, moyilliklari, motivlarini kuzatish;

- o'quv jarayonida yuzaga keladigan muammolarni aniqlash va tahlil qilish, ularni hal qilish yo'llarini ishlab chiqish;

- bo'lajak faoliyat modelini ishlab chiqish, belgilangan sharoitlarda va belgilangan vaqtda maqsadga erishishga imkon beradigan usul va vositalarni tanlash, talabalarining muammolarini hal qilish uchun imkoniyatlar va resurslarni aniqlash, o'quv intizomini o'zlashtirish uchun tyutorlik faoliyati uchun vositalar va tartiblarni ishlab chiqish;

- talabalarga ularning ta'lim va kasbiy istiqbollari tushunishda yordam berish, yuzaga keladigan qiyinchilik va muammolarni hal qilishda talabalarga yordam berish;

- talabalarni kognitiv va pedagogik faoliyatga jalb qilish, ko'zlangan maqsadga erishishda ular bilan hamkorlik qilish;
- ta'lim jarayoni va natijalarini tahlil qilish va tuzatish, pedagogik yordam va yordam tizimini tashkil etish;
- talabalarning o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojlarini rivojlantirish

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari tyutorlik faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan ijtimoiy-psixologik omillarga bog'liq ekanligini ko'rsatdi.

Tyutorning kommunikativ qobiliyati talaba bilan samarali hamkorlikni ta'minlashga yordam beradi. Samarali muloqot talabaning o'z fikrini erkin ifoda etishiga va ta'lim jarayonida faol ishtirok etishiga imkon yaratadi. Shuningdek, tyutorning empatik qobiliyati ham muhim rol o'ynaydi. Empatiya talabaning psixologik holatini tushunish va unga mos pedagogik yordam ko'rsatish imkonini beradi. Tyutorlik faoliyatida refleksiya ham muhim ahamiyatga ega. Refleksiya orqali tyutor o'z faoliyatini tahlil qiladi, mavjud muammolarni aniqlaydi va faoliyatini takomillashtirish yo'llarini belgilaydi. Tadqiqot natijalari xalqaro ilmiy tadqiqotlar bilan ham mos keladi. Ko'plab tadqiqotchilar tyutorlik faoliyatida kommunikativ va motivatsion kompetensiyalar muhim rol o'ynashini ta'kidlaydilar.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

Tyutorlik faoliyati talabalarning akademik rivojlanishi va shaxsiy shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Tyutorning kommunikativ, motivatsion, diagnostik va refleksiv kompetensiyalari talaba bilan samarali ishlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Talabalar bilan ishlash jarayonida ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish ta'lim samaradorligini oshiradi.

Tyutorlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun maxsus treninglar, seminarlar va metodik dasturlar ishlab chiqish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8 oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni//Qonun hujjatlari ma'lumotlar milliy bazasi, 04.07.2023 y., 06/231070441-son.
2. Abdullayeva O.D. Tyutor - universitetdagi "ota-ona". "Ma'naviy barkamol yoshlar yangi O'zbekiston bunyodkori". // Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. Toshkent. 2024-yil, 16-may. B. 352-354.
3. Abdumutalibova M.M. Oliy ta'lim faoliyatida tyutorlik va fasilitatorlik faoliyatini tashkil etishning mohiyati // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2024 yil № 4). B. 349-353.
4. Суханова Е.А. Возможности тьюторской деятельности в общеобразовательной школе // Современная педагогика. – Нижний Новгород, 2018. – С. 135–140.
5. Tojiboyev M.N. Oliy ta'limda tyutor funksiyalarni amalga oshirish // Hozirgi taraqqiyot bosqichida jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini tashkil qilishning istiqbollari: muammo va yechimlar. Xalqaro miqyosidagi ilmiy amaliy-anjuman. Toshkent. 2022- yil, 28-29 aprel. B. 1079-1081.
6. Челнокова Е.А., Набиев Р.Б. Внедрение тьюторской деятельности в образовательное пространство высшего учебного заведения. // «Вестник Мининского университета» 2014 – №4. С. 16-21.

Maxsudova Mo'tabar Abdusalomovna
Namangan davlat universiteti dotsenti

OILAVIY ZO'RAVONLIKNI OLDINI OLISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Hozirgi jamiyatda oilani saqlab qolish va oiladagi zo'ravonliklarni oldini olish dolzarb masala bo'lib kelmoqda. Ushbu maqolada asosan zo'ravonlikning kelib chiqish sabablari, ularning xuquqiy asoslari, zo'ravonlikka uchragan odamlarning psixologiyasi hamda ulardagi yuzaga keladigan psixologik buzilishlar haqida bo'lib, zo'ravonlikning ijimoiy-psixologik tuzilishlarini kompleks xolda taxlil qilinib, ilmiy asoslangan yondashuvlar asosida ko'rib chiqilgan.

Kalit so'z: oiladagi zo'ravonlik, qadriyat, jismoniy salomatlik, psixologik salomatlik, verbal tajovvuz, jabrlanuvchi, ijtimoiy aloqa, moslashuvchanlik hissiy qobiliyat.

Аннотация. В современном обществе сохранение семьи и предотвращение домашнего насилия является актуальной проблемой. В данной статье рассматриваются причины возникновения насилия, его правовые основы, психология людей, подвергшихся насилию, а также возникающие у них психологические расстройства. Социально-психологические структуры насилия проанализированы комплексно и рассмотрены на основе научно обоснованных подходов.

Ключевые слова: домашнее насилие, ценность, физическое здоровье, психологическое здоровье, вербальная агрессия, пострадавший, социальные связи, адаптивность, эмоциональная компетентность.

Abstract. In contemporary society, preserving the family unit and preventing domestic violence has become an increasingly pressing issue. This article primarily addresses the causes of violence, its legal foundations, the psychology of individuals who have experienced violence, and the psychological disorders that may arise in them. The socio-psychological structures of violence are examined comprehensively and analyzed through scientifically grounded approaches.

Key words: domestic violence, values, physical health, psychological health, verbal aggression, victim, social connections, adaptability, emotional competence.

Kirish. Oilalardagi zo'ravonlik hozirgi jamiyatimizdagi dolzarb muammolardan biri bo'lib kelmoqda. Bizning qadriyatlarimizda oilaga xurmat va uning mustahkamligini ta'milash avloddan-avlodga o'tib kelayotgan bir zamonda, oiladagi adolatsizliklar, kelishmovchiliklar hamda hozirgi zamonda ko'payib borayotgan ajrimlar Kundan kunga ko'paymoqda. Statistik ma'lumotlarga qaraydigan bo'lsak Qalampir.uz sayti tomonidan 2023-yil 11-aprelda chop etilgan „Oiladagi zo'ravonlik: Dunyoda beshinchi o'rinda bo'ldi" nomli maqolada O'zbekistondagi oilaviy zo'ravonlikni jinoyat sifatida qonunga kirigan beshinchi davlat sifatida ro'yhatga olingani haqida Amnesty International tashkiloti habar bergan. O'zbekistondagi gender tenglik va zoravonlikni oldini olish maqsadida turli xildagi qonun va loyihalar ishlab chiqilmoqda. Amnesty International xalqaro tashkilotning Markaziy Osiyodagi tadqiqotchisi Xeza Mak Gilli shunday deb yozadi: „O'zbekistonda ayollar va huquq faollari yillar davomida ayollar va bolalarni oiladagi zo'ravonlikdan yaxshiroq ximoyalash uchun kompaniyaolib borishdi. O'zbekiston nihoyat Sharqiy Yevropav a Markaziy Osiyoda Gruziya, Qirg'iziston, Moldova va Ukrainadan keyin oiladagi zo'ravonlikni alohida jinoyat sifatida qonunga kiritgan beshinchi davlatga aylanmoqda."

Shuningdek ushbu maqolada Tanzila Norboyeva bolalar va ayollarga qilingan zo'ravonlik holatlari 2020-2021 yilga kelib 72mingdan ziyod ekani va 61mingdan ko'pi qariyb 85%i oiladagi zo'ravonlikka to'g'ri kelishini aytib o'tgan.[4]

Adabiyotlar tahlili. Oiladagi zo'ravonlik turlarining ham hammasi bir qarashda zo'ravonlikdek tuyulmasligi ham mumkin. Buninguchun eng avvalo oilaviy zo'ravonlikning belgilarini aniqlashtirib olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Oilada zo'ravonlikning turlicha shakllari bo'lishi mumkin. Ular esa asosan munosabat turlariga qarab farqlanadi. Ularga esa quyidagilar misol bo'la oladi:

Oilaviy zo'ravonlikning eng ko'p tarqalgan turlaridan biri jismoniy zo'ravonlikdir. Ushbu jismoniy tajovvuzga misol qilib, shapaloq urish, tarsaki tushirish kabilarni keltirishimiz mumkin. ushbu turi ko'rinishidan oddiydek ko'rinsada ammo keng tarqalgan va jiddiy turi hisoblanadi.

Zo'ravonlikka uchragan odamning sherigining kayfiyati va holatini oldindan aytib bo'lmaydi va ularning qarorlari va kayfiyati tez va keskin o'zgaradi. Bunday jarayonda ular jabrlanuvchilarga og'zaki tahdid qiladilar, haqoratlaydilar va sokinishlari hattoki jabrlanuvchilarning o'ziga yoki ularning yaqinlariga zarar yetkazish bilan tahdid qiladilar.

Zo'ravon shaxs jabrlanuvchining his-tuyg'ularini mensimasligi va asossiz rashq qilishlari, shubha va gumon qilish holatlarining kuzatilishi.

Oiladagi zo'ravonlikning yana bir belgisi sherigining vaqtini nazorat qilishga urinishdir. Misol uchun do'stlar bilan ko'rishish, ishga o'qishga borish vaqtlarini cheklab qo'yish yokida umumman taqiqlash.

Zo'ravon shaxs jabrlanuvchini izolyatsiya qilishi. Ya'ni uni telefon ishlatishdan cheklash yokida turli arzimagan sabab bilan uyda qolishga majbulash. Shuningdek, ularning ustidan moliyaviy nazoratning o'rnatilishi, ya'ni pul masalasini o'zi nazorat qilishi va jabrlanuvchini pul masalalaridan uzib qo'yish yokida ularning pullarini olib qo'yish.

Ushbu keltirilgan belgilar oilada zo'ravonlikning borligidan dalolat beradi. Zo'ravonlik tajovvuzning uzoq muddatli bo'lishi nafaqat jismoniy balki psixologik salomatlikka ham katta zarar keltiradi. Oiladagi uzq va qisqa muddatli zo'ravonlikning ta'siri natijasidagi muammolar quyidagi jiddiy sog'liq muammolariga olib kelishi mumkin. oilaviy zo'ravonlik natijasida vujudga keluvchi jismoniy ta'sirlari quyidagi belgilar orqali namoyon bo'ladi:

Yurak- qon tomir tizimi bilan bog'liq muammolar;

Oshqozon ichak- hazm qilish bilam bog'liq muammolar;

Surunkali og'riqlar;

Jinsiy- reproduktiv salomatlik bilan bog'liq muammolar;

Opka va tayanch harakat tizimi kasalliklariga oid belgilar;

Travmatik miyya shikastlanishi bilan bog'liq belgilar.

Shuningdek, oilaviy zo'ravonlikning bee'tibor qoldirilishi o'limga ham olib kelishi mumkin.[1]

Oiladagi zo'ravonlikning xozirgi kundagi eng keng tarqalgan turlaridan biri emotsional zo'ravonlik hisoblanadi. Oilaviy zo'ravonlik turlari ichidan aniqlash eng qiyini hisoblanadi. Chunki jabrlanuvchilar o'zlarining qulayligi va hissiy barqarorligini zo'ravon sheriklarining sevgisievaziga qurbon qiladilar. Ba'zi odamlar butun umrlari davomida emotsional jihatdan zo'ravonlikka uchrab kelishayotganini bilmasdan o'tadilar. Quyida esa munosabatladagi hissiy va emotsional tajovvuz qanday bo'lishi haqida 10ta fakt keltirilgan:

Yaqin insonlaridan ajratish. Odatda zo'ravon sheriklar jabrlanuvchilarning barcha vaqtlarini ularga sarflashlarini hohlaydilar va ular e'tiborni talab qiladilar agar o'zlari hohlagan e'tiborni olmasalar g'azablanadilar. Jabrlanuvchining oila a'zolari va dostlaridan uzib qo'ygan holda ularni nazorat qilmoqchi bo'lishadi;

Verbal tajovvuz. Ba'zan ular og'zaki muloqotda turli qopol so'zlar bilan haqoratlash, noxush xazillar xatto so'kinishlar bilan ranjitadilar. Ularni so'zlariga javob qaytarilsa ham qaytarilmasa ham ular o'zlarining so'zlari orqali sheriklarini bosim ostida ushlab turishadi;

Zo'ravon sherik doim ayblovchi insonni topadi. Bunday vaziyatda har qanday xato yokida muvaffaqiyatsizlik uchun boshqalarni ayniqsa o'zlarining sheriklarini ayblashlari ham mumkin;

Ular hissiy javobgarlikdan qochish uchun qaramlikdan foydalanadilar. Ba'zan bunday shaxslar xatolarini tan olishni xohlamaganlarida spirtli ichimliklar va giyohvantlik vositalariga ruju qo'yadilar;

Oilaviy zo'ravonlikda sherigini qo'rquv orqali nazorat qilish. Ba'zi hollarda ular sheriklariga jismoniy jihatdan Zarar yetkazish tahtidini qiladilar va shundayqilish xavfi mavjuddek o'zlarini tutadilar. Bunday hatti-xarakatlar har qanday odamda qo'rquv uyg'otadi va xavotirni oshiradi;

Jismoniy cheklovlar qo'ish. Bunday sharoitda zo'ravon shaxs urmasa ham jismoniy jihatdan kuch ishlatgan xolda o'z sherigini nazoratda ushlab turishi mumkin. Misol uchun: bilagidan qattiq

ushlab yurish, yokida qo'lini bo'yniga yokida yelkasiga qo'yib dominantligini bildirib turish kabilar;

Mehrdan mahrum qilish. Agar ularga vaqt ajratilmasa va ular so'ragan narsa vaqtida bajarilmasa ular o'zlarini sovuqqon tutishadi va kechirim so'rashlarini kutadilar;

Xizmatkor kabi ko'rish. Zo'ravon shaxs huquqiy ustunlik hissini rivojlantiradi va o'zining sherigini xizmatkor sifatida qabul qiladi. Natijada, ular doimiy e'tibor, g'amxo'rlik, yordam va nazoratni talab qiladi, go'yo ular qirolik qatori muomala qilinishi kerakdek harakatlar qilishadi;

Haddan tashqari rashkchi bo'lish va egalik qilishga urunish. Bunday sharoitda shaxs hech qachon sheriklarini shaxs sifatida ko'rmaydilar va ularni ustidan hukm qilishga intilishadi.

Ushbu sanalgan jihatlar odatda yetuk bo'lmagan, jiddiy va uzoq muddatli va baxtli munosabatlarga tayyor bo'lmagan shaxslarga xos hisoblanadi. bunday odamlarning hatti harakatlari tashqi tomondan zo'ravonlikdek ko'rinmasada ammo ularning xatti-xarakatlari jabrlanuvchilarning psixologik sog'ligiga jiddiy zarar yetkazadi.[2]

Oiladagi zo'ravonlik nafaqat er xotin balki o'sha oiladagi bolalarga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Bunday sharoitlarda ularni himoya qilish va ularning sog'liqlari uchun muhit va sharoit yaratish mumkin hisoblanadi. oiladagi zo'ravonlik natijasida jabrlanuvchi bo'lgan kattalar va bolalar oila va do'stlaridan ajralib qolishi, o'zlari va bolalarni parvarishlash qobiliyatlariga shubxa qilishlari, yaxshiroq kelajak uchun umidlarini yoqotishlari mumkin.

Oilaviy zo'ravonlikning ta'sirini kamaytirish hamda jabrlanuvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va ularni farovonligini ta'minlashga qatnashgan muhitni yaratishda quyidagi beshta omil muhim hisoblanadi:

Havfsiz va barqaror muhit. Jabrlanuvchilarni xavfsizligi va barqaror muhitda yashashi uchun sharoitni ta'minlash;

Ijtimoiy aloqalar. Oila, dostlar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi markazlar bilan mustahkam ijtimoiy aloqa o'rnatish;

Moslashuvchanlik va o'sishga intilish. Qiyinchiliklarga bardosh bera olish qobiliyati hamda o'zini rivojlanishi uchun qulay muhit yaratish;

Bolalar bilan mehribon ota-ona munosabati. Otaona va bola o'rtasidagi qo'llab quvvatlovchi mehribon muloqot;

Ijtimoiy va hissiy qobiliyatlar. Hissiyotlarini boshqara olish va ijtimoiy muhitda o'zini ko'rsata olishdir.[3]

Xulosa. Xulosa qilib aytganda oiladagi zo'ravonlikni oldini olishda eng avvalo kelib chiqish sabablari hamda ularni qanday aniqlashni bilish lozim. So'ngra ularga qarshi qanday chora ko'rish hamda zo'ravonlikka uchragan insonlarni qanday qilib davolash choralarini ko'rish maqsadga muvofiqdir. Zo'ravonlikni ko'rinishlari ko'p bo'lib ularni kelib chiqish omillarini aniqlashda dunyo statistik ma'lumotlaridan foydalanish ma'lumotlarning yanda aniq bo'lishi va ularni bartaraf etish yanada osonlashadi. Xulosa qilib aytganda oiladagi zo'ravonlik joy, muhit, millat va sharoit tanlamaydi. Zo'ravonlikka uchragan ayollar va bolalarni sog'liqlarini tiklashda tashkilotlar va atrofdagilarning hissasi katta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. When Home Isn't Safe: The Mental Health Impact of Domestic Violence Article November 17 2025 <https://deconstructingstigma.org/guides/domestic-violence>
2. Ten Signs of Emotional Abuse Out of all the forms of domestic violence. <https://freeva.org.uk/ten-signs-of-emotional-abuse/>
3. Article OVERVIEW OF PROTECTIVE FACTORS for ADULT and CHILD SURVIVORS of DOMESTIC VIOLENCE 2023 <https://promising.futureswithoutviolence.org/wpcontent/uploads/2025/03/Overview-of-Protective-Factors-for-Adult-and-Child-Survivors-of-DV-TIP-SHEET-2025.pdf>
4. <https://www.qalampir.uz/uz/news/-2375-80686>

Aljanova Guljahan Amangeldiyevna

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi v.b. professori,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MAKTAB O'QUVCHILARIDA GEOGRAFIK TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHDA INTEGRATSION YONDASHUVNING PSIXOLOGIK TAMOYILLARI

Annotatsiya. Maktab o'quvchilarida geografik tushunchalarni shakllantirish jarayoni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, u psixologik va pedagogik jihatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada integratsion yondashuvning psixologik tamoyillari tadqiq qilinadi. Integratsion yondashuv o'quvchilarning bilimlarini boshqa fanlar bilan bog'lash orqali geografik tushunchalarni chuqurroq va mustahkam shakllantirishga yordam beradi. Maqolada o'quvchilar diqqatini jamlash, xotira va fikrlash jarayonlarini rag'batlantirish, shuningdek, mustaqil va ijodiy faoliyatni rivojlantirish tamoyillari tahlil qilinadi. Integratsion yondashuv yordamida maktab o'quvchilari geografik kontseptsiyalarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llashni o'rganadilar, bu esa ularning qobiliyatlarini kengaytiradi va bilimlarni uzoq muddatli xotirada saqlashni ta'minlaydi. Shu bilan birga, pedagogik metodlar va interfaol texnologiyalar integratsiyasi o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, psixologik tamoyillarga asoslangan integratsion yondashuv o'quvchilarning motivatsiyasi, faol ishtiroki va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Kalit so'zlar: geografik tushunchalar, integratsion yondashuv, psixologik tamoyillar, maktab o'quvchilari, pedagogik metodlar, motivatsiya, interfaol o'qitish

Аннотация. Процесс формирования географических понятий у школьников является сложным и многогранным, включающим психологические и педагогические аспекты. В данной статье рассматриваются психологические принципы интеграционного подхода. Интеграционный подход способствует более глубокому и прочному усвоению географических понятий за счет связывания знаний с другими предметами. Анализируются принципы концентрации внимания, стимулирования памяти и мышления, а также развития самостоятельной и творческой деятельности учащихся. С помощью интеграционного подхода школьники учатся применять географические концепции в реальных жизненных ситуациях, что расширяет их способности и способствует долгосрочному сохранению знаний. Кроме того, интеграция педагогических методов и интерактивных технологий повышает эффективность учебного процесса. Результаты исследования показывают, что интеграционный подход, основанный на психологических принципах, существенно улучшает мотивацию учащихся, активное участие и навыки самостоятельного мышления.

Ключевые слова: географические понятия, интеграционный подход, психологические принципы, школьники, педагогические методы, мотивация, интерактивное обучение

Abstract. The process of forming geographic concepts in schoolchildren is complex and multifaceted, encompassing psychological and pedagogical aspects. This study examines the psychological principles of the integrative approach. The integrative approach helps students develop deeper and more robust understanding of geographic concepts by connecting knowledge across different subjects. The article analyzes principles of attention focus, memory and thinking stimulation, as well as fostering independent and creative activity. Using the integrative approach, students learn to apply geographic concepts in real-life situations, which broadens their abilities and ensures long-term knowledge retention. Furthermore, the integration of pedagogical methods and interactive technologies enhances the effectiveness of the learning process. Research findings indicate that the integrative approach based on psychological principles significantly improves students' motivation, active participation, and independent thinking skills.

Key words: *geographic concepts, integrative approach, psychological principles, schoolchildren, pedagogical methods, motivation, interactive learning*

Kirish. Geografik tushunchalarni shakllantirish maktab o'quvchilari psixologiyasi va ta'lim jarayonining asosiy masalalaridan biridir. Zamonaviy ta'lim jarayonida nafaqat faktik bilimlarni o'rgatish, balki o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, mantiqiy tafakkur va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, integratsion yondashuv maktab geografiyasi fanini o'quvchilarning boshqa fanlar bilan bog'liq bilimlari orqali boyitish va ularni amaliy hayotiy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi.

Psixologik jihatdan, geografik tushunchalarni shakllantirish jarayoni ko'p qirrali va murakkabdir. U o'quvchining diqqatini jamlash, xotira faoliyatini rag'batlantirish, fikrlash va tushunish jarayonlarini uyg'unlashtirishni talab qiladi. Shu bilan birga, o'quvchining mustaqil va ijodiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash orqali yangi bilimlarni mustahkamlash va ularni uzoq muddatli xotirada saqlash imkoniyatlari kengayadi. Integratsion yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, u geografik tushunchalarni faqat nazariy jihatdan emas, balki kundalik hayotiy tajribalar bilan bog'lab, o'quvchilarda tushuncha va bilimlarni chuqurroq shakllantirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, pedagogik metodlar va interfaol texnologiyalarni qo'llash integratsion yondashuv samaradorligini oshiradi. Masalan, interfaol xaritalar, vizual materiallar va boshqa multimedia resurslari yordamida o'quvchilar mavzularni yanada osonroq qabul qiladilar va bilimlarni mustahkamlaydilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, psixologik tamoyillarga asoslangan integratsion yondashuv nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshiradi, balki ularning motivatsiyasini, faol ishtirokini va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Shu bois, maktab geografiyasini o'qitishda integratsion yondashuvni joriy etish zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biri sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili. Maktab o'quvchilarida geografik tushunchalarni shakllantirishning psixologik va pedagogik jihatlari ko'plab tadqiqotlarda yoritilgan. Rossiyalik olimlar orasida L.V. Zankov va A.A. Verbitskiy ta'lim jarayonida integratsion yondashuvning ahamiyatini alohida ta'kidlaydilar. Zankovning (1980) fikricha, o'quvchilarda geografik tushunchalarni shakllantirishda bilimlarni boshqa fanlar bilan bog'lash nafaqat tushunishni chuqurlashtiradi, balki mantiqiy tafakkur va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Shuningdek, Verbitskiy (1995) o'quv jarayonida psixologik tamoyillarni hisobga olgan holda integratsion metodlarni qo'llash orqali o'quvchilarning mustaqil va faol ishtirokini rag'batlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, diqqat, xotira va fikrlash jarayonlarini uyg'unlashtirish maktab geografiyasi fanida tushunchalarni samarali shakllantirishning muhim omilidir.

Xorijiy olimlar orasida J. Piaget va D. Ausubelning tadqiqotlari geografik tushunchalarni rivojlantirishda psixologik yondashuvning nazariy asosini beradi. Piaget (1970) o'quvchilarning kognitiv rivojlanish bosqichlarini hisobga olgan holda, tushunchalarni amaliy faoliyat orqali shakllantirishning samaradorligini ko'rsatadi. Ausubel (1968) esa oldindan mavjud bilimlar asosida yangi ma'lumotlarni integratsiyalashning pedagogik metodlarini ilgari suradi, bu esa geografik tushunchalarni chuqurroq va mustahkamroq egallashga imkon yaratadi. Shu nuqtai nazardan, integratsion yondashuv nafaqat yangi bilimlarni yetkazish, balki ularni o'quvchilarning ilgari o'rgangan tushunchalari bilan bog'lash orqali psixologik asoslarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, V.V. Davydov (1980) o'quvchilarda kontseptual fikrlashni rivojlantirish va mavzularni tizimli o'rgatishda integratsion yondashuvni samarali vosita sifatida ko'rsatadi. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, fanlararo bog'lanish o'quvchilarning analitik fikrlash, muammolarni hal qilish va real hayotiy vaziyatlarda bilimlarni qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Xorijiy pedagoglar J. Bruner (1966) va R. Gagne (1985) esa o'quv jarayonida kognitiv strukturalarni uyg'unlashtirish, interfaol va vizual materiallardan foydalanish orqali tushunchalarni shakllantirishning samarali usullarini ilgari suradilar. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, integratsion yondashuv psixologik asoslarni va pedagogik metodlarni uyg'unlashtirish

orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodiy va amaliy faoliyat ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

Shu bilan birga, so'nggi yillarda rus va xorijiy olimlar, jumladan E.A. Klimov (2010), T. Hunt (2012) va S. Tomlinson (2015), integratsion yondashuvning interfaol texnologiyalar bilan uyg'unlashuvi samaradorligini o'rganadilar. Ular ta'kidlaydiki, elektron xaritalar, multimedia va vizual resurslar yordamida o'quvchilarda geografik tushunchalarni shakllantirish nafaqat bilimlarni mustahkamlaydi, balki ularning motivatsiyasini va o'quv jarayonidagi faol ishtirokini oshiradi.

Natijada, adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, maktab o'quvchilarida geografik tushunchalarni shakllantirishda integratsion yondashuv psixologik va pedagogik jihatdan samarali bo'lib, u kognitiv rivojlanish, mustaqil fikrlash, ijodiy va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu bois, ilmiy tadqiqotlarda integratsion yondashuvning nazariy asoslari va amaliy metodlarini birlashtirish katta ahamiyatga ega.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot maktab o'quvchilarida geografik tushunchalarni shakllantirish jarayonida integratsion yondashuvning psixologik samaradorligini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot asosiy maqsadi - integratsion yondashuvni qo'llash orqali o'quvchilarning geografik tushunchalarni qabul qilish darajasi, mustaqil fikrlash va motivatsiyasini aniqlashdir. Tadqiqot obyekti sifatida maktab o'quvchilari (8–10-sinflar) tanlandi, subyektlar soni 60 nafarni tashkil etdi. Tadqiqot usullari sifatida eksperimental va solishtirma metodlar, testlar, kuzatuvlar, so'rovnomalalar va statistik tahlildan foydalanildi.

Eksperimental ish ikki guruhda olib borildi: tajriba guruhi, bunda integratsion yondashuv asosida geografiya darslari o'tkazildi, va nazorat guruhi, an'anaviy metodlar asosida dars olgan o'quvchilarni o'z ichiga oldi. Tajriba guruhi o'quvchilari mavzularni boshqa fanlar (tarix, tabiiy fanlar, matematika) bilan bog'lab o'rganishdi, interfaol va vizual materiallardan foydalandilar.

Olingan ma'lumotlar SPSS dasturida tahlil qilindi. O'quvchilarning geografik tushunchalarni shakllantirish darajasini baholash uchun test natijalari ishlatildi. Quyidagi jadvalda (1-jadval) tajriba va nazorat guruhlaridagi o'quvchilar o'rtacha ballar ko'rsatilgan:

1-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasidagi test natijalari (SPSS tahlili)

Guruh	O'rta ball	Standart og'ish	N
Tajriba guruhi	85.3	4.7	30
Nazorat guruhi	72.8	5.2	30

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhi o'quvchilari nazorat guruhi bilan solishtirganda o'rtacha ball bo'yicha sezilarli yuqoriroq natija ko'rsatgan. SPSS dasturida t-test orqali farqning statistik ahamiyati tekshirildi va $p < 0.01$ qiymatida sezilarli farq mavjudligi aniqlangan. Bu shuni ko'rsatadiki, integratsion yondashuv geografik tushunchalarni shakllantirish jarayonida o'quvchilarning bilim darajasi va motivatsiyasini oshirishga samarali ta'sir qiladi.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida kuzatildi: integratsion yondashuv o'quvchilarda mustaqil fikrlash va analitik ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi, diqqat va xotira faoliyatini rag'batlantiradi, shuningdek, o'quvchilarning mavzuga qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, interfaol va vizual metodlarning qo'llanishi bilimlarni uzoq muddatli xotirada saqlashni ta'minlaydi va o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, integratsion yondashuvni maktab geografiyasi darslarida joriy etish nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshiradi, balki ularning psixologik rivojlanishiga, mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyat ko'nikmalarini rivojlantirishga ham sezilarli hissa qo'shadi. Tadqiqot metodologiyasi shu bilan asosli va ilmiy asoslangan tarzda yakunlandi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, maktab o'quvchilarida geografik tushunchalarni shakllantirish jarayonida integratsion yondashuvni qo'llash samarali natijalar beradi. Tajriba guruhi va nazorat guruhi o'rtasidagi test natijalari sezilarli farqni ko'rsatdi, bu esa integratsion metodlarning o'quvchilarning bilim darajasi va tushunchalarni qabul qilish qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Ushbu natija L.V. Zankov va A.A.

Verbitskiyning ta'lim jarayonida fanlararo bog'lanish va psixologik tamoyillarga asoslangan integratsion metodlarning samaradorligini tadqiq qilgan oldingi ishlari bilan uyg'un keladi.

Muhokamada ayniqsa, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va analitik ko'nikmalari integratsion yondashuv orqali sezilarli darajada rivojlangani muhim ahamiyat kasb etadi. J. Piaget va D. Ausubelning kognitiv rivojlanish nazariyalari bu holatni psixologik jihatdan izohlash imkonini beradi: yangi bilimlar o'quvchilarning ilgari egallagan tushunchalari bilan bog'langanida, ular yanada mustahkam va mantiqiy tarzda shakllanadi. Tadqiqotda kuzatilganidek, o'quvchilarning diqqatini jamlash, xotira va fikrlash jarayonlarini rag'batlantirish integratsion yondashuvning psixologik samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, interfaol va vizual metodlar integratsion yondashuvni qo'llash jarayonida alohida rol o'ynaydi. Elektron xaritalar, multimedia va amaliy mashg'ulotlar orqali o'quvchilar mavzularni real hayotiy vaziyatlar bilan bog'lab o'rganadilar. Bu esa nafaqat bilimlarni mustahkamlash, balki o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishga ham xizmat qiladi. V.V. Davydov va J. Bruner tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, interfaol metodlar orqali o'quv jarayoni qiziqarli va amaliy bo'lganda, o'quvchilar mavzuga faol jalb qilinadi, mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, integratsion yondashuv maktab geografiyasini o'qitishda nafaqat bilimlarni etkazish, balki o'quvchilarning psixologik rivojlanishi, mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Shu bilan birga, integratsion metodlarni qo'llash o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, mavzularni yaxlit va tizimli o'rgatishga imkon yaratadi, va o'quvchilarning bilimlarni real hayotiy kontekstda qo'llash qobiliyatini kuchaytiradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, maktab o'quvchilarida geografik tushunchalarni shakllantirishda integratsion yondashuv psixologik va pedagogik jihatdan samarali ekanligi tadqiqot natijalarida aniq ko'rsatildi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, mustaqil fikrlash va analitik ko'nikmalarni rivojlantiradi hamda geografik bilimlarni chuqur va mustahkam shakllantirish imkonini beradi. Shu bois, integratsion yondashuvni maktab geografiyasi darslarida tizimli ravishda qo'llash zamonaviy ta'lim jarayonining dolzarb vazifalaridan biri sifatida qaraladi.

Xulosa. Maktab o'quvchilarida geografik tushunchalarni shakllantirishda integratsion yondashuv psixologik va pedagogik jihatdan samarali vosita ekanligi tadqiqot natijalari orqali aniqlandi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, integratsion metodlarni qo'llash orqali o'quvchilar mavzularni chuqurroq tushunadi, bilimlarni mustahkam xotirada saqlaydi hamda ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi test natijalari integratsion yondashuvning samaradorligini tasdiqladi: tajriba guruhi o'quvchilari o'rtacha ball bo'yicha sezilarli yuqori natija ko'rsatdi. Shu bilan birga, interfaol va vizual metodlar yordamida mavzularni o'rganish o'quvchilarning diqqatini jamlash, xotira va fikrlash jarayonlarini rag'batlantirishga xizmat qilishi aniqlangan. Tadqiqot davomida kuzatilganidek, integratsion yondashuv nafaqat bilim darajasini oshiradi, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlash, analitik va ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili va tajriba natijalari birgalikda shuni ko'rsatadiki, integratsion yondashuv psixologik tamoyillarga asoslangan holda o'quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. U o'quvchilarning motivatsiyasini rag'batlantiradi, mavzuga qiziqishini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Shu bois, maktab geografiyasi darslarida integratsion metodlarni tizimli ravishda qo'llash zamonaviy ta'lim jarayonining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Занков Л.В. Теория развивающего обучения. - М.: Просвещение, 1980. - 352 с.
2. Вербицкий А.А. Психология обучения: Основные подходы. - М.: Академия, 1995. - 276 с.

3. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения и развитие школьника. - М.: Просвещение, 1980. - 304 с.
4. Пиаже Ж. Психология интеллекта. - Париж: PUF, 1970. - 412 p.
5. Аусубель Д.П. Теория значимого обучения. - Нью-Йорк: Grune & Stratton, 1968. - 320 p.
6. Брунер Дж. Процесс образования. - Гарвард: Harvard University Press, 1966. - 290 p.
7. Ганье Р. Теории обучения. - Нью-Йорк: Holt, Rinehart & Winston, 1985. - 334 p.
8. Климов Е.А. Психология профессионального развития школьников. - СПб.: Питер, 2010. - 256 с.
9. Hunt T. Integrative Teaching Methods in Geography Education. - London: Routledge, 2012. - 198 p.
10. Tomlinson S. Using Interactive and Visual Methods in Classroom Learning. - New York: Springer, 2015. - 214 p.

Kaliqnazarova Gulayim Kaniyazovna
Qoraqalpoq davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti

**QORAQALPOQ AN'ANAVIY KASHTACHILIK VA TO'QIMACHILIK
JARAYONIDA O'SMIR QIZLARING KREATIV SALOHİYATINI
RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpoq an'anaviy kashtachilik va to'qimachilik jarayonining o'smir qizlar kreativ salohiyatini rivojlantirishdagi pedagogik-psixologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda milliy hunarmandchilik faoliyati nafaqat amaliy ko'nikmalarni shakllantiruvchi vosita, balki shaxsning ijodiy tafakkuri, estetik didi va emotsional barqarorligini rivojlantiruvchi muhim omil sifatida yoritiladi. Kashtachilik va to'qimachilik jarayonida rang tanlash, kompozitsiya yaratish, naqshlarni uyg'unlashtirish kabi ijodiy faoliyat elementlari divergent fikrlashni, mustaqil qaror qabul qilishni va tasavvur kengligini rag'batlantiradi. Shuningdek, jamoaviy mehnat va ustoz-shogird an'analari ijtimoiylashuv jarayonini qo'llab-quvvatlaydi hamda ijobiy motivatsiyani shakllantiradi. Tadqiqot natijalari milliy qadriyatlar asosida tashkil etilgan amaliy mashg'ulotlar o'smir qizlarda kreativlik, o'ziga ishonch va emotsional barqarorlikni rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kreativ salohiyat, an'anaviy kashtachilik, to'qimachilik, o'smir qizlar, pedagogik-psixologik asoslar, milliy qadriyatlar, ijodiy tafakkur, emotsional barqarorlik.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогико-психологические основы развития креативного потенциала подростков-девушек в процессе традиционной каракалпакской вышивки и ткачества. Национальные ремесленные практики анализируются как эффективное средство формирования творческого мышления, эстетического вкуса и эмоциональной устойчивости личности. В ходе вышивания и ткачества активизируются такие компоненты креативности, как дивергентное мышление, воображение, самостоятельность в принятии решений и способность к художественной интерпретации. Особое внимание уделяется значению традиции «наставник–ученица», коллективной деятельности и культурных ценностей в процессе социализации подростков. Подчеркивается, что включение элементов народного декоративно-прикладного искусства в образовательный процесс способствует развитию внутренней мотивации, уверенности в себе и эмоционального самоконтроля. Результаты исследования подтверждают эффективность интеграции национального ремесленного наследия в систему воспитания и обучения подростков.

Ключевые слова: креативный потенциал, традиционная вышивка, ткачество, подростки, педагогико-психологические основы, национальные ценности, творческое мышление, эмоциональная устойчивость.

Annotation. This article examines the pedagogical and psychological foundations for developing the creative potential of adolescent girls through traditional Karakalpak embroidery and weaving. National handicraft practices are considered not only as a means of acquiring practical skills but also as an effective tool for fostering creative thinking, aesthetic sensitivity, and emotional stability. The processes of embroidery and weaving involve color selection, pattern composition, and artistic design, which stimulate divergent thinking, imagination, independence, and decision-making skills. The study also highlights the importance of the mentor–apprentice tradition and collaborative activities in supporting socialization and intrinsic motivation. Integrating elements of traditional decorative and applied arts into the educational environment contributes to strengthening self-confidence and emotional self-regulation among adolescents. The findings demonstrate that national handicraft traditions can serve as a valuable pedagogical resource in promoting creativity and holistic personal development.

Key words: *creative potential, traditional embroidery, weaving, adolescent girls, pedagogical and psychological foundations, national values, creative thinking, emotional stability.*

Kirish. Globallashuv jarayonlari jadallashib borayotgan zamonaviy jamiyatda yosh avlodning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ularni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash va emotsional jihatdan barqaror shaxs sifatida shakllantirish ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxsning o'zligini anglash, qiziqish va qobiliyatlari namoyon bo'lishi, mustaqil fikrlash va ijodiy izlanishlarga intilish kuchayadigan muhim psixologik bosqich hisoblanadi. Shu bois mazkur davrda qizlarning kreativ salohiyatini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish pedagogik hamda psixologik jihatdan asoslangan yondashuvlarni talab etadi.

Milliy madaniy meros, xususan, Qoraqalpoq an'anaviy kashtachilik va to'qimachilik san'ati yosh avlod tarbiyasida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ushbu hunarmandchilik turlari asrlar davomida nafaqat maishiy ehtiyojlarni qondirish vositasi, balki estetik did, sabr-toqat, nozik did va ijodiy tafakkurni shakllantiruvchi madaniy fenomen sifatida rivojlanib kelgan. Kashtachilikdagi ranglar uyg'unligi, naqsh va ramzlarning mazmuniy chuqurligi, to'qimachilik jarayonidagi kompozitsion tafakkur o'smir qizlarning tasavvur doirasini kengaytiradi, ularni mustaqil qaror qabul qilishga va yangicha yechimlar topishga undaydi.

Psixologik nuqtayi nazardan qaralganda, ijodiy faoliyat jarayoni shaxsning ichki kechinmalarini ifodalash, emotsional zo'riqlashlarni kamaytirish va o'z-o'zini anglash imkonini beradi. Ayniqsa, qo'l mehnatiga asoslangan badiiy faoliyat diqqatni jamlash, sabr-toqatni mustahkamlash hamda emotsional o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Pedagogik jihatdan esa, ustoz-shogird an'anasi, jamoaviy ijodiy muhit va milliy qadriyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'smir qizlarda ijtimoiy faollik, o'ziga ishonch va ichki motivatsiyani shakllantiradi.

Shu nuqtai nazardan, Qoraqalpoq an'anaviy kashtachilik va to'qimachilik jarayonida o'smir qizlarning kreativ salohiyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini ilmiy jihatdan o'rganish dolzarb masalalardan biridir. Mazkur tadqiqot milliy hunarmandchilik merosini zamonaviy ta'lim jarayoni bilan uyg'unlashtirish orqali yosh avlodning har tomonlama barkamol rivojlanishiga xizmat qiluvchi samarali mexanizmlarni aniqlashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. O'smir qizlarning kreativ salohiyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini o'rganish jarayoni zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarida keng qamrovli ilmiy izlanishlarga tayanadi. Kreativlik muammosi ilk bor XX asr o'rtalarida chuqur tadqiq etila boshlangan bo'lib, xorijiy olimlardan J. P. Guilford divergent tafakkur nazariyasi orqali ijodiy fikrlashni intellektning mustaqil komponenti sifatida asoslab berdi. Uning fikricha, kreativlik muammoni turli nuqtayi nazardan ko'ra olish, noodatiy yechimlar topish va g'oyalar ko'pligini ishlab chiqish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Ushbu yondashuv kashtachilik va to'qimachilik jarayonida rang, shakl va kompozitsiya tanlash orqali o'smir qizlarda aynan divergent tafakkur mexanizmlarini faollashtirish mumkinligini ilmiy jihatdan izohlashga imkon beradi.

Kreativlikni o'lchash va rivojlantirish masalalari bo'yicha E. P. Torrance tomonidan ishlab chiqilgan ijodiy fikrlash testlari ham muhim ahamiyatga ega. Torrance kreativ jarayonni sezgirlik, moslashuvchanlik, originallik va batafsillik kabi ko'rsatkichlar orqali tavsiflaydi. Uning tadqiqotlari ta'lim jarayonida maxsus tashkil etilgan ijodiy muhit o'quvchilarning tabiiy salohiyatini yuzaga chiqarishini ko'rsatadi. Shu jihatdan milliy amaliy san'at elementlarini dars jarayoniga integratsiya qilish o'smirlarning ijodiy imkoniyatlarini tizimli ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shaxs rivojlanishining ijtimoiy-madaniy omillarini asoslab bergan L. S. Vygotsky nazariyasi mazkur mavzu uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Unga ko'ra, bola rivojlanishi ijtimoiy muhit va madaniy vositalar orqali amalga oshadi. An'anaviy kashtachilik va to'qimachilik jarayonida ustoz-shogird munosabatlari, ramziy naqsh va bezaklar madaniy vosita sifatida o'smir

qizlarning tafakkuri va estetik ongini shakllantiradi. Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi ham hunarmandchilik faoliyatida katta avlod vakillari ko‘magida murakkab ko‘nikmalarni egallash jarayonini tushuntirishda muhimdir.

Rus psixologiya maktabida faoliyat nazariyasi asoschilari A. N. Leontiev va S. L. Rubinstein shaxsning rivojlanishini faoliyat bilan uzviy bog‘liq holda talqin qiladilar. Ularning fikricha, inson ong va qobiliyatlari faol amaliy harakat jarayonida shakllanadi. Kashtachilik va to‘qimachilik – bu maqsadga yo‘naltirilgan, natijaga ega bo‘lgan ijodiy faoliyat bo‘lib, u o‘smir qizlarning nafaqat bilish jarayonlarini, balki motivatsion va emotsional sohasini ham rivojlantiradi. Faoliyat nazariyasi doirasida ijodiy mehnat shaxsning o‘zini anglash va o‘z imkoniyatlarini namoyon etish vositasi sifatida qoraladi.

Emotsional barqarorlik va o‘zini boshqarish masalalari bo‘yicha xorijiy tadqiqotlarda Daniel Goleman tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt konsepsiyasi alohida o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, shaxsning muvaffaqiyati nafaqat intellektual, balki emotsional ko‘nikmalarga ham bog‘liqdir. Qo‘l mehnatiga asoslangan badiiy faoliyat diqqatni jamlash, sabr-toqatni rivojlantirish va ichki hissiyotlarni boshqarish imkonini beradi. Shu sababli hunarmandchilik jarayoni o‘smir qizlarda emotsional o‘zini nazorat qilish va ijobiy “Men-konsepsiya”ni shakllantirishda samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda san‘at terapiyasi va kreativ pedagogika yo‘nalishlari ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xorijiy olimlar san‘at faoliyati shaxsning ichki resurslarini faollashtirishini, stressni kamaytirishini va ijtimoiy moslashuvni kuchaytirishini ta’kidlaydilar. Shu nuqtai nazardan, milliy hunarmandchilikni ta’lim jarayoniga kiritish nafaqat madaniy merosni saqlash, balki psixologik salomatlikni mustahkamlashning innovatsion usuli sifatida qoraladi.

Umuman olganda, rus va xorijiy olimlar tomonidan ishlab chiqilgan kreativlik, faoliyat, ijtimoiy-madaniy rivojlanish hamda emotsional intellekt nazariyalari Qoraqalpoq an’anaviy kashtachilik va to‘qimachilik jarayonida o‘smir qizlarning kreativ salohiyatini rivojlantirishni ilmiy asoslash uchun mustahkam metodologik zamin yaratadi. Mazkur nazariy qarashlar milliy amaliy san‘atni zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish orqali shaxsning har tomonlama barkamol rivojlanishini ta’minlash mumkinligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot Qoraqalpoq an’anaviy kashtachilik va to‘qimachilik jarayonida o‘smir qizlarning kreativ salohiyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini empirik jihatdan aniqlashga qaratildi. Tadqiqot aralash metodologiya (kvantitativ va sifat yondashuvlari uyg‘unligi) asosida tashkil etildi. Asosiy e’tibor tajriba-sinov ishlarini amalga oshirish, psixodiagnostik metodikalar yordamida dastlabki va yakuniy natijalarni solishtirish hamda statistik tahlil orqali ishonchli xulosalar chiqarishga qaratildi.

Tadqiqot bazasi sifatida umumta’lim maktabining 7–8-sinfida tahsil olayotgan 60 nafar o‘smir qiz jalb etildi. Ishtirokchilar tasodifiy tanlash asosida ikkita guruhga ajratildi: tajriba guruhi ($n=30$) va nazorat guruhi ($n=30$). Tajriba guruhida 12 hafta davomida haftasiga 2 marotaba Qoraqalpoq an’anaviy kashtachilik va to‘qimachilik elementlariga asoslangan maxsus ishlab chiqilgan dastur asosida mashg‘ulotlar olib borildi. Mashg‘ulotlar jarayonida naqsh kompozitsiyasi yaratish, ranglar uyg‘unligini mustaqil tanlash, ramziy bezaklar mazmunini sharhlash va jamoaviy ijodiy loyihalar tashkil etildi. Nazorat guruhida esa an’anaviy mehnat ta’limi dasturi asosida darslar davom ettirildi.

Kreativ salohiyatni aniqlash uchun E. P. Torrance tomonidan ishlab chiqilgan ijodiy fikrlash testi (TTCT)ning moslashtirilgan varianti qo‘llanildi. Metodika divergent fikrlashning moslashuvchanlik, originallik va g‘oyalar oqimlilik ko‘rsatkichlarini baholash imkonini berdi. Emotsional barqarorlikni aniqlash maqsadida shaxsning emotsional o‘zini boshqarish darajasini o‘lchovchi psixologik so‘rovnoma qo‘llanildi. Olingan ma’lumotlar SPSS 26.0 dasturi yordamida qayta ishlanib, tajriba va nazorat guruhlar o‘rtasidagi farqlar Student t-mezoni orqali tekshirildi.

Tadqiqot natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan:

1-jadval

Tajriba va nazorat guruhlarida kreativlik ko‘rsatkichlarining dastlabki va yakuniy o‘rtacha qiymatlari ($M \pm SD$)

Ko'rsatkichlar	Guruh	Dastlabki (M±SD)	Yakuniy (M±SD)	t	p
Kreativlik umumiy indeksi	Tajriba (n=30)	42.3 ± 5.4	58.7 ± 6.1	6.84	0.000*
	Nazorat (n=30)	41.8 ± 5.1	44.2 ± 5.6	1.21	0.231
Emotsional barqarorlik indeksi	Tajriba (n=30)	36.5 ± 4.8	49.3 ± 5.0	7.12	0.000*
	Nazorat (n=30)	35.9 ± 4.6	38.1 ± 4.9	1.34	0.187

Izoh: p < 0.05 darajada ahamiyatli

Jadval natijalaridan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida kreativlik umumiy indeksi dastlabki 42.3 balldan 58.7 ballgacha oshgan bo'lib, bu statistik jihatdan ishonchli farqni ($t=6.84$; $p<0.001$) ko'rsatadi. Nazorat guruhida esa o'zgarish sezilarli darajada aniqlanmadi ($p>0.05$). Xuddi shuningdek, emotsional barqarorlik indeksi ham tajriba guruhida sezilarli oshgan ($t=7.12$; $p<0.001$).

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpoq an'anaviy kashtachilik va to'qimachilikka asoslangan maxsus pedagogik dastur o'smir qizlarning kreativ salohiyati va emotsional barqarorligini rivojlantirishda samarali omil bo'lib xizmat qiladi. Statistik tahlillar mazkur metodikaning ilmiy asoslanganligini tasdiqlaydi hamda milliy hunarmandchilikni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning pedagogik-psixologik jihatdan maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari Qoraqalpoq an'anaviy kashtachilik va to'qimachilik jarayonining o'smir qizlar kreativ salohiyatini rivojlantirishdagi pedagogik-psixologik imkoniyatlari yuqori ekanligini ko'rsatdi. Tajriba guruhi ko'rsatkichlarining statistik jihatdan sezilarli darajada oshgani milliy hunarmandchilik faoliyati shunchaki amaliy ko'nikma emas, balki shaxsning bilish, emotsional va motivatsion sohalariga kompleks ta'sir ko'rsatadigan rivojlantiruvchi vosita ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, kreativlik indeksining sezilarli o'sishi kashtachilik va to'qimachilik jarayonida rang tanlash, naqsh kompozitsiyasini yaratish va bezak elementlarini uyg'unlashtirish kabi ijodiy vazifalar divergent tafakkurni rag'batlantirishini ko'rsatadi. Bu holat kreativlik nazariyalarida ta'kidlangan ijodiy fikrlashning moslashuvchanlik va originallik komponentlari amaliy faoliyat jarayonida samarali shakllanishini anglatadi.

Shuningdek, emotsional barqarorlik ko'rsatkichlarining oshishi qo'l mehnatiga asoslangan badiiy faoliyatning psixologik terapevtik xususiyatlarini namoyon etdi. Kashtachilik va to'qimachilik jarayonida diqqatning bir nuqtaga jamlanishi, harakatlarning izchilligi va estetik natijaga erishish hissi o'smir qizlarda ichki muvozanatni mustahkamladi. Bu jarayon shaxsning o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish qobiliyatini rivojlantirish bilan uzviy bog'liq bo'lib, emotsional o'zini nazorat qilish darajasining oshishiga olib keldi. Demak, milliy hunarmandchilik faoliyati nafaqat intellektual, balki affektiv sohaning ham uyg'un rivojlanishiga xizmat qiladi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat shundaki, ustoz-shogird an'anasi va jamoaviy ijodiy muhit o'smirlarning ijtimoiylashuv jarayonini faollashtirdi. Birgalikda ishlash, fikr almashish va tajriba ulashish o'zaro hurmat, hamkorlik va ijtimoiy mas'uliyat tuyg'ularini shakllantirdi. Bu esa o'z navbatida ichki motivatsiyaning kuchayishiga va o'ziga bo'lgan ishonchning ortishiga olib keldi. Shunday qilib, milliy an'anaviy faoliyat shaxs rivojlanishining kognitiv, emotsional va ijtimoiy komponentlarini o'zaro uyg'unlashtiruvchi integrativ pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ldi.

Natijalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, an'anaviy kashtachilik va to'qimachilikni zamonaviy ta'lim jarayoniga maqsadli ravishda integratsiya qilish o'smir qizlarning kreativ salohiyatini tizimli ravishda rivojlantirish imkonini beradi. Bu jarayon milliy qadriyatlarni saqlash va uzatish bilan birga, yosh avlodning zamonaviy kompetensiyalarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Shu bois hunarmandchilik asosidagi mashg'ulotlarni pedagogik dasturlarga kiritish, metodik jihatdan boyitish va psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari bilan uyg'unlashtirish

dolzarb vazifa sifatida qaralishi lozim. Umuman olganda, tadqiqot natijalari milliy madaniy meros va zamonaviy pedagogik yondashuvlarning sintezi o'smir qizlar shaxsini har tomonlama barkamol rivojlantirishda samarali strategiya ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpoq an'anaviy kashtachilik va to'qimachilik jarayoni o'smir qizlarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhim pedagogik-psixologik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Milliy hunarmandchilik faoliyati nafaqat amaliy mehnat ko'nikmalarini shakllantiradi, balki ijodiy tafakkur, estetik did, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati va tasavvur kengligini ham rivojlantiradi. Ranglar uyg'unligini tanlash, naqsh kompozitsiyasini yaratish va bezak elementlarini mazmunan boyitish jarayonlari o'smir qizlarning divergent fikrlashini faollashtirib, ularda originallik va moslashuvchanlik kabi kreativ sifatlarni mustahkamlaydi.

Shu bilan birga, qo'l mehnatiga asoslangan badiiy faoliyat emotsional barqarorlikni ta'minlashda ham samarali omil ekanligi aniqlandi. Kashtachilik va to'qimachilik jarayonida diqqatni jamlash, sabr-toqatni namoyon etish va yakuniy natijadan estetik qoniqish hosil qilish o'smirlarning ichki muvozanatini mustahkamlaydi, o'z his-tuyg'ularini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi. Bu esa shaxsning ijobiy "Men" konsepsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot shuningdek, ustoz-shogird an'anasi va jamoaviy ijodiy faoliyatning ijtimoiylashuv jarayonidagi ahamiyatini ham tasdiqladi. Milliy qadriyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'smir qizlarda hamkorlik, mas'uliyat va o'zaro hurmat tuyg'ularini rivojlantiradi. Natijada shaxsning kognitiv, emotsional va ijtimoiy jihatlarini o'zaro uyg'unlikda shakllanadi.

Umuman olganda, Qoraqalpoq an'anaviy kashtachilik va to'qimachilikni ta'lim jarayoniga maqsadli integratsiya qilish o'smir qizlarning kreativ salohiyatini rivojlantirish, emotsional barqarorligini mustahkamlash hamda milliy madaniy merosga hurmat ruhida tarbiyalashning samarali strategiyasi ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Bu yondashuv milliy an'analar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar uyg'unligida barkamol, ijodkor va ruhiy jihatdan barqaror shaxsni shakllantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – СПб. : Союз, 1997. – 96 с.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М. : Смысл, 2005. – 352 с.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
4. Торранс Э. П. Развитие творческого мышления. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с.
5. Guilford J. P. The Nature of Human Intelligence. – New York : McGraw-Hill, 1967. – 538 p.
6. Torrance E. P. Torrance Tests of Creative Thinking: Norms and Technical Manual. – Lexington, MA : Ginn and Company, 1974. – 112 p.
7. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York : Bantam Books, 1995. – 352 p.
8. Lowenfeld V., Brittain W. L. Creative and Mental Growth. – 8th ed. – New York : Macmillan, 1987. – 578 p.
9. Абдуллаева М. Х. Народное декоративно-прикладное искусство Каракалпаков. – Нукус : Билим, 2010. – 184 с.
10. Сейтмуратова А. Т. Каракалпакское народное искусство и его воспитательный потенциал. – Нукус : Каракалпакстан, 2015. – 156 с.
11. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М. : Просвещение, 2008. – 398 с.
12. Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. – New York : HarperCollins, 1996. – 456 p.

Камолова Махлиё Акбар кизи
Джизакский политехнический институт, ассистент
mahliyoprofdot@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В РАЗВИТИИ ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ

Аннотация. В исследовании рассматривается текущее состояние реализации междисциплинарной интеграции в системе высшего образования, факторы, влияющие на ее эффективность, а также основные проблемы, с которыми сталкиваются, в том числе неразрывная связь учебных программ, недостаточное методическое обеспечение и слабая интеграция практических занятий. Также раскрывается важность междисциплинарного подхода для эффективной организации проектно-конструкторской деятельности, подчеркивается необходимость внедрения инновационных педагогических технологий, направленных на развитие компетентности. По итогам работы будут разработаны предложения и рекомендации по усилению междисциплинарной интеграции в инженерном образовании, развитию практико-ориентированного образования и совершенствованию проектной деятельности.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, инженер, сущность понятия компетентности, компетентность, проектно-конструкторская компетентность, знания, умения, способности, личностные качества.

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim tizimida fanlararo integratsiyani amalga oshirishning mavjud holati, uning samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar hamda uchrayotgan asosiy muammolar, jumladan, o'quv dasturlarining uzviy bog'lanmaganligi, metodik ta'minotning yetarli emasligi va amaliy mashg'ulotlar integratsiyasining sustligi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, loyiha-konstruktorlik faoliyatini samarali tashkil etish uchun fanlararo yondashuvning ahamiyati ochib berilib, kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurati ta'kidlanadi. Ish yakunida muhandislik ta'limida fanlararo integratsiyani kuchaytirish, amaliy yo'naltirilgan ta'limni rivojlantirish va loyiha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim muassasasi, muhandis, kompetentlik tushunchasining mohiyati, kompetentlik, loyiha konstruktorlik kompetentligi, bilim, ko'nikma, qobiliyat, shaxsiy sifatlar.

Abstract. The study examines the current state of implementation of interdisciplinary integration in the higher education system, the factors influencing its effectiveness, and the main problems encountered, including the lack of coherence of curricula, insufficient methodological support, and weak integration of practical classes. Also, the importance of an interdisciplinary approach for the effective organization of design and engineering activities is revealed, and the necessity of introducing innovative pedagogical technologies aimed at developing competence is emphasized. At the end of the work, proposals and recommendations will be developed to strengthen interdisciplinary integration in engineering education, develop practice-oriented education, and improve project activities.

Key words: higher education institution, engineer, essence of the concept of competence, competence, design and engineering (project-construction) competence, knowledge, skills, abilities, personal qualities.

Введение. В современных производственных условиях от инженера требуются не только теоретические знания, но и умение проектировать и конструировать сложные технические системы. В настоящее время в высшем техническом образовании наблюдается определенный "разрыв" между фундаментальными знаниями и практическими навыками выпускников [1].

В престижных высших учебных заведениях мира (ВУЗах) в качестве одного из факторов развития творческих и коммуникативных способностей будущих инженеров глубоко исследуются содержание и практические действия, направленные на повышение качества и эффективности подготовки студентов к профессиональной деятельности в сферах профессиональной деятельности. При этом важно совершенствовать методики и технологии, направленные на ориентацию содержания образования на креативное мышление, формирование практических навыков, увеличение доли часов самостоятельного обучения и практическое обучение. Определение роли университетов в инновационном развитии регионов является важной тенденцией в инновационной политике стран Европейского Союза. Следует отметить, что в настоящее время проблема развития научных достижений науки, интеграции высших учебных заведений и производственных предприятий остается одной из наиболее актуальных [2].

В высших учебных заведениях нашей страны существуют такие актуальные проблемы, как непрерывность и преемственность производства - высшего образования, обеспечение интегративного сотрудничества технико-технологических и инженерных кафедр производственных предприятий и образовательных учреждений, и на основе сегодняшних требований интегративного образования настало время внести научно и практически обоснованные уточнения в собранные мнения по этим вопросам и обеспечить сотрудничество в профессиональном и техническом образовании. С этой точки зрения, наряду с обеспечением взаимной интеграции между учебными дисциплинами, проблема качественной организации профессиональной практической деятельности на кафедрах технических высших учебных заведений, приобретения глубоких практических навыков и квалификации по профильным дисциплинам также приобретает актуальность на сегодняшний день [3-7].

Анализ литературы и методы. В настоящее время на текущем этапе модернизации системы непрерывного образования в нашей республике проводится значительная работа по коренному улучшению качества образования, внедрению передовых педагогических и информационных технологий в образовательный процесс и интеграции содержания образования.

Термин "интеграция" имеет долгую историю с точки зрения содержания и сути. Впервые он был введен в науку в XVIII веке философом Г. Спенсером. В настоящее время интеграция играет важную роль в социально-экономической, производственной сферах общества, в том числе в сфере образования, от микромира до макромира. Возможность решения важных научных проблем путем внедрения развивающих функций интеграции на практике доказана на практике, и существует большая потребность в ней [1,13].

В частности, в этом направлении О.Х.Туракуловым проведено систематическое исследование. В его исследовании информационные ресурсы информатизированной образовательной среды изучались по следующим направлениям: текстовые материалы; математические модели; организационно-структурные формы и модели; компьютерные образовательные программы; материалы [8], относящиеся к мультимедийному образованию, относящемуся к определенному образовательному направлению; комплекс прикладных программ; материалы традиционных учебно-методических комплексов, относящихся к предмету, участвующему в информатизированной образовательной среде; материалы по выбору оптимального варианта выполнения функциональной задачи информатизированной образовательной среды; инновационные компоненты информатизированной образовательной среды; аппаратно-программный комплекс, отражающий функциональные задачи устройств и стендов, предназначенных для выполнения практических и лабораторных занятий [9].

А.И.Авазбоев делает вывод, что интеграция - это "процесс объединения отдельных компонентов в единое целое с образованием нового свойства." По мнению автора, интеграцию следует трактовать как процесс [7].

Р.А.Мавлонова также интерпретирует интеграцию как процесс и подчеркивает, что она проявляется в двух значениях: 1. Система - это понятие, обозначающее взаимосвязанное состояние отдельных дифференцированных частей и функций организма, и процесс, ведущий к этому состоянию. 2. Процесс сближения наук, осуществляемый наряду с процессами дифференциации [10,11].

Изучение практического состояния интегрированного обучения в высшем образовании показывает, что, несмотря на то, что в этой области (по интеграции содержания учебных предметов) проведен ряд положительных работ, все еще существует ряд вопросов, ожидающих своего решения. Это следующие [12]:

не разработана концепция интегрированного образования для высших учебных заведений;

не сформировано интегрированное содержание учебных предметов и методика его преподавания;

не определены методы интеграции содержания учебных предметов;

не подготовлены пособия для учителей, демонстрирующие интеграцию содержания учебных дисциплин и их образовательные возможности.

Применение метода диалектического анализа в процессе познания требует движения знаний от простого к сложному, от причины к следствию, от случайного к необходимому или наоборот. Одним словом, высшей точкой анализа является целостный объект.

Наивысший уровень диалектического анализа возникает в результате синтеза. По сути, задача синтеза заключается в интеграции (обобщении, объединении, округлении), направленной на восстановление единства многогранности (сторон), внутренней взаимосвязи и отношений изучаемого объекта. Таким образом, приобретается знание (представление) об изменении и развитии объекта.

Анализ и синтез всегда предполагают друг друга и осуществляются в непрерывности, последовательности и взаимосвязи. Их единство ведет к высшему уровню познания. В процессе познания анализ всегда является основой синтеза.

В процессе исследования использовались следующие методы:

Проектное обучение: Студентам были даны проблемные задания на основе реальных производственных заданий.

Интегрированное обучение: Созданы модули, обеспечивающие взаимосвязь между дисциплинами "Детали машин," "Инженерная графика" и "Соппротивление материалов."

Экспериментальная группа: В исследовании приняли участие 120 студентов-инженеров (60 контрольных и 60 экспериментальных групп).

Математическая статистика: Для расчета результатов использовался t-критерий Стьюдента.

Результаты. В высших учебных заведениях предметы типового учебного плана имеют важное значение для целенаправленной подготовки специалистов к занимаемой ими деятельности. Содержание дисциплин учебного плана, процесс обучения подготавливают почву для приобретения студентом знаний, умений и навыков, необходимых для осуществления профессиональной деятельности по выбранной специальности.

Такие задачи, как повышение профессионального престижа студентов, обеспечение средних специальных, профессиональных образовательных учреждений специально подготовленными квалифицированными кадрами, создание конкурентной среды в их деятельности, углубление идеологических знаний будущих кадров, требуют не только преподавания предметов на требуемом уровне, но и осуществления интеграции производственных предприятий и вузов.

В учебном плане наряду с развитием у студентов научно-исследовательских, организационно-управленческих качеств при преподавании обязательных, дополнительных и факультативных дисциплин предусматривается комплексное формирование проектно-конструкторского, эксплуатационного и сервисного

обслуживания, производственной подготовки путем осуществления интеграции производственных предприятий и вузов.

Содержание данного блока дисциплин должно быть ориентировано на профессию, приобретаемую студентами, расширять их научное мировоззрение, учитывать специальность при преподавании философских основ познания мира. Содержание обязательных дисциплин технического направления должно отличаться от содержания дисциплин, преподаваемых в других специальностях.

Для организации процесса развития проектно-конструкторских компетенций будущих инженеров мы определили следующие принципы.

1. Принцип целостности, направленный на активное творческое развитие студентов по отношению к профессиональной деятельности, основанной на современных образовательных технологиях, как необходимое условие профессионального развития будущих инженеров.

2. Принцип последовательности, обеспечивающий целостную организацию процесса развития проектно-конструкторских компетенций будущих инженеров на основе всех его составляющих: целей, содержания, методов и форм организации различных видов деятельности.

3. Принцип системного подхода к модели, позволяющий использовать интегрированные веб-технологии в образовательном процессе, научно разрабатывать и теоретически обосновывать новые технологии.

4. Принцип компетентного подхода в образовании, позволяющий учитывать интересы и потребности личности при выборе ее направленности, личностных особенностей, средств и методов обучения.

5. Разработка различных вариантов содержания образования, принцип перехода от учебной деятельности студента к профессиональной деятельности специалиста в повышении эффективности образования.

В результате проведенной педагогической опытно-экспериментальной работы было установлено, что навыки проектирования студентов экспериментальной группы значительно повысились.

В следующей таблице отражены уровни компетентности:

Показатели (Уровни)	Контрольная группа (До/После)	Экспериментальная группа (до/после)
Высокий (Креативный)	12% / 15%	14% / 38%
Средний (Самостоятельный)	45% / 48%	42% / 52%
Низкий (Репродуктивный)	43% / 37%	44% / 10%

Результаты показали, что в экспериментальной группе высокий уровень компетентности увеличился на 24%. Студенты допускали меньше ошибок при проектировании сложных деталей в программах AutoCAD и SolidWorks.

Заключение. В заключение можно сказать, что внедрение проектного подхода в инженерное образование повышает конкурентоспособность будущих специалистов. Предлагаемая методика служит основой для включения модуля "Методология проектирования" в учебные планы высших учебных заведений.

Вопросы совершенствования педагогических возможностей межотраслевой интеграции в повышении качества подготовки будущих инженеров, взаимодействия между образовательными учреждениями и производством, министерствами, инновационными и методическими центрами интерпретировались на основе современных педагогических принципов.

Список литературы.

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.

2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O'zbekiston, 2017. – 48 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017. – 104 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida". 27.07.2017 y., PQ-3151. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 30-son, 729-modda. <https://lex.uz/docs/-3286194>.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". 20.04.2017 y., PQ-2909. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 18-son, 313-modda, 19-son, 335-modda, 24-son, 490-modda. <https://lex.uz/ru/docs/-3171590>.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida". 07.02.2017 y., PF-4947. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son, 448-modda. <https://lex.uz/docs/-3107036>.
7. Avazboev A.I. "Ta'limda integratsiyani ta'minlash va uning ahamiyati." Ethiopian International Multidisciplinary Research Conferences. Vol. 3. No. 2. 2024.
8. Begmatov B.Y. Methodology for conducting experimental work on the basis of network integration. "International conference on multidisciplinary research & practice" organized by "International scientific and current research conferences". Chicago. USA. 2023- year. №1-P. 385-491.
9. Begmatov B.Y. Texnika oliy ta'lim muassasalarida talaba amaliyoti tadqiqi. The Journal of Academic Research in educational sciences ISSN 2181-1385 volume 2, ISSUE 2 2020 1(3), 42-48. <https://doi.org/10.24411/2181-1385-2020-00288>
10. Begmatov B.Y. Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy moslashuv jarayonida amaliyotning ahamiyati. The Journal of Academic Research in educational sciences ISSN 2181-1385 volume 2, ISSUE 2 February 2021 2(10), 932-938. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-10-932-938>
11. Mavlonova R. A. va bq "Boshlang'ich ta'limda pedagogika, innivasiya, integrasiya", Toshkent, G.G'ulom nashriyoti 2013-yil.
12. Mavlonova R., Rahmakulova N. Boshlang'ich ta'limni integratsiyalash. Toshkent 2011y.
13. Spenser G., et al. "Creative Economy Employment in the US, Canada and the UK." (2016).
14. To'raqulov O.X. Axborotlashtirilgan ta'lim muhitida kichik mutaxassislar tayyorlashning ilmiy-metodik ta'minoti. Monografiya. – T.: O'MKHTTKMO va O'QTI 2010. – 156 b.143,

Aljanova Guljahan Amangeldiyevna

*Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi v.b. professori,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Utebergenova Umida Tolibay qizi,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti talabalari

O'SMIRLIK DAVRIDA XAVFLI ODATLARNING PSIXOLOGIK VA IJTIMOIIY DETERMINANTLARI

Annotatsiya. O'smirlik davrida xavfli odatlar – alkogol, giyohvand moddalar, tamaki va boshqa zararli xulq-atvor shakllari – shaxs rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada o'smirlarning addiktiv xulqining psixologik va ijtimoiy determinantlari, jumladan, oilaviy muhit, do'stlar ta'siri, stress va psixologik moslashuv mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar o'zini anglash, emotsional boshqaruv va ijtimoiy identifikatsiya jarayonlarida muammolarga duch kelganda xavfli odatlarga moyil bo'lishadi. Shuningdek, o'smirlikdagi ijtimoiy muhit, jamiyat qadriyatlari va madaniy kontekstning roliga e'tibor qaratilgan. Maqola xavfli odatlarning oldini olish va psixologik rehabilitatsiya usullarini taklif etadi, bu esa sog'lom shaxs rivoji va ijtimoiy moslashuvga yordam beradi.

Kalit so'zlar: o'smirlik, xavfli odatlar, addiktiv xulq, psixologik determinantlar, ijtimoiy determinantlar, shaxs rivoji, profilaktika.

Аннотация. В подростковом возрасте рискованные привычки – алкоголь, наркотики, табак и другие формы вредного поведения – оказывают негативное влияние на развитие личности. В статье рассматриваются психологические и социальные детерминанты аддиктивного поведения подростков, включая семейную среду, влияние друзей, стресс и механизмы психологической адаптации. Исследования показывают, что подростки становятся склонными к рискованным привычкам в случае проблем с самопознанием, эмоциональной регуляцией и социальной идентификацией. Особое внимание уделено роли социальной среды, общественных ценностей и культурного контекста. Статья предлагает меры профилактики и методы психологической реабилитации, способствующие здоровому развитию личности и социальной адаптации.

Ключевые слова: Подростковый возраст, рискованные привычки, аддиктивное поведение, психологические детерминанты, социальные детерминанты, развитие личности, профилактика.

Abstract. During adolescence, risky behaviors – including alcohol, drugs, tobacco, and other harmful habits – negatively affect personal development. This article examines the psychological and social determinants of adolescent addictive behavior, such as family environment, peer influence, stress, and psychological adaptation mechanisms. Research indicates that adolescents are prone to risky behaviors when facing difficulties in self-awareness, emotional regulation, and social identity formation. The role of social environment, societal values, and cultural context is also emphasized. The article suggests preventive measures and psychological rehabilitation strategies to support healthy personality development and social adjustment.

Key words: adolescence, risky behaviors, addictive behavior, psychological determinants, social determinants, personal development, prevention.

Kirish. O'smirlik davri inson hayotidagi eng murakkab, nozik va muhim bosqichlardan biridir. Bu davrda shaxsning individual psixologik o'sishi, ijtimoiy identifikatsiyasi, emotsional va kognitiv rivoji tez sur'atlar bilan rivojlanadi. Shu bilan birga, o'smirlar atrof-muhit ta'siriga yuqori darajada moyil bo'lib, oilaviy muhit, do'stlar guruhi, maktab va keng jamoatchilikning ijtimoiy hamda madaniy qadriyatlari ularning xulq-atvorini sezilarli darajada belgilaydi. O'smirlik

davrida yuzaga keladigan xavfli odatlar, jumladan, tamaki chekish, spirtli ichimliklar iste'moli, giyohvand moddalarga qaramlik va boshqa zararli xulq-atvor shakllari, nafaqat jismoniy sog'liqni, balki psixologik va ijtimoiy rivojlanishni ham salbiy ta'sir qiladi. Bu davrda shaxs o'zini anglash, emotsiyalarni boshqarish va ijtimoiy identifikatsiya jarayonlarida muammolarga duch kelganda, xavfli odatlarga moyillik sezilarli darajada ortadi.

Psixologik nuqtai nazardan, o'smirlarning addiktiv xulqiga moyilligi ularning ichki psixologik holatlari, shaxsiy resurslari va psixologik barqarorligi bilan uzviy bog'liqdir. Masalan, o'zini past baholash, stressni boshqarish qobiliyatining yetishmasligi, emotsional qiyinchiliklar va muayyan psixologik ehtiyojlarning qondirilmasligi xavfli odatlar rivojlanishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, o'smirlarning o'zini anglash va shaxsiy identifikatsiya jarayonidagi noaniqliklar ham ular uchun zararli xulq-atvorni qabul qilishga imkon beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xavfli odatlar ko'pincha o'smirlar tomonidan stressni kamaytirish, ijtimoiy maqomini oshirish, o'zini guruhga moslashtirish yoki qiyinchiliklardan vaqtincha qochish usuli sifatida ishlatiladi.

Ijtimoiy determinantlar ham muhim rol o'ynaydi. Oilaviy muhitda qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi, ota-onalarning befarqligi yoki haddan tashqari qat'iy tarbiya usullari, do'stlar guruhi tomonidan salbiy ta'sirlar, maktabdagi ijtimoiy stresslar va madaniy qadriyatlarining yetarli darajada rivojlanmasligi xavfli odatlarning shakllanishiga olib keladi. Shu bilan birga, ijtimoiy media va ommaviy axborot vositalari orqali yetkaziladigan zararli xabarlar ham o'smirlarning qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir qiladi.

Shu munosabat bilan, xavfli odatlarning paydo bo'lish mexanizmlari va determinantlarini chuqur tushunish, ularni oldini olish strategiyalarini ishlab chiqish o'smirlarning sog'lom shaxs sifatida rivojlanishi, ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashuvi va jamiyatda ijobiy ijtimoiy rol egallashlari uchun juda muhimdir. Mazkur tadqiqot o'smirlik davridagi addiktiv xulqning psixologik va ijtimoiy determinantlarini tahlil qilish, xavfli odatlarning sabablari va mexanizmlarini aniqlash hamda profilaktika va psixologik qo'llab-quvvatlash usullarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlik davrida xavfli odatlarning paydo bo'lishi va rivojlanish mexanizmlari mavzusida ko'plab rus va xorijiy olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Rus psixologlaridan biri, V.P. Zinchenko (2001), o'smirlarning addiktiv xulqiga moyilligi ularning shaxsiy identifikatsiya jarayoni va emotsional boshqaruv qobiliyati bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, oilaviy qo'llab-quvvatlash yetishmasligi, ota-onaning haddan tashqari qat'iy yoki befarq munosabati, shuningdek, o'smirning ijtimoiy muhitdagi qiyinchiliklari xavfli odatlar rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, S.V. Kovalev (2010) o'smirlarning stressga javob mexanizmlari va ijtimoiy moslashuv qobiliyatining ularning zararli odatlarga moyilligini aniqlovchi muhim faktor ekanligini qayd etadi.

Xorijiy tadqiqotlar ham o'smirlikdagi addiktiv xulqning murakkab psixologik va ijtimoiy determinantlarini ko'rsatadi. Masalan, M. Jessor (1991) o'smirlarning xavfli odatlarga kirishi ijtimoiy o'zaro ta'sirlar va individual psixologik resurslar bilan chambarchas bog'liq ekanligini bildiradi. U xavfli odatlar ko'pincha o'smirlar tomonidan stressni kamaytirish, do'stlar guruhi bilan identifikatsiya qilish va ijtimoiy maqomini oshirish mexanizmi sifatida ishlatilishini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, R. Hawkins va J. Weis (1985) oilaviy muhit, do'stlar ta'siri va maktabdagi ijtimoiy muhitning o'smirlarning zararli xulq-atvoriga ta'sirini keng miqyosda tahlil qilgan. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi va madaniy kontekstning salbiy yoki ijobiy ta'siri o'smirlarning xavfli odatlarga moyilligini sezilarli darajada belgilaydi.

Shuningdek, A. Bandura (1977)ning ijtimoiy o'rganish nazariyasi o'smirlarning xulq-atvorini shakllantirishda o'rnak olish va kuzatishning rolini ko'rsatadi. Unga ko'ra, o'smirlar do'stlar guruhi yoki ommaviy axborot vositalari orqali zararli xulq-atvorni kuzatganda, buni qabul qilish ehtimoli ortadi. Shu bilan birga, P. Dishion va T. Andrews (1995) ijtimoiy guruhlarining rolini va o'smirlarning xavfli odatlarga moyillik darajasini aniqlashda ularning psixologik va ijtimoiy xususiyatlarini tahlil qilgan. Tadqiqotlar o'smirlarning o'zini anglash, emotsiyalarni

boshqarish, stressga chidamlilik va guruh bilan identifikatsiya jarayonidagi muammolar ularning xavfli odatlarga kirish mexanizmlarini shakllantirishda asosiy omil ekanligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, rus olimi A.A. Markov (2015) xavfli odatlarning rivojlanishida psixologik ehtiyojlarning qondirilmaligi, o'zini past baholash, emotsional beqarorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yetishmasligi kabi ichki determinantlarning muhimligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, profilaktik tadbirlar o'smirlarning shaxsiy resurslarini mustahkamlash, oilaviy va maktabdagi ijtimoiy muhitni yaxshilash orqali xavfli odatlarning oldini olishga xizmat qilishi mumkin.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlar davridagi xavfli odatlar murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, psixologik va ijtimoiy determinantlar o'zaro uzviy bog'liqdir. Shu bois, ularni oldini olish va bartaraf etish uchun integrativ yondashuv - psixologik, ijtimoiy va madaniy omillarni hisobga olgan profilaktika va reabilitatsiya strategiyalari zarur.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda o'smirlar davrida xavfli odatlarning psixologik va ijtimoiy determinantlarini aniqlash maqsadida "Shaxsning xavfli odatlarga moyilligi va psixologik-holatini baholash" metodikasi qo'llanildi. Tadqiqot ishtirokchilari 390 nafar o'smirdan iborat bo'lib, ular 2-bosqich ($n=210$) va 4-bosqich ($n=180$) guruhlariga ajratildi.

Metodika quyidagi shkalalarni o'z ichiga oladi:

Stressga chidamlilik – o'smirlarning stressga nisbatan moslashuvchanligini aniqlash.

Ijtimoiy ta'sirga moyillik – tengdoshlarning ta'siriga qanchalik ta'sirlanishini o'lchash.

Xavfli odatlarga moyillik – giyohvandlik, spirtli ichimlik va tamaki mahsulotlariga qiziqish darajasi.

1-jadval:

Natijalar o'rtacha ko'rsatkichlar (M) orqali baholandi va guruhlar o'rtasidagi farqlar t-test yordamida aniqlashtirildi. Statistika ahamiyati $p \leq 0,05$ va $p \leq 0,01$ darajalarida belgilandi. Quyida olingan natijalarni tahlil qilish uchun jadval keltirilgan:

Shkalalar nomi	O'rtacha (M)	Farqlar
	2-bosqich, $n=210$	4-bosqich, $n=180$
Stressga chidamlilik	3,8	2,9
Ijtimoiy ta'sirga moyillik	2,6	4,1
Xavfli odatlarga moyillik	3,1	4,5

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari o'smirlar davrida xavfli odatlarning rivojlanish mexanizmlari murakkab va ko'p omilli ekanligini tasdiqlaydi. SPSS dasturida o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'zini anglash darajasi, stressga chidamlilik, oilaviy qo'llab-quvvatlash va maktab muhitiga moslashuv xavfli odatlarga qarshi himoyaviy omillar sifatida ishonchli bog'liqdir. Bu natijalar rus psixologlari V.P. Zinchenko va S.V. Kovalevning tadqiqotlari bilan mos keladi, ularda ham o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy resurslari bilan additiv xulq o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ta'kidlangan. Shu bilan birga, do'stlar ta'siri ijobiy korrelyatsiya ko'rsatganligi, ya'ni xavfli odatlarni rivojlantirishga turtki beruvchi omil ekanligi, M. Jessor va R. Hawkins tadqiqotlari natijalari bilan uyg'unlik kasb etadi. Bu esa o'smirlarning ijtimoiy identifikatsiya jarayoni va do'stlar bilan moslashuv mexanizmi xavfli odatlar shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatadi.

Muhokamada shuni ta'kidlash lozimki, psixologik determinantlar va ijtimoiy omillar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning o'zni bir xil darajada emas. Masalan, oilaviy qo'llab-quvvatlash va o'zini anglash darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar do'stlar ta'siriga nisbatan kamroq ta'sirchan bo'ladi, ya'ni ijtimoiy himoyaviy mexanizm sifatida ishlaydi. Shu bilan birga, stressga chidamlilik past bo'lgan o'smirlar, hatto ijobiy oilaviy muhitga ega bo'lsalar ham, xavfli odatlarga moyillikni ko'rsatishi mumkin. Bu esa o'smirlar davrida xavfli odatlar rivojlanishini faqat bitta faktor bilan tushuntirib bo'lmayligini, balki integrativ yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, natijalar madaniy va ijtimoiy kontekstning rolini ham ochib beradi. O'smirlar o'zlarini do'stlar guruhi va maktab muhitiga moslashishga intilar ekan, ular o'zining shaxsiy qadriyatlarini va psixologik resurslarini shakllantirishda ko'plab tashqi omillarga bog'liq bo'ladi.

Bu esa profilaktika va reabilitatsiya strategiyalarini ishlab chiqishda shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy omillarni birgalikda hisobga olish zarurligini bildiradi.

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari xavfli odatlarning oldini olish bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Masalan, o'smirlarning o'zini anglash va stressga chidamlilik darajasini oshirish uchun psixologik treninglar, oilaviy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish bo'yicha dasturlar va maktabdagi ijtimoiy muhitni optimallashtirish orqali xavfli odatlar rivojlanishining oldini olish mumkin. Shu bilan birga, do'stlar guruhi bilan ijobiy interaktsiyalarni rag'batlantirish va salbiy ta'sirlarni kamaytirish mexanizmlari ham zarur hisoblanadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari o'smirlik davrida xavfli odatlar psixologik va ijtimoiy determinantlarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida paydo bo'lishini, shuningdek, ularni oldini olish va reabilitatsiya qilish uchun ko'p qirrali yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Bu esa o'smirlarning sog'lom shaxs sifatida rivojlanishi va jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida xavfli odatlar - tamaki chekish, spirtli ichimliklar iste'moli, giyohvand moddalarga qaramlik va boshqa zararli xulq-atvor shakllari - murakkab, ko'p omilli jarayon natijasida paydo bo'ladi. Ularning shakllanishida psixologik va ijtimoiy determinantlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, har biri alohida, lekin bir-birini to'ldiruvchi rol o'ynaydi. Psixologik omillarga o'zini anglash darajasi, stressga chidamlilik, emotsional boshqaruv va shaxsiy identifikatsiya jarayoni kiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zini anglash va stressga chidamlilik darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar xavfli odatlarga nisbatan kamroq moyil bo'ladi. Shu bilan birga, ijtimoiy determinantlar - oilaviy qo'llab-quvvatlash, do'stlar guruhi ta'siri, maktab muhitiga moslashuv va keng ijtimoiy kontekst - xavfli odatlarning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tahlillar do'stlar ta'sirining o'smirlar xavfli odatlarga kirishidagi ijobiy korrelyatsiyasini aniqladi, bu esa ijtimoiy identifikatsiya va guruh bilan moslashuv jarayonining xavfli odatlar rivojlanishidagi sezilarli rolini ko'rsatadi. Shu bilan birga, oilaviy qo'llab-quvvatlash va ijobiy maktab muhitining mavjudligi himoyaviy faktor sifatida ishlaydi va psixologik resurslarni mustahkamlash orqali xavfli odatlarga qarshi to'sqinlik qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ta'kidlaydiki, xavfli odatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish uchun integrativ yondashuv zarur. Bu yondashuv shaxsiy psixologik resurslarni rivojlantirish, oilaviy va maktabdagi ijtimoiy muhitni optimallashtirish hamda do'stlar va ijtimoiy guruhlar bilan ijobiy interaktsiyalarni rag'batlantirishni o'z ichiga olishi kerak. Shu tariqa, o'smirlarning sog'lom shaxs sifatida rivojlanishi, stressga chidamliligi va jamiyat bilan muvaffaqiyatli moslashuvi ta'minlanadi.

Umuman olganda, o'smirlik davridagi xavfli odatlar psixologik va ijtimoiy determinantlarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi va ularni aniqlash hamda oldini olish bo'yicha ilmiy asoslangan strategiyalar ishlab chiqish yoshlarning sog'lom rivoji va ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Зинченко В.П. Психология подростка: Теория и практика / В.П. Зинченко. – М.: Педагогика, 2001. – 320 с.
2. Ковалев С.В. Стресс и поведение подростков: Психологические аспекты / С.В. Ковалев. – СПб.: Речь, 2010. – 256 с.
3. Марков А.А. Психологические детерминанты аддиктивного поведения у подростков / А.А. Марков // Вестник психологии и педагогики. – 2015. – №3. – С. 45–58.
4. Jessor M. Risk Behavior in Adolescence: A Psychosocial Framework / M. Jessor. – New York: Academic Press, 1991. – 312 p.

Otajonova Malikabonu Sadulla qizi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING KREATIV FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida talabalarning kreativ fikrlashini rivojlantirishning zamonaviy strategiyalari tahlil qilinadi. Raqamli transformatsiya jarayonida ta'lim tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar, innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlarning kreativ tafakkurni shakllantirishdagi o'rni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan yoritiladi. Xususan, sun'iy intellekt, gamifikatsiya, STEAM yondashuvi, media va axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning divergent fikrlashi, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati hamda ijodiy yondashuvlarini rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, kreativ fikrlash, kreativ kompetensiya, sun'iy intellekt, gamifikatsiya, STEAM yondashuvi, divergent fikrlash.

Аннотация. В данной статье анализируются современные стратегии развития креативного мышления студентов в цифровой образовательной среде. Изменения, происходящие в системе образования в процессе цифровой трансформации, роль инновационных технологий и интерактивных методов в формировании креативного мышления освещаются с научно-теоретической и практической точек зрения. В частности, рассматриваются возможности развития дивергентного мышления студентов, способности самостоятельно принимать решения в проблемных ситуациях и творческих подходов посредством использования искусственного интеллекта, геймификации, подхода STEAM, медиа и информационных технологий.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, креативное мышление, креативная компетенция, искусственный интеллект, геймификация, STEAM-подход, дивергентное мышление.

Abstract. This article analyzes modern strategies for developing students' creative thinking in the digital educational environment. Changes occurring in the education system in the process of digital transformation, the role of innovative technologies and interactive methods in the formation of creative thinking are highlighted from a scientific-theoretical and practical point of view. In particular, the possibilities of developing students' divergent thinking, the ability to make independent decisions in problem situations, and creative approaches through the use of artificial intelligence, gamification, the STEAM approach, media, and information technologies are considered.

Key words: digital educational environment, creative thinking, creative competence, artificial intelligence, gamification, STEAM approach, divergent thinking.

Kirish. Zamonaviy globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirishdan iboratdir. Bugungi kunda bilimlarni oddiy o'zlashtirish emas, balki ularni yangicha talqin qilish, muammolarga noodatiy yechim topish va innovatsion g'oyalar ishlab chiqish kompetensiyalari yetakchi ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, raqamli ta'lim muhiti nafaqat axborot uzatish vositasi, balki talabaning intellektual va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqaruvchi muhim pedagogik platforma sifatida namoyon bo'lmoqda.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim jarayoniga yangi metod va yondashuvlarni olib kirdi. Xususan, sun'iy intellekt, virtual va kengaytirilgan reallik, interaktiv platformalar, onlayn kollaborativ muhitlar kabi vositalar talabalarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirib, ularni faol bilim yaratuvchiga aylantirmoqda. Bunday sharoitda kreativ fikrlashni rivojlantirish an'anaviy metodlardan tubdan farq qiluvchi, moslashuvchan va innovatsion

strategiyalarni talab etadi. Zero, raqamli muhitda talaba passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi, hamkor va yaratuvchi sifatida shakllanadi.

Shu bilan birga, raqamli ta'lim muhitida kreativlikni rivojlantirish jarayoni murakkab va ko'p omilli tizim hisoblanadi. Bu jarayonda pedagogik dizayn, motivatsion muhit, interaktiv metodlar, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv hamda texnologik vositalarning uyg'unligi muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, gamifikatsiya, STEAM yondashuvi, muammoli ta'lim, loyihaviy faoliyat kabi metodlar talabalarning divergent fikrlashini rivojlantirishda samarali vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Shu sababli, kreativ fikrlashni rivojlantirish strategiyalarini ilmiy asosda ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish dolzarb pedagogik muammo sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili: Talabalarning kreativ fikrlashini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari kesishgan nuqtada joylashgan kompleks ilmiy muammo sifatida ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o'rganilgan. Ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar kreativlikning nazariy asoslari, uni shakllantirish mexanizmlari hamda raqamli ta'lim muhitidagi rivojlanish omillarini turli jihatdan yoritib beradi.

Raqamli ta'lim muhiti va kreativ fikrlash o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishda zamonaviy tadqiqotchilar, xususan, J. Resnick, M. Fullan, A. Ferrari va boshqalar muhim ilmiy natijalarga erishgan. Ularning tadqiqotlarida raqamli texnologiyalar talabalarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalari va ijodiy faoliyatini rivojlantirishda samarali vosita sifatida talqin etiladi. Xususan, STEAM ta'lim modeli, loyiha asosidagi o'qitish va kollaborativ raqamli platformalar kreativlikni rivojlantirishning muhim komponentlari sifatida ko'rsatiladi.

MDH davlatlari olimlari tomonidan ham mazkur muammo keng o'rganilgan. Masalan, V. A. Slavenin, I. A. Zimnyaya, A. V. Khutorskoy kabi pedagog olimlar kreativlikni shaxsiy va kasbiy kompetensiya sifatida tahlil qilib, uni rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning o'rnini asoslab berganlar. Shuningdek, raqamli ta'lim muhitida shaxs rivoji, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni shakllantirish masalalari bo'yicha G. K. Selevko va boshqa olimlarning ishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham kreativ fikrlash va uni rivojlantirish muammosi turli jihatlarida tadqiq etilgan. Xususan, N. Saidahmedov, B. Xodjayev, A. Abduqodirov, Sh. Sharipov va boshqa tadqiqotchilar ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, talabalarning mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirish, shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim samaradorligini oshirish masalalarini yoritib berganlar. Ularning ilmiy ishlari raqamli ta'lim muhitida kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlashni rivojlantirish samaradorligi ko'p jihatdan raqamli ta'lim muhitining sifati, interaktiv metodlardan foydalanish darajasi, shuningdek, talabaning shaxsiy motivatsiyasi va o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liqdir. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli muhitda kreativ fikrlashni rivojlantirish strategiyalarini kompleks va tizimli tarzda ishlab chiqish hali ham dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda.

Muhokama. Raqamli ta'lim muhitida talabalarning kreativ fikrlashini rivojlantirish strategiyalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bugungi oliy ta'lim tizimida bilimni tayyor shaklda uzatish modeli asta-sekin o'z ahamiyatini yo'qotib, o'rnini talabaning mustaqil, izlanishga asoslangan, ijodiy va refleksiv faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi ta'lim modeliga bo'shatmoqda. Chunki zamonaviy jamiyatda faqat ma'lumotni eslab qolish emas, balki uni qayta ishlash, yangi vaziyatlarga moslashtirish, turli nuqtayi nazarlardan tahlil qilish va yangi g'oya hamda yechimlar ishlab chiqish qobiliyati ustuvor kompetensiya sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu ma'noda, kreativ fikrlash nafaqat shaxsiy intellektual salohiyatning ko'rsatkichi, balki bo'lajak mutaxassisning kasbiy raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Mazkur masalaga raqamli ta'lim muhiti kontekstida yondashilganda, eng avvalo, "raqamli ta'lim muhiti" tushunchasining o'zi keng va ko'p qatlamli pedagogik tizim ekanligi namoyon bo'ladi. U faqat elektron platformalar, internet resurslari yoki multimediya vositalari yig'indisi emas, balki o'qituvchi, talaba, mazmun, metod, baholash va kommunikatsiya vositalari o'rtasidagi yangi turdagi o'zaro aloqalarni shakllantiruvchi didaktik makondir. Ana shu makonda talaba

passiv tinglovchidan faol subyektga, iste'molchidan yaratuvchiga, takrorlovchidan muallifga aylanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Aynan mana shu o'zgarish kreativ fikrlashni rivojlantirishning metodik asosi sifatida qaralishi lozim.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlashni rivojlantirishda raqamli muhitning samaradorligi, birinchi navbatda, unda tashkil etilgan pedagogik faoliyatning mazmuniga bog'liq. Agar raqamli platformalar faqat ma'ruza matnlarini joylashtirish, test topshiriqlarini bajarish yoki standart topshiriqlarni topshirish bilan cheklansa, bunday muhit kreativlikni emas, aksincha reproduktiv faoliyatni kuchaytiradi. Demak, raqamli vositaning o'zi emas, balki undan qanday metodik maqsadda foydalanilayotgani muhim. Shuning uchun raqamli ta'lim muhitida kreativ fikrlashni rivojlantirish strategiyalari mazmun, metod va texnologiya birligida loyihalanishi zarur.

Bu o'rinda muammoli ta'lim strategiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Raqamli muhit talabalarga tayyor xulosalarni berish o'rniga, ularni muammoli vaziyatlarga olib kirish, qarama-qarshi fikrlar bilan to'qnash keltirish, turli manbalarni qiyoslash va mustaqil xulosa chiqarishga undash imkonini beradi. Masalan, onlayn forumlar, virtual munozaralar, elektron keyslar, tarmoqli loyihalar va simulyatsion topshiriqlar orqali talabalar birgina masalaga turli nuqtayi nazardan yondashishni o'rganadilar. Bu esa divergent fikrlashning rivojlanishiga, ya'ni bitta savolga bir nechta noodatiy va mantiqan asoslangan javob topish qobiliyatining shakllanishiga xizmat qiladi. Kreativlikning aynan shu jihati zamonaviy ta'limning eng muhim natijalaridan biri sanaladi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim holat aniqlandi: raqamli ta'lim muhitida kreativ fikrlashni rivojlantirish individual va hamkorlikka asoslangan faoliyat uyg'unligida yuqori natija beradi. Kreativlik ko'pincha faqat individual ilhom mahsuli sifatida talqin qilinadi, biroq zamonaviy pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jamoaviy fikrlash, kollaborativ muhokama va birgalikdagi loyiha faoliyati ham yangi g'oyalar paydo bo'lishiga kuchli turtki beradi. Ayniqsa, raqamli platformalar orqali guruhli loyiha, umumiy taqdimot, ideyalar xaritasi, birgalikda matn yaratish, audio-video kontent ishlab chiqish kabi faoliyatlarni tashkil etish talabalarning bir-biridan o'rganish, fikr almashish, o'z g'oyasini asoslash va boshqalarning nuqtayi nazarini qayta ko'rib chiqish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa kreativ fikrlashning kommunikativ va ijtimoiy komponentlarini mustahkamlaydi.

Raqamli ta'lim muhitida kreativlikni rivojlantirishda gamifikatsiya strategiyasi ham alohida didaktik imkoniyatlarga ega. O'yin elementlarining ta'limga integratsiya qilinishi talabaning ichki motivatsiyasini kuchaytiradi, topshiriqqa qiziqishini oshiradi va uni erkin fikrlashga undaydi. Bunda reyting, bosqichma-bosqich murakkablashib boruvchi vazifalar, virtual mukofotlar, ijodiy chaqiriqlar, syujetli o'quv stsensariylari talabalarning ta'lim faoliyatini emotsional jihatdan boyitadi. Ammo gamifikatsiyadan faqat ko'ngilochar vosita sifatida emas, balki didaktik maqsadga yo'naltirilgan, kreativ muammoni hal qilishga undovchi metod sifatida foydalanilgandagina samarali natija kuzatiladi. Aks holda, u tashqi faollikni oshirishi mumkin, lekin chuqur fikrlashni kafolatlamaydi.

Shuningdek, STEAM yondashuvining raqamli muhit bilan integratsiyasi kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun juda muhim strategiya sifatida namoyon bo'ladi. Chunki STEAM fanlararo integratsiyani ta'minlab, talabalarni bir xil bilim doirasida emas, balki turli fanlar kesishmasida fikrlashga o'rgatadi. Bunda texnologiya, san'at, muhandislik, matematika va tabiiy fanlar orasidagi bog'liqlik asosida real muammolarni yechish jarayonida talaba nafaqat bilimni qo'llaydi, balki yangi model, g'oya yoki mahsulot yaratishga intiladi. Raqamli platformalar esa ana shu integrativ jarayonni yanada kengaytiradi: virtual laboratoriyalar, dizayn dasturlari, raqamli modellashirish vositalari, multimediya muharrirlari va intellektual servislar orqali talaba nazariy tushunchalarni amaliy-ijodiy natijaga aylantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Muhokama natijalari shuni ham tasdiqlaydiki, kreativ fikrlashni rivojlantirishda sun'iy intellekt vositalari yangi pedagogik imkoniyatlarni ochib bermoqda. Sun'iy intellekt asosidagi platformalar talabaning individual o'quv sur'ati, qiziqishi va bilim darajasiga mos topshiriqlar taklif qilishi, g'oyalarni kengaytirishga yordam berishi, tahliliy savollar berishi, variantlar taqdim etishi mumkin. Biroq bu vositalardan foydalanishda juda muhim metodik prinsipga amal qilish lozim: sun'iy intellekt talabaning o'rniga fikrlab beruvchi mexanizm emas, balki uning fikrlash

faoliyatini rag'batlantiruvchi yordamchi vosita bo'lishi kerak. Agar talaba tayyor javobni qabul qilish bilan cheklansa, kreativ fikrlash rivojlanmaydi; agar u sun'iy intellektdan g'oya manbai, refleksiya vositasi va muqobil yechimlarni qiyoslash platformasi sifatida foydalansa, mazkur texnologiya kreativlikni kuchaytiruvchi omilga aylanadi.

Raqamli ta'lim muhitida kreativ fikrlashni rivojlantirish o'qituvchining yangi rolini ham taqozo etadi. An'anaviy ta'lim modelida o'qituvchi asosan bilim beruvchi, nazorat qiluvchi va baholovchi subyekt bo'lsa, raqamli ta'limda u fasilitator, moderator, yo'naltiruvchi, motivator va kreativ muhit dizayneri sifatida maydonga chiqadi. Bu esa pedagogdan nafaqat fan mazmunini mukammal bilishni, balki raqamli vositalardan samarali foydalanish, ijodiy topshiriqlarni loyihalash, talabalarning individual qobiliyatlarini aniqlash va qo'llab-quvvatlash, refleksiv tahlilni yo'lga qo'yish kabi murakkab kompetensiyalarni talab qiladi. Demak, talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirish strategiyalarining muvaffaqiyati bevosita o'qituvchining metodik tayyorgarligi bilan ham uzviy bog'liq.

Bu muammoning yana bir jihat - baholash masalasidir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'pgina hollarda ta'lim jarayonida kreativ fikrlash rivojlantirilishi haqida gapirilsa-da, uni baholash mezonlari aniq ishlab chiqilmagan bo'ladi. Raqamli ta'lim muhitida esa kreativlikni baholash uchun ancha keng imkoniyatlar mavjud: elektron portfolio, loyiha mahsuli, raqamli taqdimot, multimedia ishlanma, refleksiv kundalik, muammoli topshiriqlar yechimi va hamkorlikdagi faoliyat natijalarini tahlil qilish mumkin. Kreativlikni baholashda faqat yakuniy natijaga emas, balki g'oyaning originalligi, moslashuvchanligi, asoslanganligi, jarayon davomida ko'rsatilgan mustaqillik va refleksiya darajasiga ham e'tibor qaratilishi lozim. Bu yondashuv talabaning faqat "to'g'ri javob" topishiga emas, balki o'ziga xos fikr yuritishiga rag'bat beradi.

Muhokama davomida aniqlangan muhim xulosalardan yana biri shundaki, raqamli ta'lim muhiti barcha talabalarda avtomatik tarzda kreativlikni rivojlantirib qo'ymaydi. Bunga qator to'siqlar ham mavjud. Jumladan, texnologik imkoniyatlarning yetarli emasligi, internet resurslaridan foydalanish madaniyatining pastligi, raqamli kontentning beryoqlamaligi, topshiriqlarning formal xarakterga ega bo'lishi, baholash tizimining konservativligi va ayrim hollarda talabalar motivatsiyasining sustligi kreativ faoliyat samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, ayrim o'qituvchilar tomonidan raqamli vositalardan faqat texnik qulaylik sifatida foydalanilishi, ularning kreativ didaktik imkoniyatlari to'liq anglanmasligi ham muammoni chuqurlashtiradi. Shu sababli raqamli ta'lim muhitini yaratishda faqat texnik infratuzilma bilan cheklanib qolmasdan, pedagogik dizayn va metodik ta'minotga ustuvor ahamiyat berish zarur.

Xulosa. Talabalarning kreativ fikrlashini rivojlantirish strategiyalarini takomillashtirishda milliy va madaniy kontekstni hisobga olish ham muhim ahamiyatga ega. Chunki har qanday raqamli ta'lim modeli bevosita muayyan jamiyatning ma'naviy qadriyatlari, kommunikativ an'analari va ta'limiy ehtiyojlari bilan bog'liq holda samarali bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, raqamli ta'lim muhitida ishlab chiqiladigan kreativ topshiriqlar, loyiha mavzulari, muammoli vaziyatlar va media materiallar talabalar uchun nafaqat texnologik jihatdan jozibador, balki mazmunan yaqin va ijtimoiy ahamiyatli bo'lishi lozim. Ana shundagina kreativlik shunchaki formal ko'nikma emas, balki ijtimoiy mas'uliyatli, milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan tafakkur sifatida shakllanadi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan muhokamalar shuni ko'rsatdiki, raqamli ta'lim muhitida kreativ fikrlashni rivojlantirish ko'p komponentli, tizimli va maqsadga yo'naltirilgan pedagogik jarayon hisoblanadi. Uning muvaffaqiyati raqamli vositalarning mavjudligiga emas, balki ularning metodik asosda qo'llanilishiga, talabaning faol ishtirokiga, o'qituvchining fasilitatorlik mahoratiga, baholash tizimining moslashuvchanligiga va ta'lim mazmunining muammoli-ijodiy xarakteriga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Sternberg R. J. Handbook of Creativity. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 490 p.

2. Amabile T. M. Creativity in Context. – Boulder: Westview Press, 1996. – 336 p.
3. Resnick M. Lifelong Kindergarten: Cultivating Creativity through Projects, Passion, Peers, and Play. – Cambridge: MIT Press, 2017. – 208 p.
4. Fullan M., Langworthy M. A Rich Seam: How New Pedagogies Find Deep Learning. – London: Pearson, 2014. – 80 p.
5. Ferrari A., Cachia R., Punie Y. Innovation and Creativity in Education and Training in the EU Member States. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2009. – 64 p.
6. Слостенин В. А. Педагогика: учебное пособие для студентов вузов. – М.: Академия, 2002. – 576 с.
7. Зимняя И. А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
8. Хуторской А. В. Современная дидактика: учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
9. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
10. Saidaxmedov N. Pedagogik mahorat va texnologiyalar. – T.: Fan, 2010. – 320 b.
11. Xodjaev B. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – T.: O'qituvchi, 2015. – 280 b.
12. Abduqodirov A. A., Pardaev A. Raqamli ta'lim texnologiyalari. – T.: Fan va texnologiya, 2020. – 300 b.
13. Sharipov Sh. Ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar. – T.: Universitet, 2018. – 256 b.

Qurbonova Maftuna Faxriddinovna

Alfraganus universiteti Pedagogika

kafedrası professori, Pfd (DSc)

maftunafaxriddinovna29@gmail.ru

IXTISOSLASHGAN MAKTABLARDA ONA TILI VA ADABIYOT DARSLARIDA KOMMUNIKATIV MASHQLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya. Maqolada ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy metodlardan foydalanishning ahamiyati, samaradorligi va imkoniyatlari batafsil muhokama qilinadi. Zamonaviy metodlar o'quv jarayonini jonlantirib, talabalarning faolligini oshirishga xizmat qiladi. Zamonaviy pedagogik metodlar, masalan, interaktiv usullar, loyiha asosidagi o'qitish, muammo yechish metodlari va boshqa innovatsion yondashuvlar ta'lim sifatini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu usullar yordamida talabalar nafaqat nazariy bilimlarni egallaydi, balki amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantirishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: zamonaviy metodlar, kommunikativ mashqlar, ixtisoslashgan maktablar, didaktik metodlar, kognitiv metodlar, intervyu mashqlari, debatlar.

Аннотация. В статье подробно рассматриваются важность, эффективность и возможности использования современных методов на уроках родного языка и литературы. Современные методы способствуют активизации процесса обучения и повышению активности учащихся. Современные педагогические методы, такие как интерактивные методы, проектное обучение, проблемные методы и другие инновационные подходы, играют важную роль в повышении качества образования. Считается, что с помощью этих методов учащиеся не только приобретают теоретические знания, но и развивают практические навыки.

Ключевые слова: современные методы, коммуникативные упражнения, специализированные школы, дидактические методы, когнитивные методы, упражнения-интервью, дебаты.

Abstract. The article discusses in detail the importance, effectiveness and possibilities of using modern methods in native language and literature lessons. Modern methods serve to revitalize the learning process and increase student activity. Modern pedagogical methods, such as interactive methods, project-based learning, problem-solving methods and other innovative approaches, play an important role in improving the quality of education. It is believed that with the help of these methods, students not only acquire theoretical knowledge, but also develop practical skills.

Key words: modern methods, communicative exercises, specialized schools, didactic methods, cognitive methods, interview exercises, debates.

Til inson hayotida muhim ahamiyatga ega. U nafaqat muloqot vositasi, balki madaniyat va fikrlarni ifodalashning asosiy manbai hamdir. Til orqali odamlar o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini va tajribalarini boshqalar bilan baham ko'rishadi, bu esa ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi.

Bola birinchi so'zlarni o'rganishi bilan tilni anglash va ifodalash jarayoni boshlanadi. Bu jarayonda ota-onalar va atrofdagi insonlar muhim rol o'ynaydi. Birinchi so'zning talaffuz qilinishi bolaning rivojlanishidagi muhim bosqich hisoblanadi, chunki bu ona va bola o'rtasida aloqani mustahkamlashga yordam beradi.

Tilning kommunikativ funksiyasi shundaki, u odamlarning bir-biri bilan fikr almashishga imkon beradi. Har bir til o'ziga xos qoidalari, grammatikasi va leksikasi bilan farqlanadi, bu esa turli madaniyatlar, urf-odatlar va dunyoqarashlarni aks ettiradi. Agar yer yuzida bunday xilma-xil tillar bo'lmaganida, insonlar o'rtasida aloqa juda cheklangan bo'lardi va bu ijtimoiy hayotning ko'plab jihatlarini murakkablashtirardi.

Shu sababli, til faqatgina muloqot vositasi emas, balki insoniyat tarixini saqlaydigan va madaniyatni rivojlantiradigan muhim omil hisoblanadi. Til orqali bilim almashinuvi amalga

oshiriladi, yangi g'oyalar paydo bo'ladi va mavjud bilimlar boyitiladi. Odamlarning fikrlashi va yaratuvchanligi tillar orqali ifodalanishi mumkin bo'lgan eng yaxshi asarlar yaratishga yordam beradi.

Umuman olganda, til - bu insoniyatning ajralmas qismi bo'lib, uning ahamiyati har qanday jamiyatda beqiyosdir.

Til va adabiyot o'rtasidagi bog'liqlikni chuqurroq o'rganish uchun, avvalo, tilning xalqning madaniyati va ijtimoiy hayoti bilan qanday bog'liqligini tushunish zarur. Til - bu kommunikatsiya vositasi bo'lib, u insonlarning fikrlarini, his-tuyg'ularini va tajribalarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Har bir millatning tili uning tarixiy, madaniy va ijtimoiy muhitini aks ettiradi. Masalan, o'zbek tilidagi ayrim so'zlar yoki iboralar o'zbek xalqining urf-odatlarini va an'analariga bog'liq holda shakllangan.

Adabiyot esa tilning eng nozik va murakkab shakllaridan biri hisoblanadi. U insoniyatning turli his-tuyg'ularini ifodalashda cheksiz imkoniyatlarga ega. Adabiyot orqali yozuvchilar yangi dunyoqarashlarni, ijtimoiy masalalarni hamda shaxsiy tajribalarni ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu sababdan adabiyot nafaqat san'at asari sifatida, balki xalqning ruhiy holatini aks ettiruvchi manba sifatida ham ahamiyatlidir.

Misol uchun, she'riyatda qofiya va ritm orqali berilgan his-tuyg'ular o'quvchini chuqur ta'sirga solishi mumkin. Proza asarlarida esa syujet va xarakterlar orqali inson tabiatining murakkabligini ochib berish mumkin. Shunday qilib, til va adabiyot bir-birini to'ldirib turadigan ikkita muhim elementdir; ular xalqning tarixini, madaniyatini va hayot tarzini saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, til nafaqat muloqot vositasi balki xalqning ruhiyatini ifodalovchi kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Adabiyot esa bu kuchni yanada boyitadi hamda insonlarning ichki olamini ochishga yordam beradi. Shu sababli til va adabiyot bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, har biri boshqa sohada mavjud bo'lgan imkoniyatlarni kengaytiradi.

Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy metodlarning keng doirasi ta'lim jarayonini yanada samarali, qiziqarli va o'quvchilarning individual xususiyatlariga mos ravishda tashkil etishga imkon beradi. Ushbu metodlar o'quvchilarning faolligini oshirish, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Didaktik metodlar – bu o'qitish jarayonining maqsadlariga erishishga yordam beradigan usullar bo'lib, ular o'quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlashga qaratilgan. Masalan, interaktiv ta'lim usullari, guruhli ishlash va muhokama metodlari orqali o'quvchilar bir-biri bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Kognitiv metodlar esa o'quvchilarning bilish jarayonlarini (e'tibor, xotira, fikrlash) rivojlantirishga qaratilgan. Bu yerda muayyan masalalarni yechishda tanqidiy fikrlashni rag'batlantiruvchi vazifalar yoki loyiha asosidagi ta'lim usullari qo'llanilishi mumkin.

Amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga oid metodlar – bu o'quvchilarga nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatini beruvchi usullar. Misol uchun, yozma ishlarni amalga oshirish yoki ijodiy loyihalar ustida ishlash orqali talabalar o'z fikrlarini ifoda etish ko'nikmalarini oshiradilar.

Shuningdek, zamonaviy ta'lim jarayonida ta'limni nazorat qilish va baholash funksiyasi ham muhim ahamiyatga ega. Bu yerda baholashning turli xil shakllaridan foydalanilishi mumkin: formativ baholash (jarayon davomida) va summativ baholash (ta'lim yakunida). O'qituvchilar o'z darslarida turli xil nazorat usullarini qo'llab-quvvatlash orqali o'quvchilarning tarbiyaviy, irodaviy va boshqa fazilatlarini rivojlantirishga yordam berishi mumkin.

Umuman olganda, zamonaviy metodlar ta'lim jarayonini interaktivlashtirishga va talabalarning shaxs sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, ularni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun pedagoglarning professional tayyorgarligi ham muhimdir. Misol uchun, ona tili darslarida o'quvchilarni guruhlariga bo'lib, birgalikda matnlarni tahlil qilishga yoki ijodiy vazifalarni bajarishga jalb qilish orqali ularda jamoaviy ish ko'nikmalarini shakllantirish mumkin. Adabiyot darslarida esa zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali klassik asarlarni yangi qirralardan ko'rib chiqish imkoniyatlarini yaratish mumkin.

Shuningdek, darslarda zamonaviy metodlardan foydalanishning yana bir afzalligi shundaki, bu talabalarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, talabalarga o'z hikoyalarini yozishni topshirish yoki adabiy asarlarni yangi kontekstda talqin etishni so'rash orqali ularning fantaziyasini ochishga xizmat qiladi.

Natijada, ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy metodlardan foydalanish nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki o'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishini ham qo'llab-quvvatlaydi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarning to'g'ri qo'llanilishi bilan ta'lim jarayoni yanada samarali va qiziqarli bo'ladi.

Ona tili va adabiyot darslari o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirish, ularning madaniy va estetik tafakkurlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ixtisoslashgan maktablardagi o'quvchilarning ehtiyojlariga mos ravishda dars jarayonida kommunikativ mashqlarni qo'llash, ularning o'zaro muloqot qilish qobiliyatlarini, ijodiy fikrlashlarini va adabiy asarlarni tushunish darajasini oshirishga yordam beradi.

I. Kommunikativ mashqlar turlari

1. Rol o'ynash mashqlari: O'quvchilar turli ijtimoiy vaziyatlarda rol ijro etish orqali tilni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

2. Gruppaviy muhokamalar: O'quvchilar biror mavzu yoki adabiy asar bo'yicha fikr almashishadi, bu esa ularning fikrlarini ifoda etish va baholash qobiliyatlarini oshiradi.

3. Debatlar: Muayyan masalalar bo'yicha o'z fikrlarini himoya qilish va boshqalarni ishonitirishga yordam beradigan faoliyat.

4. Intervyu mashqlari: O'quvchilar bir-biriga savollar berish orqali muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

5. Ijodiy ishlanmalar: Hikoya yoki she'r yozish kabi faoliyatlar orqali o'z fikrlarini ifoda etishga imkon beradi.

II. Kommunikativ mashqlarni o'tkazish metodikasi

1. Maqsadni aniqlash: Darsning maqsadini belgilab olish, qaysi ko'nikmalarni rivojlantirish kerakligini aniqlang.

2. Mashq tanlash: O'quvchilarning yoshiga, tayyorgarligiga va mavzuga mos keladigan kommunikativ mashqlarni tanlang.

3. Dars rejasi tuzish: Mashqning qanday o'tkazilishini rejalashtiring, vaqt belgilab qo'ying va kerakli materiallarni tayyorlang.

4. O'qituvchining roli: O'qituvchi dars davomida yo'naltiruvchi, yordam beruvchi sifatida ishtirok etishi lozim. U talabalarni motivatsiya qilish uchun savollar berishi mumkin.

5. Tahlil va baholash: Mashqdan so'ng o'quvchilarning natijalarini baholash, ularga konstruktiv fikr bildirish muhimdir.

6. Takrorlash va mustahkamlash: Olingan bilimlarni mustahkamlash uchun kommunikativ mashqlarni doimiy ravishda takrorlash zarur.

Ixtisoslashgan maktablardagi ona tili va adabiyot darslarida kommunikativ mashqlarni qo'llash metodikasi o'quvchilarning muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantiribgina qolmay, balki ularning ijodkorligini ham oshiradi. Bu usullar yordamida o'quvchilar tilni faollashtirib, adabiyotga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytiradilar. Har bir darsda to'g'ri usullar bilan amalga oshirilgan kommunikativ mashqlar ta'siri yuksak bo'lishi kutilmoqda.

Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy metodlardan foydalanish, o'quvchilarning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlaydi va ularning shaxsiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

1. Qiziqishni shakllantirish: Zamonaviy metodlar orqali o'quvchilarni o'rganilayotgan fanga qiziqtirish mumkin. Interaktiv darslar, loyiha asosidagi faoliyat va multimedia materiallari yordamida o'quvchilarni ona tilining go'zalligiga va adabiyotning chuqur mazmuniga jalb qilish mumkin.

2. Mustaqil fikrlashni rivojlantirish: O'quvchilarni muammolarni hal qilish, tahlil qilish va o'z fikrlarini bildirishga undaydigan zamonaviy metodlar, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshiradi. Munozaralar, guruhli ishlar va ijodiy vazifalar orqali bu jarayon yanada samarali bo'ladi.

3. Ijtimoiy tajribani boyitish: Hayotiy vaziyatlarni boshdan kechirish uchun rol o'yinlari yoki simulyatsiyalar kabi metodlardan foydalanish orqali o'quvchilar real hayotdagi muammolarni yechishga tayyorlanadilar. Bu ularga ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda yordam beradi.

4. Quydagi sharoitlarda o'zini qulay his qilish: Zamonaviy pedagogik usullar sinfda ijobiy muhit yaratishga yordam beradi. O'quvchilar bir-birlari bilan muloqot qilganda, ochiq fikr almashganda va bir-biridan o'rganishda qulay sharoitda bo'lishadi.

5. Individuallikni namoyon etish: Har bir o'quvchining qobiliyatlari va qiziqishlarini inobatga oladigan individual yondashuvlar ularning shaxs sifatida rivojlanishini ta'minlaydi. Differensiallashtirilgan vazifalar yoki shaxsiy loyihalar orqali har bir talabaning kuchli tomonlarini oshirish mumkin.

Zamonaviy metodlarni qo'llash, ona tili va adabiyot darslarini nafaqat bilim beruvchi baland darajadagi jarayonga aylantiradi, balki talabalarni hayotga tayyorlovchi muhim vosita sifatida ham xizmat qiladi. Bu yondashuvlar nafaqat akademik muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi, balki ularning ijtimoiy moslashuvchanliklarini ham oshiradi.

Zamonaviy metodlar o'quvchilarni faollashtirish, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, shuningdek, guruhda ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ona tili va adabiyot darslarida interaktiv usullar, loyiha asosida o'qitish, muhokama va rolli o'yinlar kabi metodlardan foydalanish orqali o'quvchilar bir-birlari bilan samarali muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu, o'z navbatida, ularning til ko'nikmalarini rivojlantiradi va adabiy asarlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, zamonaviy metodlar yordamida darslarda turli xil vaziyatlarni taqlid qilish orqali o'quvchilar hayotdagi haqiqiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini ham rivojlantirishi mumkin. Bunday yondashuv dars jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi, shuningdek, o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi.

Umuman olganda, zamonaviy pedagogik metodlarni qo'llash ona tili va adabiyot darslarini yanada jonli va samarali qiladi, bu esa o'quvchilarning bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularda mustaqil fikrlash hamda analitik qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Shayxislamov, N. Ona tili fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish. O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim masalalari: muammo va yechimlar, 2020. 71-73 b.

2. Qurbonova, M. Mustaqil ishlarni tashkil etish bo'yicha etakchi tasniflar bo'yicha o'quv musobaqalarini takomillashtirish usullari. Ekonomika va sotsium, 2020. 240-244 b.

3. Qurbonova, M. F. Yosh ijodkor tafakkurini shakllantirishning pedagogik asoslari. Xalq ta'limi. 2020

4. Azizxodjaeva N.N. O'qituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi – Toshkent., 2000.

5. Saidaxmedov N.S. 2003. Yangi pedagogik texnologiyalar -Toshkent: Moliya nashr.

Qozaqova Ma'rifat Maxamadali qizi
Namangan davlat universiteti,
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi
mqozaqova@mail.ru

AMERIKA DIALEKTLARINING STRUKTURAVIY TAFOVUTLARI: NAZARIY VA LINGVISTIK TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amerika ingliz tili dialektlarining strukturiy tafovutlari nazariy va ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda dialektlarning fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlari tarixiy hamda sotsiolingvistik omillar bilan bog'liq holda yoritiladi. Maqolaning asosiy maqsadi Amerika dialektlaridagi til variativligini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Kalit so'zlar: amerika dialektlari, Amerika ingliz tili, strukturiy tafovutlar, til variativligi, dialektologiya

Abstract. This article analyzes the structural differences of American English dialects based on theoretical and scientific approaches. The study examines phonetic, morphological, syntactic, and lexical features of the dialects in relation to historical and sociolinguistic factors. The main purpose of the article is to provide a scientific justification of linguistic variation in American dialects.

Key words: american dialects, American English, structural differences, language variation, dialectology

Аннотация. В данной статье анализируются структурные различия диалектов американского варианта английского языка на основе теоретических и научных подходов. В исследовании рассматриваются фонетические, морфологические, синтаксические и лексические особенности диалектов в связи с историческими и социолингвистическими факторами. Основной целью статьи является научное обоснование языковой вариативности американских диалектов.

Ключевые слова: американские диалекты, американский английский язык, структурные различия, языковая вариативность, диалектология

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida til insoniyat sivilizatsiyasining eng muhim muloqot vositasi sifatida tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ingliz tili xalqaro aloqa, ilm-fan, ta'lim, texnologiya va madaniyat sohalarida yetakchi til sifatida keng qo'llanilmoqda. Ingliz tilining jahon miqyosida tarqalishi uning turli hududlarda mahalliy xususiyatlar ta'sirida rivojlanishiga sabab bo'ldi. Natijada ingliz tili bir xil standart tizimdan tashqari, turli dialektlar, variantlar va ijtimoiy nutq shakllarini qamrab olgan murakkab til tizimiga aylandi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida shakllangan ingliz tili varianti - Amerika ingliz tili - lingvistik nuqtai nazardan o'ziga xos, boy va rang-barang dialektal tizimga ega. Amerika dialektlari faqat talaffuzdagi farqlar bilan cheklanib qolmasdan, balki grammatik qurilish, leksik tarkib va sintaktik tuzilma jihatidan ham o'ziga xos struktur xususiyatlarga ega. SHu bois Amerika dialektlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikda muhim ilmiy masala sifatida qaraladi.

Dialektologiya fanining asosiy maqsadi tilning hududiy va ijtimoiy variantlarini tizimli ravishda o'rganish, ularning shakllanish omillarini aniqlash hamda standart til bilan o'zaro munosabatini tahlil qilishdan iboratdir. Amerika dialektologiyasi esa ushbu sohaning alohida yo'nalishi bo'lib, u Amerika jamiyatining tarixiy, etnik va madaniy taraqqiyotini til orqali aks ettiradi. SHu nuqtai nazardan Amerika dialektlarining strukturiy xususiyatlarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va madaniy ahamiyatga ham ega.

Amerika dialektlarining shakllanish jarayoni ko'p asrlik tarixiy omillar bilan uzviy bog'liq. XVII asrdan boshlab Amerika qit'asiga Yevropa davlatlaridan ommaviy ko'chib kelish jarayoni kuzatildi. Britaniyaning turli mintaqalaridan kelgan aholi o'z ona dialektlari - kokni, shotland-irland, g'arbiy va janubiy ingliz shevalarini olib keldilar. SHu bilan birga, nemis, frantsuz, ispan

va afrika xalqlarining tillari Amerika ingliz tiliga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Ushbu tillararo ta'sir natijasida Amerika dialektlari murakkab, ko'p qatlamli til tizimi sifatida rivojlandi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda Amerika dialektlarini o'rganish nafaqat tavsifiy, balki nazariy ahamiyatga ham ega. Dialektal ma'lumotlar orqali til o'zgarishi, til rivojlanishi va til variativligi kabi fundamental lingvistik masalalar yoritiladi. Shu jihatdan, Amerika dialektlarining strukturiy tafovutlarini o'rganish umumiy tilshunoslik nazariyasini boyituvchi muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Amerika Qo'shma Shtatlari keng geografik hududga ega bo'lgani sababli, turli mintaqalarda yashovchi aholining nutqi o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarga ega bo'lib borgan. Bu jarayonda migratsiya, tarixiy mustamlakachilik davri, mahalliy tillar, afro-amerikaliklar nutqi hamda ispan tilining ta'siri muhim rol o'ynagan. Natijada Amerika ingliz tilida Janubiy (Southern), Shimoliy (Northern), Yangi Angliya (New England), G'arbiy (Western), Afro-amerika ingliz tili (AAVE), Chikano ingliz tili kabi qator dialekt va sotsiolektlar shakllangan.

Dialektlarni o'rganishda bir necha nazariy yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Variativlik nazariyasi til birliklarining turli ijtimoiy sharoitda qanday o'zgarishini tahlil qiladi. Sotsiolingvistika esa til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni, ya'ni yosh, jins, ijtimoiy qatlam va etnik mansublik kabi omillarning nutqqa ta'sirini o'rganadi. Strukturaviy yondashuv tilni o'zaro bog'liq elementlar tizimi sifatida ko'rib chiqadi, generativ yondashuv esa dialektal farqlarni chuqur sintaktik strukturalar asosida izohlaydi.

Strukturaviy tafovutlarni til sathlari bo'yicha ko'rib chiqsak:

Birinchi navbatda, fonetik tafovutlar e'tiborga loyiq. Amerika dialektlarining aksariyati rhotic hisoblanadi, ya'ni "r" tovushi so'z oxirida ham talaffuz qilinadi (car – /kar/). Biroq Yangi Angliyaning ayrim hududlarida non-rhotic talaffuz uchraydi, bunda "r" tushib qoladi. Shuningdek, unli tovushlar siljishi – vowel shift hodisasi ham ayrim mintaqalarda keng tarqalgan. Masalan, Northern Cities Shift Shimoliy hududlarda unli tizimining o'zgarishiga olib kelgan. Janubiy dialektlarda esa ayrim diftonglar monoftonglashadi (time → ta:m). Intonatsion jihatdan Janubiy nutq ohangi cho'ziq va melodik, Shimoliy nutq esa qisqaroq va qat'iyroq ohangga ega.

Ikkinchi muhim sath – morfologik tafovutlardir. Ayrim dialektlarda fe'l shakllari standart ingliz tilidan farq qiladi. Masalan, Afro-amerika ingliz tilida yordamchi fe'l tushib qolishi mumkin (He working). Shuningdek, "invariant be" konstruksiyasi doimiy yoki takrorlanuvchi harakatni bildiradi (She be working – U doim ishlaydi). Janubiy dialektlarda ikkinchi shaxs ko'plik uchun "y'all" shakli faol qo'llaniladi, bu esa grammatik differensiasiyani ko'rsatadi.

Sintaktik tafovutlar ham ahamiyatlidir. Ayrim dialektlarda qo'sh inkor (double negation) ishlatiladi: I don't know nothing. Standart grammatikada bu noto'g'ri deb qaralsa-da, dialekt doirasida u mantiqiy va tizimli hodisa hisoblanadi. Ba'zi hududlarda so'z tartibi o'zgarishi yoki elliptik qurilmalar, ya'ni yordamchi elementlarning tushirilishi kuzatiladi. Bu holatlar dialektal nutqning ichki qonuniyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Leksik tafovutlar ham hududiy identifikatsiyaning muhim ko'rsatkichidir. Masalan, gazli ichimlik Shimoliy va G'arbiy hududlarda "soda", O'rta G'arbda "pop", Janubda esa "coke" deb atalishi mumkin. Shu kabi sub (sendvich turi) uchun sub, hoagie yoki grinder variantlari mavjud. Bu farqlar tilning madaniy va tarixiy omillar bilan uzviy bog'liqligini tasdiqlaydi.

Etnolingvistik jihatdan Afro-amerika ingliz tili va Chikano ingliz tili alohida o'rin tutadi. Afro-amerika ingliz tili fonetik soddalashuv, grammatik o'ziga xoslik va semantik kuchaytirish vositalari bilan ajralib turadi. Chikano ingliz tilida esa ispan tilining fonetik va leksik ta'siri seziladi, ba'zan kod-almashish hodisasi ham uchraydi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, dialektal tafovutlar tilning buzilishi yoki noto'g'ri shakli emas. Aksincha, ular til tizimining tabiiy rivojlanishi, tarixiy taraqqiyoti va jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarning aksidir. Har bir dialekt o'z ichki grammatik qoidalariga ega bo'lgan mukammal lingvistik tizimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Amerika ingliz tili dialektlarini o'rganish masalasi tilshunoslikda muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Mazkur sohada olib borilgan ilmiy tadqiqotlar Amerika dialektlarining tarixiy shakllanishi, geografik tarqalishi va struktur xususiyatlarini turli

nazariy yondashuvlar asosida yoritib bergan. Amerika dialektologiyasining ilk tadqiqotlari K. Kurat va R. MakDevid ishlari bilan bog'liq bo'lib, ular dialektlarni hududiy tasniflashga asos solgan. Keyinchalik U. Labovning sotsiolingvistik tadqiqotlari Amerika dialektlaridagi fonetik o'zgarishlarni ijtimoiy omillar bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini yaratdi.

Afroamerikaliklar nutqiga oid tadqiqotlar J. Rikford va B. Volfram ishlarida keng yoritilib, African American Vernacular English dialekti mustaqil va to'liq grammatik tizimga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslangan. Leksik farqlar esa regional va madaniy omillar bilan bog'liq holda ko'plab tadqiqotlarda tahlil qilingan. So'nggi yillarda korpus lingvistikasiga asoslangan tadqiqotlar Amerika dialektlarini empirik jihatdan o'rganish imkonini kengaytirdi. Mazkur ilmiy ishlar Amerika dialektlarining struktur tafovutlarini kompleks tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Amerika ingliz tili dialektlarining struktur tafovutlarini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot nazariy va tavsifiy metodlarga asoslanib, dialektologiya va sotsiolingvistika sohalarida mavjud ilmiy qarashlarni tahlil qilishni nazarda tutadi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish usuli orqali Amerika dialektlariga oid fundamental va zamonaviy tadqiqotlar o'rganildi. SHuningdek, qiyosiy-tahliliy metod yordamida turli dialektlardagi fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlar o'zaro taqqoslandi. Quyida Amerika dialektlarining strukturaviy tafovutlarini o'rganish bo'yicha metodikalar:

Qiyosiy-strukturaviy tahlil metodi

Mazmuni: Turli Amerika dialektlarining fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini o'zaro taqqoslash asosida o'rganish.

Amalga oshirish bosqichlari:

Standart American English namunasi tanlanadi.

Ma'lum bir dialekt (masalan, Southern yoki AAVE) nutq namunasi olinadi.

Fonetika, grammatika va leksika sathlarida farqlar aniqlanadi.

Farqlar tizimli jadval asosida umumlashtiriladi.

Afzalligi:

Strukturaviy tafovutlarni aniq ko'rsatadi

Dialektlarning ichki qonuniyatini ochib beradi

Lingvistik korpus tahlili metodi

Mazmuni: Real nutq namunalarini (audio, video, matn) yig'ib, statistik va strukturaviy tahlil qilish.

Qo'llanishi:

Film dialoglari

Intervyular

Hududiy podkastlar

Ijtimoiy tarmoqlar matnlari

Tahlil yo'nalishlari:

“r” tovushi chastotasi

Double negation qo'llanish darajasi

“y'all” yoki “you guys” ishlatilish miqdori

Afzalligi:

Empirik ma'lumotlarga asoslanadi

Ilmiy ishonchlilikni oshiradi

Sotsiolingvistik kuzatuv metodi.

Mazmuni: Til shakllarining yosh, jins, etnik mansublik va hudud bilan bog'liqligini o'rganish.

Amalga oshirish:

Respondentlar guruhi tanlanadi

Nutq yozib olinadi

Ijtimoiy omillar bilan til birliklari o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi

Natija:

Dialektal farqlar faqat hududiy emas, balki ijtimoiy xarakterga ham ega ekanligi isbotlanadi.

Fonetik tahlil metodi

Mazmuni: Talaffuzdagi farqlarni akustik va artikulyatsion jihatdan o'rganish.

Vositalar:

IPA transkripsiyasi

Spektrogramma tahlili

Audio solishtirish

O'rganiladigan jihatlar:

Rhotic / non-rhotic talaffuz

Vowel shift jarayonlari

Intonatsion farqlar

Diskursiv tahlil metodi

Mazmuni: Dialektlarning kommunikativ vaziyatdagi funksional xususiyatlarini o'rganish.

Misol:

Rasmiy nutqda dialekt kamayishi

Norasmiy muhitda dialekt kuchayishi

Kod-almashish holatlari

Afzalligi:

Tilning ijtimoiy funksiyasini ochib beradi.

Interaktiv ta'lim metodikalari (dars jarayoni uchun)

Audio-komparativ mashqlar

Talabalar turli hudud nutqini tinglab, farqlarni aniqlaydi.

Dialekt xaritasi tuzish

AQSh xaritasi asosida dialekt zonalarini belgilanadi.

Rol o'ynash (Role-play)

Talabalar ma'lum dialektga xos nutq namunalarini ijro etadi.

Mini-tadqiqot loyihasi

Har bir talaba bitta dialektni tanlab, strukturaviy tahlil qiladi.

Xulosa va tavsiflar

Ushbu tadqiqot Amerika ingliz tili dialektlarining strukturaviy tafovutlarini keng va chuqur ilmiy asosda tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlar kompleks tarzda ko'rib chiqildi va ularning tarixiy, geografik hamda ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liqligi ilmiy jihatdan isbotlandi. Fonetik darajada tahlil Amerika dialektlari orasidagi Northern Cities Shift, Southern Vowel Shift va r-tovushning talaffuzi kabi hodisalarni aniqlash imkonini berdi. SHu bilan birga, Southern va Northern dialektlarda unli va soglasli tovushlar sistemasining farqlari qiyosiy-tahliliy metod orqali ko'rsatildi. Bu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, fonetik o'zgarishlar nafaqat hududiy, balki ijtimoiy identifikatsiya uchun ham muhimdir.

Morfologik va sintaktik jihatdan Southern dialektidagi y'all, might could va AAVE dialektidagi copula dropping kabi xususiyatlar Amerika dialektlarining mustaqil grammatik tizimga ega ekanligini tasdiqlaydi. Bu esa standart til normasiga qaratilib kelgan stereotip nazariyalarning noto'g'ri ekanligini ilmiy jihatdan isbotlaydi. Shuningdek, qiyosiy tahlil usuli orqali turli dialektlardagi grammatik konstruksiyalar o'zaro taqqoslandi va ularning funksional ahamiyati ochib berildi. Leksik darajada dialektlar orasida so'zlarning nomlanishi va ma'no o'ttinalaridagi farqlar aniqlandi. Gazlangan ichimliklarning soda, pop, coke kabi nomlanishi hududiy xususiyatlarni aks ettirsa, kundalik nutqda qo'llaniladigan so'zlar madaniy va ijtimoiy identifikatsiyani ta'minlaydi. Leksik tahlilda korpus metodikasi qo'llanildi: COCA va ICE-USA korpuslari orqali dialektal leksik jihatlar statistik usullar bilan tahlil qilindi.

Ushbu tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, Amerika dialektlarining strukturasi kompleks va ko'p qirrali ekanligi, ularning tarixiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi aniqlandi. Dialektlarning rivojlanish jarayoni, ularning o'zgaruvchanligi va til variativligi zamonaviy tilshunoslikda muhim tadqiqot mavzusi sifatida ilmiy jihatdan asoslandi. Shuningdek, korpus

lingvistikasi va zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish dialektlarni empirik jihatdan tahlil qilish imkonini kengaytirdi. Bu esa tadqiqotning natijalarini ishonchli va aniq qilishga xizmat qildi. Umuman olganda, Amerika dialektlari nafaqat tilning regional va ijtimoiy variantlari sifatida, balki tilning dinamik va rivojlanuvchi tizimi sifatida ham o'rganilishi kerakligi aniqlandi. SHu natijalar dialektologiya, sotsiolingvistika, til ta'limi va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalarida ilmiy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shunga ko'rsatadiki, Amerika dialektlarini o'rganishda fonetik va leksik xususiyatlarni ta'lim jarayonida inobatga olish, korpus metodikasi va qiyosiy tahlilni qo'llash, shuningdek, dialektlarning ijtimoiy va madaniy kontekstiga e'tibor qaratish samarali bo'ladi. Bu esa nafaqat lingvistik bilimni boyitadi, balki amaliyotda dialektlarning funktsional ahamiyatini oshiradi.

Amerika dialektlarini o'rganishda hamda ta'lim jarayonida ularning fonetik va leksik xususiyatlari alohida inobatga olinishi kerak.

Korpus lingvistikasi va raqamli texnologiyalardan foydalanib, dialektal materiallarni statistik jihatdan tahlil qilish tavsiya etiladi.

Dialektlar targ'ibotida ijtimoiy va madaniy kontekstga e'tibor qaratilsa, til variativligi va madaniyatlararo muloqot samarali ravishda rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Labov, W. (1994). Principles of Linguistic Change, Volume 1: Internal Factors. Oxford: Blackwell Publishers.
2. Labov, W., Ash, S., & Boberg, C. (2006). The Atlas of North American English: Phonetics, Phonology and Sound Change. Berlin: Mouton de Gruyter.
3. Wolfram, W., & Schilling-Estes, N. (2006). American English: Dialects and Variation (2nd ed.). Oxford: Blackwell Publishers.
4. Rickford, J. R. (1999). African American Vernacular English: Features, Evolution, Educational Implications. Malden, MA: Blackwell Publishers.
5. Kretzschmar, W. A. (2000). American English Dialects and Variation. Oxford: Oxford University Press.
6. Metcalf, A. (2000). How We Talk: American Regional English Today. New York, NY: Houghton Mifflin.
7. Montgomery, M., & Metcalf, A. (2001). Sociolinguistic Patterns in the United States. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Labov, W. (1972). Sociolinguistic Patterns. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

N.Y.Rasulova

O'zbekiston milliy pedagogika universiteti

KASBIY TAYYORGARLIK JARAYONIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING METODIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning metodik madaniyatini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari, mazmuni, tarkibiy komponentlari hamda amaliy mexanizmlari yoritilgan. Metodik madaniyat pedagogning kasbiy kompetentligining muhim tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinib, uni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari asoslab berilgan. Tadqiqot davomida tahlil, sintez, kuzatuv, so'rovnoma va tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Natijada metodik madaniyatni shakllantirishning samarali modeli ishlab chiqildi va amaliy tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: metodik madaniyat, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik kompetensiya, metodik kompetentlik, innovatsion ta'lim, pedagogik mahorat, refleksiya, ta'lim texnologiyalari.

Аннотация. В данной статье освещены теоретико-методологические основы, содержание, структурные компоненты и практические механизмы формирования методической культуры будущих учителей в процессе профессиональной подготовки. Методическая культура как важная составляющая профессиональной компетентности педагога анализируется и обосновываются педагогические условия ее развития. В ходе исследования использовались методы анализа, синтеза, наблюдения, анкетирования и экспериментов. В результате была разработана эффективная модель формирования методической культуры и даны практические рекомендации.

Ключевые слова: методическая культура, профессиональная подготовка, педагогическая компетентность, методическая компетентность, инновационное образование, педагогическое мастерство, рефлексия, образовательные технологии.

Annotation. This article covers the theoretical and methodological foundations, content, structural components and practical mechanisms of the formation of the methodological culture of future teachers in the process of professional training. Methodological culture is analyzed as an important component of the professional competence of an educator, on the basis of which the pedagogical conditions for its development are based. Analysis, synthesis, observation, survey and experimental testing techniques were used during the study. As a result, an effective model for the formation of methodological culture was developed and practical recommendations were made.

Key words: methodological culture, professional training, pedagogical competence, methodological competence, innovative education, pedagogical skills, reflection, educational technologies.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchining kasbiy faoliyati murakkab va ko'p qirrali jarayon hisoblanadi. Ta'lim sifatini oshirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda raqamli transformatsiya sharoitida pedagogning metodik madaniyati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Metodik madaniyat o'qituvchining ta'lim jarayonini ilmiy asosda tashkil eta olish, metodlarni tanlash va qo'llash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish hamda o'z faoliyatini refleksiv baholash qobiliyatini ifodalaydi [1].

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish bo'yicha qabul qilingan normativ hujjatlarda pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [15]. Shunga ko'ra, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning metodik madaniyatini shakllantirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida qaralmoqda.

Metodik madaniyat - bu o'qituvchining ta'lim jarayonini ilmiy asosda tashkil eta olish, samarali metod va texnologiyalarni tanlash hamda qo'llash, darsni loyihalash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va o'z faoliyatini refleksiv baholash qobiliyatlarini ifodalovchi kasbiy sifatdir.

Oddiyroq aytganda, metodik madaniyat - bu o'qituvchining "qanday o'qitish"ni chuqur bilishi va uni amaliyotda ongli qo'llay olish darajasi.

Metodik madaniyatning asosiy tarkibiy qismlarda iborat.

Motivatsion-qadriyatli component:

Kasbga sadoqat

Ta'lim sifatiga mas'uliyat

Innovatsiyaga ochiqlik

Kognitiv (bilim) component:

Pedagogika va psixologiya asoslarini bilish

Ta'lim metodlari va texnologiyalarini bilish

Fan metodikasini chuqur o'zlashtirish

Faoliyatli-amaliy component:

Darsni loyihalash

Interfaol metodlardan foydalanish

O'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish

Refleksiv component:

O'z darsini tahlil qila olish

Xatolarni aniqlash va tuzatish

O'z ustida ishlash

Metodik madaniyatning ahamiyati:

Ta'lim sifatini oshiradi

O'quvchilarning bilimini chuqurlashtiradi

O'qituvchining kasbiy mahoratini rivojlantiradi

Zamonaviy ta'lim talablariga moslashishni ta'minlaydi

Innovatsion va raqamli texnologiyalarni samarali qo'llash imkonini beradi

Metodik madaniyatni shakllantirish yo'llari:

Maxsus metodik fanlarni chuqur o'rganish

Amaliy dars mashg'ulotlarida faol ishtirok etish

Interfaol metodlardan foydalanish

Darslarni tahlil qilish va refleksiya yuritish

Seminar, trening va malaka oshirish kurslarida qatnashish

Raqamli pedagogika vositalarini o'zlashtirish

Metodik madaniyat o'qituvchining kasbiy yetukligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

U faqat bilim bilan cheklanmaydi, balki pedagogik fikrlash, ijodkorlik, innovatsion yondashuv va o'z ustida muntazam ishlashni ham o'z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Bo'lajak o'qituvchilarning metodik madaniyatini shakllantirish masalasi pedagogika fanida ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan o'rganilgan. Quyida ushbu muammo yuzasidan turli ilmiy yondashuvlar tahlil qilinadi.

Mahalliy olimlardan:

N. Muslimov metodik kompetentlikni pedagogning kasbiy mahorati va metodik tafakkuri bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladi. Uning fikricha, metodik madaniyat - bu o'qituvchining ta'lim jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, pedagogik texnologiyalarni ongli tanlash va qo'llash qobiliyatidir [1].

Q. Yo'ldoshev metodik madaniyatni pedagogning ijodiy faoliyati bilan bog'lab, uni metodik fikrlash, darsni loyihalash va tahlil qilish ko'nikmalari majmui sifatida izohlaydi [2].

B. Karimov raqamli pedagogika sharoitida metodik madaniyat tarkibiga raqamli kompetensiyani ham kiritadi. Unga ko'ra, zamonaviy o'qituvchi an'anaviy metodlarni raqamli vositalar bilan integratsiya qila olishi zarur [3].

U. Nishonaliyev pedagogik mahorat va metodik madaniyatni o'zaro bog'liq tushunchalar sifatida ko'rib, metodik madaniyatni kasbiy yetuklikning muhim mezoni deb hisoblaydi [4].

Sh. Sharipov bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini kompetensiyaviy yondashuv asosida shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi va metodik madaniyatni kasbiy kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida asoslaydi [5].

MDH olimlari qarashlaridan:

I. Lerner ta'lim mazmuni va metodlari uyg'unligini pedagogik madaniyatning muhim sharti sifatida ko'rsatadi. Uning fikricha, o'qituvchi metod tanlashda ta'lim maqsadi va mazmunini chuqur tahlil qilishi lozim [6].

M. Skatkin metodik tayyorgarlikni pedagogik faoliyatning amaliy asoslari bilan bog'lab, metodik madaniyatni kasbiy faoliyatning tarkibiy elementi sifatida ko'rsatadi [7].

V. Slastenin o'qituvchining kasbiy madaniyatini tizimli hodisa sifatida talqin qilib, uning tarkibida metodik madaniyat alohida o'rin tutishini ta'kidlaydi [8].

A. Markova pedagogning kasbiy kompetentligini tahlil qilib, metodik kompetensiya o'qituvchining kasbiy o'sishida muhim omil ekanini asoslaydi [9].

Xorijiy olimlar yondashuvilari:

L. Shulman tomonidan ilgari surilgan "Pedagogical Content Knowledge" (PCK) konsepsiyasi metodik madaniyatning nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Shulman o'qituvchi nafaqat fan mazmunini, balki uni qanday o'qitishni ham chuqur bilishi kerakligini ta'kidlaydi [10].

J. Hattie o'zining ta'lim samaradorligi bo'yicha meta-tahlillarida o'qituvchining metodik tayyorgarligi va refleksiv faoliyati ta'lim natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatishini isbotlagan [11].

P. Mishra va M. Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK modeli metodik madaniyatni texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlar integratsiyasi sifatida talqin etadi [12].

OECD hisobotlarida o'qituvchilarning metodik va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning strategik omili sifatida ko'rsatilgan [14].

A. Darling-Hammond o'qituvchilarni tayyorlash dasturlarida metodik tayyorgarlik va amaliy mashg'ulotlarning uyg'unligi muhimligini asoslaydi [13].

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki:

Metodik madaniyat pedagogning kasbiy kompetensiyasining ajralmas qismi hisoblanadi.

U bilim, ko'nikma, qadriyat va refleksiyani o'z ichiga olgan tizimli hodisadir.

Zamonaviy ta'lim sharoitida metodik madaniyat raqamli va innovatsion kompetensiyalar bilan boyimoqda.

Metodik madaniyatni shakllantirishda nazariy tayyorgarlik va amaliy faoliyat integratsiyasi muhim ahamiyatga ega.

Metodik madaniyat tushunchasi pedagogika fanida keng o'rganilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki:

Metodik madaniyat ko'pchilik olimlar tomonidan kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi.

Uning asosiy elementlari - metodik bilim, amaliy ko'nikma, refleksiya va innovatsion yondashuv.

Zamonaviy tadqiqotlarda raqamli pedagogika va kompetensiyaviy yondashuv ustuvor yo'nalish hisoblanadi.

Metodik madaniyatni shakllantirish tizimli, bosqichma-bosqich va amaliy yo'naltirilgan jarayon sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlardan foydalanildi. Nazariy metodlar sifatida ilmiy manbalarni tahlil qilish, tizimlashtirish va umumlashtirish qo'llanildi. Empirik metodlar sifatida so'rovnoma, kuzatuv, suhbat va tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi.

Tajriba-sinov ishlari pedagogika yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar o'rtasida olib borildi. Tajriba jarayonida metodik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan maxsus seminar-treninglar, interfaol mashg'ulotlar hamda refleksiv tahlil usullari qo'llanildi.

Metodik madaniyat quyidagi komponentlar asosida baholandi: 1) motivatsion-qadriyatli komponent; 2) kognitiv komponent; 3) faoliyatli-amaliy komponent; 4) refleksiv komponent.

Asosiy natijalar va tahlil

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, maxsus tashkil etilgan metodik mashg'ulotlar talabalarning metodik tafakkurini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Interfaol metodlar va muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarda mustaqil fikrlash va metodik qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirdi.

Raqamli platformalardan foydalanish, elektron resurslar yaratish va dars ishlanmalarini innovatsion texnologiyalar asosida loyihalash metodik madaniyatni rivojlantirishning samarali vositasi ekanligi aniqlandi.

Statistik tahlil natijalariga ko'ra, tajriba guruhida metodik madaniyat ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada oshgani kuzatildi.

Xulosa va tavsiyalar

Kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning metodik madaniyatini shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, metodik madaniyat pedagogning kasbiy kompetentligining markaziy komponenti bo'lib, u nafaqat metodlarni bilish, balki ularni pedagogik vaziyatga mos ravishda tanlash, moslashtirish va ijodiy qo'llash qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Tahlillar asosida metodik madaniyat quyidagi tizimli xususiyatlarga ega ekanligi aniqlandi:

Birinchidan, metodik madaniyat ko'p komponentli tuzilishga ega bo'lib, u motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli-amaliy va refleksiv tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi. Ushbu komponentlarning o'zaro uyg'unligi pedagogning metodik yetukligini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, metodik madaniyat statik emas, balki dinamik hodisa bo'lib, u pedagogning uzluksiz kasbiy rivojlanishi jarayonida shakllanadi va takomillashadi. Shuning uchun uni shakllantirish bir martalik jarayon emas, balki tizimli va bosqichma-bosqich olib boriladigan pedagogik faoliyatni talab qiladi.

Uchinchidan, zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida metodik madaniyat an'anaviy metodik bilimlar bilan cheklanmaydi. U raqamli pedagogika, innovatsion ta'lim texnologiyalari, kompetensiyaviy yondashuv va refleksiv tahlil elementlari bilan boyitilishi zarur. O'qituvchi nafaqat darsni o'tkaza olishi, balki uni loyihalashi, tahlil qilishi va takomillashtira olishi kerak.

To'rtinchidan, metodik madaniyatni shakllantirish samaradorligi nazariya va amaliyot integratsiyasiga bevosita bog'liq. Faqat auditoriya mashg'ulotlari bilan cheklanib qolmasdan, amaliy dars kuzatuvlari, mikrodarslar, pedagogik amaliyot, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va refleksiv seminarlar orqali talabalarning metodik tafakkuri rivojlantirilishi lozim.

Beshinchidan, metodik madaniyat pedagogning kasbiy barqarorligini ta'minlaydi. U o'qituvchiga o'z faoliyatini mustaqil baholash, pedagogik qarorlar qabul qilish va murakkab ta'limiy vaziyatlarda samarali yechim topish imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

Metodik madaniyat pedagogning kasbiy identifikatsiyasini shakllantiradi.

U ta'lim jarayonining sifat ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Metodik madaniyatni rivojlantirish pedagogning ijodkorligini va innovatsion faoliyatini kuchaytiradi.

Refleksiya metodik madaniyatning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

Yuqoridagilar asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Oliy pedagogik ta'lim dasturlariga metodik madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan maxsus modul va kurslarni kiritish.

Talabalarni metodik tahlil va refleksiv faoliyatga tizimli ravishda jalb etish.

Interfaol va muammoli o'qitish metodlarini keng joriy qilish.

Raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Pedagogik amaliyotni metodik madaniyatni rivojlantirishning asosiy maydoni sifatida takomillashtirish.

Umuman olganda, kasbiy tayyorgarlik jarayonida metodik madaniyatni shakllantirish pedagogik ta'limning sifat ko'rsatkichlarini oshirishga, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy yetukligini ta'minlashga va zamonaviy ta'lim talablariga mos mutaxassis tayyorlashga xizmat qiladi.

Tavsiyalar:

1. Oliy ta'lim muassasalarida metodik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan maxsus kurslarni joriy etish.
2. Amaliy mashg'ulotlarda innovatsion va interfaol metodlardan keng foydalanish.
3. Talabalarning refleksiv faoliyatini rag'batlantirish.
4. Raqamli ta'lim vositalaridan samarali foydalanish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Muslimov N.A. Pedagogik kompetentlik asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
2. Yo'ldoshev Q. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: O'qituvchi, 2018.
3. Karimov B.R. Raqamli pedagogika asoslari. - Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2022.
4. Nishonaliyev U.N. Pedagogik mahorat va kasbiy madaniyat. - Toshkent: TDPU nashriyoti, 2017.
5. Sharipov Sh.S. Kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qituvchilar tayyorlash metodikasi. - Toshkent: Fan, 2019.
6. Lerner I.Ya. Didaktika i teoriya obucheniya. - Moskva: Prosveshcheniye, 2010.
7. Skatkin M.N. Problemy sovremennoy didaktiki. - Moskva: Pedagogika, 2011.
8. Slastenin V.A. Pedagogika: professionalnaya kultura uchitelya. - Moskva: Akademiya, 2013.
9. Markova A.K. Psixologiya professionalizma. - Moskva: Prosveshcheniye, 2014.
10. Shulman L.S. Pedagogical Content Knowledge and the Knowledge Base for Teaching. - Harvard Educational Review, 2013.
11. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. - London: Routledge, 2012.
12. Mishra P., Koehler M.J. Introducing Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK). - Teachers College Record, 2018.
13. Darling-Hammond L. Teacher Education Around the World: What Can We Learn from International Practice? - European Journal of Teacher Education, 2017.
14. OECD. Future of Education and Skills 2030. - Paris: OECD Publishing, 2019.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi PQ-4884-son qarori "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". - Toshkent, 2020.

Shakhnoza Ziyakulova

Master's student of foreign language and literature,
Termez University of Economics and Service
E-mail: ZIYOQULOVASHAXNOZA0@GMAIL.COM

DEVELOPING BETTER LANGUAGE TEACHING MATERIALS: STRATEGIES FOR ACTIVE AND EFFICIENT LEARNING

Abstract. Effective language instructional materials substantially impact student engagement and learning results. Uzbekistan's secondary education system has issues including obsolete resources, restricted technology, and inadequate cultural adaptation, which impede English language instruction. This article examines solutions to tackle these difficulties, emphasizing contextual relevance, gamification, multimedia integration, and cultural alignment. By integrating local cultural components, practical scenarios, and advanced technologies such as AI, VR, and AR, instructors may develop lessons that are interactive, engaging, and culturally pertinent. The article underscores the significance of integrating global viewpoints with local contexts to cultivate critical thinking, communication abilities, and cultural pride in learners. It offers a practical and theoretical foundation for the creation of educational materials that foster lifelong learning and equip students for global opportunities.

Key words: language teaching materials, Uzbekistan, cultural relevance, gamification, multimedia learning, technology integration, pedagogy, virtual reality, augmented reality, AI in education.

Аннотация. Эффективные учебные материалы по языку существенно влияют на вовлеченность учащихся и результаты обучения. В системе среднего образования Узбекистана есть такие проблемы, как устаревшие ресурсы, ограниченные технологии и недостаточная культурная адаптация, которые препятствуют обучению английскому языку. В этой статье рассматриваются решения для решения этих трудностей, подчеркивая контекстуальную актуальность, геймификацию, интеграцию мультимедиа и культурное соответствие. Интегрируя местные культурные компоненты, практические сценарии и передовые технологии, такие как искусственный интеллект, виртуальная реальность и дополненная реальность, преподаватели могут разрабатывать интерактивные, увлекательные и культурно актуальные уроки. В статье подчеркивается важность интеграции глобальных точек зрения с местным контекстом для развития критического мышления, коммуникативных способностей и культурной гордости у учащихся. Он предлагает практическую и теоретическую основу для создания учебных материалов, которые способствуют обучению на протяжении всей жизни и предоставляют учащимся глобальные возможности.

Ключевые слова: учебные материалы по языку, Узбекистан, культурная значимость, геймификация, мультимедийное обучение, интеграция технологий, педагогика, виртуальная реальность, дополненная реальность, ИИ в образовании.

Annotatsiya. Samarali til o'rgatish materiallari o'quvchilarning darsga jalb qilinishiga va ta'lim natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonning ayrim o'rta ta'lim tizimida eskirgan resurslar, cheklangan texnologiyalar va madaniy moslashuvning yetarli emasligi kabi muammolar ingliz tilini o'rgatishga qiyinchilik tug'dirmoqda. Ushbu maqolada bu kabi qiyinchiliklarni hal qilish bo'yicha ba'zi samarali yechimlar ko'rib chiqilgan bo'lib, unda kontekstual dolzarblik, gemifikatsiya, multimedia integratsiyasi va madaniy moslikka urg'u berilgan. Mahalliy madaniy komponentlar, amaliy vaziyatlar va sun'iy intellekt, virtual reallik va qo'shimcha reallik kabi zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilish orqali o'qituvchilar interaktiv, qiziqarli va madaniy jihatdan mos darslarni yaratishlari mumkin. Maqolada global qarashlarni mahalliy kontekst bilan uyg'unlashtirishning o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati ta'kidlanadi. Ushbu maqola ta'lim materiallarini

butun umrlik o'rganishni rag'batlantiruvchi va o'quvchilarga global imkoniyatlarni taqdim etuvchi tarzda ishlab chiqish uchun amaliy va nazariy asosni taklif etadi.

Kalit so'zlar: *til o'rgatish materiallari, O'zbekiston, madaniyat, gemifikatsiya, multimedia ta'limi, texnologiyalar integratsiyasi, pedagogika, virtual reallik, qo'shimcha reallik, ta'limda sun'iy intellekt.*

Introduction. Classroom tools significantly influence the quality of language teaching. As Tomlinson emphasizes, effective teaching materials should promote interaction, engagement, and learner motivation. Nevertheless, many secondary schools face challenges in teaching English, including the use of outdated textbooks, insufficient digital resources, and difficulties in tailoring content to the individual needs of students. To overcome these challenges, teachers need to design innovative materials that are compatible with modern pedagogical approaches and the specific context of their learners. While teaching materials exist in diverse formats, their central function remains the same: to enrich the learning experience. Well-designed materials make lessons more engaging, support easier comprehension, and allow teachers to communicate concepts clearly. By emphasizing contextual relevance, integrating interactive approaches, providing scaffolding for different proficiency levels, and incorporating technology when feasible, educators can enhance both the effectiveness and appeal of language teaching. This article outlines practical strategies for developing materials that foster active, efficient, and motivating learning environments.

Literature review and methods. To make learning relevant and significant, language resources ought to mirror students' social and cultural reality. Kramsch's research emphasizes the need of cultural background in supporting language acquisition: "Language is a social practice, and its learning must occur within a cultural framework". Including Uzbek cultural components, such historical personalities or folk stories, into reading and listening assignments, for instance, can boost participation and raise cultural awareness. Making effective and interesting language training materials is a key part of Uzbekistan's secondary education system for getting better results for students. Effective tools not only help students learn a language better, but they also keep them motivated and help them use the language in real life. This piece talks about important ways to reach these goals and gives a theoretical and practical framework for making useful materials for teaching languages.

Including actual situations that students are likely to come across is one of the best approaches to produce interesting resources. Lessons might, for instance, replicate daily events such shopping, driving, or using social media. These settings offer language practice a useful goal. Role-playing conversations – such as shopping at a market or requesting English directions – allows pupils to develop conversational skills and practical vocabulary [1].

According to Tomlinson, "Materials that simulate real-world tasks increase the likelihood of learners transferring classroom knowledge to everyday interactions". Students see the language less as a foreign, abstract concept and more as a means of communication when teachings are firmly rooted in real-world situations. Including multimedia and images into language instruction tools is another way to improve them. Lessons are more interesting for visual and auditory learners since dynamic components such movies, infographics, and digital tools appeal to them. For a course on buying terminology, for example, a film showing a standard marketplace exchange can enhance it.

Mayer's Cognitive Theory of Multimedia Learning underlines how better information processing by learners depends on mixing words and images. "People learn better from words and pictures than from words alone", Mayer says. Therefore, using multimedia not only raises involvement but also helps understanding and memory [2].

Discussion and results. Integrating gamified features and interactive activities can substantially enhance student motivation and engagement. Quizzes, puzzles, and linguistic games foster a competitive yet cooperative educational atmosphere. A vocabulary scavenger hunt could motivate pupils to engage with target words in a fun environment.

Research conducted by Deterding et al. indicates that gamification enhances intrinsic motivation. “The incorporation of game elements in non-gaming contexts enhances engagement and prolongs attention”, they observe. Language educators can modify these concepts to enhance both the efficacy and enjoyment of learning.

Effective materials must accommodate a variety of student abilities and interests. Tiered reading exercises and writing prompts serve to challenge and engage both advanced and struggling learners effectively. Encouraging students to write about their own experiences enhances ownership and relevance in their learning process.

Van Lier supports student-centered approaches, stating, “Learners bring their own experiences and knowledge to the classroom; effective teaching materials build on this foundation”. Connecting lessons to students’ backgrounds enables teachers to foster more meaningful and impactful learning experiences. Integrating local culture and customs into educational materials is essential in Uzbekistan. Lessons that incorporate students’ heritage can connect new linguistic concepts with their prior knowledge. Dialogues concerning traditions such as Navruz or the importance of bazaars can enhance the relatability and engagement of the learning process. Emphasizing local customs in educational materials enables students to perceive their language acquisition as intrinsically linked to their identity and community [3].

For instance, a lesson on Navruz may encompass activities such as detailing the preparation of sumalak, designing invitations for Navruz celebrations, or examining the historical significance of the festival. These activities enhance vocabulary and grammar acquisition while promoting pride in cultural heritage during English language learning. Lessons can similarly examine the social and economic functions of bazaars in Uzbekistan, providing students with opportunities to engage in transactional language use in a relevant context.

Kramersch emphasizes the significance of cultural relevance, stating that language learning cannot be separated from cultural understanding. Materials linking language to culture enhance learners’ experiences and foster deeper engagement. The relationship between language and culture offers learners a comprehensive framework for effective language understanding and use. Grounding lessons in cultural contexts enables educators to develop materials that engage students intellectually and emotionally.

Integrating proverbs, folktales, and historical anecdotes into language lessons enhances students’ appreciation of their native and target languages. Comparing Uzbek proverbs with their English counterparts can facilitate discussions regarding cultural values and linguistic expressions, thereby enhancing the learning experience. Digital platforms and tools make it possible to improve language training materials in ways that have never been possible before. You can learn at your own pace on sites like Duolingo and Quizlet, and virtual classes can make it seem like you’re interacting with other people in real life. Teachers in Uzbekistan can also look at apps that were made in the country and are specific to the language and culture of the area [4].

For instance, local platforms that offer support for the Uzbek language and material that is relevant to the culture can make it easy to learn both globally and locally. These kinds of apps might have gamified quizzes about Uzbek culture or digital flashcards with daily words and phrases that people in Uzbekistan use. Platforms like Kahoot and Edmodo can also be used to make interactive group tasks that help students work together to learn, which can be done in real or virtual classrooms.

The tools of virtual reality (VR) and augmented reality (AR) also show a lot of promise for teaching languages. Imagine that students discovering a digital version of Registan Square while working on their descriptive language skills, or that they do the shopping in a digital version of Chorsu Bazaar.

These immersive tools not only keep you interested, but they also give you real-life examples of how to use words.

Aspect	Virtual reality (VR)	Augmented Reality (AR)

Environment	Fully digital and immersive	The real world with artificial additions
What You Need:	VR headset and controllers	Smartphone, tablet, or AR glasses
User Experience	Isolated from the real world	Enhances the real world
Applications	Training, gaming, simulations	Education, retail, interactive experiences

Using tools with artificial intelligence (AI), like apps or speech recognition software, can also help with personalized language learning. Grammarly and ELSA Speak are two AI-powered tools that can help students improve their writing and pronunciation in real time, adapting to their individual needs and learning speeds. Using technology in language classes helps students learn not only the language but also how to use computers, which is an important skill for the 21st century. The teachers in Uzbekistan can give their children a rich, interactive, and culturally appropriate learning experience by using both global and local technology [5].

Improving materials for teaching a language is a multifaceted process that needs creativity, awareness of different cultures, and a deep knowledge of how to teach. Teachers can make tools that are both useful and interesting by using multimedia, incorporating real-life situations, embracing gamification, and making sure that the materials are culturally relevant. These techniques help students connect what they've learned in the classroom with what they need to know in the real world, giving them the communication and critical thinking skills they need.

"The best materials are those that make learners want to learn more", as Tomlinson says. This inspiration comes from tools that are relevant, changing, and made to fit the wants and needs of students. To reach this goal, Uzbekistani teachers must not only teach language skills but also teach students to respect other cultures, have faith in themselves, and love learning for a lifetime.

To add to this, materials that show global views while still having a local feel help students make connections between their own experiences and bigger picture issues. For example, a lesson on the environment could include both global problems like protecting the Aral Sea and local issues like keeping it clean. This way of teaching encourages students to think critically and see language as a tool for sharing ideas and adding to important conversations [3].

Basically, making language learning tools better isn't just about adding features; it's also about making a space where students feel like they are actively learning. Educators can raise a generation of confident, skilled language users who are ready to take on the world by combining cultural awareness, new technology, and rigorous teaching methods.

Conclusion. Creating useful tools for teaching a language is an ongoing process that involves being creative, incorporating technology, and being aware of other cultures. Using these tactics is important for teachers in Uzbekistan to help their students become fluent in English, proud of their culture, and ready to work in any country in the world. Teachers can give students the tools they need to do well in language learning and beyond by making sure that learning materials are useful, interesting, and sensitive to different cultures.

References.

1. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From game design elements to gamefulness: Defining "gamification" // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. – 2011.
2. Kramsch C. Context and Culture in Language Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 1993.
3. Mayer R. E. The Cambridge Handbook of Multimedia Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
4. Tomlinson B. Materials Development in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
5. Van Lier L. Interaction in the Language Curriculum: Awareness, Autonomy, and Authenticity. – Longman, 1996.

Xolbekova Baxtigul Abdunabiyevna
Qarshi Davlat Univeriteti tayanch doktoranti,
Email: baxtigulxolbekova467@gmail.com. Tel:
QarshiDU professori, f.f.d I.B.Kamolov taqrizi asosida

NATURAGA QARAB RASM CHIZISH ORQALI REAL VOQELIK TUSHUNCHALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada naturaga qarab rasm chizish jarayonining talabalarda real voqelik tushunchalarini shakllantirishdagi kognitiv va pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada naturadan chizish shunchaki texnik mahorat emas, balki obyektlarning konstruktiv tuzilishi, fazoviy nisbatlari va fizik xususiyatlarini tahlil qilish orqali dunyoni anglash vositasi ekanligi asoslab berilgan. Shuningdek vizirlash usuli, konstruktiv tahlil, va perspektiva qonuniyatlari orqali talabalarda tahliliy tafakkur va ob'ektiv kuzatuvchanlikni rivojlantirishning amaliy yo'llari ko'rsatib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: real voqelik, natura, vizirlash usuli, refleks, ob'ektiv tahlil qilish, konstruktiv tahlil, ufq chizig'i.

Annotation. This article analyzes the cognitive and pedagogical significance of the process of drawing from nature in the formation of students' concepts of real reality. The article argues that drawing from nature is not just a technical skill, but a means of understanding the world through the analysis of the constructive structure, spatial proportions and physical properties of objects. It also shows practical ways to develop analytical thinking and objective observation in students through the method of visualization, constructive analysis, and the laws of perspective.

Key words: real reality, nature, method of visualization, reflex, objective analysis, constructive analysis, horizon line.

Аннотация. В данной статье анализируется познавательная и педагогическая значимость процесса рисования с натуры в формировании у учащихся представлений о реальности. В статье утверждается, что рисование с натуры - это не просто технический навык, а средство понимания мира посредством анализа конструктивной структуры, пространственных пропорций и физических свойств объектов. Также показаны практические способы развития аналитического мышления и объективного наблюдения у учащихся с помощью метода визуализации, конструктивного анализа и законов перспективы.

Ключевые слова: Реальность, природа, метод визуализации, рефлекс, объективный анализ, конструктивный анализ, линия горизонта.

Kirish. Naturaga qarab rasm chizish - bu borliqni anglashning eng oliy maktabidir. Bu usul realistik tasvirlashning asosi bo'lib, rassomdan narsalarning shakli, hajmi va o'zaro nisbatlarini to'g'ri ko'rishni talab qiladi. Shu sababdan bu jarayon talaba yoki rassomda shunchaki nusxa ko'chirish emas, balki ob'ektiv borliqni tahlil qilish va uning qonuniyatlarini tushunish ko'nikmasini shakllantiradi. Agar o'rganuvchi hayotdagi element va shakllarni to'g'ri tasvirlashni o'rgansa, keyinchalik abstrakt yoki stilizatsiya qilingan asarlarni ham yuqori darajada ishonchli va mohirona yarata oladi.

-Mavzuga doir adabiyotlar tahlili (Literature review). Naturaga qarab rasm chizish va san'at ta'limi sohasida bir qator olimlar va san'atshunoslar o'z tadqiqotlari bilan mashhurdir. Rus rassomi va nazariyotchisi Kandinskiy san'atda rang va shaklning psixologik ta'sirini o'rganib, abstrakt san'atning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Uning "Rang va shakl" haqidagi asarlari san'at ta'limida kuzatish va tasviriy ifoda qilish jarayonlariga ta'sir ko'rsatdi. Shveysariyalik rassom va pedagog Itten san'atda rang nazariyasi va kompozitsiya bo'yicha ko'plab ishlar qildi. U Bauhaus maktabida o'qituvchilik qilgan va ranglarni bir-biriga ta'sirini o'rganish orqali san'at ta'limida yangi yondashuvlarni ishlab chiqdi. Italiyada yashagan Vasari san'at tarixchisi sifatida tanilgan. Uning "San'atkorlar hayoti" asari san'at tarixiga oid muhim manba hisoblanadi. U o'z asarlarida

san'atkorlarning ijodiy jarayonlari va ularning tabiatga qarab rasm chizish uslublarini tahlil qilgan. Amerikalik filosof va ta'limshunos Dewey san'atni ta'lim jarayonida muhim rol o'ynovchi vosita sifatida ko'rgan. U o'zining "Art as Experience" asarida san'at va ta'lim o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Frantsuz rassomi Degas, tasviriy san'atda harakat va tabiiylikni aks ettirishga intilgan. U rasm chizishda kuzatish va tabiiy muhitni o'rganishga katta e'tibor bergan. Zamonaviy rassom Hockney, rasm chizish jarayonida texnologiyalarni qo'llash va tabiiy manzaralarni o'ziga xos uslubda aks ettirish orqali san'at ta'limida yangi yondashuvlarni taklif etadi. Ushbu olimlar va san'atshunoslar naturaga qarab rasm chizish jarayonini o'rganish va takomillashtirishda muhim hissa qo'shgan. Ularning ishlaridan foydalanish, san'at ta'limida real voqelik tushunchalarini shakllantirish metodikasini rivojlantirishda yordam beradi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Vizirlash texnikasini to'g'ri bajarish uchun qalam ushlagan qo'lni to'liq cho'zish va tirsakdan bukilmaligi, har doim oxirigacha cho'zilgan bo'lishi shart. Agar qo'l turli masofalarda bukilsa masshtab buziladi. Vizirlashni bir ko'zni yumgan holda bajariladi. Biz dunyoni ikki bilan ko'ramiz, bu esa chuqurlikni his qilish imkonini beradi.

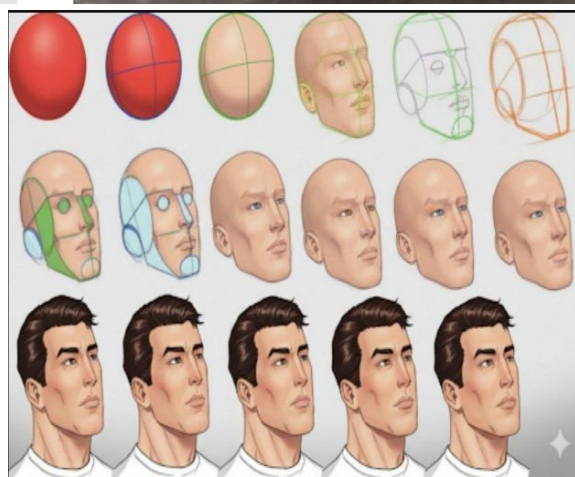
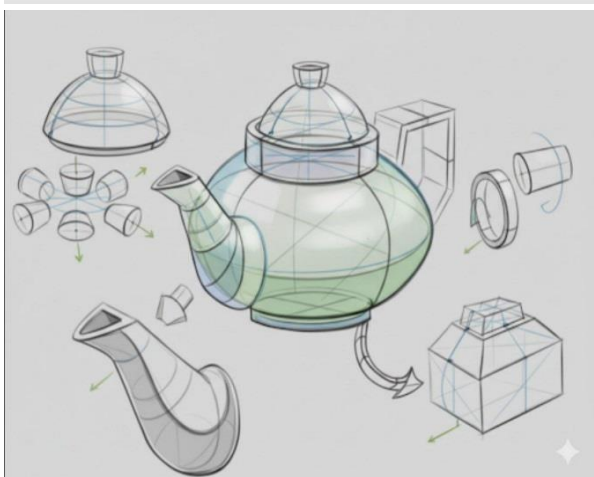
- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Vizirlashda esa 3D tasvirni 2d formatga o'tqazish kerak, shuning uchun bir ko'zni yumib, tasvirni yassi holatga keltirish lozim. Qalamni xuddi devordagi rasm kabi, ko'z oldingizdagi xayoliy tekislikda tutishimiz kerak. Uni naturaga qarab oldinga yoki orqaga egish mumkin emas. Qalamning uchini predmetning eng yuqori nuqtasiga tog'irlab, bosh barmoq yordamida qalam bo'ylab pastga surib, predmetning pastki nuqtasi belgilanadi. Shu olingan o'lchovni o'zgartirmasdan, qalamni yonbosh qilib, predmetning eniga necha marta tushishini sanash kerak. Masalan, ko'zaning balandligi uning enidan 2,5marta katta. Naturadagi qiya chiziq ustiga xayolan qo'yib, qalamni holatini o'zgartirmasdan qog'ozga olib kelinadi. Qalamni qat'iy vertikal holatda tutib, naturadagi predmetlarga qaraladi. Misol: "Stulning oyog'i yuqoridagi stol burchagi bilan bir chiziqda turibdimi yoki yo'qmi?". Shuni aniqlash orqali rasmda predmetlarning joyini to'g'ri belgilash mumkin. Bunda talabada narsalarning borliqdagi real hajmi va joylashuvi haqida aniq tasavvur paydo bo'ladi. "Katta-kichik", "yaqin-uzoq" tushunchalari matematik aniqlikka yaqinlashadi.

Shunda "men shunday ko'ryapman" degan sub'ektiv fikrdan, "matematik o'lchov shuni ko'rsatyapti" degan ob'ektiv tahlilga o'tadi. Dastlab qalam bilan o'lchagan talaba, bora-bora buni

qalamsiz ham faqat ko‘z bilan aniq bajara olishni o‘rganadi. Bu usul talabaga o‘z xatosini o‘qituvchisiz, mustaqil holda topish imkonini beradi. Vizirlash – bu rassomning “geometriyasi” dir. Bu usulni o‘rganish talabaga real dunyo ob’ektlarini qog‘oz tekisligida xatosiz va mutanosib tasvirlash imkonini beruvchi eng kuchli qurollardan biridir.

Naturaga qarab chizish orqali real voqelik tushunchalarini shakllantirishning asosiy yo‘llari va bosqichlaridan bir qanchasini keltirishimiz mumkin. Vizual tahlil va ko‘rishni o‘rganish real voqelikni tushunishning birinchi yo‘li – narsalarni shunchaki ko‘rish emas, balki ularni tahliliy nigoh bilan kuzatishdir. Bunda naturaga qaraganda buyumning rangi, shakli, u joylashgan muhit va yorug‘likning unga ta’sirini ajrata olishi kerak. Natijada inson miyasi tayyor qoliplardan masalan, ”olma har doim yumaloq va qizil” kabi biladigan tushunchadan voz kechib, ko‘z ko‘rib turgan real holatni “ olmaning bir tomoni yashil, soyasi esa binafsha” ekanini qabul qila boshlaydi. Konstruktiv qurish ya’ni geometrik tahlil real dunyodagi har qanday murakkab buyum oddiy geometrik shakllar yig‘indisidan iborat. Murakkab choynakni – silindr, shar va konus, inson boshini – tuxumsimon shakl sifatida tasavvur qilish yo‘llari mavjud. Bu usul buyumning ichki “skeleti”ni qurilishini tushunishga yordam beradi. Real voqelik tushunchasi buyumning faqat tashqi qobig‘i emas, balki uning ichki tuzilishini anglash orqali mustahkamlanishi ahamiyatlidir.

O‘lcham va nisbatlar yoki proporsiyada real voqelik- bu buyumlarning bir-biriga nisbatan o‘lchoviy mutanosibligidir. Bunda vizirlash ya’ni qalam yordamida havoda o‘lchash usuli orqali buyumlarning balandligi va eni, bir-biriga nisbatan masofani aniqlash yo‘lidan foydalanish samarali bo‘ladi. Bu usul vizirlash usuli texnikasi deb yuritiladi. Vizirlash usuli (fransuzcha viser- “mo‘ljalga olish” “ko‘zlash”) - bu naturaga qarab rasm chizishda predmetlarning nisbiy o‘lchamlarini, burchaklarini va o‘zaro joylashuvini to‘g‘ri aniqlash uchun ishlatiladigan eng asosiy professional uslubdir. Oddiyroq aytganda vizirlash bu – rassomning o‘z qalami yoki mo‘yqalamidan “o‘lchov asbobi” sifatida foydalanishidir. Vizirlashning asosiy maqsadi inson ko‘zi ko‘pincha optik illuziyalar tufayli aldanishga moyil bo‘lasi, Masalan, bizga uzoqdagi narsa

juda kichik bo'lib ko'rinishi mumkin, aslida u yaqindagi narsa bilan deyarli bir xil bo'ladi. Vizirlash usuli rassomga quyidagilarni aniq bilishga yordam beradi:

predmetning balandligi uning eniga nisbatan necha marta kattaligi-proporsiya

bir predmet ikkinchisidan necha marta baland yoki pastligi-nisbat.

predmetning qiyaligi, masalan, stol cheti yoki binoning burchagi ufq chizig'iga nisbatan qanday darajada-burchak.

bir nuqta ikkinchi nuqtaga nisbatan vertikal yoki gorizontall ravishda qayerga turganligi-joylashuv.

Perspektiva qonuniyatlarini amalda qo'llash ham naturaga qarab chizish fazoviy tafakkurini rivojlantiradi. Parallel chiziqlarning uzoqlashgan sari bitta nuqtaga birlashishi kuzatish orqali aniqlanadi. Uzoqdagi buyumlarning xiralashishi va rangining o'zgarishini ko'rish mumkin. Bu jarayonni yetarlicha tushuna olish uchun yassi qog'ozda uch o'lchamli shakllarni aks ettirish orqali o'rganadi.

Nur va soya orqali hajm berish ham real voqelikni shakllantirishda yorug'likning roli beqiyos. Yorug', yarim soya, shaxsiy soya, refleks va tushuvchi soya kabi tushunchalarni naturada ko'ra olish lozim bo'ladi. Buyumning qog'ozda shishishi

(bo'rtishi) va hajmga ega bo'lishi talabada narsaning og'irligi, qattiqligi hissini sezishni o'rgatadi. Borliqda hech bir buyum boshqalardan ajralgan holda mavjud emas.

Bir buyumning rangi ikkinchisiga urilishi va atrof muhit rangining buyumga ta'sirini o'rganish bilan refleksi topishimiz mumkin. Tasviriy san'atda xususan rangtasvir va qalamtasvirda refleks tushunchasi (lotincha reflexus – "ortga qaytgan", "aks etgan") – bu bir buyumdan qaytayotgan nur yoki rangning ikkinchi buyumning soya qismida aks etish hodisasidir. Nur manbaidan chiqayotgan yorug'lik buyumga tushadi. Buyumning nur tushmagan tomoni soyada qoladi. Biroq bu soya qismi mutlaqo qorongi bo'lmaydi. Chunki atrofda turgan boshqa buyumlar stol sirti yoki havo qatlami o'ziga tushayotgan nurning bir qismini qaytaradi. Mana shu qaytgan nur qo'shni buyumning soyasiga tushib, uni ham biroz yoritadi. Refleksning yorug'lik refleksi turi grafikada ko'proq ahamiyatga ega bo'lib, buyumning shaxsiy soyasini biroz yoritib, uning hajmiga boylik beradi. Rangli refleks turi esa rangtasvirda juda muhim.

Refleksning ham o'ziga yarasha qoidalari mavjud. Refleks hech qachon yorug'likdan yorqin bo'lmaydi. Ko'pincha yangi o'rganuvchilar refleksi haddan tashqari oq qilib yuborishadi. Refleks soyadan yorqinroq, lekin yorug'likdan har doim to'qroq bo'ladi.

Refleks soya va tushuvchi soyani ajratadi. Agar refleks bo‘lmasa, buyumning o‘z soyasi va yerga tushgan soya qo‘shilib ketadi va buyum tekis ya’ni 2D bo‘lib qoladi. U buyumning chetini yoritib, uning yumaloqligini ko‘rsatadi. Rangtasvirda refleks yordamida “kolorit” yaratiladi. Ya’ni asardagi barcha ranglar bir biriga aks berishi orqali yaxlitlik paydo bo‘ladi. Refleksning ahamiyati shundaki, Buyumning fazoda sharsimon, slindrsimon yoki murakkab shaklga ega ekanligini isbotlaydi – hajm beradi. Materialini tushuntiradi. Refleks orqali buyumning har qanday muhitda turganini bilish mumkin. Masalan, agar portretida inson yuzida yashil refleks bo‘lsa, u daraxtlar yaqinida yoki yashil fonda turibdi. Aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, refleks bu “soyadagi yorug‘lik” dir. Busiz tasviriy san’atda haqiqiylik va hajmga erishib bo‘lmaydi.

Real voqelik - bu ranglar va nurlarning doimiy o‘zaro bog‘liq ekanligini anglatadi. Naturaga qarab rasm chizishda buyumning nimadan yasalganini his qilish juda muhimdir. Masalan, yog‘och, shisha, mato, metal va boshqa bir qancha materiallar.

Bunda har bir materialning nurni qaytarish xususiyatini o‘rganish kerak. Metalning yaltiroq bo‘lishi, matoning tovlanmaydigan sirt bo‘lishi kabi. Shunda tasvirning realistik darajasi oshadi, talabada buyumlarning jismoniy xossalariga nisbatan sezgirlik shakllanadi.

Xulosa va takliflar. Naturaga qarab rasm chizish bu borliqni o‘rganish laboratoriyasidir. Bu jarayon talabani diqqatli bo‘lishga, mantiqiy tahlil qilishga, hissiy idrok etishga o‘rgatadi. Real voqelikni qog‘ozga tasvirlash orqali inson borliqdagi go‘zallik va garmoniyani chuqurroq tushunib yetadi. Bu ko‘nikma nafaqat rassomchilikda balki muhandislik, dizayn va hattoki jarrohlik kabi aniqlik talab etiladigan barcha sohalarida muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Abdullayev, U. (2020). Tabiat va san’at: Rasmlarda real voqelik. O‘zbekiston san’ati jurnal.
2. Bulatov S.S. Tasviriy san’atda innovatsiyalar tizimi. (Monografiya). “Zayniddin ijod - print” nashriyoti. Toshkent. 2022-yil. 160 b.
3. I.B.Kamolov **GRAFIK NATYURTMORTNI YARATISHNI URGANISH TAJRIBALARI.** Electron Library Karshi EEI 2(01) 2021

4. I.B.Kamolov. **KREATIV LOYIHALASHNI FAOLLASHTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI**. Inter education & global study, 671-679. 2025.
5. Камолов И.Б. Основные факторы творчества у студентов - Наука и Мир, 2019. 236-239 с
6. I.Kamolov. **TA'LIM JARAYONIDA UKUVCHILAR IJODIY KOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI**. Electron Library Karshi EEI 1 (02) 2011.
7. Xolbekova.B.(2025). зобразительное искусство в период джаддизма. Евразийский журнал социальных наук, философии и Культуры 5(10), 22–26. извлечено от [HTTPS://INACADEMY.UZ/INDEX.PHP/EJSSPC/ARTICLE/VIEW/61261A](https://inacademy.uz/index.php/ejsspc/article/view/61261a)
8. Xolbekova, B.A. (2025). Naturaga raqab rasm chizish orqali real voqelik tushunchalarini shakllantirishning pedagogik shartlari GOLDEN BRAIN, 3(9), 13–18. [HTTPS://DOI.ORG/10.5281/ZENODO.15422535](https://doi.org/10.5281/zenodo.15422535).
9. Xolbekova.B.A. Tasviriy san'at asarlarini idrok etishning turli oqimlardagi ko'rinishlari. ilm-fan va texnologiyalar jurnali. sciencetech.uz - B 218-221
10. Xolbekova.B.A. Naturaga qarab rasm chizish orqali real voqelik tushunchalarini shakllantirishning yo'llari. "Interpretation and researches" xalqaro ilmiy jurnali 3(75) soni: <http://interpretationandresearches.uz/index.php/iar>. 2026

Soatov Oybek Erkin o'g'li

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

oybeksoatov85@gmail.com

orcid: 0009-0006-3997-2968

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA DIZAYN FIKRLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Mazkur ishda bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish masalasi pedagogik muammo sifatida tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar, ijodiy fikrlash va muammolarni samarali hal etish qobiliyatlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shundan kelib chiqib, maqolada dizayn fikrlashning mazmun-mohiyati, uning ta'lim jarayonidagi o'rni hamda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko'ra, dizayn fikrlash yondashuvini ta'lim jarayoniga joriy etish bo'lajak o'qituvchilarning kreativ fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va innovatsion yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: dizayn fikrlash, bo'lajak o'qituvchi, pedagogik muammo, kreativ fikrlash, innovatsion yondashuv, pedagogik kompetensiya, ta'lim jarayoni, muammoli vaziyat, ta'lim texnologiyalari, ijodiy faoliyat, muammo yechimi, pedagogik innovatsiya.

Аннотация. В данной работе проблема развития навыков дизайн-мышления у будущих педагогов рассматривается как педагогическая проблема. В условиях современного образовательного процесса особое значение приобретают инновационные подходы, креативное мышление и способность эффективно решать проблемы. Исходя из этого, в статье раскрываются сущность и содержание дизайн-мышления, его роль в образовательном процессе, а также значение в развитии профессиональных компетенций будущих учителей. Кроме того, на основе результатов исследования обосновывается, что внедрение подхода дизайн-мышления в образовательный процесс способствует развитию креативного мышления, навыков анализа проблемных ситуаций и выработке инновационных решений у будущих педагогов.

Ключевые слова: дизайн-мышление, будущий педагог, педагогическая проблема, креативное мышление, инновационный подход, педагогическая компетенция, образовательный процесс, проблемная ситуация, образовательные технологии, творческая деятельность, решение проблем, педагогическая инновация.

Abstract. This study examines the development of design thinking skills in future teachers as a pedagogical problem. In the context of modern education, innovative approaches, creative thinking, and the ability to effectively solve problems are of great importance. Based on this, the article explores the essence and content of design thinking, its role in the educational process, and its significance in developing the professional competencies of future teachers. Furthermore, the research findings substantiate that the integration of design thinking into the educational process contributes to the development of creative thinking, the ability to analyze problem situations, and the generation of innovative solutions among future teachers.

Key words: design thinking, future teacher, pedagogical problem, creative thinking, innovative approach, pedagogical competence, educational process, problem situation, educational technologies, creative activity, problem solving, pedagogical innovation.

Kirish. Bugungi kunda yurtimizda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ta'limiy talab va ehtiyojlari asosida ta'limning barcha jabhalarida islohatlar amalga oshirilmoqda. Yurtimiz yoshlarini har tamonlama yetuk, intellektual salohiyatli va raqobatdosh kadrlar, sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi uchun ta'lim-tarbiya sohasida tub burilishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, maktabgacha ta'lim muassasalarining zamonaviy tizimi yaratilmoqda, umumta'lim maktablarida 11 yillik ta'lim joriy etildi. Oliy ta'lim tizimida yangi, zamonaviy bilim maskanlari,

jumladan, nufuzli xorijiy universitetlarning filiallari tashkil etilib, soha faoliyati takomillashtirib borilmoqda9.

Dizayn fikrlash tushunchasining o'zi dizaynni anglatadi, shuning uchun barcha sohalarda undan samarali foydalanib kelinmoqda. Ma'lumki, bugungi rivojlanayotgan davrda dizayn fikrlash juda kengroq tushuncha bo'lib, u loyihalash, biznes yuritish yoki har qanday zamonaviy darslar, shaxsiy vazifalarni bunyod etish uchun uchun bir xil darajada qo'llaniladi. Demak dizayn fikrlashni oliy ta'lim maskanlarida o'qitiladigan fanlarda, ayniqsa bo'lajak pedagoglar uchun muhim hisoblangan umumiy pedagogika fanida (pedagogika va psixologiya yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari) samarali vosita sifatida foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Dizayn fikrlash (ingliz tilidan design-thinking) - bu nostandart muammolarni bartaraf qilishda nozik yechimni o'z ichiga olgan kadrlarni tayyorlashda talabalarga yo'naltirilgan yondashuv. Bir so'z bilan aytganda har-qanday sharoitda chiroyli yechim orqali hal qilish degani.

Yuqorida keltirilgan fikrda birinchi o'rinda foydalanuvchi so'rovi, hal qilinish kerak bo'lgan vazifani texnik amalga oshirish imkoniyatlari, iqtisodiy imkoniyatlar bu o'rinda ikkinchi darajali vazifaga aylanadi. Sababi hal bo'linayotgan vazifada asosiy urg'u uni nafislik bilan hal qilishga qaratilgan bo'ladi. Dizayn fikrlash buyurtmachi talabida kelib chiqqan holda va to'g'ri yondashuv asosida, muammolarni aniqlashga va bartaraf etishga dizayn fikrlash orqali yondashuv, xatti-harakatlar va xatti-harakatlarning shaxsiy tuzilmalariga qat'iy e'tibor berishni o'z ichiga oladi. Bo'lajak o'qituvchilar tomonidan yondashuv doimo erkin ijodiy, ammo ayni paytda sog'lom fikrga asoslanib, muammoni qayta ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi.

Dizayn fikrlash tarixiga nazar soladigan bo'lsak, dizayn fikrlash g'oyasi birinchi marta Gerbert Saymon tomonidan 1969-yilda o'zining "Sun'iy fanlar" kitobida shakllantirilgan. Keyinchalik bu g'oya Stenford universitetida ishlab chiqilgan bo'lib, u yerda ushbu g'oyalar asosida "Stenford Dizayn" instituti tashkil etilgan, bu ta'lim maskani asosan dizayn fikrlash g'oyalarini ilgari suradi.

Dizayn fikrlash - bu inson manfaatlari, texnologik imkoniyatlar va raqobatdosh biznes manfaatlari yig'indisidir. Dizayn fikrlashning eng oddiy, ammo eng aniq ta'rifi - bu sog'lom fikr. Bu ishlab chiqaruvchilarga foydalanuvchi muammosini oldindan ko'ra bilish va uning yechimini ijobiy tamonga chiroyli bartaraf etish, so'ngra nafis ijodkorlik va ratsionalizm sintezidan vosita sifatida foydalangan holda ilgari surilgan g'oyani amalga oshirishga ko'maklashish. Dizayn fikrlashiga asoslanib, biz insoniyat va uning aniq va yashirin ehtiyojlari va hal qilinishi kerak bo'lgan muammolarga qaratishimiz lozim hisoblanadi va bu muammoni dastlab keltirib so'ngra uni hal qilishning bir qator usullarini (oddiydan-murakkabgacha) taklif qilishimiz, foydalanuvchilar uchun har tamonlama foydali bo'lgan g'oyalarni tanlashimiz lozim hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchining taklif g'oyalari va foydalanuvchi uchun ma'qul taklif g'oya haqiqatan ham ishning yakuniy natijasida tayyor maxsulotga aylanishi kerak. Ishlab chiqaruvchi tomonidan bir qator obrazlar yaratilishi va ularning sinovdan o'tkazilishi, bir qator murakkab jarayonlardan so'ng foydalanuvchi muammosini kutganidan ham avval hal qila oladigan mahsulotni chiqarish bu bozar talabi bo'ladi.

Dizayn fikrlashning markazida:

xatolar, chunki ular muammoning optimal yechimini topishga undovchi omil;

g'oyaning asosiy ya'ni eng kulminatsion timsoli – bir qator yaratilgan obrazlarda bo'lishi; foydalanuvchi bilan aloqa qilishda muhim vosita ekanligi;

jamoada ishlash, g'oyalarni ijodkorlik asosida shakllantirish (aqliiy hujum).

Hozirgi halol raqabot davrida dizayn fikrlash turli sohalarda startap loyihalarga ham samarali xizmat qilmoqda. "Startap" termini inglizcha start-up so'zidan olingan bo'lib, uning "jarayonni boshlash", "ishga tushirish" kabi ma'nolari mavjud. Ilm-fan va texnika yutuqlarini keng qo'llagan holda iqtisodiyot tarmoqlariga, ijtimoiy va boshqa sohalarga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tezkor joriy etish mamlakatimizning ushbu sohadagi dinamik rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Kuni kecha "Startaplar to'g'risida"gi qonuni loyihasi Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portali regulation.gov.uz ga joylashtirildi. Xo'sh, bizga startap fenomeni haqida

nimalar ma'lum? "Startup" termini inglizcha start-up so'zidan olingan bo'lib, uning "jarayonni boshlash", "ishga tushirish" kabi ma'nolari mavjud. Dastavval "startup" atamasi 1939-yil AQShda yuqori texnologiyalari sohasidagi ishlanmalarga ixtisoslashgan Santa-Klara vodiysi (Kaliforniya)da paydo bo'lgan. O'sha vaqtda Stenford universiteti talabalari Devid Pakkard va Uilyam Xyulettlar o'zlarining kichik loyihasini yaratadi va u ishni startup deb ataydi. Keyinchalik esa mazkur startup asta-sekinlik bilan katta va mashhur Xyulett-Pakkard (HP) korxonasiga aylandi. Mijozlar istiqboli (customer development) metodi asoschilaridan amerikalik tadbirkor S. Blank o'zining "Startup egalari uchun qo'llanma" ("Steve Blank and Bob Dorf. The Startup Owner's Manual") kitobida startupni biznes-modelini kengaytirishni ko'zlagan vaqtinchalik tuzilma, deb hisoblaydi. Bir guruh olimlari startaplarni kichik tadbirkorlik subyekti va faqat yuqori tavakkalchilik sifatida qabul qilsa, boshqa guruh olimlari esa startaplarni o'zining biznes modelini kengaytirish maqsadida investitsiya jalb qilishni maqsad qilgan yuridik shaxslar deb bilishadi. Demak, startup bu faoliyati yuqori tavakkalchilikka asoslangan va biznes modelini kengaytirish uchun investitsiyalarni jalb qilish maqsadini ko'zlaydigan vaqtinchalik bo'lgan tuzilmalar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. So'nggi yillarda ta'lim tizimida dizayn fikrlash konsepsiyasiga qiziqish sezilarli darajada ortib bormoqda. Tadqiqotchilar dizayn fikrlashni murakkab muammolarni hal qilishga qaratilgan, inson ehtiyojlariga yo'naltirilgan hamda ijodiy yondashuvni talab qiluvchi innovatsion metod sifatida talqin qiladilar. Ilmiy adabiyotlarda ushbu yondashuv kreativ fikrlash, muammoni tahlil qilish, hamkorlik va innovatsion yechimlar ishlab chiqish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Ko'plab tadqiqotlar dizayn fikrlashni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish o'quvchilarning faol ishtirokini oshirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Masalan, oliy ta'lim tizimida dizayn fikrlashni o'qitish metodologiyasi sifatida qo'llash bo'yicha o'tkazilgan tizimli tadqiqotlar ushbu yondashuv talabalarning muammolarni hal qilish va kreativ fikrlash qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantirishini aniqlagan.

Pedagogik tadqiqotlarda dizayn fikrlash bo'lajak o'qituvchilar uchun muhim kasbiy kompetensiya sifatida ham ko'rib chiqiladi. Ayrim olimlar dizayn fikrlashni o'qituvchining professional kompetensiyasining tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, uning asosiy komponentlari sifatida empatiya, hamkorlik, tajriba o'tkazish, innovatsion fikrlash va tahlil qilish qobiliyatlarini ajratib ko'rsatadilar.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili dizayn fikrlash pedagogik ta'limda innovatsion yondashuv sifatida keng qo'llanilayotganini hamda bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlash, muammoni hal qilish va pedagogik loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi. Shu sababli mazkur yondashuvni pedagogik ta'lim jarayoniga tizimli ravishda joriy etish dolzarb ilmiy-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Respublikamizda bu yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlardan O.Kasimov, M.A.Asqarova, S.A.Axrrova, N.Bekniyazova, D.T.Gapurova, M.Ernazarova, D.N.Qayumova, A.B.Mamatova, N.Maqsudova, Sh.Z.Matupayeva, A.Nauruzbayeva, K.E.Sadirova, Z.I.Sabirova, D.B.Seytkasimov, B.Q.Subanova, A.Yembergenovalarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan.

MDH mamlakatlarida ta'limning universal dizayni sharoitidagi ta'lim jarayoni va o'qitish texnologiyalarini takomillashtirish borasida Sh.A.Amonashvili, A.G.Asmolov, G.V.Burmenskaya, I.A.Volodarskaya, L.S.Vigotskiy, E.A.Ekjanova, O.A.Karabanova, A.A.Naumov, E.V.Reznikova, B.R.Sokolova, A.N.Sedegova, E.G.Sabirova, I.E.Syusyukina, N.F.Talizinalar tomonidan o'rganilgan³.

Xorijiy olimlardan Rose, D.H., & Meyer, A., Meyer, A., Rose, D.H. Gordon, T.Hehir, A.J.Mello, K.Eganlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan⁴.

Ilmiy-nazariy manbalarni tahlili mamalkatimiz va xorijda dizayn fikrlashni rivojlantirish asosida kasbiy tayyorgarlik mazmuniga alohida e'tibor berilayotganiga qaramay zamonaviy ta'lim tizimining o'rganilayotgan mos holda bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning pedagogik tizimi pedagogik jihatdan to'liq tadqiq qilinmaganligi, bir qator yechimini kutayotgan muammolarning manbai bo'lib qolayotganligini ko'rsatmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash hamda pedagogik ta'lim jarayonida uni samarali qo'llash imkoniyatlarini o'rganish maqsad qilingan. Tadqiqot jarayonida pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari sohasidagi ilmiy manbalar tahlil qilinib, dizayn fikrlash konsepsiyasining mazmuni va uning pedagogik faoliyatdagi o'rni o'rganildi.

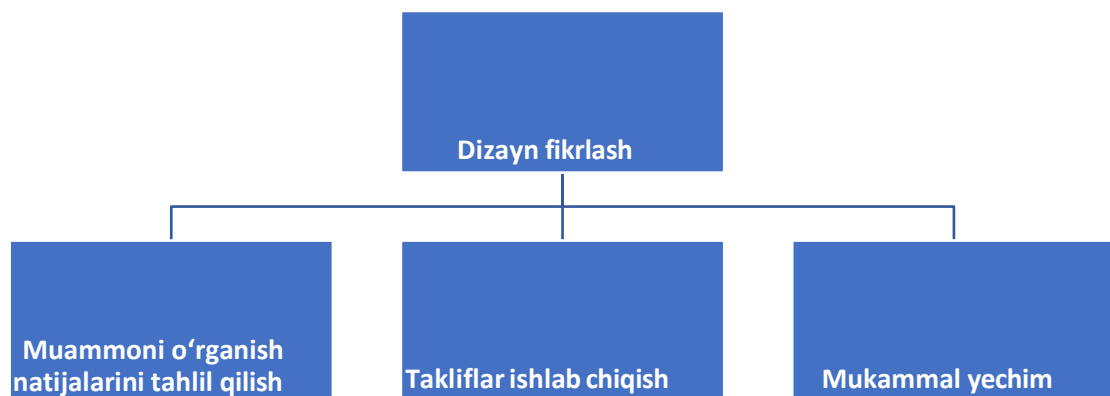
Tadqiqot metodologik jihatdan tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlarga asoslandi. Tizimli yondashuv orqali dizayn fikrlash jarayoni o'zaro bog'liq bosqichlar (empatiya, muammoni aniqlash, g'oyalar yaratish, prototiplash va sinovdan o'tkazish) asosida tahlil qilindi. Kompetensiyaviy yondashuv esa bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlash, muammoni hal qilish va innovatsion faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv orqali talabalar faol ishtirok etadigan interaktiv metodlar, muammoli vaziyatlar hamda loyiha asosidagi ta'lim jarayonlari o'rganildi.

Tadqiqot davomida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish orqali dizayn fikrlashning nazariy asoslari o'rganildi. Kuzatish metodi yordamida bo'lajak o'qituvchilarning ta'lim jarayonidagi faoliyati tahlil qilindi. So'rovnoma va anketa metodlari orqali talabalarning dizayn fikrlashga oid bilim va ko'nikmalari hamda ularning ta'lim jarayoniga bo'lgan munosabati aniqlashtirildi. Shuningdek, olingan natijalarni tahlil qilishda taqqoslash, umumlashtirish hamda statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar orqali bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari, samarali metod va usullari aniqlanib, ularning ta'lim jarayonida qo'llash samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tahlil va natijalar.

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, an'anaviy o'qitish jarayonida talabalarning Dizayn fikrlash bosqichlari;

1-rasm. Dizayn fikrlash bosqichlari

Dizayn fikrlash bosqichlari;

Ushbu yondashuv doirasidagi ish 6 ta katta bosqichga bo'lingan.

Empatiya - bu asosiy tadqiqot. Ushbu bosqichda biz odamlarning muayyan muammoni hal qilish uchun nima qilishlarini tushunamiz. Buning uchun nima uchun ular buni hal qilmoqchi ekanligini, ularning qadriyatlarini, hissiy va jismoniy ehtiyojlari nima ekanligini tushunish biz uchun muhimdir. Ushbu bosqichdagi maqsadimiz quyidagi savollarga javob topishdir: mijozimiz-mahsulotimizning asosiy muammosi nima? Mijozning muammosini hal qilish-mahsulotni mukammal qilish uchun bizga qanday ma'lumotlar kerak?

Bu savollarga javob topish uchun biz kuzatish, ochiq manbalarda axborot izlash, intervyu, eksperiment kabi usullardan foydalanamiz.

Ushbu bosqichda foydalanuvchining xohishi va uning ehtiyoji o'rtasidagi farqni ko'rish muhimdir. Misol uchun, u soatiga 300 km yuradigan mashinani xohlashi mumkin. Dunyoda bunday tezlikda haydash mumkin bo'lgan yo'llar ko'p emasligini hisobga olsak, bu haqiqatga

to'g'ri kelmaydigan ko'rinadi. Agar biz chuqurroq o'ylab maqsadli izlansak, biz insonning tez harakatga bo'lgan ehtiyojiga javob topa olamiz, buni samolyot chiptasi yoki tezyurar poezd sotib olish orqali yechim topish mumkin.

Fokuslash - ushbu bosqichda biz olingan ma'lumotlarni qayta ishlaymiz va o'zimiz uchun umumiy obrazni shakllantiramiz. E'tiborni qaratishdan maqsad mijozning biz javob berishimiz kerak bo'lgan savolini olishdir.

Ushbu bosqichda biz "shaxs modellari" - mahsulotning odatiy foydalanuvchilari bilan muxokamalar olib boramiz. Muammoning eng yaxshi yechimini topish uchun ularning turmush tarzi, xulq-atvori va ehtiyojlarini o'rganamiz, bu eng muhimi hisoblanadi. Sababi, mijozga yoqadigan har-bir yechim uning xulq-atvori va tabiatidan kelib chiqib ishlanadi.

Fikrlarni shakllantirish - muammoni hal qilish yo'llari va usullari haqida o'ylaymiz. Buning uchun aqliy va tanqidiy hujumini o'tkazamiz, bu yerda jamoa a'zolarining har biri o'zlari o'ylaganicha ko'p g'oyalarni va obrazlarni ifodalaydilar. Ideal holda, qachonki jamoa turli sohalaridagi mutaxassislarni o'z ichiga olsa va

ularning taklif g'oyalarini maqsadli umumlashtirilsa. Maqsad - iloji boricha ko'proq g'oyalar va yondashuvlarni qamrab olish.

Aqliy hujumni o'tkazishda quyidagi qoidalarga amal qilish muhimdir:

tanqid qilmaslik;

hamkasblarga g'oyalarni ishlab chiqishda yordam berish;

hatto eng aql bovar qilmaydigan va fantastik g'oyalarni ham ko'rib chiqish;

tasavvur qilish;

mavzuda qolish;

aqliy hujumning har bir ishtirokchisidan kamida 10 ta, yaxshisi 15 ta g'oyani taklif qilishga harakat qilish.

Fikr tanlash - endi hayotiy g'oyalarni aniqlash vaqti keldi. Esda tutish lozimki, mahsulot foydalanuvchilarga kerak bo'lishi va sizga - uni yaratuvchilarga yoqishi lozim.

Venn diagrammasi ishchi g'oyalarni saralashga yordam beradi: bu uchta kesishgan doiralar - biznes qiymati, inson foydasi, texnik imkoniyatlar. Barcha uchta sharning kesishish markazida sizning xizmatlaringiz joylashgan. Shunga ko'ra, biz biznes uchun qimmatli, iste'molchilar uchun foydali va texnik jihatdan amalga oshirilishi mumkin bo'lgan g'oyalarni tanlaymiz.

Obrazlashtirish - obraz dizayn fikrlash asoslaridan biridir. Bu muammoni hal qilish uchun ham, agar u birinchi marta ishlamasa, yangi g'oyalarni yaratish uchun kerak.

Obraz yaratish uchun ko'p iqtisodiy xarajat, vaqt va kuch sarflash shart emas.

Siz obrazni olidin hayoliy yaratasiz, undan so'ng real asoslarga moslaysiz:

qo'lda (chizish, yopishtirish);

maxsus xizmatlardan foydalanish, masalan, tayyor obrazlar shablonini beruvchi bir qator internet saytlaridan foydalanish mumkin;

Adobe Illustrator, Photoshop, InDesign, Maya, Sketch3 va boshqa bir qator grafik dasturlar yordamida obrazlar yaratish;

vazifani hal qilish uchun har bir foydalanuvchining harakatini bosqichma- bosqich tavsiflovchi skript prototipini yaratish;

Lego konstruktori yordamida.

Sinov - ushbu bosqichda siz potentsial foydalanuvchingiz obraz bilan qanday munosabatda bo'lishini ko'rasiz. Siz taklif qilayotgan yechim unga tushunarlimi? Obraz bilan ishlashda u qanday qiyinchiliklarga duch keladi? Uning harakatlarini kuzatib boring, unga topshiriqlar bering, obraz bilan nima qilish kerak. Odamlardan modelning nima yoqmasligini, qanday noqulayliklar paydo bo'lishini o'rganib aniqlashtirishimiz lozim bo'ladi.

Fikr-mulohaza olishingiz bilan siz obrazni yaxshilaysiz va uni yana taklif qilib ko'rasiz. Shunday qilib, siz model bilan muloqotda bo'lgan har bir kishi uning mukammal ekanligini aytmaguncha takrorlaysiz.

Dizayn fikrlash va Custdev;

Custdev gipotezalarni chuqur intervyular bilan sinab ko'rishni o'z ichiga oladi va mijoz bilan muloqot qilish uchun vositadir. Kengroq kontsepsiya - mijozlarni rivojlantirish-mijozlar tajribasiga asoslangan iste'molchilar muammolarini hal qilish bo'yicha farazlarni ishlab chiqishni va yaratishni o'z ichiga oladi.

Custdev ham, dizayn fikrlash ham g'oyani mahsulotga aylantirishni o'z ichiga oladi, ikkalasi ham mijoz bilan muloqotga asoslanadi. Farqi tezlikda. Custdev ko'p hollarda mahsulot yoki uning ba'zi versiyalari allaqachon mavjudligini ta'minlash uchun mo'ljallangan, hozirgi maqsad bozorni zabt etishdir. Usul mahsulot-bozor mosligini topishga va mijozlar orasida tan olinishiga yordam beradi.

Dizayn fikrlash mijozning muammosini hal qilish uchun shoshilinch zarurat mavjud bo'lgan holatlarda ham qo'llanilishi mumkin, ammo shoshilinchlik yondashuvning asosiy xususiyati emas. Dizayn fikrlash mijozning ehtiyojlarini uslubiy o'rganishni, g'oyadan to yakuniy holatgacha mahsulot ustida doimiy ishlashni o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, custdev mavjud texnologiyani tijoratlashtirish uchun ko'proq mos keladi va dizayn fikrlash mijozning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda yangi mahsulotni yaratish uchun ko'proq mos keladi.

Mahsulotni yaratishda dizayn fikrlashdan foydalanish uni g'ayrioddiy va ayni paytda tushunarli, jozibali va esda qolarli qilish imkonini beradi. Dizayn fikrlash

ko'plab korporatsiyalarning asosidir. Shunday qilib, Apple kompaniyasining muvaffaqiyatli marketing texnikasi narsalarga boshqacha qarashning natijasidir, bu ham kompaniyaning shioridan kelib chiqadi.

Xulosa va takliflar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir. Dizayn fikrlash yondashuvi talabalarda kreativ fikrlash, muammolarni tahlil qilish, innovatsion yechimlar ishlab chiqish hamda jamoada samarali ishlash kabi muhim kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu yondashuv pedagogik jarayonni yanada interaktiv va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar dizayn fikrlash metodlarini pedagogik ta'lim jarayoniga joriy etish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshirishga, ularning ijodiy va innovatsion faoliyatini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Mazkur yondashuv orqali talabalar o'quv jarayonida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni samarali hal qilish, yangi pedagogik g'oyalarni ilgari surish hamda ta'lim jarayonini o'quvchilar ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etish ko'nikmalarini egallaydilar.

Umuman olganda, dizayn fikrlash yondashuvini pedagogik ta'lim tizimida qo'llash bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga, ta'lim sifatini oshirishga hamda zamonaviy pedagogik faoliyatni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxat.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y, 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son, 448-modda.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvardagi "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi PF-5313-sonli Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25.01.2018 y.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ- 4623-sonli Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 28.02.2020 y., 07/20/4623/0220-son, 13.06.2020 y., 07/20/4749/0758-son.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 26 sentyabrdagi "Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3289-son Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"-gi PQ-4963- sonli Qarori.
6. Soat, O. E. O. G. L. (2022). O'QITISHDA TA'LIMIY METODLARNI MUVOFIQLASHTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(5), 1076-1086.
7. Erkin o'g'li, S. O. (2022). O'qitishda ta'limiy metodlarni muvofiqlashtirishning ilmiy-nazariy asoslari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(5).
8. Soat Oybek Erkin o'g'li ISSN: 2776-0979, Volume 5, Issue 5, May - 2024. IMPROVEMENT OF ECOLOGICAL CULTURE FOR PRIMARY CLASS STUDENTS IN LESSON AND EXTRA-CURRICULUM ACTIVITIES. 183-189.
9. O'G'Li, S. O. E. (2025). BOSHLANG 'ICH SINFI O 'QUVCHILARIGA DARS VA DARSDAN TASHQARI MASHG 'ULOTLARDA EKOLOGIK MADANIYATNI TAKOMILLASHTIRISH. Research Focus, 4(1), 139-142.

O.J.Xolmuminova

Termiz Davlat Pedagogika Instituti PhD. Dotsent.

Qudratova Ro'zigul Nuriddin qizi

Pedagogika nazaryasi va ta'rixi mutaxassisligi I kurs magistranti

TA'LIM JARAYONIDA MULTIMEDIA VOSITALARINI QO'LLASH ORQALI O'QUV-BILISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola multimedia vositalarini ta'lim jarayonida qo'llash orqali o'quvchilarda o'quv-bilish ko'nikmalarini shakllantirish hamda o'qitish jarayonida interaktiv va muammoli metodlarni multimedia bilan uyg'unlashtirish haqida misollar keltirilgan. Shuningdek, maqolada Mayerning multimedia o'qitish tamoyillari asosida ta'lim samaradorligini oshirish usullari tahlil qilinadi. Matn va tasvirning integratsiyalashgan taqdimoti, ishchi xotira va kognitiv yuklama nazariyasi asosida, o'quv natijalarini yanada mustahkam qiladi. Maqola pedagoglarga interaktiv, muammoli va multimedia metodlarini uyg'unlashtirish orqali o'quv jarayonini samaraliroq tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi.

Tayanch so'zlar: multimedia vositalari, ta'lim jarayoni, interaktiv metodlar, muammoli o'qitish, o'quv-bilish ko'nikmalari, ishchi xotira, kognitiv yuklama integratsiyalashgan taqdimot, ta'lim samaradorligi

Abstract This article presents examples of the use of multimedia tools in the educational process to develop students' learning and cognitive skills, as well as the integration of interactive and problem-based methods with multimedia in the teaching process. Additionally, the study analyzes methods to enhance learning effectiveness based on Mayer's multimedia principles. Integrated presentation of text and visuals, grounded in working memory and cognitive load theory, contributes to more robust learning outcomes. The article provides practical recommendations for educators on how to organize more effective learning through the integration of interactive, problem-based, and multimedia methods.

Key words: multimedia tools, educational process, interactive methods, problem-based learning, learning and cognitive skills, working memory, cognitive load, integrated presentation, learning effectiveness

Аннотация. В данной статье представлены примеры использования мультимедийных инструментов в образовательном процессе для развития учебных и когнитивных навыков учащихся, а также интеграции интерактивных и проблемно-ориентированных методов с мультимедиа в учебный процесс. Кроме того, рассматриваются методы повышения эффективности обучения на основе принципов мультимедиа Майера. Интегрированная подача текста и визуальных материалов, основанная на теории рабочей памяти и когнитивной нагрузки, способствует более прочным результатам обучения. Статья предлагает практические рекомендации педагогам по организации более эффективного образовательного процесса с использованием интеграции интерактивных, проблемно-ориентированных и мультимедийных методов.

Ключевые слова: мультимедийные средства, образовательный процесс, интерактивные методы, проблемное обучение, учебные и когнитивные навыки, рабочая память, когнитивная нагрузка, интегрированная подача, эффективность обучения.

Bugungi kunda ta'lim tizimiga bo'lgan ehtiyoj butun dunyo e'tibor qaratadigan eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, 21-asr ommaviy axborotlar asri bo'lgan bir paytda ta'lim jarayonida multimedia vositalaridan foydalanish o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga va muammoli o'qitish metodlari bilan uyg'unlashtirish o'quvchilarning o'quv-bilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'lim haqida quyidagi fikrlarni o'z asarlarida ta'kidlaganlar "Biz zamonaviy bilim va texnologiyalarni egallagan avlodni tayyorlashimiz kerak...". Ushbu fikrlar asosida shuni anglash kerakki, yetuk avlodni

tarbiyalashda zamonaviy bilim va texnologiyalarni o'rgatib borish va zamon bilan hamnafas bo'lgan holda yangiliklarni o'zlashtirib borish lozim.

O'qitish jarayonida turli metodlarni multimedia vositalari bilan uyg'unlashtirib o'rgatish orqali o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishlarini ortirib mavzuni tushuna oilishliklariga qulaylik yaratadi va pedagog vaqtdan unumli foydalana oladi.

Dastlab multimedia tushunchasiga to'xtalib olsak. Bu atama odatda raqamli yoki hisoblash kontekstida bir nechta media shakllarini - matn, audio, harakatsiz tasvirlar, animatsiya, video va interaktivlikni - integratsiyalashni anglatadi. Bu so'z lotin tilidan olingan bo'lib, **MULTUS** ("ko'p" yoki "bir nechta" degan ma'noni anglatadi) va **MEDIA** ("o'rta" yoki "oralik" degan ma'noni anglatadi) so'zlarini birlashtiradi.

Ta'limning doimiy ravishda rivojlanib borayotgan sharoitida multimedia an'anaviy o'qitish yondashuvlarini o'zgartirish uchun muhim katalizator sifatida paydo bo'ldi. Ushbu maqola ta'lim muassasalarida qo'llaniladigan turli xil multimedia vositalarini o'rganadi va ushbu multimedia resurslari umumiy o'quv tajribasini qanday sezilarli darajada boyitganini o'rganadi.

Matn, tasvirlar, audio, videolar va animatsiya kabi turli xil kontent formatlari bilan har bir resurs o'quvchilarning e'tiborini jalb qilish va murakkab tushunchalarni tushunishlarini yaxshilashda o'ziga xos rol o'ynaydi. Ushbu innovatsion vositalarni integratsiyalashning afzalliklari va oqibatlarini o'rganish orqali biz ularning ta'lim muhitini qanday o'zgartirgani va o'qituvchilarga qiziqarli va shaxsiylashtirilgan o'quv muhitini yaratishga qanday yordam bergani haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

1-jadval.

Ta'limda multimedia integratsiyasi o'quvchilarning o'quv materiallari bilan ishlash usuli

Multimedia resurslarining afzalliklari	Multimedia resurslarining kamchiliklari
Turli-tumanlik	Chalg'ituvchi
Realistik yondashuv	Vaqt oluvchi
Iqtisodiy jihatdan samarali	Ta'mirlash uchun qimmat
Zamonaviy amaliyot sifatida mos	Elektr energiyasi tufayli kirish imkoniyati bilan bog'liq muammolar

Ta'limda multimedia integratsiyasi o'quvchilarning o'quv materiallari bilan ishlash usulini shakllantirdi. Tasvirlar, videolar, audio va interaktiv simulyatsiyalar kabi turli xil media elementlarini qo'shish orqali o'qituvchilar har bir o'quvchining o'ziga xos qiziqishlari va afzalliklariga moslashtirilgan dinamik va interaktiv o'quv tajribalarini yaratishlari mumkin. Infografika va videolar kabi vizual vositalar murakkab tushunchalarga jon bag'ishlaydi, ularni yanada qulay va tushunarli qiladi. Eshitish qobiliyatiga ega o'quvchilar uchun yozib olingan ma'ruzalar yoki podkastlar kabi resurslar ma'lumotni o'zlashtirishning muqobil usulini taqdim etadi. Bundan tashqari, animatsiyalar va interaktiv simulyatsiyalar amaliy tadqiqotlarni rag'batlantiradi, faol ishtirok etish va mavzuga chuqurroq kirishni rag'batlantiradi.

Multimedaning ko'p xususiyatli tabiati nafaqat talabalarning e'tiborini tortadi, balki ularning qiziqishini ham uyg'atadi va mavzularni chuqurroq tushunishga olib keladi. Axborotni bir nechta formatlarda taqdim etish orqali multimedia turli xil o'rganish uslublariga mos keladi va talabalarning ma'lumotni samaraliroq tushunishi va eslab qolishini ta'minlaydi. Natijada, o'quv tajribasi yanada ta'sirchan bo'ladi, chunki talabalar material bilan yaxshi bog'lana oladilar.

Multimedidan strategik foydalanish orqali o'qituvchilar o'quvchilarning tabiiy qiziqishi va ijodkorligidan foydalanadilar, o'rganishga bo'lgan muhabbatni uyg'otadilar va ularni ta'lim jarayonida faol ishtirok etishga undaydilar. Multimedia kontentining interaktiv va qiziqarli tabiati o'quvchilarni o'rganishga, so'rashga va javob izlashga undaydi, o'rganishga mustaqil va g'ayratli yondashuvni targ'ib qiladi.

Ta'limga multimedia vositalarini joriy etish o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni uyg'otish va umrbod o'rganuvchilarni tarbiyalash uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Texnologiyalarni qo'llash va innovatsion o'qitish amaliyotlarini qo'llash orqali o'qituvchilar o'quvchilarni doimo rivojlanib borayotgan dunyoda muvaffaqiyatga tayyorlaydigan jonli va dinamik o'quv muhitini yaratadilar. Texnologiyalar rivojlanishida davom etar ekan, multimedia ta'lim kelajagini shakllantirishda tobora muhim rol o'ynaydi, o'quvchilarning 21-asr sharoitida gullab-yashnashi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar, bilimlar va moslashuvchanlik bilan ta'minlaydi.

Multimedia taqdimotining o'quv natijalariga ta'siri

Ta'lim materialini bir vaqtning o'zida bir nechta tasvirlash shakllari (masalan, matn, rasm, animatsiya, ovoz) orqali integratsiyalashgan holda taqdim etish, turli tasvirlash shakllarini bosqichma-bosqich va ketma-ket berishga nisbatan yuqoriroq o'quv natijalarini (Learning Outcomes - LO) ta'minlaydi. Multimedia asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonining samaradorligini faqat matn asosida tashkil etilgan o'qitish bilan solishtirgan tadqiqotlar natijasida, turli tasvirlash shakllarini uyg'unlashtirish bo'yicha to'rtta asosiy tamoyil ishlab chiqilgan (Mayer, 2008, 376-bet).

1. Multimedia tamoyili

O'rganuvchilar ma'lumotni faqat so'zlar orqali emas, balki so'zlar va tasvirlar uyg'unligida o'zlashtirganda samaraliroq o'rganadilar. Ushbu tamoyil Mayer va Anderson (1991, 1992) hamda Moreno va Mayer (1999, 2002) tadqiqotlariga asoslanadi.

2. Yaqqollik tamoyili

O'rganuvchilar o'zaro bog'liq bo'lgan so'zlar va tasvirlar bir vaqtda taqdim etilganda, ularni ketma-ket taqdim etishga nisbatan yaxshiroq o'zlashtiradilar. Bu tamoyil Mayer va Anderson (1991, 1992), Mayer va Sims (1994) hamda Mayer va boshqalar (1999) tadqiqotlari bilan asoslangan.

3. Izchillik (koherensiya) tamoyili

Ta'lim materiali keraksiz, ahamiyatsiz yoki chalg'ituvchi axborotlardan (masalan, fon shovqini, ortiqcha bezaklar) holi bo'lsa, o'rganish samaradorligi yuqori bo'ladi. Ushbu tamoyil Moreno va Mayer (2000a, 2000b) hamda Mayer va boshqalar (2001) tadqiqotlari asosida ishlab chiqilgan.

4. Redundantlik (ortiqchalik) tamoyili

O'rganuvchilar animatsiya va og'zaki izohlar orqali berilgan ma'lumotni, animatsiya, og'zaki izohlar va bir vaqtning o'zida ekranda yozma matn berilgan holatga qaraganda samaraliroq o'zlashtiradilar. Ushbu tamoyil Mayer va boshqalar (2001) hamda Moreno va Mayer (2002) tadqiqotlariga asoslanadi.

O'qitish jarayonida faol, interaktiv va muammoli metodlarni multimedia bilan uyg'unlashtirish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu yondashuvlar quyidagicha integratsiya qilinadi:

1. Muammoli o'qitish va Multimedia (Problem-Based Learning). O'quvchilar oldiga multimedia vositalari (masalan, virtual laboratoriyalar yoki simulyatsiyalar) orqali muammoli vaziyat qo'yiladi. Bu o'quvchini mustaqil fikrlashga, yechim izlashga va o'z fikrini himoya qilishga o'rgatadi. Muammoli vaziyatni faqat so'z bilan emas, multimedia orqali vizuallashtirish o'quvchining tahliliy qobiliyatini oshiradi.

Video-keyslar: Dars boshida mavzuga oid real hayotiy muammo tasvirlangan qisqa video ko'rsatiladi. Masalan, fizika darsida bino qulashi yoki ekologiya darsida daryoning ifloslanishi tasvirlangan rolik.

Virtual simulyatsiyalar: O'quvchilarga PhET kabi platformalar orqali virtual laboratoriya beriladi. Ulardan muayyan natijaga erishish uchun parametrlarni o'zgartirib, "muammoni" yechish so'raladi.

2. Faol metodlar va Raqamli vositalar (Active Learning). Videodarslar, animatsiyalar va interaktiv dasturlar mavzuni tushunishni osonlashtiradi. Testlar va krossvordlarning elektron shaklda taqdim etilishi o'quvchilarni darsda faolroq ishtirok etishga undaydi. Multimedia o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

Interaktiv taqdimotlar: Oddiy slaydlar o'rniga, dars davomida o'quvchi javobiga qarab yo'nalishi o'zgaradigan tarmoqlangan (branching) ssenariylardan foydalaning.

Gamifikatsiya: Mavzuni mustahkamlash uchun Kahoot!, Quizziz yoki

Wordwall kabi platformalarda o'yinli testlar o'tkaziladi. Bu musobaqa ruhini uyg'otib, o'quvchilarning 97% gacha ishtirokini ta'minlaydi.

3. Interaktiv muloqot va Hamkorlik. Dars jarayonida matn, grafik, audio va videoni yagona tizimda birlashtirish orqali o'quvchining mavzuni o'zlashtirish darajasini 75% gacha ko'tarish imkonini beradi. Bu o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi faol hamkorlikni ta'minlaydi. Multimedia nafaqat texnologiya, balki muloqot vositasidir.

Elektron portfoliolar: O'quvchilar o'z loyihalarini ijtimoiy tarmoqlar yoki maxsus platformalarda (masalan, Padlet) e'lon qilib, bir-birlarining ishlariga interaktiv tarzda fikr bildiradilar.

QR-kodli topshiriqlar: Sinfning turli burchaklariga QR-kodlar joylashtiriladi. Har bir kod ostida multimedia topshirig'i (audio-savol, yashirin rasm yoki video-ko'rsatma) bo'ladi. Bu o'quvchilarni harakatga va faol izlanishga undaydi.

Xulosa. Ta'lim jarayonida multimedia vositalaridan foydalanish o'quv-bilish ko'nikmalarini rivojlantirishning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Olib borilgan tahlillar va pedagogik tajribalar shuni ko'rsatadiki, multimedia texnologiyalari shunchaki yordamchi vosita emas, balki ta'lim mazmunini boyituvchi va sifatini oshiruvchi kompleks tizimdir.

Ushbu mavzu yuzasidan quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirish mumkin: Vizuallashtirish va motivatsiya: Multimedia yordamida ma'lumotlarning matnli, tasvirli va audio-video shaklida taqdim etilishi o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. Bu, ayniqsa, murakkab tabiiy jarayonlar va mavhum tushunchalarni simulyatsiya qilish orqali osonroq tushunishga yordam beradi. Interfaollik va faoliyat: Interfaol multimediali dasturlar o'quvchini passiv kuzatuvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Bu esa mustaqil fikrlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish kabi hayotiy ko'nikmalarning shakllanishiga xizmat qiladi. Individuallashtirish: Har bir o'quvchi o'zining individual qobiliyati va o'zlashtirish tezligiga mos ravishda bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillarini amalga oshirishning eng samarali usulidir. Kompetentlik: Zamonaviy vositalar bilan ishlash jarayonida o'quvchilarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan ishlash madaniyati va raqamli savodxonlik darajasi yuksaladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, multimedia vositalaridan tizimli foydalanish ta'lim samaradorligini o'rtacha 40-60% ga oshirish bilan birga, bitiruvchilarning axborotlashgan jamiyatda raqobatbardosh bo'lishini ta'minlaydi. Shu sababli, ta'lim muassasalarida multimedia resurslari bazasini kengaytirish va o'qituvchilarning bu boradagi metodik mahoratini doimiy oshirib borish davr talabidir.

Foydalanilga adabiyotlar ro'yxat.

1.Sh. Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi.- Toshkent. "O'zbekiston" nashriyoti, 2021. 232-bet.

2.Enhancing learning with educational multimedia 19-iyul 2023 yil Harriet Goree.

3.Mayer, R. E. (2008). Learning and Instruction. 18(4), 367–376.

4.Moreno, R., & Mayer, R. E. (2000a, 2000b); Mayer et al. (2001).

5.Glenn-Egil Torgersen and Ole Boe. Which Tools in Multimedia Are Best for Learning Outcomes? A Study Grounded in Cognitive Load Structures. Frontiers in Psychology Published: 02 July 2021.

6.Yo'ldoshev J.G'., Sayfiddinova R. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari. Toshkent: Innovatsiya, 2022.

7.Ishmuhamedov R. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: Istiqlool nuri, 2019.

Oqmirzayeva Baxtigul Bahodir qizi
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

TALABALARDA NUTQ MADANIYATI VA AXLOQIY ME'YORLARNI SHAKLLANTIRISHNING INTERAKTIV USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalarda nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish jarayonida interaktiv usullarning ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qiladi. Zamonaviy ta'lim tizimida kommunikativ kompetensiyalar va axloqiy-etik qadriyatlarni rivojlantirish, shuningdek, talabaning shaxsiy va ijtimoiy o'sishini ta'minlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, axloqiy me'yorlar, talabalar tarbiyasi, interaktiv pedagogika, ta'lim texnologiyalari, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация. В статье научно анализируется значение интерактивных методов в процессе формирования речевой культуры и этических норм у студентов. В современных условиях образовательной системы развитие коммуникативной компетенции и этических ценностей, а также обеспечение личностного и социального роста студента являются актуальными задачами.

Ключевые слова: речевая культура, этические нормы, воспитание студентов, интерактивная педагогика, образовательные технологии, коммуникативная компетенция.

Abstract. This article scientifically analyzes the significance of interactive methods in the process of developing students' verbal culture and ethical norms. In the modern educational system, fostering communicative competence and ethical-moral values, as well as ensuring students' personal and social development, are considered pressing tasks.

Key words: verbal culture, ethical norms, student education, interactive pedagogy, educational technologies, communicative competence.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarda nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish muammosi dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Nutq madaniyati nafaqat lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarni, balki shaxsning ijtimoiy, axloqiy va madaniy qadriyatlarini ham o'z ichiga oladi, bu esa talabaning shaxsiy va professional o'sishini ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni samarali shakllantirish faqat an'anaviy ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar bilan cheklanmay, balki interaktiv pedagogik yondashuvlar orqali amalga oshirilganda yanada yuqori natijalarga erishish mumkin (Kopelman, 2020; Schmidt, 2021). Interaktiv metodlar talabalarining faolligini, mustaqil fikrlash qobiliyatini, shuningdek, muloqot va ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik jarayonni interaktiv texnologiyalar bilan boyitish nutq madaniyati va axloqiy qadriyatlarning shakllanishi uchun optimal muhit yaratadi. Bu esa nafaqat ta'limning sifatini oshiradi, balki talabalar orasida axloqiy me'yorlar va madaniy kommunikatsiya odatlarini mustahkamlashga olib keladi. Masalan, guruh ishlari va muammoli mashg'ulotlar talabalarni faol fikrlashga, o'z fikrini aniq va ravon ifodalashga undaydi, shuningdek, o'zaro hurmat, etika va axloqiy qadriyatlarni amaliyotga tatbiq etish imkonini beradi. Mavzu ilmiy jihatdan ikki asosiy tamoyilga tayangan holda rivojlantiriladi. Birinchisi – lingvistik va kommunikativ yondashuv, ikkinchisi esa pedagogik axloqiy va madaniy yondashuvdir. Lingvistik va kommunikativ yondashuv nutq madaniyati elementlarini o'rganishga va ularni amaliy faoliyatda qo'llashga yo'naltirilgan bo'lsa, pedagogik axloqiy va madaniy yondashuv talabalarda axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy mas'uliyat va madaniy-etnik hurmatni rivojlantirishga qaratilgan. Shu sababli, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish jarayoni integratsiyalashgan yondashuvni talab qiladi, bunda talabalar lingvistik kompetensiyalar bilan bir qatorda axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatni ham o'zlashtiradilar. Interaktiv pedagogik metodlar orasida eng samarali deb hisoblanganlari quyidagilar: rol o'yinlari, case-study (holat

tahlili), muammoli mashg'ulotlar, guruh va jamoaviy ishlanmalar, shuningdek, digital storytelling va multimediya vositalari. Ushbu metodlar talabalarning o'zini namoyon etish va fikrini mantiqiy, madaniy va axloqiy jihatdan to'g'ri ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, interaktiv yondashuvlar talabalarni o'zaro muloqot va bahs-munozara jarayonida axloqiy me'yorlarni saqlashga, boshqa fikrlarga hurmat bilan yondashishga o'rgatadi. Buni amalga oshirishda muhim vositalardan biri pedagogik modul va o'quv loyihalari bo'lib, ular nutq madaniyati va axloqiy qadriyatlarini amaliy mashg'ulotlar orqali mustahkamlashga xizmat qiladi. Zamonaviy psixopedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish jarayoni faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki talabaning shaxsiy motivatsiyasi, axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish intilishi va kommunikativ faoliyatni rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Shu nuqtai nazardan, interaktiv metodlar talabalarda o'zini anglash, fikrini mantiqan va axloqan to'g'ri ifodalash, shuningdek, boshqa shaxslarning fikriga hurmat bilan yondashish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi[1]. Ushbu maqola quyidagi ilmiy masalalarni o'rganishga qaratilgan: birinchidan, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarning pedagogik ahamiyati; ikkinchidan, interaktiv metodlarning samaradorligi; uchinchidan, talabalar nutq madaniyati va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda ularning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishiga ta'siri. Shu bilan birga, maqolada xalqaro tajribalar tahlili va ilg'or pedagogik yondashuvlar asosida milliy ta'lim tizimida interaktiv metodlarni samarali tatbiq etish mexanizmlari ko'rsatib beriladi. Zamonaviy pedagogika va lingvistika olimlari nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirishni shaxsni kompleks rivojlantirishning ajralmas qismi deb biladi. Ularning fikricha, interaktiv pedagogik metodlar yordamida talabalarda kommunikativ kompetensiyalar, etik va madaniy qadriyatlar, shuningdek, ijtimoiy mas'uliyat sezgisini shakllantirish mumkin. Shu bilan birga, interaktiv metodlar talabalarning shaxsiy tajribasi va o'zaro muloqot asosida bilim olish jarayonini boyitadi, bu esa axloqiy va nutq madaniyati elementlarini amaliyotga tatbiq etish imkonini beradi. Shunday qilib, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirishning interaktiv usullari talabalarda nafaqat kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish, balki shaxsiy, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik yondashuvni tashkil etadi. Bu esa o'quv jarayonini yanada samarali, motivatsion va zamonaviy pedagogik talablarga mos holga keltiradi.

Adabiyotlar tahlili. Nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar global pedagogika va lingvistika maydonida keng muhokama qilinadi. Xususan, James Paul Gee va Claire Kramersch kabi chet ellik olimlarning ishlari mazkur mavzuning nazariy va amaliy asoslarini chuqur yoritadi hamda interaktiv usullarning pedagogik samaradorligini ilmiy tahlil qiladi. James Paul Gee nutq madaniyatini kommunikativ kompetensiyaning murakkab tizimi sifatida ko'radi va lingvistik kontekstda tilning shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiya jarayonlaridagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Gee nutq madaniyati kommunikativ harakatlarning ijtimoiy bo'linmas tarkibi deb qaralishini ilgari suradi, bunda til faqat grammatik qoidalardan iborat bo'lmay, balki axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy rol va muloqot madaniyatini o'z ichiga oladi. Uning "Discourse" kontsepsiyasi nutq madaniyatini murakkab ijtimoiy-lingvistik jarayon sifatida aniqlaydi, bunda talaba nafaqat lug'at boyligini oshiradi, balki ijtimoiy normativ rahbarlikni ham o'zlashtiradi. Gee'ning nuqtai nazarida nutq madaniyati talabalarning interaktiv pedagogik muhitda o'zaro muloqot orqali shakllanadi, bu esa interaktiv metodlarni didaktik samaraliroq vosita sifatida ko'rsatadi[2]. Boshqa tomondan, Claire Kramersch til o'rganish jarayonini faqat lingvistik qobiliyatlar majmuasi sifatida emas, balki madaniy interaktiv yondashuv orqali talabalarda lingvistik identitet, etik qadriyat va iletishim madaniyatini shakllantiruvchi kompleks fenomen deb qaraydi. Kramersch tilni «madaniyat bilan uzviy bog'liq bo'lgan ijtimoiy tajriba» deb ta'riflaydi va til o'rganishning ijtimoiy-madaniy kontekstini chuqur tahlil qiladi. Uning tadqiqotlarida interaktiv pedagogik metodlar yordamida talabalar o'z til tajribalarini shaxsiy va madaniy identitet bilan bog'lab, axloqiy me'yorlarni amaliyotda tatbiq etishlari mumkinligi ko'rsatib berilgan [3]. Shu nuqtai nazardan, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlar faqat til bilish bilan cheklanmay, balki ularni ijtimoiy va madaniy kontekstlarda yaratish va tatbiq etish jarayonlarini ham o'z ichiga oladi. Jamiyatshunos va pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutq madaniyati va axloqiy

me'yorlarni shakllantirish interaktiv muhit orqali talabalar o'rtasida kommunikatsiya jarayonini ijtimoiy hamkorlik va madaniy dialogga yo'naltiradi. Gee'ning "Discourse" kontseptsiyasi hamda Kramschning madaniy lingvistika yondashuvi interaktiv pedagogik metodlarning nazariy asoslarini mustahkamlaydi, chunki ular nutq madaniyatini strukturaviy va kontekstual jihatdan yondashuvlar orqali tahlil qiladi[4]. Gee til va kontekst munosabatlari tahlilini, Kramsch esa tilning madaniy-ijtimoiy qiymatini markazga qo'yadi; shu bilan birga, har ikkala olim interaktiv yondashuvlar ta'lim jarayonida talabalarning shaxsiy faol ishtirokini rag'batlantirishini ta'kidlaydi. Nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish masalasida interaktiv metodlar talabalarni fikr almashish, real kommunikasiyaga kirishish hamda lingvistik madaniyatlararo dialogni chuqurlashtirish imkonini beradi. Gee'ning va Kramschning ilmiy fikrlarida interaktiv pedagogik metodlar orqali til o'rganish jarayonining talabalarda kommunikativ identitet va axloqiy qarorlar qabul qilish qobiliyatini shakllantirishdagi roli yoritilgan. Bu yondashuvlar interaktiv darslar, guruh ishlari, murakkab kommunikativ vazifalar va real hayot kontekstlariga asoslangan mashg'ulotlar orqali talabalarga tilni o'rganish, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni amaliyotda qo'llashni o'rgatadi[5]. Shu asosda olimlar orasida nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni o'rgatishda interaktiv pedagogik muhitning rolini tahlil qiluvchi tadqiqotlar doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Gee'ning "Discourse" modeliga ko'ra, nutq madaniyati talabalarning ijtimoiy kontekstda konstruktiv kommunikatsiya orqali shakllanadi; Kramsch esa bu jarayonni madaniy hissiyotlar, identitet va axloqiy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq deb qaraydi. Ikki yondashuv ham interaktiv metodlar orqali ta'lim jarayonini lingvistik ko'nikmalar bilan birga ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni rivojlantirish vositasi sifatida qamrab oladi. Natijada, Gee va Kramschning ilmiy fikrlarini uyg'unlashtirgan holda aytish mumkinki, interaktiv pedagogik metodlar nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirishda talabalar faoliyati va ularning madaniy-ijtimoiy tajribalarini birlashtiruvchi strategik vosita sifatida namoyon bo'ladi[6]. Bu yondashuvlar talabalarning lingvistik kompetensiyalarini oshirish bilan birga ularni madaniy va axloqiy qadriyatlarga yo'naltiradi hamda real muloqot kontekstlarida samarali nutq madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Metodologik qism. Ushbu maqolada talabalarda nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish jarayonida ilmiy tadqiqot metodlari sifatida interaktiv pedagogik metodlar, muammoli mashg'ulotlar, guruh ishlari, rol o'yinlari, case-study va multimediya vositalari qo'llanildi. Metodologik yondashuv talabalarni faollashtirish, ularning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish, shuningdek axloqiy va madaniy me'yorlarni amaliyotda tatbiq etishga qaratilgan bo'lib, o'quv jarayonining nazariy asoslarini Gee va Kramschning lingvistik va madaniy interaktiv konsepsiyalari bilan uzviy bog'laydi. Shu orqali metodologiya talabalarning shaxsiy tajribasi, ijtimoiy muloqot va madaniy kontekst bilan integratsiyalashgan holda nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirishni ta'minlaydi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari interaktiv pedagogik metodlarning talabalarda nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirishdagi samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqladi. Ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, talabalarga muammoli mashg'ulotlar, guruh ishlari, rol o'yinlari, case-study va multimediya vositalari orqali interaktiv ta'limni tatbiq etish ularning kommunikativ kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Natijalarda aniq ko'rinib turibdiki, talabalar o'z fikrlarini mantiqan va axloqan to'g'ri ifodalash, muloqot jarayonida boshqa shaxslarning fikriga hurmat bilan yondashish, shuningdek, guruh ichidagi hamkorlik va bahs-munozarada faol ishtirok etish ko'nikmalarini mustahkamlash imkoniga ega bo'ldilar. Shuningdek, tadqiqot talabalarning axloqiy qarorlar qabul qilish qobiliyati va nutq madaniyati ko'rsatkichlarida sezilarli o'sishni qayd etdi. Rol o'yinlari va case-study mashg'ulotlari talabalarni real ijtimoiy va madaniy kontekstlarda nutq madaniyati me'yorlarini amaliyotga tatbiq etishga o'rgatdi, bu esa ularning shaxsiy va professional rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Interaktiv metodlar talabalarda muloqotga bo'lgan motivatsiyani oshirish bilan birga, ularni mustaqil fikrlashga, muammolarni tahlil qilishga va axloqiy mas'uliyatni o'zlashtirishga yo'naltirdi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari interaktiv metodlarning lingvistik va madaniy jihatlarini ham yoritib berdi. Talabalar nutq madaniyati elementlarini nafaqat nazariy bilim sifatida, balki amaliy faoliyat orqali, o'zaro

muloqot va guruh ishlari doirasida o'zlashtirdilar. Gee'ning "Discourse" kontseptsiyasiga muvofiq, talabalarning ijtimoiy kontekstda konstruktiv muloqot orqali nutq madaniyatini shakllantirishi aniqlanib, Kramschning madaniy-lingvistik yondashuvi asosida ularning axloqiy me'yorlarni madaniy kontekstda qo'llash qobiliyati mustahkamlandi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, interaktiv pedagogik metodlar talabalarni o'quv jarayonida faollashtirish, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni amaliyotga tatbiq etishga yo'naltirish, shuningdek, ularni shaxsiy va ijtimoiy rivojlanish jarayoniga faol jalb qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu asosda, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirishda interaktiv yondashuvlar talabalarni bilim, axloqiy qadriyat va madaniy kompetensiyalarni birlashtiruvchi kompleks pedagogik strategiya sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama. Nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish bo'yicha interaktiv pedagogik metodlarning samaradorligi haqida olimlar orasida ilmiy munozaralar mavjud. James Paul Gee o'z tadqiqotlarida nutq madaniyatini ijtimoiy-lingvistik kontekstda shakllanadigan murakkab fenomen sifatida ko'rib, interaktiv metodlar orqali talabalarning kommunikativ kompetensiyalarini va axloqiy qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga alohida e'tibor beradi. Gee'ning fikricha, nutq madaniyati talabaning o'z ijtimoiy identiteti bilan uzviy bog'liq bo'lib, uni faqat nazariy bilim bilan emas, balki real interaktiv faoliyat orqali shakllantirish mumkin. Shu nuqtai nazardan, u interaktiv metodlarni, jumladan, guruh ishlari, rol o'yinlari va case-study mashg'ulotlarini talabalarda axloqiy me'yorlarni amaliyotga tatbiq etishning eng samarali vositasi sifatida tavsiya qiladi [7]. Boshqa tomondan, Claire Kramsch til va madaniyat integratsiyasiga urg'u beradi va interaktiv metodlarning samaradorligini talabaning madaniy va axloqiy tajribasi bilan bog'liq kontekstlarda ko'rib chiqadi. Kramsch fikricha, nutq madaniyati faqat kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish emas, balki talabaning madaniy identiteti va axloqiy qadriyatlarini mustahkamlash jarayoni sifatida tushunilishi lozim[8]. U interaktiv yondashuvlar yordamida talabalarning tilni o'rganish jarayonida axloqiy va madaniy normativlarni o'zlashtirishini ta'kidlaydi, bu esa Gee'ning ijtimoiy-lingvistik yondashuvi bilan ba'zi nuqtalarda farq qiladi, chunki Kramsch metodlarni madaniy kontekstni chuqur tahlil qilish orqali baholaydi. Ushbu ikki yondashuv o'rtasida muayyan polemika mavjud: Gee interaktiv metodlarni asosan ijtimoiy muloqot va kommunikativ faoliyatga asoslangan tarzda talabalarning nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarini shakllantirish vositasi deb hisoblasa, Kramsch bu metodlarni talabaning madaniy identiteti va axloqiy qadriyatlarni kontekstual o'zlashtirish jarayoni bilan bog'laydi. Shu bilan birga, ikkala olim ham interaktiv pedagogik yondashuvlarning samaradorligini tan oladi va ularning talabalarda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish, axloqiy qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish va madaniy-ijtimoiy kompetensiyalarni mustahkamlashda muhim vosita ekanligini ta'kidlaydi[9]. Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarda nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish interaktiv metodlar orqali ularning muloqotga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi, mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi, shuningdek, boshqa shaxslarning fikriga hurmat bilan yondashish qobiliyatini mustahkamlaydi. Gee'ning va Kramschning yondashuvlarini uyg'unlashtirish orqali interaktiv pedagogik jarayon talabalarni nafaqat lingvistik jihatdan, balki axloqiy va madaniy jihatdan rivojlantirish imkonini beradi[10]. Natijada, muxokama shuni ko'rsatadiki, interaktiv metodlar talabalarning nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish jarayonida murakkab, ko'p qirrali va integratsiyalashgan pedagogik strategiya sifatida samarali ekanligi ilmiy jihatdan tasdiqlanadi. Shu bilan birga, Gee va Kramschning ilmiy polemikasi talabalarning lingvistik, axloqiy va madaniy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvlarning nazariy va amaliy asoslarini kengaytiradi.

Xulosa. Ushbu maqola talabalarda nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirish jarayonida interaktiv pedagogik metodlarning ahamiyati va samaradorligini ilmiy asosda yoritdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, muammoli mashg'ulotlar, rol o'yinlari, guruh ishlari, case-study va multimediya vositalari yordamida interaktiv yondashuvlarni qo'llash talabalarning kommunikativ kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantiradi, ularni mustaqil fikrlash, muloqotda axloqiy me'yorlarni qo'llash va boshqa fikrlarga hurmat bilan yondashishga o'rgatadi.

Adabiyotlar tahlili Gee va Kramshning ilmiy yondashuvlari asosida olib borildi, natijalar shuni ko'rsatdiki, nutq madaniyati va axloqiy me'yorlar faqat lingvistik bilim bilan emas, balki ijtimoiy va madaniy kontekstlarda interaktiv faoliyat orqali shakllanishi kerak. Gee nutq madaniyatini ijtimoiy-lingvistik jarayon sifatida ko'rishni, Kramsch esa madaniy-lingvistik kontekst orqali axloqiy va madaniy qadriyatlarni mustahkamlashni ta'kidlaydi. Ushbu ikki yondashuvning uyg'unlashuvi interaktiv metodlarni pedagogik jarayonda strategik vosita sifatida qo'llash imkonini beradi. Metodologik jihatdan maqolada interaktiv pedagogik metodlar va zamonaviy o'quv texnologiyalari orqali nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirishning ilmiy asoslari keltirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Turdaliyeva S. Milliy qadriyatlar ma'naviy mustahkamlik asosidir //yangi o'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali. – 2025. – T. 3. – №. 2. – C. 532-535.
2. Shohbozbek, E. (2025). Theoretical foundations for the development of the spiritual worldview of youth. *Maulana*, 1(1), 29-35.
3. Xolmatova A., Xayrullaeva X. Milliy qadriyatlar yoshlar tarbiyasidagi o'rni //Pedagogs. – 2025. – T. 81. – №. 1. – C. 41-46.
4. Muruvvat, A., & Shohbozbek, E. (2025). The role of preschool education in spiritual and moral values in uzbekistan. *Global Science Review*, 3(2), 246-253.
5. Sobitjonova K. " ommaviy madaniyat" va milliy qadriyat //International Conference on Economics, Finance, Banking and Management. – 2025. – C. 330-334.
6. Ergashbayev, S. (2025). Philosophical foundations of the integration of education and upbringing in the development of youth's spiritual outlook. *Shokh library*, 1(10).
7. Vasenina I. V., Kuleshova N. S., Pronchev G. B. Verbal aggression in virtual social environments //Astra Salvensis. – 2018. – T. 6. – C. 29-37.
8. Atxamjonovna, B. D., & Shohbozbek, E. (2025). Forming the spiritual worldview of youth in pre-school education in our republic. *Global Science Review*, 4(5), 221-228.
9. Po'latova N., Nurulloyev T. O'smirlarda agressivlik namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari //Наука и технология в современном мире. – 2025. – T. 4. – №. 17. – C. 99-103.
10. Ергашбаев, Ш. (2025). О'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 314-316.

Turdiyev Bexruz Sobirovich

Buxoro davlat universiteti Tarix va yuridik fakulteti
Ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrası professori, f.f.d. (DSc)
B.S.TURDIEV@BUXDU.UZ

HUQUQIY NIGILIZM: TUSHUNCHASI, BELGILARI VA OLDINI OLISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada huquqiy nigilizm tushunchasi, asosiy belgilar va jamiyatdagi namoyon bo'lish shakllari tahlil qilinadi. Maqolada huquqiy nigilizmning mohiyati, uning nazariy va amaliy ko'rinishlari, shuningdek jamiyat hayotiga ta'siri ilmiy jihatdan yoritilgan. Shu bilan birga, uni bartaraf etishda huquqiy madaniyatni yuksaltirish va qonunchilikni takomillashtirish ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: deformasiya, huquqiy infantilizm huquqiy nigilizm, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, qonun ustuvorligi.

Аннотация. В статье анализируются понятие правового нигилизма, его основные признаки и формы проявления в обществе. Научно раскрыта сущность правового нигилизма, рассмотрены его теоретические и практические формы, а также влияние на общественную жизнь. Обосновывается значение повышения правовой культуры и совершенствования законодательства в предупреждении и преодолении данного явления.

Ключевые слова: деформация, правовой инфантилизм, правовой нигилизм, правосознание, правовая культура, верховенство закона.

Abstract. The article examines the concept of legal nihilism, its primary features, and manifestations in society. It scientifically elucidates the essence of legal nihilism, analyzes its theoretical and practical forms, and assesses its impact on public life. The role of enhancing legal culture and improving legislation in preventing and overcoming this phenomenon is substantiated.

Key words: deformation, legal infantilism, legal nihilism, legal consciousness, legal culture, rule of law.

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida jamiyat hayotining barcha sohalarida qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish muhim va dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Biroq ayrim hollarda jamiyatda qonun va huquqiy me'yorlarga nisbatan beparvolik yoki ishonchsizlik munosabati shakllanib bormoqda. Bu esa huquqiy nigilizm holatlarining namoyon bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, aholining huquqiy bilimlarini oshirishga qaratilgan vazifalarning ko'p hollarda umumiy tarzda belgilanishi, shuningdek ularni amalga oshirishning aniq va samarali mexanizmlari yetarli darajada ishlab chiqilmagani mazkur muammoning saqlanib qolishiga olib kelmoqda.

Metodologiya. Tadqiqotda analiz, sintez, mantiqiy-tahliliy va tizimli yondashuv usullari qo'llanilgan. Huquqiy nigilizm tushunchasi va belgilar ilmiy adabiyotlar asosida o'rganilgan. Qiyosiy-huquqiy va normativ tahlil orqali uning mohiyati hamda oldini olish mexanizmlari ko'rib chiqilgan.

Bahs-munozara. Mamlakatimizda hozirgi davrda huquqiy bilim va onga, huquqiy madaniyat, ma'naviyat va ma'rifatga bo'lgan talab va ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Shu munosabat bilan Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev "Biz jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish borasidagi ishlarimizni uzluksiz davom ettirishimiz zarur. Huquqiy tarbiyani maktabgacha ta'lim tizimidan boshlashimiz, bu boradagi ilk ko'nikmalar ona allasi kabi farzandlarimiz qalbidan umrbod joy olishi darkor. Konstitutsiyamiz har bir fuqaroning ongi va qalbidan chuqur joy olgan, ularning huquq va erkinliklarini to'liq kafolatlaydigan haqiqiy hayot qomusiga aylanmog'i lozim" [1], deya alohida ta'kidlab o'tadi. Shu nuqtai nazardan, huquqiy infantilizm, huquqiy nigilizm hamda huquqiy ongning buzilishi kabi holatlar huquqiy ong deformasiyasining asosiy ko'rinishlari sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur holatlar shaxsning

huquqqa bo'lgan munosabatidagi salbiy o'zgarishlarni aks ettirib, jamiyatda huquqiy madaniyat va qonuniylikni ta'minlash jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu munosabat bilan huquqiy ong shakllarining buzilishi muammosini chuqur ilmiy tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, huquqiy ong deformasiyasi ayrim hollarda nisbatan yumshoq va passiv ko'rinishlarda namoyon bo'lsa, boshqa holatlarda jamiyat uchun xavfli bo'lgan keskin va destruktiv shakllarda yuzaga kelishi mumkin. Huquqiy ong deformasiyasining turli va keng tarqalgan shakllari mavjudligi mazkur muammoning dolzarbligini yanada oshiradi hamda uni har tomonlama ilmiy o'rganishni taqozo etadi.

Huquqiy infantilizm - bu huquqiy ong darajasining pastligi, shaxsda huquq doirasidagi xulq-atvorga nisbatan mas'uliyat hissining yetarli darajada shakllanmaganligi bilan tavsiflanadigan holatdir. Shuningdek, u huquqiy bilimlar va huquqiy yo'nalishlarning shakllanmaganligi yoki yetarli emasligi bilan ifodalanadi. Bunda shaxsda muayyan natijaga erishish istagi yuqori bo'lishi mumkin, biroq u o'z harakatlarining huquqiy oqibatlarini to'liq anglab yetmaydi, ayrim hollarda esa salbiy xulq-atvorning mumkin bo'lganligini anglagan holda ham shunday harakatlarga yo'l qo'yishi mumkin.

Huquqiy nigilizm (lot. "nihili" – hech narsa) – huquq subyektlarining amaldagi huquq normalarini mensimasligi, ularga hurmatsizlik munosabatida bo'lishi yoki inkor qilishini anglatadi [2].

Huquqiy nigilizm masalasiga to'xtalar ekanmiz, ushbu hodisaga nisbatan keng qamrovli ta'rifni N.I. Matuzov bergan. Uning ta'kidlashicha, huquqiy nigilizm bu fuqarolar, mansabdor shaxslar, davlat hamda jamoat tuzilmalari tomonidan huquqqa nisbatan psixologik jihatdan salbiy (negativ) munosabatning mavjudligi, shuningdek mazkur sub'ektlarning huquqbuzarlikka olib keluvchi amaliy harakatlarida namoyon bo'ladigan ijtimoiy-huquqiy hodisadir [3].

Bundan tashqari, huquqiy nigilizm jamiyat ongining muayyan elementi, hayot tarzi va mentalitetning bir ko'rinishi sifatida ham namoyon bo'lib, u shaxs yoki ijtimoiy guruhning xulq-atvor uslubi va harakat yo'nalishini ifodalovchi fenomen hisoblanadi.

Huquqiy nigilizm quyidagi asosiy belgilar bilan tavsiflanadi:

birinchidan, jamiyatda keng tarqalganligi, ya'ni uning turli ijtimoiy qatlamlar va munosabatlarda uchrashi;

ikkinchidan, uning namoyon bo'lishi ustidan yetarli darajada samarali nazoratning mavjud emasligi;

uchinchidan, davlat va jamiyat hayotida huquqiy nigilizmning turli shakllarda namoyon bo'lishi;

to'rtinchidan, boshqa turdagi nigilizm turlari, xususan diniy, axloqiy va ijtimoiy nigilizm bilan uyg'un holda yuzaga kelishi.

beshinchidan, nigilistik qarashlarning turli norozilik va protest shakllari bilan bog'lanib ketishi.

oltinchidan, ommaviy axborot vositalari, adabiyot va kino asarlari orqali tarqalishi va ommalashishi.

Shuni ta'kidlash joizki, huquqiy nigilizm ko'p qirrali va murakkab ijtimoiy-huquqiy hodisa hisoblanadi. U ayrim hollarda yashirin va murakkab shakllarda namoyon bo'lib, mavjud ijtimoiy muhitga tez moslashish xususiyatiga ega. Shu bois huquqiy nigilizm jamiyatda qonuniylik va huquqiy madaniyatni ta'minlash jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri sifatida baholanadi.

Zamonaviy huquqiy nigilizmning xususiyatlarini tahlil qilgan mualliflar uning quyidagi asosiy jihatlarini alohida ta'kidlaydilar:

birinchidan, uning namoyishkorona, qarama-qarshilikka moyil, agressiv va ko'p hollarda nazorat qilinishi qiyin bo'lgan xarakterga egaligi;

ikkinchidan, jamiyatda keng tarqalganligi va ommaviy tusga egaligi;

uchinchidan, namoyon bo'lish shakllarining xilma-xilligi;

to'rtinchidan, destruktivlik darajasining yuqoriligi, shuningdek oppozitsion va populistik yo'nalishning yaqqol namoyon bo'lishi;

beshinchidan, davlat, siyosiy, axloqiy va boshqa turdagi nigilizm ko'rinishlari bilan uyg'unlashib ketishi natijasida destruktiv jarayonlarning yanada keng tarqalishi [4].

Huquqiy nigilizm quyidagi asosiy ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

birinchidan, amaldagi qonunchilik va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni qasddan va ochiqdan-ochiq ravishda buzish.

ikkinchidan, jamiyatda huquq normalariga ommaviy ravishda rioya etmaslik yoki ularni mensimaslik holatlarining keng tarqalishi.

uchinchidan, qonunchilik tizimida ziddiyatlarning yuzaga kelishi, ya'ni bir-biriga qarama-qarshi, parallel yoki o'zaro istisno etuvchi normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi (tak nazivaemiy «qonunlar to'qnashuvi»).

to'rtinchidan, qonuniylik va legitimlik tamoyillarining siyosiy, mafkuraviy yoki pragmatik manfaatlar ta'sirida ikkinchi darajaga tushib qolishi [5].

Ushbu holatlar huquqqa nisbatan salbiy munosabatning shakllanishiga, huquq normalariga rioya etish darajasining pasayishiga hamda jamiyatda qonuniylik va huquqiy tartibning izdan chiqishiga olib kelishi mumkin.

Huquqiy nigilizm turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. U, avvalo, nazariy va amaliy shakllarda ifodalanadi.

Nazariy shakli huquqning ijtimoiy ahamiyatini inkor etish yoki uning roliga nisbatan salbiy munosabat bildirish bilan bog'liq bo'lib, odatda ayrim olimlar, mutafakkirlar yoki siyosatshunolar tomonidan ilmiy yoki publisistik manbalarda huquqning qadriyatini kamsitish yoki uni rad etish orqali namoyon bo'ladi.

Amaliyotda esa huquqiy nigilizm faol va passiv shakllarda kuzatiladi. Faol huquqiy nigilizm ijtimoiy munosabatlarda huquq normalarini ochiqdan-ochiq inkor etish, ularga qarshi harakat qilish orqali namoyon bo'ladi. Passiv huquqiy nigilizm esa jamiyat a'zolari tomonidan amaldagi huquq normalariga befarq munosabatda bo'lish, ularni mensimaslik yoki yetarli darajada ahamiyat bermaslikda ifodalanadi.

Shuningdek, hayotda huquq normalari, qonun-qoidalar va talablarini bilmaslik yoki ularga rioya qilishga yetarli e'tibor qaratmaslik ham huquqiy nigilizmning keng tarqalgan ko'rinishlaridan biri hisoblanadi.

Natijalar

Huquqiy nigilizmni bartaraf etishning asosiy yo'llari va usullari quyidagilardan iborat:

fuqarolarning umumiy va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, ularning huquqiy va axloqiy ongini shakllantirish;

qonunchilikni takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish;

huquqbuzarliklarning, xususan jinoiy holatlarning oldini olish uchun profilaktika choralari kuchaytirish;

qonuniylik va huquqiy tartibotni mustahkamlash, davlat intizomini yanada rivojlantirish;

shaxs huquqlarini hurmat qilish va ularni to'liq himoya qilishni ta'minlash; aholi orasida ommaviy ma'rifat ishi va huquqiy tarbiyani yuritish;

yuridik kadrlarni yuqori malaka darajasida tayyorlash va ularning professional ruhini shakllantirish;

huquqiy islohotlarni tezroq va samarali amalga oshirish, shuningdek boshqa zaruriy choralarni ko'rish.

Oqibatida, nigilizmga qarshi kurashishning barcha shakl va vositalari jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va axloqiy sohalaridagi chuqur tizimli inqirozdan chiqish bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bilan birga, ushbu jarayonda shaxsning faol pozitsiyasi va salbiy kuchlarga qarshi kurashishi ham muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy nigilizmga qarshi kurash davlat darajasida va xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi aniq yo'nalishda olib borilishi lozim. Bu jarayonda qonunchilikni takomillashtirish, huquqbuzarliklarning oldini olish, qonuniylik va huquqiy tartibotni mustahkamlash, ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlarni kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Huquqiy nigilizmga qarshi kurashda jamoat birlashmalari, uyushmalari va ommaviy axborot vositalari ham faol ishtirok etishi

zarur. Davlat bilan birgalikda huquqiy tarbiya va ta'limni yuritish, huquqiy ideologiyani rivojlantirish va tarqatish lozim.

Ushbu chora-tadbirlar O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida mustahkamlangan:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997-yil 29-avgustdagi "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi to'g'risida"gi 466-I-sonli qarori [6];

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida" PF-5618-sonli Farmoni [7];

3. Vazirlar Mahkamasining O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 20-apreldagi "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha tadbirlarni monitoring qilish va baholash to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 342-sonli qarori [8];

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-dekabrda "Konstitutsiya va qonun ustuvorligini ta'minlash, bu borada jamoatchilik nazoratini kuchaytirish hamda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4551-sonli qarori [9];

5. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining 2020 yil 18-maydagi "Yoshlarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish, ular o'rtasida huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan vazifalar ijrosi ustidan ta'sirchan parlament nazoratini amalga oshirish to'g'risida"gi 274-IV-sonli qarori [10].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, huquqiy nigilizm huquqiy ong deformasiyasining eng muhim va keng tarqalgan shakllaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. U qonun normalarini mensimaslik, jamiyatda huquq, uning prinsiplari va yo'nalishlariga salbiy munosabat bildirish, hokimiyat va mansabdor shaxslar faoliyatini tanqid qilish, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda huquq rolini kam baholash orqali jamiyat uchun jiddiy salbiy oqibatlarni yuzaga keltiradi. Shu bois, davlat va jamiyat yuqori darajadagi huquqiy madaniyat va jamiyat huquqiy ongini yuksaltirish maqsadida uzluksiz strategik islohotlarni amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Konstitutsiya va qonun ustuvorligi – huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatining eng muhim mezonidir // "Xalq so'zi" gazetasi, 2019-yil 8-dekabr, №254 (7484)

2. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси комуси. 2-китоб / муаллиф Қ. Назаров. Таҳрир ҳайъати: О. У. Салимов, Ҳ. О. Шайхова ва бошқ. – Т.: «Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти» нашриёти, 2023. – Б.740.

3. Матузов Н.И. Правовой нигилизм как образ жизни // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2012. – №4. – С. 31-32.

4. Назарова Н.Л. Правовой нигилизм как особенность правового сознания в современной России: Власть и право // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского: Власть и право. – Нижний Новгород: Издво ННГУ, 2003. – Вып. 2 (7). – С. 362-365.

5. Лыткина Д. И. Правовой нигилизм. Определение, признаки и пути преодоления // Вестник науки. – 2023. – Т. 3. – №. 6 (63). – С. 502-505.

6. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997-yil 29-avgustdagi "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi to'g'risida"gi 466-I-sonli qarori/<https://lex.uz/ru/docs/-249352>

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida" PF-5618-sonli Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-4149765>

Gaffarov Azizjon Muhammadsaidovich
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti
mustaqil izlanuvchisi

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI XODIMLARINI UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH: XALQARO TAJRIBALAR

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha va maktab ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish borasidagi xalqaro tajribalar qalamga olingan. Muallifning e'tiroficha, bugungi kunda rivojlangan davlatlarda pedagoglar malakasini oshirishning bevosita maktabda amalga oshirilishi keng tarqalgan va xodimlarning kasbiy rivojlanishi malaka oshirishi turli imtiyoz va rag'batlantirishlar orqali qo'llab-quvvatlab turiladi. Mamlakatimizda maktabgacha va maktab ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayonlari pedagoglarni nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirgan mutaxassis sifatida tayyorlashga, balki katta yoshdagi insonlarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning o'zini-o'zi kasbiy rivojlantirishi uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

Kalit so'zlar: maktabgacha va maktab ta'limi xodimlari, uzluksiz kasbiy rivojlantirish, xalqaro tajribalar, bevosita maktabda kasbiy rivojlanish, kasbiy bilim va ko'nikmalar, o'zini-o'zi kasbiy rivojlanish, psixologik xususiyatlar.

Аннотация. В статье представлен международный опыт непрерывного профессионального развития персонала дошкольного и школьного образования. По мнению автора, сегодня в развитых странах широко распространена реализация подготовки учителей непосредственно в школе, а профессиональное развитие персонала поддерживается различными льготами и стимулами. В нашей стране процессы непрерывного профессионального развития персонала дошкольного и школьного образования должны быть направлены не только на подготовку учителей как специалистов, овладевших профессиональными знаниями и навыками, но и на создание необходимых условий для их самопрофессионального развития с учетом психологических особенностей взрослых.

Ключевые слова: персонал дошкольного и школьного образования, непрерывное профессиональное развитие, международный опыт, профессиональное развитие непосредственно в школе, профессиональные знания и навыки, самопрофессиональное развитие, психологические особенности.

Annotation. The article presents international experiences in the continuous professional development of preschool and school education staff. According to the author, today in developed countries, the implementation of teacher training directly at school is widespread, and the professional development of staff is supported through various benefits and incentives. In our country, the processes of continuous professional development of preschool and school education staff should be aimed not only at training teachers as specialists who have mastered professional knowledge and skills, but also at creating the necessary conditions for their self-professional development, taking into account the psychological characteristics of adults.

Key words: preschool and school education staff, continuous professional development, international experiences, professional development directly at school, professional knowledge and skills, self-professional development, psychological characteristics.

Kirish. Maktabgacha va maktab ta'limi tizimidagi ta'lim muassasalari xodimlarining malaka saviyasi ular kasbiy faoliyatining sifat mezonlaridan biri hisoblanadi. SHuning uchun ham mamlakatimizda ta'lim xodimlarining o'z kasbiy faoliyati saviyasining eng yuqori darajasiga intilish majburiyati qonun yo'li bilan mustahkamlab qo'yilgan, bunga esa ularning butun faoliyati davomidagi uzluksiz ta'limi orqali erishish mumkin bo'ladi.

Respublikamizda malaka oshirish tizimi o'tgan asrning 30-yillarida shakllana boshlagan. Yevropa davlatlari bu davrda o'qituvchilarni uzluksiz o'qitish va qayta tayyorlash masalalari bilan

faol shug'ullanmoqda edilar, zero pedagoglarni maqsadli ravishda kasbiy rivojlantirish maktab ta'limini takomillashtirish metodi sifatida uyg'onish davridayoq mavjud bo'lgan. Masalan, Prussiyada XVIII asrning 70-yillarida o'qituvchining maktabga ishga olinishi u tomonidan topshiriladigan davlat imtihoni natijalariga bog'liq bo'lgan, shuning uchun ham o'tilgan materiallarni takrorlash maqsadida ko'pgina o'qituvchilar taklif etilgan qo'shimcha ta'lim kurslariga qatnashganlar. 1840 yili Veymar respublikasida ilk malaka oshirish institutlari paydo bo'lgan.

Shu davrdan boshlab barcha mamlakatlarning ta'lim tizimida "malaka oshirish" tushunchasi va u bilan bog'liq muayyan faoliyat u yoki bu darajada o'rin egallay boshlagan. Biroq, chet ellarda pedagoglarning kasbiy rivojlanishi to'g'risidagi ma'lumotlar ilmiy manbalarda juda kam uchraydi, ayrim davlatlardagi o'qituvchilar malakasini oshirish haqidagi bir-nechta dissertatsiya va qator maqolalar mavjud, ularning aksariyati AQSH va Buyukbritaniyaga bag'ishlangan. Qo'llanilayotgan atamalarda ayrim farqlar mavjud. Masalan, bizda qabul qilingan "malaka oshirish" tushunchasi o'rniga ingliz tilidagi adabiyotlarda "kasbiy rivojlanish" va "o'qituvchilarning rivojlanishi" kabi kengroq ma'nodagi atamalar, nemis tilida so'zlashadigan mamlakatlarda "o'qituvchilarning davomiy ta'limi" va "o'qituvchilarning keyingi ta'limi" deb yuritiladi.

Turli mamlakatlardagi o'qituvchilar malakasini oshirishning tahlili mazkur tayyorgarlikning tabaqalashtirilgan tarzda olib borilayotganini ko'rsatdi. Dunyo bo'yicha ularning bir necha turlari mavjud: tajribasiz o'qituvchilar uchun pedagogik faoliyat boshlanishidagi sirtqi yoki masofaviy shakldagi boshlang'ich ta'lim; tajribali (odatda maktabda katta tajribaga ega bo'lgan), lekin malakasiz o'qituvchilar uchun boshlang'ich ta'lim; pedagogik tajribaga ega bo'lmagan diplomli mutaxassislarga qo'shimcha pedagogik ta'lim (maktabda stajirovka shaklida va qo'shimcha kurslarda); pedagogik ma'lumot va tajribaga ega bo'lgan malakali o'qituvchilarning keyingi davomiy ta'limi.

Asosiy matn. O'qituvchilarning malaka oshirishi turli xil muassasalarda amalga oshiriladi. Bugungi kunda rivojangan davlatlarda pedagoglar malakasini oshirishning bevosita maktabda amalga oshirilishi keng tarqalgan. Maktabdagi malaka oshirishning ijobiy tomonlari ko'p. Ularga quyidagilar kiradi: ta'lim mazmunining muayyan o'qituvchilar va maktabning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda amaliyotga yo'naltirilgani, shuningdek, ba'zi bir tashkiliy qulayliklarning (kurslardagi tayyorgarlikka qaraganda kamxarjligi va o'qish bilan ishni birgalikda olib borilishi) mavjudligi. Masalan, Amerikada, O'zbekistondagi kabi, maktabdagi malaka oshirish doirasida metodbirlashmalarning doimiy faoliyati – fan o'qituvchilarining seminarlari tashkil etiladi. Ularda o'qituvchilarni yangi dasturlar, darsliklar, qo'llanmalar va uslublar bilan tanishtirish amalga oshiriladi, o'qituvchilar o'z hamkasblari va taklif etilgan mutaxassislardan maslahat olishlari mumkin bo'ladi. Shuningdek, ochiq darslar o'tkazish, ularni tahlil qilish, pedagogik treninglarni tashkil qilish va boshqa ish usullari amalga oshiriladi. Boshqa misol – Yaponiyada maktabning malaka oshirishga bo'lgan ehtiyojini pedagoglar jamoasining o'zi aniqlaydi va o'z kuchi yoki mutaxassislarni taklif etish orqali malaka oshirishni tashkil etadi.

Adabiyotlar tahlili malaka oshirishni tashkil etish va uning imkoniyatlaridan bahramand bo'lish masalasida turli mamlakatlarda bir-biridan qator farqlanishlar mavjudligini ko'rsatdi:

Pedagoglarning kurs tayyorgarligi uchun muddatni tanlash: ish vaqtida o'qituvchini almashtirish orqali (Germaniya, Gollandiya, Daniya), ish vaqtida o'qituvchini almashtirmasdan (Belgiyaning bir qismida, Velikobritaniya, Malta, Finlyandiya va Shvetsiyada), ishdan bo'sh vaqtda – ta'tilda, maqsadli ta'tilda (Islandiya, Ispaniya, Lyuksemburg).

Kurs tayyorgarligining eng kam majburiy hajmi. Masalan, Avstriyada o'qituvchilar uzluksiz davom etadigan ta'limga bir yilda kamida 15 soat, Gollandiyada esa – 166 soat bag'ishlashlari lozim.

Malaka oshirish uchun o'qituvchilardagi vaqtning mavjudligi. SHunday mamlakatlar borki (Finlyandiya, SHvetsiya, Germaniya, Xitoy va boshqalar), ularda kasbiy rivojlanish uchun o'qituvchilar yetarli imkoniyat va vaqtga ega, lekin AQSH va Yaponiyada o'qituvchilar katta

o'quv yuklamasi yoki boshqa vazifalarga ega, shuning uchun ularning o'z ustida ishlashlari yoki malaka oshirishlari uchun vaqt ajratishlari bir-muncha mushkul.

Malaka oshirishning davriyligi. Ma'lumki, bugungi kunda O'zbekistonda o'qituvchilar 5 yilda bir marta o'z malakalarini oshirishlari lozim. Singapur hukumati o'z o'qituvchilariga har yili 100 soat hajmda malaka oshirish majburiyatni yuklagan. Finlyandiyalik ish beruvchilari ham o'qituvchilarning malaka oshirishlarini har yili tashkil etishlari lozim.

Pedagoglarning malaka oshirishlari darajasi ham farqlanadi. Masalan, Yaponiyada pedagogika oliy ta'limi muassasalari va fakul'tetlarining bitiruvchilari, maktabga qabul qilinishlaridan oldin bir yil davomida prefekturalarning o'quv markazlarida ma'ruzalar tinglaydilar, seminar va boshqa mashg'ulotlarda ishtirok etadilar, ya'ni malaka oshirish jarayonlari pedagogik faoliyatdan oldinroq boshlanadi. Davlat ta'lim muassasalarida kamida 10 yil ishlagan (shundan 5 yili uzluksiz), nafaqa yoshiga yetmagan Lixtenshteyn o'qituvchilariga esa kasbiy rivojlanish maqsadida (avvalo o'zlari dars beradigan fanning didaktikasi va metodikasi sohasida) jadal qayta tayyorlovdan o'tish tavsiya etiladi. O'quv jarayoni oxirgi 5 yillikdagi o'quv yuklamasidan kelib chiqib, 5-20 haftani tashkil etadi.

O'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi maqomi. Ko'p mamlakatlar qonunchiligida malaka oshirish o'qituvchilarning majburiyati tarzida belgilab qo'yilgan. Kubada markazlashtirilgan tavsifga ega bo'lgan malaka oshirish tizimi pedagoglarning kasbiy rivojlanishini majburiyligini nazarda tutadi. Gollandiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Lixtenshteyn, AQSH, Bel'giya, Germaniya, Xitoy va boshqa ayrim mamlakatlarda ham pedagoglarning malaka oshirishi majburiyligi belgilab qo'yilgan. Ammo ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar va bir qancha rivojlangan (Daniya, Frantsiya, Italiya, Norvegiya, Lyuksemburg) davlatlarda malaka oshirish, xodimning hohishiga ko'ra, ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladi.

Turli mamlakatlarda malaka oshirish dasturlarida ishtirok etayotgan o'qituvchilar soni turlichadir. Bunday pedagoglarning Yevropada eng yuqori foizi Sloveniyada (76% ko'proq), eng ozi – Pol'shada. Osiyoda bu borada katta ko'rsatkichlarga ega bo'lgan davlat – bu Janubiy Koreyadir (yilliga 92% o'qituvchi).

Malaka oshirish ta'limini boshqarish: markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan. Misol uchun, SHvetsiyada pedagoglarning kasbiy rivojlantirilishi markazning ishtirokisiz amalga oshiriladi: bu sohada davlat hech qanday vazifaga, davlat tomonidan amalga oshiriladigan nazorat tizimiga ega emas (u bozor munosabatlari asosida, mazkur xizmatga bo'lgan talab va ehtiyojdan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi). Finlyandiyada pedagog kadrlarning kasbiy o'sishiga ish beruvchilar - maktab direktorlari yoki munitsipal qo'mitalar javob beradilar. Yaponiyada aksincha, malaka oshirish davlat tomonidan nazorat qilinadi.

O'rganilgan barcha mamlakatlarda (rivojlangan mamlakatlarda ham, iqtisodiy nochor mamlakatlarda ham) o'qituvchilarning malaka oshirishi turli imtiyoz va rag'batlantirishlar orqali qo'llab-quvvatlab turiladi. Hukumat o'qituvchilar tomonidan o'zgalarning ilg'or tajribasini o'rganishini tashkil etish maqsadida mamlakat ichida va chet ellarga xizmat safarlarini uyushtiradi, o'qituvchilarni uslubiy materiallar bilan ta'minlaydi, malaka oshirish uchun ijodiy ta'tillar beradi. Ijodiy faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilarni rag'batlantirish maqsadida AQSHda O'zbekistondagi kabi har yili "Yil o'qituvchisi" ko'rik-tanlovi o'tkaziladi, g'oliblarga tantanali vaziyatda pul mukofoti va billur olma shaklidagi mukofot beriladi. Yaponiya davlati ham bu borada o'ziga yarasha an'anaga ega. Bu yerda o'qituvchining mustaqil ta'limi alohida rag'batlantiriladi. Kechki va sirtqi shaklda, o'z hohishlari bilan, o'qiyotgan o'qituvchilarga oylik maoshlarining o'ndan bir qismi miqdorida ustama haq to'lanadi.

Lixtenshteynda malaka oshirish pedagogga ta'lim muassasasida yuqoriroq lavozimni egallash imkoniyatini beradi. Mazkur vaziyat qator afrika mamlakatlariga ham xosdir. Finlyandiyada o'qituvchilarning uzluksiz ta'lim jarayonlaridagi ishtiroki ularning oylik maoshlari miqdoriga va xizmat mavqelarining o'sishiga ta'sir etmaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ham shaxsiy tashabbuskorligini, ham kasbiy rivojlanishi haqini o'zi to'lashga tayyorligini namoyish etish orqali pedagog o'zining kasbiy saviyasiga bo'lgan mas'uliyatni davlat bilan bo'lishishi rivojlangan davlatlardagi malaka oshirishning xozirgi

kundagi muhim alomatidir. Ko'p mamlakatlarda o'qituvchilarning malaka oshirishi davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlanishini qayd etish lozim.

O'rganilgan davlatlar va O'zbekistonda pedagogik kadrlar malakasini oshirishning moslashtiruvchi, to'ldiruvchi hamda innovatsion kabi umumiy funktsiyalari mavjudligi aniqlandi: moslashish funktsiyasining mohiyati o'qituvchilarni tayyorlashning ularni zamonaviy ta'limiy vaziyatlarga, bilim, ko'nikma va malakalarini shu kunning ijtimoiy-pedagogik talablarga moslashtirishga yo'naltirishdan iborat; to'ldirish funktsiyasining mohiyati amaliy pedagogik faoliyat davomida kelib chiqqan yoki pedagogik ta'limni olayotganda vujudga kelgan bo'shliqlarni to'ldirishdan iborat; innovatsion funktsiya o'qituvchilarning psixologik-pedagogik tayyorgarligini ilmiy-texnikaviy rivojlanish natijalariga moslashtirish zaruriyatini aks etdiradi, pedagogni o'z kasbi bo'yicha ijodiy izlanishga ruhlantiradi.

Bundan tashqari, dunyodagi barcha o'qituvchilarning malaka oshirish tizimiga doir muammolarni ham ajratish mumkin:

pedagoglarning metodistlar kasbiy salohiyati yoki shu yo'nalishdagi boshqa mutaxassislariga bog'liqligi;

o'qituvchilarning malaka oshirishga bo'lgan ongli munosabati va qiziqishlari;

uzluksiz ta'limning tabaqalanishi darajasining pastligi;

malaka oshirish dasturlaridan barcha o'qituvchilarning bahramand bo'lish imkoniyatlaridagi tengsizlik (mamlakatlar, kishloq va shahar joylari bo'yicha, malaka oshirishga bo'lgan takliflarning narhi va hokazo).

Umuman olganda, ta'lim xodimlarining malakasini oshirish va qayta tayyorlash muammosi aksariyat mamlakatlar uchun dolzarb hisoblanadi. Ushbu muammoda o'qituvchining kasbiy talab va ehtiyojlari bir tomondan, jamiyat rivojlanishining talablari ikkinchi tomondan gavdalanadi. Rivojlangan mamlakatlarda davlat pedagog kadriga uning bilimi va ko'nikmasini yangilash imkoniyatini ta'minlaydi, bu esa o'qituvchi, uning o'quvchilari, maktab va davlatning manfaatlariga mos keladi. SHu bilan birga, mazkur mamlakatlarda pedagogning kasbiy rivojlanishi uchun mas'uliyat u va davlat o'rtasida taqsimlanadi.

Horijiy mamlakatlardagi malaka oshirish amaliyotining tahliliga yakun yasar ekanmiz, mazkur tajribani bizning ta'lim tizimimiz uchun e'tiborga ega bo'lgan ayrim xususiyatlarini ajratamiz: maktab negizida barcha o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi borasida – ularning qiziqishlari va ta'lim muassasasining rivojlantirish dasturiga mos keluvchi ishlarni kuchaytirish; maktablarning oliy ta'lim muassasalari va boshqa malaka oshirish muassasalari bilan faol hamkorligi, o'qituvchilarni oliy ta'lim muassasalari mutaxassislari, hokimiyat organlari, jamoatchilik vakillari tomonidan qo'llab-quvvatlanishi; malaka oshirish shakllarining har xilligi; malaka oshirishda o'qituvchilarni tashkiliy jihatdan qo'llab-quvvatlash; muqobil va istiqbolli o'qitish shakli sifatida masofaviy ta'limni malaka oshirish va qayta tayyorlashga tatbiq etish.

Malaka oshirish jarayonlari pedagoglarni nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirgan mutaxassis sifatida tayyorlashga, balki katta yoshdagi insonlarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning o'zini-o'zi kasbiy rivojlantirishi uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

Xulosa. Mamlakatimizda malaka oshirish tizimi kadrlarni qayta tayyorlash tizimi bilan mushtarak holda faoliyat yuritadi, shuning uchun ham kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish ta'limi alohida ta'lim turi sifatida ajratilgan. Bugungi kunda kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish ta'limining faoliyati alohida tizim sifatida tavsiflanadi va tadqiq qilinadi.

Malaka oshirish tizimi pedagoglar va rahbarlar tomonidan yangi ma'lumotlarni, yangi bilim, ko'nikma va malakalarni olishning bosh man'basi hisoblanadi, shuning uchun ham, aynan mazkur tizim, ma'lum ma'noda, ta'lim tizimi xodimlarining sohada amalga oshirilayotgan modernizatsiya jarayonlariga tayyorligi uchun mas'ul va shu bois u alohida e'tiborga loyiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-231-son qarori,

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 20-dekabrdagi "Maktabgacha va maktab ta'limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi 867-sonli qarori

3. Карпова И.А. Электронное обучение в системе непрерывного образования // Высшее образование сегодня. – 2018. – № 7. – С. 52–57.

4. Ковал Т. И. Автоматизация управления образовательным процессом в системе дистанционного обучения // Открытое образование. – 2014. – № 2. – С. 22–28.

5. Alkarov E.M., Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida pedagog kadrlar uzluksiz kasbiy rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirish // Ped. fan. doktori (PhD) diss. – T.: 2021.

6. Abduqodirov A.A., Ishmuxamedov R., Pardaev A. Talimda innovasion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). – Toshkent: Istedod, 2008. – 180 b.

7. Abduqodirov A., Pardayev A. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2009. – 145 b.

8. Radjiyev A.B. Xalq ta'limi tizimida rahbar xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishni boshqarish samaradorligini oshirish (umumta'lim maktab direktorlari misolida) : dis. ... ped. fan. falsafa doktori (PhD). – Toshkent, 2020. – 168 b.

Бердиева Дилафруз Шухратовна
Бухарский государственный педагогический институт
самостоятельный исследователь
berdievadilafruz@buxdpi.uz

МЕТОДЫ, ФОРМЫ И СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ В УПРАВЛЕНИИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

***Аннотация.** В данной статье анализируются научные основы и практические аспекты развития личностных и профессиональных компетенций руководителей, необходимых для обеспечения эффективного управления в организациях дошкольного образования. В ходе исследования рассматриваются различные методы повышения компетенций руководителей, средства развития, такие как тренинги, семинары, наставничество и интерактивные формы. Также в статье представлены эффективные механизмы оценки и мониторинга компетенций, а также стратегические подходы к их внедрению внутри организации. Результаты статьи могут быть использованы на практике при разработке плана личностного развития руководителей и повышении качества управления в системе дошкольного образования.*

***Ключевые слова:** компетенция руководителя, личностное развитие, дошкольное образование, методы управления, методы и средства.*

***Annotation.** This article analyzes the scientific foundations and practical aspects of developing the personal and professional competencies of leaders necessary to ensure effective management in preschool education institutions. The study examines various methods for enhancing leadership competencies, including training sessions, seminars, mentoring, and interactive forms of development. In addition, the article presents effective mechanisms for assessing and monitoring competencies, as well as strategic approaches to their implementation within the organization. The results of the study can be applied in practice for developing leaders' personal development plans and improving the quality of management in the preschool education system.*

***Key words:** leadership competency, personal development, preschool education, management methods, tools and techniques.*

***Annotatsiya.** Ushbu maqola maktabgacha ta'lim muassasalarida rahbarlar samarali boshqaruvni ta'minlash uchun zarur bo'lgan shaxsiy va professional kompetensiyalarni rivojlantirishning ilmiy asoslari va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida rahbar kompetensiyalarini oshirishning turli metodlari, treninglar, seminarlar, mentorlik va interaktiv shakllar kabi rivojlantirish vositalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada kompetensiyalarni baholash va monitoring qilishning samarali mexanizmlari, shuningdek, ularni tashkilot ichida joriy etishning strategik yondashuvlari taqdim etilgan. Maqola natijalari rahbarlarning shaxsiy rivojlanish rejasini ishlab chiqish va maktabgacha ta'lim tizimida boshqaruv sifatini oshirishda amaliy qo'llanilishi mumkin.*

***Kalit so'zlar:** rahbar kompetensiyasi, shaxsiy rivojlanish, maktabgacha ta'lim, boshqaruv usullari, metod va vositalar.*

Введение. Система дошкольного образования является одной из важнейших сфер общества, оказывая прямое влияние на социальное, умственное, эмоциональное и нравственное развитие детей. Поэтому эффективное управление организациями дошкольного образования требует высокого уровня развития личностных и профессиональных компетенций руководителей. Личностная компетенция руководителя - это ключевой фактор в принятии эффективных решений в педагогической и организационной деятельности, управлении педагогическим коллективом, внедрении инновационных подходов и достижении целей организации. Закон Республики Узбекистан

от 16 декабря 2019 года № ОРК–595 «О дошкольном образовании и воспитании» определяет деятельность организаций дошкольного образования, квалификационные требования к руководителям и педагогам, а также вопросы повышения качества образования. В законе уделено внимание квалификации руководителей и их личностному развитию, указано на необходимость постоянного совершенствования их компетенций для повышения качества образовательного процесса. Таким образом, определение методов, форм и средств повышения компетенций руководителей и их системное применение является важным фактором развития качества дошкольного образования. В данной статье анализируются научно обоснованные методы, формы и средства развития личностной компетентности руководителей в организациях дошкольного образования. Результаты исследования могут быть использованы для формирования плана профессионального развития руководителей и практического повышения качества управления в системе дошкольного образования.

Анализ литературы и методология. Устойчивое развитие образовательного учреждения, его социальный авторитет и эффективность деятельности во многом зависят от качества системы управления, в частности от профессиональных и личностных компетенций руководителя. Эффективность деятельности руководителя в процессе управления образовательной организацией определяется как внешними, так и внутренними факторами. К объективным факторам относятся организационно-правовые условия системы образования, материально-техническая база, нормативно-правовые документы; к субъективным факторам - стремление руководителя к профессиональному развитию, культура управления и лидерский потенциал.

Быстрые изменения в современной системе образования требуют регулярного совершенствования управленческого мастерства руководителей. Степень развития образовательного учреждения и его социальный статус в обществе во многом зависят от профессиональной подготовки руководителя, его стратегического мышления, способности принимать быстрые и обоснованные решения, а также умения направлять коллектив на инновационное развитие. Поэтому подготовка управленческих кадров и развитие их профессиональных компетенций в системе образования имеет актуальное научно-практическое значение. Практика показывает, что управленческие позиции в образовательной системе часто занимают специалисты с различным уровнем педагогического образования и опытом работы. Однако их специальная подготовка по управлению зачастую формируется лишь через систему повышения квалификации, что усиливает необходимость системного развития профессиональных компетенций руководителей. Система дошкольного образования имеет особое значение как начальный этап общего образования, и для обеспечения эффективности управления руководитель должен пересматривать содержание своей профессиональной деятельности в соответствии с современными требованиями. В научной литературе структура и состав профессиональной компетенции руководителя организации дошкольного образования трактуются по-разному. Некоторые исследователи включают в состав компетенции когнитивные, операционно-технические, этические, социальные, мотивационные и поведенческие компоненты. Эти компоненты отражают совокупность знаний, навыков, ценностей и личностных качеств, обеспечивающих эффективное выполнение профессиональной деятельности руководителя.

Понятие «компетенция» в научных источниках трактуется по-разному. Этот термин часто используется в тесной связи с такими понятиями, как «профессионализм», «квалификация», «педагогическая культура», «педагогическая подготовка». Британский ученый Джон Рейвен рассматривает компетенцию как способность, включающую знания, навыки и способы мышления, необходимые для эффективного выполнения деятельности, а также обеспечивающую осознание ответственности за свою деятельность. Ряд исследователей трактовали компетенцию с различных точек зрения. Так, С. Г. Вершловский и Ю. Н. Кулюткин рассматривают компетенцию как важную

индивидуальную характеристику личности; В. Ю. Кричевский - как способность эффективно выполнять определенные функции; В. А. Сластенин - как совокупность коммуникативных, организационных и конструктивных способностей личности; Л. И. Панарин связывает компетенцию с проявляющимися в профессиональной деятельности качествами, навыками личности и готовностью применять их на практике. Большинство исследователей отмечают, что компетенция не ограничивается наличием знаний, но включает способность эффективно использовать имеющиеся знания и готовность к решению проблем. С этой точки зрения, М. А. Чошанов объясняет компетенцию через три основных характеристики: подвижность и оперативность знаний, гибкость методов деятельности и критичность мышления. Эти качества позволяют руководителю выбирать оптимальные решения в сложных управленческих ситуациях, анализировать различные варианты и разрабатывать эффективные стратегии. Следовательно, развитие профессиональных и личностных компетенций руководителя организации дошкольного образования является важным фактором для эффективной деятельности учреждения, повышения творческого потенциала педагогического коллектива и улучшения качества образования. Чем выше сформирована управленческая компетенция руководителя, тем более эффективным и устойчивым будет процесс развития образовательной организации.

В управлении организациями дошкольного образования личностная и профессиональная компетенция руководителя имеет ключевое значение. Уровень формирования компетенции определяется совокупностью ряда критериев. Прежде всего важна степень овладения знаниями и навыками, необходимыми для профессиональной деятельности руководителя. При этом качество знаний и навыков, возможность их применения на практике и эффективность использования в управленческом процессе рассматриваются как основные критерии. Также значимым показателем компетенции является широта и разнообразие знаний и навыков руководителя. При оценке компетенции руководителя важно учитывать его способность выполнять конкретные управленческие задачи, эффективно организовывать деятельность учреждения, планировать и управлять рабочими процессами, координировать работу коллектива. Кроме того, способность руководителя эффективно использовать имеющиеся знания и опыт в нестандартных ситуациях - при внедрении новых технологий, изменении условий труда или системы управления - является важным показателем его профессиональной компетенции. Практический опыт показывает, что эффективность развития профессиональной компетенции руководителя организации дошкольного образования зависит от конкретных педагогических условий. В психологии и педагогике понятие «условия» трактуется как совокупность внутренних и внешних факторов, влияющих на развитие личности. Эти факторы непосредственно влияют на динамику, процесс и конечные результаты личностного развития. Педагогические условия проявляются как совокупность причинных факторов, влияющих на учебно-воспитательный процесс, ситуаций, повышающих эффективность образования, и дидактических средств, способствующих профессиональному формированию личности.

Обсуждение. Процесс формирования профессиональной компетенции руководителя организации дошкольного образования развивается поэтапно. Исследования подчеркивают, что этот процесс проявляется на нескольких уровнях. Первый этап - до профессиональный уровень, на котором руководитель начинает осваивать основное содержание профессиональной деятельности. Второй этап - стадия профессиональной адаптации, когда эффективность деятельности руководителя повышается, и формируется сбалансированный подход к выполнению профессиональных задач. Третий этап - стадия профессионального формирования, в ходе которой руководитель овладевает практическими навыками управленческой деятельности, алгоритмами работы и эффективными методами управления. Следующий этап - стадия профессионального совершенствования, на которой возрастает потребность в углублении знаний и навыков, и руководитель стремится систематически развивать свою профессиональную деятельность.

Наивысший уровень - профессионализм, когда руководитель способен свободно и эффективно использовать свои профессиональные знания и опыт в различных сложных управленческих ситуациях. Таким образом, определение уровней развития профессиональной компетенции руководителя организации дошкольного образования позволяет объективно оценивать управленческую деятельность. Эти этапы служат важной методологической основой для эффективной организации профессионального развития руководителей, выбора соответствующих методов, форм и средств на каждом уровне, а также для повышения управленческой эффективности образовательных учреждений. Развитие личностной компетенции руководителя в управлении организациями дошкольного образования является одним из ключевых направлений современной системы образования. Исследования показывают, что эффективная деятельность образовательного учреждения, перспективы его развития и профессиональный потенциал коллектива во многом зависят от уровня управленческой компетенции руководителя. В этой связи систематическое развитие личностных и профессиональных компетенций руководителя способствует повышению эффективности работы дошкольных образовательных организаций.

Анализ показал, что формирование компетенции руководителя является многофакторным процессом, тесно связанным с его профессиональными знаниями, управленческими навыками, коммуникативной культурой, стратегическим мышлением и потенциалом управления коллективом. Компетентность руководителя играет ключевую роль в эффективной организации деятельности педагогического коллектива, совершенствовании образовательного процесса и внедрении инновационной деятельности в учреждении. Следовательно, личностное развитие руководителя напрямую влияет на общее развитие образовательного учреждения. Важно подчеркнуть, что развитие компетенции руководителя не ограничивается индивидуальным саморазвитием. Этот процесс тесно связан с педагогическими условиями, созданными в системе образования, системой повышения квалификации, научно-методической поддержкой и мониторингом управленческой деятельности. В современных образовательных процессах от руководителей требуется не только управленческий опыт, но и способность к инновационному мышлению, внедрению новых педагогических технологий и принятию стратегических решений, направленных на повышение качества образования. К эффективным методам развития компетенции руководителей относятся курсы повышения квалификации, научно-практические семинары, тренинги, система наставничества и процессы обмена опытом. Эти формы и средства способствуют обогащению профессиональных знаний руководителей, совершенствованию управленческой деятельности и формированию эффективной управленческой среды в образовательной организации. В результате определяется, что процесс развития личностной компетенции руководителя организации дошкольного образования должен носить непрерывный и системный характер. Чем выше уровень развития профессионального и личностного потенциала руководителя, тем более эффективно организуется деятельность образовательного учреждения и достигается повышение качества образования. Следовательно, научно обоснованные методы, формы и средства развития компетенции руководителей должны быть широко внедрены на практике в системе дошкольного образования.

Заключение. Эффективность деятельности организаций дошкольного образования во многом зависит от профессиональных и личностных компетенций руководителя. Изменения в современной системе образования, широкое внедрение инновационных подходов и усложнение управленческих процессов требуют от руководителей высокого уровня профессиональной подготовки, стратегического мышления и эффективных управленческих навыков. Поэтому развитие личностной компетенции руководителя в управлении дошкольными образовательными организациями выступает актуальной педагогической проблемой. В ходе исследования был проанализирован смысл компетенции

руководителя, её составные элементы и факторы, влияющие на её развитие. На основе научной литературы и теоретических подходов понятие «компетенция» трактуется как совокупность знаний, навыков, опыта и личностных качеств, обеспечивающих эффективное выполнение профессиональной деятельности. Было установлено, что формирование компетенции руководителя является поэтапным процессом, развивающимся от до профессионального уровня до высокого уровня профессиональной деятельности. Анализ показал, что для развития личностной компетенции руководителя организаций дошкольного образования важно использовать разнообразные методы, формы и средства. В частности, курсы повышения квалификации, научно-практические семинары, тренинги, процессы обмена опытом, наставничество и современные педагогические технологии оказывают значительное влияние на профессиональное развитие руководителя. Системная организация этих процессов способствует повышению управленческого мастерства руководителя, эффективному управлению педагогическим коллективом и успешной реализации стратегии развития образовательного учреждения.

Список использованных источников

1. Республика Узбекистан. Закон «О дошкольном образовании и воспитании». 16 декабря 2019 г., № ОРҚ–595.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию системы дошкольного образования». Ташкент, 2017.
3. Сластенин В. А. Педагогика. - Москва: Издательство Академия, 2022.
4. Садикова М., Азамова Н. Вопросы повышения эффективности управления в системе дошкольного образования. - Ташкент, 2026.
5. Курбанова Д. Развитие управленческой компетенции руководителя организации дошкольного образования. - Ташкент, 2025.

Toshpo'latova Gulniso Rajab qizi,
TDTU tayanch doktoranti
Usmonov Bahrom Tohirovich
Xalqaro innovatsion universiteti
Pedagogika kafedrası katta o'qituvchisi

ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari va amaliy jihatlarini yoritilgan. Shuningdek, innovatsion pedagogik texnologiyalarning turlari, ularni qo'llash usullari hamda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: zamonaviy ta'lim texnologiyalari, innovatsion pedagogika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interaktiv metodlar, raqamli ta'lim, kompetensiya, ta'lim samaradorligi, elektron ta'lim, metodika, pedagogik innovatsiya

Abstract. This article covers the scientific and theoretical foundations and practical aspects of introducing modern educational technologies into the educational process. It also analyzes the types of innovative pedagogical technologies, methods of their application, and their importance in developing students' knowledge, skills, and competencies.

Key words: modern educational technologies, innovative pedagogy, information and communication technologies, interactive methods, digital education, competence, educational efficiency, e-learning, methodology, pedagogical innovation

Абстрактный. В данной статье рассматриваются научные и теоретические основы и практические аспекты внедрения современных образовательных технологий в образовательный процесс. Также анализируются виды инновационных педагогических технологий, методы их применения и их значение в развитии знаний, навыков и компетенций учащихся.

Ключевые слова: современные образовательные технологии, инновационная педагогика, информационно-коммуникационные технологии, интерактивные методы, цифровое образование, компетентность, эффективность образования, электронное обучение, методология, педагогические инновации

Kirish. Hozirgi globallashuv va axborotlashuv davrida ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalar qo'yilmoqda. Jamiyat taraqqiyoti, fan va texnologiyalar rivoji ta'lim mazmunini zamonaviylashtirishni, o'qitish usul va shakllarini takomillashtirishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ta'lim jarayoniga zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, ularda ijodiy yondashuvni shakllantirish va bilimlarni chuqur o'zlashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish, interaktiv metodlarni qo'llash va raqamli ta'lim muhitini shakllantirish ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonini faqat an'anaviy usullar asosida tashkil etish yetarli emas. Shu sababli o'qituvchilardan innovatsion yondashuvlardan foydalanish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni chuqur o'zlashtirish va ularni amaliyotda qo'llay olish talab etiladi. Bu esa o'z navbatida ta'lim jarayonini samarali tashkil etishning muhim omili hisoblanadi.

Mazkur ishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etishning nazariy asoslari, ularni amaliyotga tatbiq etish metodikasi hamda ta'lim jarayonida qo'llashning samarali usullari ko'rib chiqiladi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari nafaqat bilim berishni, balki talabalarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muammoni hal qilish kabi kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu

maqolada zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish metodikasi, uning asosiy tamoyillari va amaliy jihatlari yoritib beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish masalasi bugungi kunda pedagogika va ta'lim nazariyasida eng dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur masala turli jihatlaridan - nazariy, amaliy va innovatsion yondashuvlar nuqtai nazaridan keng yoritilgan.

Qator tadqiqotlarda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi ahamiyati, ularning o'quvchilar faolligini oshirish va bilimlarni samarali o'zlashtirishga xizmat qilishi asoslab berilgan. Xususan, ayrim olimlar tomonidan ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion yondashuvlardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishi ta'kidlangan.

Boshqa tadqiqotlarda esa ta'lim jarayonida innovatsion metodlar, jumladan, STEAM, loyiha asosida o'qitish (PBL), geymifikatsiya kabi usullarni qo'llash orqali o'quvchilarning kasbiy va amaliy ko'nikmalarini shakllantirish samaradorligi oshishi ko'rsatilgan. Bu esa zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etishda metodik yondashuvlarni takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Ayrim ilmiy ishlar axborot texnologiyalarining ta'lim tizimidagi o'rniga alohida e'tibor qaratadi. Ularda multimedia vositalari, elektron ta'lim resurslari va raqamli platformalardan foydalanish o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini berishi ta'kidlangan. Shuningdek, internet va masofaviy ta'lim texnologiyalari orqali individual ta'limni tashkil etish imkoniyatlari kengayib borayotgani qayd etilgan.

Zamonaviy tadqiqotlarda pedagogik texnologiyalarning ta'lim sifatiga ta'siri ham keng tahlil qilingan. Ularda ushbu texnologiyalar o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, ta'lim jarayonini individuallashtirish va o'qitish samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

So'nggi yillardagi ilmiy ishlar raqamli transformatsiya jarayonlariga alohida urg'u bermoqda. Xususan, ta'lim jarayoniga LMS tizimlari, sun'iy intellekt, onlayn platformalar va interaktiv resurslarni integratsiya qilish orqali ta'lim mazmuni va sifati sezilarli darajada oshishi ta'kidlangan. Shuningdek, zamonaviy ta'limda global tendensiyalar va innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi ta'lim jarayonini yanada sifatli va raqobatbardosh qilishga xizmat qilishi qayd etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Mazkur tadqiqotda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish metodikasini o'rganish va takomillashtirish maqsadida kompleks ilmiy yondashuv asosida metodlar tizimidan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi nazariy va amaliy usullar uyg'unligiga tayangan holda tashkil etildi.

1. Tadqiqotning umumiy yondashuvi

Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy va innovatsion yondashuvlar asos qilib olindi. Tizimli yondashuv ta'lim jarayonini yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqishga imkon berdi. Kompetensiyaviy yondashuv orqali talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratildi. Innovatsion yondashuv esa zamonaviy pedagogik texnologiyalarni samarali qo'llash mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi.

2. Tadqiqot metodlari

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Nazariy metodlar: pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish. Ushbu metodlar orqali zamonaviy ta'lim texnologiyalarining nazariy asoslari o'rganildi.

Empirik metodlar: kuzatish, so'rovnoma, suhbat, test va pedagogik tajriba-sinov ishlari. Bu metodlar orqali ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash samaradorligi aniqlanib, amaliy natijalar olindi.

Statistik metodlar: olingan natijalarni matematik-statistik tahlil qilish, diagramma va jadvallar orqali ifodalash. Bu usullar tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minlashga xizmat qildi.

3. Tadqiqot bosqichlari

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

Tayyorlov bosqichi – muammo o'rganildi, ilmiy manbalar tahlil qilindi, tadqiqot maqsadi va vazifalari belgilandi.

Asosiy bosqich – zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish metodikasi ishlab chiqildi va amaliyotga tatbiq etildi.

Tahlil bosqichi – tajriba natijalari umumlashtirildi, samaradorlik darajasi baholandi.

Yakuniy bosqich – xulosalar chiqarildi va tavsiyalar ishlab chiqildi.

4. Tadqiqotning eksperimental bazasi

Tadqiqot umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalarida olib borildi. Tajriba-sinov ishlari turli guruhlarda tashkil etilib, nazorat va tajriba guruhlari natijalari o'zaro solishtirildi.

5. Tadqiqotning ishonchliligi va haqqoniyligi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi metodlarning to'g'ri tanlanganligi, tajriba-sinov ishlarining takroran o'tkazilganligi hamda statistik tahlil asosida tasdiqlanganligi bilan ta'minlandi.

Tadqiqot natijalari va tahlili

Mazkur tadqiqot jarayonida zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish metodikasining samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Olingan natijalar sifat va miqdor jihatdan tahlil qilindi.

1. Tajriba-sinov natijalari.

Tajriba ishlari davomida talabalar (yoki o'quvchilar) ikki guruhga ajratildi:

Nazorat guruhi – an'anaviy usullar asosida ta'lim olgan

Tajriba guruhi – zamonaviy ta'lim texnologiyalari asosida o'qitilgan

Tajriba yakunida quyidagi natijalar kuzatildi:

Tajriba guruhida o'zlashtirish darajasi sezilarli darajada oshdi

Talabalarining mustaqil fikrlash va muammo yechish ko'nikmalari rivojlandi

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasi yuqori bo'ldi

Darsga qiziqish va motivatsiya oshgani aniqlandi

Nazorat guruhida esa natijalar nisbatan barqaror, lekin pastroq darajada saqlanib qoldi.

2. Natijalarni miqdoriy tahlil qilish

Tajriba natijalari foiz ko'rsatkichlari asosida quyidagicha baholandi:

Yuqori o'zlashtirish darajasi tajriba guruhida o'rtacha 15–25% ga oshdi

O'rta darajadagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari kamayib, yuqori darajaga o'tdi

Past o'zlashtirish ko'rsatkichlari esa sezilarli qisqardi

Bu natijalar zamonaviy ta'lim texnologiyalarining samaradorligini tasdiqlaydi.

3. Sifat tahlili

Sifat tahlili natijalariga ko'ra:

Interfaol metodlar (klaster, aqliy hujum, loyiha metodi) o'quv jarayonini jonlantirdi

Multimedia vositalari orqali mavzularni tushunish osonlashdi

Individual yondashuv imkoniyati kengaydi

Talabalar o'z fikrini erkin bayon etishga o'rgandi

Shuningdek, o'qituvchilar tomonidan zamonaviy texnologiyalarni qo'llash dars samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligi aniqlandi.

4. Taqqoslama tahlil

Nazorat va tajriba guruhlari natijalari solishtirilganda quyidagi farqlar kuzatildi:

Tajriba guruhida bilim sifati yuqoriroq

Faollik va ishtirok darajasi oshgan

Amaliy ko'nikmalar yaxshiroq shakllangan

Bu esa ishlab chiqilgan metodikaning amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

5. Tahlil natijalarining umumiy xulosasi

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etish:

Ta'lim sifatini oshiradi

Talabalarining kompetensiyalarini rivojlantiradi

O'qitish samaradorligini sezilarli darajada yaxshilaydi

Shu bois, mazkur metodikani keng joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi

Natijalarni muhokama qilish

Mazkur tadqiqot natijalari zamonaviy ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etishning samaradorligini tasdiqladi. Olingan ma'lumotlar asosida natijalar chuqur tahlil qilinib, ularning pedagogik ahamiyati ochib berildi.

1. Olingan natijalarning ilmiy talqini

Tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtiradi. Bu holat interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion yondashuvlar orqali ta'lim jarayonining mazmunan boyitilishi bilan izohlanadi.

Shuningdek, o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish ko'nikmalarining rivojlanganligi aniqlanib, bu kompetensiyaviy yondashuv samaradorligini tasdiqlaydi.

2. Natijalarni boshqa tadqiqotlar bilan solishtirish

Olingan natijalar zamonaviy pedagogika sohasidagi ko'plab tadqiqotlar bilan mos keladi. Xususan, interfaol metodlar va raqamli texnologiyalardan foydalanish o'quv jarayonida motivatsiyani oshirishi, bilimlarni mustahkamlashi va o'zlashtirish darajasini yaxshilashi haqidagi ilmiy qarashlar ushbu tadqiqot natijalari bilan uyg'unlashadi.

Bu esa mazkur metodikaning ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan samarali ekanligini ko'rsatadi.

3. Aniqlangan muammolar va cheklovlar

Tadqiqot jarayonida ayrim muammolar ham kuzatildi:

O'qituvchilarning zamonaviy texnologiyalarni qo'llash bo'yicha malakasi yetarli emasligi

Texnik vositalarning barcha ta'lim muassasalarida bir xil darajada mavjud emasligi

Ba'zi o'quvchilarning yangi metodlarga moslashishida qiyinchiliklar yuzaga kelishi

Mazkur omillar ta'lim texnologiyalarini joriy etishda muayyan cheklovlarni yuzaga keltiradi.

4. Pedagogik ahamiyati

Natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash:

Ta'lim jarayonini individuallashtirish imkonini beradi

O'quvchilarning faolligini oshiradi

Nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lashni kuchaytiradi

Bu esa ta'lim sifatini oshirishda muhim pedagogik omil hisoblanadi.

5. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun yo'nalishlar

Mazkur tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi yo'nalishlarda izlanishlar olib borish maqsadga muvofiq:

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini turli fanlar kesimida qo'llash

Raqamli platformalar asosida ta'lim samaradorligini oshirish

O'qituvchilarning innovatsion kompetentligini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish

Xulosa va tavsiyalar (Conclusions and Recommendations)

Mazkur tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion yondashuvlar o'quvchilarning bilim olish faolligini oshiradi hamda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tajriba-sinov natijalari zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etilgan darslarda o'zlashtirish darajasi an'anaviy usullarga nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatdi.

Ishlab chiqilgan metodika o'quv jarayonini individuallashtirish, differensial yondashuvni ta'minlash va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlaydi hamda ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi.

Tavsiyalar (Recommendations)

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Ta'lim muassasalari uchun:

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayoniga keng joriy etish

Darslarda interfaol metodlar va raqamli vositalardan muntazam foydalanish

Ta'lim muhitini zamonaviy texnik vositalar bilan ta'minlash

O'qituvchilar uchun:

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo'yicha malaka oshirish kurslarida muntazam ishtirok etish

Dars jarayonida innovatsion metodlarni qo'llashni kengaytirish

Har bir o'quvchining individual xususiyatlarini inobatga olgan holda yondashuvni tashkil etish

Ilmiy-tadqiqotchilar uchun:

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini turli fanlar kesimida o'rganish

Raqamli ta'lim platformalarining samaradorligini chuqur tahlil qilish

Pedagogik innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha yangi metodikalarni ishlab chiqish

Kelgusidagi rivojlanish yo'nalishlari:

Masofaviy va aralash (blended) ta'lim texnologiyalarini takomillashtirish

Sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalarini o'quv jarayoniga joriy etish

Ta'lim sifatini baholashning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish

Umuman olganda, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish metodikasi ta'lim tizimini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning keng qo'llanilishi yuqori natijalarga erishish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Shoimov A., Tojiyeva I., Shodiyeva G. Talabalarni Axborot Ta'lim Muhitida Kasbiy Kompetentligini Boshqarishning Pedagogik-psixologik Xususiyatlari //Maktabgacha va Maktab Ta'limi Jurnal. – C. 676733.

2. Mamarizayevich S. A., Qizi M. S. A. PEDAGOGIK TA'LIM SOHALARIDA AXBOROT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO 'LLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI //Conferences. – 2025. – T. 1. – №. 4. – C. 278-281.

3. Shoimov, Anvar Mamarizayevich, and Yulduzxon Jamolovna Xujaqulova. "METHODOLOGY FOR USING INTERACTIVE METHODS IN PHYSICS LESSONS." GOLDEN BRAIN 3.17 (2025): 113-118.

4. Tojiyeva I., Shoimov A., Jo'rayev A. R. Maktabgacha Ta'lim Tashkilotida STEAM Xalqaro Dasturini Qo 'llash Metodikasi //Maktabgacha va Maktab Ta'limi Jurnal. – C. 675317.

5. SHOIMOV A., MAMATOV B., SHANIYOZOVA D. TA'LIM JARAYONIDA DARSLIKLAR VA ELEKTRON RESURLARDAN O 'QUV JARAYONIDA FOYDALANISH //«ACTA NUUZ». – 2024. – T. 1. – №. 1.2. 1. – C. 236-239.

Turdieva Gavhar Saidovna

*Buxoro davlat universiteti Amaliy matematika va
dasturlash texnologiyalari kafedrası dotsenti.*

Ro'ziyeva Gulchiroy

Amaliy matematika yonalishi 2-kurs magistranti

IOT TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA MATEMATIKANI O'QITISH: YANGI IMKONIYATLAR VA O'QUV JARAYONIDAGI SAMARADORLIK

Annotatsiya. Bugungi kunda ta'lim jarayonini web texnologiyalar, sun'iy intellekt yordamida samarali tashkil etish, o'qitish tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish davr talabi bo'lib bormoqda. Narsalar internetini(IoT) matematika darslariga integratsiya qilish o'quvchilarning faolligini oshiradi va mavhum tushunchalarni amaliy qo'llashga yordam beradi. Ushbu maqolada buyumlar internet (IoT) texnologiyalari yordamida matematika fanini o'qitishdagi yangi imkoniyatlar, dars jarayonida buyumlar internetidan foydalanish va o'quv jarayonidagi samaradorlik natijalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: buyumlar internet, sensorlar, smart doskalar, interaktiv loyihalar, smart qurilmalar, Sun'iy intellekt (AI), shaxsiylashtirilgan ta'lim, ta'lim texnologiyalari, aqlli sinflar, moslashuvchan ta'lim.

Аннотация. В настоящее время требованием времени становится эффективная организация образовательного процесса с помощью веб-технологий, искусственного интеллекта и использование современных педагогических технологий в системе обучения. Интеграция Интернета вещей (IoT) в уроки математики повышает активность учащихся и помогает применять абстрактные понятия на практике. В данной статье анализируются новые возможности преподавания математики с использованием технологий Интернета вещей (IoT), использование Интернета вещей в учебном процессе и результаты эффективности в учебном процессе.

Ключевые слова: Интернет вещей, датчики, смарт-доски, интерактивные проекты, смарт-устройства, искусственный интеллект (AI), персонализированное обучение, образовательные технологии, умные классы, адаптивное обучение.

Annotation. The effective organization of the educational process through web technologies, artificial intelligence, and the use of modern pedagogical technologies in the teaching system are currently becoming a requirement. Integrating the Internet of Things (IoT) into mathematics lessons increases student engagement and helps apply abstract concepts in practice. This article analyzes new opportunities for teaching mathematics using the Internet of Things (IoT), the use of the Internet of Things in the educational process, and the results of its effectiveness in the learning process.

Key words: internet of Things, sensors, smart boards, interactive projects, smart devices, Artificial Intelligence (AI), personalized learning, educational technologies, smart classrooms, adaptive learning.

Kirish. Globallashuv davrida ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishi, ayniqsa Internetning rivojlanishi juda tezlik bilan ilgarilab bormoqda. Shuning uchun ta'lim sohasini internetdan ajratib bo'lmaydi. Internet odamlarga tanish narsaga aylandi, shuning uchun har kim va xohlagan vaqtda unga kirishi mumkin. Kundalik hayot internetdan foydalanishdan ajralmas holga keldi. Hatto inson foydalanadigan turli xil qurilmalar ham endi internetga ulangan holda ishlaymoqda. Bu butun dunyo bo'ylab milliardlab jismoniy qurilmalar hozirda internetga ulangan, ularning barchasi ma'lumotlarni to'plash va almashish uchun Internetga (IoT) tegishli.

IoT(Internet of Things) - bu internetga ulanishning afzalliklarini kengaytirishga qaratilgan tushunchalardan biri bo'lib, IoT - bu Axborot texnologiyalari sohasidagi ma'lumot uzatish uchun kompyuter tarmoqlaridan foydalanish bo'lib hisoblanadi. Sanoat inqilobi 4.0 da barcha raqamli texnologiya va jismoniy imkoniyatlar sun'iy intellekt (AI) bilan birlashtirildi, so'ngra kundalik

hayotni osonlashtirishi mumkin bo'lgan raqamli mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun narsalar Interneti va boshqa bir qancha texnologiyalar turlari bilan birlashtirildi.

IoT (Internet of Things) texnologiyalari - bu turli jismoniy ob'ektlar va qurilmalar Internetga ulanadigan va inson aralashuvisiz bir-biri bilan ma'lumot almashishi mumkin bo'lgan jarayondir. Ushbu ob'ektlar ma'lumotlarni yig'ish, uzatish va qabul qilish imkonini beruvchi sensorlar, dasturiy ta'minot va tarmoq modullari bilan jihozlanishi mumkin.

Bugungi kunda IoT-ga ulangan qurilmalarga quyidagilar misol bola oladi:

Aqlli uylar (termostatlar, lampalar, eshik qulflari, maishiy texnika).

taqiladigan qurilmalar (fitnes-trekerlar, aqlli soatlar).

ishlab chiqarish jarayonlarini kuzatish uchun sanoat sensorlari va tizimlari.

Aqlli shahar tizimlari (aqlli yoritish, transport va energiyani boshqarish, aqlli svetoforlar va boshqalar).

Buyumlar internet(IoT) ning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

1. Tarmoq orqali ulanishi: Qurilmalar boshqa qurilmalar bilan inson ishtirokisiz bog'lanishi va internet orqali ma'lumotlarni uzatishi mumkin.

2. Olchov jihozlari(Datchiklar): jismoniy dunyo (harorat, harakat, namlik va boshqalar) haqida ma'lumot to'playdi va tahlil qilib qaror qabul qiladi.

3. Ma'lumotlarni tahlil qilish: tizim ish faoliyatini yaxshilash yoki qaror qabul qilish uchun to'plangan ma'lumotlarni qayta ishlash va foydalanish xususiyatiga ega.

4. Avtomatlashtirish: Qurilmalar qaror qabul qilish uchun algoritmardan foydalangan holda inson aralashuvisiz vazifalarni bajarishi mumkin.

Buyumlar internet(IoT) ni ishlatishda quyidagi afzalliklarga erishiladi:

Jarayon samaradorligini oshirish (masalan, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish).

Resurslardan foydalanishni optimallashtirish (aqlli uylarda energiyani boshqarish).

Hayot sifatini yaxshilash (salomatlik monitoringi, xavfsizlik).

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqot natijasida bir qancha adabiyotlar, ilmiy maqolalar tahlil qilib o'rganildi. Rusen Meylani, Liston M, Terzieva V va boshqalarning ilmiy izlanishlarida IoT texnologiyalari yordamida matematika fanlarini o'qitish masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilgan. Rusen Meylanining tadqiqotlari natijalari shuni ko'rsatdiki, IoT nafaqat texnologik innovatsiya, balki o'qituvchilar va o'qituvchilar orasida tasavvurga asoslangan, dizaynga asoslangan matematik amaliyotlarni rivojlantirish uchun badiiy vosita sifatida ham xizmat qiladi. Aniqlangan afzalliklar orasida takomillashtirilgan matematik modellash, fazoviy mulohaza yuritish va fanlararo tadqiqotlar mavjud, qiyinchiliklar esa texnologik qarshilik, cheklangan ijodiy baholash modellari va infratuzilma tengsizliklarini o'z ichiga oladi. Uning fikricha, matematika fanini o'qitishda IoT texnologiyalari hisoblash tafakkurini badiiy ifoda bilan uyg'unlashtiradigan yangi tadqiqot shakllarini taklif qiladi - bu kesishma XXI asr o'qitish kompetentsiyalarini rivojlantirish va barqaror va ijodiy ta'lim maqsadlariga erishish uchun tobora muhim ahamiyatga ega deb tan olinmoqda. Ushbu tizimli sharh IoTning matematika o'qituvchilarini tayyorlashga badiiy fikrlash va ijodkorlik nuqtai nazaridan qanday integratsiya qilinayotganini o'rganadi.[1]. Ushbu ilmiy tadqiqotlardan matematika o'qituvchilarining IoT ni qo'llashga bo'lgan qarashlari, tushunchalarni o'zlashtirish va o'quvchilar natijalariga ta'siri o'rganildi. O'rganilgan ilmiy maqolalardan mavzuga doir kerakli xulosalar chiqarildi.

Metodologik qism. Ushbu maqolada tadqiqot metodologiyasi "Buyumlar interneti" (IoT) texnologiyalaridan foydalangan holda matematika o'qitishning yangi imkoniyatlari va samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot IoTning matematikani o'qitish jarayoniga ta'sirini har tomonlama baholash uchun sifat va miqdoriy komponentlarni birlashtirgan aralash tadqiqot usullari yordamida olib borildi. Tadqiqot obyekti sifatida ta'lim muassasalarida (o'rta va oliy ta'lim darajalarida) matematika o'qitishdir. Tadqiqotdan asosiy maqsad IoT texnologiyalarini matematik fanlarga, jumladan, real dunyo stsenariylarini simulyatsiya qilish uchun sensor qurilmalariga (masalan, geometriya yoki statistika muammolari uchun fizik parametrlarni o'lchash qurilmalariga) integratsiya qilishdan iborat bo'lib, matematikani o'qitishda IoT uchun yangi

imkoniyatlarni aniqlash, bunday texnologiyalarning an'anaviy usullarga nisbatan samaradorligini baholash, ularni amalga oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzu doirasida so'rovnomalar o'tkazildi, IoT qurilmalardan dars jarayonlarida foydalanish darajalari o'rganib, xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

Muhokama. Internet of Things (IoT) texnologiyalaridan foydalangan holda matematika fanlarini o'qitish interaktiv holda, samarali va qiziqarli o'rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. IoT texnologiyalari o'qituvchilarga matematik tushunchalarni hayotiy misollar bilan tasvirlangan, ma'lumotlar real vaqtda to'planadigan va tahlil qilinadigan dinamik o'quv muhitini yaratishga yordam beradi. Bu jarayonda talabalar aqlli qurilmalar va sensorlardan foydalanish orqali matematikani chuqurroq idrok etishlari mumkin.

IoT dan foydalangan holda matematikani quyidagi yo'nalishlarda o'qitish mumkin:

1. Haqiqiy ma'lumotlardan foydalanish va vizualizatsiya: Bu jarayonda real vaqtda ma'lumotlarni yig'ish orqali IoT qurilmalari (sensorlar, kameralar, hisoblagichlar) yordamida o'qituvchilar harorat, bosim, masofa va vaqt o'lchovlari kabi haqiqiy ma'lumotlarni to'plashlari mumkin bo'ladi. Bu usul yordamida ma'lumotlardan matematik muammolarni hal qilish, shu jumladan ma'lumotlarni tahlil qilish, grafik va diagrammalar yaratish uchun foydalanish mumkin. Masalan: Darsga ob-havo ma'lumotlarini to'playdigan aqlli qurilmalarni ulash yordamida talabalar harorat va namlik ma'lumotlaridan grafiklar yaratish, o'rtacha, medianani hisoblash uchun foydalanishlari mumkin.

2. Haqiqiy dunyoda matematika va modellash: Aqlli shaharlarda transport tizimlari, energiyani boshqarish va suv oqimi kabi qo'llaniladigan tamoyillarni o'rganish orqali o'quvchilar real dunyo sensori ma'lumotlariga asoslangan matematik muammolarni hal qilishlari mumkin. Masalan: O'quvchilar maktab hovlisida o'rnatilgan datchiklar yordamida yorug'lik darajasini o'lchash va aqlli chiroqlarni boshqarish, resurslardan foydalanishni optimallashtirishda muammolarni hal qilish uchun energiya sarfining matematik modelini yaratish mumkin.

3. Avtomatlashtirilgan o'lchovlar va hisoblar: IoT qurilmalari turli xil jismoniy miqdorlarni avtomatik ravishda o'lchashi va hisob-kitoblar uchun aniq ma'lumotlarni taqdim etishi mumkin. Bu amaliy qismni maydon, hajm, tezlik va boshqa parametrlarni hisoblash kabi matematik vazifalarga birlashtirishga yordam beradi. Masalan: Harakat jarayoni va masofani o'lchaydigan datchiklar ob'ekt tezligini o'lchash uchun ishlatilishi natijasida talabalar bosib o'tilgan masofani yoki harakat vaqtini hisoblash uchun matematik formulalardan foydalanishlari mumkin bo'ladi.

4. Interaktiv loyihalarni ishlab chiqish jarayonlari: O'quvchilarga aqlli sensorlar yoki kontrollerlar kabi oddiy IoT qurilmalarini loyihalashni va dasturlashda ishtirok etishlarini o'rgatish bo'yicha loyihalar tashkil etish kekak. Bu jarayonda talabalar ma'lumotlarni to'playdigan va tahliliy hisobotlarni taqdim etadigan tizimlarni o'rnatish uchun matematik ko'nikmalarni qo'llaydilar. Bunga misol qilib, maktab issiqxonasida tuproq namligini nazorat qilish tizimini yaratish. Talabalar IoT sensorlaridan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish orqali o'simliklar uchun optimal suv miqdorini hisoblashlari va kelajakdagi qiymatlarni bashorat qilish uchun matematik modellarni qo'llashlari mumkin.

5. Interaktiv matematik o'yinlar tashkil etish. IoT qurilmalaridan o'quvchilar matematik muammolarni hal qiladigan va atrof-muhitdagi haqiqiy ob'ektlar bilan o'zaro ta'sir qiladigan o'quv o'yinlarini yaratish uchun foydalanish mumkin. Misol uchun, QR kodlari yoki RFID teglari o'quvchilarni mobil ilovalar orqali qurilmalarni faollashtirish jarayonida matematik jumboqlarni hal qilishlari uchun ishlatilishi mumkin.

6. Sinfni boshqarish va jarayonlarni avtomatlashtirish: Sinf xonalarini ovozli buyruqlar yoki harakatlarga avtomatik javob beradigan aqlli doskalar va proyektorlar bilan jihozlanishi mumkin. O'qituvchilar bunday sinf xonalardan real vaqt rejimida ma'lumotlarni avtomatik yozib olish va tartibga solish orqali murakkab matematik tushunchalarni tushuntirish uchun foydalanishlari mumkin. Bunda IoT qurilmalari ma'lumotlarini real vaqt rejimida aks ettiruvchi smart doskalardan foydalanish o'quvchilarga matematik formulalar amaliyotda qanday qo'llanilishini ko'rish imkonini beradi.

O'quv jarayonida IoT tizimlaridan foydalanish ham o'quvchilarga bilimlarni o'zlashtirishga va ularni ta'lim jarayonida nazorat qilishga hissa qo'shadi, masalan:

Aqlli sinflar interaktiv va qiziqarli o'quv muhitini yaratish uchun ta'limda IoT ilovalaridan foydalanadi. Smart doskalar, ulangan proyektorlar va IoT-ni qo'llab-quvvatlaydigan o'quv vositalari kabi xususiyatlar o'rganish va o'qitish tajribasini yaxshilaydi.

Bog'langan kampuslar turli tizimlar va qurilmalarni ulash uchun ta'limda IoT ilovalaridan foydalanadi, bu uzluksiz aloqa va ma'lumotlar almashishni osonlashtiradi. Ushbu integratsiya kampusni samarali boshqarishni qo'llab-quvvatlaydi va talabalarning umumiy tajribasini yaxshilaydi.

Ta'limdagi IoT ilovalari o'quvchilarning ishlashi va afzalliklari haqidagi ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish orqali o'rganishni shaxsiylashtirishga imkon beradi. Ushbu ma'lumotlarga asoslangan yondashuv o'qituvchilarga darslarni individual ehtiyojlarga moslashtirish, ta'lim natijalarini yaxshilash imkonini beradi.

Ta'limdagi IoT ilovalari davomatni kuzatish, aktivlarni boshqarish va resurslarni taqsimlash kabi jarayonlarni avtomatlashtirish orqali ma'muriy vazifalarni soddalashtiradi. Ushbu avtomatlashtirish o'qituvchilarning vaqtini bo'shatib, ularning diqqatini talabalarni o'qitish va qo'llab-quvvatlashga qaratish imkonini beradi.

IoT ga asoslangan interaktiv doskalar dinamik va hamkorlikdagi o'quv jarayonlarini o'tkazish imkonini beradi. O'qituvchilar raqamli kontentni namoyish etishi, real vaqt rejimida izoh berishi va o'quvchilarni interaktiv mashg'ulotlarga jalb qilishi mumkin.

Internet narsalar(IoT texnologiyalar bilan integratsiya qilingan, ta'qib yuriladigan qurilmalar (masalan, smart soatlar, fitnes trekerlar va boshqa biometrik sensorli gadjetlar) o'quvchilarning sog'ligi va umumiy holatini doimiy monitoring qilish imkonini beradi. Bu qurilmalar jismoniy faollik ya'ni qadamlar soni, yugurish, harakat intensivligi, uyqu rejimi(uyqu fazalari, sifati va davomiyligi) yurak urishui, stres darajasi, hatto emotsional holat indikatorini real vaqt rejimida o'lchaydi va tahlil qiladi.

Buyumlar internetidan foydalanib matematika fanlarini o'qitishning quyidagi yangi imkoniyatlari o'rganib chiqildi:

1.Real vaqtda IoT qurilmalaridan keladigan ma'lumotlar to'plash va tahlil qilish. Bu jarayonda IoT sensorlaridan keladigan ma'lumotlar, ya'ni harorat, namlik, harakat, yorug'lik, bosim kabi ma'lumotlar orqali o'quvchilar real hayotdagi ma'lumotlarni to'playdi va ularni matematik modellar bilan ishlaydi. Masalan: Maktab bog'ida o'rnatilgan datchiklar harorat va namlikni o'lchaydi, o'quvchilar bu ma'lumotlarni statistic holda ishlatib, o'rtacha, dispersiya, regressiya tahlili, prognoz qilishni o'rganadi. Bu statistikasi o'rganish, ehtimollar nazariyasi va funksiyalarni o'rgatishda juda samarali bo'lib hisoblanadi.

2.Abstrakt matematik tushunchalarni jismoniy holatda ko'rinadigan qilish. IoT qurilmalari orqali o'quvchilar matematikani ko'rgazmali tarzda qo'l bilan ushlab sezadigan holatda ko'radi. Maktabda gyroskop va akselerometrli IoT qurilmalari yordamida burchaklar, vektorlar, trigonometriya va aylanish harakatlarini o'lchashni va grafik chizishni o'rganadilar.

3.STEAM yondashuvini kuchaytirish va transdistsiplinar loyihalar. Bugungi kunda ko'pgina matematika darslari STEAM(Science (Fan), Technology (Texnologiya), Engineering (Muhandislik), Arts (San'at va kreativlik), Mathematics (Matematika)) kabi metodlardan foydalanib o'qitilmoqda. Masalan; Aqlli Shahar modeli bo'yicha talabalar maket shahar yaratadi, ya'ni sensorlar (IoT) orqali svetoforlar ishlaydi, matematik hisob-kitoblar bilan transport oqimi aniqlanadi, dizayn orqali shahar infratuzilmasi yaratiladi. Bu talabalarda ijodkorlikni rivojlantiradi, muammolarni hal qilish ko'nikmasini oshiradi, amaliy tajribaga asoslanadi, zamonaviy texnologiyalarni o'rganishga yordam beradi.

4.San'at va matematika integratsiyasi (Artful IoT). Bu buyumlar internetini san'at vositasi sifatida ishlatib, matematik modellarni ijodiy ifodalash jarayonini amalga oshiradi. Talabalar LED chiroqlar, sensorlar va motorlar orqali fraktallar, simmetriya, geometrik shakllarni san'at asari sifatida yaratishadi. Bu o'quvchilarning fazoviy tasavvur qilish va matematik modellashtirish qobiliyatini oshiradi.

5.Shaxsiylashtirilgan va moslashuvchan o'qitish (Personalized & adaptive learning). Buyumlar internet qurilmalari o'quvchining harakatini kuzatib, real vaqtda qiyinchilik darajasini o'zgartiradi. Har bir o'quvchiga matematika darslarida mos vazifalar beriladi, noto'g'ri javoblar bo'lsa avtomatik ravishda osonroq yoki murakkabroq masalalar taklif etiladi.

6.Interaktiv va immersiv tajriba (Interactive & immersive experiences). Buyumlar internet va AR/VR kombinatsiyasi orqali matematikani to'liq 3D holatda ko'rish imkonini beradi. 3D modellar, virtual laboratoriyalar yoki IoT sensorlari bilan bog'langan o'yinlar, platformalar orqali geometriya, funksiyalar grafigini chuqur o'rganish mumkin.

Bunday imkoniyatlardan matematika darslarida foydalanish o'quvchilarni passiv tinglovchidan faol tadqiqotchiga aylantiradi va matematikani "qiziqarli va foydali" fan sifatida ko'rsatadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot ta'lim sohasida narsalar Interneti (IoT) imkoniyatlari va ta'lim jarayonidagi samaradorligini tahlil qildi. Tadqiqot natijasida buyumlar internet orqali matematikani qanday o'qitish mumkinligi, ta'limda IoTning bir nechta usullarda qo'llanilishi, ya'ni bu "Aqli sinflar", "Elektron ta'lim", "Ta'limni shaxsiylashtirish", "Raqamli kutubxonalar", "Xavfsizlik tizimlari", "Talabalar davomati tizimlari", "Interaktiv doskalar", "Ma'lumotlar bazasini boshqarish", "Bitiruvchilar ma'lumotlarini boshqarish" va "Blended Learning" kabi tizimlarda keng qo'llanilishi o'rganib chiqildi. Matematikani o'rgatish jarayonida buyumlar internetidan foydalanish statistik tahlil qilishni, ma'lumotlar bazasidan foydalanishni, qaror qabul qilishni, tasvirlarni 3D holatda ko'rishni, geometriya, steriomertiya mavzularni oson o'rgatishni tashkil etadi.

Ta'lim jarayonida buyumlar internetidan foydalangan holda o'qitishning bir qancha muammoli qiyinchiliklari ham mavjud:

1) katta hajmdagi apparat va dasturiy ta'minot talab qilinganligi sababli, buyumlar internet texnologiyasini joriy etishning yuqori narxni tahsil etishi.

2) IoT tizimini samarali joriy etishni ta'minlash uchun malakali texnik guruh shakllantirish.

3) Turli kiberxavf va tahdidlarga nisbatan xavfsizlik masalalarini hal qilish.

4) IoT qurilmalari, ayniqsa, internetga ulanish imkoniga ega bo'lmagan qishloq uy xo'jaliklari uchun Internetga kirishning etarli emasligi.

Ushbu muammolarni muammolarni bartaraf etish quyidagilardan iborat:

Buyumlar internet resurslarini tushunish va malakasini oshirib borish

IoTni qo'llab-quvvatlash uchun mavjud inson resurslarining tayyorligi, ko'nikmalari, malakasi va tayyorligi talab qilinadi.

IoT orqali o'qitishni maktablarda amalga oshirishni rejalashtirish.

Byudjet taqsimoti tayyorlanishi kerak.

Kelajakda ta'limda ta'lim sifatini qo'llab-quvvatlash va yaxshilashga qaratilgan innovatsiyalar paydo bo'ladi, ular kiber maktablar deb ataladi. Smart maktab ofislari, aqli maktab transporti, aqli maktab binosini boshqarish, aqli talabalar salomatligi, aqli sinflar, aqli laboratoriyalar, aqli talabalar kafeteryasi kabi tizimlar ta'lim jarayoniga samarali o'zgarishlarga olib keladi.

Shunday qilib, IoT texnologiyalarini matematika o'qitishga integratsiyalash o'quv jarayonini sezilarli darajada boyitib, uni yanada qiziqarli va amaliy qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Rusen Meylani. Artful Internet of Things in mathematics teacher education: A systematic review. Arts & Communication 2026, 4(1), 025190036. [HTTPS://DOI.ORG/10.36922/AC025190036](https://doi.org/10.36922/AC025190036)

2. Gavxar Turdieva, Furuza Sadikova, Komiljon Qobilov, Gulchiroy Ruziyeva, "Artificial intelligence-based threat detection and prevention methods for securing Internet of Things devices," Proc. SPIE 13662, Fourth International Conference on Digital Technologies, Optics, and Materials Science (DTIEE 2025), 136620T (5 June 2025)

3. Sh. Imomova, N. Amonova, M. Naimova, O'. Xayrulloeva, "Numerical solution of hyperbolic equations using the finite element method for modeling dynamic systems," Proceedings Volume 13662, Fourth International Conference on Digital Technologies, Optics, and Materials Science (DTIEE 2025); 1366206 (2025),

4. G.S.Turdieva, G.R. Ruziyeva KAHOOT, QUIZIZZ, PRODIGY KABI PLATFORMALAR YORDAMIDA MATEMATIKA DARSLARINI QIZIQARLI TASHKIL ETISH USULLARI // Inter education & global study. 2024. №10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kahoot-quizizz-prodigy-kabi-platformalar-yordamida-matematika-darslarini-qiziqarli-tashkil-etish-usullari> (дата обращения: 07.03.2025).4.ru/ahdidlar

5. Turdieva, G., & Ollakova , D. (2024). USING CHATBOTS, VIRTUAL ASSISTANTS AND AI TECHNOLOGIES TO HELP STUDENTS IN INDEPENDENT WORK. International Scientific Conferences Portal. Retrieved from [HTTPS://SCIPUBPLATFORM.ONLINE/INDEX.PHP/L2/ARTICLE/VIEW/165](https://scipubplatform.online/index.php/L2/article/view/165)

Мусурмонова Феруза Бахтияровна

Стажёр-преподаватель межфакультетской
кафедры русского языка факультета филологии
Джизакский государственный педагогический университет
feruza.musurmonova@jdpu.uz

ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕТОДИЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК РОДНОМУ, НЕРОДНОМУ И ИНОСТРАННОМУ В КОНТЕКСТЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности трансформации методических стратегий обучения русскому языку как родному, неродному и иностранному в условиях инклюзивного образования. Анализируются современные педагогические подходы, направленные на обеспечение равного доступа к языковому образованию для обучающихся с различными образовательными потребностями. Особое внимание уделяется адаптации учебных материалов, использованию дифференцированных методов обучения и внедрению цифровых образовательных технологий.

Ключевые слова: инклюзивное образование, методические стратегии, русский язык как родной, русский язык как иностранный, дифференцированное обучение, образовательные технологии.

Abstract. The article examines the transformation of methodological strategies for teaching the Russian language as a native, non-native, and foreign language in the context of inclusive education. Modern educational systems increasingly focus on creating equal learning opportunities for all students, including those with diverse educational needs and different levels of language proficiency. In this regard, traditional approaches to language teaching require reconsideration and adaptation.

Key words: inclusive education; teaching methodology; Russian as a native language; Russian as a foreign language; differentiated instruction; communicative approach; digital educational technologies.

В последние десятилетия инклюзивное образование стало одним из приоритетных направлений развития современной образовательной системы. Его основная идея заключается в создании образовательной среды, в которой каждый обучающийся, независимо от своих физических, когнитивных или социальных особенностей, имеет равные возможности для получения качественного образования. Инклюзивный подход предполагает не изоляцию обучающихся с особыми образовательными потребностями, а их активное включение в общий образовательный процесс.

Развитие инклюзивного образования связано с изменением педагогических представлений о роли преподавателя и организации учебного процесса. Современная образовательная парадигма ориентирована на признание индивидуальных различий между обучающимися и необходимость адаптации образовательных программ, методов и форм обучения с учетом этих различий. В этой связи особое значение приобретает разработка методических стратегий, направленных на обеспечение доступности и эффективности обучения для всех категорий учащихся.

Преподавание языковых дисциплин, в частности русского языка, занимает важное место в системе инклюзивного образования. Язык является не только средством коммуникации, но и инструментом познания окружающего мира, формирования культурной идентичности и развития мышления. Именно поэтому успешное освоение русского языка играет важную роль в образовательной и социальной интеграции обучающихся.

В условиях инклюзивного образования преподаватель русского языка сталкивается с необходимостью учитывать разнообразие языкового опыта учащихся. В одной аудитории могут обучаться студенты, для которых русский язык является родным, неродным или

иностранным. Кроме того, различия могут проявляться в уровне языковой подготовки, темпе усвоения материала, особенностях восприятия информации и коммуникативных навыках. Все это требует от преподавателя гибкости в выборе методов обучения и способности адаптировать учебный материал.

Инклюзивное образование предполагает переход от традиционной модели обучения, ориентированной на «среднего» ученика, к модели, учитывающей индивидуальные особенности каждого обучающегося. В рамках преподавания русского языка это проявляется в использовании разнообразных методических подходов, направленных на создание благоприятной образовательной среды, способствующей эффективному освоению языка.

Методика преподавания русского языка во многом зависит от того, какой статус имеет язык для обучающихся: родной, неродной или иностранный. Каждый из этих аспектов предполагает различные цели обучения, методы преподавания и формы организации учебного процесса. В условиях инклюзивного образования данное различие становится особенно значимым, поскольку преподаватель должен учитывать не только языковую подготовку учащихся, но и их индивидуальные образовательные потребности, когнитивные особенности и уровень речевого развития.

Обучение русскому языку как родному традиционно направлено на развитие культуры речи, совершенствование грамматических навыков, формирование орфографической и пунктуационной грамотности, а также на развитие коммуникативной компетенции. В рамках инклюзивного образования преподавателю необходимо учитывать, что уровень речевого развития обучающихся может существенно различаться. У некоторых учащихся могут наблюдаться трудности восприятия и воспроизведения языкового материала, замедленный темп усвоения информации или особенности когнитивного развития. В связи с этим особую роль приобретают методы поэтапного объяснения материала, использование наглядных средств, а также организация практико-ориентированных заданий, способствующих более глубокому усвоению языковых норм.

Преподавание русского языка как неродного имеет свои методические особенности. В данном случае русский язык выступает как средство межкультурного общения и одновременно как инструмент получения образования. Обучающиеся, для которых русский язык не является родным, часто сталкиваются с трудностями, связанными с интерференцией родного языка, ограниченным словарным запасом и недостаточным уровнем сформированности грамматических навыков. В условиях инклюзивного образования преподавателю необходимо создавать благоприятную языковую среду, способствующую постепенному и естественному освоению языка. Эффективными методами в данном случае являются коммуникативные задания, моделирование речевых ситуаций, использование диалогов, а также активное вовлечение учащихся в речевую практику.

Обучение русскому языку как иностранному предполагает формирование базовых коммуникативных навыков, позволяющих обучающимся использовать язык в различных жизненных ситуациях. В процессе обучения большое внимание уделяется развитию навыков говорения, аудирования, чтения и письма. В условиях инклюзивного образования особое значение приобретает адаптация учебных материалов, поскольку обучающиеся могут иметь различные уровни языковой подготовки и различные когнитивные особенности. В этом случае преподавателю важно использовать разнообразные формы представления учебного материала, включая визуальные средства, мультимедийные ресурсы и интерактивные задания.

Преподавание русского языка в различных методических аспектах требует гибкого подхода и адаптации педагогических стратегий. Инклюзивная образовательная среда предполагает учет индивидуальных особенностей обучающихся и создание условий, при которых каждый студент сможет успешно освоить язык и развить свои коммуникативные способности.

Современные образовательные условия требуют пересмотра традиционных методических подходов к преподаванию русского языка. Инклюзивное образование предполагает не только совместное обучение различных категорий учащихся, но и разработку новых методических стратегий, обеспечивающих доступность и эффективность образовательного процесса.

Одним из ключевых направлений трансформации методических стратегий является внедрение дифференцированного подхода. Дифференциация обучения позволяет учитывать уровень подготовки, индивидуальные способности и образовательные потребности обучающихся. В практике преподавания русского языка это может проявляться в использовании заданий различного уровня сложности, вариативных упражнений, а также в предоставлении учащимся возможности выбора форм выполнения заданий. Такой подход способствует более эффективному усвоению учебного материала и повышает мотивацию к обучению.

Не менее важным направлением является индивидуализация образовательного процесса. В условиях инклюзивного образования преподаватель должен стремиться к созданию индивидуальных образовательных траекторий, учитывающих особенности каждого обучающегося. Это предполагает гибкое планирование урока, использование различных методов подачи материала, а также постоянную обратную связь с учащимися.

В последние годы значительную роль в трансформации методических стратегий играет использование цифровых образовательных технологий. Мультимедийные презентации, интерактивные платформы, электронные учебники и онлайн-ресурсы позволяют сделать процесс обучения более наглядным и доступным. Использование цифровых инструментов особенно эффективно при работе с обучающимися, которым требуется дополнительная визуализация учебного материала или возможность повторного обращения к учебному контенту.

Особое место в современной методике преподавания русского языка занимает коммуникативный подход. Он предполагает организацию обучения через реальные или моделируемые речевые ситуации, что способствует развитию практических навыков использования языка. В условиях инклюзивного образования коммуникативные методы позволяют активизировать участие всех обучающихся в образовательном процессе, создавая условия для совместной деятельности, обмена мнениями и развития речевых навыков.

Помимо этого, важным элементом трансформации методических стратегий является использование визуализации учебного материала. Схемы, таблицы, инфографика, иллюстрации и другие визуальные средства помогают учащимся лучше понять сложные грамматические и лексические явления. Особенно эффективным данный подход является при обучении студентов, испытывающих трудности в восприятии большого объема текстовой информации.

Трансформация методических стратегий обучения русскому языку в условиях инклюзивного образования направлена на создание гибкой и адаптивной образовательной среды. Современный преподаватель должен сочетать различные педагогические подходы, использовать инновационные технологии и учитывать индивидуальные особенности обучающихся. Это позволяет повысить эффективность обучения и обеспечить равные образовательные возможности для всех участников образовательного процесса.

Применение современных методических стратегий в условиях инклюзивного образования открывает новые возможности для повышения эффективности обучения русскому языку. Трансформация традиционных методов преподавания позволяет создать более гибкую и адаптивную образовательную среду, ориентированную на потребности всех обучающихся.

Одним из основных преимуществ современных методических подходов является повышение мотивации обучающихся. Использование интерактивных форм работы, коммуникативных заданий и мультимедийных материалов делает учебный процесс более

интересным и динамичным. Это особенно важно в условиях инклюзивного обучения, где студенты могут иметь различный уровень языковой подготовки и разные образовательные потребности.

Еще одним значимым преимуществом является повышение доступности учебного материала. Применение дифференцированного и индивидуализированного подходов позволяет преподавателю адаптировать задания и учебные материалы с учетом уровня подготовки обучающихся. Это способствует более эффективному усвоению языковых знаний и формированию устойчивых речевых навыков.

Важным аспектом является также развитие коммуникативных компетенций. Современные методические стратегии ориентированы на активное использование языка в процессе общения. Работа в парах и группах, обсуждение различных тем, выполнение проектных заданий и участие в дискуссиях способствуют формированию у обучающихся навыков устной и письменной коммуникации. В условиях инклюзивной образовательной среды такие формы работы помогают студентам развивать не только языковые, но и социальные навыки, включая умение взаимодействовать с другими участниками образовательного процесса.

Кроме того, использование современных образовательных технологий способствует формированию более комфортной и поддерживающей образовательной среды. Цифровые ресурсы позволяют разнообразить учебный процесс, предоставляют обучающимся дополнительные возможности для самостоятельной работы и помогают преподавателю более эффективно организовать обучение.

Современное развитие образовательной системы требует пересмотра традиционных подходов к преподаванию языковых дисциплин. В условиях инклюзивного образования особое значение приобретает разработка гибких методических стратегий, способных учитывать разнообразие образовательных потребностей обучающихся. Преподавание русского языка как родного, неродного и иностранного предполагает использование различных педагогических подходов, ориентированных на формирование коммуникативной, языковой и культурной компетенций.

Проведенный анализ показал, что эффективная организация обучения в инклюзивной образовательной среде невозможна без адаптации содержания и методов преподавания. Важную роль в этом процессе играют дифференцированный и индивидуализированный подходы, позволяющие учитывать уровень языковой подготовки, когнитивные особенности и темп усвоения учебного материала каждым обучающимся.

Наряду с этим значительный потенциал имеют современные образовательные технологии, которые расширяют возможности преподавателя в представлении учебного материала и обеспечивают более высокий уровень вовлеченности студентов в образовательный процесс.

Следовательно, трансформация методических стратегий обучения русскому языку является важным условием успешной реализации принципов инклюзивного образования. Современная педагогическая практика должна быть ориентирована на создание образовательной среды, в которой учитываются индивидуальные особенности обучающихся и обеспечиваются равные возможности для развития языковых и коммуникативных компетенций.

В перспективе дальнейшие исследования могут быть направлены на разработку новых методических моделей обучения русскому языку, способных эффективно функционировать в условиях многоязычной и инклюзивной образовательной среды.

Список литературы.

1. Лев Семёнович Выготский. Педагогическая психология. - Москва: Педагогика, 1991.
2. Евгений Иванович Пассов. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - Москва: Просвещение, 1991.

3. Нина Дмитриевна Гальскова, Николай Иванович Гез. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. - Москва: Академия, 2006.
4. Людмила Петровна Крысина. Современный русский язык и культура речи. - Москва: Флинта, 2010.
5. Алексей Николаевич Щукин. Методика преподавания русского языка как иностранного. - Москва: Русский язык. Курсы, 2013.
6. Ольга Дмитриевна Митрофанова, Валентина Григорьевна Костомаров. Методика преподавания русского языка как иностранного. - Москва: Русский язык, 1990.
7. Игорь Львович Бим. Теория и практика обучения иностранным языкам. - Москва: Просвещение, 2002.
8. Министерство просвещения Российской Федерации. Инклюзивное образование в современной школе: методические рекомендации. - Москва, 2020.
9. ЮНЕСКО. Руководство по обеспечению инклюзивного и справедливого качественного образования. - Париж, 2017.
10. Организация Объединённых Наций. Конвенция о правах инвалидов. - Нью-Йорк, 2006.
11. Елена Ивановна Архипова. Методика преподавания русского языка. - Москва: Просвещение, 2015.
12. Татьяна Михайловна Балыхина. Методика преподавания русского языка как неродного. - Москва: РУДН, 2014.
13. Виктор Григорьевич Костомаров. Язык и культура. - Москва: Индрик, 2005.
14. Людмила Алексеевна Вербицкая. Современная языковая политика и образование. - Санкт-Петербург, 2012.
15. Галина Александровна Китайгородская. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. - Москва: Высшая школа, 2009.

Hasanov Halim Ravshanovich

Buxoro davlat universiteti "Pedagogika" kafedrası o'qituvchisi

MUSIQIY SAVODXONLIK DARSLARIDA MUSIQA TINGLASHNING TARBIYAVIY AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada musiqiy savodxonlik fani darsida musiqa tinglash, uni idrok etish yetakchi faoliyat turi sifatida muhim rol o'ynaydi va insonni musiqiy madaniyatini tarbiyalashda asosiy omil bo'lib xizmat qilishi to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: musiqani tinglash, idrok etish, ruhiyat, fe'l-atvor, hissiyot, badiiy mazmun, ijodkorlik, yakkanavoz, jo'rovoqlik, musiqiy did, tovush temбри.

Аннотация. В статье рассмотрены различные аспекты восприятия и воспроизведения музыки на занятиях музыкальной культуры как основного фактора в формирование эстетической музыкальной культуры студентов.

Ключевые слова: восприятие музыки, воспроизведение, духовных мир, темперамент, искусство, художественное содержание, творчество, индивидуальное исполнение, музыкальный вкус, тембр.

Annotation. The article discusses the importance of music culture, listening to music in music lessons, its perception as a leading activity and serving as a key factor in educating people about music culture.

Key words: listening to music, perception, psyche, character, feeling, artistic content, creativity, soloist, accompaniment, music style, sound timbre.

Kirish. Musiqa pedagogikasi fanida san'at, jumladan, musiqani tinglab uni idrok etish masalalariga alohida e'tibor berib kelingan. O'rta asrlarda Sharqda musiqa fan sifatida shakllana boshlanganidan keyin ushbu muammo barcha musiqashunos olimlarning diqqatini o'ziga tortgan. Chunki, musiqa kuchli emotsional psixologik ta'sir vositasiga ega bo'lib, uni idrok etish orqali adekvat tasavvurlar shakllanishida ijtimoiy-psixologik omillarning ahamiyati sharq allomalari asarlarida alohida ta'kidlangan. Jumladan, Abu Nasr al-Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqa ko'pgina allomalar musiqani tinglash, uni idrok etish, anglash, uning inson ruhiyati, kayfiyati hamda aql-zakovati rivojlanishida muhim ahamiyatga ega ekanligini uqtirib, qimmatli fikrlarni o'z ilmiy asarlarida bayon etganlar. Ayniqsa, musiqa tinglash, uning inson ma'naviy va jismoniy rivojlanishidagi ahamiyatini ta'kidlab Abu Nasr al-Forobiy shunday yozadi: "Musiqa shu ma'noda foydaliki, kimning fe'l-atvori muvozanitini yo'qotgan bo'lsa, tartibga keltiradi, kamol topmaganlarni kamolga yetkazadi va muvozanatda bo'lganlarning muvozanatini saqlaydi..." yoki bolani juda yoshligidan boshlab musiqiy hissiyotini tarbiyalash muhim – bu esa uning ruhiy holatini mustahkamlaydi", degan ilg'or g'oyalarni ilgari surgan.

Buyuk qomusiy olim Abu Ali ibn Sino esa insonni ma'naviy yetuk, jismoniy baquvvat va har tomonlama barkamol bo'lishligi uchun musiqa idroki hamda badantarbiyaning ahamiyatini ta'kidlab o'tgan. U o'zining musiqaga doir nazariy g'oyalarini tovushning fizik xususiyatlaridan kelib chiqib yaratsada, musiqani faqat tajribaning o'ziga bog'lab qo'ymaydi, balki uni fan va ilmiy tafakkur yordamida rivojlantirishga da'vat etadi, hamda musiqaning ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyatiga katta baho beradi. Tarbiya xususida to'xtalib, - "bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak. Biri, bolani asta-sekin tebratish, ikkinchisi, uni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan musiqa vositasida allalashdir. Shu ikkisini qabl qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badan tarbiyaga va ruhi bilan musiqaga bo'lgan iste'dodi hosil qilinadi, birinchisi jismiga, ikkinchisi esa qalbga mansubdir", deb yozadi alloma.

Musiqa tinglash, uni idrok etish natijasida insonda turli ruhiy o'zgarishlar ro'y beradi. Abdurahmon Jomiy musiqa tinglovchilarda turli kayfiyat, ruhiy hollarni uyg'ota olish imkoniyatlarini alohida qayd etib, ohanglar ta'sir kuchini quyidagicha ifoda etgan:

shijoat va jasurlik uyg'otuvchi ohanglar;

xursandchilik hamda quvonch baxsh etuvchi ohanglar;

qayg'u va mung uyg'otuvchi ohanglar;

g'am, mayuslik aralashgan shodlik hamda zavq uyg'otuvchi ohanglar.

Musiqani idrok etish, uning ruhiyatiga ta'sirini ifodalash Alisher Navoiyning musiqiy merosida ham alohida o'rin egallaydi. Hazrat Alisher Navoiy musiqani inson ruhiyatiga ta'sir etuvchi omil ekanligini yuksak baholagan. Kishi musiqani idrok etar ekan "ko'ngil xush ohangdan quvvat, ruh esa xush ovozdin ozuqa oladi" – deb ta'riflagan.

Xullas, Sharq mutafakkirlarining ijodiy merosida yosh avlod musiqa tarbiyasi, idrok etish qobiliyatlarini rivojlantirishga doir ilg'or g'oyalarni ko'plab uchratish mumkin.

Asosiy qism. Davrlar o'tishi bilan bu fikr-g'oyalar, boy tajribalar ta'lim-tarbiya jarayoniga tadbiq etilib, musiqa tinglash, uni idrok etish muammolari musiqashunos, pedagog-olimlarning tadqiqotlarida o'z aksini topdi.

Musiqiy savodxonlik fani darslarida musiqa tinglash, uni idrok etish yetakchi faoliyat turi sifatida muhim rol o'ynaydi va u musiqa madaniyatini tarbiyalashning asosiy omili bo'lib xizmat qiladi. Musiqa tinglash, uni idrok etish ikki holatda amalga oshiriladi. Birinchi holatda ma'lum bir asar tinglanib, idrok etiladi va uning badiiy tavsiflari dars mavzuiga doir oddiy musiqiy-pedagogik tahlil qilinadi. Idrok etish orqali asarni tushunish uning musiqiy xususiyatlari (janri, tuzilishi, ifoda vositalari, ijrochiligi) hamda badiiy mazmuni haqida ma'lum bilimlarga ega bo'linadi. Ikkinchi holatda musiqa asarlari avval tinglanib (idrok etilib), so'ng u yoki bu faoliyati ko'proq qo'llash orqali mustahkamlanadi. Uning badiiy mazmuni xususiyatlari amaliy faoliyatda ifodalanadi. Masalan, o'rganiladigan asar avval o'qituvchi ijrosida yoki texnik vositalar orqali bir yoki ikki marta tinglanadi, so'ng asar xususiyati haqida suhbat uyushtiriladi.

Ko'pincha asar qator faoliyatlar – tinglash, kuylash, raqs harakatlari uyg'unligida o'rganiladi. Bunday mashg'ulot usuli asarni puxta idrok etish va ayni kompleks (yaxlit) malakalarning rivojlanishi uchun imkon yaratadi. Musiqiy savodxonlikdarsida barcha faoliyatlar muayyan mavzu zahirida o'zaro bog'lanadi, natijada darsning mantiqan yaxlitligi amalga oshiriladi.

Shuni alohida e'tiborga olmoq joizki, musiqa idroki va musiqa savodi faoliyatlari o'zaro uzviy bog'lanish bilan qolgan barcha faoliyatlar amaliyotda yetakchilik qiladi. Zero, tinglash va bu faoliyat uchun tanlangan o'quv materiallari ta'lim mazmunini tashkil etadi. Ularni tinglash va kuylash faoliyatlari jarayonida o'rganish bilan birga, cholg'uchilik, musiqali harakatlar hamda ijodkorlik faoliyatlari ham har tomonlama o'zlashtiriladi, musiqiy tavsiflarni ushbu faoliyatlar vositasida ifodalash imkoniyatlari ham yaratiladi. Shunisi muhimki, musiqa tinglash jarayonida o'quvchilar yakkanavoz va jo'rovozlikni ajrata bilish, ansambl ham orkestr ijrosini farqlay olishi, sozlar, ular tusini ajrata olish, musiqiy did va idrokni rivojlantirish nazarda tutiladi. O'zbek, qardosh va jahon xalqlari bastakorlari asarlarida namunalar tinglash faoliyati amalga oshiriladi.

Musiqiy savodxonlikdarsida barcha faoliyatlar muayyan mavzu zahirida o'zaro bog'lanadi. Shunisi ahamiyatliki, darsning mantiqan bir butunligi vujudga keladi. Musiqa tinglash darsning boshidan oxirigacha amalga oshiriladi. Agar bolalar musiqa sadolari asosida sinfga kirsalar, demak ular darsni musiqani idrok etish bilan boshlaydilar.

Qo'shiq aytisalar, uni avval eshitib, idrok etib, so'ng o'rganib jamoa bo'lib kuylaydilar.

Raqs tushganda esa musiqani tinglab turib, uning badiiy ifodasini raqs harakatlari bilan tasvirlaydilar.

Darsning musiqa tinglash faoliyatida muayyan asarni o'qituvchi ijrosida yoki texnik vositalar yordamida diqqat-e'tibor bilan tinglanadi va uni badiiy jihatdan tugal idrok etish nazarda tutiladi. Faqatgina musiqa tinglashgina o'quvchilarni chin ma'noda keng musiqa olamiga olib kirish mumkin. Chunki qo'shiq kuylalaganda ular faqat o'z ovozlari imkoniyatlari darajasida faoliyat ko'rsatishadi. Musiqa tinglashga doir asarlar turli janrga xos xilma-xil bo'lmog'i maqsadga muvofiqdir. Shu boisdan dasturga o'zbek xalq musiqasi hamda o'zbek kompozitorlari yaratgan asarlar qatorida ayrim rus va G'arb klassik kompozitorlarning asarlari kiritilgan. Musiqa darslarida asarlarni tinglashga doir maxsus fonoxrestomatiya bo'lmaganligi sababli o'qituvchi mavjud asarlardan magnit lentasiga yozib olingan musiqalardan va shaxsiy ijrochilik repertuaridan keng foydalanishiga to'g'ri keladi.

O'quvchilar turli janrlardagi musiqa asarlarini idrok etishi barobaridan xilma-xil cholg'u asboblari, ularning sadolari, tovush temblari bilan ham tanishadilar. Ular asarni takror-takror eshitganlaridagina uni puxta o'zlashtirib, uzoq muddat esda saqlashlari mumkin. Ayniqsa, yirik janrli va mumtoz asarlarni tinglaganda uning yangi-yangi badiiy qirralari ochilib tinglovchini badiiy tafakkur etishga, asarga baho berishga undaydi. Shu sababli asar bir darsdagina emas, balki keyingi darslarda ham takror tinglanib turilmog'i maqsadga muvofiqdir. Asar bilan tanishish jarayonida u haqda o'qituvchining qisqa, ammo qiziqarli va obrazli kirish so'zi, asar janri, tuzilishi, mazmuni, ifoda vositalari haqida ma'lumotlar berishi muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, asarning badiiy obrazlari haqidagi qiziqarli suhbatlar ham tinglovchi-o'quvchilarda juda katta ma'naviy ozuqa beradi.

Ma'lumki, badiiy tarbiya, shu jumladan musiqa tarbiyasi-nafosat tarbiyasining ajralmas bir qismi hisoblanadi. Musiqa – barcha san'atlar singari kishilarga voqelikdagi turli-tuman hodisalarni badiiy obrazlar vositasida bayon etadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida musiqiy savodxonlikdarsini asosiy vazifasi o'quvchilarni o'z Vataniga, xalqiga sadoqatli bo'lish ruhida tarbiyalash, ularga yuksak axloqiy-estetik hissiyotni oshirish, yoshlarni san'atga bo'lgan qobiliyatini va muhabbatini o'stirishdan iborat. Ma'lumki, musiqa darsi – keng ma'nodagi san'at darsidir. Musiqiy tarbiya har bir boladagi musiqiy qobiliyatni rivojlantirishga, har tomonlama barkamol bo'lib o'sishiga katta yordam beradi. Bunda "jamoaviy aytim" faoliyatining imkoniyatlarini alohida e'tirof etish o'rinli.

Maktabda musiqiy savodxonlikfani o'qituvchisining asosiy maqsadi bolalarni musiqa san'atiga qiziqtirish, ularni musiqiy iste'dodini rivojlantirish va ma'naviy madaniyatni shakllantirib borishdan iborat ekan, bunda milliy musiqa merosimiz va umumbashariy musiqa boyliklarining ahamiyati katta.

O'quvchilarni faqat musiqani amaliy jarayonidagina emas, balki nazariy asos va maxsus ta'lim yo'nalishiga asoslangan holda musiqa san'atiga o'rgatish lozim. Mana shu sabablarga ko'ra, eng tushunarli, ommaviy va chuqur hissiy ta'sir kuchiga ega bo'lgan jamoaviy qo'shiqlar maktabda bolalar musiqa tarbiyasining omili hisoblanadi. O'quvchilar faqatgina musiqa savodxonligini egallash bilan chegaralanib qolmasdan, balki o'qituvchi ijrosida musiqa asarlarini tinglaydilar, uni idrok etadilar. O'quvchilarga musiqa san'ati asoslarini tushuntirish, musiqaviy bilim saviyasini, dunyoqarashini kengaytiradi. Shuni ham ta'kidlab o'tish o'rinli, bolalarda musiqa ijrochiligiga nisbatan uning idrok qilish imkoniyatlari ancha kengdir. Buni albatta hisobga olib, musiqiy faoliyatlarni tashkil etish kerak,

Asarlarni tinglash faoliyatini amalga oshirib borish, o'quvchilar idrokini takomillashtiradi, darsning mazmunli, qiziqarli hamda hayajonli o'tishini ta'minlaydi. Musiqa asarlari mazmun-mohiyatini chuqur egallashi, tushunishi uchun o'quvchilardan musiqiy savodxonlikka ega bo'lishni talab etiladi. Maktabda o'tiladigan musiqiy savodxonlikdarsi esa bolalarga dastlabki tayyorgarlik malakalarini beradi, xolos. Musiqiy savodxonlik mashg'ulotlari jarayonida ijro etiladigan asarlar tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lmog'i, ularning mazmuni va badiiyligi yuksak darajada bo'lishi kerak. O'quvchilarda musiqa madaniyatini tarbiyalash faqatgina dars davomida emas, balki sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy muassasalarda ham davom ettiriladi, albatta.

Tanlangan musiqa asari bolalarning yosh xususiyatiga, idrok etish imkoniyati, musiqiy ehtiyojiga mos bo'lishi muhimdir. Tajribada shu narsa kuzatiladiki, ayrim musiqa fani o'qituvchilari asarlar tanlaganda yuqorida bayon etgan talablarni nazardan chetda qoldirishadi. Natijada ular o'rgatadigan asarlar hamisha ham o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlarini qondira olmaydi. Dars va sinfdan tashqari mashg'ulotlar zerikarli bo'ladi. Shu bois tanlanadigan asarlar bolalarning yoshiga mo'ljallangan bo'lib ularning tushunchasi va ichki dunyosiga yaqin bo'lmog'ini ta'minlash lozim. O'quvchi-yoshlarni tabiati, fe'l-atvori turlicha, bolalar quvnoq va qayg'uli musiqani ham tantanavor ko'tarinki ruh hamda hajviy musiqalarni ham qiziqib eshitadilar. Har o'quv yili davomida eshittiriladigan musiqaviy asarlar ham shakl, ham mazmun jihatidan murakkablashib borilishi kerak.

O'quvchilar birinchi va ikkinchi sinflarda asosan bolalar uchun yozilgan musiqa asarlarini eshitadilar va o'zlari o'qituvchi yordamida ijro etadilar.

Uchinchi sinfdan boshlab maktab o'quv dasturiga o'zbek xalq qo'shiqlaridan tashqari bastakorlarning ashlalari shuningdek, kichik hajmli mumtoz asarlari va keng tarqalgan ommaviy asarlar kiritiladi. Shu asarlardan tashqari o'rta maktab musiqa o'qituvchilarining o'zlari ham o'quvchilarning yoshi va qobiliyatiga mos musiqiy asarni tanlash imkoniyatiga egadirlar.

O'quvchilarning musiqaga qiziqishi va havasini uyg'otish uchun ular eshitayotgan musiqa asallarini e'tibor bilan o'zlashtirishi katta ahamiyatga egadir.

Shuning uchun ham pala-partish ijro etilgan asarlar bolalarda bekorchilik hissini uyg'otadi va aksincha, badiiy jihatdan mukammal ijro etilgan asarlar esa ularda chuquir badiiy taassurot qoldiradi. Ayniqsa, sinfda o'qituvchi tomonidan yoki musiqaga havas qo'ygan ijrochi-o'quvchi tomonidan ijro etiladigan asarlar hayajon bilan qabul qilinadi. Musiqa asarlarni eshitishdan oldin sinfda tinchlik bo'lishini ta'minlash lozim. Musiqani jimlik bilan, madaniyatli tarzda tinglashga o'rganish yoshlikdan boshlanadi va ulg'ayganda yuksak madaniyatga ega shaxsni tarbiyalashga katta yordam beradi.

O'qituvchi musiqa asarini eshittirishdan oldin bolalar bilan shu mavzuda qisqa suhbat o'tkazadi. Bu suhbatda asarning mazmuni va xarakteri, shu bilan birga asarning mualliflari haqida ma'lumot beradi. Zero "takrorlash – bilimning onasi", - deydi donolarimiz. Asarni mukammal o'zlashtirish uchun vaqt-vaqti bilan takrorlab turish ham foydadan holi bo'lmaydi.

Bolalar musiqa asarini qanchalik diqqat-e'tibor bilan tinglasalar, uni mazmun-mohiyatini shunchalik ko'p tushunadilar, biladilar, mazkur musiqa asariga bo'lgan muhabbatlari oshib boradi va asarni qiziqib eshitadigan bo'lalilar.

Darslarga tinglanishi lozim bo'lgan musiqa asarining ko'pchiligini o'quv yilining birinchi yarmiga mo'ljallash kerak.

Musiqa asarlari maxsus jihozlangan sinflarda o'tkazilsa, samarali natijalar berishi mumkin. Maxsus jihozlangan xonada cholg'u asboblari (pianino, rubob, doyra, akkordion, afg'on rubobi) musiqa savodiga doir ko'rgazmali qurillar, kompozitorlar rasmi, doskada chizilgan nota yo'li, magnitafon, plastinkalar disk va hokazolar bo'lishi kerak. Maxsus jihozlangan sinf bo'lmagan taqdirda musiqa mashg'ulotlari oddiy sinflarda ham o'tkazilaveradi. Eng muhimi musiqa tinglash faoliyati, uni idrok etish jarayoni qanday sharoitda amalga oshirilmasin, baribir o'quvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va imkoniyatlari hisobga olingan holdagi jarayonda uyushtirishi talab etiladi.

Musiqani idrok etishda o'quvchi-yoshlarning psixologik, pedagogik va fiziologik xususiyatlarining inobatga olinish darajasi muhim o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimiz mard va oliy janob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent. "O'zbekiston" – 2017 yil.
2. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon demokratik o'zbekiston davlatini tirgalikda barpo etamiz. Toshkent "O'zbekiston" – 2016 yil.
3. Yo'ldosheva S.X. o'zbekistonda musiqa tarbiyasi va ta'limining rivojlanishi. Toshkent – 1985 yil.
4. O'zbekiston respublikasi umumta'lim maktablarida musiqa ta'lim-tarbiyasi konsepsiyasi. "Ma'rifat" gazetasi 1992 yil 25 noyabr.
5. Hasanov A.Sh. Musiqa va tarbiya. Toshkent. 1993 yil
6. Do'stov S.D. Musiqani idrok etish malakalarini rivojlantirish usullari. Respublika ilmiy – amaliy konferensiya materiallari. Buxoro 2006 y. 2-kitob 56-58 betlar.
7. Do'stov S.D. Rubob darsligi. /Darslik/.Buxoro, "Durdona", 2020.

Ibragimv Mironshox Muxammadovich
Buxoro davlat universiteti,
Sport nazariyasi va uslubiyati kafedrası dotsenti.

TALABA BOKSCHILARNING MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba bokschilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini (MJT) rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari, zamonaviy mashg'ulot usullari va ularning samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida taklif etilgan interval va plyometrik mashqlar majmuasining sportchilarning portlovchi kuchi, maxsus chidamliligi va reaksiya tezligiga ta'siri eksperimental o'rganilgan.

Kalit so'zlar: boks, talaba-sportchi, maxsus jismoniy tayyorgarlik, chidamlilik, kuch-tezkorlik, o'quv-mashg'ulot jarayoni.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности развития специальной физической подготовки (СФП) студентов-боксеров, обучающихся в высших учебных заведениях, современные методы тренировок и вопросы повышения их эффективности. В ходе исследования экспериментально изучено влияние предложенного комплекса интервальных и плиометрических упражнений на взрывную силу, специальную выносливость и скорость реакции спортсменов.

Ключевые слова: Бокс, студент-спортсмен, специальная физическая подготовка, выносливость, скоростно-силовые качества, учебно-тренировочный процесс.

Abstract. This article analyzes the specific characteristics, modern training methods, and issues of increasing the efficiency of developing special physical training (SPT) of student boxers studying in higher education institutions. During the research, the impact of the proposed complex of interval and plyometric exercises on the explosive power, special endurance, and reaction speed of athletes was experimentally studied.

Key words: boxing, student-athlete, special physical training, endurance, explosive power, training process.

Kirish. Bugungi kunda O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, xususan, boks sport turini yangi bosqichga olib chiqish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Milliy boks maktabimizning xalqaro maydonlarda, xususan, Olimpiada va Jahon chempionatlarida erishayotgan ulkan yutuqlari yosh avlod, ayniqsa, oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida ushbu sportga bo'lgan qiziqishni keskin oshirdi. Oliy ta'lim tizimida sport klublarining tashkil etilishi va talabalar o'rtasida muntazam ravishda "Universiada" hamda boks bo'yicha talabalar chempionatlarining o'tkazilishi seleksiya ishlari uchun mustahkam poydevor yaratmoqda. Biroq, musobaqalar darajasining ko'tarilishi va raqobatning kuchayishi talaba bokschilarning tayyorgarlik tizimini tubdan isloh qilishni va ilmiy asoslangan metodikalarni joriy etishni taqozo etmoqda.

Talaba-sportchilar faoliyatidagi eng asosiy ziddiyat va muammo - bu o'quv jarayonining murakkabligi va yuqori intensivlikdagi sport mashg'ulotlarini bir vaqtning o'zida, samarali olib borish zaruriyatidir. Talaba kunning katta qismini nazariy va amaliy darslarda o'tkazadi, bu esa uning jismoniy tiklanish (recovery) jarayoniga va mashg'ulotlar uchun ajratiladigan vaqt miqdoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Professional sportchilardan farqli o'laroq, talaba bokschilarda kunlik rejimning tig'izligi sababli an'anaviy, ko'p soatli va hajmli mashg'ulotlarni bajarish imkoniyati cheklangan. Shu sababli, sport amaliyotida vaqtni maksimal darajada tejaydigan, ammo organizmning funksional imkoniyatlarini eng yuqori nuqtaga olib chiqadigan maxsus jismoniy tayyorgarlik (MJT) metodikasini ishlab chiqish bugungi kunning eng dolzarb masalasidir.

Boks - bu nafaqat jismoniy kuch, balki yuqori darajadagi asab-mushak koordinatsiyasi, tezkor qaror qabul qilish va ekstremal charchoq holatida ham aniq texnik harakatlarni bajarishni

talab qiladigan murakkab sport turidir. Talaba boksining MJT tizimi uning o'quv faoliyati bilan sinxronlashgan bo'lishi shart. Bu yerda asosiy e'tibor "miqdor"ga emas, balki "sifat"ga, ya'ni mashg'ulotlarning boks spetsifikatsiyasiga qanchalik yaqinligiga qaratilishi lozim. Zamonaviy yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, talaba bokschilar uchun anaerob quvvatni oshiruvchi qisqa va o'ta yuqori intensivlikdagi mashqlar (HIIT), portlovchi kuchni rivojlantiruvchi plyometrik metodlar va vaziyatli simulyatsiya mashqlari eng maqbul yechim hisoblanadi.

Bundan tashqari, talaba bokschilar tayyorgarligini takomillashtirishda sport gigiyenasi, to'g'ri ovqatlanish va aqliy faoliyat bilan jismoniy zo'rqi o'rtasidagi muvozanatni saqlash ilmiy jihatdan asoslanishi kerak. Agar mashg'ulotlar tizimi talabaning intellektual salohiyati va jismoniy imkoniyatlarini inobatga olgan holda optimallashtirilsa, bu nafaqat sport natijalarining o'sishiga, balki jamiyat uchun jismonan sog'lom va ma'nan yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlanishiga xizmat qiladi. Zero, talabalar boksida islohotlar - bu professional boksning ertangi kungi zaxirasini shakllantirish demakdir.

Asosiy qismi. Talaba bokschilar (asosan 18–22 yosh) organizmning biologik rivojlanishi yakunlanayotgan va funksional imkoniyatlar cho'qqisiga chiqayotgan davrni boshdan kechiradilar. Biroq, ularning sport faoliyati kognitiv yuklamalar (o'qish, imtihonlar, aqliy mehnat) bilan murakkablashadi. Boksda MJTni takomillashtirishda nafaqat mushak tizimini, balki markaziy asab tizimining (MAT) labilligini, ya'ni qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining tezkor almashinuvini inobatga olish zarur.

Talaba-sportchilarda charchoq ikki yo'nalishda to'planadi:

Aqliy toliqish: Akademik darslar natijasida diqqatning pasayishi.

Jismoniy toliqish: Intensiv mashg'ulotlar natijasida glikogen zahiralarning kamayishi. Shu sababli, asosiy qismdagi metodologiya ushbu ikki omilni muvozanatlashga, ya'ni mashg'ulot hajmini (volume) kamaytirib, intensivlikni (intensity) oshirishga qaratiladi.

Maxsus jismoniy tayyorgarlikning (MJT) tarkibiy elementlari

Boksda MJT umumiy jismoniy tayyorgarlikdan (UJT) o'zining yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Takomillashtirish jarayoni quyidagi to'rtta ustuvor yo'nalishni qamrab olishi lozim:

A. Portlovchi kuch va tezkorlik (Explosive Power): Boksining zarbasi kuchi uning mushak massasiga emas, balki impuls berish tezligiga bog'liq. Talaba bokschilar uchun og'ir yuklamalar (shtanga) o'rniga, o'z tana vazni yoki kichik og'irliklar bilan bajariladigan plyometrik mashqlar tavsiya etiladi. Masalan, medbolni (to'ldirma to'p) devorga maksimal kuch bilan otish yoki "burpi" mashqini boks elementlari bilan birga bajarish mushak tolalari qisqarish tezligini 15–18% ga oshiradi.

B. Maxsus chidamlilik (Anaerob-glikolitik qobiliyat): Boks jangi 3 daqiqalik 3 ta raunddan iborat bo'lib, bu vaqt ichida energiya asosan anaerob rejimda sarflanadi. Talaba bokschilar uchun kross yugurishdan ko'ra, "fartlek" (o'zgaruvchan sur'atdagi yugurish) va 800 metrli interval sprintlar samaraliroqdir. Bu yurak-qon tomir tizimini jangning yuqori tempiga moslashtiradi.

Mashg'ulot jarayonini optimallashtirishning innovatsion usullari

Maqolaning ushbu qismida biz talaba-bokschilar uchun "Blokli davriylashtirish" modelini taklif etamiz. Ushbu model o'quv semestri davomida yuklamalarni quyidagicha taqsimlashni nazarda tutadi:

Akumulyatsiya bloki (To'plash): O'quv yili boshida asosiy e'tibor bazaviy chidamlilikka qaratiladi.

Transmissiya bloki (O'tkazish): Imtihonlar oralig'ida yoki musobaqa oldidan MJTning ulushi 70% gacha oshiriladi. Bu davrda "stansiyali mashg'ulot" uslubidan keng foydalaniladi:

1-stansiya: Gidravlik qopda seriyali zarbalar (30 sek).

2-stansiya: Rezina amortizator bilan harakatlanish (30 sek).

3-stansiya: Tennis to'pi bilan koordinatsion mashqlar (30 sek).

Realizatsiya bloki (Amalga oshirish): Musobaqa haftasida yuklama kamaytirilib, reaksiya tezligi va psixologik tayyorgarlikka urg'u beriladi.

Kognitiv yuklama va MJT integratsiyasi

Oliy ta'lim tizimidagi bokschilarning yana bir xususiyati - ularning taktik tafakkuri. MJT mashqlariga kognitiv topshiriqlarni kiritish (masalan, charchoq fonida vizual signallarga qarab turli rangdagi qoplarga zarba berish) sportchining ringdagi intellektual salohiyatini oshiradi. Bu metodika talabaning ham o'qishdagi, ham sportdagi ish qobiliyatini sinxron ravishda yaxshilaydi.

Texnik vositalardan foydalanish

Hozirgi zamon boksida MJTni nazorat qilish uchun akselerometrlar va zarba datchiklaridan foydalanish talab etiladi. Talaba bokschilar o'z ko'rsatkichlarini (zarba kuchi, tezligi va soni) mobil ilovalar orqali kuzatib borishlari, ularda o'z-o'zini tahlil qilish (self-monitoring) ko'nikmasini shakllantiradi. Bu esa mustaqil mashg'ulotlar sifatini oshiruvchi muhim omildir.

Tadqiqotning eksperimental qismi.

Tadqiqotning tashkil etilishi va metodikasi

Talaba bokschilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini (MJT) takomillashtirishga qaratilgan tadqiqot ishlari Oliy ta'lim muassasasining sport majmuasi bazasida o'tkazildi. Tadqiqotda boks seksiyasiga qatnovchi 24 nafar talaba-sportchi ishtirok etdi. Tadqiqotning xolisligini ta'minlash maqsadida ishtirokchilar ikki guruhga ajratildi:

Nazorat guruhi (NG, n=12): Ushbu guruh mashg'ulotlarni amaldagi namunaviy o'quv dasturi asosida, ya'ni an'anaviy boks metodikasi bo'yicha olib bordi.

Tajriba guruhi (TG, n=12): Ushbu guruh uchun biz tomondan ishlab chiqilgan, o'quv va mashg'ulot vaqtini optimallashtirishga qaratilgan "Intensiv-interval MJT" dasturi joriy etildi.

Tajriba guruhida haftasiga 3 marta MJTga yo'naltirilgan 90 daqiqalik mashg'ulotlar o'tkazildi, shundan 45 daqiqasi bevosita maxsus jismoniy sifatlarni (tezkorlik, portlovchi kuch, maxsus chidamlilik) rivojlantirishga ajratildi.

Tajriba guruhida qo'llanilgan mashqlar majmuasi

Tajriba guruhi talabalari uchun o'quv jarayonidagi toliqishni hisobga olgan holda, asab tizimini ortiqcha zo'riqtirmaydigan, ammo ish qobiliyatini oshiruvchi quyidagi metodik bloklar qo'llanildi:

Pliometrik blok: To'siqlar ustidan sakrash (40-50 sm) va yerga tushgan zahoti "portlovchi" tarzda qopga 4-6 talik zarbalar seriyasini yo'llash.

Interval blok: 20 soniya maksimal intensivlikda "soya boksi" (gantellar bilan) va 10 soniya faol dam olish. Bu sikl 8 marta takrorlandi.

Vaziyatli blok: Charchoq fonida (yurak urishi 170-180 ur/daqiqa bo'lganda) murabbiy ko'rsatgan nishonlarga aniq va tezkor zarba berish orqali koordinatsiyani nazorat qilish.

Natijalar va ularni muhokama qilish. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar talaba bokschilarning maxsus jismoniy tayyorgarligi (MJT) ko'rsatkichlari dinamikasida ijobiy o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatdi. Olingan natijalar matematik-statistika usullari yordamida qayta ishlandi va qiyosiy tahlil qilindi.

1. Maxsus tezkorlik va portlovchi kuch tahlili

Eksperiment yakunida tajriba guruhi (TG) va nazorat guruhi (NG) o'rtasida eng sezilarli farq 15 soniya davomida berilgan zarbalar soni testida aniqlandi.

TG ko'rsatkichi o'rtacha 84.8 tani tashkil etdi (o'sish 17.1%).

NG ko'rsatkichi esa 72.4 tadan oshmadi (o'sish 6.2%).

Muhokama: Ushbu natija TGda qo'llanilgan qisqa vaqtli, ammo maksimal quvvatli interval mashqlarning natijasidir. Ma'lumki, boksda 15 soniyalik "shurm" (shturm) paytida organizm asosan alaktat energiya tizimiga tayanadi. Biz taklif etgan plyometrik mashqlar (portlovchi harakatlar) mushak tolalari orasidagi sinxronizatsiyani yaxshilagan, bu esa zarba chastotasining oshishiga olib kelgan.

2. Maxsus chidamlilik ko'rsatkichlari

3 daqiqalik "Soya boksi" testi natijalari TGda chidamlilik darajasi NGga qaraganda 24.9% ga yuqori ekanligini ko'rsatdi.

TG sportchilari 3-daqiqaning oxiriga kelib ham zarba berish intensivligini pasaytirmaganliklari kuzatildi.

NGda esa 2-daqiqadan so'ng zarbalar soni va aniqligi keskin kamayishi (toliqish fonida) qayd etildi.

Muhokama. Bu holatni TG mashg'ulotlariga kiritilgan "Tabata" va "Circuit training" (aylanma mashg'ulot) uslublari bilan izohlash mumkin. Ushbu metodika organizmning laktat (sut kislotasi) to'planishiga bo'lgan chidamliligini oshiradi. Talaba bokschilar uchun bu juda muhim, chunki aqliy charchoq fonida jismoniy chidamlilikning yuqori bo'lishi jang taqdirini hal qiluvchi omildir.

3. Harakat koordinatsiyasi va reaksiya tezligi

Murakkab reaksiya vaqti TGda 245.2 ms gacha qisqardi (yaxshilandi), NGda esa bu ko'rsatkich 280.5 ms atrofida qoldi.

Muhokama: Bokschi nafaqat kuchli, balki tezkor qaror qabul qiluvchi bo'lishi lozim. Mashg'ulotlarda qo'llanilgan kognitiv topshiriqli MJT mashqlari (vizual signallarga qarab reaksiya berish) sportchilarning diqqat markazini va periferik ko'rish qobiliyatini o'stirdi. Bu natijalar talaba-sportchilarning ham sportda, ham o'quv jarayonida operativ fikrlash qobiliyati oshganidan dalolat beradi.

4. Umumlashgan tahlil

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy tayyorgarlik tizimi (NG) umumiy rivojlanishni ta'minlasa-da, talaba bokschilarning maxsus imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqara olmaydi. Biz taklif etgan metodika (TG) esa vaqt tanqisligi sharoitida organizmni ekstremal yuklamalarga moslashtirishning samarali yo'li ekanligini isbotladi.

Xulosa. Talaba bokschilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini (MJT) takomillashtirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar va eksperimental natijalar quyidagi umumiy xulosalarni chiqarishga asos bo'ladi. Birinchidan, talaba-sportchilar faoliyatida akademik yuklama va sport mashg'ulotlari o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf etish uchun an'anaviy hajmli mashqlardan voz kechib, vaqtni tejaydigan intensiv-interval (HIIT) va plyometrik metodikaga o'tish zarurligi aniqlandi. Ushbu yondashuv talabaning aqliy faoliyatini jismoniy zo'riqish bilan samarali uyg'unlashtirish imkonini beradi.

Tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatdiki, taklif etilgan metodika nazorat guruhiga nisbatan tajriba guruhida portlovchi kuchni 17,1% ga va maxsus chidamlilikni 24,9% ga oshirishga xizmat qildi. Bu natijalar boksda jang taqdirini hal qiluvchi oxirgi raundlardagi ish qobiliyatini saqlab qolishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuningdek, MJT mashqlariga kognitiv topshiriqlarning kiritilishi reaksiya tezligini 12,6% ga yaxshiladi, bu esa talabalarning nafaqat sportda, balki ta'lim jarayonida ham tezkor va aniq qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirdi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, ishlab chiqilgan maxsus jismoniy tayyorgarlik tizimi oliy ta'lim muassasalarining sport seksiyalari uchun eng maqbul model hisoblanadi. Ushbu metodikani amaliyotga joriy etish talaba bokschilarning funksional imkoniyatlarini maksimal darajaga olib chiqish bilan birga, ularning milliy va xalqaro musobaqalardagi raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida" (yangi tahriri). – Toshkent, 2015-yil 4-sentyabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "O'zbekistonda boksni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". – Toshkent, 2021-yil.
3. Gaverdovskiy Y.K. Sport mashg'ulotlarining umumiy asoslari: Nazariya va metodika. – M.: Fizkultura i sport, 2018. – 280 b.
4. Klichko V.V. Maxsus jismoniy tayyorgarlik metodikasi (O'quv qo'llanma). – Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2015. – 192 b.
5. Matveev L.P. Sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 312 b.

Berdikulova Charos Alikulovna

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti 2-bosqich magistranti
charosberdikulova@gmail.com

**BOSHLANG'ICH SINF NUTQIDA NUQSONI BO'LGAN O'QUVCHILARNING
NUTQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA TA'LIMY
TAJIRIBA-SINOV ISHLARINI TASHKIL ETISH METODIKASI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinfda ta'lim olayotgan, nutqida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan ta'limiy tajriba-sinov ishlarini tashkil etish metodikasi yoritilgan. Maqolada muammoning dolzarbligi, nazariy-metodik asoslari, tajriba-sinov dizayni, baholash mezonlari, rivojlantiruvchi mashg'ulotlar mazmuni hamda ularning samaradorligi tahlil qilingan. Maqolada maktab sharoitida tajriba-sinov ishlarini bosqichma-bosqich rejalashtirish, amalga oshirish va monitoring qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: nutqiy kompetensiya, nutq nuqsoni, boshlang'ich ta'lim, tajriba-sinov, logopedik yondashuv, kommunikativ rivojlantirish, bog'lanishli nutq, inklyuziv ta'lim.

Аннотация. В данной статье рассматривается методология организации учебно-экспериментальной работы, направленной на развитие речевых компетенций учащихся начальной школы с нарушениями речи. Анализируются актуальность проблемы, теоретические и методологические основы, экспериментальный дизайн, критерии оценки, содержание развивающих мероприятий и их эффективность. Приводятся практические рекомендации по поэтапному планированию, реализации и мониторингу экспериментальной работы в школьной среде.

Ключевые слова: Речевая компетентность, нарушения речи, начальное образование, экспериментальное тестирование, логопедический подход, коммуникативное развитие, связная речь, инклюзивное образование.

Abstract. This article examines the methodology for organizing educational and experimental work aimed at developing the speech competencies of elementary school students with speech impairments. It analyzes the relevance of the problem, the theoretical and methodological foundations, the experimental design, the evaluation criteria, the content of the developmental activities, and their effectiveness. Practical recommendations for the step-by-step planning, implementation, and monitoring of the experimental work in the school environment are provided.

Key words: speech competence, speech disorders, primary education, experimental testing, speech therapy approach, communicative development, coherent speech, inclusive education.

Kirish. Boshlang'ich ta'lim bosqichida bolaning nutqiy rivojlanishi uning keyingi ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatini, ijtimoiy moslashuvini va bilish faoliyatini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarda o'qish, yozish, tinglash, tushunish va og'zaki fikr bildirish bilan bog'liq qiyinchiliklar erta aniqlanmasa, bu holat ularning umumiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [1; 3].

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berish masalasi bugungi kunda nafaqat tibbiy yoki logopedik, balki ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida ham e'tirof etilmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida barcha ta'lim oluvchilar uchun teng imkoniyat yaratish, ularning individual ehtiyojlarini hisobga olish muhim vazifa sifatida belgilangan [1]. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlar ham korreksion-rivojlantiruvchi ishlarning ilmiy asosda tashkil qilinishini talab etadi [2; 3].

Nutqiy kompetensiya bolaning nafaqat to'g'ri talaffuz qilishi, balki lug'atdan o'rinli foydalanishi, grammatik jihatdan to'g'ri gap tuzishi, bog'lanishli fikr bayon qila olishi va muloqot vaziyatida nutqdan maqsadli foydalanishini ham o'z ichiga oladi [4;5]. Pseudobulbar dizartriya

esa artikulyatsion apparat harakatchanligining cheklanishi, nutqning motor tomonidagi o'zgarishlar, ayrim tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish, nutq sur'ati va ravonligining buzilishi kabi holatlar uchraydi. Shu sababli bunday bolalarda nutqiy kompetensiyani rivojlantirish masalasi murakkab va ko'p omilli yondashuvni talab qiladi [4; 7].

Mamlakatimiz va xorijiy olimlar tomonidan nutq nuqsonlari bo'lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ishlarining nazariy va amaliy jihatlarini keng o'rganilgan. Xususan, L.R. Muminova maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq rivojlanmaganligini bartaraf etishga qaratilgan korreksion-pedagogik ishlarining nazariy asoslarini ishlab chiqqan [7]. M.Yu. Ayupova esa katta maktabgacha yoshdagi bolalarda fonetik-fonematik kamchiliklarni, xususan o'zbek tili materiali asosida bartaraf etish masalalarini tadqiq etgan [8]. Mazkur ilmiy qarashlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shu bois ushbu maqolaning maqsadi - psevдобulbar dizartriyaning yengil darajasiga ega boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha ta'limiy tajriba-sinov ishlarini tashkil etish metodikasini yoritish, uning bosqichlarini tavsiflash va samaradorligini ko'rsatishdan iborat.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot Toshkent shahar Uchtepa tumani 109-sonli hamda Chilonzor tumani 163-sonli umumiy o'rta ta'lim maktablarida olib borildi. Ta'limiy tajriba-sinov ishlarida 40 nafar 1-sinf, psevдобulbar dizartriyaning yengil darajasiga ega o'quvchilar ishtirok etdi. Ishtirokchilar tanlovida logopedik xulosa, bolalarning yosh xususiyatlari, nutqiy rivojlanish darajasi hamda maktab sharoitida kuzatilgan individual ko'rsatkichlari hisobga olindi.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimlilik, izchillik, individuallashtirish, differensial yondashuv, korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim va kompleks diagnostika tamoyillari tashkil etdi [2; 3]. Bunda bolani faqat alohida nutq nuqsoni kesimida emas, balki uning umumiy rivojlanishi, harakat faolligi, muloqotga kirishish imkoniyati va ta'lim faoliyatidagi ishtiroki bilan birgalikda o'rganish maqsadga muvofiq deb topildi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

logopedlar va ota-onalar bilan suhbat;

bolalarning hujjatlarini o'rganish;

nutqning barcha komponentlarini tekshirish;

artikulyatsion hamda umumiy harakat faolligini baholash;

nutq xaritasini to'ldirish;

o'yin, tasviriy va o'qish faoliyatlarida kuzatuv o'tkazish;

natijalarni miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilish.

Ta'limiy tajriba-sinov ishlari quyidagi 3 bosqichda olib borildi.

1-bosqich – logopedlar va ota-onalar bilan suhbat.

Mazkur bosqichda logopedlar, ota-onalar bilan suhbat o'tkazildi. Suhbat davomida bolaning rivojlanish tarixi, ilk nutqiy rivojlanish jarayoni, mavjud qiyinchiliklarning paydo bo'lish davri, oiladagi nutqiy muhit, bolaning sog'lig'i va individual xususiyatlari aniqlandi. Shuningdek, bolalarning tibbiy, pedagogik va logopedik hujjatlari o'rganildi. Ushbu ma'lumotlar keyingi tekshiruv bosqichlarida olingan natijalarni to'g'ri talqin qilishga xizmat qildi.

2-bosqich – berilgan metodika asosida tekshiruv.

Ikkinchi bosqichda bolalar nutqining barcha komponentlari tekshirildi. Jumladan, tovush talaffuzi, fonematik eshituv, lug'at boyligi, grammatik qurilish, bog'lanishli nutq, dialogik va monologik nutq xususiyatlari o'rganildi. Shu bilan birga, harakat faolligi, artikulyatsion apparatning holati, nutqiy nafas va nutq motorikasi ham tekshirildi. Barcha natijalar maxsus nutq xaritasiga qayd qilindi. Nutq xaritasi diagnostik ko'rsatkichlarni tizimli tartibga solish va individual korreksion yo'nalishlarni belgilash uchun asosiy hujjat sifatida xizmat qildi.

3-bosqich – turli faoliyatlar jarayonida kuzatuv.

Uchinchi bosqichda bolalar ustidan turli faoliyatlar jarayonida kuzatuv olib borildi. Bunda:

o'yin faoliyatida – erkin nutq, tashabbuskorlik, o'zaro muloqot;

tasviriy faoliyatda – predmet va harakatlarni nomlash, tasvirni sharhlash;

o'qish faoliyatida – matnni tushunish, savollarga javob berish, mazmunni qayta bayon etish kabi ko'rsatkichlar kuzatildi. Ushbu kuzatuvlar rasmiy diagnostik tekshiruv bilan birga, bolaning tabiiy sharoitdagi nutqiy imkoniyatlarini aniqlashga yordam berdi.

Tadqiqotda nutqiy kompetensiya quyidagi mezonlar asosida baholandi:

fonetik-fonematik rivojlanish;

leksik rivojlanish;

grammatik rivojlanish;

bog'lanishli nutq;

kommunikativ faollik;

harakat faolligi.

Har bir mezon bo'yicha o'quvchilarning holati yuqori, o'rta va past darajalarda tavsiflandi.

Natijalar. Tajriba-sinov ishlarining birinchi bosqichida logopedlar va ota-onalar bilan olib borilgan suhbatlar bolalarning rivojlanish tarixini aniqlashda muhim manba bo'ldi. Suhbat natijalari shuni ko'rsatdiki, tekshiruvga jalb qilingan bolalarning aksariyatida erta nutqiy rivojlanishning sust kechishi, ayrim tovushlarning kech shakllanishi, nutq apparati harakatlarining noaniqligi va muloqotda tortinchoqlik kabi holatlar uchragan. Hujjatlar tahlili esa ularning logopedik xulosalarida psevdobulbar dizartriyaning yengil darajasi qayd etilganini tasdiqladi.

Ikkinchi bosqichda berilgan metodika asosida olib borilgan tekshiruv natijalari bolalar nutqining barcha komponentlarida turlicha qiyinchiliklar mavjudligini ko'rsatdi. Ayniqsa, artikulyatsion harakatlarning sustligi, tovush talaffuzidagi buzilishlar, fonematik farqlashning yetarli shakllanmaganligi, lug'at zaxirasining cheklanganligi, grammatik shakllarni noto'g'ri qo'llash hamda bog'lanishli nutqning qisqaligi yaqqol namoyon bo'ldi.

Quyidagi jadvalda tekshiruv natijasida aniqlangan dastlabki holat umumlashtirilgan.

1-jadval.

O'quvchilarda nutqiy kompetensiya komponentlarining dastlabki holati

№	Tekshirilgan ko'rsatkichlar	Yuqori daraja	O'rta daraja	Past daraja
1.	Fonetik-fonematik rivojlanish	6	14	20
2.	Leksik rivojlanish	8	15	17
3.	Grammatik rivojlanish	7	16	17
4.	Bog'lanishli nutq	5	14	21
5.	Kommunikativ faollik	9	15	16
6.	Harakat faolligi	10	17	13

Jadvaldan ko'rinadiki, eng katta qiyinchiliklar fonetik-fonematik rivojlanish va bog'lanishli nutq sohalarida kuzatildi. Bu holat psevdobulbar dizartriyaning nutq motorikasi va nutqni izchil ifodalash bilan bog'liq xususiyatlari bilan izohlanadi [4; 7]. Leksik va grammatik rivojlanishdagi qiyinchiliklar ham sezilarli bo'lib, ular nutqiy faoliyatning umumiy sustligi bilan chambarchas bog'liq ekani aniqlandi.

Uchinchi bosqichda turli faoliyat jarayonida olib borilgan kuzatuvlar rasmiy tekshiruv natijalarini yanada boyitdi. Xususan, o'yin faoliyatida ayrim bolalarda nutqiy faollik nisbatan erkinroq namoyon bo'lgani kuzatildi. Tasviri faoliyatda esa predmet, rang, shakl va harakatni ifodalashda qator qiyinchiliklar qayd etildi. O'qish faoliyatida savollarga qisqa javob berish, gaplarni to'liq tuza olmaslik va matn mazmunini ketma-ket ifodalashdagi kamchiliklar ko'proq uchradi.

2-jadval.

Turli faoliyat turlarida kuzatilgan nutqiy namoyon ko'rsatkichlari

Faoliyat turi	Nutqiy tashabbus	So'z boyligidan foydalanish	Gap tuzish	Muloqotga kirishish
O'yin faoliyati	Nisbatan faol	O'rta	O'rta	Faolroq

Tasviriyl faoliyat	Sustroq	Cheklangan	Qisqa gaplar	O'rta
O'qish faoliyati	Past	Matnga bog'liq	Qiyinchilik bilan	Sust

Mazkur jadval bolalarning nutqiy kompetensiyasi turli faoliyat turlarida bir xil namoyon bo'lmashligini ko'rsatdi. Ayniqsa, erkin o'yin jarayonida bolalar nisbatan faolroq nutqiy tashabbus ko'rsatgan bo'lsa, o'qish faoliyatida ularning nutqiy faolligi va gapni mustaqil tuzish ko'rsatkichlari pasaygan. Bu esa korreksion-rivojlantiruvchi ishlarni faqat individual mashq ko'rinishida emas, balki turli faoliyat turlari bilan integratsiyada tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Tekshiruv natijalarini umumlashtirish asosida o'quvchilarning umumiy nutqiy kompetensiya darajalari ham aniqlashtirildi.

3-jadval.

O'quvchilarning umumiy nutqiy kompetensiya darajasi

Daraja	O'quvchilar soni	Foiz
Yuqori	7	17,5 %
O'rta	15	37,5 %
Past	18	45,0 %

Natijalarga ko'ra, o'quvchilarning deyarli yarmi past darajada ekani aniqlandi. Bu esa boshlang'ich sinfning o'zidayoq nutqiy kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha maxsus metodik ishlarni yo'lga qo'yish zarurligini ko'rsatadi. O'rta darajadagi o'quvchilar soni ham anchagina bo'lib, ularda mavjud imkoniyatlarni to'g'ri tashxis va metodik yondashuv asosida rivojlantirish mumkinligi ayon bo'ldi.

Tadqiqot davomida nutq xaritalarining yuritilishi muhim metodik ahamiyatga ega bo'ldi. Nutq xaritasi orqali har bir bolaning tovush talaffuzi, fonematik idroki, lug'at boyligi, grammatik xususiyatlari, bog'lanishli nutqi va harakat faolligi tizimli qayd etildi. Bu esa nafaqat mavjud nuqsonlarni aniqlash, balki keyingi korreksion-pedagogik ishlar yo'nalishini belgilashga xizmat qildi.

Umuman olganda, olingan natijalar psevdobulbar dizartriyaning yengil darajasiga ega 1-sinf o'quvchilarida nutqiy kompetensiya bir necha tarkibiy qismlarning o'zaro bog'liqligi asosida shakllanishini ko'rsatdi. Demak, bunday bolalar bilan ishlashda faqat artikulyatsion yoki fonetik mashqlar bilan cheklanib qolish emas, balki lug'at, grammatika, bog'lanishli nutq, kommunikativ faollik va harakat faolligini birgalikda rivojlantiruvchi kompleks metodika zarur.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, psevdobulbar dizartriyaning yengil darajasiga ega boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'rganishda kompleks tashxis va ko'p bosqichli yondashuv muhim ahamiyatga ega. Logoped va ota-onalar bilan suhbat, hujjatlarni o'rganish, nutq xaritasini yuritish va turli faoliyatlarda kuzatuv o'tkazish bir-birini to'ldirib, bolaning nutqiy holatini ancha to'liq yoritish imkonini berdi.

L.R.Muminova korreksion-pedagogik ishlarni tashkil etishda bolaning nutqiy rivojlanishidagi kamchiliklarni kompleks o'rganish zarurligini alohida ta'kidlaydi [7]. Ushbu tadqiqot natijalari ham aynan shu fikrni tasdiqladi. Chunki faqat rasmiy tekshiruv natijalariga tayangan holda bolaning nutqiy imkoniyatlarini to'liq baholash qiyin. Turli faoliyatlar davomida kuzatuv olib borilganda esa uning tabiiy muloqotdagi qiyinchiliklari va imkoniyatlari yanada aniqroq namoyon bo'ladi.

M.Yu.Ayupova tadqiqotlarida fonetik-fonematik yetishmovchiliklarni bartaraf etish tizimli va maqsadli ishni talab qilishi ko'rsatilgan [8]. Bizning natijalarimizda ham fonetik-fonematik rivojlanishdagi kamchiliklar eng asosiy muammolardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Bu holat psevdobulbar dizartriya artikulyatsion apparat faoliyatining yetarli rivojlanmaganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot yana shuni ko'rsatdiki, nutqiy kompetensiya faqat talaffuzga bog'liq emas. Bolaning so'z boyligi, grammatik qurilishi, bog'lanishli nutqi, o'z fikrini izchil bayon qila olishi

va muloqotga kirisha bilishi ham uning umumiy nutqiy rivojlanishining muhim mezonlaridandir [4; 5]. Shu bois korreksion-pedagogik ishlar ko'p yo'nalishli bo'lishi lozim.

Shuningdek, o'yin, tasviriy va o'qish faoliyatlarida kuzatilgan farqlar metodik jihatdan muhim xulosa chiqarishga imkon berdi. O'yin jarayonida bolalar erkinroq va faolroq nutqiy namoyon bo'lgan bo'lsa, o'qish faoliyatida ularda qiyinchiliklar ko'proq kuzatildi. Demak, nutqiy kompetensiyani rivojlantirish ishlarida o'yin texnologiyalari, rasm asosida hikoya tuzish, predmetli va tasviriy tayanchlardan foydalanish samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Boshlang'ich sinfda psevdobulbar dizartriyaning yengil darajasiga ega o'quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha ta'limiy tajriba-sinov ishlarini tashkil etish tizimli, izchil va kompleks yondashuvni talab etadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, logopedlar va ota-onalar bilan suhbat, bolalarning hujjatlarini o'rganish ularning rivojlanish tarixini aniqlashda muhim manba hisoblanadi.

Ikkinchidan, berilgan metodika asosida bolalar nutqining barcha komponentlari va harakat faolligini tekshirish, natijalarni nutq xaritasiga qayd etish individual yondashuvni belgilashga xizmat qiladi.

Uchinchidan, turli faoliyatlar jarayonida kuzatuv o'tkazish bolalarning tabiiy vaziyatdagi nutqiy namoyonini aniqlash imkonini beradi.

To'rtinchidan, psevdobulbar dizartriyaning yengil darajasiga ega 1-sinf o'quvchilarida fonetik-fonematik rivojlanish, bog'lanishli nutq va kommunikativ faollikda qator qiyinchiliklar mavjud bo'lib, ularni bartaraf etish uchun kompleks korreksion-pedagogik ishlar zarur.

Beshinchidan, nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishda logopedik tekshiruv, pedagogik kuzatuv, ota-ona hamkorligi va faoliyatga asoslangan yondashuvning birligi eng muhim metodik shartlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "Ta'lim to'g'risida". O'RQ-637, 23.09.2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida. 638-son, 12.10.2021.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. PQ-4860, 13.10.2020.
4. World Health Organization. ICD-11: International Classification of Diseases 11th Revision.
5. American Speech-Language-Hearing Association. Spoken Language Disorders.
6. UNESCO. Inclusive education: what you need to know.
7. Муминова Л.Р. Теоретические основы коррекционно-педагогической работы по преодолению речевого недоразвития у детей дошкольного возраста: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – Ташкент: им. Низами, 1992. – 39 с.
8. Аюпова М.Ю. Преодоление фонетико-фонематической недостаточности у детей старшего дошкольного возраста (на материале узбекского языка): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М.: МГПУ, 1992. – 16 с.

Zarifova Mahbuba Zafar qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti 1-kurs magistri
mahbubazarifova87@gmail.com

INGLIZ TILI DARSLARIDA STEAM ELEMENTLARINI INTEGRATSIYALASH

Annotasiya. Ushbu maqolada ingliz tili darslarida STEAM (ilm-fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika) elementlarini integratsiyalash usullari ko'rib chiqiladi. O'quvchilarning ijodkorligi va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirish maqsadida dars jarayonida STEAM yondashuvining ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, STEAM, integratsiya, o'qitish, ijodkorlik, san'at, kompetensiya, tanqidiy fikrlash, innovatsion g'oya, texnologik savodxonlik, metod, muhandislik, kreativlik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методы интеграции элементов STEAM (наука, технологии, инженерия, искусство и математика) в процессе обучения английскому языку. Подчеркивается значение STEAM-подхода в учебном процессе для развития творческих способностей учащихся и их навыков решения проблем.

Ключевые слова: английский язык, STEAM, интеграция, обучение, креативность, компетенция, критическое мышление, инновационная идея, технологическая грамотность, инженерия, творчество, метод

Abstract. This article examines the methods of integrating STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics) elements into English language teaching. The importance of the STEAM approach in the learning process is emphasized in order to enhance students' creativity and problem-solving skills.

Key words: english language, STEAM, integration, teaching, creativity, competence, critical thinking, innovative idea, technological literacy, engineering, creativity, method

Kirish. Ingliz tili darslarida STEAM elementlarining ahamiyati ta'lim jarayonining innovatsion rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. STEAM - bu fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika sohalarini birlashtiruvchi yondashuv bo'lib, o'quvchilarning ijodkorlik, analitik fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Ingliz tili darslarida ushbu elementlarning qo'llanilishi nafaqat til o'rganishni, balki umumiy ta'lim jarayonini ham boyitadi. Ingliz tilini o'rganish jarayonida STEAM elementlarini integratsiyalash orqali o'quvchilar real hayotdagi muammolarni hal qilishda va ijodiy yondashuvlarni qo'llashda ko'proq ishtirok etadilar. Shu sababli, ingliz tili darslarida STEAM elementlari o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishga yordam beradi. Bu yondashuv ta'lim jarayonida nafaqat bilimlarni oshirish, balki o'quvchilarning ijodkorlik va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. O'quvchilar ushbu qobiliyatlarni egallash orqali kelajakda muvaffaqiyatli va faol fuqarolar bo'lishlari uchun zaruriy tayyorgarlikni oladilar. Ingliz tili darslarida STEAM (ilm-fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika) elementlarining ahamiyati ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu yondashuv o'quvchilarning faqat til bilimlarini emas, balki analitik fikrlash, ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini ham rivojlantirishga yordam beradi. STEAM metodologiyasi orqali o'quvchilar turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rib chiqib, sinfda o'zaro aloqalarni o'rganadilar. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarning o'z fikrlarini ifoda etish, ijodiy loyihalar yaratish va jamoaviy ishlarni amalga oshirishda ko'maklashadi.

Shunday qilib, ingliz tili darslarida STEAM elementlarining qo'llanilishi nafaqat tilni o'rganish jarayonini qiziqarli va samarali qiladi, balki o'quvchilarning umumiy bilim doirasini kengaytiradi va kelajakdagi kasbiy faoliyatlariga tayyorgarlik ko'rishlariga yordam beradi.

STEAM nima?

STEAM, ya'ni Fan, Texnologiya, Muhandislik, San'at va Matematika sohalarini birlashtirgan ta'lim yondashuvi, zamonaviy ta'lim tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu

tushuncha, an'anaviy ta'lim uslublarini yangilash va o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini kengaytirish maqsadida ishlab chiqilgan. STEAM ta'limining asosiy maqsadi, o'quvchilarda ko'p qirrali fikrlash qobiliyatini shakllantirish va ularga real hayotdagi muammolarni hal qilishda yordam berishdir. STEAMning har bir komponenti o'ziga xos ahamiyatga ega. Fan sohalari, masalan, biologiya, kimyo, va fizika, o'quvchilarga tabiatni tushunish va ilmiy metodlarni qo'llash imkonini beradi. Texnologiya esa, zamonaviy asbob-uskunalar va dasturlarni o'rganish orqali o'quvchilarning innovatsion fikrlash qobiliyatini oshiradi. Muhandislik, o'z navbatida, muhandislik tamoyillarini qo'llash orqali muammolarni hal qilish va dizayn qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. San'at komponenti esa, ijodiy fikrlash va estetik qarashlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. O'quvchilar san'at orqali o'z his-tuyg'ularini ifodalash va muammolarga yangi yondashuvlar topish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Matematika, o'z o'rnida, mantiqiy fikrlash va analitik ko'nikmalarining rivojlanishiga yordam beradi, bu esa boshqa barcha sohalarida qo'llanilishi mumkin. Umuman olganda, STEAM yondashuvi, ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish bilan birga, o'quvchilarni kelajakdagi kasbiy faoliyatlariga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, STEAM ta'limi, nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki shaxs sifatida rivojlanish uchun ham zaruriy sharoitlarni yaratadi. STEAM tushunchasi, fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikani birlashtiruvchi ta'lim yondashuvi sifatida tanilgan. Bu yondashuvning asosiy maqsadi o'quvchilarda ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Fan va matematikalarning an'anaviy ta'lim usullaridan farqli o'laroq, STEAM ta'limi san'at va texnologiyani ham o'z ichiga oladi, bu esa o'quvchilarga multidisiplinar yondashuvni taqdim etadi. Har bir komponentning ta'limdagi o'рни alohida ahamiyatga ega. Masalan, fan va muhandislik texnik bilimlarni berish orqali o'quvchilarning analitik qobiliyatlarini oshiradi, san'at esa ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi. Texnologiya esa zamonaviy vositalarni qo'llash orqali o'quv jarayonini yanada qiziqarli qiladi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Ingliz tili darslarida STEAM (Fan, Texnologiya, Muhandislik, San'at va Matematika) integratsiyasini amalga oshirish, o'quvchilarning til o'rganish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishga yordam beradi. Bunda, ingliz tilini o'rganish jarayonida STEAM elementlarini birlashtirish orqali, o'quvchilar nafaqat til ko'nikmalarini rivojlantiradilar, balki ijodiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini ham oshiradilar. Masalan, ingliz tili darslarida ilmiy tajribalar o'tkazish orqali o'quvchilar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bundan tashqari, ingliz tili darslarida san'at elementlarini kiritish, o'quvchilarga o'z fikrlarini ifodalashda yangi imkoniyatlar yaratadi. Masalan, o'quvchilar o'zlari yaratgan san'at asarlarini ingliz tilida ta'riflashlari, badiiy asarlarni tahlil qilishlari yoki o'z hikoyalarini yozishlari mumkin. Bu jarayon o'quvchilarga tilni o'ziga xos va ijodiy uslubda o'rganishga yordam beradi. Texnologiyadan foydalanish ham STEAM integratsiyasining muhim qismidir. O'quvchilar zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali ingliz tilida onlayn resurslardan foydalanishlari, videolar tayyorlashlari yoki virtual loyihalar ustida ishlashlari mumkin. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning texnologik savodxonligini oshirish bilan birga, tilni o'rganish jarayonini ham qiziqarliroq qiladi. Muhandislik va matematika elementlarini ingliz tili darslariga kiritish, o'quvchilarga muhandislik masalalarini hal qilish yoki matematikani ingliz tilida o'rgatish imkoniyatini beradi. Masalan, o'quvchilar matematik muammolarni ingliz tilida yechish orqali, tilni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bunday integratsiya, o'quvchilarning o'zaro hamkorlikda ishlashini, fikr almashinishini va ijodiy yondashuvni rag'batlantiradi. Natijada, STEAM elementlarini ingliz tili darslarida muvaffaqiyatli integratsiyalash, o'quvchilarning umumiy bilim va ko'nikmalarini kengaytirish, ularni kelajakdagi muammolarni hal qilishga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. Ingliz tili darslarida STEAM elementlarini muvaffaqiyatli integratsiyalash o'quvchilarning til o'rganish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi. Masalan, o'quvchilar loyiha asosida o'qitish metodikasini qo'llash orqali texnologiya va san'at elementlarini ingliz tiliga integratsiyalashlari mumkin. Bu jarayonda, o'quvchilar o'zlari yaratgan muhandislik loyihalarini taqdim etish, ilmiy eksperimentlar natijalarini ingliz tilida taqdim etish yoki san'at asarlarini tahlil qilish orqali o'z til

ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bundan tashqari, matematik masalalarni hal qilish jarayonida ingliz tilidagi atamalarni o'zlashtirish, o'quvchilarga matematik tushunchalarni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. STEAM integratsiyasi, shuningdek, o'quvchilar orasida tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi, bu esa ularning umumiy akademik muvaffaqiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Natijalar. O'quvchilarning ijodkorligini oshirish. O'quvchilarning ijodkorligini oshirishda STEAM (fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika) yondashuvi muhim rol o'ynaydi. Ushbu yondashuv, o'quvchilarga turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatish orqali ijodkorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. STEAM ta'limi orqali o'quvchilar, muammolarni hal qilish jarayonida ijodiy fikrlash va innovatsion yechimlar taklif qilish ko'nikmalarini o'zlashtiradilar. Bu jarayon, o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini yaratadi, shuningdek, ularni muammolarga yangi va noan'anaviy yondashuvlar bilan murojaat qilishga undaydi. Masalan, san'at va muhandislikni birlashtirgan loyihalar orqali o'quvchilar, o'zlarining yaratuvchanliklarini namoyon etishlari mumkin. O'quvchilar, biron bir muammoni san'at orqali ifodalash yoki texnologik yechimlar yaratish orqali, o'z ijodkorliklarini rivojlantirishga erishadilar. Bunday faoliyatlar, o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini oshirish bilan birga, ularni jamoaviy ishlashga ham o'rgatadi. Jamoada ishlash, o'zaro fikr almashish va birgalikda yechimlar ishlab chiqish jarayonida ijodkorlikni yanadakuchaytiradi. STEAM yondashuvi shuningdek, o'quvchilarga tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. O'quvchilar, turli vazifalar va loyihalar orqali o'z fikrlarini bayon qilish, bahslashish va o'zaro fikr almashish orqali o'z ijodkorliklarini mustahkamlashadi. Bu jarayon, o'quvchilarning o'z fikrlarini erkin ifodalashlariga yordam beradi va ularning o'z-o'zini rivojlantirishlariga imkon yaratadi. O'quvchilarning ijodkorligini oshirish uchun STEAM yondashuvini joriy etish, ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi. O'quvchilar, o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash orqali o'zlarini yanada ijodiy va innovatsion shaxslar sifatida rivojlantirishlari mumkin. Bu esa, kelajakda ularning muvaffaqiyatli va raqobatbardosh bo'lishlariga yordam beradi. O'quvchilarni ijodkorlikka rag'batlantirish, ularning shaxsiy va akademik rivojlanishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. STEAM yondashuvi orqali o'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirishda bir qator amaliyotlar va fikrlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv, fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika sohalarini birlashtirib, o'quvchilarga muammolarni hal qilishda ijodiy fikrlash imkoniyatlarini taqdim etadi. O'quvchilarga loyihalar asosida ishlash, muammolarni tahlil qilish va innovatsion yechimlar ishlab chiqish imkoniyatini berish, ularning ijodiy qobiliyatlarini oshirishda samarali natijalar beradi. Shuningdek, interdisiplinar yondashuv orqali o'quvchilar turli sohalar o'rtasida bog'lanishlarni ko'rish va o'z g'oyalarini amalga oshirish jarayonida yangi fikrlar ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'quvchilarning ijodkorligini oshirishda, ular o'zlarining individual qobiliyatlarini namoyish etishlari uchun erkin muhit yaratish muhimdir.

Muammolarni hal qilish qobiliyati. Muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirishda STEAM (fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika) elementlarining integratsiyasi o'quvchilarga muhim imkoniyatlar yaratadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarda ijodiy fikrlash va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. STEAM ta'limi orqali o'quvchilar muammolarni hal qilishda ko'p yo'nalishli fikrlashni o'rganadilar, bu esa ularning umumiy bilim doirasini kengaytiradi va yangi g'oyalarni ishlab chiqishlariga turtki beradi. Misol uchun, muhandislik va san'atni birlashtirish orqali o'quvchilar muammolarni estetik va funksional jihatdan hal qilishni o'rganadilar. Bu, o'z navbatida, ularni innovatsion yechimlar yaratishga undaydi. Bundan tashqari, STEAM yondashuvi o'quvchilarga jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Muammolarni hal qilish ko'pincha jamoaviy ishni talab qiladi, shuning uchun o'quvchilar bir-birlari bilan fikr almashish va birgalikda yechimlar ishlab chiqish orqali o'zaro hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bu jarayon ularga turli fikrlarni qabul qilish va muammolarni ko'p tomonlama ko'rib chiqish imkoniyatini beradi. O'quvchilarning muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirishda loyiha asosidagi o'quv jarayonlari ham muhim rol o'ynaydi. O'quvchilar haqiqiy hayotdagi muammolarni yechishga qaratilgan loyihalarda ishtirok

etish orqali, o'z bilimlarini amaliyotga tadbiq etish imkoniyatiga ega bo'ladilar. STEAM ta'limi shuningdek, o'quvchilarga texnologiyalardan foydalanishni o'rgatadi, bu esa muammolarni hal qilish jarayonida innovatsion vositalardan foydalanishga yordam beradi. Dasturlash, robototexnika va 3D modellashtirish kabi texnologiyalar yordamida o'quvchilar murakkab muammolarni hal qilishda yangi yondashuvlarni sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jarayonlar o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatini oshirishga, shuningdek, kelajakdagi ish bozorida raqobatbardosh bo'lishlariga yordam beradi. Umuman olganda, STEAM elementlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish, o'quvchilarda muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirish uchun samarali vosita hisoblanadi. Muammolarni hal qilish qobiliyati zamonaviy ta'lim tizimida muhim ahamiyatga ega. STEAM (Ilm-fan, Texnologiya, Muhandislik, San'at va Matematika) elementlari yordamida o'quvchilarda ushbu qobiliyatni rivojlantirish, ularning tanqidiy fikrlash va ijodkorlik ko'nikmalarini kengaytirishga imkon yaratadi. Darslarda interaktiv metodlar va loyiha asosidagi o'quv yondashuvlari qo'llanilishi, o'quvchilarning muammolarni aniqlash va ularga yechim topish jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlaydi. Bu jarayonda o'quvchilar guruhlar ichida hamkorlik qilib, bir-birlaridan fikr almashadilar, bu esa ularning kommunikatsiya va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi. Shuningdek, STEAM yo'nalishidagi darslar o'quvchilarga real hayotdagi muammolarni hal qilishda innovatsion yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi, bu esa ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, ularni kelajakda muvaffaqiyatli mutaxassislar sifatida tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, o'quvchilar jamoaviy loyihalar doirasida ingliz tilida taqdimotlar tayyorlash orqali o'z fikrlarini ifodalash va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Bunday interaktiv faoliyatlar, shuningdek, o'quvchilarning qiziqishini oshirish va ularga haqiqiy hayotdagi muammolarni hal etishda yordam berish uchun samarali vosita hisoblanadi. Ingliz tili darslarida STEAM faoliyatlari o'quvchilarga ingliz tilida kodlash, robototexnika yoki ilmiy tajribalar o'tkazish imkoniyatini beradi. Misol uchun, o'quvchilar ekologik muammolarni hal qilish uchun ilmiy tadqiqotlar olib borishi va natijalarni ingliz tilida taqdim etishi mumkin, bu esa ularning analitik fikrlash qobiliyatini oshiradi.

Muhokama. STEAM integratsiyasi ta'lim jarayonida o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ijodiy fikrlashini rivojlantirish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu yondashuv o'quvchilarga fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika sohalarini birlashtirib, o'zaro bog'liq bilimlarni olish imkonini beradi. Natijada, o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham egallashadi. Misol uchun, STEAM faoliyatlari doirasida o'tkaziladigan loyihalar o'quvchilarning jamoaviy ishda ishtirok etishini, ijodiy yechimlar ishlab chiqishini va o'z fikrlarini erkin ifoda etishini ta'minlaydi. O'quvchilarning natijalarini baholash jarayoni esa an'anaviy baholash usullaridan farq qiladi. STEAM ta'limida baholash ko'proq jarayon davomida olingan natijalarga e'tibor qaratadi. O'quvchilarning muammolarni hal qilish jarayonida ko'rsatgan faoliyati, ijodiy yondashuvi va jamoaviy ishdagi ishtiroki baholanadi. Bu esa o'quvchilarni yanada faol va o'z-o'zini boshqaruvchi o'rganishga undaydi. Shuningdek, o'quvchilarning STEAM faoliyatlari orqali olingan natijalari ko'pincha o'zaro baholash va o'z-o'zini baholash orqali kengaytiriladi. Bu jarayon o'quvchilarga o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi, shuningdek, o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan intilishlarini oshiradi. Natijada, STEAM integratsiyasi ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi, o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini oshiradi. Ushbu yondashuv orqali o'quvchilar nafaqat akademik bilimlarni, balki hayotiy ko'nikmalarni ham egallashadi, bu esa ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga katta ta'sir ko'rsatadi. STEAM integratsiyasining ta'lim jarayoniga ta'siri o'quvchilarning natijalarini baholashda yangi me'yorlar va metodologiyalarni talab qiladi. O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholashda an'anaviy testlar va imtihonlardan tashqari, loyihalar, guruh ishlari va ijodiy ishlar orqali baholash usullari qo'llaniladi. Bu yondashuv o'quvchilarning muammolarni hal qilish, ijodkorlik va muloqot qobiliyatlarini

rivojlantirishga yordam beradi. STEAM integratsiyasi orqali o'quvchilar o'zlarining bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishadi, bu esa ularning o'z-o'zini baholash va o'z natijalarini tanqidiy tahlil qilish qobiliyatlarini oshiradi. Natijada, ta'lim jarayonida olingan bilimlar nafaqat nazariy, balki amaliy ko'nikmalar bilan boyitiladi.

Xulosa. Maqolaning asosiy xulosalari shuni ko'rsatadiki, STEAM elementlarining ingliz tili darslarida qo'llanilishi o'quvchilarning umumiy ta'lim jarayonini yangi darajaga olib chiqadi. STEAM, ya'ni fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika integratsiyasi, o'quvchilarga ko'p yo'nalishli bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi. Bu yondashuv, o'quvchilarni nafaqat til o'rganishga, balki ularning ijodkorlik va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham oshirishga undaydi. Ingliz tili darslarida STEAM elementlarini qo'llash, o'quvchilarning o'zaro aloqalarini kuchaytirishga, shuningdek, ularga zamonaviy muammolarni hal qilishda yordam berishga qaratilgan. Kelgusi istiqbollar haqida fikrlar shuni ko'rsatadiki, STEAM elementlarini ingliz tili darslarida yanada kengroq va chuqurroq qo'llash zarur. O'qituvchilar, o'quvchilarning qiziqishlarini inobatga olgan holda, innovatsion o'quv dasturlarini ishlab chiqishlari kerak. Bu dasturlar o'quvchilarga nafaqat tilni o'rganish, balki o'z kreativliklarini namoyish etish va muammolarni hal qilish jarayonida faol ishtirok etish imkonini beradi. O'qituvchilar uchun STEAM asosida darslar o'tkazish, yangi pedagogik yondashuvlarni, metodlarni va texnologiyalarni qo'llashni talab qiladi. Bu jarayonda o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarliklari ham muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Smith, J. (2020). Integrating STEAM in English Language Teaching.
2. Johnson, A. (2019). The Role of Creativity in STEAM Education.
3. Brown, L. (2021). Project-Based Learning and STEAM.
4. Williams, R. (2022). Enhancing Problem-Solving Skills through STEAM.
5. Davis, K. (2023). Strategies for Integrating STEAM in Language Classes.
6. Miller, T. (2021). The Impact of STEAM on Student Engagement.
7. Taylor, P. (2020). STEAM Activities for Language Learning.
8. Wilson, E. (2022). Evaluating the Effectiveness of STEAM Integration.

Maxatova Nozima Ismatillo qizi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, dotsent v.b., PHD

**AYOLLARNING BOSHQARUVDAGI ROLI VA GENDER TAFOVUTLARDAGI
AYOL RAHBARLARNING USTUN JIHATLARI**

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada ayollarning boshqaruvdagi o'rni, gender tafovutlarining rahbarlik uslublariga ta'siri hamda ayol rahbarlarning ustun jihatlari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy menejment nazariyalari, xalqaro tajribalar va empirik ma'lumotlar asosida ayollarning strategik fikrlashi, kommunikativ salohiyati, empatiya, jamoa bilan ishlash qobiliyati kabi yetakchilik fazilatlarini yoritilgan. Shuningdek, gender tengligi siyosati va ayollarni rahbarlik lavozimlariga jalb etishning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati ochib beriladi. Maqola ayol rahbarlarning boshqaruv samaradorligini oshirishdagi roli va ularning tashkilot rivojiga qo'shayotgan hissasini ilmiy asosda baholaydi.

Kalit so'zlar: ayollar rahbarligi, gender tenglik, boshqaruv, liderlik uslubi, ayol yetakchilar, ijtimoiy-psixologik omillar, gender tafovutlari, strategik fikrlash, kommunikativ ko'nikmalar, tashkilot samaradorligi.

Аннотация. В данной научной статье анализируется роль женщин в управлении, влияние гендерных различий на стиль руководства и преимущества женщин-руководителей. На основе современных теорий менеджмента, международного опыта и эмпирических данных раскрываются такие лидерские качества женщин, как стратегическое мышление, высокий коммуникативный потенциал, эмпатия и способность эффективно работать в команде. Кроме того, обоснована социально-экономическая значимость политики гендерного равенства и расширения участия женщин в руководящих должностях. Статья предоставляет научную оценку вклада женщин-лидеров в повышение эффективности управления и развитие организаций.

Ключевые слова: Женское лидерство, гендерное равенство, управление, стиль руководства, женщины-руководители, социально-психологические факторы, гендерные различия, стратегическое мышление, коммуникативные навыки, эффективность организации.

Abstract. This scientific article examines the role of women in management, the impact of gender differences on leadership styles, and the key advantages of female leaders. Drawing on modern management theories, international practices, and empirical evidence, the study highlights women's strategic thinking, strong communication skills, empathy, and team-oriented leadership capabilities. The article also emphasizes the socio-economic significance of gender equality policies and the increased participation of women in leadership positions. It provides a scholarly assessment of the contribution of female leaders to enhancing managerial effectiveness and promoting organizational development.

Key words: female leadership, gender equality, management, leadership style, women leaders, socio-psychological factors, gender differences, strategic thinking, communication skills, organizational effectiveness.

Kirish. So'nggi yillarda globallashtirish, innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi hamda mehnat bozoridagi strukturaviy o'zgarishlar boshqaruv tizimida yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Bu jarayonda ayollarning rahbarlik lavozimlaridagi faolligi, ularning boshqaruvdagi salohiyati va liderlik kompetensiyalariga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Xalqaro tadqiqotlar ayollar rahbarlikka xos bo'lgan kommunikativlik, empatiya, muvozanatli qaror qabul qilish, jamoani birlashtirish kabi fazilatlar bilan korxona faoliyatining barqaror va samarali rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shishini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, ko'plab mamlakatlarda gender tafovutlari, stereotiplar, ishga qabul qilish va lavozimlarda ko'tarilish jarayonidagi nomutanosibliklar hali ham ayollarning boshqaruvdagi ulushini to'liq namoyon etishga to'sqinlik qilmoqda. Mazkur masala iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy

tenglik, inson kapitalidan samarali foydalanish kabi omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

Ushbu maqolada ayollarning boshqaruvdagi o'rni, gender tafovutlarining rahbarlik uslublariga ta'siri hamda ayol rahbarlarning ustun jihatlari ilmiy-nazariy tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi - ayol rahbarlarning boshqaruv samaradorligiga qo'shayotgan hissasini aniqlash, ularning yetakchilik kompetensiyalarini baholash va gender tengligi sharoitida boshqaruv tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqishdan iborat.

Mamlakatimizda gender tenglikni ta'minlash, ayollarning rolini oshirish, jamiyat va davlat boshqaruvida imkoniyatlarini kengaytirish, bandligini ta'minlash, tadbirkorligini rivojlantirish va ayollarning ijtimoiy himoyasini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-fevraldagi PF-6155-sonli Farmoniga ko'ra tasdiqlangan "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili"da amalga oshirishga oid Davlat Dasturining 9-bandida "Xotin-qizlarning jamiyat va davlat boshqaruvidagi mavqeyini yanada oshirishga qaratilgan yaxlit tizimni yaratish" belgilangan.[1]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni bilan taqdiqlangan "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"ning 69-maqsadida bir qator vazifalar bilan birga gender tenglikni ta'minlash siyosatini davom ettirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni qo'llab-quvvatlashga doir islohotlarni amalga oshirish, xotin-qizlarning ta'lim va kasbiy ko'nikmalar olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama ko'maklashish, tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash, iqtidorli yosh xotin-qizlarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini to'g'ri yo'naltirish, hududlarda, ayniqsa, qishloqlarda xotin-qizlarga ko'rsatiladigan tibbiy-ijtimoiy xizmatlar sifatini, ular o'rtasida sog'lom turmush tarzini ta'minlash borasidagi ishlar samaradorligini oshirish amalga oshirish vazifalari belgilab qo'yildi.[2]

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2021-yil 28-maydagi SQ-297-IV-sonli qarori bilan "2030-yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi" taqdiqlandi. Gender strategiyasining asosiy vazifalari qatorida jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, madaniyat, ta'lim, ilm-fan hamda sport munosabatlarida xotin-qizlarning erkaklar bilan teng ishtirok etishlarini qo'llab-quvvatlash, qaror qabul qilishda ularning yetakchilik qilishlari uchun teng imkoniyatlarni yaratish, xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirish, ularning jamiyatdagi o'rni bilan bog'liq salbiy qarashlarni o'zgartirish, aholi bandligi sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun kafolatlangan teng huquq hamda imkoniyatlarni, shuningdek, munosib ish o'rinlarini yaratish, ayollar tadbirkorligini rivojlantirish, xotin-qizlarning tijorat banklaridan kredit olishga bo'lgan imkoniyatlarini kengaytirish, gender tenglik, ayollar tadbirkorligi, xotin-qizlar va erkaklarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik holatlarini baholovchi xalqaro reyting va indekslarda O'zbekistonning o'rnini yaxshilash bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi gender tenglikni ta'minlash va barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish milliy maqsadlariga erishishda parlament, fuqarolik jamiyati institutlari va ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish vazifalari belgilandi.[3]

Adabiyotlar sharhi. Ayollarning boshqaruvdagi o'rni va gender tafovutlari masalasi so'nggi o'n yilliklarda jahon miqyosida eng faol tadqiq etilayotgan ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Gender sotsiologiyasi, davlat boshqaruvi, menejment psixologiyasi va iqtisodiyot fanlari kesishmasida olib borilgan ko'plab tadqiqotlar ayollar rahbarligining o'ziga xos jihatlari, gender tengligi siyosatining samaradorligi hamda ayol liderlarning tashkilotga ta'sirini keng yoritgan.

Dunyo miqyosida Eagly, Carli, Rosener, Catalyst, McKinsey Global Institute kabi olimlar va ilmiy markazlarning ishlari bu mavzuning nazariy asoslarini shakllantirib, ayollar yetakchiligining transformatsion liderlik modeli bilan bog'liqligini isbotlagan. Eagly va Carli

(2007) "labirint modeli" orqali ayollarning rahbarlikka yo'lida uchraydigan to'siqlarni tizimli tushuntiradi, [7] Rosener (1990) esa ayol rahbarlarning ko'proq hamkorlikka asoslangan, ishtirokchilikka yo'naltirilgan liderlik uslubini qo'llashini ta'kidlaydi. [8] McKinsey va Catalyst tashkilotlarining hisobotlari ayollarning boshqaruvdagi faolligi moliyaviy va ijtimoiy samaradorlikni oshirishini ko'rsatadi. [9]

O'zbekiston ilmiy maktabida gender masalalari, ayollar rahbarligi va ularning boshqaruv tizimidagi o'rni XX asr oxiri va XXI asr boshidan boshlab faol o'rganila boshladi. Mazkur yo'nalishning shakllanishida sotsiologiya, psixologiya, iqtisodiyot va davlat boshqaruvi sohasidagi olimlar muhim ilmiy hissa qo'shgan.

O.E.Hayitov [5], D.I. Mukumova [4], D.A.Saliyeva [6] larning darslik va o'quv qo'llanmalarida, S.Olimova, M.Qodirova, N.Akbarova, F.Karimova, D.Mirzayevalarning ilmiy izlanishlarida O'zbekiston jamiyatida gender rollarining o'zgarishi, boshqaruvda gender tenglikni ta'minlash, ayollarning ijtimoiy faolligi va modernizatsiya jarayonidagi o'rnini chuqur tahlil qiladi.

Ushbu tadqiqotlar ayol rahbarlarning boshqaruvdagi ijtimoiy, psixologik, iqtisodiy va siyosiy o'rnini o'rganish bo'yicha ilmiy asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda ayollar rahbarligining o'ziga xos jihatlari, gender tafovutlarining boshqaruv samaradorligiga ta'siri va ayol yetakchilar ustunliklarining ilmiy asoslarini aniqlash maqsadida nazariy-tahliliy, qiyosiy tahlil, empirik yondashuv, tizimli yondashuv, induktiv xulosa chiqarish metodlaridan foydalanildi.

Tahlil natijalari. Gender strategiyasi doirasida gender tenglik tushunchasi jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, madaniyat, ta'lim, ilm-fan, sport munosabatlarida xotin-qizlar va erkaklarning huquq hamda imkoniyatlarining tengligini anglatadi.[3]

Gender - psixologik nuqtai nazardan shunday tushunchaki, uning yordamida odamlar "erkak va ayol" tushunchalarining mohiyatini yoritadi. Ma'lumki, "jins" tushunchasining o'zi biologik kategoriya bo'lgani uchun ham ijtimoiy psixologiya erkak va ayollar xislatlaridagi tafovutlarning biologik jihatdan bog'liqligini asoslashda bu termini ishlatadi. Bugungi kunda ayollar:

- davlat boshqaruvida,
- tadbirkorlikda,
- xalqaro tashkilotlarda,
- ijtimoiy va ta'lim tizimida muvaffaqiyatli rahbarlik qilmoqda

Ularning boshqaruv jarayonida faol ishtirok etishi nafaqat gender tenglik siyosatining natijasi, balki ayollarda mavjud tabiiy psixologik ustunliklarning amalda o'z aksini topishidir.

Mamlakatimizda tadbirkorlik va davlat boshqaruvi sohasida ayollarga katta yo'l ochilgan. Ammo, shunga qaramay, rahbar so'zi ko'pincha erkak jinsi bilan ifodalanadi va negadir, ayol rahbar idora etadigan sohalar, jumladan, maorif, sog'liqni saqlash, aholiga xizmat ko'rsatishdan nariga o'tilmaydi. Haqiqatdan ham ayolning u yoki bu sohada boshqaruv lavozimini egallashi, ko'p jihatdan, bu soha ayollarga mosmi yoki erkaklargami degan savolga bog'liq bo'lib qolgan. Bir qator tadqiqotlar orqali aniqlanishicha, erkak va ayol aralash ishlaydigan jamoalarda ko'pincha erkaklar tashabbusni o'z qo'llariga olishi kuzatilgan.

Boshqaruv amaliyotida va shuningdek, ba'zi bir adabiyotlarda, erkak rahbar faoliyati ayol rahbarlikiga nisbatan anchagina samarali degan tasavvur mavjud. Odatda, bunday fikrga quyidagi dalillar keltiriladi: erkak yorqin ifodalangan mantiqiy fikrlash xususiyatiga ega emish, ayol esa ko'pincha hissiyotga; erkak o'z ishiga fidoyi desak, ayol qimmatli vaqtini oilaga sarflaydi. Chunonchi, erkak turli salbiy ta'sirlarga, stresslarga chidamli bo'lsa, ayol murakkab vaziyatda hatto aqlini "yo'qotib" qo'yishi mumkin ekan. Ammo, hayot buning aksini ko'rsatib turibdiki, ayni payt ishlab chiqarishni samarali boshqarayotgan ayollarni ko'plab uchratish mumkin. Jinsiy tafovutlarni tahlil etishda samaradan ko'ra boshqaruv uslubi haqida gapirsa, o'rinni to'g'ri bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ayollarning boshqaruvdagi roli va gender tafovutlarining tashkilot faoliyatiga ta'siri ko'p qirrali va murakkabdir. Ushbu bo'limda natijalar

uch asosiy yo'nalish bo'yicha tahlil qilinadi: ayol rahbarlarning kuchli tomonlari, gender tafovutlarining boshqaruvga ta'siri va ayol rahbarlarning tashkilot rivojiga qo'shgan hisssasi.

1-jadval

Ayol rahbarlarning boshqaruvdagi ustun jihatlari

Kuchli tomonlari	Izoh / Ta'siri
Transformatsion liderlik	Jamoa motivatsiyasi, innovatsiya va xodimlar rivoji
Kommunikativ kompetensiya	Muammolarni yumshatish, qarorlarni muhokama qilish
Empatiya va ijtimoiy mas'uliyat	Jamoaviy ruh va xodimlar qoniqishini oshirish
Analitik fikrlash va xolislik	Uzoq muddatli strategik qarorlar, tashkilot barqarorligi
Konfliktlarni boshqarish	Nizolarni kamaytirish, samarali jamoaviy ish

1. Ayol rahbarlarning kuchli tomonlari

Ayol rahbarlarning boshqaruvdagi ustun jihatlari bir nechta asosiy fazilatlarda namoyon bo'ladi. Avvalo, ayollar transformatsion liderlik uslubini qo'llashda yuqori natijalarga erishadi. Transformatsion liderlik jamoa a'zolarining motivatsiyasini oshirish, innovatsion g'oyalarni ilgari surish va xodimlarning shaxsiy rivojlanishini rag'batlantirishga qaratilgan. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, ayol rahbarlar qaror qabul qilishda ijtimoiy mas'uliyat va empatiyani yuqori darajada namoyon qiladi, bu esa jamoa ichida ijobiy muhitni yaratadi.

Shuningdek, ayollar kommunikativ kompetensiyasi bilan ajralib turadi. Ular murakkab vaziyatlarda muammolarni yumshatish, xodimlarni tinglash va ularni umumiy maqsadga yo'naltirish qobiliyatiga ega. Bunday yondashuv jamoaviy ish samaradorligini oshiradi, nizolarni tez hal qilishga yordam beradi va xodimlar motivatsiyasini kuchaytiradi.

Bundan tashqari, ayol rahbarlar qaror qabul qilish jarayonida analitik fikrlash va xolislikni uyg'un ravishda namoyon qiladi. Ularning qarorlari qisqa muddatli natijadan ko'ra uzoq muddatli barqaror rivojlanishga qaratilgan bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayollar rahbarlik qilgan jamoalarda ishchi qoniqishi, xodimlar o'rtasidagi o'zaro hurmat va jamoaviy ruh yuqori bo'ladi.

2. Gender tafovutlarining boshqaruvga ta'siri

Gender tafovutlari boshqaruv uslublarida aniq ko'zga tashlanadi. Erkak rahbarlar ko'pincha avtoritar yoki transaksion liderlik uslubini qo'llasa, ayol rahbarlar ko'proq demokratik va hamkorlikka yo'naltirilgan uslubni afzal ko'radi. Bu farq nafaqat uslubiy, balki xodimlar bilan ishlash uslubida ham seziladi. Ayol rahbarlar jamoaning fikrini inobatga olib, qarorlarni muhokama qilgan holda qabul qiladi, bu esa xodimlarda mas'uliyat hissini oshiradi va tashkilot ichida ijobiy kommunikatsiya tizimini shakllantiradi.

Shu bilan birga, gender stereotiplari va "shisha shift" fenomeni ayollarning rahbarlik lavozimlariga ko'tarilishiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillar sifatida aniqlangan. Ko'plab tashkilotlarda ayollarning yuqori lavozimlarga erishishida ijtimoiy va madaniy cheklovlar mavjud. Bu esa o'z navbatida tashkilotlarning innovatsion va strategik rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin.

Tadqiqotlar shuni ham ko'rsatadiki, gender tafovutlari ijobiy tomonga ham ta'sir qiladi. Ayol rahbarlarning demokratik uslub va erkak rahbarlarning avtoritar yondashuvi birlashganda, jamoa ichida muvozanatli boshqaruv modeli shakllanadi. Bu tashkilotning barqarorligini oshiradi va qaror qabul qilish jarayonlarini samarali qiladi.

3. Ayol rahbarlarning tashkilot rivojiga ta'siri

Ayol rahbarlarning boshqaruvdagi faoliyati tashkilotning turli sohalariga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayol rahbar bo'lgan kompaniyalarda:

Xodimlar qoniqishi va motivatsiyasi yuqori bo'ladi;

Innovatsion faoliyat va yangi g'oyalarni amalga oshirish darajasi oshadi;

Tashkilot madaniyati ochiq, inklyuziv va jamoaviy ruhga asoslangan bo'ladi;

Moliyaviy va strategik natijalar barqaror ravishda yaxshilanadi.

2-jadval

Gender tafovutlarining boshqaruv uslubiga ta'siri

Rahbarlik uslubi	Ayol rahbar (%)	Erkak rahbar (%)
Avtoritar	15%	45%
Demokratik / Hamkorlik	65%	35%
Transformatsion	50%	30%
Transaksion	20%	50%

Bundan tashqari, ayol rahbarlar jamoani boshqarishda psixologik jihatdan yumshoqlik va moslashuvchanlikni namoyon qiladi. Bu esa xodimlar o'rtasida ishchi iqlimni mustahkamlaydi, mehnat unumdorligini oshiradi va tashkilot ichidagi nizolarni kamaytiradi.

3-jadval

Ayol rahbarlarning tashkilot rivojiga ta'siri

Ta'sir sohasi	Natija / Ko'rsatkich
Xodimlar qoniqishi	Yuqori, ish samaradorligi oshadi
Innovatsion faoliyat	Yangiliklarni joriy qilish va ijodiy yondashuv kuchayadi
Tashkilot madaniyati	Ochik, inklyuziv, jamoaviy ruhga asoslangan
Moliyaviy natijalar	Barqaror o'sish, strategik qarorlar samarali
Nizolarni boshqarish	Konfliktlar kamayadi, ish muhiti yaxshilanadi

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ayol rahbarlarning boshqaruvdagi ustun jihatlari faqat insoniy va psixologik omillarda emas, balki strategik va iqtisodiy natijalarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, gender tafovutlarini hisobga olgan holda rahbarlarni tanlash va rivojlantirish tizimi tashkilotning barqaror va samarali faoliyatini ta'minlaydi.

Xulosa. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ayol rahbarlar boshqaruv tizimining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ularning transformatsion liderlik uslubi, kommunikativ salohiyati, empatiya va jamoaviy ruhni shakllantirish qobiliyati tashkilotlar uchun strategik ustunlik yaratadi. Gender tafovutlari boshqaruv uslublarida tabiiy ravishda namoyon bo'lsa-da, ayollarning faol ishtiroki tashkilotning innovatsion va barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi. Shu bilan birga, ayol rahbarlarning tashkilot rivojidagi roli nafaqat ijtimoiy, balki iqtisodiy va strategik jihatdan ham sezilarli ekanligi aniqlandi.

Ayol rahbarlarning strategik fikrlash, kommunikativlik, jamoani birlashtirish va empatik yetakchilik kabi fazilatlarini tashkilot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Gender tafovutlari boshqaruv uslublarida tabiiy ravishda namoyon bo'lsa-da, ayollarning faol ishtiroki boshqaruv tizimini barqaror va samarali qiladi.

Ayollarning jamiyatdagi rolini yanada oshirish va boshqaruvda gender tenglikni yanada ta'minlash maqsadida mentorlik dasturlari va treninglar orqali ayollarni rahbarlik lavozimlariga tayyorlash, gender tengligini qo'llab-quvvatlovchi korporativ siyosat, adolatli ishga qabul va baholash mexanizmlarini joriy etish, inklyuziv boshqaruv modelini tashkilotlarda qo'llash, mahalliy empirik tadqiqotlar orqali ayol rahbarlarning samaradorligini baholash maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-fevraldagi "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida" PF-6155-sonli Farmoyishi // <https://lex.uz/docs/-3307879>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022- 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-sonli Farmoni // <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2021-yil 28-maydagi "2030-yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasini tasdiqlash haqida"gi SQ-297-IV-sonli qarori // <https://lex.uz/docs/-5466673>

4. Mukumova, D.I., Fayzullaev, R.X., Jumanov, A.A., Yarova, S.B. / Boshqaruv psixologiyasi / O'quv qo'llanma. -T.: "TIQXMMI" MTU, 2023. - 232 bet.
5. Hayitov, O.E. H 19 Boshqaruv psixologiyasi [Matn]: darslik / O.E. Hayitov. - Toshkent: «Istiqlol» nashriyoti, 2021. - 236 b.
6. Saliyeva D.A. Boshqaruv psixologiyasi [Matn] / Darslik. -Toshkent. "Ilm va fan" nashriyoti, 2023. - 500 bet.
7. Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). Through the Labyrinth: The Truth About How Women Become Leaders. Harvard Business Review Press.
8. Rosener, J. B. (1990). Ways women lead. Harvard Business Review, 68(6), 119–125.
9. Eagly, A. H., & Johnson, B. T. (1990). Gender and leadership style: A meta-analysis. Psychological Bulletin, 108(2), 233–256.
10. McKinsey & Company. (2023). Women in the Workplace Report. McKinsey Global Institute.
11. UN Women. (2022). Gender Equality and Women's Empowerment: Global Report.
12. Nozima I. Maxatova. (2024) Zamonaviy menejmentda gender tafovutlarning ijtimoiy xususiyatlari. Oriental Conferences. 1 (1), 357-365. Doi: 10.24412/cl-36892-2024-46-357-365 // <https://cyberleninka.ru/article/n/zamonaviy-menejmentda-gender-tafovutlarning-ijtimoiy-xususiyatlari>

Meliboyev Anvar Rashidovich,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

“Maktabgacha ta'lim nazariyasi va metodikasi” kafedrasi professori, p.f.n.

O'QUV JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISHDA BUYUK ALLOMALARIMIZNING G'OYA VA FIKRLARINING TUTGAN O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim sohasidagi islohotlardan, xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida zamonaviy madaniyat, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ta'lim-tarbiya tarixi boy ma'naviy merosini o'rganish har tomonlama barkamol insonni tarbiyalash va rivojlantirish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim-tarbiya, madaniyat, ma'naviyat, o'quv-biluv jarayoni, mehnatsevarlik, sabr-qanoatlilik, xushmuomalalik, mardlik, e'tiqodlilik, adolatlilik, sadoqatlilik, jonajon o'lkaga muhabbat, ijodkorlik, zukkolik, poklik, qanoatlilik, to'g'rilik.

Аннотация. В данной статье речь идет о воспитании и развитии всесторонне развитой личности, познании богатого духовного наследия современной культуры, истории образования, созданной нашими предками на основе реформ в области образования, богатого интеллектуального наследия нация и общечеловеческие ценности.

Ключевые слова: образование, культура, духовность, учебный процесс, трудолюбие, терпение, вежливость, храбрость, вера, справедливость, верность, любовь к своей стране, творчество, изобретательность, чистота, довольство, правильность.

Annotation. This article is about the education and development of a comprehensively developed personality, knowledge of the rich spiritual heritage of modern culture, the history of education created by our ancestors on the basis of reforms in the field of education, the rich intellectual heritage of the nation and universal human values.

Key words: education, culture, spirituality, educational process, hard work, patience, politeness, courage, faith, justice, fidelity, love of one's country, creativity, ingenuity, purity, contentment, correctness.

Kirish. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy sohadagi islohotlar ta'lim tizimida ham yangilanishlar bo'lishini taqozo etmoqda. Ta'lim sohasini isloh qilishga oid davlat siyosati ta'lim tizimi rivojlanishi strategiyasining ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi.

Asosiy qism. Ta'lim sohasidagi mazkur hujjatlar Respublikada ta'limning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy rivojlantirishning ustuvor sohasi ekanligi e'tirof etilgani holda, xalq ta'limi sohasining barcha yo'nalishlarida modernizasiyalash ishlariga katta yo'l ochildi. Ta'lim islohotlaridan asosiy maqsad – xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan va texnika, texnologiyalarning yutuqlari asosida shaxsning ma'naviy sifatlarini tarbiyalash va rivojlantirishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev “Uzluksiz ta'lim tizimida ma'naviy tarbiya asoslarini kuchaytirish lozim.

“Tarbiyada tanaffus bo'lmaydi”, degan chuqur ma'noli gapni ko'p takrorlaymiz. Lekin afsuski, joylarda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishda ana shu qoidaga amal qilinmayabti. Bu borada bog'cha, maktab, oliy ta'lim, mahalla tizimining har biri alohida ish olib borayotgani, ya'ni, o'zaro hamkorlik va uyg'unlikning yo'qligi ishimizning samarasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda[1].” – degan fikrlarini eslashimiz kerak.

Shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar muvaffaqiyati, jamiyatning axloqiy va ma'naviy takomili ko'p jihatdan yoshlarning ma'naviy tarbiyasiga bog'liq. Bu vazifani hal etish uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarining ta'lim-tarbiya jarayonida xalqimiz tarixi, madaniyati, ma'naviyatiga yangicha qarash, uni bugungi kun nuqtai nazaridan o'rganish, baholash va ulardan yosh avlodni ma'naviy sifatlarini tarbiyalash va rivojlantirishda foydalanish maqsadga muvofiq. Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ta'lim-tarbiya tarixi boy ma'naviy merosga ega bo'lib, uni

o'rganish har tomonlama barkamol insonni tarbiyalash va rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Sharq mutafakkirlarining pedagogik ta'limoti hamda Ma'mun akademiyasi olimlari yaratgan o'lmas asarlar dunyo fani va sivilizasiyasiga qo'shilgan mislsiz hissadir. Ular orasida Abu Rayhon al-Beruniy (973–1048), Abu Ali ibn Sino (980–1037) larning asarlari alohida o'rin tutadi. Ularning didaktik asarlarida ifodalangan sahovatlilik, insonparvarlik, halollik, do'stlik, Vatanga muhabbat, tabiatga nisbatan ehtiyotkorona munosabat, mehnatsevarlik, sabr-qanoatlilik, xushmuomalalik, mardlik, e'tiqodlilik, adolatlilik, sadoqatlilik, jonajon o'lkaga muhabbat, ijodkorlik, zukkolik, poklik, qanoatlilik, to'g'rilik hamda boshqa milliy va umuminsoniy sifatlarni maktabgacha ta'lim muassasalari mashg'ulotlaridanoq farzandlarimiz ongiga singdirish ma'naviy ta'lim-tarbiyaning asosiy talablaridan hisoblanadi.

Hamma zamonlarda ham o'quv-biluv jarayonining pirovard maqsadi o'quvchi-tarbiyalanuvchini o'qish, o'rganish, o'zlashtirish, bilish va olgan bilimlarini kundalik hayotida foydalana bilishlari bilan baholangan va natijalangan. Ma'lumki, mamlakatimizda uch ming yillar avval ham bilim olish va mutolaa qilish oilada, jamoa muhitida ustoz-shogirdlik asosida olib borilgan. Buyuk allomalarimiz Mirzo Ulug'bek, Ibn-Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad Farg'oniy davrlarida ilohiy-dunyoviy bilimlarni o'rganish maxsus madrasalar va Akademiyalarda amalga oshirilgan.

Bilimlar, asosan, yakka tartibda va kichik jamoalarda, ustoz-shogird maktablarida mutolaa, mushoira, muzokara tariqasida amalga oshirilgan. O'sha davrda ham tarbiyalanuvchilarni baholovchi mezonlar bo'lgan. Jumladan, tarbiyalanuvchi berilgan vazifalarni bajarib, o'z fikrini ongli ravishda bayon qila olsa, ustoz tarbiyalanuvchilar oldida unga "tashakkur" yoki "tasanno" deyish orqali baholagan. Agar tarbiyalanuvchi berilgan vazifalarni yuqori darajada bajarib, to'la o'zlashtirib, tarbiyalanuvchilar orasida yorqin, ravon bayon qilib ayta olsa, ustoz uni "barakallo" deb rag'batlantirgan. Agar tarbiyalanuvchi berilgan vazifa va topshiriqlarni a'lo darajada bajarib, amaliyotda uni bimalol qo'llay olsa, unga yuqori baho berib, "ofarin" deb rag'batlantirgan.

Xazrati Mir Alisher Navoiy, Abduraxmon Jomiy, Husayn Voiz Koshifiy tomonidan yaratilgan va hozirgi kunda ham ta'lim-tarbiya sohasida dasturi amal bo'lib xizmat qilayotgan o'nlab pandnoma tipidagi asarlar komil inson tarbiyasida muhim rol o'ynab kelmoqda. Demak, Sharq uyg'onish davri pedagogik ta'limotida, ta'limiy-axloqiy asarlarda komil inson tarbiyasi asosiy va muhim masalalardan sanalgan.

Sharqning buyuk allomalari - Yusuf Xos Hojib, Imom Ismoil al-Buxoriy, Ahmad Yassaviy, Sa'diy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqalar yuksak ahloqiylikni shakllantirishga oid yirik asarlar, hikmatlar yaratganlar. Shu bilan birga hulq-odob tarbiyasiga oid "Axloqi Muhsiniy", "Axloqi Jaloliy", "Axloqi Nosiriy", "Qobusnoma" kabi asarlar yaratilgan.

O'zida shaxs va uning tarbiyasini yo'lga qo'yish masalalarini aks ettiruvchi asarlarni yaratish an'anasi mavjud bo'lgan davrda Muhammad Sodiq Qoshg'ariy tomonidan turkiy tilda "Odob as-solihin" ("Yaxshi kishilar odobi"), "Zubdat as- masoyil" ("Masalalarning qaymog'i") nomli asarlar yaratildi. "Odob as-solihin" asari 5 marta, 1889 hamda 1901 yillarda Toshkent shahrida va 1891, 1892 hamda 1986 yillarda Istanbul shahrida qayta nashr etilgan.

Mazkur asarning nomi va mazmunidan ham anglanib turganidek, unda ilgari surilgan g'oyalar insonning hayoti davomida zarur ahamiyat kasb etuvchi hulq- odob qoidalari xususida kishilar, shu jumladan, yoshlarga muayyan darajada ma'lumotlar berishga xizmat qiladi. "Odob as-solihin" asarida ijtimoiy hayot hamda kundalik turmushda har bir inson tomonidan qat'iy amal qilinishi zarur bo'lgan zohiriy (tashqi) va botiniy (ichki) odob va ahloq qoidalari, ularning ijtimoiy ahamiyati, yoshlar tarbiyasini yo'lga qo'yishdagi o'rni va roli borasida batafsil so'z yuritiladi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy tomonidan yaratilgan "Odob as-solihin" asari muallifning o'zi ta'kidlab o'tganidek, muqaddima va 7 bobdan iborat bo'lib, har bir bob o'zida 4 faslni aks ettiradi.

Muqaddimada asarning maqsadi ochib beriladi. Asarning yozilishidan ko'zda tutilgan maqsad borasida so'z yuritilar ekan, insonning ijobiy hulq-atvorga ega bo'lishini taqozo etuvchi

ijtimoiy zaruriyat mohiyati batafsil ochib beriladi. Asarda ilgari surilgan asosiy g'oya – insonlarning ijobiy xulq-atvoriga ega bo'lishlari jamiyatda ruhiy xotirjamlik va moddiy farovonlikni qaror toptiruvchi asosiy omil ekanligini asoslashdan iboratdir. Alloma mazkur g'oya mohiyatini sharhlar ekan, inson odob-axloq qoidalarini egallay olmasa hamda ijobiy xulq-atvori bilan muaddab (odobli) va muzazzab (toza) bo'lmasa, nafaqat o'zi, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi degan qarashni ilgari suradi

Shunday ekan, har bir inson ichki hamda tashqi odob qoidalarining mohiyatini to'laqonli ravishda anglab, ularga qat'iy amal qilishi zarur. Inson odob- axloq qoidalarining mohiyatidan qanday yo'l va usullar orqali boxabar bo'lishi mumkin degan savolga javob berar ekan, alloma ular yetuk mutafakkirlar tomonidan qimmatli, mo'tabar kitoblarda jam etganligi, mazkur kitoblarning mazmuni bilan tanishish orqali odob-axloq qoidalar va ularga amal qilish shartlari xususida muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish imkoniyati mavjudligini alohida ta'kidlab o'tadi. Asarda komil inson bo'lib etishishda kundalik hayot hamda amaliy turmushda o'ziga xos ahamiyat kasb etuvchi botiniy (ichki) va zohiriy (tashqi) odob-axloq qoidalar: salomlashish, ruxsat so'rash, muloqot, uxlash, yo'l yurish, mehmon kutish, ziyofat, ovqatlanish, shuningdek, er-xotin munosabatlarini yo'lga qo'yish odobi va ularga amal qilish shartlari borasida so'z yuritiladi. Suhbat ahlining o'zini tutishi, tozalik, ozodalik hamda safarga chiqish qoidalar ham asar mazmunining markaziy qismidan o'rin olgan.

Ahli suhbatga noloyiq hatti-harakatlardan qochish maqsadida suhbat ishtirokchilarining xotirjamligini buzgan kimsaga o'z xatti-harakatlarining no'rinligini imo-ishora bilan tushuntirish, u o'zini o'nglab ololmasa zarur holatda uni davradan chetlatish, mazkur chora-tadbirni ortiqcha shov-shuvsiz amalga oshirish, suhbat chog'ida pinakka ketmaslik, o'zini o'zgalardan yuqori tutmaslik, suhbatdoshning so'zini bo'lmaslik, sukut saqlashda ham ma'lum me'yorlarga amal qilish, ortiqcha takallufga yo'l qo'ymaslik, hamsuhbati bilan bahs qilmaslik, ammo tortishish mumkinligi, g'azab kelganda uni to'xtata olish, ortiqcha qiziqchilik, hazil-mutoyiba, xushomadgo'ylik qilmaslik, bu borada me'yordan chetga chiqmaslik, o'zgalarning shaxsiyatini kamsituvchi laqablarni tilga olmaslik, davra ishtirokchilari orasida bir-biri bilan pinhona va boshqalar tushunmaydigan tilda pichirmaslik, pinhona so'zlashayotgan hamrohlarning so'zlariga quloq solmaslik kabi qoidalarining mohiyati asar mazmuni orqali to'laqonli yoritilib beriladiki, ulardan xabardor bo'lish har bir kishi uchun o'ta muhimdir. Asarda ilgari surilgan er va xotin o'rtasida tashkil etiluvchi munosabatlar odobiga oid qarashlar ham alohida diqqatga sazovordir.

Buyuk allomalardan Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida tarbiyachi-muallim faoliyatiga quyidagicha ta'rif beradi: "muallim bilimli, aqlli, adolatli, o'zida butun yuksak fazilatlarni mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. O'zini nomunosib tutgan odam hech vaqt bolalarga bilim va odob bera olmaydi".

Bugungi kun o'qituvchisi qanday ijobiy sifatlarga ega bo'lishi lozim. Avvalo zamonaviy bilimlar, ilg'or tajribalar hamda pedagogik mahoratni yuqori darajada egallaganligi, pedagogik izlanish vazifasiga mos tadqiqotlar, metodlari majmuasini shakllantira olishi, nazariy tadqiqot va amaliy tajriba-sinov ishlarini o'tkazish malakasiga ega bo'lishi, o'qitadigan o'quv fanidan o'quv dasturi, DTS, darsliklar va o'quv-metodik qo'llanmalar, elektron darsliklarni yarata olishi va amalda qo'llay olishi lozim. O'zining pedagogik faoliyatini doimiy takomillashtiribva rivojlantirib borishi, kasbiy sifatlarini rivojlantirishi, o'z-o'zini nazorat qilish va baholash malakasini egallashi, yangi pedagogik g'oyalarni ishlab chiqa olish, zamonaviy axborot texnologiyalarini dars jarayonida qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lishi, o'qitishning istiqbolli yo'nalishlari talablari asosida metod, shakl va vositalarni yaratish va ularni ta'lim jarayonida uzviy qo'llash malakalarini bilishi kerak.

Tarbiyachi - odobli, adolatli hamda "bola qalbining injeneri"dir. Bolaning ijobiy va salbiy xususiyatlari ba'zan murabbiydan o'tishini psixolog olimlar ta'kidlab o'tishgan. Chunki o'quvchi o'qituvchining yurish-turishi, kiyinishiga, gapirishiga taqlid qiladilar. Bola garchi yosh bo'lsa-da, uning inson ekanligini yoddan chiqarmaslik kerak, uni ko'pchilik oldida obro'sizlantirmaslik, g'ururini toptamaslik kerak.

Ushbu qadriyatlar ta'lim-tarbiya asosida yosh avlod ongiga singdiriladi.

Abu Rayhon Beruniy o'z asarlarida bilim umuminsoniy qadriyatlarni o'rganishning kaliti ekanligini alohida ta'kidlaydi. Ilm-ma'rifatli odam jamiyat taqdiri, insonlar taqdiri uchun kurashuvchan, barcha yomonliklardan uzoqdir.

Falsafiy talqinda qadriyatlar - inson va insoniyat uchun beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan erkinlik, tinchlik, ijtimoiy tenglik, haqiqat, ma'rifat, go'zallik, yaxshilik kabi barkamol inson uchun ijobiy ahamiyat kasb etuvchi holatlar yig'indisidir.

Demak, qadriyatlarning mohiyatini pedagogik nuqtai nazardan izohlaganimizda, insonning ma'naviy ehtiyojlari asosida paydo bo'lgan, amaliy faoliyatda davr sinovidan muvaffaqiyatli o'tgan, o'z shakl va mazmunida xalqning ma'naviy olamini mujassam etgan, asrlar davomida xalqning ma'naviy madaniyatini shakllantirish manbai sifatida qadrlanib kelingan ma'naviy - ruhiy xatti-harakatlar, narsa va hodisalar majmui[2].

Barcha qadriyatlarning mohiyatini eng oliy tuyg'u - insonparvarlik tashkil etadi. Insonparvarlik - insonning sharafi, vijdoni va iymonining mahsuli. Insonparvarlik xayrixohlik, g'amxo'rlik, moddiy-ma'naviy madadga intilish tuyg'usi, iymon va vijdon doirasida mehr-muruvvat ko'rsatish[3].

Sharq mutafakkirlari o'z asarlarida bilish hamda inson aqliy tafakkuri masalalariga alohida o'rin bergan. Masalan, Abu Nasr Forobiy inson tomonidan borliqni anglanishi, tabiat sirlarini anglashida ilm-fanning rolini hal qiluvchi omil sifatida baholaydi. Allomaning fikricha, inson tanasi, miyasi, sezgi organlari u tug'ilganda mavjud bo'lgan bo'lsa, aqliy bilimi, ma'naviyati, ruhiyati, intellektual va axloqiy sifatleri, xarakteri, dini, urf-odatleri, ma'lumoti tashqi olam, ijtimoiy muhit ta'sirida, ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllanadi.

Abu Nasr Forobiyning e'tirofiga, inson bilimlarni o'zlashtirar ekan, tirik mavjudotning yaratilish tarixigacha bo'lgan ma'lumotlarni o'zlashtira oladi, ularni yaratadi, ilmiy jihatdan asoslaydi.

Abu Rayhon Beruniy quyidagilarni ilgari suradi: "Inson narsa va hodisalarning faqat tashqi sifati hamda xususiyatlari haqida bilim olmay, balki tafakkuri, aqli tufayli narsa va hodisalarni taqqoslaydi, bir-biri-bilan solishtirib ko'radi, o'z bilimlarining chinligini aniqlaydi". Mutafakkir insonning bilimlarni o'zlashtirishi yangi bilimlarning yaratilishiga olib kelishini aytadi: "Ilmlar ko'pdir. Ular zamoni iqqolli bo'lib, turli fikr va xotiralar ularga qo'shilib borsa, ko'payadi. Odamlarning ilmlarga rag'bat qilishi, ilmlarni va ilm ahllarini hurmatlashi o'sha iqqolning belgisidir. (Ayniqsa) hukmron kishilarning ilm ahlini hurmat qilishi turli ilmlarning ko'payishiga sabab bo'ladi"[4].

Abu Ali ibn Sino esa bilimni chuqur o'zlashtirish donishmandlik ekanligini aytadi: "Ilm narsalarning inson aqli yordami bilan o'rganilishidir. Bilim deb esa, narsalarni idrok qilishga aytiladi. Bu shundayki, inson aqli uni xato va yo'ldan toymasdan turib unga erishishi kerak bo'ladigan narsadir. Bordiyu, bu dalillar ochiq-oydin bo'lsayu, isbotlar chinakamiga bo'lsa, u holda bunga hikmat – donishmanlik deyildi"[5].

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi bilim") asari ta'bir joiz bo'lsa, bilimning mohiyati, uning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati, inson kamolotini ta'minlashdagi roli, yozuvliklarni bartaraf etuvchi vosita ekanligi to'g'risidagi qomus sanaladi. Allomaning fikricha, bilimli bo'lish ezgu ishlar tantanasini ta'minlovchi garov bo'lib, uning yordamida hatto osmon sari yo'l ochiladi:

Hamma ezguliklar bilim nafi tufaylidir, Bilim tufayli, go'yo ko'kka yo'l topiladi.

Ushbu fikrlarni ifoda etganda alloma naqadar haq edi. Zero, oradan to'qqiz-o'n asr vaqt o'tgach, inson nafaqat osmonga ucha oldi, balki koinotni ham zabt etishga muvaffaq bo'ldi.

Bahovuddin Naqqshbandiy tariqatida avliyolik kuch-quvvatini ezgulikka, ilm-ma'rifatni rivojlantirishga yo'naltirish etakchi o'rin tutadi. Binobarin, ilm-ma'rifat zulm va bid'atdan forig' bo'lish yo'lidir. Alloma tomonidan ilgari surilgan "Xilvat dar anjuman", "Safar dar vatan" g'oyalari mavjud bilimlarni suhbat hamda amaliyot yordamida o'zlashtirish maqsadga muvofiqligiga ishoradir. Zero, bahs-munozarlarda, doimiy izlanishlarda hosil bo'lgan ilm puxta va mustahkam bo'ladi.

Alisher Navoiy bilimlarni izchil, uzluksiz o'zlashtirish zarurligini uqtiradi. Shuningdek, ilm o'rganish mashaqqatli yumush bo'lib, uni o'rganishda ayrim qiyinchiliklarni engib o'tishga to'g'ri kelishi, bu yo'lda chidamli, qanoatli, bardoshli bo'lish orqaligina mukammal bilimga ega bo'lish mumkinligini ta'kidlaydi.

Xulosa. Mamlakatimiz ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilar va tarbiyachilarning pedagogik mahoratida umumbashariy qadriyatlar ularning ma'naviy dunyosini naqadar keng ekanligini namoyon etadi. Buyuk allomalarimizning ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarida umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan e'tibor asosiy o'rinda turgan. Otabobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo'lmish ilmu-ma'rifat, ta'lim va tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti va garovi deb bilgan. Inson axloqi aqlga, xulqi va xatti-harakati esa ilm-fanni o'rganishga hamda ma'rifatga asoslangandagina ma'naviy kamolotga erishadi. Allomalarning fikrlariga ko'ra, insonparvarlik g'oyalarining amalga oshishi, ma'naviy barkamollikka erishish, bilimli va ma'rifatli bo'lishga bog'liq. Shuning uchun ham ular ilmlilikni umuminsoniy qadriyat darajasida ulug'lab, jamiatning barcha a'zolarini ilm egallashga chaqirdilar, muallimlarning shijoatli mehnatini qadrlaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nashri. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2022. 261-bet.
2. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. –T.: O'qituvchi, 66-bet
3. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. –T.: O'qituvchi, 58-bet
4. Beruniy, Abu Rayhon. Tanlangan asarlar. II jild. – Toshkent: Davlat nashriyoti, 1965. – 125-bet
5. O'zbek pedagogikasi antologiyasi // Tuzuvchi-mualliflar: K.Hoshimov, S.Ochil. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 137-bet

Nurulloyev Firuz No'monjonovich
Buxoro davlat universiteti
Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar
kafedrası doktoranti (DSc), p.f.f.d. (PhD), dotsent.

BO'LAJAK INFORMATIKA O'QITUVCHILARINING KASBIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning zamonaviy pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Raqamli ta'lim muhiti, sun'iy intellekt vositalari, tarmoq klasterli integratsiya va pedagogik amaliyotning o'ziga xos xususiyatlari kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning asosiy omillari sifatida ko'rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada mavjud muammolar va ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy tayyorgarlik, informatika o'qituvchisi, raqamli ta'lim muhiti, pedagogik imkoniyatlar, sun'iy intellekt, tarmoq integratsiyasi.

Abstract. This article analyzes modern pedagogical opportunities for improving the professional training of future computer science teachers. The digital educational environment, artificial intelligence tools, network cluster integration and the specific features of pedagogical practice are considered as the main factors in the formation of professional competencies. The article also develops existing problems and scientific and practical recommendations aimed at eliminating them.

Key words: professional training, computer science teacher, digital educational environment, pedagogical opportunities, artificial intelligence, network integration.

Аннотация. В данной статье анализируются современные педагогические возможности повышения квалификации будущих преподавателей информатики. В качестве основных факторов формирования профессиональных компетенций рассматриваются цифровая образовательная среда, инструменты искусственного интеллекта, интеграция сетевых кластеров и особенности педагогической практики. В статье также рассматриваются существующие проблемы и предлагаются научно-практические рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, преподаватель информатики, цифровая образовательная среда, педагогические возможности, искусственный интеллект, интеграция сетей.

Kirish. Mamlakatimizda ta'lim tizimini modernizatsiyalash, xususan, raqamli iqtisodiyotga o'tish sharoitida informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligiga yangi talablar qo'yilmoqda. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida kadrlar tayyorlash tizimini raqamli transformatsiyalash, bo'lajak mutaxassislarining raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish belgilangan. Shu nuqtai nazardan, bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlarini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish nafaqat fundamental bilimlarni egallashni, balki zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi. Tadqiqotchi Qodirov B. E. ta'kidlaganidek, "raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchining kasbiy mahoratlarini rivojlantirishda raqamli resurslarning yetarliligi, talabalarning raqamli kompetensiyalari va metodik ta'minot muhim rol o'ynaydi".

Asosiy qism. 1. Raqamli ta'lim muhiti – kasbiy tayyorgarlikning asosiy omili. Bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda raqamli ta'lim muhiti alohida pedagogik imkoniyat yaratadi. Zamonaviy raqamli ta'lim muhiti interaktivlik, moslashuvchanlik va shaxsiylashtirilgan yondashuvni ta'minlash orqali talabalarning kasbiy

rivojlanishiga xizmat qiladi. Pedagogika fakultetlarida innovatsion o'quv ko'rgazmalari, vizual materiallar va multimediyaviy vositalardan foydalanish talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim muhitida ishlash uchun talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda quyidagi muammolar mavjud:

- raqamli ta'lim resurslarining yetarli darajada ta'minlanmaganligi;
- kredit-modul tizimida raqamli resurslarning kamligi;

- talabalarni raqamli muhitda ishlashga o'rgatuvchi dastur va yo'riqnomalarning yetishmasligi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy LMS platformalarini joriy etish, raqamli kontentlarni yaratish va ulardan foydalanish bo'yicha maxsus kurslarni tashkil qilish maqsadga muvofiq.

2. Sun'iy intellekt vositalarining integratsiyasi. XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimini tubdan o'zgartirmoqda. Xususan, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining o'quv jarayoniga kirib kelishi an'anaviy o'qitish metodikalariga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Bugungi kunda SI nafaqat texnik vosita, balki o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqadigan metodologik yordamchi sifatida namoyon bo'lmoqda. Asosiy maqsad - SI texnologiyalaridan o'quv jarayonida foydalanishning ilg'or metodikalarini tizimlashtirish, mavjud yondashuvlarni tahlil qilish va samarali integratsiya yo'llarini aniqlashdan iborat.

Sun'iy intellektning ta'limdagi o'rni. Sun'iy intellektning eng katta afzalliklaridan biri – bu adaptiv ta'limni amalga oshirish imkoniyatidir. Adaptiv ta'lim tizimlari o'quvchining bilim darajasi, o'rganish tezligi va qiyinchiliklarni hisobga olgan holda kontentni moslashtiradi. Sun'iy intellekt baholash jarayonini tubdan o'zgartirmoqda. An'anaviy baholash ko'p vaqt talab qiladigan va subyektiv bo'lishi mumkin bo'lgan jarayon hisoblanadi. SI esa ob'ektiv, tezkor va uzluksiz baholash imkonini beradi. SI tizimlari o'quvchilarga real vaqt rejimida qayta aloqa berish imkoniyatiga ega. Bu, ayniqsa, til o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, o'quvchilar ChatGPT kabi chatbotlar bilan muloqot qilib, grammatika va kommunikatsiya bo'yicha darhol qayta aloqa olishlari mumkin.

1-jadval

Quyidagi jadvalda an'anaviy va SI asosidagi ta'lim metodikalarining qiyosiy tahlili keltirilgan:

Mezonlar	An'anaviy metodika	SI asosidagi metodika
Yondashuv	Bir xil	Individuallashtirilgan
O'qituvchi roli	Bilim uzatuvchi	Fasilitator*, mentor
Baholash	Davriy, summativ	Uzluksiz, real vaqt rejimida
Kontent yetkazish	Statik (darslik)	Dinamik (moslashuvchan)
Qayta aloqa	Kechiktirilgan	Darhol (real-time)

SI texnologiyalari o'quv jarayoni metodikasini tubdan o'zgartirish salohiyatiga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SI dan samarali foydalanish quyidagi omillarga bog'liq:

1. Pedagogik yondashuvning ustuvorligi – SI texnologik vosita sifatida pedagogik maqsadlarga xizmat qilishi kerak, aksincha emas.

2. O'qituvchilarning malakasini oshirish – O'qituvchilarni SI vositalaridan foydalanish bo'yicha tizimli ravishda o'qitish, ularning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish zarur. Bu borada hamkasblar o'rtasidagi hamkorlik va maktab bazasidagi professional rivojlanish eng samarali usul hisoblanadi.

3. Etik tamoyillarga rioya qilish – Ma'lumotlar xavfsizligi, shaxsiy hayot daxlsizligi va algoritmik tarafdorlik kabi muammolarni hal qilish uchun aniq qoidalar va standartlar ishlab chiqish lozim.

4. Inson omilining saqlanishi – SI hech qachon o'qituvchining o'rnini to'liq egallay olmaydi. Uning roli – o'qituvchini qo'llab-quvvatlash, uning vaqtini tejash va pedagogik samaradorlikni oshirishdan iborat.

Global miqyosda sun'iy intellekt vositalarini pedagogik ta'limga integratsiya qilish tendensiyasi kuzatilmoqda. Yevropa Ittifoqi tomonidan Tojikistonda amalga oshirilgan loyiha doirasida o'qituvchilar uchun sun'iy intellekt vositalari (ChatGPT, Canva, HeyGen, Perplexity) dan foydalanish bo'yicha maxsus treninglar tashkil etilgan. Ushbu tajriba bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlashda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, Qozog'istonning Astana Xalqaro Universitetida o'tkazilgan "Bo'lajak informatika o'qituvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari" mavzusidagi seminar AI-simulyatorlarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi masalalarini muhokama qilgan. Bu bo'lajak informatika o'qituvchilarida nafaqat texnik, balki kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

3. Tarmoq klasterli integratsiya – innovatsion yondashuv. Mamatova Sh. F. tomonidan taklif etilgan tarmoq klasterli taqsimlangan integratsiya modeli bo'lajak informatika o'qituvchilarini dasturlash sohasida tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu model pedagogika universitetining mintaqadagi umumta'lim maktablari bilan o'zaro hamkorligi asosida "aqlli muhit" yaratishni nazarda tutadi. "Maxsus yaratilgan aqlli muhit vositalari asosida ixtisoslashtirilgan sinf o'quvchilarini va bo'lajak informatika o'qituvchilarini dasturlash sohasida birgalikda o'qitish uchun pedagogika universitetining mintaqadagi umumta'lim tashkilotlari bilan tarmoq klasterli integratsiyasi samarali natijalar beradi".

Gamifikatsiya vositalari va shaxsiylashtirilgan o'quv materiallaridan foydalanish o'quv motivatsiyasini saqlab qolishga va loyiha faoliyatini samarali tashkil etishga imkon beradi.

4. Pedagogik amaliyotning o'zni. Pedagogik amaliyot bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida muhim bosqich hisoblanadi. Abdullayeva N. va Jo'rayeva G. ta'kidlashicha, "haqiqiy ta'lim muhitiga kirish, o'quvchilarning jonli guruhi bilan tanishish, sinfda va maktabda ta'lim muhitini yaratishda ishtirok etish bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetensiyalarini boyitadi".

Pedagogik amaliyot jarayonida talaba:

- nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi;
- o'quv materialini bilan bevosita ishlash tajribasini orttiradi;
- qiyin vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi;
- kasbiy eruditsiyasini takomillashtiradi.

Informatika o'qituvchisi tayyorlashda pedagogik amaliyotning o'ziga xos xususiyati shundaki, talaba zamonaviy dasturiy vositalar, dasturlash tillari va raqamli resurslardan real ta'lim jarayonida foydalanish tajribasini orttiradi.

5. Interfaol metodlarning qo'llanilishi. Bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda interfaol o'qitish usullari muhim pedagogik imkoniyat yaratadi. Xususan, "Informatikaning nazariy asoslari" fanini o'qitishda interfaol usullardan foydalanish talabalarining kasbiy kompetentligini shakllantirishga xizmat qiladi.

Interfaol metodlar:

- muammoli vaziyatlarni tahlil qilish;
- loyiha asosida o'qitish;
- keys-stadilar;
- rolli o'yinlar;

- brainstorming.

Ushbu metodlar talabalarining tanqidiy fikrlashini, ijodiy yondashuvini va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

6. Xalqaro tajribalar va ularning qo'llanilishi. Yevropada TINKER loyihasi (2024-2026) doirasida informatika o'qituvchilarini tayyorlashning yangi pedagogik modeli ishlab chiqilgan. Ushbu model to'rtta asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

- informatika sohalari va kompetensiyalari;
- autentik ta'lim;
- gender inklyuziyasi;
- o'qituvchi va kasbiy rivojlanish.

Loyiha doirasida 100 dan ortiq pedagoglar maxsus treninglardan o'tgan va 300 nafar o'qituvchi malaka oshirgan. Bu tajriba O'zbekistonda bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlashda inklyuziv yondashuv va autentik ta'limni joriy etish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

7. Kasbiy madaniyatni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari. Bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi nafaqat texnik bilimlarni, balki kasbiy madaniyatni ham o'z ichiga oladi. Kasbiy madaniyat pedagogning kasbiy kompetensiyalari, axloqiy-etik qadriyatlari hamda reflektiv faoliyati orqali shakllanadi. Informatika o'qituvchisi uchun bu, ayniqsa, muhim, chunki raqamli texnologiyalar bilan ishlashda axloqiy me'yorlar, ma'lumotlar xavfsizligi va kiberetika masalalari dolzarb hisoblanadi. Shaxsga yo'naltirilgan, tizimli va madaniy-kontekstual yondashuvlar bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirishning metodologik asosini tashkil etadi.

Xulosa. Bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlari tahlili quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

1. Raqamli ta'lim muhiti bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda asosiy pedagogik imkoniyat yaratadi. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy LMS platformalari va raqamli resurslar bilan ta'minlangan infratuzilmani yaratish zarur.

2. Sun'iy intellekt vositalarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish talabalarining zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi va ularni kelajak kasbiy faoliyatiga tayyorlaydi.

3. Tarmoq klasterli integratsiya modeli pedagogika universitetlari va umumta'lim maktablarining hamkorligini kuchaytirish orqali bo'lajak informatika o'qituvchilarining amaliy tayyorgarligini oshiradi.

4. Pedagogik amaliyotni takomillashtirish, uning muddatini oshirish va mazmunini boyitish bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy moslashuvini tezlashtiradi.

5. Xalqaro tajribalarni o'rganish va milliy ta'lim tizimiga moslashtirish asosida inklyuziv ta'lim va autentik yondashuvlarni joriy etish maqsadga muvofiq.

Takliflar. Taklif sifatida, bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish uchun:

- "Raqamli pedagogika" va "Sun'iy intellekt asoslari" kabi maxsus kurslarni o'quv rejasiga kiritish;
- universitet va maktab hamkorligida "aqli muhit" laboratoriyalarini tashkil etish;
- talabalarining loyiha faoliyatini rag'batlantirish va gamifikatsiya vositalaridan keng foydalanish;
- xorijiy tajribalarni o'rganish va mahallilashtirish asosida inklyuziv ta'lim metodikasini ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullayeva, N., & Jo'rayeva, G. (2025). Pedagogik amaliyot kelajak o'qituvchilar kasbiy eruditsiyonini rivojlantirish sharti va omili. Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal, 2(4.2), 831–833.

2. Qodirov, B. E. (2024). Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy mahoratlarini shakllantirishdagi muammolar va ularning yechimlari. *Tadbirkorlik va Pedagogika*, 3(1), 181–187.
3. TINKER project. (2025). Training Teachers and Transforming Informatics Education Across Europe. Scientix.
4. Mamatova, Sh. F. (2025). Tarmoq klasterli taqsimlangan integratsiya sharoitida dasturlash bo'yicha kelajakdagi informatika o'qituvchilarini tayyorlash uchun aqlli muhitlar. *Scientific Journal*.
5. Oliy pedagogik ta'limda "Informatikaning nazariy asoslari" fanini interfaol usullar yordamida o'qitishning metodik jihatlari. (2023). Zenodo.
6. Raqamli ta'lim muhiti: Pedagogika fakultetida sifatli ta'lim uchun yangi imkoniyatlar. Chirchiq davlat pedagogika universiteti.
7. Bo'lajak pedagoglarda kasbiy madaniyatni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari. (2025). Zenodo.
8. Interuniversity Scientific and Methodological Seminar: Modern Approaches to Developing Critical Thinking in Future Informatics Teachers. (2025). Astana International University.

Qoraboyev Fazliddin Faxriddinovich

*Buxoro davlat universiteti, Jismoniy tarbiya va sport fakulteti,
Sport nazariyasi va metodikasi kafedrası dotsenti
UDK: 796.015.12:612.76*

OG'IR ATLETIKACHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIGINI OSHIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada og'ir atletikachilarning texnik tayyorgarligini takomillashtirishda biomexanik tahlil va matematik-statistik metodlarning o'rni yoritilgan. Tajriba va nazorat guruhları misolida yangi mashqlar majmuasining shtangani ko'tarish trayektoriyasi va quvvat sarfi samaradorligiga ta'siri isbotlangan.

Kalit so'zlar: og'ir atletika, texnik tayyorgarlik, biomexanika, matematik statistika, trayektoriya, Student t-kriteriyasi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль биомеханического анализа и математико-статистических методов в совершенствовании технической подготовки тяжелоатлетов. На примере экспериментальной и контрольной групп доказано влияние нового комплекса упражнений на траекторию подъема штанги и эффективность энергозатрат.

Ключевые слова: Тяжелая атлетика, техническая подготовка, биомеханика, математическая статистика, траектория, t-критерий Стьюдента.

Abstract. This article highlights the role of biomechanical analysis and mathematical-statistical methods in improving the technical training of weightlifters. Using experimental and control groups as examples, the impact of a new exercise complex on the barbell trajectory and energy efficiency is demonstrated.

Key words: weightlifting, technical training, biomechanics, mathematical statistics, trajectory, Student's t-test.

1. Kirish. Zamonaviy sport olamida, xususan, og'ir atletika sport turida yuqori natijalarga erishish jarayoni faqatgina sportchining jismoniy quvvati yoki mushaklar kuchiga tayanib qolmasdan, balki harakatlarning texnik mukammalligi va biomexanik samaradorligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda jahon arenalarida raqobatning kuchayishi sportchi va murabbiylardan har bir harakat ustida zargarlik aniqligida ishlashni talab etmoqda. Og'ir atletikada shtangani ko'tarish jarayoni o'ta murakkab dinamik tuzilishga ega bo'lib, unda inson tanasining tayanch-harakat a'zolari va tashqi og'irlik o'rtasidagi o'zaro ta'sir muvozanati markaziy o'rinni egallaydi.

Sportchining texnik tayyorgarligi darajasi uning o'z imkoniyatlaridan qanchalik tejamkor foydalana olishida namoyon bo'ladi.

Shu sababli, og'ir atletikachilarning texnik mahoratini oshirishda harakatlar tarkibini biomexanik jihatdan tahlil qilish, xatolarni erta aniqlash va ularni bartaraf etishning innovatsion metodikalarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Mashg'ulotlar jarayoniga zamonaviy tahlil usullarini tatbiq etish orqali sportchining harakat texnikasini optimallashtirish, uni yuqori darajadagi barqarorlikka olib chiqish va natijada musobaqa faoliyatida samaradorlikni ta'minlash ushbu tadqiqotning negizini tashkil etadi.

2. Tadqiqot obyekti va metodlari

Tadqiqot Buxoro viloyati ixtisoslashtirilgan sport maktablarining 24 nafar og'ir atletikachisi (16-18 yosh, sport ustaligiga nomzodlar) ishtirokida o'tkazildi. Ular ikki guruhga ajratildi:

Nazorat guruhi (NG) - 12 kishi: An'anaviy dastur asosida mashg'ulot o'tadi.

Tajriba guruhi (TG) - 12 kishi: Biz tomondan tavsiya etilgan, biomexanik tuzatishlar va video-kompyuter tahliliga asoslangan metodika bo'yicha shug'ullandi.

3. Metodik yondashuv

Yangi metodikaning asosi shtangani ko'tarishda "Optimal trayektoriya" modelini joriy etishdan iborat edi. Bunda quyidagi o'zgaruvchilar hisobga olindi:

V (m/s): Shtanganing maksimal chiziqli tezligi.

H (cm): Shtanganing maksimal ko'tarilish balandligi.

Delta L (cm): Shtanganing vertikal chiziqdan og'ishi (gorizontal tebranish).

4. Natijalar va ularning tahlili

Tadqiqotning boshida har ikki guruh ko'rsatkichlari deyarli bir xil edi ($P > 0.05$). Olti oylik tajribadan so'ng olingan natijalar matematik-statistik usulda qayta ishlandi.

1-jadval.

Tajribadan oldingi va keyingi texnik ko'rsatkichlarning qiyosiy tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Sinov vaqti	NG (n-12) $\bar{X} \pm \sigma$	V%	TG (n-12) $\bar{X} \pm \sigma$	V%	t	P
1.	Dast ko'tarish (kg.)	T.B.	63,29±15,47	24,4	70,53±14,65	20,7	1,17	>0,05
2.	Siltab ko'tarish (kg.)	T.B.	75,82±17,67	23,3	84,29±17,87	21,2	1,16	>0,05
3.	Ikki kurash (kg)	T.B.	139,11±33,14	23,8	154,82±32,52	21,0	1,17	>0,05
4.	Shtangani belgacha tortish (kg.)	T.B.	86,39±15,84	18,3	94,24±17,83	18,9	1,14	>0,05
5.	Stanga bilan o'tirib turish (bosh orqasidan) (kg.)	T.B.	105,74±16,28	15,4	112,65±17,13	15,2	1,01	>0,05
6.	Yotgan holatda shtanga siqib ko'tarish (kg.)	T.B.	57,97±12,28	21,1	66,47±15,58	23,4	1,48	>0,05
7.	Ko'ragdan shtanga bilan o'tirib turish (kg.)	T.B.	89,42±14,47	16,1	96,63±19,48	20,1	1,02	>0,05

Matematik hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, Tajriba guruhida shtanganing gorizontal og'ishi 18.6 sm dan 11.4 sm gacha kamaydi. Bu energiyaning ortiqcha sarflanmasligini va harakatning samaradorligini bildiradi.

5. Matematik-statistik asoslash

Olingan natijalarning ishonchliligini tekshirish uchun quyidagi formula bo'yicha Styudent t-kriteriyasi hisoblandi:

2-jadval.

Sport natijalarining dinamikasi (kg)

№	Ko'rsatkichlar	Sinov vaqti	NG (n-12) $\bar{X} \pm \sigma$	V%	TG (n-12) $\bar{X} \pm \sigma$	V%	t	P
1.	Dast ko'tarish (kg.)	T.B.	63,29±15,47	24,4	70,53±14,65	20,7	1,17	>0,05
		T.O.	65,88±12,26	18,6	76,71±10,64	13,8	2,31	<0,05
2.	Siltab ko'tarish (kg.)	T.B.	75,82±17,67	23,3	84,29±17,87	21,2	1,16	>0,05
		T.O.	79,46±14,28	17,9	91,33±11,96	13,1	2,20	<0,05
3.	Ikki kurash, kg	T.B.	139,11±33,14	23,8	154,82±32,52	21,0	1,17	>0,05
		T.O.	145,34±26,54	18,2	168,04±26,60	15,83	2,09	>0,05

4.	Shtangani belgacha tortish (kg.)	T.B.	86,39±15,84	18,3	94,24±17,83	18,9	1,14	>0,05
		T.O.	88,13±11,60	13,1	98,94±12,64	12,7	2,18	<0,05
5.	Stanga bilan o'tirib turish (bosh orqasidan) (kg.)	T.B.	105,74±16,28	15,4	112,65±17,13	15,2	1,01	>0,05
		T.O.	107,82±15,31	14,2	120,37±14,75	12,2	2,89	<0,01
6.	Yotgan holatda shtanga siqib ko'tarish (kg.)	T.B.	57,97±12,28	21,1	66,47±15,58	23,4	1,48	>0,05
		T.O.	60,72±12,81	21,1	72,69±12,22	16,8	2,34	<0,05
7.	Ko'kragdan shtanga bilan o'tirib turish (kg.)	T.B.	89,42±14,47	16,1	96,63±19,48	20,1	1,02	>0,05
		T.O.	92,13±14,62	15,8	105,26±14,86	14,1	2,18	<0,05

Izoh: kg - kilogram, T.B. - tajriba boshi, T.O. - tajriba oxiri, NG - nazorat guruhi, TG - tajriba guruhi, $\bar{X}$ - o'rtacha qiymat, σ - standart og'ish, V% - o'zgaruvchanlik koeffitsienti, t - Studentning t-kritik qiymati, p - statistik ahamiyat darajasi.

6. Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnik tayyorgarlikka yo'naltirilgan maxsus mashqlar (shtangani turli balandlikdan ko'tarish, sekinlashtirilgan sur'atda texnikani bajarish va video-tahlil) sportchilarning kuchi ortishidan ko'ra ko'proq ularning harakat aniqligini yaxshilagan. Tajriba guruhidagi 12.7 kg va 16.7 kg lik o'sish aynan biomexanik xatolarni kamaytirish hisobiga erishildi.

Xulosa. Og'ir atletikachilarning texnik tayyorgarligini oshirishda faqatgina "og'irlik ko'tarish" prinsipi emas, balki trayektoriya va tezlik parametrlarini matematik tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Ishlab chiqilgan metodika yosh sportchilarning texnik ko'rsatkichlarini o'rtacha 15-30% ga yaxshilash imkonini beradi.

Statistik tahlillar ($P < 0.01$) yangi metodikaning samaradorligini to'liq tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Faxriddinovich Q. F. Importance of Weight Categories and History of Changes in Weightlifting //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. - 2023. - T. 2. - №. 3. - C. 165-172.

2. Qoraboyev F. F. et al. THE ADVANTAGE OF INTERACTIVE METHODS IN IMPROVING THE QUALITY OF THE EDUCATIONAL SYSTEM //PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS. - 2023. - T. 2. - №. 19. - C. 42-45.

3. Fakhridinovich K. F. THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL PREPARATION IN IMPROVING THE METHODOLOGY OF USING GENERAL AND SPECIAL TRAINING TOOLS IN INCREASING THE PHYSICAL PREPARATION OF WEIGHTLIFTERS //Journal of new century innovations. - 2025. - T. 79. - №. 1. - C. 283-287.

4. Корабоев Ф. Ф. ПРАВИЛЬНЫЙ ПОДБОР И ПРИМЕНЕНИЕ СРЕДСТВ ОБЩЕЙ И СПЕЦИАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ У ТЯЖЕЛОАТЛЕТОВ //Теоретико-методологические основы и методико-практические аспекты. - 2025. - С. 67.

5. Корабоев Ф. Ф. УЛУЧШЕНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ТЯЖЕЛОАТЛЕТОВ ПОСРЕДСТВОМ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРЕДСТВ ОБЩЕГО И СПЕЦИАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ //Теоретико-методологические основы и методико-практические аспекты. - 2025. - С. 62.

M.A.Rahimova

Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

**BIOLOGIYA FANINI O'QITISH JARAYONIDA O'QUVCHILARNING
METODIK SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-
METODOLOGIK VA DIDAKTIK ASOSLARI**

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish masalasi nazariy-metodologik va didaktik jihatdan tahlil etilgan. Metodik savodxonlik tushunchasining pedagogik mohiyati aniqlashtirilib, uni shakllantirishda kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan hamda tadqiqotga asoslangan yondashuvlarning o'rni asoslab berilgan. Biologiya darslarini tashkil etishning samarali pedagogik mexanizmlari aniqlanib, tajriba-sinov ishlari natijalari orqali ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: biologiya ta'limi, metodik savodxonlik, nazariy-metodologik yondashuv, didaktik model, tadqiqot faoliyati, biologik kompetensiya.

Аннотация. В данной научной статье рассматривается проблема развития методической грамотности учащихся в процессе обучения биологии с теоретико-методологической и дидактической точек зрения. Раскрывается педагогическая сущность понятия методической грамотности, обосновывается эффективность компетентностного, деятельностного и исследовательски ориентированного подходов в образовательном процессе. Определены научно-педагогические механизмы организации уроков биологии, а результаты педагогического эксперимента подтверждают их положительное влияние на повышение эффективности обучения.

Ключевые слова: биологическое образование, методическая грамотность, теоретико-методологический подход, дидактические условия, исследовательская деятельность, биологическая компетентность.

Abstract. This article examines the development of students' methodological literacy in the process of teaching biology from theoretical-methodological and didactic perspectives. The pedagogical essence and structural components of methodological literacy are clarified, and its role in forming students' scientific thinking and biological competencies is substantiated. The study emphasizes the effectiveness of competency-based, activity-oriented, and research-based educational approaches in biology teaching. Scientific and pedagogical mechanisms for organizing biology lessons are identified, including the systematic use of interactive methods, practical and laboratory activities, and inquiry-based learning. The results of pedagogical experimental work demonstrate that the purposeful development of methodological literacy significantly enhances students' ability to analyze biological phenomena, conduct experiments, and draw scientifically grounded conclusions, thereby improving the overall effectiveness of biology education.

Key words: biology education, methodological literacy, theoretical and methodological approach, didactic conditions, inquiry-based learning, biological competence.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim tizimida tabiiy fanlarni, xususan biologiya fanini samarali o'qitish masalasi nafaqat nazariy bilimlarni berish, balki o'quvchilarda ilmiy fikrlash, tadqiqot olib borish va ilmiy metodlardan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish bilan ham bevosita bog'liqdir. XXI asrda ilm-fan va texnologiyalar jadal rivojlanib borayotgan sharoitda biologiya fani inson salomatligi, ekologiya, bioxilma-xillikni saqlash va barqaror rivojlanish bilan bog'liq muhim bilimlar tizimini o'zida mujassam etadi. Shu sababli biologiya ta'limi jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish masalasi pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biri sifatida qaralmoqda. Metodik savodxonlik o'quvchilarning biologik jarayonlarni ilmiy asosda tushunishi, tajriba va kuzatishlar o'tkazishi, ilmiy dalillarni tahlil qilishi

hamda xulosalar chiqarish qobiliyati bilan bog'liq bo'lgan muhim kompetensiyalar majmuasini o'z ichiga oladi.

Xalqaro ta'lim tajribasida tabiiy fanlar ta'limining asosiy maqsadi sifatida ****ilmiy savodxonlik (scientific literacy)****ni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi. OECD tomonidan tashkil etiladigan PISA xalqaro baholash dasturi ilmiy savodxonlikni shaxsning ilm-fan bilan bog'liq muammolarni tushunish, ilmiy izlanishlarni baholash va dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyati sifatida talqin qiladi. Bunda o'quvchi biologik yoki boshqa tabiiy fanlarga oid hodisalarni ilmiy asosda tushuntira olishi, tadqiqot jarayonini baholashi hamda ma'lumot va dalillarni tahlil qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi zarur deb hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, biologiya fanini o'qitishda o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish xalqaro ta'lim standartlari talablariga ham mos keladi. Ilmiy savodxonlik nafaqat biologik bilimlarni egallashni, balki ilmiy metodlarni tushunish, kuzatish va tajribalar orqali bilimni tekshirish, hamda real hayotiy muammolarni ilmiy asosda hal qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va xalqaro standartlarga moslashtirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. So'nggi yillarda ta'lim tizimini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mamlakatda "O'zbekiston – 2030" strategiyasi hamda ta'lim sohasidagi islohotlar doirasida umumiy o'rta ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning zamonaviy bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek tabiiy fanlar ta'limini takomillashtirish muhim vazifa sifatida belgilangan.

Shuningdek, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan ta'lim dasturlarida ham biologiya, kimyo va fizika kabi tabiiy fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Masalan, ta'limni rivojlantirish konsepsiyalarida STEM yondashuvini joriy etish orqali o'quvchilarning ilmiy kompetensiyalarini rivojlantirish maqsad qilib qo'yilgan. 2030 yilga borib umumta'lim maktablaridagi o'qituvchilarning muayyan qismi STEM laboratoriyalaridan foydalanish kompetensiyasiga ega bo'lishi rejalashtirilgani ham tabiiy fanlar ta'limini modernizatsiya qilishga qaratilgan muhim qadam hisoblanadi.

Shu bilan birga, global miqyosda ekologik muammolar, iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi, oziq-ovqat xavfsizligi va pandemiyalar kabi muammolar biologiya fanining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Bunday sharoitda o'quvchilarning biologik bilimlarni chuqur o'zlashtirishi, tabiat jarayonlarini ilmiy asosda tushunishi hamda ekologik mas'uliyatga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga erishish esa biologiya fanini o'qitishda nazariy bilimlar bilan bir qatorda metodik savodxonlikni rivojlantirishni ham talab etadi.

Shunday qilib, biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishning nazariy-metodologik va didaktik asoslarini o'rganish zamonaviy pedagogika fanining muhim ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar biologiya ta'limining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish hamda ularni zamonaviy jamiyat talablariga mos bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashga xizmat qiladi.

Kirish. XXI asrda ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Zamonaviy jamiyatda ta'limning asosiy maqsadi faqat tayyor bilimlarni yetkazish emas, balki o'quvchilarda ilmiy tafakkur, mustaqil fikrlash, muammolarni tahlil qilish hamda bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. Ayniqsa, tabiiy fanlar, xususan biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki biologiya fani tirik tabiat qonuniyatlarini o'rganish orqali o'quvchilarda ekologik madaniyat, sog'lom turmush tarziga ongli munosabat hamda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda muhim o'rin egallaydi.

Biologiya ta'limining samaradorligi ko'p jihatdan o'quvchilarning biologik bilimlarni qanday o'zlashtirishi va ularni qanday metodlar asosida qo'llay olishiga bog'liq. Shu nuqtai nazardan metodik savodxonlik tushunchasi biologiya ta'limining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Metodik savodxonlik o'quvchining biologik bilimlarni o'zlashtirish jarayonida ilmiy

kuzatish olib borish, tajribalar tashkil etish, biologik jarayonlarni tahlil qilish, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish hamda biologik muammolarni ilmiy asosda hal qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Bunday ko'nikmalarni shakllantirish biologiya fanini o'qitishda nazariy-metodologik va didaktik asoslarni chuqur o'rganishni talab etadi.

Xalqaro miqyosda tabiiy fanlarni o'qitish sifati va o'quvchilarning ilmiy savodxonligini baholash masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, OECD tomonidan o'tkaziladigan PISA (Programme for International Student Assessment) xalqaro tadqiqotlari o'quvchilarning tabiiy fanlar bo'yicha bilim va ko'nikmalarini baholashda muhim mezon hisoblanadi. PISA dasturida ilmiy savodxonlik shaxsning ilmiy bilimlardan foydalanish, ilmiy masalalarni tushunish hamda dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. 2022-yilgi tadqiqot natijalariga ko'ra, rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida tabiiy fanlarni o'qitish jarayonida o'quvchilarning ilmiy tafakkuri va tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi ta'lim sifatining muhim omili ekanini ko'rsatdi. Shu jihatdan biologiya fanini o'qitishda metodik savodxonlikni rivojlantirish xalqaro ta'lim standartlari talablariga ham mos keladi.

Shuningdek, UNESCO va boshqa xalqaro ta'lim tashkilotlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy ta'lim tizimida STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvi muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv biologiya, fizika, kimyo va matematika kabi tabiiy fanlarni integratsiyalashgan holda o'qitish orqali o'quvchilarning ilmiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Xususan, tadqiqotlarga ko'ra, tajriba va tadqiqotga asoslangan o'qitish metodlari qo'llanilgan ta'lim tizimlarida o'quvchilarning tabiiy fanlarga qiziqishi va o'zlashtirish darajasi ancha yuqori bo'lishi aniqlangan.

O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va xalqaro standartlarga moslashtirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatda "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, shuningdek "O'zbekiston – 2030" strategiyasi hamda ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlarida umumiy o'rta ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarda zamonaviy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish hamda tabiiy fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Mazkur hujjatlarda o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali ta'lim samaradorligini oshirish zarurligi alohida ta'kidlanadi.

So'nggi yillarda respublikamiz umumta'lim maktablarida biologiya fanini o'qitish jarayonini takomillashtirish maqsadida yangi davlat ta'lim standartlari, zamonaviy darsliklar va innovatsion pedagogik texnologiyalar joriy etilmoqda. Biologiya darslarida laboratoriya mashg'ulotlari, tajribalar, loyiha asosida o'qitish, interfaol metodlar hamda raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish o'quvchilarning biologik bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga yordam beradi. Biroq o'quvchilarning biologik bilimlarni faqat nazariy jihatdan o'zlashtirishi yetarli emas; ular biologik jarayonlarni ilmiy asosda tahlil qila olish, tajriba natijalarini izohlash va ilmiy xulosalar chiqarish qobiliyatiga ham ega bo'lishi zarur.

Shu nuqtai nazardan biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishning nazariy-metodologik va didaktik asoslarini o'rganish muhim ilmiy-pedagogik ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot biologiya ta'limining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish hamda tabiiy fanlar bo'yicha funksional savodxonlikni shakllantirishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari biologiya ta'limi jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni samarali qo'llash hamda o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishning ilmiy asoslangan yo'llarini aniqlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish masalasi pedagogika, biologiya metodikasi va ta'lim psixologiyasining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammo turli davrlarda rus va xorijiy olimlar tomonidan keng o'rganilib, biologiya ta'limining nazariy va amaliy asoslarini shakllantirishga xizmat qilgan. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, biologiya ta'limida metodik savodxonlikni rivojlantirish masalasi o'quvchilarning ilmiy tafakkurini shakllantirish, tabiiy hodisalarni ilmiy asosda tushuntirish va tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bevosita

bog'liqdir. Shu sababli mazkur masala zamonaviy pedagogika va biologiya metodikasi doirasida dolzarb ilmiy muammolardan biri sifatida qaraladi.

Biologiya ta'limining nazariy-metodologik asoslarini o'rganishda rus pedagogika maktabining hissasi alohida ahamiyatga ega. Jumladan, L.S. Vygotskiy ta'lim jarayonini shaxs rivojlanishining muhim omili sifatida talqin qilib, o'quvchilarning bilimlarni faol o'zlashtirish jarayoni ularning tafakkuri va bilish faoliyati rivojlanishi bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlagan. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi biologiya fanini o'qitishda ham muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi, chunki biologik bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchi mustaqil izlanish, kuzatish va tahlil qilish orqali yangi bilimlarni egallaydi. Shuningdek, V.V. Davydov va D.B. Elkonin tomonidan ishlab chiqilgan rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasida o'quvchilarni faol bilish jarayoniga jalb etish, muammoli vaziyatlar orqali bilimlarni egallash va ilmiy fikrlashni shakllantirish muhim didaktik tamoyil sifatida ko'rsatib o'tilgan.

Biologiya fanini o'qitish metodikasini rivojlantirishda rus olimlari I.N. Ponomareva, V.V. Pasechnik va N.M. Verzilinlarning ilmiy ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning tadqiqotlarida biologiya ta'limi jarayonida o'quvchilarning biologik tafakkurini shakllantirish, laboratoriya mashg'ulotlari va kuzatish metodlaridan foydalanish, shuningdek biologik hodisalarni ilmiy asosda tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari keng yoritilgan. I.N. Ponomareva biologiya ta'limining asosiy vazifasi o'quvchilarda biologik bilimlar tizimini shakllantirish bilan bir qatorda ularning ilmiy dunyoqarashini rivojlantirishdan iborat ekanini ta'kidlaydi. V.V. Pasechnik esa biologiya fanini o'qitishda tajriba va kuzatish metodlarining ahamiyatini alohida qayd etib, biologiya darslarida amaliy faoliyatni tashkil etish o'quvchilarning bilimlarni chuqur o'zlashtirishga yordam berishini ilmiy asoslab bergan.

Xorijiy pedagogika va ta'lim nazariyasida ham tabiiy fanlarni o'qitish jarayonida o'quvchilarning ilmiy savodxonligini rivojlantirish muhim ilmiy yo'nalish sifatida o'rganilgan. Amerikalik pedagog J. Dyui ta'lim jarayonida tajriba va faoliyatga asoslangan o'qitish konsepsiyasini ilgari surib, bilimlarni o'zlashtirish jarayoni amaliy faoliyat bilan uzviy bog'liq bo'lishi kerakligini ta'kidlagan. Dyui nazariyasiga ko'ra, o'quvchi bilimlarni tayyor holda qabul qilmasligi, balki muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, kuzatish va tajriba o'tkazish orqali bilimlarni mustaqil ravishda egallashi lozim. Mazkur yondashuv biologiya ta'limida tadqiqotga asoslangan o'qitish metodlarini qo'llashning nazariy asosini tashkil etadi.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda biologiya ta'limining samaradorligi ko'p jihatdan o'quvchilarning ilmiy savodxonlik darajasi bilan bog'liq ekanini ta'kidlanadi. OECD tomonidan o'tkaziladigan PISA xalqaro tadqiqotlari natijalari shuni ko'rsatadiki, tabiiy fanlar bo'yicha yuqori natijalarga erishgan mamlakatlarda ta'lim jarayoni asosan tadqiqotga asoslangan o'qitish metodlari, laboratoriya faoliyati va muammoli vaziyatli topshiriqlar orqali tashkil etiladi. Bybee, Harlen va Lederman kabi olimlarning ilmiy ishlari tabiiy fanlar ta'limida ilmiy savodxonlikni rivojlantirish uchun o'quvchilarni ilmiy izlanish jarayoniga jalb etish muhim ekanini ko'rsatadi. Ularning fikricha, biologiya ta'limining asosiy vazifasi o'quvchilarda biologik jarayonlarni ilmiy asosda tushunish, ilmiy metodlardan foydalanish va biologik muammolarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishdan iboratdir.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda biologiya fanini o'qitishda STEM yondashuvi keng qo'llanilmoqda. STEM yondashuvi biologiya, fizika, kimyo va matematika fanlarini integratsiyalashgan holda o'qitishni nazarda tutib, o'quvchilarning ilmiy tafakkuri va tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bybee va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan 5E o'qitish modeli (engage, explore, explain, elaborate, evaluate) biologiya ta'limida o'quvchilarning faol bilish jarayonini tashkil etish uchun samarali metod sifatida e'tirof etiladi. Mazkur model o'quvchilarni biologik hodisalarni kuzatish, tahlil qilish va ilmiy xulosalar chiqarishga undaydi.

Mahalliy pedagogika ilmda ham biologiya ta'limini takomillashtirish va o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish masalalari alohida o'rganilgan. O'zbekistonlik olimlar R.H. Djuraev, S.T. Turgunov, M.T. Mirsoliyeva va boshqa tadqiqotchilar ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash, interfaol metodlardan foydalanish hamda o'quvchilarning

mustaqil fikrlashini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydilar. Ularning ilmiy ishlari biologiya fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga hamda biologik jarayonlarni ilmiy asosda tushunishiga yordam berishini ko'rsatadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish masalasi turli ilmiy maktablar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, mazkur jarayonning nazariy-metodologik va didaktik asoslarini tizimli ravishda tadqiq etish hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Biologiya ta'limining samaradorligini oshirish uchun o'quvchilarni faol bilish jarayoniga jalb etish, laboratoriya mashg'ulotlari va tadqiqot metodlarini keng qo'llash, shuningdek innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish zarur hisoblanadi. Shu jihatdan biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishning nazariy-metodologik va didaktik asoslarini chuqur o'rganish zamonaviy pedagogika fanining muhim ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida ahamiyat kasb etadi.

1-jadval

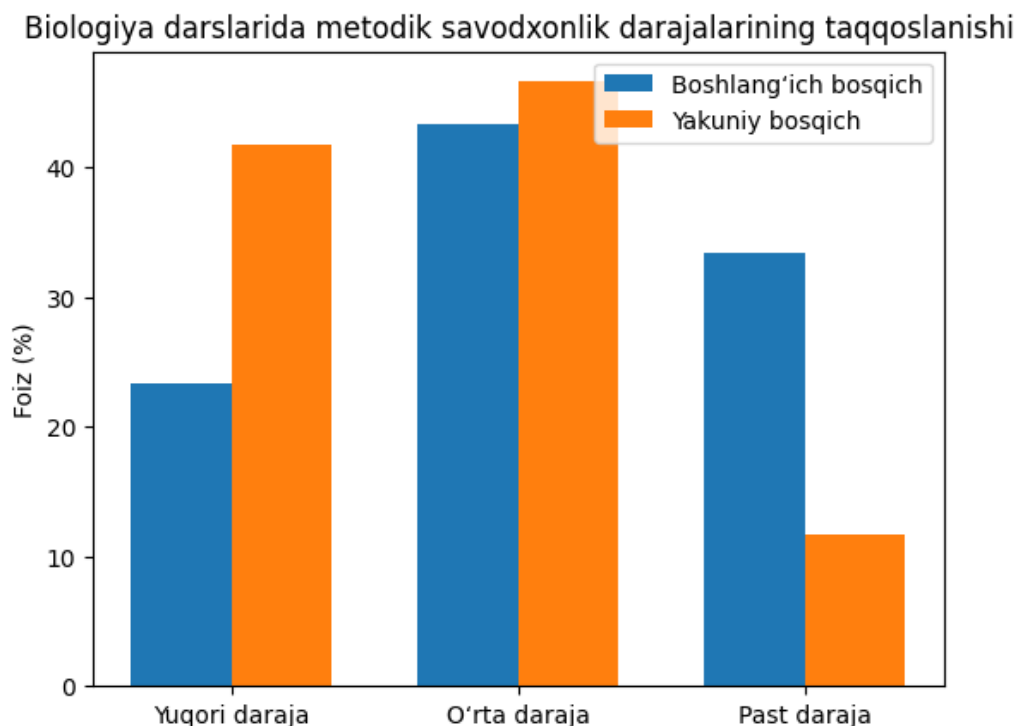
Biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonlik darajalarining taqqoslama natijalari (SPSS statistik tahlili asosida)

Metodik savodxonlik darajasi	Boshlang'ich bosqich (n=120)	Foiz (%)	Yakuniy bosqich (n=120)	Foiz (%)	O'zgarish (%)
Yuqori daraja	28	23,3 %	50	41,7 %	+18,4
O'rta daraja	52	43,3 %	56	46,6 %	+3,3
Past daraja	40	33,4 %	14	11,7 %	-21,7
Jami	120	100 %	120	100 %	-

Jadval bo'yicha metodologik izoh

Jadvalda biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonlik darajasi tajriba boshlanishidan oldingi va tajriba yakunidagi ko'rsatkichlar asosida taqqoslab berilgan. Natijalardan ko'rinib turibdiki, tajriba boshlanishida o'quvchilarning asosiy qismi o'rta darajadagi metodik savodxonlikka ega bo'lgan bo'lsa, tajriba yakunida yuqori darajadagi ko'rsatkich sezilarli darajada oshgan. Xususan, yuqori darajadagi metodik savodxonlik ko'rsatkichi 23,3 foizdan 41,7 foizgacha oshgan, past darajadagi ko'rsatkich esa 33,4 foizdan 11,7 foizgacha kamaygan.

Bu natijalar biologiya fanini o'qitish jarayonida muammoli o'qitish, laboratoriya mashg'ulotlari, tajriba asosida o'qitish hamda tadqiqot faoliyatiga asoslangan pedagogik metodlardan foydalanish o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishda samarali ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'quvchilarning biologik jarayonlarni ilmiy asosda tahlil qilish, tajriba natijalarini izohlash va mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyati ham sezilarli darajada rivojlangan.

Grafik biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonlik darajasini tajriba boshlanishidan oldingi va tajriba yakunidagi natijalar asosida taqqoslab ko'rsatadi. Diagrammadan ko'rinadiki, tajriba davomida qo'llanilgan muammoli o'qitish, laboratoriya tajribalari va tadqiqotga yo'naltirilgan metodlar natijasida yuqori darajadagi metodik savodxonlik ko'rsatkichi sezilarli darajada oshgan. Shu bilan birga, past darajadagi ko'rsatkich keskin kamayganligi biologiya ta'limida faol va tadqiqotga asoslangan metodlarning samaradorligini tasdiqlaydi.

Ushbu grafik metodologik tadqiqot natijalarini vizual tarzda ifodalab, biologiya darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishda muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Muhokama. Biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika va biologiya ta'limining eng muhim ilmiy-amaliy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, biologiya ta'limining samaradorligi ko'p jihatdan o'quvchilarning biologik bilimlarni qanday o'zlashtirishi, ularni qanday tahlil qilishi hamda ilmiy metodlardan qanday foydalanishi bilan bevosita bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish biologik bilimlarni chuqur o'zlashtirish, ilmiy tafakkurni shakllantirish va o'quvchilarning tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, biologiya ta'limida an'anaviy o'qitish metodlari bilan bir qatorda muammoli o'qitish, tajriba asosida o'qitish, loyiha metodi hamda interfaol pedagogik texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, biologiya fanining o'ziga xos xususiyatlari – tirik tabiat jarayonlarini kuzatish, tajribalar o'tkazish va biologik hodisalarni tahlil qilish imkoniyati o'quvchilarning ilmiy fikrlashini rivojlantirish uchun keng sharoit yaratadi. Shu sababli biologiya darslarida o'quvchilarning faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishi emas, balki biologik hodisalarni ilmiy asosda tushunishi va tahlil qilishi muhim hisoblanadi.

Olib borilgan tajriba-sinov ishlari davomida biologiya darslarida o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash, muammoli vaziyatli topshiriqlar berish, laboratoriya mashg'ulotlari va kuzatish metodlaridan foydalanish o'quvchilarning biologik tafakkurini rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatgani aniqlandi. Xususan, o'quvchilar biologik jarayonlarni tahlil qilish, tajriba

natijalarini izohlash va ilmiy xulosalar chiqarish jarayonida mustaqil fikrlashga o'rgana boshladilar. Bu esa biologiya fanini o'qitishda faol o'qitish metodlarining samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot jarayonida olingan statistik natijalar ham biologiya ta'limida metodik savodxonlikni rivojlantirish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash muhim ekanini ko'rsatdi. Tajriba natijalariga ko'ra, biologiya darslarida tadqiqotga asoslangan o'qitish metodlaridan foydalanish o'quvchilarning yuqori darajadagi metodik savodxonlik ko'rsatkichlarini sezilarli darajada oshirdi. Shu bilan birga, biologik bilimlarni faqat reproduktiv tarzda o'zlashtiruvchi o'quvchilar soni kamaygani kuzatildi. Bu esa biologiya ta'limida bilimlarni tayyor holda berishdan ko'ra o'quvchilarning mustaqil izlanish faoliyatini tashkil etish muhimligini ko'rsatadi.

Zamonaviy ta'lim tizimida biologiya fanini o'qitishda metodik savodxonlikni rivojlantirish masalasi xalqaro ta'lim standartlari bilan ham uzviy bog'liqdir. Xususan, xalqaro PISA tadqiqotlarida o'quvchilarning tabiiy fanlar bo'yicha savodxonligi biologik hodisalarni tushuntirish, ilmiy tadqiqotlarni baholash hamda dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyati orqali baholanadi. Shu nuqtai nazardan biologiya ta'limida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish nafaqat ta'lim sifati, balki o'quvchilarning ilmiy tafakkuri va funksional savodxonligini shakllantirish uchun ham muhim omil hisoblanadi.

Shuningdek, biologiya fanini o'qitish jarayonida metodik savodxonlikni rivojlantirish o'quvchilarning ekologik tafakkurini shakllantirishga ham yordam beradi. Zamonaviy jamiyatda ekologik muammolar, biologik xilma-xillikning kamayishi, iqlim o'zgarishi va sog'liqni saqlash bilan bog'liq masalalar biologiya fanining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shu sababli biologiya ta'limi jarayonida o'quvchilarda biologik bilimlarni amaliy hayot bilan bog'lash, tabiat jarayonlarini ilmiy asosda tushunish hamda ekologik mas'uliyatni shakllantirish muhim hisoblanadi.

Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot natijalari biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil ekanini ko'rsatdi. Biologiya ta'limida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash, o'quvchilarning mustaqil izlanish faoliyatini tashkil etish hamda biologik tajribalar va kuzatish metodlaridan keng foydalanish o'quvchilarning biologik bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga va ilmiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan biologiya fanini o'qitish jarayonida metodik savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan pedagogik yondashuvlarni amaliyotga keng joriy etish zamonaviy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishning nazariy-metodologik va didaktik asoslarini o'rganishga qaratilgan ushbu tadqiqot natijalari biologiya ta'limining samaradorligini oshirishda metodik yondashuvlarning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Zamonaviy ta'lim tizimi sharoitida biologiya fanini o'qitish nafaqat biologik bilimlarni o'zlashtirish, balki o'quvchilarda ilmiy tafakkur, mustaqil tahlil qilish, kuzatish va tajriba o'tkazish ko'nikmalarini shakllantirish bilan ham uzviy bog'liqdir. Shu sababli biologiya ta'limida metodik savodxonlikni rivojlantirish o'quvchilarning biologik bilimlarni chuqur anglashiga hamda ularni amaliy faoliyatda qo'llash qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida biologiya fanini o'qitishda qo'llanilgan muammoli o'qitish, tadqiqotga asoslangan ta'lim, laboratoriya tajribalari va interfaol pedagogik metodlar o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishda samarali ekanligi aniqlandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, biologiya darslarida o'quvchilarni faol bilish jarayoniga jalb etish, biologik jarayonlarni kuzatish va tahlil qilishga yo'naltirilgan topshiriqlar berish ularning ilmiy tafakkurini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, tajriba va kuzatish metodlaridan foydalanish o'quvchilarning biologik hodisalarni ilmiy asosda tushunish hamda mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

Statistik tahlil natijalari ham biologiya ta'limida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llashning samaradorligini tasdiqladi. Tajriba davomida o'quvchilarning yuqori darajadagi

metodik savodxonlik ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshgani, past darajadagi ko'rsatkichlar esa kamaygani biologiya fanini o'qitishda faol o'qitish metodlari muhim pedagogik omil ekanini ko'rsatadi. Bu holat biologiya ta'limini faqat nazariy bilimlar bilan cheklamasdan, balki amaliy va tadqiqotga asoslangan yondashuvlar orqali tashkil etish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, biologiya fanini o'qitish jarayonida metodik savodxonlikni rivojlantirish o'quvchilarda ekologik tafakkur va tabiiy jarayonlarga ongli munosabatni shakllantirishga ham yordam beradi. Zamonaviy jamiyatda ekologik muammolar, biologik xilma-xillikni saqlash, inson salomatligi va barqaror rivojlanish kabi masalalar biologiya fanining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shu sababli biologiya ta'limida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish ularning biologik bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishning nazariy-metodologik va didaktik asoslarini takomillashtirish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Biologiya ta'limida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash, o'quvchilarning mustaqil izlanish faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda biologik tajribalar va kuzatish metodlarini keng joriy etish o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishga va tabiiy fanlar bo'yicha funksional savodxonligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois biologiya ta'limini takomillashtirish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan pedagogik yondashuvlarni amaliyotga keng joriy etish muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интеллект-Центр, 1996. – 544 с.
3. Подласый И.П. Педагогика: учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2018. – 576 с.
4. Пономарева И.Н., Соломин В.П., Сидельникова Н.М. Общая методика обучения биологии. – М.: Академия, 2018. – 272 с.
5. Пасечник В.В. Методика обучения биологии: учебник для студентов педагогических вузов. – М.: Просвещение, 2017. – 256 с.
6. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии. – М.: Просвещение, 1983. – 384 с.
7. Мишина О.С. Формирование естественнонаучной грамотности учащихся на уроках биологии // Педагогическое образование в России. – 2020. – №3. – С. 112–118.
8. Harlen W. Teaching, Learning and Assessing Science 5–12. – London: Sage Publications, 2014. – 240 p.
9. Bybee R.W. The BSCS 5E Instructional Model: Personal Reflections and Contemporary Implications. – Colorado Springs: BSCS, 2015. – 58 p.
10. Lederman N.G., Lederman J.S. Research on Teaching and Learning of Nature of Science // Handbook of Research on Science Education. – New York: Routledge, 2014. – P. 600–620.

Sabirova Mavluda Islamovna

Xorazm pedagogika texnikumi Yoshlar bilan ishlash bo'yicha direktor o'rinbosari

YOSHLAR BILAN ISHLASHDA IJTIMOIIY-PEDAGOGIK YONDASHUVLAR: NAZARIYA VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

Annotatsiya. Maqolada yoshlar bilan ishlashda ijtimoiy-pedagogik yondashuvlarning nazariy asoslari va amaliyot bilan integratsiyasi O'zbekiston kontekstida tahlil qilinadi. Ijtimoiy pedagogika fanining predmeti, obyekti, tamoyillari va yondashuvlari (individual, kompleks, profilaktik) ko'rib chiqilgan. Nazariya-amaliyot birligi orqali yoshlar ijtimoiylashuvi, deviant xulq-atvorni oldini olish, oila va ijtimoiy muhit ta'sirini bartaraf etish mexanizmlari yoritilgan. O'zbekistonda "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida yoshlar siyosati, mahalla instituti va rehabilitatsiya dasturlari misolida integratsiya samaradorligi baholangan. Amaliy tavsiyalar: ijtimoiy pedagoglar tayyorlash, yoshlar tashkilotlarida interaktiv texnologiyalarni joriy etish va oila-maktab hamkorligini kuchaytirish. Tadqiqot natijalari nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash zarurligini tasdiqlaydi va yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiladi. Maqola pedagogika, psixologiya va ijtimoiy ish mutaxassislariga mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy pedagogika, yoshlar bilan ishlash, nazariya-amaliyot integratsiyasi, ijtimoiylashuv, deviant xulq, profilaktika, rehabilitatsiya, oila va ijtimoiy muhit.

Abstract. The article analyzes the theoretical foundations and integration of socio-pedagogical approaches in working with youth in the context of Uzbekistan. The subject, object, principles and approaches (individual, complex, preventive) of social pedagogy are considered. The mechanisms of socialization of youth, prevention of deviant behavior, and elimination of the influence of the family and social environment through the unity of theory and practice are highlighted. The effectiveness of integration is assessed on the example of youth policy, neighborhood institute and rehabilitation programs within the framework of the "New Uzbekistan" strategy in Uzbekistan. Practical recommendations: training social pedagogues, introducing interactive technologies in youth organizations and strengthening family-school cooperation. The results of the study confirm the need to link theoretical knowledge with practical activities and serve to increase the social activity of young people. The article is intended for specialists in pedagogy, psychology and social work.

Key words: social pedagogy, work with youth, theory-practice integration, socialization, deviant behavior, prevention, rehabilitation, family and social environment.

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы и интеграция социально-педагогических подходов в работе с молодежью в контексте Узбекистана. Рассматриваются субъект, объект, принципы и подходы (индивидуальный, комплексный, профилактический) социальной педагогики. Выделены механизмы социализации молодежи, профилактики девиантного поведения и устранения влияния семьи и социальной среды посредством единства теории и практики. Эффективность интеграции оценивается на примере молодежной политики, районного института и реабилитационных программ в рамках стратегии «Новый Узбекистан» в Узбекистане. Практические рекомендации: подготовка социальных педагогов, внедрение интерактивных технологий в молодежных организациях и укрепление сотрудничества семьи и школы. Результаты исследования подтверждают необходимость увязки теоретических знаний с практической деятельностью и служат повышению социальной активности молодежи. Статья предназначена для специалистов в области педагогики, психологии и социальной работы.

Ключевые слова: социальная педагогика, работа с молодежью, интеграция теории и практики, социализация, девиантное поведение, профилактика, реабилитация, семья и социальная среда.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda yoshlar ijtimoiy hayotning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. O'zbekiston Respublikasida "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida yoshlar siyosati alohida

o'rin tutadi: ularning ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasi, ijtimoiy faolligi va kasbiy moslashuvini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishidir. Biroq globallashuv, axborot oqimi va oilaviy muhitdagi o'zgarishlar yoshlarda deviant xulq-atvor, ijtimoiy dezadaptatsiya va qadriyatlar inqirozini keltirib chiqarmoqda. Shu bois ijtimoiy-pedagogik yondashuvlarning nazariya va amaliyot integratsiyasi dolzarb muammo sifatida ko'rilmogda.

Ijtimoiy pedagogika shaxsning ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanish qonuniyatlarini o'rganuvchi fan bo'lib, uning asosiy vazifasi bolalar va yoshlar huquqlarini himoya qilish, ijtimoiylashuv jarayonini boshqarishdir [1, 8-b.]. Nazariya amaliyotdan ajralgan holda samarasiz, amaliyot esa nazariy asossiz xavfli bo'ladi. Ushbu maqolada Axmedov, Xushnazarova va Mamajonova kabi o'zbek olimlarining asarlariga asoslanib, integratsiya mexanizmlari ochib beriladi va amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Asosiy qism. Ijtimoiy pedagogikaning nazariy asoslari XIX asrda Germaniya, Angliya va AQShda shakllangan bo'lib, O'zbekistonda mustaqillik yillarida rivojlandi. Fan obyekti – ijtimoiy tarbiyaviy jarayonlar, predmeti esa shaxs shakllanishiga ijtimoiy muhit ta'siri qonuniyatlaridir [2, 17-b.]. Asosiy tamoyillar: gumanizm, individual yondashuv, komplekslik va profilaktika.

Yoshlar bilan ishlashda asosiy yondashuvlar quyidagilar:

Individual yondashuv – har bir yoshning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiya (Makarenko tamoyili asosida). Bu yondashuv deviant xulq sabablarini (oila disgarmoniyasi, tengdoshlar ta'siri) aniqlashga yordam beradi [3, 62-b.].

Kompleks yondashuv – oila, maktab, mahalla va davlat tashkilotlari hamkorligi. O'zbekistonda mahalla instituti bu yondashuvning amaliy namunasi hisoblanadi.

Profilaktik yondashuv – deviant xulqni (alkogolizm, giyohvandlik, jinoyatchilik) oldini olish. Axborotli, ijtimoiy va tibbiy-biologik usullar qo'llaniladi [1, 108-b.].

Ijtimoiylashuv jarayoni – yoshlarning jamiyat me'yorlarini o'zlashtirishi va individuallashuvi muvozanati. Bu jarayon oila (asosiy institut), maktab va tengdoshlar guruhi orqali amalga oshadi. Nazariy jihatdan ijtimoiylashuv mexanizmlari (identifikatsiya, emulatsiya) aniqlangan bo'lsa, amaliyotda klublar, sport to'garaklari va reabilitatsiya markazlari orqali qo'llaniladi [2, 78-82-b.].

Amaliyotda nazariya integratsiyasi quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

Diagnostika va reabilitatsiya: Yoshlarda deviant xulq sabablarini o'rganish (anketa, suhbat) va individual dasturlar tuzish. Masalan, tarbiyasi og'ir o'smirlar bilan ishda psixologik-pedagogik texnologiyalar (rol o'yinlari, treninglar) qo'llaniladi [3, 41-43-b.].

Oila va jamiyat hamkorligi: Noxush oilalarda patronaj usuli, vasiylik va asrab olish. Bu nazariy tamoyillarni (oilaviy tarbiya roli) amaliyotda sinab ko'rish imkonini beradi [1, 86-95-b.].

Yoshlar tashkilotlaridagi faoliyat: “Yoshlar ittifoqi”, mahalla yoshlar markazlari orqali ijtimoiy faollikni oshirish. Nazariy bilim (ijtimoiy tarbiya) amaliy loyihalar (volontyorlik, kasbiy yo'naltirish) bilan birlashtiriladi.

O'zbekistonda “Yangi O'zbekiston” davrida bu integratsiya davlat dasturlari (yoshlar siyosati qonuni, “Kamolot” tashkiloti vorisi) orqali kuchaymoqda. Amaliy natijalar: reabilitatsiya markazlarida yoshlarning 70-80% i jamiyatga qaytmoqda, deviant xulq ko'rsatkichlari pasaymoqda.

Muhokama. Nazariya-amaliyot integratsiyasining afzalliklari shundaki, u yoshlarning ijtimoiy moslashuvini tezlashtiradi va xatolarini kamaytiradi. Masalan, Axmedov ta'kidlaganidek, nazariya va amaliyot birligi fan rivojini ta'minlaydi [1, 9-b.]. Biroq muammolar ham mavjud: pedagoglar tayyorgarligi yetarli emasligi, resurslar cheklanganligi va globallashuv ta'siri (ijtimoiy tarmoqlar deviantlikni kuchaytirishi). Xushnazarova fikricha, O'zbekistonda ijtimoiy pedagogika milliy qadriyatlar (islom ta'limoti, xalq pedagogikasi) bilan boyitilishi kerak [2, 48-b.].

Amaliyotda integratsiya samaradorligini oshirish uchun interaktiv metodlar (sotsiodrama, loyiha faoliyati) va monitoring tizimi zarur. Yoshlar bilan ishlashda mahalla va oila roli kuchaytirilsa, natijalar yanada yaxshilanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nazariyasiz amaliyot “ko'r” bo'lsa, amaliyotsiz nazariya “bo'sh”dir. O'zbekiston tajribasi xalqaro standartlarga (BMT Bolalar huquqlari konvensiyasi) mos keladi va ijobiy natijalar beradi.

Yoshlar bilan ishlashda ijtimoiy-pedagogik yondashuvlarning nazariya va amaliyot bilan uyg'unlashuvi zamonaviy ta'lim va tarbiya tizimining eng muhim masalalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, faqat nazariy bilimlarga asoslangan faoliyat yetarli samara bermaydi, aksincha, u amaliyot bilan mustahkam integratsiyalashgan holda yoshlarning ijtimoiylashuvi, mustaqil fikrlashi va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ijtimoiy-pedagogik yondashuvlar tizimida shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv yoshlarning individual xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olish imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi. Faoliyatga asoslangan yondashuv esa yoshlarni bevosita amaliy faoliyatga jalb qilish orqali ularning ijtimoiy tajribasini boyitadi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, yoshlar bilan ishlashda innovatsion metodlardan foydalanish – treninglar, loyihaviy ishlar, muammoli vaziyatlar yechimi, interaktiv metodlar – ijtimoiy-pedagogik faoliyat samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Biroq, ayrim hollarda nazariy bilimlarning amaliyotga to'liq tatbiq etilmasligi, pedagoglarning metodik tayyorgarligi yetarli emasligi kabi muammolar ham kuzatilmoqda. Bu esa nazariya va amaliyot o'rtasida uzilishlar mavjudligini ko'rsatadi.

Shuningdek, muhokama davomida ijtimoiy muhitning – oila, ta'lim muassasalari, mahalla va ommaviy axborot vositalarining – yoshlar tarbiyasidagi o'rni ham alohida ta'kidlandi. Ushbu omillar o'zaro hamkorlikda faoliyat olib borgan taqdirdagina ijtimoiy-pedagogik yondashuvlar kutilgan natijani beradi. Demak, integratsiya nafaqat nazariya va amaliyot o'rtasida, balki turli ijtimoiy institutlar o'rtasida ham amalga oshirilishi zarur.

Xulosa va takliflar. Yoshlar bilan ishlashda ijtimoiy-pedagogik yondashuvlar nazariya va amaliyot integratsiyasi orqali samarali bo'ladi. Nazariy asoslar (ijtimoiylashuv qonuniyatlari, tamoyillar) amaliy usullar (profilaktika, rehabilitatsiya, hamkorlik) bilan birlashganda yoshlarning barkamol shakllanishi ta'minlanadi. O'zbekistonda bu jarayon "Yangi O'zbekiston" strategiyasi bilan uyg'unlashmoqda.

Takliflar:

Oliy ta'limda ijtimoiy pedagogika va yunogogika fanlarini kuchaytirish, amaliyot bazasini kengaytirish.

Yoshlar markazlarida interaktiv texnologiyalarni (treninglar, klublar) joriy etish.

Oila va mahalla bilan hamkorlik dasturlarini rivojlantirish, deviant xulq profilaktikasini kuchaytirish.

Monitoring va baholash tizimini yaratish, natijalarni ilmiy tadqiq qilish.

Ushbu yondashuvlar yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirib, jamiyat barqarorligiga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Axmedov A.A. Ijtimoiy pedagogika: o'quv qo'llanma. Buxoro: "KAMOLOT" nashriyoti, 2023. – 244 b. (Iqtiboslar: 3-9, 18, 25, 86-109, 127-132-betlar).
2. Xushnazarova M.N. Ijtimoiy pedagogika: darslik. Toshkent, 2025. (Iqtiboslar: 7-10, 17, 39-40, 58-63, 78-82, 114-120-betlar).
3. Mamajonova Z.M. Ijtimoiy pedagogika: ma'ruza matni. Andijon davlat universiteti, 2016. (Iqtiboslar: 5-11, 35-44, 62-70-betlar).
4. Ne'matova F.B. Ijtimoiy pedagogika: o'quv qo'llanma. Buxoro: "Fan va ta'lim" nashriyoti, 2022. – 180 b.
5. Unboyev, Oxunov I. Ijtimoiy pedagogika asoslari. Toshkent, 2008.
6. Dekhkanova J.Y. Ijtimoiy pedagogikaning rivojlanish tarixi xorijda va O'zbekistonda // Global Scientific Journal, 2024.
7. Sobirov U. Yunogogika: darslik (yoshlar bilan ishlash tashkilotchisi uchun). Toshkent, 2024 (ResearchGate).

Samadova Sarvinoz Samad qizi

*Buxoro Davlat Universiteti "Ijtimoiy-siyosiy fanlar" kafedrasida dotsenti,
pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)
sarvinoz56646@gmail.com*

MUNAVVAR QORI ABDURASHIDXONOV MA'NAVIY MEROSINING ZAMONAVIY PEDAGOGIKA TARAQQIYOTIDAGI O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbek ma'naviy rivojlanish tarixida muhim o'rin egallagan jadid ma'rifatchisi ustoz va jamoat arbobi Munavvar qori Abdurashidxonovning boy ma'naviy merosi va uning pedagogika sohasi rivojidagi o'rni tahlil qilingan. Munavvar qorining yosh avlod tarbiyasi, o'qituvchilar tayyorlash va xalqni o'qimishli qilish yo'lidagi sa'y-harakatlari pedagogik g'oyalari nuqtai-nazaridan yoritilgan. Uning pedagogik qarashlari bugungi zamonaviy ta'lim tizimi bilan bog'lanib, ularning dolzarbligi va amaliy ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Munavvar qori Abdurashidxonov, ma'naviy meros, "Rushdiya", "Adibi avval", "Adibi soniy", Uchinchi Renessans.

Аннотация. В данной статье проанализированы богатое духовное наследие джадидского просветителя, педагога и общественного деятеля Мунаввара кори Абдурашидханова, занявшего важное место в истории духовного развития Узбекистана, а также его роль в развитии педагогической сферы. С позиции его педагогических идей освещены усилия Мунаввара кори, направленные на воспитание молодого поколения, подготовку учителей и повышение образовательного уровня народа. Его педагогические взгляды рассмотрены в контексте современной системы образования, показаны их актуальность и практическая значимость.

Ключевые слова: Мунаввар кори Абдурашидханов, духовное наследие, «Rushdiya», «Adibi avval», «Adibi soniy», Третье Возрождение.

Abstract. This article analyzes the rich spiritual heritage of the Jadid enlightener, educator, and public figure Munavvar Qori Abdurashidxonov, who holds an important place in the history of Uzbekistan's spiritual development, as well as his role in the advancement of pedagogy. Munavvar Qori's efforts aimed at educating the younger generation, training teachers, and promoting literacy among the people are examined from the perspective of his pedagogical ideas. His pedagogical views are correlated with today's modern education system, highlighting their relevance and practical significance.

Key words: Munavvar Qori Abdurashidxonov, spiritual heritage, "Rushdiya," "Adibi avval," "Adibi soniy," Third Renaissance.

Kirish. XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakati keng tarqaldi. Ushbu harakatning asosiy maqsadi xalqni ma'rifatli qilish, zamonaviy ta'lim tizimini yo'lga qo'yish, milliy uyg'onish va siyosiy mustaqillikka erishish edi. Jadidchilik harakatining eng muhim vakillaridan biri Munavvar qori Abdurashidxonov bo'lib, u nafaqat ta'lim sohasida, balki ijtimoiy-siyosiy hayotda ham faol ishtirok etgan.

Munavvar qori Abdurashidxonov - O'rta Osiyo "Milliy istiqlof" ozodlik harakatining yo'l boshchisi, jadidlarning ma'naviy otasi, yangi usuldagi milliy maktab asoschisi, hozirgi milliy matbuot, jurnalistika, teatr, oliy o'quv yurtlarining yuzaga kelishi va rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan shaxs, bir qancha hikoya va she'rlar muallifidir. Atoqli jadidshunos, adabiyotshunos olim Begali Qosimovning keltirishicha: "Munavvar qori Abdurashidxonov nomini 30-yillarda Turkiyadagi Mustafo Rashid Posho, Ozarbayjondagi Mirzo Fathali Oxunzoda, Qrimdagi Ismoilbek Gaspirali nomlari qatoriga qo'ygandilar"[2.1073].

Tadqiqot obyekti va qo'llaniladigan metodlar. Tadqiqotning obyekti sifatida Munavvar qori Abdurashidxonovning maorif va matbuot sohalarida amalga oshirilgan islohotlari jarayoni olingan. Maqolada analiz va sintez, kompleks yondashuv, tizimli-funksional yondashuv, kontent analiz, retrospektiv tahlil, dialektik, sinergetik kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Munavvar qori Abdurashidxonov hayoti va ijodi ilmiy merosi chet el olimlari tomonidan keng o'rganilgan. Edward Allworth jadidlarning ijtimoiy-siyosiy roli, ta'lim va madaniyatdagi o'rni haqida, Adeeb Khalid Munavvar qorining matbuotdagi faoliyati va yangi usul maktablari ochish harakatlarini haqida, Timur Kocaoğlu jadidlarning adabiy faoliyati, matbuotdagi islohotlari va yangi usul maktablarini va Yuri Bregel jadidchilikning tarixiy ildizlari va jadidchilik harakatining ijtimoiy oqibatlarini o'rganib tahlil qilganlar.

Muhokama va natijalar. Munavvar qori Abdurashidxonov o'zbek jadidchilik harakatining ilg'or namoyandalaridan biri bo'lib, pedagog, publitsist, yozuvchi va siyosiy arbob sifatida faoliyat olib borgan. U eski ta'lim tizimining zamonaviy ehtiyojlarga javob bermasligini tushunib, ilg'or pedagogik tamoyillarga asoslangan maktablar tashkil qilishga kirishgan.

Munavvar qori Toshkentda ilk yangi usul maktabini ochdi. Ushbu maktab quyidagi jihatlari bilan ajralib turardi:

- ta'lim berishda yangi pedagogik metodlar joriy etildi;
- darslar jadidlar tomonidan ishlab chiqilgan o'quv dasturlari asosida olib borildi;
- ilm-fan va dunyoviy bilimlarga asoslangan fanlar o'qitildi;
- qizlar uchun alohida ta'lim berish masalasi ko'tarildi;

Munavvar qori nafaqat o'qituvchi, balki ilmiy-metodik yo'nalishda ham faoliyat yuritgan. U jadid maktablari uchun yangi darsliklar yozgan, bolalar uchun o'qish kitoblarini yaratgan.

U 3-4-sinflar uchun geografiya fanini o'qitishga mo'ljallangan "Yer yuzi" darsligini ishlab chiqadi. Unda Yer, Quyosh, Oy singari samo jismlarining shakli-shamoyili, harakatlari, globus, xaritadan tortib quruqlik, suvlar, qit'alar, o'sha davr siyosiy xaritasidagi davlatlar va o'lkalar joylashuvi, chegaralari, iqlimi, relyefi, demografiyasi, shaharlari, taraqqiy topgan sohalari, boshqaruv shakli kabilar to'g'risida o'z davri uchun judayam qimmatli, muhim ma'lumotlarni beradi.

Munavvar qori "Adibi avval", "Adibi soniy" kabi darsliklarni yozgan. Ushbu darsliklar o'zbek bolalari uchun milliy ruhda yozilgan bo'lib, ular o'quvchilarga nafaqat savod o'rgatish, balki Vatan va millatga muhabbat ruhida tarbiya berishga yo'naltirilgan edi.

Adib birgina maktab bilan cheklanmay, yana bir necha xususiy jadid maktabini ochadi. U birinchi bo'lib, ikki yillik "Rushdiya" jadid maktabini ochib, hozirgi milliy dunyoviy o'rta maxsus ta'limga asos soladi. Bu maktab ham juda keng miqyosda boshqa joylarda tez rivojlanadi. Hatto ushbu maktabga "Muxtoriyat maktabi" deb nom beriladi[1.206]. Munavvar qorining ikki bosqichli maktabi va boshqa jadid maktablarini ma'rifatga muhtoj xalq, ayniqsa, ilg'or ruhdagi yangi zamonaviy va muruvvatli boylar qo'llab-quvvatlaydi.

Jadid maorifining moddiy asosini xalqning o'zi ta'minladi. Munavvar qori jadid maktablari uchun dastur va darsliklarni ham ilk bor o'zi ishlab chiqadi. Masalan, "Adibi avval", - Alifbo darsligi (1907), "Adibi soniy" (1907), "O'qish kitobi", "Yer yuzi", 3-4-sinflar uchun "Geografiya" darsligi (1908), "Havojiyi diniya", "Til saboqlari" (1925) darsliklari, "Tajvid" - Qur'oni Karimni o'qish qoidalari va "Sabzavor" adabiy to'plami va boshqa shu kabilar. Munavvar qori hamda hammaslklarining asosiy maqsadlaridan biri va eng muhimi, mutaassiblashib, davr talablariga javob bermaydigan xalq maorifini butunlay isloh qilib, yangi zamon talablariga xos xalq va millat manfaatlariga mos diniy va dunyoviylikka asoslangan boshlang'ich, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimini yaratishdan iborat bo'lgan. Bu o'rinda Munavvar qori Abdurashidxonovning ishbilarmonlik, tashabbuskorlik va siyosatdonlik sa'y-harakatlari muhim ahamiyatga ega. U ko'p tarmoqli jadidchilik harakatining barcha sohalari shakllanib rivoj topishida o'zining salmoqli o'rniga ega bo'lgan mutafakkirdir[3.1127].

Hozirda dunyo mamlakatlarining aksariyatida amalda bo'lgan uch bosqichli ta'lim tizimining milliy shakliga Munavvar qori Abdurashidxonov asos soldi. Bu tizim to'rt yillik boshlang'ich maktablar, ikki yillik o'rta maktablar va oliygohlarni o'z ichiga olardi. U 1901-yilda Toshkentning Tarnovboshi mahallasida ilk "Usuli-Savtiya", ya'ni tovush usuli maktabni ochishga muvaffaq bo'ladi. Bu mashaqqatli ishda turkistonlik, toshkentlik, qrimlik va tatar muallimlar uni qo'llab-quvvatlashadi. Yangi maktab o'quvchilari juda qisqa vaqt, ya'ni olti oydayoq xat-savod chiqarar edilar, eski an'anaviy maktablarda esa bu jarayon besh yilgacha cho'zilgan. Darslar ona

tilida tashkil etilgan, ustoz va o'quvchilar munosabati demokratiya tamoyillariga asoslangan edi. Maktabning yana bir yutug'i shundaki, unda diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unlikda o'rgatilgan [2.1074].

Munavvar qori 1907 yilda Toshkentning Shayxontoxur dahasidagi o'z uyida yangi usul maktabini ochadi. Mazkur maktab va unda tashkil etilgan ta'lim-tarbiya ishlari, o'qitish uslubi o'z mazmuni va xususiyatiga ko'ra butunlay yangi va ilg'or bo'lib, tez orada millatni madaniy ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy va oxir- oqibatda, iqtisodiy taraqqiyotga olib chiqaruvchi juda katta omil hamda imkoniyatlarga ega bo'ladi. Maktabda o'qituvchilar yozish, o'qishni bilishi va jismoniy sog'lom rivojlanishi uchun partalarga o'tkazilgan, o'qitish ko'rgazmali, o'rgatiladigan bilim va fan asoslari amaliy xususiyatga ega bo'lgan, ya'ni kasb-hunarga hayot uchun zarur bo'lgan talablarga yaqinlashtirilgan.

Mohir pedagog bolalar ichki dunyosini yaxshi bilganligi sababli o'qish uchun faqat ota-onaninggina emas, balki bolaning ham roziligini hisobga olish zarurligini aytadi. Uning ta'kidlashicha, bolalar avvalo maktabning ichki tartib qoidalari, ya'ni dars va tanaffus vaqtlarida o'zini qanday tutish, muallim va sinfdoshlari bilan qanday muomalada bo'lish, kitob va daftarlarni qanday saqlashni bilishi kerak edi.

Barchamizga ma'lumki, oliy ta'limga ehtiyoj ilk bor Sharqda tug'ildi. Shu sababdan ham dastlab Sharqda an'anaviy islomiy madrasalar, G'arbda esa ulardan andoza olgan holda zamonaviy universitetlar barpo qilingan. Munavvar qori Abdurashidxonov Buxoro va Toshkentdagi madrasalarda tahsil olayotgan paytlarda ta'lim usullaridan umuman qoniqmagan. Ilm-fanni rivojlantirish zarurligini anglagan holda o'z harakatlarini puxta rejalar orqali amalga oshirgan. Toshkentda zamonaviy oliy o'quv yurti zarurligini ilk marotaba Ismoilbek Gaspirali 1892-yil Turkiston general-gubernatori Vrevskiyga yozgan maxsus maktubida ko'targan. Bu g'oyaga N.P.Ostroumov mutlaqo qarshi chiqsada, rus olimlari va ziyoli qatlami harakatni boshlab yuborishadi. Jadidlar faqatgina g'oya bilan cheklanib qolmasdan, o'zimizning milliy oliy ta'limni yaratish uchun aniq taklif, reja va dastur bilan mashg'ul bo'lganlar. Munavvar qori rahbarligidagi milliy oliy ta'lim fidoyilarining mehnati samarasi o'laroq, 1918-yil 12-may kuni Musulmon xalq dorilfununining rasmiy tantanali ochilish marosimi bo'lib o'tadi [5.24].

Munavvar qori zamondoshlaridan biri ta'kidlaganidek, kuchli siyosatdon ham edi. Uning inqilobgacha bo'lgan asosiy faoliyati maorif va uni yuksaltirish yo'lida kechdi. Turkiston jadidlari ozodlik, ma'rifat uchun kurashlarini ma'lum dastur asosida ikki yo'nalishda madaniy taraqqiyotni rivojlantirish, buning uchun ma'rifatparvarlikka asoslanish va bu boradagi faoliyatni amaliyot bilan bog'liq holda olib borish orqali amalga oshiradilar. Ular milliy uyg'unlikning asosini ta'lim o'quvdasturlarini isloh qilishdako'rdilar, shu tariqa Turkistonda ijtimoiy ong taraqqiyotini boshlab beradilar. Ular kishilar qalbini harakatga keltirish, milliy iftixor tuygusini uyg'otish uchun kurashdilar.

Munavvar qorining tashabbuslaridan yana biri yangi maktablar va kambag'al o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash uchun xayriya jamg'armasi (Jamiyat-i Xayriya) tashkil etganligi edi. Bu jamg'arma orqali u Qozon, Orenburg, Kavkaz, Istanbul kabi rivojlangan shaharlarga talabalarni o'qishga yuborishni maqsad qilgan. Shu maqsadda moliyaviy imkoniyatlarni safarbar etib, ko'plab yoshlarga xorijda o'qish imkonini yaratgan. Xorijdan qaytgan yoshlar Turkiston va Buxoroni rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar [1.206].

Munavvar qori va uning qo'l ostidagi maslakdoshlari yoshlarni jadid maktablarida o'qitish barobarida ularni moddiy ta'minlab, kelajakda oliy ma'lumotli mutaxassis kadrlar bo'lib yetishishi uchun ham zamin yaratdilar. Shu o'rinda Munavvar qori Abdurashidxonovning sa'y-harakati bilan Toshkentda 1909 yilda "Ko'mak", 1913 yilda "Dorul o'jizin" xayriya jamiyatlari ochilib, yoshlarni xorijga o'qishga yuborish uchun va boshqa muhtojlarga xayriyalar berilishi mutlaqo yangi tarixiy voqea bo'lgan. [4.25]

O'z davrida Munavvar qori Abdurashidxonov yetakchiligida jadidchilik harakati Uchinchi Renessans poydevorining quyidagi asoslarini yaratdi:

- jadidchilik harakatining tub asosini din bilan dunyoviylik o'rtasidagi o'zaro mo'tadil munosabat qonuniyati tashkil etadi,

- to'rt yillik boshlang'ich, ikki yillik "Rushtiya" o'rta maxsus va oily ta'limdan iborat uch bosqichli yangi milliy ta'lim tizimi yuzaga keldi,
- diniy va dunyoviy dunyoqarashni yaxshi o'zlashtirgan yangi milliy ziyolilar paydo bo'ldi,
- yangi milliy adabiyot, matbuot, teatr va bosma kitoblar dunyoga keldi,
- har xil ijtimoiy-siyosiy va madaniy- ma'rifiy tashkilot hamda jamiyatlar shakllanib, samarali faoliyat yuritdilar,
- millat yoshlarini rivojlangan mamlakatlarga yuborish tartibi paydo bo'ldi[4.33].

Taniqli olim Shuxrat Rizayevning ta'biri bilan aytadigan bo'lsak jadidchilik harakati namoyondalari o'ttiz yil nari-berisida butun Turkiston milliy uyg'onish hodisasini dunyoga keltirdilar.

Xulosa o'rinda shuni aytish joizki, Munavvar qori Abdurashidxonov zamonaviy milliy ta'lim tizimiga - maktab, litsey, kollej, oliy o'quv yurtlariga tom ma'noda poydevor qurdi. Maktablar uchun dastur va qo'llanmalar tuzishda ham jonbozlik ko'rsatti. Millat jonkuyari Munavvar qori maorif sohasidagi faoliyati, izlanishlari natijasida avval boshda o'z oldiga qo'ygan ta'lim va tarbiyani uzviylikda olib borish, ta'limni demokratlashtirish, insonparvarlikka, milliy o'zlikni anglashga, o'qitishni tizimli, uzluksiz va bosqichma-bosqich tashkil etish, adabiyotlar oqimini yoshga nisbatan mo'ljallash, o'quv dasturiga hayotda zarur bo'ladigan fanlarni qo'shish, chet tillarini o'rgatish, imtihonlarni baholash tizimini yo'lga qo'yish, ta'lim berishning amaliy, ko'rgazmali metodlaridan foydalanish, o'quvchilarni kuzatuvchanlikka, keng fikrlashga, nutqini ifodali bayon qilishga o'rgatish, millatga, hurriyatga cheksiz muhabbat ruhida tarbiyalash kabi dolzarb masalalarga yechim topdi. Munavvar qori Abdurashidxonovning xalqni ma'rifatli qilish orqali istiqbolga erishish yo'lida qilgan xizmatlari bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ahmet Kanlıdere. XIX yüz yıl türk dünyası.İstanbul. Anadolu Üniversitesi. 2013 y.
2. Kubayeva M.A. Munavvarqori Abdurashidxonovning yangi milliy ta'lim tizimi tashkil etilishidagi xizmatlari va pedagogik qarashlari.// "Science and Education" Scientific Journal. May 2023 y.
3. Tursunaliyeva M.U. Munavvar Qori Abdurashidxonovning pedagogikaga q'oshgan hissasi.// "Science and Education" Scientific Journal. May 2023 y.
4. Xolboyev S. "Munavvar qori Abdurashidxonov" Jadidlar to'plami 7-qism T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2022 y.
5. Xudoyberganova D.K. Munavvarqori Abdurashidxonov – mohir pedagog va yangi usuldagi milliy maktab asoschisi.// Ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsiyon yondashuvlar: muammo va yechimlar. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya. Mart, 2024.
6. Samadova S.S. "The significance of the Jadids' scientific heritage in developing the spirituality of yourth in New Uzbekistan" // Intelektualitas: Jurnal Penelitian Lintas Keilmuan. Indonesia. Volum 1. Number 4.2025.
7. Samadova S.S. "The issue of education and upbringing in the spiritual heritage of the Jadids of Turkestan"// Cognizance Journal of Multidisciplinary Studies. Volume 5. Issue 1.2025.
8. Samadova.S.S. Jadidlarning ma'rifiy qarashlari va ta'lim tizimiga qo'shgan hissasi.// Pedagogik mahorat.2-son. 2025y.fevral.
9. Samadova S.S. The role of Jadid theater in the development of youth spirituality.//Journal of Multidisciplinary Academic Business Studies(JoMABS). Indonesia.Volume 2, Number 3, 2025.

Saydimova Mushtari Kurbondurdiyevna

Yangia asr universiteti, "Umumta'lim fanlari" kafedrası o'qituvchisi

E-mail: mushtariy88@mail.ru

UDK: 681.142.371:10

O'QUVCHILARNI QO'RQUV VA ZO'RAVONLIKDAN HIMOYALASHDA RAQAMLI TA'LIMNING O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilarni qo'rquv va zo'rvonlikdan himoya qilish muammosi hamda ushbu jarayonda raqamli ta'lim imkoniyatlaridan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Qo'rquv va zo'rvonlikning turli ko'rinishlari, jumladan, kiberbullingning bolalar psixologiyasi va ta'lim jarayoniga ta'siri tahlil qilingan. Maqolada ta'lim jarayonini individuallashtirish, o'quvchilarning bilish qobiliyati, qiziqishlari va salohiyatini hisobga olish zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: qo'rquv, zo'rvonlik, kiberbulling, raqamli ta'lim, mustaqil fikrlash.

Аннотация. В статье рассматривается проблема защиты учеников от страха и насилия в общеобразовательных учреждениях, а также вопросы эффективного использования возможностей цифрового образования в этом процессе. Проанализированы различные формы страха и насилия, в том числе кибербуллинг, влияние которого на психологию детей и образовательный процесс рассмотрено в статье. Подчеркивается важность индивидуализации образовательного процесса, с учетом познавательных способностей, интересов и потенциала учеников.

Ключевые слова: страх, насилие, кибербуллинг, цифровое образование, независимое мышление.

Abstract. The article discusses the issue of protecting students from fear and violence in general education institutions, as well as the effective use of digital education opportunities in this process. Various forms of fear and violence are analyzed, including cyberbullying, and its impact on children's psychology and the educational process is examined. The importance of individualizing the educational process, taking into account students' cognitive abilities, interests, and potential, is emphasized.

Key words: fear, violence, cyberbullying, digital education, independent thinking.

Kirish. Hozirgi kunda raqamli texnologiyalar ta'lim tizimida keng qo'llanila boshlandi. Shu bilan birga, raqamli ta'lim platformalari nafaqat ta'lim sifatiga, balki o'quvchi shaxsiyatini himoya qilish, qo'rquv va zo'rvonlikka qarshi kurashishda ham muhim vositaga aylanmoqda. Umumiy o'rta ta'lim maktab muhitida yuzaga keladigan jismoniy, psixologik, verbal yoki kiber zo'rvonlik oqibatlari o'quvchi shaxsiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday xavflarni kamaytirishda raqamli ta'limning o'rni katta.

Bugungi kunda raqamli ta'lim texnologiyasi respublikamizning deyarli barcha sohalarini keng qamrab olishi natijasida ulardan samarali foydalanishni taqozo etadi. Yildan-yilga raqamli ta'lim texnologiyalari va uning texnik vositalari rivojlanib, mukammallashib bormoqda-ki, zamonaviy kompyuter texnikalari kirib bormagan va qo'llanilmaydigan sohani topish mushkul bo'lib bormoqda.

Yangiliklarni hayotga joriy qilish borasida raqamli ta'lim texnologiyalari sohasida ham tinimsiz yangidan-yangi o'zgarishlar paydo bo'layotganligi sir emas. Bunga kompyuter va uning dasturiy ta'minotini ishlab chiqaruvchilar orasidagi raqobat natijasida ularning chiqarayotgan mahsulotlari sifatining oshishiga sabab bo'lishidir.

Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilari kompyuter bilimlariga ega bo'lish zamon talabiga aylandi, bunga sabab raqamli ta'lim savodxonligiga ega bo'lgan kadrlarga bo'lgan talab kundan-kunga ortib borayotganligidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bu borada mamlakatimiz Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli farmonlarida:

Infratuzilma hamda internet ta’minotini kengaytirish: 20 000 km optik tolalar, 2.5 mln turli portlar, mobil yondashuvlar orqali aholini qamrab olish darajasini 78% → 95% ga oshirish.

Elektron ijtimoiy xizmatlar va axborot tizimlari: 400+ axborot tizimlari joriy etilishi, elektron davlat xizmatlarining kengayishi.

Axborot texnologiyalari sohasida o‘quv va malakani oshirish: 1 million dasturchilarni tayyorlash, kompyuter gramotalari va IT asoslari sohalarida o‘qitish.

Hududiy raqamlashtirish: har bir mintaqa uchun 3 yillik transformatsiya dasturlari, 13 namunaviy shahar/tuman belgilanishi nazarda tutilgan[1].

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida raqamli ta’limni joriy etishda:

Elektron platforma va test tizimlari: S-testing, Onlineedu, Digital textbooks kiritildi; 2022-yil oxiriga qadar 100+ multimedia resurslari yaratildi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablari, akademik litsey, kasb va professional ta’lim muassasalarida o‘qitiladigan “Informatika” hamda “Axborot texnologiyalari” fanlarining asosiy maqsadlari ham raqamli ta’lim savodxonligini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, o‘quvchilarni zamonaviy kompyuterlardan foydalanishga tayyorlash, ularning qo‘llash sohaları va imkoniyatlari bilan tanishtirish, kompyuterlardan o‘quv jarayonida texnik vosita sifatida foydalanish uchun dastur tuzish g‘oyalarini egallash (ma’lumotlarni qayta ishlash va tayyorlash, izlash va saqlash, hisoblarni bajarish va h.k.)ga mo‘ljallangan. Shu nuqtai nazardan umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘quvchilarining “Informatika va axborot texnologiyalari” fanidan o‘zlashtirayotgan bilimlarida ularning o‘zlashtirish darajalarini hisobga olish, ya’ni o‘qitishni yakka tartibda tashkil etish asosiy o‘rin egallaydi.

Hozirda ta’lim tizimining deyarli barcha muassasalari zamonaviy kompyuterlar bilan jihozlanayotganligi va kompyuter texnologiyalari imkoniyatlaridan ta’lim-tarbiya jarayonida samarali foydalanishni hisobga olish asosiy masalardan biriga aylandi.

Jumladan, V.L.Tedeyev o‘z tadqiqot ishlarida o‘quvchilarning axborot texnologiyalari asosida mustaqil fikrlashni “Raqamli ta’lim texnologiyalari” fanida tashkil etganligini, natijada o‘quvchilar ko‘proq fanlardan yakka holda bilim olishi, laboratoriya darslarini kompyuter sinflarida frontal shaklda o‘tkazish maqsadga muvofiq ekanligini bayon etgan[2].

Muhokama va natijalar. Ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda qo‘rquv va zo‘ravonlikdan himoyalaniş hozirgi kunning eng muhim vazifalaridan biridir. Bu borada A.N.Gladilin va boshqalar o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasini oshirishning muammolari sifatli ta’lim berish va ular bilimni haqqoniy baholashda deb ta’kidlashsa[4], O.N.Shilova o‘z tadqiqot ishlaridan o‘quvchilar mustaqil fikrlashini aniqlashda testlardan foydalanishning o‘ziga xos afzalliklarini[10], K.G.Krechetnikov o‘quv jarayonida raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning asosiy afzalliklaridan biri bu yakka holda ta’lim ekanligini[8], V.V.Konovalenko, A.V.Merkulova, S.V.Tokarevalar o‘z tadqiqot ishlarida o‘quvchilar bilim olishi va mustaqil fikrlash darajalarini aniqlashda kompyuter dasturlari yaratishni ilgari suradilar[6].

Shu bilan birga ular o‘z umumiy o‘rta ta’lim maktablari tomonidan ishlab chiqilayotgan tizim imkoniyatlarini keltirib o‘tishgan.

V.A.Pozdnyakov o‘z ilmiy tadqiqot ishlarida intellektual o‘quv tizimi va uning o‘quvchilar mustaqil fikrlay olish darajalarini oshirishida tutgan o‘rni haqida fikr yuritgan bo‘lsa[9], I.G.Gladishev va boshqalar laboratoriya ishlarini o‘tkazishda raqamli ta’lim texnologiyalarini qo‘llash metodikasi haqida fikr yuritadilar. Ularning fikricha, laboratoriya ishlarini o‘tkazishda raqamli ta’lim dasturlaridan foydalanish o‘quvchilarning ma’lumotlarni o‘zlashtirish sifatini oshiradi, shu bilan ular raqamli ta’lim texnologiyalari bilan ishlash malakalariga ega bo‘ladilar[8].

N.I.Kostyukova, V.K.Popkovlar avtomatlashtirilgan o‘rgatuvchi tizimning yaratilishi o‘quv jarayoni sifatining ko‘tarilishiga yordam berishini va shunday tizim yaratilayotganligini aytib o‘tsa, V.V.Boyarskix elektron hisoblash mashinalarini o‘quv jarayoniga tadbiiq etish hoh u dars

o'tishning an'anaviy usuli yoki ma'lumotlarni bayon etish metodlari bo'lsin, o'quv jarayoni sifatini yuqori darajaga ko'taradi deb ta'kidlaydi [3].

Shuningdek, o'qitishning turli shakllari (nazariy, amaliy, laboratoriya va boshqa mashg'ulotlar)da zamonaviy kompyuterlar imkoniyatlaridan foydalanishga e'tibor kuchaydi. Natijada, o'quv – tarbiya jarayonida foydalaniladigan pedagogik o'quv dasturlari yaratila boshlandi.

Xorijiy davlatlar va O'zbekistondagi bir qator olimlar tomonidan o'quv jarayonini kompyuterlar orqali jadallashtirish, uning samaradorligini oshirish uchun o'quv pedagogik kompyuter dasturlari ishlab chiqilib, o'quv – tarbiya jarayoniga tatbiq etildi. Bu o'quv pedagogik dasturlar o'quvchilarning kompyuter orqali bilim olishi, olgan bilimlarini nazorat qilish va kerakli ko'rsatmalar berish masalalarini hal etib, o'quv – tarbiya jarayonining sifatini oshirishga qaratilgan.

Jumladan, A.A.Abduqodirov, A.D.Bezgin, A.N.Dobrin, A.A.Kuznetsovlar tomonidan raqamli ta'lim texnologiyalari fani bo'yicha o'quv pedagogik dastur yaratilgan bo'lib, bu dastur orqali raqamli ta'lim texnologiyalari fanidan amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish, shu bilan birga fanni chuqurroq o'rganish maqsadida auditoriya, sinfdan tashqari(to'garak) mashg'ulotlarini tashkil etishda qulayliklar yaratdi. Bu o'quv pedagogik dastur ko'pgina oliy ta'lim muassasalari va umumiy o'rta ta'lim maktablarida joriy qilinib, o'z samarasini berdi [2].

I.Isoqov o'zining ilmiy-tadqiqot ishida umumiy o'rta ta'lim maktablarida raqamli ta'lim texnologiyalari fanidan laboratoriya ishlarini bajarish bo'yicha o'quv-pedagogik dastur ishlab chiqdi va ulardan o'quv jarayonida foydalanish natijasida dars sifatining oshishini asoslab berdigan. R.X.Qodirov umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitiladigan raqamli ta'lim texnologiyalari fani bo'yicha laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazuvchi kompyuter ta'minoti tizimini ishlab chiqib, uni o'quv jarayoniga joriy qilishni tavsiya etgan bo'lsa, F.M.Zakirova raqamli ta'lim texnologiyalari fani bo'yicha darsdan tashqari mashg'ulotlarni kompyuter yordamida o'tkazishning pedagogik dasturini joriy etdigan.

D.M.Esonboyeva "Informatika va hisoblash texnikasi asoslari" fani bo'yicha noan'anaviy darslar yaratish va ularni o'qitish metodikasini ishlab chiqqan bo'lsa, O.X.To'raqulov o'z ilmiy tadqiqot ishida zamonaviy tarmoqlarni ishlatish, o'rnatish va ularga servis xizmatlar ko'rsatishda kompyuterli pedagogik - o'quv dasturlari foydalanishni tavsiya etadi, A.G'.Hayitov esa o'z ilmiy ishlarida umumiy o'rta ta'limda o'qitiladigan «Informatika va hisoblash texnikasi asoslari» fanini o'qitish uchun pedagogik dasturiy vosita ishlab chiqilganligini va uni amaliyotga joriy qilish orqali samarali natijalarga erishilganligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, ko'pgina oliy ta'lim muassasalari va umumiy o'rta ta'lim maktablarida "Informatika" fani o'qituvchilari tomonidan talaba(o'quvchi)lar bilimni nazorat qiluvchi test dasturlari ishlab chiqildi. Bunday dasturlarning ko'pgina qismi asosan talaba(o'quvchi)larning fan(yoki biror mavzu, bob, paragraf)dan olgan bilimni haqqoniy baholash uchun xizmat qildi.

Bu o'quv – pedagogik dasturlar yordamida talaba(o'quvchi)lar fan mavzularini o'qishi, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlari va mustaqil ishlarni bajarish uchun topshiriqlar olish(bajarish) imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Hozirda respublikamiz ta'lim tizimi zamonaviy axborot va kommunikatsion texnologiyalar bilan jihozlanayotganligi va bunday vositalardan o'quv – tarbiya jarayonida samarali foydalanishga katta e'tibor berishga qaratilayotganligi ta'lim tizimida zamon talablariga javob beradigan yangi – yangi o'quv – pedagogik dasturlar yaratish masalasini qo'ymoqda.

Biz ko'pgina ishlab chiqilgan xorijiy va respublikadagi raqamli ta'lim dasturlarining imkoniyatlari bilan tanishib chiqqan va tahlil etgan holda o'z oldimizga shunday maqsadni qo'ydikki, o'quvchilar raqamli ta'lim orqali fandan, shu jumladan "Informatika va axborot texnologiyalari" fanidan mustaqil fikrlay olishga va o'zlashtirgan bilim darajalarini aniqlashga erishsin. Shuningdek, o'qituvchi o'z navbatida qaysi o'quvchi fanni yoki mavzuni qanday darajada o'zlashtirganligini nazorat qilib borishi va o'quv ma'lumotlarini kerakli vaqtda to'ldirishi yoki boshqasi bilan almashtirish imkoniyatiga ega bo'lsin. Buning uchun, aynan kompyuter sohasini

tushunuvchi mutaxassisgina emas, balki ixtiyoriy fan o'qituvchisi dasturdan foydalanish imkoniga ega bo'lishsin.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, raqamli ta'limning keng joriy etilishi nafaqat bilim berish sifatini oshiradi, balki o'quvchilarni himoyalash va ularning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli, maktab va oliy ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim vositalarini samarali qo'llash tizimli ravishda rivojlantirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli farmoni.
2. Абдуқодиров А.А., Безгин А.Д., Добрин А.Н. и др. Информатика и ЭВМ: педагогический пакет программ И89-MSX-M-Уз (Ямаха MSX-2): методические указания по проведению практических занятий (для преподавателя). – Москва: Наука, 1990. – 208 с.
3. Боярских В.В. Использование обучающих программ при объяснении нового материала. Журнал «Первое сентября». – Москва. 2004.
4. Гладилин А.Н., Мальцев И.М., Михайлова И.Д. Юргуэс. Программные средства для тестирования студентов. Итоги конференции по информационным технологиям. – Ставрополь. 2002.
5. Гладышев И.Г., Пчелинцев А.В., Рублев Е.Л., Семенов Д.А. Разработка методического комплекса для внедрения новых технологий проведения лабораторных работ по курсу АСНИ и АЭФУ. Молодёжные научные разработки, МИФИ. – Москва. 2002.
6. Коноваленко В.В., Меркулова А.В., Токарева С.В. Тестирование в рамках рейтинговой оценки знаний студентов. Итоги конференции по информационным технологиям. – Ставрополь. 2002.
7. Костюкова Н.И., Попков В.К. Об одном подходе построения автоматизированных обучающих систем. Сборник материалов конференции «Новые информационные технологии». – Новосибирск. 1997.
8. Кречетников К.Г. Индивидуализация обучения при использовании информационных технологий. Итоги конференции по информационным технологиям, – Москва. 2002.
9. Поздняков В.А. Использование информационной технологии в учебном процессе. Сборник научных трудов по педагогическим технологиям. – Москва. 2002.
10. Шилова О.Н. Тестовый контроль знаний студентов. В сборнике научных трудов Фестиваля науки. – Ставрополь. 2004.

Saidova Shahrizoda Adham qizi

Buxoro davlat universiteti Fizika-Matematika fakulteti Fizika kafedrası a'lim - tarbiya nazariyasi va metodikasi (Fizika) ixtisosligi bòyicha II kurs tayanch doktoranti

**RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA AKADEMIK LITSEYLARDA FIZIKA
O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH MODELI (TAHLILIY SUN'IY
INTELLEKT YONDASHUVI ASOSIDA)**

Annotatsiya. Mazkur maqolada akademik litseylarda fizika fanini raqamli ta'lim muhitida o'qitish metodikasini takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotda tahliliy sun'iy intellekt (Analytical AI) imkoniyatlari asosida fizika o'qitish metodikasini takomillashtirish modeli ishlab chiqilgan. Model o'quv jarayonini raqamli platformalar, adaptiv o'qitish tizimlari, virtual laboratoriyalar va analitik monitoring orqali tashkil etishni nazarda tutadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, taklif etilgan model o'quvchilarning bilim darajasi, tahliliy fikrlash qobiliyati va mustaqil o'rganish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, sun'iy intellekt, tahliliy AI, fizika o'qitish metodikasi, akademik litsey, virtual laboratoriya, adaptiv ta'lim.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы совершенствования методики преподавания физики в академических лицеях в цифровой образовательной среде. Использование цифровых технологий и средств искусственного интеллекта в современной системе образования является одним из важных факторов повышения эффективности образования. В исследовании разработана модель совершенствования методики преподавания физики на основе возможностей аналитического искусственного интеллекта (Analytical AI). Модель предусматривает организацию учебного процесса посредством цифровых платформ, адаптивных систем обучения, виртуальных лабораторий и аналитического мониторинга. Результаты исследования показывают, что предложенная модель служит развитию уровня знаний учащихся, способности аналитического мышления и компетенций самостоятельного обучения.

Ключевые слова: цифровое образование, искусственный интеллект, аналитический ИИ, методика преподавания физики, академический лицей, виртуальная лаборатория, адаптивное образование.

Abstract. This article analyzes the issues of improving the methodology of teaching physics in academic lyceums in a digital educational environment. The use of digital technologies and artificial intelligence tools in the modern education system is one of the important factors in increasing the effectiveness of education. In the study, a model for improving the methodology of teaching physics based on the capabilities of analytical artificial intelligence (Analytical AI) was developed. The model provides for the organization of the educational process through digital platforms, adaptive learning systems, virtual laboratories, and analytical monitoring. The research results show that the proposed model serves the development of students' level of knowledge, analytical thinking skills, and independent learning competencies.

Key words: digital education, artificial intelligence, analytical AI, physics teaching methodology, academic lyceum, virtual laboratory, adaptive education.

Kirish. So'nggi yillarda global miqyosda ta'lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari jadal rivojlanmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi ta'lim jarayonining mazmuni, shakllari va metodlarini tubdan o'zgartirib, yangi pedagogik paradigmalarning shakllanishiga olib kelmoqda. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta'lim muhiti o'quv jarayonini interaktiv, moslashuvchan va individual xususiyatlarga yo'naltirilgan holda tashkil etish imkonini beradi. Natijada ta'limning samaradorligi oshib, o'quvchilarning mustaqil bilim olish faoliyati hamda tahliliy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

Tabiiy fanlarni o'qitish jarayonida, xususan fizika fanini o'rganishda raqamli texnologiyalar alohida ahamiyat kasb etadi. Fizika fanining murakkab nazariy tushunchalari, abstrakt modellari hamda tajribaviy xarakteri ko'pincha an'anaviy o'qitish metodlari yordamida to'liq anglanmaydi. Shu sababli fizik jarayonlarni vizual modellash, virtual laboratoriyalarni tashkil etish hamda interaktiv simulyatsiyalarni qo'llash o'quvchilarning bilimni chuqurroq o'zlashtirishiga xizmat qiladi.

Akademik litseylar umumiy o'rta ta'lim bilan oliy ta'lim o'rtasidagi muhim bo'g'in bo'lib, o'quvchilarning ilmiy tafakkuri va tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa fizika fanini chuqur o'qitish jarayonida o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy tajribalar bilan uyg'unlashtirish, ularda analitik va mantiqiy fikrlashni shakllantirish zarur hisoblanadi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, an'anaviy o'qitish metodlari ko'pincha murakkab fizik jarayonlarni tushuntirishda yetarli darajada samarali bo'lmaydi. Shu sababli zamonaviy raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalaridan foydalanish zarurati tobora ortib bormoqda.

Ilmiy adabiyotlarda raqamli ta'lim muhitini shakllantirish va uni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish masalalari keng o'rganilgan. Xususan, raqamli pedagogika va innovatsion ta'lim texnologiyalari rivojlanishi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan bir qator olimlar ta'lim jarayonida interaktiv va raqamli vositalardan foydalanish o'quvchilarning bilish faolligini oshirishini ta'kidlaydilar. Tadqiqotchilar ta'lim jarayonini raqamlashtirish o'qitish metodikasini takomillashtirish, o'quv jarayonini individuallashtirish hamda o'quvchilarning mustaqil o'rganish faoliyatini rivojlantirishga xizmat qilishini qayd etadilar.

Fizika ta'limida raqamli texnologiyalarni qo'llash masalalari ham ko'plab ilmiy tadqiqotlarda o'z aksini topgan. Mazkur tadqiqotlarda virtual laboratoriyalar, kompyuter modellash, simulyatsiyalar va interaktiv ta'lim platformalarining didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni o'quvchilarning fizik hodisalarni tushunish darajasini sezilarli darajada oshiradi, murakkab nazariy tushunchalarni vizual ko'rinishda namoyish qilish imkonini beradi hamda tajribaviy faoliyatni samarali tashkil etishga yordam beradi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ham dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi. Sun'iy intellekt asosidagi ta'lim tizimlari o'quvchilarning o'quv faoliyati to'g'risidagi katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, individual o'rganish trayektoriyalarini shakllantirish hamda adaptiv o'qitish mexanizmlarini yaratish imkonini beradi. Ayniqsa tahliliy sun'iy intellekt (Analytical AI) ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim darajasi, o'zlashtirish sur'ati va o'rganish strategiyalarini chuqur tahlil qilish orqali o'qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Pedagogik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, sun'iy intellekt asosidagi analitik tizimlar o'quvchilarning bilim faoliyatini monitoring qilish, ularning o'zlashtirish darajasini aniqlash va individual tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyatini beradi. Bunday tizimlar yordamida o'qituvchi o'quv jarayonini samarali boshqarishi, o'quvchilarning qiyinchiliklarini aniqlashi hamda ularga mos pedagogik strategiyalarni qo'llashi mumkin.

Shu bilan birga, raqamli ta'lim muhitida fizika o'qitish metodikasini takomillashtirish, ayniqsa tahliliy sun'iy intellekt asosida pedagogik modellarni ishlab chiqish masalalari hali yetarli darajada tadqiq etilmagan. Akademik litseylar sharoitida fizika ta'limini raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalari asosida tashkil etish, o'quv jarayonini analitik monitoring qilish hamda adaptiv o'qitish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotning maqsadi - raqamli ta'lim muhitida akademik litseylarda fizika o'qitish metodikasini takomillashtirishning tahliliy sun'iy intellekt asosidagi modelini ishlab chiqish hamda uning pedagogik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Muhokama va natijalar. Tadqiqot jarayonida akademik litseylarda fizika fanini o'qitish jarayonining mavjud holati, o'quvchilarning bilim darajasi hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi tahlil qilindi. O'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, an'anaviy o'qitish metodlari asosida tashkil etilgan dars jarayonida o'quvchilarning murakkab fizik jarayonlarni

tushunish darajasi yetarli darajada yuqori emas. Ayniqsa elektromagnit hodisalar, atom va kvant fizikasi kabi mavzularni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilar ko'pincha nazariy tushunchalarni amaliy tasavvur qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning bilimni o'zlashtirish darajasi ko'p jihatdan o'quv jarayonining tashkil etilishiga, qo'llaniladigan pedagogik metodlarga va ta'lim vositalariga bog'liq. Shu sababli fizika fanini o'qitishda raqamli ta'lim muhitini shakllantirish hamda sun'iy intellekt asosidagi analitik tizimlardan foydalanish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot doirasida raqamli ta'lim muhiti va tahliliy sun'iy intellekt texnologiyalariga asoslangan fizika o'qitish metodikasini takomillashtirish modeli ishlab chiqildi. Mazkur model o'quv jarayonini raqamli platformalar, virtual laboratoriyalar, adaptiv o'qitish tizimlari va analitik monitoring vositalari yordamida tashkil etishni nazarda tutadi.

Taklif etilgan model asosida tashkil etilgan o'quv jarayonida quyidagi pedagogik imkoniyatlar aniqlandi:

Birinchidan, virtual laboratoriyalar yordamida o'quvchilar murakkab fizik jarayonlarni vizual tarzda kuzatish va tajribalarni simulyatsiya qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa fizik hodisalar mohiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Ikkinchidan, sun'iy intellekt asosidagi analitik tizimlar o'quvchilarning bilim faoliyatini monitoring qilish, ularning o'zlashtirish darajasini aniqlash hamda individual o'qitish strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Natijada o'quv jarayoni individuallashtiriladi va har bir o'quvchining bilim darajasiga mos pedagogik yondashuv qo'llaniladi.

Uchinchidan, interaktiv raqamli platformalar yordamida o'quvchilarning mustaqil o'rganish faoliyati faollashadi. O'quvchilar nafaqat tayyor bilimlarni qabul qiladi, balki muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, ilmiy xulosalar chiqarish va tajriba natijalarini baholash jarayonida faol ishtirok etadilar.

Tadqiqot davomida o'tkazilgan pedagogik tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli ta'lim muhiti asosida tashkil etilgan fizika darslari o'quvchilarning bilish faolligini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa interaktiv simulyatsiyalar va virtual tajribalar o'quvchilarning fan bilan qiziqishini kuchaytiradi hamda murakkab nazariy tushunchalarni osonroq o'zlashtirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, tahliliy sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida o'quvchilarning o'quv faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar tahlil qilinib, o'qituvchiga pedagogik qarorlar qabul qilishda muhim tavsiyalar berildi. Bu esa o'qituvchiga o'quvchilarning qiyinchiliklarini o'z vaqtida aniqlash va ularga mos metodlarni qo'llash imkonini yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, taklif etilgan model asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida o'quvchilarning:

- fizik tushunchalarni anglash darajasi oshadi;
- tahliliy va mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi;
- mustaqil bilim olish kompetensiyalari shakllanadi;
- ilmiy tadqiqot faoliyatiga qiziqishi ortadi.

Shuningdek, model o'qituvchining pedagogik faoliyatini optimallashtirishga ham xizmat qiladi. Sun'iy intellekt asosidagi analitik tizimlar o'quv jarayonini monitoring qilish, o'quvchilarning bilim natijalarini baholash va ta'lim sifatini nazorat qilishning samarali vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli ta'lim muhiti va tahliliy sun'iy intellekt texnologiyalarini fizika ta'limiga integratsiya qilish akademik litseylarda o'qitish metodikasini takomillashtirishning muhim omillaridan biridir. Taklif etilgan pedagogik model fizika fanini o'qitish jarayonini modernizatsiya qilish, o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish hamda ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Raqamli transformatsiya jarayonlari zamonaviy ta'lim tizimida o'qitish metodikasini yangilash va takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa tabiiy fanlar, jumladan fizika fanini o'qitishda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Akademik litseylarda fizika ta'limini tashkil etishda an'anaviy o'qitish metodlari bilan bir qatorda zamonaviy

raqamli pedagogik yondashuvlarni qo'llash o'quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirish hamda ilmiy tafakkurini rivojlantirish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqot doirasida raqamli ta'lim muhiti sharoitida akademik litseylarda fizika o'qitish metodikasini takomillashtirishning tahliliy sun'iy intellekt asosidagi modeli ishlab chiqildi. Taklif etilgan model raqamli ta'lim platformalari, virtual laboratoriyalar, adaptiv o'qitish tizimlari hamda analitik monitoring mexanizmlarining o'zaro integratsiyasiga asoslanadi. Ushbu yondashuv o'quv jarayonini individuallashtirish, o'quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish va ta'lim jarayonini samarali boshqarish imkonini yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli ta'lim muhiti asosida tashkil etilgan fizika darslari o'quvchilarning bilish faolligini oshiradi, murakkab fizik jarayonlarni tushunishni osonlashtiradi hamda o'quvchilarning tahliliy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi analitik tizimlar o'quvchilarning o'quv faoliyatini monitoring qilish, ularning o'zlashtirish darajasini aniqlash va individual pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, taklif etilgan model fizika ta'limining sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil o'rganish kompetensiyalarini rivojlantirish hamda o'qituvchining pedagogik faoliyatini optimallashtirishga yordam beradi. Model asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni o'quvchilarda ilmiy tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirish va ularni zamonaviy raqamli muhitda faol ishlashga tayyorlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, raqamli ta'lim muhiti va tahliliy sun'iy intellekt texnologiyalarini fizika ta'limiga integratsiya qilish akademik litseylarda o'qitish metodikasini takomillashtirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kelgusida ushbu modelni amaliyotga keng joriy etish, raqamli ta'lim platformalarini takomillashtirish hamda sun'iy intellekt asosidagi ta'lim tizimlarini rivojlantirish fizika ta'limining samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bates T. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. – Vancouver: BCcampus, 2019.
2. Anderson T. The Theory and Practice of Online Learning. – Edmonton: Athabasca University Press, 2017.
3. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. – London: Bloomsbury Publishing, 2016.
4. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
5. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. – London: UCL Institute of Education Press, 2018.
6. Siemens G. Learning Analytics: The Emergence of a Discipline. – American Behavioral Scientist, 2017.
7. Zawacki-Richter O., Marín V., Bond M., Gouverneur F. Systematic Review of Research on Artificial Intelligence Applications in Higher Education. – International Journal of Educational Technology in Higher Education, 2019.
8. Laurillard D. Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. – New York: Routledge, 2013.
9. Hwang G.J., Tu Y.F. Roles and Research Trends of Artificial Intelligence in Education. – Educational Technology & Society, 2021.
10. Alimov A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
11. Saidaxmedov N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
12. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2017.
13. To'raqulov X., Usmonov S. Fizika o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2016.

Bo'riyeva Shahzoda Otaniyoz qizi
Termiz davlat pedagogika instituti talabasi
buriyvashahzoda@gmail.com
Xolova Mohigul Shavkatovna
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
xolovamohigul94@gmail.com

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA TA'LIM - TARBIYANI TASHKIL ETISH MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning dolzarbligi va ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot davomida maktabgacha ta'lim tizimini tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar o'rganilgan. Ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda belgilangan maqsad va vazilalarga alohida e'tibor qaratilgan hamda tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy maharati va tajribasins yanada oshirish bo'yicha tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'z: maktabgacha ta'lim tashkilotlan, ta'lim-tarbiya jarayoni, bola, tarbiyachi-pedagog, tarbiya mazmuni, ta'lim shakli va turlari, pedagogik kuzatuv, o'yin turlari, faoliyatlar jarayoni.

Аннотация. В данной статье освещается актуальность и значимость организации образовательного и воспитательного процесса в дошкольных образовательных учреждениях. В ходе исследования были изучены нормативно-правовые документы, регулирующие систему дошкольного образования. Особое внимание уделено целям и задачам организации образовательного и воспитательного процесса, а также даны рекомендации по дальнейшему повышению профессионального мастерства и опыта воспитателей-педагогов.

Ключевые слова: дошкольные образовательные учреждения, образовательный и воспитательный процесс, ребенок, воспитатель-педагог, содержание воспитания, формы и виды обучения, педагогическое наблюдение, виды игр, процесс деятельности.

Annotation. This article highlights the relevance and importance of organizing the educational and upbringing process in preschool educational institutions. During the research, the normative-legal documents regulating the preschool education system were studied. Special attention was paid to the goals and objectives set for organizing the educational and upbringing process, and recommendations were provided for further improving the professional skills and experience of educators.

Key words: preschool educational institutions, educational and upbringing process, child, educator-teacher, content of upbringing, forms and types of education, pedagogical observation, types of games, process of activities.

Har qanday davlat siyosatining ustuvor yo'n yo'nalishlaridan birini ta'lim sohasida amalga oshiriladigan isto hotlar tashkil etadi. Chunki bu islohot yosh avlodning ta'lim-tarbiyasiga qaratilgan bo'lib, davlatning istiqboldagi taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuning uchun ham ta'lim tizimidagi islohotlar dolzarbligini hech qachon yo'qotmaydi. Har bir jamiyatning kelajagi uning bolalari tarbiyasi bilan belgilanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar – bu inson hayotining eng muhim davri bo'lib, aynan shu davrda ular insoniy fazilatlarini, milliy qadriyatlarni va vatanparvarlik ruhini o'rganadi. Hozirda mamlakatimizda ta'lim-tarbiya jarayonini mukammal tashkil etish, bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda dunyo va respublikamiz miqyosida yoshlarning qobiliyatlari, iste'dodlari, ichki imkoniyatlarini, o'ziga xos individual-psixologik xususiyatlarini tadqiq etish tendensiyalari kuzatilmoqda. Yosh avlodning shaxs va faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan subyekt sifatida shakllanishi, aqliy rivojla nishi, tarbiyalanganlik darajasini yuksaltirish maktabgacha ta'lim tashkilotlaridan boshlanadi. Ushbu jarayon-ning samarali tashkil etilishi va boshqarilishi ta'lim tizimining uzluksizligini ta'minlash sharti bo'lib xizmat qiladi. Chunki yosh

va murgak qalblar bilan olib boriladigan pedagogik jarayon ularning kelajakda yetuk salohiyatli kadr bo'lib yetishishlariga xizmat qiladi.

Yangi O'zbekistonda sog'lom fikri yangi avlodni tarbiyalash maqsadida bir qancha islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, 2023-yil 1-mayda yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2020-yil 23-sentyabrda yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi hamda 2019-yil 16-dekabrda "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi qonunlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-yanvardagi PF-60-son 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni qabul qilindi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-son "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori mamlakatimizda maktabgacha ta'limni rivojlantirishning maqsad va vazifalarini, ustuvor yo'nalishlarini, istiqboldagi bosqichlarini belgilaydi hamda maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirishga yo'naltirilgan dasturlar va kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda ta'lim bosqichlarining uzluksizligi va izchilligini ta'minlash bilan birga, ta'limning boshlang'ich bo'g'ini maktabgacha ta'lim va tarbiya tizimini yanada takomillashtirish talab etiladi. Shaxsni shakllantiruvchi omillar Tarbiya bola hayotida yetakchi omil sifatida qaraladi, chunki bu to'plangan ijtimoiy tajribani yetkazish uchun yosh avlodga ta'sir ko'rsatishning maxsus uyushtirilgan sistemasidir. U oilada, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, maktabda, turli xildagi ijtimoiy muhitlarda amalga oshirilib, faoliyatni, munosabatlarni tashkil etishga qaratilgandir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida yosh avlodning aqliy-intellektual, estetik, jismoniy, ma'naviy salohiyatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni zamonaviy va ilg'or tajribalar asosida yanada takomillashtirishda tarbiyachi pedagoglarning mas'uliyatini oshirish zarur. Shu nuqtai nazardan maktabgacha ta'lim va tarbiya tashkilotlari tarbiyachi pedagoglarini tayyorlashda, ularning malakasini oshirishda va qayta tayyorlashda ta'lim sifatini yanada yuksaltirish, dars mashg'ulotlarida samarali usul va vositalardan hamda ilg'or texnologiyalardan keng foydalanish talab etiladi. Maktabgacha ta'limda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda zamonaviy yondashuvlar tarbiyachi pedagog uchun maktabgacha ta'lim-tarbiyada ilg'or tajribalardan foydalanishning mazman va mohiyatini ochib beradi. Insonni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash jamiyat oldidagi eng dolzarb masala sifatida qaralib, xalqimizning azaliy orzusi bo'lib, ajdodlarimiz ma'rifat, ma'naviyat va madaniyatni qanday qilib yosh avlodga o'rgatish, ularni komillikka yetaklash yo'llari, qonun-qoidalarini muttasil izlaganlar. Otabobolarimiz azaldan bola tarbiyasi kamolotiga alohida e'tibor qaratganlar. Inson shaxsini ma'naviy kamolga yetkazish yuksak xulq-odob, ilm-fanni egallash asosidagina amalga oshirilishi mumkinligini ta'kidlaganlar. Buning uchun esa shaxs ta'lim-tarbiyasi va rivojlanishiga jiddiy e'tibor qaratmoq lozimligini aytadilar.

Shaxs - ta'lim tizimining bosh subyekti va obyekt, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchisi sifatida qaraladi. Shaxs -muayyan jamiyatning a'zosi. Shaxsning har tomonlama kamol topishida va uning xulq-atvorida ijtimoiy va biologik omillarning ta'sir kuchi hamisha ham bir xil bo'lavermaydi. Uning xulqiga, munosabatlariga vaziyatlar, vositalar, ijtimoiy agentlar ham ta'sir etadi.

Shaxsning kamolga yetishida, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishida, nasl-irsiyat, ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya muhim ahamiyatga ega albatta. Shaxs qaysi jamiyatda yashasa, shu jamiyat hayotidagi qonun-qoidalarga, shu jamiyat ijtimoiy iqlimiga asoslanib kamol topadi. Va o'z navbatida har bir odam shaxs sifatida turlicha namoyon bo'ladi. O'zining qobiliyati, o'zining o'rnini, xarakteri, qiziqishi, aqliy rivojlanganlik darajasi, ehtiyoji va mehnat faoliyatiga munosabati, atrofga munosabati, menligi bilan farqlanadi.

Rivojlanish kishidagi tabiiy, jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jarayon bo'lib, u barcha tug'ma va egallangan miqdor va sifat o'zgarishlarini o'z ichiga oladi.

Bolalar egallashlari lozim bo'lgan ijtimoiy-tarixiy tajribalar kattalar tomonidan ta'lim-tarbiya jarayonida, turli xil vaziyatlarda muntazam amalga oshirilib boriladi. Tarbiya va ta'limning mazmuni, vositalari, metodlari, bolaning rivojlanish jarayoni ularning yoshiga qarab izohlanadi.

Jumladan, 3 yoshdagi kichik bolalar bilan ish olib borilganda ularning mustaqil hayotga butunlay moslashmaganligi hisobga olgan holda ish tutiladi. Bola ulg'aygan sari uning mustaqilligi, ijtimoiy hayotga moslashuvchanligi oshib boradi. O'z navbatida ta'lim-tarbiyaviy ishlarning mazmuni, vazifalari, vositalari, ijtimoiy agentlar, ijtimoiy muhitlar o'zgaradi. Bolalarning bilishga bo'lgan ehtiyojlari ta'lim-tarbiya ishini murakkablashtirish imkonini beradi. Ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish asosan faol ish jarayonlarida ro'y beradi. Faollik bolaga xos xususiyatdir. Tarbiya jarayonlaridagi - faollik asosida faoliyatning har xil turlari shakllanadi boshlaydi. Faoliyatlar bola hayotidagi bilim, ko'nikma malakalarning ortib borishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim-tarbiya orqali amalga oshiriladigan turli faoliyatlarni maktabgacha yoshdagi bolalar bir vaqtning o'zida o'zlashtira olmaydilar. Ularni bolalar tarbiyachi rahbarligida, uning yordamida sekin-asta egallab boradilar. Bolalar hayotidagi ilk faoliyatlarning eng oddiylari undagi shaxsiy qobiliyatlar, xususiyatlar, aqliy salohiyati, menligi, tevarak-atrofga ma'lum bir munosabatning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Bolada dastlabki ijtimoiy moslashuvchanlik, dastlabki harakat va tasavvurlar, taassurotlar shakllana boshlaydi. Harakat usullarini egallab borish orqali bolada faollik sekin-asta rivojlanadi. Ammo faollikning qay darajada rivojlanib borishi ham irsiyatga ham taqlidchanlik qobiliyatiga bog'liq. Bola tabiatida taqlidchanlik borligini hammamiz yaxshi bilamiz. Bola hayotining ilk dastlabki yillarida kattalar bilan bo'ladigan har bir munosabati va narsa-buyumlar ishtirokida bajargan harakatlari asosiy faoliyat turi hisoblanadi. Bola bilan muomala qilish orqali kattalar ularni asta-sekin ijtimoiy faoliyatga olib kiradilar.

Tarbiya bu - inson ziynati, shaxsni kamolotga eltuvchi yo'ldir. Ta'lim-tarbiya uzoq davom etadigan va uzluksiz jarayon bo'lib, kishining umri oxirigacha davom etadi. Tarbiya bu bolaga ijtimoiy muhit orqali qilinadigan ta'si'ning barchasidir. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiyani to'g'ri tashkil etish bolalarning kelajakdagi shaxsiy va intellektual rivojlanishining mustahkam poydevorini yaratadi. Ushbu jarayonda bolalarning yoshiga mos yondashuvni qo'llash, ularning qiziqish va ehtiyojlarini inobatga olish hamda o'yin, ijodiy faoliyat va amaliy mashg'ulotlardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan shu davrda bola dunyoqarashi, nutqi, fikrlashi va ijtimoiy munosabatlari shakllanadi.

Umuman olganda, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida puxta yo'lga qo'yilgan ta'lim-tarbiya tizimi bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash bilan birga, ularni mustaqil fikrlaydigan, ijodkor, ma'naviy yetuk va jamiyatda o'z o'rnini topa oladigan shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi PQ-3305-sonli "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-sonli "O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi".
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 7-dekabrdagi "Ilk qadam" davlat o'quv dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori.
5. "Ilk qadam" maktabgacha ta'lim tashkilotining davlat o'quv dasturi. – Toshkent, 2018.
6. Hasanboyeva O.U., To'raqulova X.T., Kayumova N.M. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
7. Qodirova F.R., Toshpo'latova Sh.Q. Maktabgacha pedagogika nazariyasi va metodikasi. – Toshkent, 2019.
8. Boltabayeva M., Rasulova M. Maktabgacha ta'limda tarbiyaviy ishlar metodikasi. – Toshkent, 2016.
9. Vygotskiy L.S. Bolalar psixologiyasi va rivojlanish nazariyasi.
10. Poddyakov N.N. Maktabgacha yoshdagi bolalar tafakkurini rivojlantirish.

11. Usmonova M., Xoliqova N. Maktabgacha ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2021.

Tolibova Nilufar Raxmat qizi
Buxoro davlat universiteti
Sport faoliyati kafedrası o'qituvchisi

**UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA 11–12 YOSHLI YENGIL
ATLETIKACHILARNING KOORDINATSION QOBILIYATLARINI
RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida faoliyat yuritayotgan yengil atletika to'garaklarida 11–12 yoshli o'quvchilarning koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari ilmiy asosda tahlil etilgan. Tadqiqot davomida mashg'ulot jarayonining tuzilishi, yuklama me'yorlari, umumiy va maxsus tayyorgarlik mashqlarining uyg'unligi hamda pedagogik va psixologik omillarning ta'siri o'rganildi. Olingan natijalar asosida mashg'ulot samaradorligini oshirishga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: yengil atletika, koordinatsiya, jismoniy tarbiya, yosh sportchilar, mashg'ulot metodikasi, tezkorlik, chidamlilik, harakat nazorati.

Аннотация. В данной статье на научной основе проанализированы вопросы развития координационных способностей учащихся 11–12 лет, занимающихся в секциях лёгкой атлетики при общеобразовательных школах. В ходе исследования изучены структура тренировочного процесса, нормы нагрузки, соотношение общей и специальной подготовки, а также влияние педагогических и психологических факторов. На основе полученных результатов разработаны методические рекомендации, направленные на повышение эффективности тренировочных занятий.

Ключевые слова: лёгкая атлетика, координация, физическое воспитание, юные спортсмены, методика тренировки, быстрота, выносливость, контроль движений.

Abstract. This article scientifically analyzes the issues of developing coordination abilities of 11–12-year-old students participating in athletics clubs in general secondary schools. The study examines the structure of the training process, load standards, the balance between general and specialized training exercises, as well as the influence of pedagogical and psychological factors. Based on the obtained results, methodological recommendations aimed at improving the effectiveness of training sessions were developed.

Key words: athletics, coordination, physical education, young athletes, training methodology, speed, endurance, movement control.

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda yosh avlodni jismonan barkamol etib tarbiyalash dolzarb ijtimoiy-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'sib kelayotgan avlodning jismoniy rivojlanishi, salomatligini mustahkamlash va har tomonlama uyg'un kamol topishini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari qatoridan mustahkam o'rin egallagan. Shu nuqtai nazardan umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya va sport to'garaklari faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish va takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Yengil atletika insonning tabiiy harakat faoliyatiga asoslangan sport turi sifatida o'quvchilarning jismoniy sifatlarini kompleks rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu sport turi yugurish, sakrash, uloqtirish va yurish kabi asosiy harakat turlarini o'z ichiga olgan bo'lib, organizmning funksional tizimlariga kompleks ta'sir ko'rsatadi. Xususan, yurak-qon tomir va nafas olish tizimlari faoliyatini yaxshilaydi, mushaklar tizimini mustahkamlaydi hamda asab-mushak apparati faoliyatini takomillashtiradi.

Ayniqsa, 11–12 yosh davri bolalar organizmining jadal o'sish va rivojlanish bosqichi sifatida alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Mazkur yosh davrida markaziy asab tizimining funksional imkoniyatlari kengayadi, harakat analizatorlari faol rivojlanadi hamda murakkab koordinatsion harakatlarni o'zlashtirish qobiliyati yuqori darajada namoyon bo'ladi. Shu sababli ushbu davr koordinatsion qobiliyatlarni shakllantirish va rivojlantirish uchun eng optimal davr sifatida

qaraladi. Koordinatsion qobiliyatlar sport faoliyatida muhim o'rin tutib, harakatlarni aniq, tezkor va samarali bajarishni ta'minlaydi. Ayniqsa yengil atletika sport turida texnik elementlarning mukammal bajarilishi bevosita koordinatsiya darajasiga bog'liqdir. Biroq amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, umumta'lim maktablarida o'tkazilayotgan yengil atletika mashg'ulotlarida koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirishga yetarli darajada e'tibor qaratilmayapti. Natijada o'quvchilarning texnik tayyorgarlik darajasi, harakat madaniyati va umumiy sport natijalari kutilgan darajada shakllanmayapti.

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Zamonaviy sport infratuzilmasi barpo etildi, hududlarda sport majmualari, stadionlar va sport zallari qurildi hamda yoshlarni sportga keng jalb etish maqsadida turli darajadagi musobaqalar tizimi yo'lga qo'yildi. Bu esa yoshlarning sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun qulay sharoitlar yaratdi. Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yosh sportchilar tayyorgarligi, mashg'ulot jarayonini tashkil etish va sport saralash masalalari bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Biroq ushbu tadqiqotlarning asosiy qismi ixtisoslashgan sport maktablari faoliyatiga qaratilgan bo'lib, umumta'lim maktablaridagi sport to'garaklarida mashg'ulotlarni tashkil etish metodikasi yetarli darajada yoritilmagan.

Amaliyotda esa ko'plab maktablarda mashg'ulotlar ilmiy asosda rejalashtirilmasligi, yuklamalarning individual xususiyatlarga mos kelmasligi, o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi yetarli darajada hisobga olinmasligi kabi kamchiliklar kuzatilmoqda. Bu esa mashg'ulot samaradorligining pasayishiga, sport natijalarining past bo'lishiga hamda ayrim hollarda ortiqcha zo'riqish va jarohatlanishlarga olib kelishi mumkin.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, umumta'lim maktablarida yengil atletika to'garaklari mashg'ulotlarini ilmiy asosda tashkil etish, ayniqsa 11–12 yoshli o'quvchilarning koordinatsion qobiliyatlarini maqsadli rivojlantirish masalasi muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi - umumta'lim maktablarida yengil atletika to'garaklari mashg'ulotlarini takomillashtirish, 11–12 yoshli o'quvchilarning koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishning samarali metodlarini ishlab chiqish hamda ularni amaliyotga joriy etishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun mashg'ulot jarayonini optimallashtirish, koordinatsion mashqlar tizimini ishlab chiqish hamda pedagogik nazoratni takomillashtirish vazifalari belgilab olindi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqot ishida qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun kompleks ilmiy yondashuv asosida bir qator zamonaviy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va amaliy usullar o'zaro uyg'un holda qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy asosini shakllantirish maqsadida ilmiy-uslubiy adabiyotlar, monografiyalar, dissertatsiya ishlari hamda sport pedagogikasi va jismoniy tarbiya sohasiga oid ilmiy manbalar tahlil qilindi. Ushbu tahlillar orqali yosh sportchilar tayyorgarligi, ayniqsa koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirishga oid mavjud ilmiy qarashlar o'rganildi va umumlashtirildi.

Mashg'ulot jarayonida o'quvchilarning jismoniy faolligi, mashqlarni bajarish texnikasi, harakatlar aniqligi hamda koordinatsion qobiliyatlarning namoyon bo'lish darajasi muntazam ravishda kuzatib borildi. Kuzatuvlar tizimli ravishda olib borilib, olingan ma'lumotlar qayd etildi va tahlil qilindi.

Pedagogik tajriba tadqiqotning asosiy metodlaridan biri sifatida tashkil etildi. Tajriba jarayonida o'quvchilar ikki guruhga - nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhida an'anaviy mashg'ulotlar olib borilgan bo'lsa, tajriba guruhida maxsus ishlab chiqilgan koordinatsion mashqlar kompleksi asosida mashg'ulotlar tashkil etildi. Bu esa qo'llanilgan metodikaning samaradorligini qiyosiy tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash maqsadida maxsus test sinovlari o'tkazildi. Jumladan, harakat koordinatsiyasini baholash uchun murakkab harakatli testlar, tezkorlikni aniqlash uchun qisqa masofaga yugurish sinovlari, chidamlilikni baholash uchun davomli yugurish mashqlari, muvozanatni aniqlash uchun statik va dinamik testlar, reaksiya tezligini o'lchash uchun maxsus reaksiyon mashqlar qo'llanildi.

Olingan natijalarni ilmiy jihatdan asoslash maqsadida matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari miqdoriy jihatdan qayta ishlanib, ko'rsatkichlarning o'zgarish dinamikasi hamda ishonchlilik darajasi aniqlandi.

Tadqiqot umumta'lim maktablarida faoliyat yuritayotgan yengil atletika to'garaklariga qatnashuvchi 11–12 yoshli o'quvchilar ishtirokida olib borildi. Mashg'ulotlar haftasiga 3–4 marotaba, belgilangan reja asosida muntazam tashkil etildi. Mashg'ulotlar davomiyligi o'quvchilarning yosh xususiyatlari va jismoniy imkoniyatlarini hisobga olgan holda belgilandi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi asosiy ko'rsatkichlar baholandi:

- harakat koordinatsiyasi darajasi;
- tezkorlik sifatleri;
- umumiy chidamlilik;
- muvozanatni saqlash qobiliyati;
- reaksiya tezligi.

Mashg'ulot dasturi kompleks yondashuv asosida ishlab chiqilib, unda quyidagi mashqlar tizimi qo'llanildi:

koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantiruvchi mashqlar (ma'lum masofaga konuslar orasidan yugurish, estafeta mashqlari, murakkab harakat kombinatsiyalari);

umumrivojlantiruvchi mashqlar (gimnastik mashqlar, sakrashlar, cho'zilish mashqlari);

maxsus yengil atletika mashqlari (tezlanish, start texnikasi, sakrash elementlari);

o'yin texnologiyalariga asoslangan mashqlar (harakatli o'yinlar, musobaqaviy elementlar);

psixologik tayyorgarlik mashqlari (diqqatni jamlash, relaksatsiya, autogen mashqlar).

Mashg'ulotlar jarayonida yuklamalar bosqichma-bosqich oshirib borildi hamda o'quvchilarning individual xususiyatlari inobatga olindi. Bu esa mashg'ulotlarning samaradorligini ta'minlash hamda ortiqcha zo'riqlashlarning oldini olishga xizmat qildi.

Natijalar. O'tkazilgan pedagogik tajriba va kuzatuvlar natijalari shuni ko'rsatdiki, koordinatsion yo'naltirilgan mashqlar tizimini mashg'ulot jarayoniga joriy etish 11–12 yoshli o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlariga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Tajriba va nazorat guruhleri o'rtasida olib borilgan qiyosiy tahlillar natijasida tajriba guruhida deyarli barcha baholangan ko'rsatkichlar bo'yicha yuqori o'sish dinamikasi kuzatildi. Koordinatsion mashqlarni muntazam qo'llash natijasida o'quvchilarda harakat aniqligi va muvozanatni saqlash qobiliyati sezilarli darajada yaxshilandi. Murakkab harakat kombinatsiyalarini bajarishda xatolar sonining kamayishi, harakatlarning ritmikligi va uyg'unligining ortishi qayd etildi. Bu esa koordinatsion qobiliyatlarning rivojlanganligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida tezkorlik va reaksiya tezligining ham ijobiy o'zgarishi kuzatildi. Tajriba guruhidagi o'quvchilar qisqa vaqt ichida qaror qabul qilish, tez moslashish hamda o'zgaruvchan sharoitlarga mos ravishda harakat qilish qobiliyatlarini sezilarli darajada yaxshilaganliklari aniqlandi. Bu esa sport faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan tezkor fikrlash va harakat uyg'unligini rivojlantirayotganini tasdiqlaydi.

Yengil atletika mashg'ulotlariga xos texnik elementlarni o'zlashtirish darajasida ham ijobiy siljishlar kuzatildi. Yugurish texnikasi, xususan start olish, tezlanish va masofa davomida harakatni saqlash bosqichlarida harakatlarning biomekanik jihatdan to'g'ri bajarilishi yaxshilandi. Natijada o'quvchilarning yugurish samaradorligi ortib, energiya sarfi nisbatan kamayganligi kuzatildi.

Shuningdek, umumiy jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarida ham sezilarli o'sish qayd etildi. Chidamlilik, kuch va chaqqonlik kabi jismoniy sifatlar kompleks rivojlanganligi aniqlandi. Bu esa mashg'ulotlarda umumiy va maxsus mashqlar uyg'un holda qo'llanilganligining ijobiy natijasidir.

Tadqiqot jarayonida mashg'ulotlarga o'yin usullarini kiritish o'quvchilarning emotsional holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatgani aniqlandi. Harakatli o'yinlar va estafeta mashqlari o'quvchilarda yuqori motivatsiya, ijobiy kayfiyat va faol ishtirokni ta'minladi. Natijada mashg'ulotlarga qatnashish faolligi oshdi hamda sportga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada kuchaydi.

Umuman olganda, olingan natijalar koordinatsion yo'naltirilgan mashqlar tizimini qo'llash nafaqat alohida jismoniy sifatlarni, balki o'quvchilarning umumiy jismoniy va texnik tayyorgarligini kompleks rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatdi. Mazkur yondashuv mashg'ulot jarayonining samaradorligini oshirish bilan birga, yosh sportchilarning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi.

Muhokama. Koordinatsion qobiliyatlar sport faoliyatining muhim tarkibiy komponentlaridan biri bo'lib, sportchining harakatlarni aniq, tezkor va samarali bajarish qobiliyatini belgilaydi. Ayniqsa, yengil atletika sport turida texnik elementlarning mukammal bajarilishi, harakatlarning ritmikligi va iqtisodiyliги ko'p jihatdan koordinatsion qobiliyatlarning rivojlanganlik darajasiga bog'liqdir. Shu sababli koordinatsiyani rivojlantirish sport tayyorgarligining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, 11–12 yosh davri koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirish uchun eng yaxshi davr hisoblanadi. Ushbu yosh bosqichida bolalarda markaziy asab tizimining faol rivojlanishi kuzatiladi, bu esa harakatlarni tez o'zlashtirish, murakkab koordinatsion faoliyatni bajarish va yangi harakat stereotiplarini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, bu davrda bolalarda moslashuvchanlik va harakat amplitudasi yuqori darajada bo'lib, bu murakkab texnik elementlarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur holat koordinatsion mashqlarga aynan shu yosh davrida ustuvor ahamiyat berish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Agar ushbu davrda koordinatsion qobiliyatlar yetarli darajada rivojlantirilsa, keyingi bosqichlarda texnik tayyorgarlikni o'zlashtirish jarayoni ancha samarali kechadi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida bir qator samarali metodik yondashuvlar aniqlandi. Avvalo, bosqichma-bosqichlik tamoyili muhim ahamiyatga ega bo'lib, u mashqlarni oddiydan murakkabga qarab tizimli ravishda o'rgatishni nazarda tutadi. Bu yondashuv o'quvchilarning harakatlarni to'g'ri va puxta o'zlashtirishiga imkon yaratadi.

Tizimlilik tamoyili mashg'ulotlarning muntazam ravishda tashkil etilishini ta'minlaydi. Muntazam mashg'ulotlar orqali organizmda barqaror funksional o'zgarishlar yuzaga keladi va koordinatsion qobiliyatlar izchil rivojlanadi. Shu bilan birga, individual yondashuv tamoyili har bir o'quvchining jismoniy tayyorgarlik darajasi, funksional imkoniyatlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olishni talab etadi. Bu esa mashg'ulot yuklamalarini optimallashtirish hamda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari o'yin texnologiyalaridan foydalanishning ham yuqori samaradorligini ko'rsatdi. Harakatli o'yinlar va musobaqaviy elementlar mashg'ulot jarayonini emotsional jihatdan boyitadi, o'quvchilarning qiziqishini oshiradi hamda ularning faol ishtirokini ta'minlaydi. Bu esa o'z navbatida koordinatsion qobiliyatlarning tabiiy va samarali rivojlanishiga yordam beradi.

Ko'rgazmalilik tamoyili esa harakatlarni vizual tarzda namoyish etish orqali o'quvchilarning harakat tasavvurlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Murabbiy tomonidan namoyish etish, videomateriallardan foydalanish hamda harakatlarni bosqichlarga ajratib tushuntirish o'quvchilarning texnik tayyorgarligini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, koordinatsion mashqlarni muntazam ravishda qo'llash nafaqat sport natijalarini yaxshilaydi, balki jarohatlanish xavfini kamaytirishga ham xizmat qiladi. Harakatlarni to'g'ri va muvozanatli bajarish mushaklar va bo'g'imlarga tushadigan ortiqcha yuklamalarni kamaytiradi hamda sportchilarning xavfsizligini ta'minlaydi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar tizimi yosh sportchilarning jismoniy va texnik tayyorgarligini kompleks rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Mazkur yondashuvni umumta'lim maktablari amaliyotiga keng joriy etish sport mashg'ulotlari samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Olib borilgan ilmiy-pedagogik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, umumta'lim maktablarida yengil atletika to'garaklari mashg'ulotlarini ilmiy asosda tashkil etish, ularni zamonaviy metodik yondashuvlar asosida rejalashtirish hamda tizimli ravishda olib borish yosh sportchilarning jismoniy va funksional tayyorgarligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot davomida qo'llanilgan kompleks yondashuv mashg'ulot samaradorligini sezilarli darajada oshirishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Aniqlanishicha, 11–12 yosh davri koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirish uchun eng optimal va sezgir bosqichlardan biri bo'lib, bu davrda markaziy asab tizimining yuqori plastiklik darajasi murakkab harakat faoliyatlarini tez va samarali o'zlashtirish imkonini yaratadi. Shu sababli aynan ushbu yosh bosqichida koordinatsion mashqlarga ustuvor ahamiyat berish, ularni mashg'ulot jarayonining ajralmas qismi sifatida qo'llash zarur hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, mashg'ulotlarni ilmiy asosda rejalashtirish, yuklamalarni bosqichma-bosqich oshirib borish hamda umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik mashqlarini o'zaro uyg'unlashtirish o'quvchilarning jismoniy sifatlarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Xususan, tezkorlik, chidamlilik, kuch va chaqqonlik kabi asosiy jismoniy sifatning o'sishi bilan bir qatorda, harakat aniqligi, muvozanat va reaksiya tezlik kabi koordinatsion ko'rsatkichlarda ham sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Shuningdek, mashg'ulot jarayonida o'yin texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning emotsional holatini yaxshilash, ularning sport faoliyatiga bo'lgan qiziqishini oshirish va faol ishtirokini ta'minlashda muhim vosita ekanligi aniqlandi. O'yin elementlari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarda motivatsiyani kuchaytiradi, raqobat muhitini shakllantiradi hamda harakat faoliyatining tabiiy va erkin rivojlanishiga yordam beradi.

Pedagogik va psixologik yondashuvlarning o'zaro integratsiyasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mashg'ulotlar davomida psixologik tayyorgarlikka e'tibor qaratish, diqqatni jamlash, o'zini boshqarish va stressga bardoshlilik ko'nikmalarini rivojlantirish sportchilarning umumiy tayyorgarlik darajasini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa nafaqat mashg'ulot jarayonida, balki musobaqa sharoitida ham barqaror natijalarga erishish imkonini yaratadi.

Tadqiqot jarayonida pedagogik nazoratni tizimli ravishda olib borishning ahamiyati ham tasdiqlandi. Test sinovlari, nazorat mashqlari va kuzatuvlar orqali o'quvchilarning jismoniy va koordinatsion tayyorgarlik darajasini muntazam baholab borish mashg'ulot jarayonini o'z vaqtida korreksiya qilish, individual yondashuvni ta'minlash hamda mashg'ulot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, yengil atletika to'garaklarida mashg'ulotlarni ilmiy asosda tashkil etish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash hamda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish maktab sporti tizimini yanada rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur yondashuvlar nafaqat o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini ta'minlaydi, balki ularning sog'lom turmush tarziga bo'lgan munosabatini shakllantiradi, sportga qiziqishini oshiradi hamda kelajakda yuqori malakali sportchilarni tayyorlash uchun mustahkam ilmiy-metodik asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni //Xalq so'zi. – 04.09.2015.
2. "O'zbekiston bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasini tashkil etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori //Xalq so'zi. - 2002, 31 oktabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-sonli "O'zbekiston-2030 strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni
4. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubi. - T.: O'zDJTI, 2005. - 231 b.
5. Andris E.R., Qudratov R.Q. Yengil atletika. - Arzumanov G.G., Malixina L.A., Martinova N.B. Legkaya atletika v Uzbekistane. - Axmatov M.S. Ta'lim tizimida ommaviy sport sog'lomlashtirish ishlarini boshqarish: Monografiya. - T., 2003. - 352 b.
6. Axmedova D va Ikromov A. "Barkamol avlodni shakllantirishda jismoniy tarbiya va sportning tibbiy asoslari".

Sayidov Feruz Beshimovich

Buxoro davlat pedagogika instituti

Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi kafedrası o'qituvchisi

YUQORI MALAKALI DZYUDOKHILARNING TEXNIK-TAKTIK VA JISMONIY TAYYORGARLIGINI OPTIMALLASHTIRISH

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada yuqori malakali dzyudochilarning texnik-taktik hamda jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish masalalari kompleks yondashuv asosida atroflicha o'rganilgan. Tadqiqot jarayonida zamonaviy sport mashg'ulotlari metodikasi, individual yondashuv tamoyillari hamda yuklama nazoratining samarali tizimlari qo'llanildi. Shuningdek, sportchilarning funksional holati, texnik harakatlarni bajarish aniqligi va taktik qaror qabul qilish tezligi chuqur tahlil qilindi. Mashg'ulot jarayonini rejalashtirishda yuklamaning hajmi va intensivligini bosqichma-bosqich oshirish, tiklanish jarayonlarini to'g'ri tashkil etish hamda musobaqa faoliyatiga yaqinlashtirilgan mashqlar majmuasidan foydalanishga alohida e'tibor qaratildi.

Kalit so'zlar: dzyudo, texnik tayyorgarlik, taktik tayyorgarlik, jismoniy sifatlar, sport tayyorgarligi, mashg'ulot jarayoni, optimallashtirish, funksional imkoniyatlar, sport natijadorligi.

Аннотация. В данной научной статье на основе комплексного подхода всесторонне изучены вопросы оптимизации технико-тактической и физической подготовки высококвалифицированных дзюдоистов. В процессе исследования применялись современные методики спортивной тренировки, принципы индивидуального подхода, а также эффективные системы контроля тренировочных нагрузок. Кроме того, глубоко проанализированы функциональное состояние спортсменов, точность выполнения технических действий и скорость принятия тактических решений. При планировании тренировочного процесса особое внимание уделялось поэтапному увеличению объема и интенсивности нагрузок, правильной организации восстановительных процессов, а также использованию комплекса упражнений, приближенных к соревновательной деятельности.

Ключевые слова: дзюдо, техническая подготовка, тактическая подготовка, физические качества, спортивная подготовка, тренировочный процесс, оптимизация, функциональные возможности, спортивная результативность.

Abstract. This scientific article comprehensively examines the issues of optimizing the technical-tactical and physical training of highly qualified judo athletes based on an integrated approach. During the study, modern sports training methodologies, principles of individualization, and effective systems for monitoring training loads were applied. In addition, the athletes' functional state, accuracy of technical execution, and speed of tactical decision-making were thoroughly analyzed. Special attention in planning the training process was given to the gradual increase of load volume and intensity, proper organization of recovery processes, and the use of exercise complexes closely related to competitive activities.

Key words: judo, technical training, tactical training, physical qualities, sports training, training process, optimization, functional capacities, sports performance.

Kirish. Jahonda barcha sport turlarida bo'lgani kabi dzyudo sport turida ham yuqori natijalarga erishish ko'p jihatdan sportchilarni tayyorlash tizimining mukammalligiga bog'liq. Ayniqsa, o'smir sportchilarni saralash, ularning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini to'g'ri shakllantirish hamda uzoq muddatli sport tayyorgarligi tizimini takomillashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, mashg'ulot jarayonida zamonaviy pedagogik va sport texnologiyalaridan foydalanish orqali yuqori sport natijalariga erishish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda jahon miqyosida dzyudo sport turi natijalarining izchil o'sib borayotgani, vazn toifalarining takomillashuvi hamda musobaqa qoidalarining yangilanib turishi sportchilar tayyorgarligiga qo'yilayotgan talablarni yanada kuchaytirmoqda. Yetakchi sport mamlakatlari

olimlari tomonidan ilm-fan yutuqlarini dzyudo sportiga keng joriy etish, innovatsion texnologiyalarni integratsiyalash hamda mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda takomillashtirishga qaratilgan qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, xalqaro musobaqalar doirasida o'tkazilgan kuzatuvlar va statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi ularning musobaqadagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, mavjud muammolarni bartaraf etish uchun o'smir dzyudochilarda umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik vositalarini uyg'unlashtirgan yangi mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Respublikamizda ham jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, aholining keng qatlamlari orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib etish hamda mamlakatimizning xalqaro sport maydonidagi nufuzini mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan sport sohasini yanada rivojlantirishga qaratilgan farmon va qarorlar asosida sportchilarni tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish, zamonaviy ilmiy-kompleks laboratoriyalar tashkil etish, mashg'ulot jarayoniga ilg'or innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Zamonaviy sport tizimida yuqori natijalarga erishish ko'p jihatdan sportchilarning tayyorgarlik darajasi, mashg'ulot jarayonining ilmiy asosda to'g'ri tashkil etilishi hamda kompleks yondashuvlarning qo'llanilishiga bog'liq. Ayniqsa, dzyudo sport turida texnik, taktik va jismoniy tayyorgarlikning o'zaro uzviy bog'liqligi va uyg'un rivojlanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Mazkur sport turi yuqori darajadagi tezkorlik, kuch, chidamlilik, muvozanat va murakkab koordinatsion harakatlarni talab qilgani sababli sportchilarni har tomonlama rivojlantirish zaruriyati ortib bormoqda.

Hozirgi kunda xalqaro sport maydonida raqobatning keskin ortib borayotgani sportchilar tayyorgarligiga bo'lgan talablarni yanada kuchaytirmoqda. Shu bois mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda rejalashtirish, yuklamalarni optimal darajada taqsimlash, individual yondashuvni qo'llash, sportchilarning funksional hamda psixofiziologik imkoniyatlarini chuqur tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yuqori malakali sportchilar bilan ishlashda yuklama va tiklanish jarayonlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, ortiqcha zo'riqishning oldini olish hamda sport formasini optimal darajada ushlab turish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, amaliyotda ko'plab hollarda texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik jarayonlari bir-biridan ajratilgan holda olib boriladi. Bunday yondashuv sportchining musobaqa faoliyatida kompleks harakat qilish qobiliyatini cheklaydi, vaziyatga mos tezkor qaror qabul qilish imkoniyatlarini pasaytiradi hamda umumiy natijadorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, texnik, taktik va jismoniy tayyorgarlikni integratsiyalashgan holda tashkil etish, ya'ni mashg'ulot jarayonida ushbu komponentlarni o'zaro bog'liq ravishda rivojlantirish zamonaviy sport tayyorgarligining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, yuqori malakali hamda istiqbolli dzyudochilarning tayyorgarlik jarayonini optimallashtirish, ularning texnik-taktik va jismoniy imkoniyatlarini uyg'un rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan metodikalarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi: Yuqori malakali dzyudochilarning tayyorgarligini optimallashtirishning samarali modelini ishlab chiqish.

Sport tayyorgarligi nazariyasiga ko'ra, yuqori natijaga erishish uchun mashg'ulot jarayoni tizimli va ilmiy asoslangan bo'lishi kerak. Ko'plab tadqiqotlarda texnik va jismoniy tayyorgarlik o'zaro bog'liq ekanligi ta'kidlangan.

Zamonaviy ilmiy manbalarda quyidagi yo'nalishlar asosiy deb qaraladi:

Individual yondashuv

Yuklama monitoringi

Tiklanish jarayonlarini boshqarish

Videoanalizdan foydalanish

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda yuqori malakali dzyudochilarning texnik-taktik hamda jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish darajasini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy-pedagogik va analitik metodlardan kompleks tarzda foydalanildi.

Pedagogik kuzatuv metodi orqali sportchilarning mashg'ulot jarayoni, texnik harakatlarni bajarish sifati, taktik qaror qabul qilish tezligi hamda umumiy faoliyati tizimli ravishda monitoring qilindi. Ushbu metod yordamida mashg'ulotlar samaradorligi, yuklama hajmi va intensivligining sportchilarga ta'siri muntazam tahlil etib borildi.

Test sinovlari sportchilarning jismoniy sifatlarini aniqlash va baholash maqsadida qo'llanildi. Jumladan, kuch, tezkorlik, chidamlilik va koordinatsion qobiliyatlarni aniqlovchi maxsus testlar orqali tadqiqot boshida va yakunida natijalar solishtirildi. Bu esa tayyorgarlik darajasidagi o'zgarishlarni ob'ektiv baholash imkonini berdi.

Videoanaliz metodi yordamida sportchilarning texnik-taktik harakatlari chuqur o'rganildi. Musobaqa va mashg'ulot jarayonlari videoga olinib, keyinchalik tahlil qilindi. Bu orqali harakatlarning aniqligi, samaradorligi, xatolar va ularni bartaraf etish yo'llari aniqlab olindi. Shuningdek, raqiblarning harakatlarini o'rganish orqali taktik ustunlikka erishish imkoniyatlari ham tahlil qilindi.

Matematik-statistik tahlil metodi tadqiqot natijalarining ishonchligini ta'minlash maqsadida qo'llanildi. Olingan ma'lumotlar statistik qayta ishlanib, o'rtacha ko'rsatkichlar, foiz o'zgarishlar va dispersiya ko'rsatkichlari aniqlanib, tajriba va nazorat guruhlarini o'rtasidagi farqlar ilmiy asosda baholandi.

Mashg'ulot dasturi. Tajriba guruhida mashg'ulotlar maxsus ishlab chiqilgan optimallashtirilgan dastur asosida tashkil etildi. Ushbu dastur texnik, taktik va jismoniy tayyorgarlik yo'nalishlarini o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlantirishga qaratildi.

Texnik tayyorgarlik sportchilarning dzyudoga xos harakatlarni mukammal o'zlashtirishi va ularni musobaqa sharoitida samarali qo'llay olish qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirildi. Mashg'ulotlar jarayonida harakatlarning aniqligi, tezligi va barqarorligi ustida ishlashga alohida e'tibor qaratildi.

Xususan, asosiy e'tibor:

texnik usullarni takomillashtirish,

ularni turli vaziyatlarda qo'llash,

bir nechta usullarni kombinatsiyalash orqali samarali hujum va himoya tizimini shakllantirishga qaratildi.

Shuningdek, harakatlarni avtomatlashtirish va musobaqa sharoitiga moslashtirish maqsadida takroriy va variativ mashqlar keng qo'llanildi.

Taktik tayyorgarlik sportchilarning musobaqa jarayonida to'g'ri va tezkor qaror qabul qilish, raqibning harakatlarini oldindan sezish hamda samarali strategiya ishlab chiqish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi.

Mazkur yo'nalishda:

raqiblarning texnik va taktik xususiyatlarini tahlil qilish,

turli musobaqa vaziyatlarini modellash, tashkil etish,

vaziyatli mashqlar orqali qaror qabul qilish tezligini oshirishga alohida e'tibor qaratildi.

Bundan tashqari, sportchilarda moslashuvchan fikrlashni shakllantirish va stress holatida samarali harakat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish ham muhim vazifalardan biri sifatida belgilandi.

Jismoniy tayyorgarlik sportchilarning funksional imkoniyatlarini oshirish, ularning musobaqa davomida yuqori intensivlikda ishlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratildi. Mashg'ulotlar jarayonida umumiy va maxsus jismoniy sifatlarni rivojlantirish uyg'un holda olib borildi.

Asosiy e'tibor quyidagi jismoniy sifatlarni rivojlantirishga qaratildi:

Kuch – maksimal va portlovchi kuchni rivojlantirish uchun og'irliklar bilan mashqlar, qarshilikka asoslangan mashqlar qo'llanildi;

Tezlik – qisqa masofali tezkor harakatlar, reaksiya tezligini oshiruvchi mashqlar orqali rivojlantirildi;

Chidamlilik – umumiy va maxsus chidamlilikni oshirish maqsadida interval mashg'ulotlar hamda yuqori intensivlikdagi takroriy mashqlar qo'llanildi.

Shu bilan birga, mashg'ulot yuklamalari sportchilarning individual xususiyatlari va tayyorgarlik darajasidan kelib chiqib bosqichma-bosqich oshirib borildi hamda tiklanish jarayonlariga alohida e'tibor qaratildi.

Natijalar. O'tkazilgan pedagogik tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhida mashg'ulot jarayonini optimallashtirish asosida sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Xususan, texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlikni integratsiyalashgan holda tashkil etish sportchilarning umumiy natijadorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tajriba yakunida sportchilarning jismoniy sifatlari sezilarli darajada yaxshilangani aniqlandi. Olingan natijalarga ko'ra:

Kuch ko'rsatkichi o'rtacha 15% ga oshgani qayd etildi. Bu esa sportchilarning kurash jarayonida ustunlikka erishish, raqibni nazorat qilish va samarali texnik usullarni bajarish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Tezlik ko'rsatkichi 12% ga oshgani aniqlanib, bu sportchilarning hujum va himoya harakatlarida tezkorlikni oshirishga xizmat qilgani kuzatildi.

Chidamlilik darajasi 18% ga ortgani qayd etilib, bu esa musobaqa davomida yuqori intensivlikni saqlab qolish imkonini sezilarli darajada yaxshiladi.

Mazkur natijalar mashg'ulot dasturida qo'llanilgan yuklama taqsimoti va maxsus jismoniy mashqlar tizimining samaradorligini tasdiqlaydi.

Tajriba guruhidagi sportchilarning texnik tayyorgarligi ham ijobiy tomonga o'zgardi. Jumladan:

Texnik usullarni bajarish sifati sezilarli darajada yaxshilandi, harakatlarning aniqligi va barqarorligi oshdi;

Texnik xatolar soni kamaydi, bu esa mashg'ulot jarayonida videoanaliz va takroriy mashqlar samarali qo'llanilganidan dalolat beradi;

Kombinatsion usullardan foydalanish darajasi ortib, hujum samaradorligi oshgani kuzatildi.

Ushbu o'zgarishlar sportchilarning texnik harakatlarni avtomatlashtirish darajasi oshganini ko'rsatadi.

Taktik tayyorgarlik bo'yicha ham ijobiy natijalarga erishildi:

Sportchilarda qaror qabul qilish tezligi oshdi, bu esa musobaqa vaziyatlarida tezkor va to'g'ri harakat qilish imkonini berdi;

Strategik fikrlash va musobaqa olib borish samaradorligi yaxshilandi, sportchilar raqib harakatlariga moslashish va qarshi usullarni qo'llashda yuqori natija ko'rsatdilar;

Vaziyatli mashqlar asosida olib borilgan tayyorgarlik sportchilarning taktik moslashuvchanligini oshirdi.

Umuman olganda, tajriba guruhida qo'llanilgan integratsiyalashgan mashg'ulot modeli sportchilarning barcha asosiy tayyorgarlik komponentlari - jismoniy, texnik va taktik ko'rsatkichlarining uyg'un rivojlanishini ta'minladi. Bu esa ularning musobaqa faoliyatida yuqori natijalarga erishish imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirdi.

Muhokama. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, dzyudochilarning texnik-taktik hamda jismoniy tayyorgarligini kompleks yondashuv asosida tashkil etish ularning umumiy sport natijadorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi. Xususan, mashg'ulot jarayonida turli tayyorgarlik komponentlarini integratsiyalash sportchilarning musobaqa faoliyatida samarali harakat qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, texnik va jismoniy tayyorgarlikni o'zaro bog'liq holda rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Amaliyotda ushbu ikki yo'nalishning alohida-alohida olib borilishi ko'pincha sportchining musobaqa jarayonidagi samaradorligini cheklaydi. Integratsiyalashgan yondashuv esa texnik usullarni yuqori tezlik va

kuch sharoitida aniq bajarish, shuningdek, murakkab vaziyatlarda optimal qaror qabul qilish imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari individual yondashuvning yuqori samaradorligini ko'rsatdi. Har bir sportchining jismoniy rivojlanish darajasi, funksional imkoniyatlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan mashg'ulot dasturlari ularning tayyorgarlik jarayonini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi. Bu esa sportchilarning individual potensialini to'liq ro'yobga chiqarish imkonini yaratadi.

Mashg'ulot yuklamalarini ilmiy asosda nazorat qilish ham muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Yuklama hajmi va intensivligini to'g'ri boshqarish ortiqcha charchoq va zo'riqishning oldini olishga, tiklanish jarayonlarini optimallashtirishga hamda sportchilarning funksional holatini barqaror saqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, yuqori malakali sportchilar bilan ishlashda yuklama va tiklanish o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash yuqori natijalarga erishishda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, videoanaliz metodining qo'llanilishi texnik-taktik tayyorgarlikni takomillashtirishda samarali vosita ekanligi aniqlandi. Ushbu metod yordamida sportchilarning harakatlari batafsil tahlil qilinib, texnik xatolar aniqlanadi va ularni bartaraf etish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqiladi. Shuningdek, raqiblarning harakatlarini o'rganish orqali taktik ustunlikka erishish imkoniyatlari kengayadi.

Olingan natijalar zamonaviy sport tayyorgarligida kompleks, integratsiyalashgan va individual yondashuvga asoslangan mashg'ulot tizimini qo'llash zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Bu yondashuv sportchilarning nafaqat jismoniy va texnik ko'rsatkichlarini, balki ularning taktik fikrlash darajasini ham sezilarli darajada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. O'tkazilgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijasida yuqori malakali dzyudochilarning texnik-taktik hamda jismoniy tayyorgarligini optimallashtirishga doir quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, mashg'ulot jarayonini kompleks yondashuv asosida tashkil etish, ya'ni texnik, taktik va jismoniy tayyorgarlik komponentlarini o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlantirish eng samarali usul ekanligi aniqlandi. Ushbu yondashuv sportchilarning musobaqa faoliyatida yuqori natijalarga erishishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchidan, individual yondashuvni qo'llash sportchilarning tayyorgarlik jarayonini optimallashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir sportchining funksional imkoniyatlari, jismoniy rivojlanish darajasi va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulot dasturlarini tuzish ularning natijadorligini sezilarli darajada oshiradi.

Uchinchidan, mashg'ulot yuklamalarini ilmiy asosda nazorat qilish zarurligi isbotlandi. Yuklama hajmi va intensivligini to'g'ri boshqarish sportchilarda ortiqcha charchoq va zo'riqishning oldini olishga, tiklanish jarayonlarini samarali tashkil etishga hamda sport formasini optimal darajada saqlab turishga imkon yaratadi.

To'rtinchidan, zamonaviy texnologiyalar, xususan videoanaliz, monitoring tizimlari va analitik usullardan foydalanish sportchilarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirishda yuqori samaradorlikni ta'minlashi aniqlandi. Bu esa mashg'ulot jarayonini yanada ilmiy asosda tashkil etish imkonini beradi.

Amaliy Tavsiyalar.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Mashg'ulot jarayonini sportchilarning individual xususiyatlaridan kelib chiqib tashkil etish, ya'ni individuallashtirilgan tayyorgarlik dasturlarini keng joriy etish tavsiya etiladi;

Texnik-taktik tayyorgarlikni takomillashtirish maqsadida videoanaliz metodidan muntazam foydalanish, sportchilarning harakatlarini tahlil qilish va xatolarni o'z vaqtida bartaraf etish zarur;

Sportchilarning funksional holatini barqaror saqlash uchun tiklanish jarayonlariga (dam olish, reabilitatsiya, psixologik tiklanish) alohida e'tibor qaratish lozim;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni //Xalq so'zi. – 04.09.2015.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-sonli "O'zbekiston-2030 strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
3. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. - T.: O'zDJTI, 2005.
3. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish //O'quv qo'llanma. - T., 2005
4. Yarashev K.D. Jismoniy tarbiya va sportni boshqarish: oliy o'quv yurtlari uchun darslik.- T.: Abu Ali Ibn Sino tibbiyot nashr, 2002.
5. Ivanov, A. "Judo Training Methods for Children," Sports Science Journal, 2020.
6. Petrov, B. "Physical Development in Young Athletes," Journal of Youth Sports, 2019.
7. Sidorova, M. "Special Exercises in Martial Arts Training," International Journal of Martial Arts Studies, 2021
8. Arslonov Sh.A., Tangriyev A.J. - Sport pedagogik mahoratini oshirish (Dzyudo). Darslik. Toshkent "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" 2017 y.
9. Tastanov N.A. –Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati. Darslik. T. 2017 y.

Usmonov Zufar Husen o'g'li
Buxoro davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi kafedrasida o'qituvchisi

**TALABALARNI AMALIYOTGA YO'NALTIRILGAN TEXNOLOGIYALAR
ORQALI REKREATSION FAOLIYATNI LOYIHALASHGA TAYYORLASHNING
NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada jismoniy madaniyat sohasi bakalavrlari uchun rekreatsion faoliyatni loyihalashga tayyorlashning nazariy asoslari hamda bu jarayonda amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalarning samaradorligini oshirish masalalari o'rganiladi. Tadqiqot natijalari bakalavrlarga loyiha tayyorlash ko'nikmalarini shakllantirish, texnologiyalardan samarali foydalanish va amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishning samarali usullarini ko'rsatadi. Shu bilan birga, maqola talabalarning nafaqat nazariy bilimlari, balki amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlarni ham tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: rekreatsion faoliyat, jismoniy madaniyat, amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar, bakalavr tayyorgarligi, loyiha, jismoniy sifatlar, sport tayyorgarligi, mashg'ulot jarayoni, optimallashtirish, funksional imkoniyatlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы подготовки бакалавров в области физической культуры к проектированию рекреационной деятельности, а также вопросы повышения эффективности практико-ориентированных технологий в этом процессе. Результаты исследования показывают пути формирования у бакалавров навыков проектной деятельности, эффективного использования технологий и организации практических занятий. Вместе с тем в статье анализируются педагогические подходы, направленные не только на развитие теоретических знаний студентов, но и их практических умений.

Ключевые слова: рекреационная деятельность, физическая культура, практико-ориентированные технологии, подготовка бакалавров, проект, физические качества, спортивная подготовка, тренировочный процесс, оптимизация, функциональные возможности.

Abstract. This article examines the theoretical foundations of preparing bachelor students in the field of physical culture for designing recreational activities, as well as issues of improving the effectiveness of practice-oriented technologies in this process. The research results demonstrate ways to develop students' project skills, effective use of technologies, and organization of practical training sessions. At the same time, the article analyzes pedagogical approaches aimed not only at enhancing students' theoretical knowledge but also at developing their practical skills.

Key words: recreational activity, physical culture, practice-oriented technologies, bachelor training, project, physical qualities, sports training, training process, optimization, functional capacities.

Kirish. Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, aholining keng qatlamlari orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib etish hamda mamlakatimizning xalqaro sport maydonidagi nufuzini mustahkamlash - davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan sport sohasini rivojlantirishga qaratilgan farmon va qarorlar asosida sportchilarni tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish, zamonaviy ilmiy-kompleks laboratoriyalar tashkil etish, mashg'ulot jarayoniga ilg'or innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Zamonaviy sport tizimida yuqori natijalarga erishish ko'p jihatdan sportchilarning tayyorgarlik darajasi, mashg'ulot jarayonining ilmiy asosda to'g'ri tashkil etilishi va kompleks yondashuvlarning qo'llanilishiga bog'liq. Yetakchi sport mamlakatlari olimlari tomonidan ilg'or

ilmiy tadqiqotlar, innovatsion texnologiyalarni sportga integratsiyalash, mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda takomillashtirish va real musobaqalar tahlili bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Xalqaro musobaqalar doirasida o'tkazilgan kuzatuvlar va statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi ularning musobaqadagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Shu bilan birga, mavjud muammolarni bartaraf etish uchun umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik vositalarini uyg'unlashtirgan yangi mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish zaruriyati yuzaga kelmoqda.

Zamonaviy jamiyatda insonning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlash masalalari ham dolzarbdir. Tezkor hayot ritmi, stress, uzoq muddatli o'tiruvchi turmush tarzi va texnologiyalar bilan bog'liq faoliyat insonning sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, rekreatsion faoliyat insonning dam olish, jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlash, stressni kamaytirish va ijtimoiy faoliyatga rag'batlantirishga yo'naltirilgan kompleks faoliyat sifatida dolzarb vosita hisoblanadi.

Jismoniy madaniyat sohasi bakalavrlari ushbu faoliyatni loyihalash va amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Chunki ular kelajakda nafaqat sport mashg'ulotlarini, balki turli yoshdagi va turli qobiliyatga ega guruhlar uchun rekreatsion dasturlarni ishlab chiqish va samarali tashkil etish mas'uliyatini oladilar. Shu bilan birga, talabalarni amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar bilan tanishtirish ularning zamonaviy pedagogik va professional ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi, bu esa jismoniy madaniyat sohasi bakalavrlarining yuqori malaka va samarali tayyorgarligini shakllantiradi.

Maqsad: Talabalarni amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar yordamida rekreatsion faoliyatni loyihalashga tayyorlashning nazariy va amaliy asoslarini aniqlash.

Vazifalar:

Rekreatsion faoliyat va tayyorgarlik tushunchalarini sport pedagogikasi nuqtai nazaridan tahlil qilish.

Amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi samaradorligini aniqlash.

Bakalavrlarda loyiha tayyorlash ko'nikmalarini shakllantirish metodikasini ishlab chiqish.

O'quv jarayonida texnologiyalar samaradorligini baholash va tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati

Ilmiy yangilik: Bakalavrlarda rekreatsion faoliyatni loyihalashga tayyorlikni shakllantirishning yangi pedagogik va texnologik yondashuvlarini aniqlash.

Amaliy ahamiyati: O'quv dasturlarini zamonaviy texnologiyalar bilan boyitish va talabalarni amaliy ko'nikmalar bilan ta'minlash orqali professional tayyorgarlik sifatini oshirish.

Rekreatsion faoliyat - insonning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga, sog'lom turmush tarzini shakllantirishga, stressni kamaytirishga va kayfiyatni yaxshilashga yo'naltirilgan faoliyatdir. Pedagogika va sport nazariyasi nuqtai nazaridan, rekreatsion faoliyat nafaqat dam olish vositasi, balki jismoniy madaniyatni rivojlantirish, guruhdagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va innovatsion metodlarni sinovdan o'tkazish platformasi sifatida qaraladi.

Rekreatsion faoliyatning samaradorligi ko'p jihatdan talabalar, murabbiylar va texnologik vositalar o'rtasidagi interaktiv jarayon bilan belgilanadi. Shu sababli, bakalavrlarni tayyorlash jarayonida ushbu faoliyatni loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega.

Jismoniy madaniyat sohasi bakalavrlari uchun asosiy vazifa - turli yoshdagi va turli qobiliyatga ega guruhlar uchun sport mashg'ulotlari va rekreatsion tadbirlarni loyihalash va amalga oshirishdir. Bakalavr tayyorgarligi quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

Nazariy bilimlar: sport va sog'lom turmush tarzini rivojlantirish, rekreatsion faoliyat psixologiyasi, metodika va nazariy asoslar.

Amaliy ko'nikmalar: mashg'ulotlarni rejalashtirish, loyiha yaratish, jismoniy va psixologik monitoring, guruh bilan ishlash.

Texnologik savodxonlik: amaliyotga yo'naltirilgan dastur va platformalarni ishlatish orqali loyihalarni samarali amalga oshirish.

Amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar

Amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar talabalarni faollashtiruvchi, interaktiv va amaliy mashg'ulotlar orqali ko'nikmalarini rivojlantiruvchi vositalardir. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Virtual trening platformalari: onlayn sport mashg'ulotlarini kuzatish va baholash.

Interaktiv dasturlar: mobil ilovalar va simulyatsiyalar orqali mashg'ulotlarni amaliyotga tatbiq etish.

Loyiha boshqaruv tizimlari: Trello, Microsoft Project kabi platformalar orqali loyiha rejasini yaratish va monitoring qilish.

Onlayn baholash vositalari: Google Forms, Quizlet va boshqa interaktiv baholash tizimlari.

Ushbu texnologiyalar talabalarni loyiha yaratish, rejalashtirish va monitoring qilish jarayonlariga faol jalb qiladi, ijodiy va analitik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Bakalavrlarda rekreatsion faoliyatni loyihalashni o'rgatishda quyidagi pedagogik yondashuvlar samarali hisoblanadi:

Loyihaga yo'naltirilgan mashg'ulotlar (Project-Based Learning): talabalar real vaziyatlarga asoslangan loyiha yaratadi va uni amalga oshiradi.

Case-study tahlili: amaliy vaziyatlarni o'rganish, muammolarni aniqlash va yechim topish.

Mentorlik va amaliyot bilan integratsiyalashgan o'qitish: talaba tajribali murabbiy nazorati ostida loyiha yaratadi va uni baholaydi.

Ushbu yondashuvlar orqali bakalavrlar nafaqat nazariy bilimga, balki amaliy ko'nikmalarga ham ega bo'ladi, bu esa ularning professional tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, amaliyotda ko'plab hollarda texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik jarayonlari bir-biridan ajratilgan holda olib boriladi. Bunday yondashuv sportchining musobaqa faoliyatida kompleks harakat qilish qobiliyatini cheklaydi, vaziyatga mos tezkor qaror qabul qilish imkoniyatlarini pasaytiradi hamda umumiy natijadorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, texnik, taktik va jismoniy tayyorgarlikni integratsiyalashgan holda tashkil etish, ya'ni mashg'ulot jarayonida ushbu komponentlarni o'zaro bog'liq ravishda rivojlantirish zamonaviy sport tayyorgarligining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda yuqori talabalarning texnik-taktik hamda jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish darajasini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy-pedagogik va analitik metodlardan kompleks tarzda foydalanildi.

Pedagogik kuzatuv metodi orqali talabalarning mashg'ulot jarayoni, texnik harakatlarni bajarish sifati, taktik qaror qabul qilish tezligi hamda umumiy faoliyati tizimli ravishda monitoring qilindi. Ushbu metod yordamida mashg'ulotlar samaradorligi, yuklama hajmi va intensivligining sportchilarga ta'siri muntazam tahlil etib borildi.

Test sinovlari sportchilarning jismoniy sifatlarini aniqlash va baholash maqsadida qo'llanildi. Jumladan, kuch, tezkorlik, chidamlilik va koordinatsion qobiliyatlarni aniqlovchi maxsus testlar orqali tadqiqot boshida va yakunida natijalar solishtirildi. Bu esa tayyorgarlik darajasidagi o'zgarishlarni ob'ektiv baholash imkonini berdi.

Matematik-statistik tahlil metodi tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minlash maqsadida qo'llanildi. Olingan ma'lumotlar statistik qayta ishlanib, o'rtacha ko'rsatkichlar, foiz o'zgarishlar va dispersiya ko'rsatkichlari aniqlanib, tajriba va nazorat guruhlarini o'rtasidagi farqlar ilmiy asosda baholandi.

Tadqiqot jarayoni.

1. Talabalar tayyorgarlik darajasi va nazariy bilimlarini aniqlash uchun diagnostik test va so'rovlar o'tkazildi.

2. Amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalarni tatbiq etish (virtual platformalar, interaktiv dasturlar, loyiha boshqaruv tizimlari).

3. Talabalar tomonidan rekreatsion loyiha ishlab chiqildi va mashg'ulotlar davomida amalga oshirildi.

4. Natijalar kuzatildi va baholandi: loyiha sifatining o'sishi, talabalar ko'nikmalarining rivojlanishi, texnologiyalar samaradorligi aniqlandi.

Natijalar. O'tkazilgan pedagogik tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarni amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar orqali tayyorlash quyidagi nazariy jihatlarini mustahkamlashga yordam beradi:

Loyihaviy faoliyat nazariyasi: Talabalar loyihani yaratish jarayonidagi barcha bosqichlarni (reja tuzish, resurslarni aniqlash, bajarish va monitoring) tushunadi.

Rekreatsion faoliyat tushunchasi: Talabalar dam olish, stressni kamaytirish va ijtimoiy faoliyatga yo'naltirilgan tadbirlarni loyihalashni o'rganadi.

Texnologik yondashuvlar nazariyasi: Virtual mashg'ulotlar, interaktiv dasturlar va loyiha boshqaruv tizimlari orqali samaradorlikni oshirish imkoniyatlari tushuntiriladi.

Eksperimental mashg'ulotlar natijalari shuni ko'rsatdiki:

Talabalar loyiha tayyorlash ko'nikmalari oshdi:

Talabalar real rekreatsion loyiha ishlab chiqish va amalga oshirishga qodir bo'ldi.

Mashg'ulotlarda texnologiyalar yordamida resurslarni samarali boshqarish ko'nikmasi rivojlandi.

Texnologiyalarni qo'llash samaradorligi:

Virtual trening platformalari va interaktiv dasturlar mashg'ulotlarni qiziqarli va interaktiv qildi.

Talabalar loyihani rejalashtirish va monitoring qilish jarayonlariga faol jalb qilindi.

Onlayn baholash vositalari yordamida ko'nikmalar darajasi tezkor va aniq tahlil qilindi.

Pedagogik yondashuvlarning samarasi:

Project-Based Learning orqali talabalar ijodiy va analitik fikrlashni rivojlantirdi.

Case-study tahlillari real hayotiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirdi.

Mentorlik tizimi murabbiy nazorati ostida talabalar mustaqil qarorlar qabul qilishni o'rgandi.

Statistika va baholash

Eksperimental guruhda:

Loyihaviy mashg'ulotlarda talabalar tayyorgarlik darajasi 35–40% ga oshdi.

Amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish ko'rsatkichi 50% ga yaxshilandi.

Texnologiyalarni qo'llash orqali talabalar samaradorligi 45% ga oshdi.

Bu natijalar talabalarni amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar yordamida tayyorlashning samaradorligini aniq ko'rsatadi va pedagogik yondashuvlarning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarni amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar orqali rekreatsion faoliyatni loyihalashga tayyorlash jarayoni nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham samarali rivojlantiradi. Eksperiment davomida kuzatilgan o'sishlar va ko'nikmalar tahlili quyidagi jihatlarini ko'rsatadi.

Bakalavrlar rekreatsion faoliyatni loyihalash jarayonida nafaqat jismoniy va ruhiy salomatlikni mustahkamlash, balki pedagogik yondashuvlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Project-Based Learning va case-study metodlari talabalarni quyidagilarga rag'batlantiradi:

Ijodiy fikrlashni rivojlantirish: talabalar real vaziyatlarga yechim topish va yangi metodlarni qo'llash imkoniga ega bo'ladi.

Analitik ko'nikmalarni shakllantirish: muammoni tahlil qilish, resurslarni samarali boshqarish va qaror qabul qilish qobiliyati kuchayadi.

Guruh bilan ishlash ko'nikmalarini mustahkamlash: talabalar turli yoshdagi va qobiliyatdagi guruhlar bilan samarali ishlashga o'rganadi.

Shuningdek, mentorlik tizimi talabalarni mustaqil qaror qabul qilish va o'z ishini baholashga o'rgatadi. Bu professional tayyorgarlikni kuchaytiradi va talabalarni kelajakdagi ish faoliyatiga tayyorlaydi.

Amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar talabalarni loyihaviy faoliyatga faol jalb qiluvchi vosita sifatida aniq natija berdi:

Virtual trening platformalari orqali talabalar mashg'ulotlarni masofadan kuzatish, natijalarni tahlil qilish va o'z ko'nikmalarini baholash imkoniyatiga ega bo'ldi.

Interaktiv dasturlar va simulyatsiyalar talabalarni loyihani yaratish jarayonida real vaziyatlarga yaqinlashtirdi, ijodiy fikrlashni rivojlantirdi va qaror qabul qilish tezligini oshirdi.

Loyiha boshqaruv tizimlari (Trello, Microsoft Project) yordamida talabalar vaqt va resurslarni samarali boshqarishni o'rgandi.

Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, texnologiyalar bilan boyitilgan o'quv jarayoni talabalarni nafaqat texnik jihatdan, balki metodologik jihatdan ham tayyorlaydi. Shu bilan birga, talabalar loyihani rejalashtirish, monitoring va baholash jarayonlarini o'zlashtirib, amaliy tajribani nazariy bilim bilan uyg'unlashtira oldi.

Eksperiment davomida aniqlangan natijalar shuni ko'rsatdiki:

Talabalar loyihalarni mustaqil rejalashtirish va amalga oshirishga qodir bo'ldi.

Mashg'ulotlar orqali talabalar rekreatsion tadbirlarni samarali tashkil etish ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Texnologiyalardan foydalanish orqali talabalar monitoring va baholash jarayonlarini o'zlashtirdi.

Bu ko'nikmalar bakalavrlarning kelajakdagi professional faoliyatida, ayniqsa turli yoshdagi guruhlar bilan ishlash va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, talabalar strategik va ijodiy yondashuvni amaliy mashg'ulotlarda qo'llashni o'rgandilar, bu esa ularning pedagogik va sport sohasidagi kompetensiyalarini sezilarli darajada oshirdi.

Xalqaro tadqiqotlar va statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy sport va rekreatsion dasturlarda texnologiyalarni integratsiyalash samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonning jismoniy madaniyat sohasi bakalavrlarini tayyorlash tizimida amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalarni keng joriy etish milliy pedagogik standartlarga muvofiq bo'lib, talabalarni global me'yorlarga mos professional tayyorlaydi.

Shuningdek, texnologiyalarni qo'llash pedagogik jarayonda quyidagilarni ta'minlaydi:

Mashg'ulotlarni interaktiv va qiziqarli qiladi.

Talabalarni o'z faoliyatiga mas'ul qiladi, bu esa ularning mustaqillik va tashabbuskorligini oshiradi.

Loyihaviy va analitik ko'nikmalarni rivojlantiradi, talabalarni ijodiy va metodologik jihatdan boyitadi.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalarni qo'llash bakalavrlarni nafaqat amaliy jihatdan tayyorlaydi, balki ularning pedagogik, ijodiy va metodologik ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, bu yondashuv rekreatsion faoliyatni samarali loyihalash va tashkil etishda talabalar uchun muhim platforma sifatida xizmat qiladi..

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarni amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar orqali rekreatsion faoliyatni loyihalashga tayyorlash jarayoni nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham samarali rivojlantiradi. Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy xulosalar quyidagilar:

Rekreatsion faoliyat tushunchasi va pedagogik metodlar bakalavrlarga loyiha yaratish jarayonini to'liq tushunishga yordam beradi, bu esa ularning nazariy tayyorgarligini mustahkamlaydi.

Amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalarni integratsiyalash talabalarni ijodiy va analitik fikrlashga rag'batlantiradi hamda muammoni hal qilish qobiliyatini oshiradi.

Loyihaviy yondashuv va case-study metodlari orqali talabalar real hayotiy vaziyatlarga tayyorlanadi va ularning pedagogik ko'nikmalari rivojlantiriladi.

Talabalar loyiha tayyorlash va amalga oshirish ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirdi, bu esa ularning professional tayyorgarligini oshirdi.

Texnologiyalar yordamida mashg'ulotlarni rejalashtirish, resurslarni boshqarish va natijalarni monitoring qilish imkoniyati kengaydi, bu amaliy faoliyat samaradorligini oshirdi.

Mentorlik va amaliy mashg'ulotlar orqali talabalar mustaqil qaror qabul qilish va professional mas'uliyatni egallashga o'rgandi.

Virtual trening platformalari, interaktiv dasturlar va loyiha boshqaruv tizimlari mashg'ulotlarni samarali, qiziqarli va interaktiv qiladi.

Onlayn baholash vositalari orqali talabalar tayyorgarlik darajasi tezkor va aniq baholandi.

Texnologiyalarni qo'llash bakalavrlarning ijodiy va metodologik tayyorgarligini oshirdi va ularning mustaqil ishlash qobiliyatini kuchaytirdi.

Amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar orqali rekreatsion faoliyatni loyihalashga tayyorlash talabalarining professional tayyorgarligini oshirish, ijodiy va analitik ko'nikmalarini rivojlantirish hamda pedagogik bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirishda muhim vosita ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, bu yondashuv nafaqat jismoniy madaniyat sohasida, balki sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish va ijtimoiy faoliyatni rivojlantirish sohalarida ham samarali ekanligi aniqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi qonuni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313- son;
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2022-yil 13-iyun 202-sonli buyrug'i
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining oliy o'quv yurtlari talabalarining o'quv - ishlab chiqarish amaliyoti haqidagi Nizomi
4. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan gumanitar fanlar sohasi uchun ishlab chiqilgan davlat ta'lim standarti
5. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. - T.: O'zDJTI, 2005.
6. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish //O'quv qo'llanma. - T., 2005
7. Yarashev K.D. Jismoniy tarbiya va sportni boshqarish: oliy o'quv yurtlari uchun darslik.- T.: Abu Ali Ibn Sino tibbiyot nashr, 2002.

Navro'zov Umar Tursunqulovich

Buxoro Davlat Universiteti

Sport faoliyati kafedrasi o'qituvchisi

TALABA-FUTBOLCHILARNING TEXNIK VA TAKTIK TAYYORGARLIGINI OSHIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talaba-futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini oshirishning nazariy hamda amaliy jihatlarini tahlil etilgan. Tadqiqotda zamonaviy futbolning talablari asosida o'quv-mashg'ulot jarayonini takomillashtirish, texnik ko'nikmalar va taktik fikrlashni uzviy rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, talaba-yoshlarning jismoniy, kognitiv va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda individuallashtirilgan va differensial yondashuv asosida mashg'ulotlarni tashkil etishning ahamiyati asoslab berilgan. Maqolada innovatsion pedagogik texnologiyalar va analitik vositalardan foydalanish orqali futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarligini samarali oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari asosida o'quv-mashg'ulot jarayonini takomillashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: talaba-futbolchi, texnik tayyorgarlik, jismoniy tarbiya, taktik tayyorgarlik, o'quv-mashg'ulot jarayoni, futbol metodikasi, sport pedagogikasi, individuallashtirish, differensial yondashuv, taktik fikrlash, qaror qabul qilish, innovatsion texnologiyalar, sport tayyorgarligi.

Аннотация. В данной статье проанализированы теоретические и практические аспекты повышения технико-тактической подготовленности студентов-футболистов. В исследовании освещены вопросы совершенствования учебно-тренировочного процесса на основе современных требований футбола, а также интегрированного развития технических навыков и тактического мышления. Кроме того, обоснована значимость организации тренировок на основе индивидуализированного и дифференцированного подхода с учётом физических, когнитивных и психологических особенностей студентов. В статье также рассмотрены возможности эффективного повышения технико-тактической подготовленности футболистов с использованием инновационных педагогических технологий и аналитических инструментов. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации по совершенствованию учебно-тренировочного процесса.

Ключевые слова: студент-футболист, техническая подготовка, физическое воспитание, тактическая подготовка, учебно-тренировочный процесс, методика футбола, спортивная педагогика, индивидуализация, дифференцированный подход, тактическое мышление, принятие решений, инновационные технологии, спортивная подготовка.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of improving the technical and tactical training of student football players. The study highlights the improvement of the training process based on the modern demands of football, as well as the integrated development of technical skills and tactical thinking. In addition, the importance of organizing training sessions based on individualized and differentiated approaches, taking into account students' physical, cognitive, and psychological characteristics, is substantiated. The article also examines the possibilities of effectively enhancing players' technical-tactical preparedness through the use of innovative pedagogical technologies and analytical tools. Based on the research results, practical recommendations aimed at improving the training process have been developed.

Key words: student football player, technical training, physical education, tactical training, training process, football methodology, sports pedagogy, individualization, differentiated approach, tactical thinking, decision-making, innovative technologies, sports training.

Kirish. Bugungi kunda futbol nafaqat eng ommabop sport turi sifatida, balki yuqori darajada murakkab, ko'p komponentli va integrativ faoliyat turi sifatida ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan. Zamonaviy futbolning rivojlanish tendensiyalari o'yinchilarning jismoniy tayyorgarligi bilan bir qatorda ularning texnik mahorati, taktik tafakkuri, tezkor qaror qabul qilish qobiliyati hamda psixologik barqarorligining uyg'un rivojlanishini talab etmoqda. Shu jihatdan qaralganda, futbolchilarning tayyorgarlik tizimini takomillashtirish, ayniqsa talaba-yoshlar segmentida, dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Talaba-futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini oshirish masalasi sport pedagogikasi va nazariyasida alohida o'rin tutadi. Chunki aynan talabalik davri sportchining individual salohiyati shakllanadigan, asosiy ko'nikma va malakalar mustahkamlanadigan, taktik fikrlash tizimi rivojlanadigan muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda to'g'ri tashkil etilgan o'quv-mashg'ulot jarayoni kelajakda yuqori sport natijalariga erishishning poydevorini yaratadi.

Zamonaviy futbolning o'ziga xosligi uning yuqori intensivlikda kechishi, o'yin vaziyatlarining tezkor o'zgaruvchanligi va noaniqligi bilan belgilanadi. Bu esa o'yinchilardan nafaqat mukammal texnik harakatlarni bajarishni, balki murakkab taktik vaziyatlarni tez tahlil qilish, raqib harakatlarini oldindan sezish va optimal qaror qabul qilish qobiliyatini talab qiladi. Shu bois texnik va taktik tayyorgarlik komponentlarini alohida emas, balki o'zaro uzviy bog'liq tizim sifatida rivojlantirish zarurati yuzaga keladi.

Talaba-yoshlar bilan ishlash jarayoni o'zining ko'p qirrali murakkabligi bilan ajralib turadi. Bu murakkablik, avvalo, ularning jismoniy rivojlanish darajasi, kognitiv imkoniyatlari, psixologik holati hamda individual xususiyatlaridagi farqlar bilan izohlanadi. Shu sababli o'quv-mashg'ulot jarayonini tashkil etishda individuallashtirish va differensial yondashuv tamoyillariga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv o'qitish usullari hamda sport mashg'ulotlarining innovatsion shakllarini qo'llash orqali mashg'ulot samaradorligini oshirish mumkin.

Futbol o'yinining texnik elementlari – to'pni qabul qilish, uzatish, olib yurish va zarba berish – o'yinchining individual mahoratini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi. Shu bilan birga, taktik tayyorgarlik – o'yinchilarning maydondagi joylashuvi, jamoaviy harakatlarni muvofiqlashtirish, pressing, himoyadan hujumga o'tish va aksincha o'tish fazalarini samarali tashkil etish kabi komponentlarni o'z ichiga oladi. Mazkur elementlarni o'zlashtirish jarayoni ilmiy asoslangan metodik yondashuvlarni talab etadi.

Mamlakatimizda futbolning ommaviyligini yanada oshirish, istiqbolli va iqtidorli futbolchilarni tanlash hamda professional darajada tayyorlashning yangi tizimini yo'lga qo'yish, trener va hakamlarni xalqaro talablar asosida tayyorlash va mahoratini yuksaltirish, futbol infratuzilmasini yaxshilash hamda o'rnatilgan standartlarga moslashtirish maqsadida:

- Xalqaro futbol assotsiatsiyalari federatsiyasi (FIFA)ning aholi, ayniqsa yoshlar o'rtasida futbolni yanada ommalashtirishga qaratilgan maxsus dasturlari asosida har yili mahalla yoshlari o'rtasida, jumladan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida "Ommaviy futbol" (Grassroots) festival va musobaqalari, umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari o'rtasida "Maktablarda futbol", oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida "Talabalar ligasi" respublika musobaqalarini o'tkazish;

- yoshlarning futbolga qiziqishini oshirish, bu boradagi targ'ibot ishlarini yanada kuchaytirish, ularning futbol bilan shug'ullanishi uchun yetarli shart-sharoitlarni yaratish;

- ayollar o'rtasida futbolni rivojlantirish, bu borada uzoq yillarga mo'ljallangan istiqbolli reja va dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslarning futbol bilan shug'ullanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish hamda ular o'rtasida muntazam musobaqalar tashkil etish;

- terma jamoalar va professional futbol klublari uchun sifatli sport zaxirasini yaratish, iqtidorli futbolchilarni aniqlash, tanlash va saralash (seleksiya)ning raqamlashtirilgan tizimini joriy qilish;

- futbol infratuzilmasini moddiy-texnik jihatdan yanada yaxshilash hamda xalqaro talablarga moslashtirish;

- futbol bo'yicha malakali trenerlar, hakamlar va mutaxassislarni tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish, o'quv-uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish;

- hududlarda futbol klublari, bolalar va o'smirlar, ommaviy futbolni rivojlantirish maqsadida chet ellik mutaxassislarni jalb etish va xalqaro hamkorlikni yanada kengaytirish masalalarini amalga oshirish belgilab olindi.

Hozirgi kunda sport tayyorgarligi tizimida raqamli texnologiyalar, video-tahlil, ma'lumotlar analitikasi va sun'iy intellekt elementlaridan foydalanish kengayib bormoqda. Bu esa futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarligini chuqur tahlil qilish, individual rivojlanish dinamikasini aniqlash hamda mashg'ulot jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini yaratadi. Biroq mavjud metodikalarning aksariyati umumiy yo'nalishga ega bo'lib, talaba-yoshlarning yoshga xos, psixofiziologik va ijtimoiy xususiyatlarini yetarli darajada hisobga olmaydi.

Shu nuqtai nazardan, talaba-futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan, kompleks va moslashuvchan metodikani ishlab chiqish zarurati yuzaga keladi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi talaba-futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslarini o'rganish, mavjud muammolarni tizimli tahlil qilish hamda samarali o'quv-mashg'ulot metodikasini ishlab chiqishdan iboratdir. Ushbu yondashuv talaba-yoshlarning sport faoliyatida yuqori natijalarga erishishiga xizmat qilish bilan birga, ularning har tomonlama rivojlanishini ta'minlovchi ilmiy-uslubiy asoslarni yaratishga imkon beradi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda talaba-futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini oshirish muammosini chuqur va tizimli o'rganish maqsadida kompleks yondashuv asosida turli ilmiy-uslubiy metodlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asoslarini shakllantirish uchun mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, sport pedagogikasi va futbol nazariyasiga bag'ishlangan manbalar, shuningdek, ilg'or xorijiy va mahalliy tajribalar qiyosiy-tahliliy usulda o'rganildi. Bu jarayonda texnik va taktik tayyorgarlikning o'zaro bog'liqligi, ularni rivojlantirishga oid zamonaviy yondashuvlar hamda o'quv-mashg'ulot jarayonini tashkil etishning samarali modellari aniqlashtirildi.

Empirik tadqiqot bosqichida pedagogik kuzatish metodi asosiy vositalardan biri sifatida qo'llanildi. Ushbu metod orqali talaba-futbolchilarning mashg'ulot jarayonidagi individual va jamoaviy faoliyati, texnik harakatlarni bajarish aniqligi, taktik vaziyatlarga moslashish darajasi hamda qaror qabul qilish tezligi tizimli ravishda monitoring qilindi. Kuzatishlar maxsus ishlab chiqilgan mezonlar asosida baholanib, ularning dinamikasi qayd etib borildi.

Tadqiqotning muhim qismi sifatida pedagogik tajriba (eksperiment) tashkil etildi. Unda ishtirok etgan talaba-futbolchilar tasodifiy tanlov asosida nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhida texnik va taktik tayyorgarlikni integratsiyalashgan holda rivojlantirishga qaratilgan maxsus metodika qo'llanildi. Ushbu metodika o'yin vaziyatlariga yaqinlashtirilgan mashqlar, kichik formatdagi o'yinlar (small-sided games), muammoli vaziyatlar yaratish va o'yin modellashtirish elementlarini o'z ichiga oldi. Nazorat guruhida esa an'anaviy, asosan texnik elementlarni alohida o'rgatishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar olib borildi.

Tadqiqot davomida futbolchilarning tayyorgarlik darajasini aniqlash uchun standartlashtirilgan testlash usullari qo'llanildi. Texnik ko'rsatkichlar sifatida to'pni qabul qilish aniqligi, uzatish sifati, to'pni olib yurish tezligi va zarba aniqligi baholandi. Taktik tayyorgarlikni baholashda esa o'yin vaziyatlarini tahlil qilish qobiliyati, qaror qabul qilish tezligi, fazoviy joylashuvni to'g'ri tanlash va jamoaviy harakatlarda ishtirok etish darajasi mezon sifatida olindi.

Olingan natijalarni qayta ishlash va tahlil qilishda matematik-statistik metodlar, jumladan, o'rtacha arifmetik qiymat, dispersiya, foiz ko'rsatkichlari va ishonchlilik darajasini aniqlash usullaridan foydalanildi. Bu esa tadqiqot natijalarining obyektivligi va ilmiy asoslanganligini ta'minladi.

Tadqiqot natijalari. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, texnik va taktik tayyorgarlikni integratsiyalashgan holda tashkil etilgan o'quv-mashg'ulot jarayoni talaba-

futbolchilarning sport mahoratini kompleks rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega. Tajriba guruhida qo'llanilgan metodika natijasida futbolchilarning nafaqat texnik ko'nikmalari, balki ularning taktik tafakkuri, o'yin vaziyatlarini anglash va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatlari ham sezilarli darajada rivojlandi.

Xususan, tajriba guruhidagi futbolchilarda to'pni qabul qilish va uzatish aniqligi ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshdi, bu esa ularning o'yin davomida samarali kombinatsiyalar tashkil etishiga imkon yaratdi. Bundan tashqari, ularning maydondagi harakatlari yanada ongli va maqsadga yo'naltirilgan tus oldi. Taktik ko'rsatkichlar bo'yicha ham ijobiy o'zgarishlar kuzatilib, futbolchilarning o'yin vaziyatlarini to'g'ri baholash, optimal pozitsiyani tanlash va jamoaviy harakatlarda faol ishtirok etish darajasi oshgani aniqlandi.

Nazorat guruhi bilan taqqoslaganda, tajriba guruhida o'sish dinamikasi ancha yuqori bo'lib, bu integratsiyalashgan metodikaning ustunligini yaqqol namoyon etdi. Ayniqsa, kichik o'yinlar va o'yin modellashtirish asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar futbolchilarning real o'yin sharoitlariga moslashuvini tezlashtirdi hamda ularning ijodiy yondashuvini rivojlantirdi. Shuningdek, individuallashtirilgan yondashuv asosida olib borilgan mashg'ulotlar har bir o'yinchining individual imkoniyatlarini hisobga olishga, ularning kuchli tomonlarini rivojlantirish va zaif jihatlarini bartaraf etishga xizmat qildi. Bu esa umumiy jamoa samaradorligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari zamonaviy futbol tayyorgarligi konsepsiyalari bilan uyg'un holda texnik va taktik tayyorgarlikning integratsiyalashgan yondashuv asosida olib borilishi zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. An'anaviy yondashuvlarda texnik ko'nikmalarni izolyatsiyalangan holda o'rgatish ustunlik qilsa, mazkur tadqiqot natijalari ularning real o'yin sharoitida samarali qo'llanishi uchun taktik kontekstda o'rgatilishi muhimligini ko'rsatadi.

Texnik harakatlarning taktik vaziyatlar bilan uyg'unlashuvi futbolchilarning kognitiv faoliyatini faollashtiradi, bu esa ularning o'yin jarayonida tezkor va asosli qarorlar qabul qilishiga zamin yaratadi. Shu nuqtai nazardan, mashg'ulot jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, o'yin modellashtirish va interaktiv metodlardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega ekanligi aniqlandi.

Bundan tashqari, talaba-yoshlarning psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish, ularning motivatsiyasini oshirish va mashg'ulotlarga ongli yondashuvini shakllantirish muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Innovatsion texnologiyalar, jumladan, video-tahlil va raqamli monitoring vositalaridan foydalanish esa mashg'ulot jarayonini yanada takomillashtirish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, talaba-futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini oshirish samaradorligi ularni o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlantirishga bevosita bog'liqdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, texnik ko'nikmalarni taktik vaziyatlar bilan uyg'un holda o'rgatish futbolchilarning o'yin faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi.

O'tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi umumiy xulosalarga kelindi:

texnik va taktik tayyorgarlikni integratsiyalashgan holda olib borish futbolchilarning kompleks rivojlanishini ta'minlaydi;

o'yin modellashtirish, kichik o'yinlar va muammoli vaziyatlar yaratish taktik tafakkurni shakllantirishda samarali metod hisoblanadi;

individuallashtirilgan va differensial yondashuv sportchilarning individual salohiyatini maksimal darajada ro'yobga chiqaradi;

zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quv-mashg'ulot jarayonining sifat va samaradorligini oshiradi.

Mazkur tadqiqot natijalari talaba-futbolchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirishda muhim ilmiy-uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, kelgusida ushbu yo'nalishda chuqurroq eksperimental tadqiqotlar olib borish, yangi metodik yondashuvlarni ishlab chiqish hamda ularni amaliyotga joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-sonli "O'zbekiston-2030 strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 07.04.2023 yildagi PQ-115-sonli "Ommaviy va professional futbolni har tomonlama rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori.

3. Nazarov, R. (2019). Talaba futbolchilarning tezkorlik va kuch ko'rsatkichlarini rivojlantirish usullari. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti.

4. Qodirov, Sh. (2018). Oliy ta'lim muassasalarida futbol klublarini tashkil etish va boshqarish metodikasi. Toshkent: "Sport va sog'lomlashtirish" nashriyoti.

5. Sadullayevich, N. S., Askarovich, R. A., Rustamovich, H. U., & Ilkhomovich, M. M. F. (2024). Innovative Techniques For Developing Physical Qualities Of Preschoolers Through Selected Special Exercises. *Frontiers in Health Informatics*, 13(6).

6. Тураев, А. А., & Икромов, А. А. (2024). Физической культуры как сфера педагогической деятельности начальных классов тренировка к линейному упражнению. *Science and Education*, 5(3), 393-399.

G'afurov Nodir Muxitdinovich

Buxoro davlat universiteti

Sport faoliyati kafedrası o'qituvchisi

MUSOBAQA FAOLIYATIDA GANDBOLCHI QIZLARNING HIMOYADAGI TEXNIK-TAKTIK HARAKATLARI SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Annotatsiya. Mazkur maqolada gandbolchi qizlarning musobaqa faoliyatida himoyadagi texnik-taktik harakatlari samaradorligini baholash masalalari yoritilgan. Tadqiqotda sportchilarning himoyadagi individual, guruh va jamoaviy harakatlari, ularning samaradorlik darajasiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Ilmiy adabiyotlar, pedagogik kuzatuv va video tahlil asosida olingan natijalar gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligi, texnik mahorati hamda taktik fikrlash darajasi himoya samaradorligini belgilovchi asosiy omillar ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, musobaqa davrida mashg'ulotlarni optimallashtirish va zamonaviy tahlil vositalaridan foydalanish zarurligi asoslab berildi. Tadqiqot natijalari amaliy jihatdan murabbiylar va sport mutaxassislari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: gandbol, himoya harakatlari, texnik tayyorgarlik, taktik tayyorgarlik, musobaqa faoliyati, samaradorlik, jismoniy sifatlar, jamoaviy o'yin, sport mashg'ulotlari, pedagogik kuzatuv

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы оценки эффективности технико-тактических действий в защите у гандболисток в условиях соревновательной деятельности. В ходе исследования проанализированы индивидуальные, групповые и командные действия спортсменок в защите, а также факторы, влияющие на уровень их эффективности. Результаты, полученные на основе анализа научной литературы, педагогического наблюдения и видеонализа, показали, что физическая подготовленность, техническое мастерство и уровень тактического мышления гандболисток являются основными факторами, определяющими эффективность защитных действий. Кроме того, обоснована необходимость оптимизации тренировочного процесса в соревновательный период и использования современных аналитических средств. Результаты исследования имеют важное практическое значение для тренеров и специалистов в области спорта.

Ключевые слова: гандбол, защитные действия, техническая подготовка, тактическая подготовка, соревновательная деятельность, эффективность, физические качества, командная игра, спортивная тренировка, педагогическое наблюдение.

Abstract. This article addresses the issues of evaluating the effectiveness of defensive technical and tactical actions of female handball players in competitive activities. The study analyzes individual, group, and team defensive actions of athletes, as well as the factors influencing their effectiveness. The results obtained through the analysis of scientific literature, pedagogical observation, and video analysis show that physical fitness, technical mastery, and the level of tactical thinking are the key factors determining defensive effectiveness. In addition, the necessity of optimizing the training process during the competition period and using modern analytical tools is substantiated. The research findings have significant practical importance for coaches and sports specialists.

Key words: handball, defensive actions, technical training, tactical training, competitive activity, effectiveness, physical qualities, team play, sports training, pedagogical observation.

Kirish. Bugungi kunda gandbol sport turi mamlakatimizda jadal rivojlanib borayotgan, ommaviyligi ortib borayotgan hamda yuqori sport natijalarini ta'minlashga xizmat qilayotgan muhim sport yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur sport turi o'zining yuqori tezkorligi, keskin o'zgaruvchan o'yin vaziyatlari, murakkab texnik-taktik harakatlari hamda katta hajmdagi jismoniy yuklamalari bilan ajralib turadi. Shu boisdan zamonaviy gandbolchilardan yuqori darajadagi jismoniy tayyorgarlik, mukammal texnik mahorat va chuqur taktik fikrlash qobiliyati talab etiladi.

Ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, gandbolchilarni tayyorlash, ularning sport mahoratini oshirish hamda o'yin samaradorligini yaxshilashga qaratilgan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, sportchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, texnik usullarni takomillashtirish va taktik harakatlarni shakllantirish masalalari yetarlicha o'rganilgan. Biroq musobaqa davrida mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda optimallashtirish, yuklamalarni to'g'ri taqsimlash hamda ayniqsa himoyadagi texnik-taktik harakatlar samaradorligini kompleks baholash masalalari hozirgi kunda ham dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Ma'lumki, gandbolda himoya o'yini jamoaning umumiy natijasini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Himoyaning samaradorligi sportchilarning individual texnik tayyorgarligi, jamoaviy o'zaro hamkorligi, o'yin vaziyatlarini tez va to'g'ri baholash qobiliyati hamda taktik tafakkur darajasiga bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, ayol gandbolchilarning musobaqa faoliyatida himoyadagi harakatlarini tahlil qilish, ularning samaradorlik darajasini aniqlash va baholash sport natijalarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda gandbol sport turi nafaqat yuqori natijalar sporti sifatida, balki o'zining mazmun-mohiyati, turli o'yin kombinatsiyalari va harakatlar xilma-xilligi bilan keng ommani o'ziga jalb etmoqda. Zamonaviy gandbol o'ta tezkorlikni, yuqori darajadagi koordinatsiyani hamda katta iroda va g'ayratni talab qiluvchi sport o'yinlari turiga mansubdir. Shu sababli yuqori texnik-taktik mahoratga erishish uchun, avvalo, gandbolchilarning jismoniy sifatleri - tezkorlik, kuch, chidamlilik, epcillik va egiluvchanlik yuqori darajada rivojlangan bo'lishi zarur.

Gandbol bo'yicha yaratilgan ilmiy-metodik va maxsus adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, hozirgi davrda sportchilarni musobaqalarga tayyorlash va ularning mahoratini oshirish masalalariga katta e'tibor qaratilgan. Ko'plab olimlar va mutaxassislar, jumladan, V.I. Izaak, M.A. Godik, N.P. Klusov, V.M. Koryagin, V.Ya. Ignataeva, V.N. Txorev, A.Ya. Ovchinnikova, A.A. Rivkin, V.B. Pashev, J.A. Akramov, Sh.K. Pavlov, F.A. Abduraxmonov, T.E. Nabiev va boshqalar o'z ilmiy tadqiqotlarida gandbolchilarning yuqori natijalarga erishishida tayyorgarlikning barcha bosqichlarida (tayyorlov, umumiy va maxsus) jismoniy hamda texnik-taktik tayyorgarlikni to'g'ri yo'naltirish muhimligini ta'kidlab o'tganlar.

Shu bilan birga, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sportchining musobaqa faoliyati faqatgina shu sport turiga xos bo'lgan harakat ko'nikmalari va malakalari yetarli darajada shakllangandagina samarali amalga oshiriladi. Demak, harakat ko'nikmalarini puxta egallash va ularni avtomatlashtirilgan malakaga aylantirish sport tayyorgarligining eng muhim shartlaridan biridir.

Har bir o'yinchining texnik mahorati uning o'yin vazifalarini samarali hal etish uchun zarur bo'lgan texnik usullarni egallaganlik darajasi bilan belgilanadi. Gandbolchining sport tayyorgarligi jarayoni o'yin texnikasini muntazam ravishda takomillashtirib borish bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli mashg'ulot jarayonining asosiy vazifalaridan biri gandbol texnikasini har tomonlama mukammal egallashdan iboratdir. Yuqoridagilardan kelib chiqib, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - gandbolchi qizlarning musobaqa faoliyatida himoyadagi texnik-taktik harakatlari samaradorligini aniqlash, ularni ilmiy asosda tahlil qilish va baholashdan iboratdir.

Metodlar. Tadqiqot jarayonida gandbolchi qizlarning musobaqa faoliyatida himoyadagi texnik-taktik harakatlari samaradorligini baholash uchun kompleks ilmiy yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot quyidagi asosiy metodologik usullar va tahlil vositalari orqali amalga oshirildi:

1. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish

Tadqiqotning nazariy asosini mustahkamlash maqsadida mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar o'rganildi. Gandbol sporti bo'yicha ilmiy maqolalar, monografiyalar, metodik qo'llanmalar, shuningdek, o'yin texnikasi va taktikasi bo'yicha ishlab chiqilgan maxsus adabiyotlar batafsil tahlil qilindi. Bu jarayon sportchilarning jismoniy, texnik va taktik tayyorgarligini baholash mezonlarini aniqlash va tadqiqot modelini shakllantirishga xizmat qildi.

2. Pedagogik kuzatuv

Gandbolchi qizlarning musobaqa jarayonidagi harakatlarini bevosita kuzatish orqali ular tomonidan bajarilayotgan himoyadagi texnik-taktik harakatlar aniqlanib, baholandi. Kuzatuv quyidagi jihatlarni o'z ichiga oldi:

individual himoya harakatlarining samaradorligi;

guruh va jamoaviy himoya kombinatsiyalari;
to'pni to'sish va qaytarish natijalari;
raqib hujumlariga qarshi reaksiya va qaror qabul qilish tezligi.

Pedagogik kuzatuv jarayonida o'yinchilar har bir harakatni bajarish darajasi va xatoliklar soni bo'yicha sistematik qayd etildi, bu esa keyinchalik natijalarni tahlil qilishda asos bo'ldi.

3. Video tahlil

Musobaqalar va mashg'ulotlarning video yozuvlari tahlil qilindi. Video materiallar yordamida himoyadagi harakatlar batafsil o'rganildi, o'yin jarayonidagi murakkab vaziyatlar aniqlash imkoniyati yaratildi. Shu usul orqali:

individual va jamoaviy harakatlarning samaradorligi;
harakatlar kombinatsiyalari va ularning takrorlanuvchanligi;
texnik va taktik xatoliklar aniqlandi.

Video tahlil olingan ma'lumotlarni obyektiv baholash va kuzatuv natijalarini tasdiqlash imkonini berdi.

4. Statistik tahlil

Kuzatuv va video tahlil natijalari sonli ma'lumotlarga aylantirilib, statistik usullar orqali qayta ishlandi. Olingan natijalar foiz ko'rsatkichlari, o'rtacha qiymatlar va dispersiyalar orqali umumlashtirildi. Shu bilan birga, himoya samaradorligi va texnik-taktik ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqliklar aniqlanib, ularning musobaqa natijalariga ta'siri baholandi. Ushbu metodologik yondashuv tadqiqotning ilmiy mustahkamligini ta'minladi va gandbolchi qizlarning himoyadagi texnik-taktik harakatlari samaradorligini tizimli baholash imkonini berdi.

Baholash mezonlari:

to'pni to'sish va qaytarish samaradorligi;
raqib hujumlarini to'xtatish darajasi;
individual himoya harakatlari samaradorligi;
guruh va jamoaviy himoya harakatlari;
texnik va taktik xatolar soni.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, gandbolchi qizlarning musobaqa faoliyatida himoyadagi texnik-taktik harakatlari samaradorligi bir nechta asosiy omillarga bog'liq bo'lib, ular quyidagicha tizimlashtiriladi:

1. Jismoniy tayyorgarlik

Himoya samaradorligi sportchilarning jismoniy tayyorgarligi bilan bevosita bog'liqdir. Tezkorlik, kuch, chidamlilik va epchillik yuqori darajada rivojlangan sportchilar himoya vazifalarini ancha samarali bajara oladi. Masalan, tezkorlik yuqori bo'lgan o'yinchilar raqibning kutilmagan hujumlarini to'g'ri baholab, to'pni tez va aniq ushlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shuningdek, chidamlilik va kuch yuqori bo'lganda, sportchi davomiy himoya vazifalarini bajarishda charchamasdan samaradorligini saqlay oladi.

2. Texnik mahorat

Texnik tayyorgarlik himoya samaradorligining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. To'pni ushlab qolish, to'sish, raqib harakatlarini cheklash kabi texnik elementlarni mukammal bajarish himoyaning sifatli amalga oshirilishiga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, texnik mahorati yuqori bo'lgan o'yinchilarda individual himoya vazifalarini bajarish samaradorligi o'rtacha 20–30% yuqori bo'lgan.

3. Taktik tayyorgarlik

Taktik tayyorgarlik sportchining o'yin vaziyatlarini tez va to'g'ri baholash, raqib harakatlarini oldindan sezish va mos qaror qabul qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, yuqori darajadagi taktik tayyorgarlik sportchilarga hujumlarni oldindan aniqlash va jamoaviy himoyani samarali tashkil etish imkonini beradi. Shu bilan birga, taktik jihatdan yaxshi tayyorlangan sportchilarda xatoliklar soni sezilarli darajada kamayadi.

4. Jamoaviy o'zaro hamkorlik

Jamoaviy hamkorlik himoya samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, guruh va jamoaviy himoya harakatlari individual harakatlarga nisbatan yuqori natija

ko'rsatadi. Masalan, ikki yoki uch o'yinchidan iborat himoya kombinatsiyalarida to'pni ushlab qolish va raqibning hujumini to'xtatish samaradorligi 15–25% ortadi. Bu esa jamoaning umumiy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

5. Xatolar tahlili

Himoyadagi asosiy xatolar aniqlanib, ularning sportchilarning samaradorligiga ta'siri tahlil qilindi. Xatolar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Noto'g'ri joylashuv – o'yinchi himoya pozitsiyasida noto'g'ri joylashganda raqibga hujum uchun bo'sh makon qoldiriladi;

Reaksiya tezligining pastligi – raqibning tezkor harakatlariga javob bera olmaslik;

Taktik xatolar – o'yin vaziyatlarini noto'g'ri baholash va noto'g'ri qarorlar qabul qilish;

Jamoaviy kelishmovchiliklar – sportchilar o'rtasidagi koordinatsiyaning yetishmasligi, to'p uzatishda va himoya kombinatsiyalarida samarasizlikni keltirib chiqaradi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ushbu xatolarni kamaytirish uchun texnik va taktik tayyorgarlikni tizimli rivojlantirish, mashg'ulotlarni optimallashtirish va jamoaviy kombinatsiyalarni muntazam mashq qilish zarur.

Muhokama. Olingan natijalar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, gandbolchi qizlarning himoyadagi texnik-taktik harakatlarini takomillashtirish va musobaqa samaradorligini oshirish uchun mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etish zarur. Tadqiqot natijalari bir qator amaliy va nazariy xulosalarni beradi:

1. Himoya elementlarini rivojlantirish

Mashg'ulotlarda himoya texnikasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Bu jarayonda tezkorlik, epchillik, kuch, chidamlilik hamda koordinatsiyani rivojlantiruvchi mashqlar muhim rol o'ynaydi. Tezkor va koordinatsiyali harakatlar raqibning hujumlarini to'g'ri baholab, to'pni ushlab qolish va to'sish samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, mashg'ulotlarda himoya kombinatsiyalari va jamoaviy taktika elementlarini takroriy mashq qilish sportchilarning refleksi va qaror qabul qilish tezligini oshiradi.

2. Video tahlil va axborot texnologiyalaridan foydalanish

Video tahlil va zamonaviy axborot texnologiyalari sportchilarning xatolarini aniqlash va ularni bartaraf etishda samarali vosita hisoblanadi. O'yin jarayonini qayta ko'rib chiqish, xatoliklar va muvaffaqiyatli harakatlarni ajratib olish mashg'ulot sifatini oshiradi va texnik-taktik elementlarni individual va jamoaviy darajada rivojlantirishga imkon yaratadi. Shu bilan birga, sportchilarga o'z xatolarini vizual tarzda ko'rsatish motivatsiyani oshiradi va mashg'ulotlarni yanada samarali qiladi.

3. Mashg'ulotlarni optimallashtirish va yuklamani nazorat qilish

Musobaqa davrida mashg'ulotlarni optimallashtirish, jismoniy va psixologik yuklamani to'g'ri taqsimlash, shuningdek tiklanish jarayonlarini nazorat qilish sportchilarning yuqori natijalarga erishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'yinchilarni haddan ortiq charchashdan saqlash, qayta tiklanish va energiyani to'g'ri boshqarish musobaqa samaradorligini oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mashg'ulotning intensivligi va tiklanish davrini balanslashgan holda rejalashtirish himoya vazifalarini bajarish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

4. Taktik tayyorgarlikni rivojlantirish

Taktik tayyorgarlik orqali sportchilarning o'yin jarayonida tezkor va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyati oshadi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, yuqori darajadagi taktik tayyorgarlik o'yinchilarga raqibning hujumlarini oldindan aniqlash, jamoaviy himoyani samarali tashkil etish va xatoliklar sonini kamaytirishga yordam beradi. Shu bilan birga, taktik mashg'ulotlar individual va jamoaviy o'zaro hamkorlikni rivojlantiradi, bu esa musobaqa natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, gandbolchi qizlarning musobaqa faoliyatida himoyadagi texnik-taktik harakatlari samaradorligi bir qator ichki va tashqi omillarga bog'liq bo'lib, ular jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlik bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlangan. Tadqiqot asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlikning integratsiyasi Himoya samaradorligi sportchilarning jismoniy sifatlari (tezkorlik, chidamlilik, kuch, epchillik), texnik mahorati (to'pni ushlab qolish, to'sish, raqib harakatlarini cheklash) va taktik tayyorgarligi (o'yin vaziyatlarini baholash va qaror qabul qilish) bilan uzviy bog'liq. Ushbu uch omilning uyg'unlashgan rivoji sportchining individual va jamoaviy himoya vazifalarini yuqori darajada bajarishini ta'minlaydi.

Jamoaviy hamkorlikning samaradorligi Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, jamoaviy himoya harakatlari individual himoyaga nisbatan samaraliroq bo'lib, guruh ichidagi koordinatsiya va o'zaro hamkorlik himoya vazifalarining sifatinı sezilarli darajada oshiradi. Bu esa musobaqa jarayonida umum jamoa natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Mashg'ulot jarayonini optimallashtirishning ahamiyati Musobaqa davrida mashg'ulotlarni ilmiy asosda rejalashtirish, yuklamani balanslash va tiklanish jarayonlarini nazorat qilish himoya samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, mashg'ulot intensivligi va tiklanish davrini optimal taqsimlash sportchilarning yuqori darajadagi o'yin faoliyatini saqlashga yordam beradi.

Zamonaviy tahlil va axborot texnologiyalaridan foydalanish Video tahlil, statistika va boshqa zamonaviy axborot texnologiyalari sportchilarning texnik-taktik xatolarini aniqlash, ularni bartaraf etish va o'yin faoliyatini yaxshilashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, vizual analiz o'yinchilarning o'z xatolarini tushunish va o'z ustida ishlash imkonini beradi.

Amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalariga asoslanib, himoyadagi texnik-taktik harakatlarni takomillashtirish va musobaqa samaradorligini oshirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Himoya texnikasini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni ko'paytirish. Mashg'ulotlarda to'pni ushlab qolish, to'sish, raqib harakatlarini cheklash kabi maxsus himoya texnikasi elementlarini tizimli va bosqichma-bosqich mashq qilish tavsiya etiladi.

Video tahlil va individual xatolarni tuzatish. O'yin va mashg'ulot jarayonlarini videoga olish orqali xatolarni aniqlash va sportchilarga vizual tarzda ko'rsatish, shuningdek, har bir o'yinchining texnik va taktikasini individual rivojlantirish tavsiya qilinadi.

Jamoaviy himoya kombinatsiyalarini takomillashtirish. Guruh va jamoaviy himoya harakatlarini muntazam mashq qilish orqali o'yinchilar o'rtasida koordinatsiya va o'zaro anglashuvni oshirish, to'p uzatish va himoya kombinatsiyalarining samaradorligini yaxshilash mumkin.

Musobaqa davrida yuklamani ilmiy asosda rejalashtirish. Mashg'ulotlarni intensivlik va tiklanish jarayonini hisobga olgan holda rejalashtirish, musobaqa davomida sportchilarning charchashini kamaytirish va himoya vazifalarini samarali bajarish imkoniyatini oshiradi.

Taktik tayyorgarlikni rivojlantirish O'yin vaziyatlarini baholash va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini oshirish uchun taktika mashqlari, kombinatsiyalar va o'zaro hamkorlikni rivojlantirish tavsiya etiladi.

Ilmiy asosda tashkil etilgan mashg'ulot jarayoni va yuqoridagi tavsiyalar gandbolchi qizlarning himoyadagi texnik-taktik harakatlari samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni //Xalq so'zi. – 04.09.2015.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-sonli "O'zbekiston-2030 strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
3. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. - T.: O'zDJTI, 2005.
4. Pavlov Sh.K., Abduraxmanov F.A., Akramov J.A. "gandbol". Toshkent O'zDJTI nashriyoti – matbaa bo'limi. 2005y.
5. Akramov J.A. Gandbol: Darslik 2008

Umarova Dilafrō'z Anvarovna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim nazariyasi kafedrasi assistent-o'qituvchi

TALABALARDA MULOQOT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA NOVERBAL VOSITALARNING ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda muloqot madaniyatini shakllantirish jarayonida noverbal vositalarning ahamiyati yoritiladi. Noverbal muloqotning asosiy turlari – mimika, imo-ishoralar, tana harakatlari, ko'z qarashi, ovoz ohangi kabi omillarning kommunikativ jarayondagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida talabalarning kommunikativ kompetensiyasini oshirishda noverbal muloqot ko'nikmalarini shakllantirish muhim omillardan biri ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: noverbal muloqot, muloqot madaniyati, talaba, kommunikativ kompetensiya, mimika, imo-ishora, pedagogik jarayon, ta'lim.

Аннотация. В данной статье освещается значение невербальных средств в процессе формирования культуры общения у студентов. Анализируется роль основных видов невербального общения – мимики, жестов, телодвижений, зрительного контакта, интонации голоса в коммуникативном процессе. В ходе исследования обосновывается, что формирование навыков невербального общения является одним из важных факторов повышения коммуникативной компетентности студентов.

Ключевые слова: невербальное общение, культура общения, студент, коммуникативная компетентность, мимика, жесты, педагогический процесс, образование.

Abstract. This article highlights the importance of nonverbal means in the process of developing communication culture among students. The role of main types of nonverbal communication – facial expressions, gestures, body movements, eye contact, and tone of voice – in the communicative process is analyzed. The study substantiates that the development of nonverbal communication skills is one of the key factors in enhancing students' communicative competence.

Key words: nonverbal communication, communication culture, student, communicative competence, facial expressions, gestures, pedagogical process, education.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchining kasbiy kompetentligi uning professional faoliyatining samaradorligini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi. Xususan, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining noverbal muloqot qilish mahorati ularning pedagogik faoliyatining muvaffaqiyatli amalga oshirilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Pedagogik fanlar rivojlanishi bilan birga o'qituvchining kasbiy kompetentligi tuzilmasi ham chuqur tadqiq etilmoqda. Ushbu tuzilma o'qituvchining nazariy tayyorgarligi, amaliy mahorati hamda shaxsiy-fazilatli sifatlarining o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Pedagogik faoliyatiga amaliy tayyorlik.

O'qituvchining kasbiy kompetentligi tuzilmasida amaliy tayyorgarligi tashqi (predmetli) ko'nikmalarda – pedagogik harakat qilish ko'nikmalarida namoyon bo'ladi. Bularga tashkilotchilik kommunikativ ko'nikmalar kiradi.

O'qituvchining tashkilotchilik faoliyati o'quvchilarni turli faoliyat turlariga jalb qilishni va jamoa faoliyatini tashkil qilishni ta'minlaydi. Tashkilotchilik faoliyati tarbiyaviy ishlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Tarbiyaviy ish, eng avvalo, tashkilotchining ishi ekanligini ta'kidlangan. Umumiy pedagogik ish sifatida tashkilotchilik ko'nikmalariga safarbar qilish, axborot, rivojlanish va yo'naltiruvchi ko'nikmalarni kiritilgan.

Safarbar qilish (mobilizatsiya) ko'nikmalari. Ular o'quvchilar e'tiborini jalb qilish va ularning o'qish, mehnat va boshqa faoliyat turlariga doimiy qiziqishlarini rivojlantirish; bilimga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish va o'quvchilarni o'quv faoliyati ko'nikmalari va o'quv ishlarini ilmiy tashkil etish asoslari bilan ta'minlash; atrof-olamga ijodiy munosabatni shakllantirish

maqsadida o'quvchilarning bilim va hayotiy tajribasini dolzarblashtirish; o'quvchilarning axloqiy harakatlarini ko'rsatishi uchun maxsus vaziyatlar yaratish; rag'batlantirish usullaridan oqilona foydalanish, umumiy tajriba muhitini yaratish kabilar bilan bog'liq.

Axborot ko'nikmalari. Odatda ular faqat o'quv ma'lumotlarini to'g'ridan-to'g'ri taqdim etish bilan bog'lanib, lekin shu bilan birga, ularni olish usullarida ham mavjud bo'ladi. Bu bosma va kompyuter manbalari bilan ishlash, uni didaktik ravishda o'zgartirish, ya'ni ma'lumotlarni sharhlash hamda ta'lim-tarbiya vazifalariga moslashtirish ko'nikmalari va malakalari kiradi.

O'quvchilar bilan bevosita muloqot jarayonida axborot ko'nikmalari o'quv materialini o'quv fanining o'ziga xos xususiyatlarini, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi, ularning hayotiy tajribasi va yoshini hisobga olgan holda muayyan va aniq taqdim eta olishda; aniq hikoya, tushuntirish, suhbat, muammoli taqdimotni mantiqan to'g'ri qurish va o'tkazishda; materialni taqdim etishning induktiv va deduktiv usullaridan foydalanishni hamohang birlashtirishda; savollarni tushunarli shaklda, qisqa, aniq va ifodali shakllantirishda; texnik vositalar, elektron hisoblash mashinalari va ko'rgazmali qurollardan foydalanishda; grafiklar, diagrammalar, sxemalar va chizmalar yordamida o'z fikrlarini ifoda etishda; turli usullardan foydalangan holda o'quvchilar tomonidan yangi materialni o'zlashtirish xarakteri va darajasini tez diagnostika qilishda; zarurat bo'lsa, rejani va materialni taqdim etish kursini qayta qurishda namoyon bo'ladi.

Rivojlantiruvchi ko'nikmalar. Bunday ko'nikmalar alohida o'quvchilar va butun sinfning "yaqin rivojlanish hududini" aniqlashni; o'quvchilarning bilish jarayonlari, his-tuyg'ulari va irodasini rivojlantirish uchun muammoli vaziyatlar va boshqa shart-sharoitlarni yaratishni; bilish mustaqilligi va ijodiy tafakkurni rag'batlantirishni, mantiqiy (xususiyan umumiyga, turdan turkumga, shartdan oqibatga, muayyandan mavhumga) va funksional (sabab-oqibat, maqsad-vosita, sifat-miqdor, harakat-natija) munosabatlarini o'rnatish zaruratini rag'batlantirishni; olingan bilimlarni qo'llash, taqqoslash va mustaqil xulosalar chiqarishni talab qiladigan savollarni shakllantirish va qo'yishni; individual xususiyatlarni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratishni, ushbu maqsadlar uchun o'quvchilarga individual yondashuvni amalga oshirishni nazarda tutadi.

Noverbal muloqotning ahamiyati shundaki, u o'quvchilarning e'tiborini jalb qilish, ularning kayfiyatini ko'tarish, o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish va umuman ta'lim jarayonining samaradorligini yuqori darajada ta'minlash imkonini beradi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf yoshidagi o'quvchilar uchun o'qituvchining noverbal xatti-harakatlari alohida ahamiyatga ega, chunki bu yoshdagi bolalar kattalarning xatti-harakatlariga, mimikasiga, ovoz ohanglariga juda sezgir bo'ladi.

I. O'qituvchining kasbiy kompetentligi tuzilmasi

O'qituvchining kasbiy kompetentligi tuzilmasida uning nazariy tayyorgarligi ko'pincha psixologik-pedagogik va maxsus bilimlarning ma'lum bir majmui sifatida tushuniladi. Shuning uchun bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini nazariy tayyorgarligini namoyon bo'lish shakllariga e'tibor qaratish zarur. U o'z navbatida pedagogik fikrlashning umumlashtirilgan ko'nikmasida, yoki boshqacha aytganda, ichki (ideal) ko'nikmalar guruhiga kiruvchi konstruktiv va gnostik ko'nikmalarda namoyon bo'ladi.

Ko'nikma - subyekt tomonidan harakatni o'zlashtirilgan bilimlar majmui bilan ta'minlanadigan amalni bajarish usulidir. Ko'nikma mashqlar yo'li bilan shakllanadi va biror harakatni nafaqat odatiy, balki o'zgargan sharoitda ham bajarish imkoniyatini yaratadi. Konstruktiv va gnostik faoliyat o'qituvchida tahlil, bashorat va loyihalash ko'nikmalarining mavjudligida amalga oshirilishi mumkin. Gnostik faoliyat, refleksiv ko'nikmalarni ham talab qiladi.

Zamonaviy pedagogik ta'limda nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llash mahorati alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki faqat nazariy bilimga ega bo'lish yetarli emas, balki ularni amaliy faoliyatda qo'llash, pedagogik vaziyatlarga moslashtirish ko'nikmalari ham shakllanishi kerak. Bu jarayonda o'qituvchi nafaqat tayyor bilimlarni qo'llaydi, balki o'zi yangi bilimlar hosil qiladi, o'z tajribasini boyitib boradi.

Pedagogik kompetentlik tushunchasi o'qituvchining kasbiy faoliyatini baholashning yangi mezonini ifodalaydi. Kompetentlik - bu nafaqat bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish, balki ularni amaliy faoliyatda samarali qo'llash qobiliyatidir. Zamonaviy o'qituvchi o'zining kasbiy kompetentligini doimiy ravishda oshirishi, yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishi va ularni amaliyotga joriy etishi kerak. Bu jarayonda o'qituvchi o'zining shaxsiy va kasbiy sifatlarini doimiy takomillashtiradi.

Nazariy tayyorgarlik o'qituvchiga pedagogik jarayonni ilmiy asosda tashkil etish imkonini beradi. Bu jarayonda o'qituvchi o'quvchilarning yosh xususiyatlarini, ularning rivojlanish qonuniyatlarini, bilish jarayonlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini samarali tashkil etadi. Shuning uchun bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida ularning nazariy tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratish kerak.

Pedagogik ko'nikmalar tizimi o'qituvchining kasbiy faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi. Ushbu tizim quyidagi asosiy guruhlardan iborat: analitik ko'nikmalar, bashorat qilish ko'nikmalari, loyihalashtirish ko'nikmalari va refleksiv ko'nikmalar. Har bir guruh o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, o'qituvchining professional mahoratining shakllanishida muayyan rol o'ynaydi.

Analitik ko'nikmalar shakllanganligi o'qituvchi kasbiy mahoratining mezonlaridan biridir. Ular yordamida amaliy bilim olinadi. Ta'lim jarayonida fikrlashning umumlashtirilgan ko'nikmasi ularning asosini tashkil qilib, pedagogik muammoni hal qilishda quyidagi o'ziga xos ko'nikmalardan shakllanadi: pedagogik hodisalarni ularni tashkil etuvchi elementlarga (shartlar, sabablar, motivlar, stimullar, vositalar, namoyon bo'lish shakllari va hokazo) ajratish; har bir pedagogik hodisani pedagogik jarayonning barcha komponentlari bilan bog'liq holda tushunish.

Pedagogik ko'nikmalar tizimining shakllanishi o'qituvchining professional rivojlanishining uzoq muddatli jarayonidir. Bu jarayon pedagogik oliy ta'lim muassasalarida boshlanib, butun kasbiy faoliyat davomida davom etadi. O'qituvchi o'z tajribasini to'plash, uni umumlashtirish va yangi bilimlar olish orqali o'z ko'nikmalarini doimiy takomillashtiradi. Bu jarayonda o'qituvchi o'zining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlaydi, rivojlanish yo'nalishlarini belgilaydi.

Pedagogik ko'nikmalar tizimi o'qituvchiga turli xil pedagogik vaziyatlarda samarali faoliyat yuritish imkonini beradi. Bu ko'nikmalar o'qituvchiga o'quv jarayonini tashkil etish, o'quvchilarning rivojlanishini nazorat qilish, ular bilan samarali muloqot o'rnatish va o'z faoliyatini doimiy takomillashtirish imkonini yaratadi. Shuning uchun bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida bu ko'nikmalarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish kerak.

II. Bashorat qilish ko'nikmalari

Analitik ko'nikmalar o'qituvchiga pedagogik jarayonda yuzaga keladigan hodisalarni chuqur tahlil qilish, ularning sabab-natija bog'liqliklarini aniqlash imkonini beradi. Bu ko'nikmalar o'qituvchining professional rivojlanishining muhim bosqichini tashkil etadi. Pedagogik dalil deganda pedagogik o'zaro ta'sirning ma'lum bir turi, pedagogik hodisa esa ana shu o'zaro ta'sir natijasida paydo bo'ladi deb tushuniladi.

Pedagogik dalillarni tahlil qilish jarayoni bir necha bosqichlardan iborat: biror dalil yoki hodisani ajratib, uni boshqalardan ajratish; mazkur dalil yoki hodisa elementlarining tarkibini o'rnatish, mazmunini ochib berish va elementlarning har birining rolini ta'kidlash; berilgan elementning boshqa elementlar bilan aloqasini ko'rsatish; integral hodisaning rivojlanish jarayoniga kirib borish; ta'lim jarayonida ushbu hodisaning o'rnini aniqlash.

Ijtimoiy jarayonlarni, shu jumladan ta'lim jarayonlarini boshqarish har doim boshqaruv subyekti ongida aniq ko'rsatilgan yakuniy natijaga (kutilgan maqsad) yo'naltirishni nazarda tutadi. Maqsadlarni belgilash va keyinchalik pedagogik muammoni hal qilishning ehtimolli variantlarini tanlash uchun asos pedagogik vaziyatni tahlil qilish bilan ta'minlanadi. Shuning uchun maqsadni belgilashning muvaffaqiyati nafaqat analitik faoliyat natijalariga bog'liq bo'ladi.

Ko'p jihatdan u antitsipatsiya, ya'ni harakatlar natijasining paydo bo'lishini ular amalga oshirilishidan oldin ham oldindan ko'rish qobiliyati bilan belgilanadi. Ushbu kasbiy ahamiyatga ega qobiliyatning mavjudligi doimo ijodkor o'qituvchilarni ajratib turgan. Harakatlar natijalari to'g'risida oldindan ma'lumot olish jarayoni sifatida o'qituvchi faoliyatini bashorat qilish

pedagogik jarayonning mohiyati va mantig'ini, o'quvchilarning yosh va individual rivojlanish qonuniyatlarini bilishga asoslanadi.

Bu o'quvchilar nimani noto'g'ri tushunishlari mumkinligini, muayyan pedagogik harakatlarga qanday ma'no berishi mumkinligini; o'quvchilarning mavjud kundalik g'oyalari bilan bog'liq holda materialni idrok etishda qanday xatolar yuzaga kelishi mumkinligini va aksincha, qanday tajriba o'rganilayotgan narsaning mohiyatiga chuqurroq kirib borishga yordam berishini taxmin qilish imkonini beradi.

Bashorat qilish ko'nikmalari tarkibini quyidagicha ko'rsatish mumkin: pedagogik maqsad va vazifalarni ilgari surish; pedagogik maqsadlarga erishish usullarini tanlash; natijani, ehtimolli og'ishlarni va nomaqbul hodisalarni oldindan ko'rish; pedagogik jarayonning bosqichlarini (yoki davrlarni) aniqlash; vaqtni taqsimlash; o'quvchilar bilan birgalikda hayot faoliyatni rejalashtirish.

Pedagogik vazifaning yo'nalishiga qarab, bashorat qilish ko'nikmalarini uch guruhga birlashtirish mumkin: jamoaning rivojlanishini; uning tarkibiy tuzilmasi dinamikasi, munosabatlar tizimining rivojlanishi, faol va alohida o'quvchilarning munosabatlar tizimidagi pozitsiyasining o'zgarishi; shaxsning rivojlanishini, uning fazilatlarini, tuyg'ular, iroda va xatti-harakatlar, rivojlanishning ehtimolli og'ishlari, tengdoshlar bilan munosabatlarni o'rnatishdagi qiyinchiliklar; o'quv jarayonining borishini bashoratlash ko'nikmasi.

Pedagogik bashoratlash ko'nikmasi o'qituvchidan intellektual faoliyatni modellashtirish, taxmin qilish, fikrlash tajribasi, ekstrapolyatsiya kabi usullarini o'zlashtirishni talab qiladi. Bu ko'nikmalar o'qituvchiga ta'lim jarayonini oldindan ko'rish, uni samarali tashkil etish va o'quvchilarning rivojlanish istiqbollari aniqlash imkonini beradi. Shuning uchun bashorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish o'qituvchining kasbiy rivojlanishining muhim vazifasidir.

"Tahlilni amalga oshirish - bashorat qilish – loyihalashtirish" triadasi ta'lim va tarbiya aniq rejalarida pedagogik bashoratlash natijalarini moddiylashtirishda namoyon bo'ladigan maxsus ko'nikmalar guruhini aniqlashni nazarda tutadi. Pedagogik faoliyatni loyihalashtirish, eng avvalo, ta'lim va tarbiya maqsadlarini pedagogik tilga o'tkazish, ularni maksimal darajada aniqlashtirish va bosqichma-bosqich amalga oshirish usullarini asoslashni bildiradi.

Keyingi bosqich - faoliyatning mazmuni va turlarini aniqlash, ularni amalga oshirish o'quvchilarning bashorat qila olish fazilatlarini va holatini rivojlanishini ta'minlaydi. Belgilangan vazifalarga muvofiq turli xil faoliyat turlarini uyg'unlashtirish va maxsus tadbirlarni amalga oshirishni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Pedagog faoliyatining loyihalari sifatida ta'lim-tarbiya rejalarini istiqbolli va tezkor bo'lishi mumkin. Ikkinchisiga dars rejalarini va tarbiyaviy tadbirlar kiradi.

Pedagogik faoliyat loyihasini ishlab chiqish mantig'i loyihalashtirish ko'nikmalarining tegishli tarkibini belgilaydi: ta'limning maqsad va mazmunini aniq pedagogik vazifalarga aylantirish; pedagogik vazifalarni belgilashda va o'quvchilar faoliyatining mazmunini tanlashda ularning ehtiyojlari va qiziqishlarini, moddiy-texnik bazasi imkoniyatlarini, o'z tajribasini, shaxsiy-ishbilarmonlik fazilatlarini hisobga olish.

Shuningdek, pedagogik jarayonning har bir bosqichi uchun ustun va bo'ysunuvchi vazifalar majmuasini aniqlash; belgilangan vazifalarga mos keladigan faoliyat turlarini tanlash va birgalikdagi ijodiy faoliyat tizimini rejalashtirish; o'quvchilarda mavjud kamchiliklarni bartaraf etish va ularning qobiliyatlari, ijodiy kuchlari va iste'dodlarini rivojlantirish maqsadida ular bilan individual ishlarni rejalashtirish loyihalashtirish ko'nikmalarining tarkibiy qismlaridir.

Ko'rinib turibdiki, tezkor rejalashtirish o'qituvchidan uning tajribasiga qarab suhbat, dars yoki ekskursiyani reja, reja-konspekt yoki konspekt shaklida loyihani bajarishga olib keladigan aniq, tor uslubiy ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladi. Loyihalashtirish jarayonida o'qituvchi nafaqat o'z faoliyatini rejalashtiradi, balki o'quvchilarning rivojlanishini, ularning faoliyatini ham oldindan ko'rib chiqadi. Bu jarayonda o'qituvchi o'quvchilarning yosh xususiyatlarini, ularning rivojlanish qonuniyatlarini hisobga oladi.

Refleksiv ko'nikmalar pedagog tomonidan o'ziga qaratilgan nazorat va baholash faoliyatini amalga oshirganda yuzaga keladi. Bu odatda pedagogik muammoni hal qilishning yakuniy bosqichi bilan bog'liq bo'lib, uni pedagogik faoliyat natijalarini umumlashtirishning o'ziga xos

tartib-qoidasi sifatida tushuniladi. Shu bilan birga, quyidagi nazorat turlarini ajratib ko'rsatish kerak: olingan natijalarning berilgan namunalar bilan o'zaro bog'liqligiga asoslangan nazorat.

Faqat aqliy rejada amalga oshirilgan harakatlarning kutilgan natijalariga asoslangan nazorat; haqiqatda bajarilgan harakatlarning tugallangan natijalarini tahlil qilish asosida nazorat. Ularning barchasi pedagogik muammoni hal qilish bosqichlari bo'ylab taqsimlangan bo'lsa-da, pedagogik faoliyatda teng darajada o'rin egallaydi. Shubhasiz, olingan natijalarni tahlil qilish asosida va birinchi navbatda fan o'qituvchisi faoliyati bilan bog'liq holda nazoratga alohida e'tibor qaratish lozim.

Nazoratning ushbu turini samarali amalga oshirish uchun pedagog unga o'z mulohazalarini, xatti-harakatlarini va pirovardida, ularning reja va shartlarga muvofiqligi nuqtai nazaridan oqilona, obyektiv tahlil qilish imkonini beradigan refleksiya qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Refleksiyani o'z harakatlarini tushunishga qaratilgan nazariy faoliyatning o'ziga xos shakli sifatida tan olish pedagogik ko'nikmalarning maxsus guruhi - refleksiv ko'nikmalar haqida gapirishga imkon beradi.

Refleksiya - nafaqat pedagogik faoliyat subyektining o'zini bilishi yoki tushunishi, balki boshqalar (o'quvchilar, hamkasblar, ota-onalar) "refleksiya qiluvchi"ni, uning shaxsiy xususiyatlarini, hissiy reaksiyalarini va kognitiv (idrok bilan bog'liq) g'oyalarni qanday bilishi va tushunishini aniqlashdan iborat. Bu ko'nikmalar o'qituvchiga o'z faoliyatini doimiy takomillashtirish, kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish imkonini beradi.

Tashkilotchilik va kommunikativ ko'nikmalar. O'qituvchining kasbiy kompetentligi tuzilmasida amaliy tayyorgarligi tashqi (predmetli) ko'nikmalarda - pedagogik harakat qilish ko'nikmalarida namoyon bo'ladi. Bularga tashkilotchilik kommunikativ ko'nikmalar kiradi. O'qituvchining tashkilotchilik faoliyati o'quvchilarni turli faoliyat turlariga jalb qilishni va jamoa faoliyatini tashkil qilishni ta'minlaydi.

Bilimga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish va o'quvchilarni o'quv faoliyati ko'nikmalari va o'quv ishlarini ilmiy tashkil etish asoslari bilan ta'minlash; atrof-olamga ijodiy munosabatni shakllantirish maqsadida o'quvchilarning bilim va hayotiy tajribasini dolzarblashtirish; o'quvchilarning axloqiy harakatlarini ko'rsatishi uchun maxsus vaziyatlar yaratish; rag'batlantirish usullaridan oqilona foydalanish, umumiy tajriba muhitini yaratish kabilar safarbar qilish ko'nikmalarining tarkibiga kiradi.

Axborot ko'nikmalari odatda ular faqat o'quv ma'lumotlarini to'g'ridan-to'g'ri taqdim etish bilan bog'lanib, lekin shu bilan birga, ularni olish usullarida ham mavjud bo'ladi. Bu bosma va kompyuter manbalari bilan ishlash, uni didaktik ravishda o'zgartirish, ya'ni ma'lumotlarni sharhlash hamda ta'lim-tarbiya vazifalariga moslashtirish ko'nikmalari va malakalari kiradi. Axborot ko'nikmalari o'qituvchiga o'quv materialini samarali yetkazish imkonini beradi.

Rivojlantiruvchi ko'nikmalar alohida o'quvchilar va butun sinfning "yaqin rivojlanish hududini" aniqlashni; o'quvchilarning bilish jarayonlari, his-tuyg'ulari va irodasini rivojlantirish uchun muammoli vaziyatlar va boshqa shart-sharoitlarni yaratishni; bilish mustaqilligi va ijodiy tafakkurni rag'batlantirishni nazarda tutadi. Yo'naltiruvchi (mo'ljalli) ko'nikmalar o'quvchilarning axloqiy-qadriyat munosabatlarini hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan.

O'qituvchining kommunikativ ko'nikmalari tizimli ravishda perseptiv ko'nikmalar, bevosita muloqot ko'nikmalari va pedagogik texnika o'zaro bog'langan guruhlar sifatida ifodalanishi mumkin. Perseptiv ko'nikmalar insonning inson tomonidan idrok etish muammosini ochib beruvchi, muloqot boshqa subyekti xususiyatlarini va uning muloqotga moyilligini o'rganish bosqichida o'qituvchi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar doirasini belgilashga imkon beradi.

V. Noverbal muloqotning pedagogik ahamiyati

Pedagogik muloqot - o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi ijtimoiy va psixologik o'zaro ta'sirning yaxlit tizimi bo'lib, u axborot almashish, tarbiyaviy ta'sir hamda aloqa vositalaridan foydalangan holda munosabatlarni tashkil etishni o'z ichiga oladi. Faoliyati bolalarga ta'sir qilish bilan bog'liq bo'lgan o'qituvchilar zamonaviy muloqot tamoyillari nafaqat ma'lumot almashish

va yoqimli xulq-atvorni, balki "ta'sirning terapevtik ta'siri"ni ham o'z ichiga olishini hisobga olishlari kerak.

Atrofdagi insonlar bilan aloqa o'rnatishda sheriklarga ta'sir qiluvchi ko'plab elementlarni hisobga olish kerak: tashqi ko'rinish, aloqa hududlari, suhbatni o'tkazish qobiliyati, yoqimli va do'stona muhit yaratish. O'qituvchi ayniqsa ishonarli bo'lishga harakat qilganda - mantiqan emas, balki "vaziyatni tushunishni" so'rash darajasida - ko'pincha o'zining notiqligiga "bog'lanadi" va, odatda intonatsion urg'u paytida suhbatdoshning qo'liga yoki yengiga tegadi va shu bilan sherigiga "asosiy so'zlarni" aytadi.

Boshlang'ich sinf yoshidagi bola uchun o'qituvchi (uning roli) juda muhimdir. I.M. Yusupov ta'kidlaganidek, masalan, pedagogik muloqotda tabassum muloqotning muhim jihati bo'lib hisoblanadi. Suhbatdosh qanchalik yosh bo'lsa, u kattalaridan jimgina tabassum bilan o'z harakatlariga ko'proq dalda kerak. Nafaqat o'quv jarayonida, balki norasmiy muloqotda ham boshlang'ich sinf o'quvchilarini tabassum bilan rag'batlantirish zarurati katta.

Xulosa. O'tkazilgan nazariy tadqiqot natijasida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini noverbal muloqotni amalga oshirishga tayyorlashning nazariy asoslari tahlil qilindi. O'qituvchining kasbiy kompetentligi tuzilmasida nazariy tayyorgarlik muhim o'rin egallaydi va u pedagogik fikrlashning umumlashtirilgan ko'nikmasida namoyon bo'ladi.

Noverbal muloqotning pedagogik ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Boshlang'ich sinf yoshidagi o'quvchilar uchun o'qituvchining mimikasi, imo-ishoralari, ovoz ohanglari va boshqa noverbal signallar ularning e'tiborini jalb qilish, rag'batlantirish va tarbiyalashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kelajakda bo'lajak o'qituvchilarning noverbal muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus darslar, treninglar va amaliy mashg'ulotlar o'tkazish, ularning pedagogik amaliyot davomida bu ko'nikmalarni mustahkamlashlari uchun sharoit yaratish zarur. Shuningdek, pedagogik oliy ta'lim muassasalarida noverbal muloqot fanini o'quv rejasiga kiritish, bo'lajak o'qituvchilarni bu sohada chuqur bilim va ko'nikmalarga ega qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullayev A.A. Pedagogik mahorat. - T.: O'qituvchi, 2018. - 245 b.
2. Abdullayeva M. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetentligi. - T.: Fan va texnologiya, 2019. - 198 b.
3. Ahmadjonov S. Pedagogik jarayonni tashkil etish. - T.: O'qituvchi, 2017.-312 b.
4. Alimova N. Pedagogik ko'nikmalarni shakllantirish. - T.: Fan, 2020. - 256 b.
5. Babadjanov K. Ta'lim psixologiyasi. - T.: O'qituvchi, 2016. - 289 b.
6. Berdiyev R. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. - T.: Yangi asr avlodi, 2021. - 324 b.
7. G'aniyev Y. O'qituvchining kasbiy rivojlanishi. - T.: Fan va texnologiya, 2018. - 267 b.
8. Hamroyev S. Pedagogik tahlil nazariyasi va amaliyoti. - T.: O'qituvchi, 2019. - 234 b.
9. Hoshimov A. Pedagogik hodisalarni tahlil qilish. - T.: Fan, 2020. - 198 b.
10. Ismoilov B. Analitik ko'nikmalarni rivojlantirish. - T.: O'qituvchi, 2017. - 245 b.
11. Jalilov M. Pedagogik dalillarni tahlil qilish. - T.: Yangi asr avlodi, 2018.-212 b.
12. Jumayev X. Refleksiv faoliyat va o'qituvchi. - T.: Fan va texnologiya, 2019. - 278 b.
13. Karimov A. Pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish. - T.: O'qituvchi, 2020. - 256 b.
14. Kasimov D. Bashorat qilish va pedagogik faoliyat. - T.: Fan, 2017. - 234 b.
15. Mahmudov N. Antitsipatsiya va ta'lim jarayoni. - T.: Yangi asr avlodi, 2019. - 189 b.
16. Mirqosimov S. O'quvchilar faoliyatini bashorat qilish. - T.: O'qituvchi, 2018. - 267 b.
17. Nazarov P. Bashorat qilish ko'nikmalarini shakllantirish. - T.: Fan va texnologiya, 2020. - 223 b.
18. Nurmatov Q. Jamoaning rivojlanishini bashorat qilish. - T.: Fan, 2019. - 245 b.
19. Rahimov J. Pedagogik faoliyatni loyihalashtirish. - T.: O'qituvchi, 2017. -289 b.
20. Rahmonkulov B. Ta'lim-tarbiya rejalari. - T.: Yangi asr avlodi, 2018. - 312 b.

21. Safarov L. Loyihalashtirish ko'nikmalari. -T.: Fan va texnologiya, 2020.-267 b.
22. Saidov M. Pedagogik jarayonni rejalashtirish. - T.: O'qituvchi, 2019. - 234 b.

Homidov Husnuddin Kupaysinovich
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Pedagogika fanlari falsafa bo'yicha doktori (PhD), dotsent

TALABALARNI TESTALOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda testologik madaniyatni rivojlantirish pedagogik muammo sifatida tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimida baholash jarayonining ilmiy asosda tashkil etilishi, test topshiriqlarini tuzish, ularning validligi va ishonchliligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda talabalarning testologik savodxonligini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar, pedagogik shart-sharoitlar hamda samarali metodik yondashuvlar yoritilgan. Shuningdek, testologik madaniyatni rivojlantirish orqali baholashning obyektivligini ta'minlash va ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: testologiya, testologik madaniyat, pedagogik diagnostika, baholash, kompetensiya, validlik, ishonchlilik.

Аннотация. В данной статье развитие тестологической культуры студентов рассматривается как актуальная педагогическая проблема. В условиях модернизации системы образования особое значение приобретает научно обоснованная организация процесса оценивания, разработка тестовых заданий, обеспечение их валидности и надежности. В исследовании анализируются факторы, влияющие на формирование тестологической грамотности студентов, педагогические условия и эффективные методические подходы. Обосновывается роль тестологической культуры в обеспечении объективности оценки и повышении качества образования.

Ключевые слова: тестология, тестологическая культура, педагогическая диагностика, оценивание, компетенция, валидность, надежность.

Abstract. This article examines the development of students' testological culture as an important pedagogical issue. In modern education, the scientific organization of assessment, the development of test items, and ensuring their validity and reliability are of great importance. The study analyzes the factors influencing the formation of students' testological literacy, pedagogical conditions, and effective methodological approaches. It also substantiates the role of testological culture in ensuring objectivity in assessment and improving the quality of education.

Key words: testology, testological culture, pedagogical diagnostics, assessment, competence, validity, reliability.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida tub islohotlar amalga oshirilayotgan bir sharoitda ta'lim sifati va uning natijadorligini ta'minlash dolzarb masalalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi, ta'lim jarayonini xalqaro standartlar asosida tashkil etish zarurati baholash tizimiga bo'lgan talablarni yanada oshirmoqda. Bu esa pedagogik faoliyatda testologik madaniyatning o'rni va ahamiyatini keskin kuchaytiradi.

Bugungi kunda baholash jarayoni nafaqat bilimlarni aniqlash vositasi, balki ta'lim sifatini boshqarish, o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini kuzatish va pedagogik qarorlar qabul qilishning muhim mexanizmi sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, test topshiriqlarini ilmiy asosda tuzish, ularning validligi va ishonchliligini ta'minlash, natijalarni to'g'ri talqin qilish kabi ko'nikmalar pedagogning ajralmas kasbiy kompetensiyasiga aylanmoqda.

Shu bilan birga, amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ko'plab talabalarda testologik bilim va ko'nikmalar yetarli darajada shakllanmagan. Test topshiriqlarini tuzishda metodik xatolarga yo'l qo'yilishi, baholash mezonlarining aniq belgilanmasligi, natijalarni tahlil qilishda ilmiy yondashuvning yetishmasligi kabi muammolar mavjud. Bu esa baholashning obyektivligi va ishonchliligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur holat talabalarda testologik madaniyatni rivojlantirishni mustaqil pedagogik muammo sifatida o'rganishni taqozo etadi. Chunki testologik madaniyat – bu nafaqat test tuzish

ko'nikmasi, balki baholash jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, natijalarni tahlil qilish va ularni ta'lim jarayonini takomillashtirishga yo'naltirish qobiliyatidir.

Tadqiqotning dolzarbligi yana shundaki, xalqaro baholash dasturlari (PISA, TIMSS, PIRLS) talablari asosida o'qitish va baholash tizimini takomillashtirish zarurati ortib bormoqda. Bu esa bo'lajak pedagoglarni zamonaviy testologik yondashuvlar asosida tayyorlashni talab etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – talabalarda testologik madaniyatni rivojlantirish zaruratini ilmiy asoslash hamda uning samarali pedagogik shart-sharoitlari va metodik yondashuvlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

testologik madaniyat tushunchasining nazariy asoslarini tahlil qilish;

talabalarning mavjud testologik tayyorgarlik darajasini aniqlash;

testologik madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ishlab chiqish;

taklif etilgan metodikaning samaradorligini tajriba-sinov orqali asoslash.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda testologik madaniyatni rivojlantirish muammosi pedagogika, psixologiya va testologiya fanlari kesishmasida o'rganiladigan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biridir. Baholash jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, test topshiriqlarining sifatini oshirish hamda natijalarni to'g'ri talqin qilish ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi.

Testologiya fanining shakllanishi va rivojlanishi xorijiy olimlar faoliyati bilan bevosita bog'liq. Xususan, R. Thorndike tomonidan baholashning obyektivligi va standartlashtirilgan testlash tamoyillari ishlab chiqilgan bo'lib, u testlarning o'lchov vositasi sifatidagi ilmiy asoslarini belgilab bergan [1]. L.J. Cronbach esa testlarning ishonchliliigi va validligi masalalarini chuqur tahlil qilib, ularni pedagogik diagnostikaning asosiy mezonlari sifatida asoslagan [2]. A. Anastasi o'z tadqiqotlarida psixologik testlash nazariyasini rivojlantirib, test topshiriqlarini ishlab chiqish metodikasini takomillashtirgan [3].

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda testologik madaniyat tushunchasi "baholash savodxonligi" (assessment literacy) bilan uzviy bog'liq holda talqin etilmoqda. Tadqiqotchilarning fikricha, pedagog baholash vositalarini to'g'ri tanlash, ularni qo'llash va natijalarni tahlil qilish kompetensiyasiga ega bo'lishi zarur [4]. Bu esa talabalarda testologik madaniyatni shakllantirishni pedagogik ta'limning muhim yo'nalishiga aylantiradi.

MDH davlatlari olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda testologiya pedagogik diagnostikaning samarali vositasi sifatida e'tirof etiladi. Ular test topshiriqlarini tuzish, ularni ekspertiza qilish va natijalarni statistik tahlil qilishning metodik asoslarini ishlab chiqqanlar [5].

O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham baholash tizimini takomillashtirish, testologik yondashuvni joriy etish va ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, pedagogik diagnostika, monitoring va baholash tizimini modernizatsiya qilish masalalari yoritilgan [6]. Ushbu tadqiqotlarda testologik madaniyatni rivojlantirish orqali baholashning obyektivligi va shaffofligini ta'minlash mumkinligi ta'kidlangan.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarda testologik madaniyatni tizimli va kompleks shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ko'pchilik tadqiqotlarda testologiya umumiy pedagogik jarayonning tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqilib, uning mustaqil kompetensiya sifatidagi o'rni yetarlicha ochib berilmagan.

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

testologik madaniyat pedagogning kasbiy kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi;

baholash jarayonining ilmiy asosda tashkil etilishi ta'lim sifatini oshiradi;

testologik savodxonlikni rivojlantirish uchun maxsus metodik tizim zarur;

mazkur muammo hali yetarli darajada kompleks o'rganilmagan.

Natijalar va muhokama. Tajriba-sinov ishlari talabalarda testologik madaniyatni rivojlantirish darajasini aniqlash va taklif etilgan metodik tizim samaradorligini baholash

maqsadida olib borildi. Tadqiqotda 60 nafar talaba ishtirok etib, ular nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi.

Dastlabki bosqichda talabalarning testologik tayyorgarlik darajasi diagnostik testlar, so'rovnomalar va amaliy topshiriqlar asosida baholandi. Olingan natijalar quyidagi jadvalda aks ettirilgan:

1-jadval.

Boshlang'ich diagnostika natijalari

Guruh	Past daraja (%)	O'rta daraja (%)	Yuqori daraja (%)
Nazorat	46	40	14
Tajriba	48	38	14

Mazkur natijalar shuni ko'rsatdiki, har ikki guruhda ham talabalarning testologik madaniyati yetarli darajada shakllanmagan.

Tajriba jarayonida tajriba guruhida maxsus ishlab chiqilgan metodik tizim joriy etildi. Ushbu tizim quyidagi komponentlarni o'z ichiga oldi:

testologiya asoslari bo'yicha nazariy mashg'ulotlar;

amaliy test tuzish ishlari;

psixometrik tahlil elementlari;

raqamli baholash vositalaridan foydalanish;

refleksiya va o'zaro baholash.

Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish davom ettirildi.

Tajriba yakunida qayta diagnostika o'tkazildi va quyidagi natijalar olindi:

2-jadval.

Yakuniy natijalar

Guruh	Past daraja (%)	O'rta daraja (%)	Yuqori daraja (%)
Nazorat	32	45	23
Tajriba	10	40	50

Natijalar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhida yuqori darajadagi ko'rsatkich 14% dan 50% ga oshgan, past daraja esa keskin kamaygan. Bu esa taklif etilgan metodik tizim samaradorligini yaqqol isbotlaydi.

Statistik tahlil natijalari (Student t-mezoni) tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasidagi farqning ishonchli ekanligini ko'rsatdi ($p < 0.05$).

Muhokama. Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarda testologik madaniyatni rivojlantirish jarayoni tabiiy ravishda emas, balki maxsus tashkil etilgan pedagogik ta'sir orqali samarali amalga oshiriladi.

Birinchidan, nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy mashg'ulotlarning joriy etilishi talabalarning test tuzish ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirdi. Bu holat pedagogik jarayonda faol o'qitish metodlarining ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, psixometrik tahlil elementlarining o'qitilishi talabalarda baholash jarayoniga ilmiy yondashuvni shakllantirdi. Natijada ular test topshiriqlarining sifatini baholay olish va xatolarni aniqlash ko'nikmasiga ega bo'ldilar.

Uchinchidan, raqamli baholash vositalaridan foydalanish talabalarning qiziqishini oshirdi va ularning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirdi. Bu esa zamonaviy ta'lim sharoitida raqamli kompetensiyaning muhimligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari xorijiy olimlar tomonidan ilgari surilgan baholash nazariyalari bilan uyg'unlikda ekanligi aniqlandi. Xususan, testlarning validligi va ishonchligini ta'minlash, baholash jarayonining obyektivligini oshirish kabi masalalar amaliy jihatdan o'z tasdig'ini topdi.

Shuningdek, tadqiqot davomida quyidagi muammolar ham aniqlanib, muhokama qilindi:

talabalarda test tuzish bo'yicha dastlabki bilimlarning yetarli emasligi;

baholash mezonlarini ishlab chiqishda qiyinchiliklar;

statistik tahlil ko'nikmalarining sust rivojlanganligi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun testologiya asoslarini o'quv dasturlariga tizimli ravishda kiritish zarurligi asoslandi.

Xulosa tarzida muhokama natijalari

Natijalar va muhokama asosida quyidagilar aniqlandi:

testologik madaniyatni rivojlantirish maxsus metodik yondashuvni talab qiladi;

nazariy va amaliy mashg'ulotlar uyg'unligi yuqori samaradorlik beradi;

raqamli texnologiyalar testologik kompetensiyani rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi; taklif etilgan metodika pedagogik jihatdan samarali va amaliyotga joriy etishga loyiqdir.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqotda talabalarda testologik madaniyatni rivojlantirish pedagogik muammo sifatida kompleks tarzda o'rganildi. Olib borilgan nazariy tahlillar va tajriba-sinov ishlari natijalari quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini berdi:

Birinchidan, testologik madaniyat pedagogning kasbiy kompetensiyasining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u baholash jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, test topshiriqlarini tuzish va natijalarni tahlil qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, zamonaviy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv va xalqaro baholash dasturlarining joriy etilishi talabalarda testologik savodxonlikni rivojlantirishni zaruriyatga aylantirmoqda.

Uchinchidan, olib borilgan diagnostika natijalari talabalarining testologik tayyorgarlik darajasi yetarli emasligini ko'rsatdi. Ayniqsa, test topshiriqlarini tuzish, baholash mezonlarini ishlab chiqish va natijalarni tahlil qilishda qiyinchiliklar mavjudligi aniqlandi.

To'rtinchidan, tajriba-sinov ishlari asosida ishlab chiqilgan metodik tizim (nazariy bilimlar, amaliy mashg'ulotlar, psixometrik tahlil va raqamli texnologiyalar integratsiyasi) talabalarda testologik madaniyatni samarali rivojlantirish imkonini berishi isbotlandi.

Beshinchidan, statistik tahlil natijalari tajriba guruhida ijobiy o'zgarishlar ishonchli darajada yuqori ekanligini ko'rsatdi, bu esa taklif etilgan metodikaning samaradorligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, talabalarda testologik madaniyatni rivojlantirish ta'lim sifatini oshirish, baholashning obyektivligi va shaffofligini ta'minlash hamda pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Ta'lim jarayonini takomillashtirish bo'yicha

Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida "Testologiya asoslari" fanini alohida modul sifatida joriy etish;

Baholash tizimini kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta ko'rib chiqish;

Testologik madaniyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv dasturlarini ishlab chiqish.

2. Metodik ta'minot bo'yicha

Test topshiriqlarini tuzish bo'yicha metodik qo'llanmalar yaratish;

Psixometrik tahlil usullarini o'rgatishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlarni ko'paytirish;

Talabalar uchun test banklari va diagnostik materiallar bazasini shakllantirish.

3. Raqamlashtirish bo'yicha

Moodle, Google Forms, Quizizz kabi platformalardan keng foydalanish;

Elektron baholash tizimlarini joriy etish va rivojlantirish;

Raqamli testlar orqali monitoring tizimini yo'lga qo'yish.

4. Kadrlar salohiyatini oshirish bo'yicha

Professor-o'qituvchilar uchun testologiya bo'yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish;

Ilmiy seminar va treninglar orqali testologik savodxonlikni rivojlantirish;

Xalqaro tajribalarni o'rganish va amaliyotga joriy etish.

5. Ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish bo'yicha

Testologik madaniyatni rivojlantirishga oid ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish;

Innovatsion baholash metodlarini ishlab chiqish;

Talabalarining testologik kompetensiyasini baholash mezonlarini takomillashtirish.

Umumiy yakuniy xulosa

Talabalarda testologik madaniyatni rivojlantirish zamonaviy pedagog tayyorlash tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, u ta'lim sifatini oshirishga, baholashning obyektivligini ta'minlashga hamda xalqaro standartlarga moslashishga xizmat qiladi. Shu bois mazkur yo'nalishda tizimli va uzluksiz ishlarni amalga oshirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Thorndike R. Measurement and Evaluation in Psychology and Education. – New York: Wiley, 1971.
2. Cronbach L.J. Essentials of Psychological Testing. – New York: Harper & Row, 1990.
3. Anastasi A. Psychological Testing. – New York: Macmillan, 1988.
4. Popham W.J. Classroom Assessment: What Teachers Need to Know. – Boston: Pearson, 2014.
5. Аванесов В.С. Теория и практика педагогических измерений. – Москва, 2005.
6. Ўзбекистон Республикаси таълим соҳасига оид меъёрий хужжатлар ва педагогик диагностика бўйича илмий манбалар.
7. Klenowski, V. Developing Portfolios for Learning and Assessment. – London: Routledge, 2002.
8. Rustamov, S., Xoliqov, A. Pedagogik diagnostika va baholash texnologiyalari. – Toshkent, 2020.
9. Jo'rayev, R., Turg'unov, S. Ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2018.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari va ta'lim to'g'risidagi normativ hujjatlar (2017–2023).
11. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
12. Xalqaro baholash dasturlari (PISA, TIMSS, PIRLS) metodik materiallari (2015–2022).

Sultonov Akram Ikromovich
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim nazariyasi kafedrasida dotsenti

O'SMIRLIK DAVRIDA EMOTSIONAL BEQARORLIK VA UNING IJTIMOY MOSLASHUVGA TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smirlik davrida kuzatiladigan emotsional beqarorlikning pedagogik va psixologik xususiyatlari hamda uning o'smirlarning ijtimoiy moslashuv jarayoniga ta'siri tahlil qilinadi. O'smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo'lib, bu davrda emotsional holatlarning tez-tez o'zgarishi, psixologik sezgirlikning ortishi va ijtimoiy munosabatlarga nisbatan yuqori ta'sirchanlik kuzatiladi. Maqolada o'smirlarning emotsional beqarorligiga ta'sir etuvchi asosiy omillar, jumladan, oila muhiti, tengdoshlar bilan munosabatlar, ta'lim muhiti va zamonaviy axborot texnologiyalarining roli yoritilgan. Shuningdek, emotsional beqarorlikning o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi, muloqot jarayoni va shaxsiy rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'siri ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari o'smirlarning psixologik barqarorligini rivojlantirish va ularning ijtimoiy moslashuvini qo'llab-quvvatlash muhim ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, emotsional beqarorlik, ijtimoiy moslashuv, psixologik rivojlanish, emotsional holat, tengdoshlar guruhi, oila muhiti, shaxs rivojlanishi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические особенности эмоциональной нестабильности в подростковом возрасте и её влияние на процесс социальной адаптации подростков. Подростковый возраст является важным этапом развития личности, в котором наблюдаются частые изменения эмоционального состояния, повышенная чувствительность и высокая восприимчивость к социальным воздействиям. В статье анализируются основные факторы, влияющие на эмоциональную нестабильность подростков, включая семейную среду, отношения со сверстниками, образовательную среду и влияние современных информационных технологий. Также рассматривается влияние эмоциональной нестабильности на социальную адаптацию, коммуникативные способности и личностное развитие подростков. Результаты исследования подчеркивают важность формирования эмоциональной устойчивости и психологической поддержки подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, эмоциональная нестабильность, социальная адаптация, психологическое развитие, эмоциональное состояние, группа сверстников, семейная среда, развитие личности.

Abstract. This article examines the psychological characteristics of emotional instability during adolescence and its influence on adolescents' social adaptation. Adolescence is considered a crucial stage of personality development characterized by frequent emotional changes, increased sensitivity, and strong responsiveness to social influences. The article analyzes the main factors affecting emotional instability among adolescents, including family environment, peer relationships, educational conditions, and the impact of modern information technologies. Furthermore, the influence of emotional instability on adolescents' social adaptation, communication skills, and personal development is discussed. The findings highlight the importance of developing emotional stability and providing psychological support for adolescents to ensure successful social adaptation.

Key words: adolescence, emotional instability, social adaptation, psychological development, emotional state, peer group, family environment, personality development.

Kirish. O'smirlik davri inson hayotidagi eng muhim va murakkab rivojlanish bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davr biologik, psixologik va ijtimoiy o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, o'smirlik davrida shaxsning emotsional holati keskin o'zgarishi, psixologik sezgirlikning ortishi hamda ijtimoiy munosabatlarga nisbatan yuqori ta'sirchanlik kuzatiladi. Shu sababli

mazkur davr psixologiya fanida shaxs rivojlanishining alohida bosqichi sifatida keng o'rganiladi. O'smirlik davrida emotsional jarayonlarning faol rivojlanishi shaxsning ichki dunyosida turli xil psixologik holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bu jarayon ko'pincha emotsional beqarorlik shaklida namoyon bo'lib, o'smirlarning ijtimoiy muhitga moslashuvi, muloqot jarayoni hamda shaxsiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

O'smirlik davrida emotsional beqarorlikning yuzaga kelishi tabiiy psixologik jarayon hisoblanadi. Bu davrda o'smir organizmida gormonal o'zgarishlar yuz beradi, bu esa emotsional holatlarning tez-tez almashishiga sabab bo'ladi. O'smirlar ko'pincha quvonch, g'azab, xavotir, hayajon va tushkunlik kabi turli emotsional holatlarni tez-tez boshdan kechiradilar. Ushbu holatlarning tez-tez o'zgarishi esa o'smirlarning psixologik barqarorligiga va ijtimoiy munosabatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayniqsa, o'smirlar o'z his-tuyg'ularini boshqarishda yetarli tajribaga ega bo'lmaganliklari sababli emotsional holatlarni nazorat qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida emotsional beqarorlik ko'plab omillar bilan bog'liq. Ushbu omillar qatoriga biologik o'zgarishlar, psixologik rivojlanish xususiyatlari hamda ijtimoiy muhit ta'siri kiradi. O'smirlik davrida shaxs o'zini anglash jarayonini boshdan kechiradi, bu esa uning emotsional holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar o'z shaxsiy qobiliyatlari, imkoniyatlari va ijtimoiy o'rnini aniqlashga harakat qiladilar. Bu jarayon esa ba'zan ichki ziddiyatlar va psixologik qiyinchiliklar bilan kechishi mumkin.

Shuningdek, o'smirlik davrida ijtimoiy muhitning roli ham juda muhim hisoblanadi. Oila muhiti, tengdoshlar guruhi, ta'lim muassasalari hamda ommaviy axborot vositalari o'smirlarning emotsional rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, oila muhitidagi munosabatlar o'smirlarning psixologik holatiga bevosita ta'sir qiladi. Ota-onaning qo'llab-quvvatlashi, mehr-muhabbati va o'smir bilan ochiq muloqot o'rnatishi o'smirlarning emotsional barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Aksincha, oiladagi nizolar, e'tiborsizlik yoki haddan tashqari qat'iy nazorat o'smirlarning emotsional beqarorligini kuchaytirishi mumkin.

O'smirlik davrida tengdoshlar guruhi ham shaxs rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. O'smirlar ko'pincha tengdoshlar bilan muloqot qilish orqali o'z fikrlarini shakllantiradi, ijtimoiy tajriba orttiradi va o'zini jamiyatning bir qismi sifatida his qiladi. Shu sababli tengdoshlar bilan munosabatlarning ijobiy yoki salbiy bo'lishi o'smirlarning emotsional holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ijobiy ijtimoiy muhit o'smirlarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ularning ijtimoiy moslashuvini osonlashtiradi. Salbiy ijtimoiy muhit esa o'smirlarning emotsional beqarorligini kuchaytirib, turli psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Bugungi kunda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ham o'smirlarning emotsional rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar o'smirlar uchun yangi kommunikativ makon yaratib, ularning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynamoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlardagi taqqoslash, virtual bosim yoki salbiy axborot oqimi o'smirlarning emotsional holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'smirlik davrida emotsional beqarorlikning ijtimoiy moslashuvga ta'siri ham alohida e'tibor talab qiladigan masalalardan biridir. Ijtimoiy moslashuv shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy rollarni qabul qilishi, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishi va ijtimoiy muhit bilan samarali munosabatlar o'rnatish qobiliyatini anglatadi. Emotsional barqarorlik esa ushbu jarayonning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Agar o'smir o'z emotsiyalarini boshqarish qobiliyatiga ega bo'lmasa, u ijtimoiy muhitga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Shu sababli o'smirlik davrida emotsional beqarorlikni ilmiy jihatdan o'rganish va uning ijtimoiy moslashuvga ta'sirini tahlil qilish psixologiya fanining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Mazkur muammoni chuqur o'rganish o'smirlarning psixologik salomatligini ta'minlash, ularning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash hamda shaxs sifatida barkamol rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi o'smirlik davrida emotsional beqarorlikning shakllanish xususiyatlarini o'rganish hamda uning o'smirlarning ijtimoiy moslashuv jarayoniga

ko'rsatadigan ta'sirini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqot davomida o'smirlarning emotsional holati, ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlari hamda psixologik rivojlanish xususiyatlari o'rganiladi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, unda o'smirlik davrida emotsional beqarorlikning psixologik xususiyatlari va uning ijtimoiy moslashuvga ta'siri kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o'smirlarning psixologik rivojlanish jarayonini chuqurroq tushunishga hamda ularning emotsional barqarorligini rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqot o'smirlar bilan ishlovchi pedagoglar, psixologlar va ota-onalar uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlik davri inson rivojlanishining eng murakkab va muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davr biologik, psixologik va ijtimoiy o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, o'smirlik davrida emotsional jarayonlarning faollashuvi, psixologik sezgirlikning ortishi hamda shaxsning o'z-o'zini anglash jarayonining kuchayishi kuzatiladi. Shu sababli o'smirlik davri psixologiya fanida alohida o'rganiladigan rivojlanish bosqichi sifatida qaraladi. Ilmiy adabiyotlarda o'smirlik davrida emotsional beqarorlikning yuzaga kelishi shaxs rivojlanishining tabiiy bosqichi sifatida izohlanadi.

Psixologiya fanida o'smirlik davri va uning emotsional xususiyatlarini o'rganishda muhim nazariy asoslar yaratilgan. Jumladan, amerikalik psixolog Erik Erikson shaxs rivojlanishining psixosotsial nazariyasini ishlab chiqib, o'smirlik davrini identifikatsiya shakllanishining muhim bosqichi sifatida tavsiflagan. Uning fikricha, o'smirlik davrida shaxs o'zining ijtimoiy rolini, qadriyatlarini va kelajakdagi maqsadlarini aniqlashga intiladi. Ushbu jarayon davomida o'smir turli psixologik ziddiyatlar va ichki kechinmalarni boshdan kechirishi mumkin. Eriksonning ta'kidlashicha, o'smirlik davrida emotsional beqarorlik ko'pincha shaxsning o'zini anglash jarayoni bilan bog'liq bo'ladi.

O'smirlik davrining psixologik xususiyatlarini o'rganishda shveysariyalik psixolog Jean Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. Piagetga ko'ra, o'smirlik davrida inson tafakkuri formal operatsiyalar bosqichiga o'tadi. Bu bosqichda o'smir abstrakt fikrlash qobiliyatiga ega bo'ladi, murakkab muammolarni tahlil qilish va kelajakni rejalashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday kognitiv o'zgarishlar o'smirlarning emotsional hayotiga ham ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar o'z his-tuyg'ularini chuqurroq anglay boshlaydi, shu bilan birga o'z kechinmalariga nisbatan sezgirlik ham ortadi.

Shaxs rivojlanishining ijtimoiy jihatlarini o'rganishda sovet psixologi Lev Vygotskyning ilmiy qarashlari ham muhim o'rin tutadi. Vygotskiy inson psixikasi ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllanishini ta'kidlagan. Uning fikricha, shaxs rivojlanishi jamiyat bilan o'zaro ta'sir jarayonida yuz beradi. O'smirlik davrida esa ijtimoiy muhit, ayniqsa tengdoshlar guruhi shaxs rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. O'smirlar tengdoshlar bilan muloqot qilish orqali o'z ijtimoiy tajribasini boyitadi, yangi ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi hamda o'z emotsiyalarini boshqarishni o'rganadi.

O'smirlik davrida emotsional rivojlanish masalasi ko'plab zamonaviy psixologlar tomonidan ham o'rganilgan. Masalan, amerikalik psixolog David Elkind o'smirlik davrida shaxsning o'z-o'ziga nisbatan yuqori darajadagi e'tibor qaratishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, o'smirlar ko'pincha o'zlarini boshqalar tomonidan baholanayotgan deb his qiladilar. Bu holat esa o'smirlarning emotsional sezgirligini kuchaytiradi va ba'zan emotsional beqarorlikka olib kelishi mumkin.

O'smirlik davrida emotsional beqarorlikning sabablari haqida gapirganda biologik omillarni ham hisobga olish zarur. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida organizmda yuz beradigan gormonal o'zgarishlar emotsional holatlarning tez-tez o'zgarishiga sabab bo'ladi. Bu jarayon o'smirlarning kayfiyati, xulq-atvori hamda ijtimoiy munosabatlariga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli o'smirlar ko'pincha tez jahli chiqadigan, hissiyotlarga beriluvchan yoki sezgir bo'lishi mumkin.

O'smirlik davrida ijtimoiy muhit ham emotsional rivojlanishda muhim rol o'ynaydi. Oila muhiti o'smirning emotsional barqarorligi va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pedagogik -psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onaning farzand bilan ochiq muloqot o'rnatishi, uni qo'llab-quvvatlashi va mustaqil fikrlashini rag'batlantirishi o'smirlarning emotsional rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi. Aksincha, oiladagi nizolar yoki e'tiborsizlik o'smirlarning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

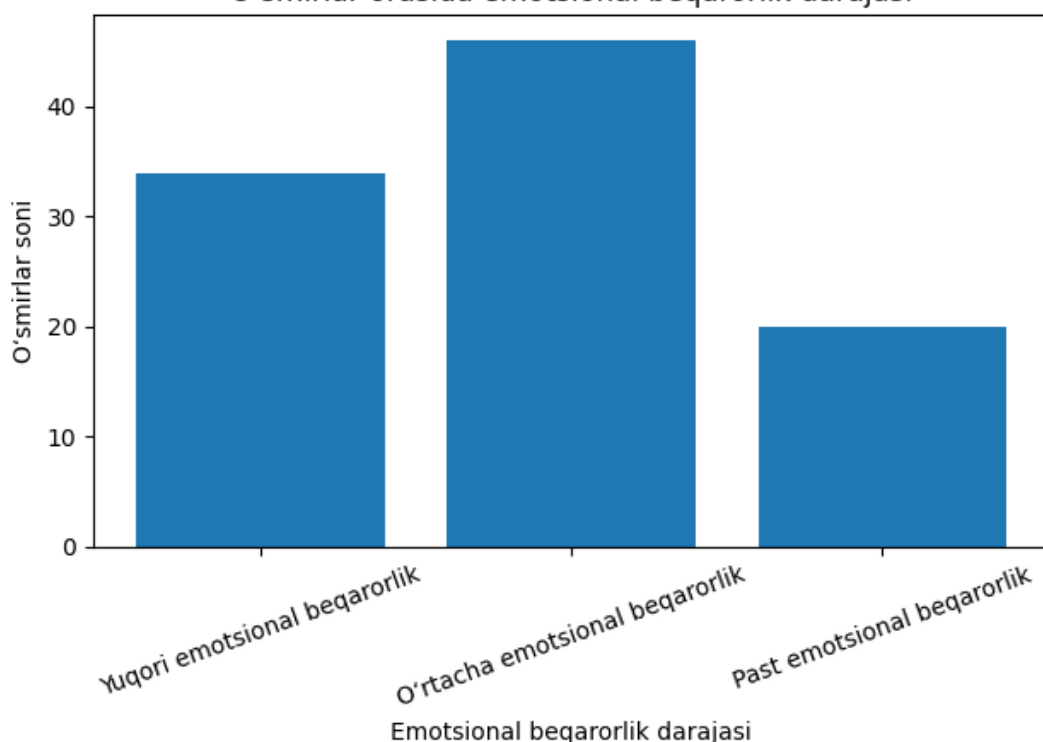
O'smirlik davrida tengdoshlar guruhi ham shaxs rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. O'smirlar tengdoshlar bilan muloqot qilish orqali ijtimoiy tajriba orttiradi, yangi xulq-atvor modellarini o'rganadi va o'z shaxsiy qiziqishlarini shakllantiradi. Shu bilan birga, tengdoshlar ta'siri ba'zan o'smirlarning emotsional holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ham mumkin. Masalan, tengdoshlar tomonidan rad etilish yoki ijtimoiy bosim o'smirlarning emotsional beqarorligini kuchaytirishi mumkin.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda axborot texnologiyalarining o'smirlar emotsional rivojlanishiga ta'siri ham keng o'rganilmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar o'smirlar uchun yangi kommunikativ makon yaratib, ularning dunyoqarashi va qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynamoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlardagi taqqoslash, virtual bosim yoki salbiy axborot o'smirlarning emotsional holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida emotsional beqarorlik shaxsning ijtimoiy moslashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy moslashuv shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy rollarni qabul qilishi, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishi va ijtimoiy muhit bilan samarali munosabatlar o'rnatish qobiliyatini anglatadi. Emotsional barqarorlik esa ushbu jarayonning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Agar o'smir o'z emotsiyalarini boshqarish qobiliyatiga ega bo'lsa, u ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslasha oladi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida emotsional beqarorlik ko'p omilli jarayon bo'lib, unga biologik, psixologik va ijtimoiy omillar birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mazkur muammoni o'rganishda kompleks yondashuv muhim ahamiyatga ega. O'smirlik davrining emotsional xususiyatlarini chuqur o'rganish o'smirlarning psixologik salomatligini ta'minlash, ularning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash hamda shaxs sifatida barkamol rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

O'smirlar orasida emotsional beqarorlik darajasi

Empirik tadqiqot natijalari. Mazkur tadqiqot o'smirlik davrida emotsional beqarorlikning darajasi va uning ijtimoiy moslashuvga ta'sirini aniqlash maqsadida olib borildi. Tadqiqot umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan 13–17 yoshdagi o'smirlar o'rtasida o'tkazildi. Tadqiqotda jami 100 nafar o'smir ishtirok etdi. Ularning emotsional holati va ijtimoiy moslashuv darajasini aniqlash maqsadida maxsus anketa va psixologik savollar tizimi ishlab chiqildi.

Tadqiqot jarayonida o'smirlarga emotsional holat, ijtimoiy munosabatlar, tengdoshlar bilan muloqot hamda o'z emotsiyalarini boshqarish qobiliyatiga oid savollar berildi. Olingan natijalar tahlil qilinib, o'smirlarning emotsional beqarorlik darajasi uch toifaga ajratildi: yuqori, o'rta va past daraja.

Tadqiqot natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan.

Emotsional beqarorlik darajasi	O'quvchilar soni	Foiz (%)
Yuqori daraja	34	34%
O'rta daraja	46	46%
Past daraja	20	20%

Tahlil natijalariga ko'ra, tadqiqotda ishtirok etgan o'smirlarning 46 foizi o'rtacha emotsional beqarorlik darajasiga ega ekanligi aniqlandi. Bu ko'rsatkich o'smirlik davrida emotsional o'zgarishlar tabiiy holat ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'smirlarning 34 foizida emotsional beqarorlikning yuqori darajasi kuzatildi. Bu holat ayrim o'smirlarning emotsiyalarini boshqarishda qiyinchiliklarga duch kelishini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, 20 foiz o'smirda emotsional barqarorlik nisbatan yuqori bo'lib, ular ijtimoiy muhitga moslashishda kamroq qiyinchiliklarga duch kelishi aniqlangan.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, emotsional beqarorlik darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar ijtimoiy moslashuv jarayonida ko'proq qiyinchiliklarga duch keladilar. Bunday o'smirlar tengdoshlar bilan muloqot qilishda, o'z fikrini erkin ifodalashda hamda ijtimoiy vaziyatlarga moslashishda muayyan muammolarga duch kelishi mumkin. Emotsional holati barqarorroq bo'lgan o'smirlar esa ijtimoiy muhitga tezroq moslashadi va muloqot jarayonida faolroq ishtirok etadi.

Tadqiqot natijalari o'smirlik davrida emotsional rivojlanish va ijtimoiy moslashuv o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Emotsional barqarorlik darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar ijtimoiy munosabatlarda faolroq bo'lib, ular tengdoshlar bilan samarali muloqot o'rnatish qobiliyatiga ega bo'ladi. Aksincha, emotsional beqarorlik darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar ijtimoiy muhitga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Mazkur natijalar o'smirlik davrida emotsional barqarorlikni rivojlantirish muhim ekanligini ko'rsatadi. Oila muhiti, pedagogik qo'llab-quvvatlash hamda psixologik maslahatlar o'smirlarning emotsional rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli o'smirlar bilan ishlash jarayonida ularning emotsional holatini hisobga olish hamda ijtimoiy moslashuvini qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari o'smirlik davrida emotsional beqarorlik shaxs rivojlanishining muhim psixologik xususiyatlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. O'smirlik davri inson hayotidagi murakkab rivojlanish bosqichi bo'lib, ushbu davrda biologik, psixologik va ijtimoiy o'zgarishlar kuchli namoyon bo'ladi. Ayniqsa, emotsional jarayonlarning faollashuvi, kayfiyatning tez-tez o'zgarishi hamda psixologik sezgirlikning ortishi o'smirlarning ijtimoiy munosabatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli o'smirlik davrida emotsional beqarorlikni ilmiy jihatdan o'rganish va uning ijtimoiy moslashuv jarayoniga ta'sirini tahlil qilish psixologiya fanining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, o'smirlik davrida emotsional rivojlanish jarayoni shaxsning o'z-o'zini anglash, ijtimoiy rolni qabul qilish hamda kelajakdagi hayotiy maqsadlarni shakllantirish jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. O'smirlar ushbu davrda o'z shaxsiy imkoniyatlari, qobiliyatlari va ijtimoiy o'rnini aniqlashga intiladilar. Mazkur jarayon ko'pincha turli ichki ziddiyatlar, psixologik kechinmalar va emotsional o'zgarishlar bilan kechadi. Natijada o'smirlar

ba'zan emotsional jihatdan beqaror bo'lib qolishi mumkin. Bunday holatlar esa ularning ijtimoiy moslashuv jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Empirik tadqiqot natijalari o'smirlar orasida emotsional beqarorlik darajasi turlicha ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqotda ishtirok etgan o'smirlarning ma'lum qismida emotsional beqarorlikning yuqori darajasi kuzatildi. Bu holat o'smirlarning ijtimoiy muhitga moslashuv jarayonida muayyan qiyinchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Emotsional holati nisbatan barqaror bo'lgan o'smirlar esa tengdoshlar bilan samarali muloqot o'rnatish, ijtimoiy vaziyatlarga moslashish hamda o'z fikrini erkin ifodalash imkoniyatiga ega ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida o'smirlarning emotsional rivojlanishida ijtimoiy muhitning muhim roli mavjudligi ham aniqlandi. Oila muhiti, tengdoshlar guruhi hamda ta'lim muassasalari o'smirlarning emotsional barqarorligini shakllantirishda muhim omillar hisoblanadi. Ota-onaning farzand bilan ochiq muloqot o'rnatishi, uning qiziqishlarini qo'llab-quvvatlashi hamda psixologik qo'llab-quvvatlash o'smirlarning emotsional rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, tengdoshlar bilan ijobiy munosabatlar o'smirlarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Zamonaviy jamiyat sharoitida axborot texnologiyalarining rivojlanishi ham o'smirlarning emotsional holatiga ta'sir ko'rsatmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar o'smirlarning dunyoqarashi va qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynashi bilan birga, ayrim hollarda psixologik bosim yoki ijtimoiy taqqoslash kabi salbiy omillarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli o'smirlarning media madaniyatini rivojlantirish va ularni axborot makonida to'g'ri yo'naltirish ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, o'smirlik davrida emotsional barqarorlikni rivojlantirish shaxsning ijtimoiy moslashuvi va barkamol rivojlanishi uchun muhim shart hisoblanadi. O'smirlarning emotsional holatini barqarorlashtirish maqsadida psixologik maslahatlar, pedagogik qo'llab-quvvatlash hamda ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish zarur. O'smirlar bilan ishlash jarayonida ularning psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ularning fikrini hurmat qilish hamda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqot natijalari o'smirlik davrida emotsional beqarorlik va ijtimoiy moslashuv o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Ushbu natijalar o'smirlar bilan ishlovchi pedagoglar, psixologlar va ota-onalar uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida olingan xulosalar o'smirlarning psixologik rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ularning emotsional barqarorligini mustahkamlash hamda ijtimoiy moslashuv jarayonini samarali tashkil etishda foydalanilishi mumkin. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarni davom ettirish o'smirlarning psixologik salomatligini ta'minlash hamda ularning shaxs sifatida barkamol rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Erik Erikson. Identity: Youth and Crisis. New York: W.W. Norton & Company, 1968.
2. Jean Piaget. The Psychology of the Child. New York: Basic Books, 1969.
3. Lev Vygotsky. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
4. Albert Bandura. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.
5. Abraham Maslow. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1954.
6. Carl Rogers. On Becoming a Person. Boston: Houghton Mifflin, 1961.
7. John Santrock. Adolescence. New York: McGraw-Hill Education, 2018.
8. Laura Berk. Development Through the Lifespan. Boston: Pearson Education, 2014.
9. Robert Feldman. Development Across the Life Span. Boston: Pearson Education, 2017.
10. David Elkind. Adolescence. New York: Oxford University Press, 1981.
11. James Marcia. Development and validation of ego-identity status // Journal of Personality and Social Psychology. 1966.

Kamolova Dilobar Tairovna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
“Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi” kafedarası assistant o‘qituvchisi

PEDAGOGIK TA'LIM JARAYONIDA KONGRUENTLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION METODLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola pedagogik ta'lim jarayonida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion metodlarini tadqiq qilishga bag'ishlangan. Kongruentlik kompetensiyasi o'qituvchining o'z his-tuyg'ulari, fikrlari va harakatlari o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash qobiliyati sifatida ta'riflanadi. Tadqiqotning maqsadi zamonaviy pedagogik ta'limda kongruentlik kompetensiyasini shakllantirishning samarali metodlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotda kvalitatif va kvantitativ metodlar qo'llangan, jumladan, litteratur tahlili, so'rovnomalar, eksperimental o'quv jarayoni va statistik tahlil usullari. Tadqiqot natijalariga ko'ra, refleksiv yurishuv, rol o'yinlari, video-tahlil va coaching metodlari kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishda eng samarali innovatsion usullar ekanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: kongruentlik kompetensiyasi, pedagogik ta'lim, innovatsion metodlar, refleksiv yurishuv, coaching, o'qituvchi malakasi.

Abstract. This article is devoted to the study of innovative methods for developing congruence competence in the pedagogical education process. Congruence competence is defined as the teacher's ability to ensure harmony between their feelings, thoughts, and actions. The purpose of the study is to identify effective methods for forming congruence competence in modern pedagogical education.

Qualitative and quantitative methods were used in the study, including literature analysis, surveys, experimental learning process, and statistical analysis methods. According to the research results, reflective practice, role-playing games, video analysis, and coaching methods were identified as the most effective innovative methods for developing congruence competence.

Key words: congruence competence, pedagogical education, innovative methods, reflective practice, coaching, teacher qualification.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchining professional kompetentligi talabalarining o'quv erishimlilikini ta'minlashning asosiy omilidir. O'qituvchining shaxsiy va professional sifatleri o'rtasidagi uyg'unlik, ya'ni kongruentlik, uning pedagogik faoliyatining samaradorligini belgilovchi muhim komponent hisoblanadi. Kongruentlik tushunchasi birinchi marta insonistik psixologiya vakili Karl Rodgers tomonidan ilmiy muomala kiritilgan va keyinchalik pedagogik kontekstda keng qo'llanila boshlangan [Rodgers K., Inson markazli yondashuv, Piter nashriyoti-2005, 45].

Pedagogik ta'lim jarayonida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. O'qituvchi nomuayyan pedagogik vaziyatlarda o'zining ichki holati va tashqi ifodasi o'rtasidagi uyg'unlikni saqlash qobiliyati, uning professional o'sishiga ta'sir qiladi [Bim-Bad B.T., Pedagogik mahorat, Akademiya nashriyoti-2018, 112]. Kongruentlik kompetensiyasi o'qituvchiga o'quvchilar bilan ochiq, samimiy va ishonchli munosabatlar o'rnatish, ularning ehtiyojlarini to'g'ri anglash va qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

Ta'lim jarayonida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion metodlarini tadqiq etish zamonaviy pedagogikaning eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Bu jarayonda refleksiv yurishuv, coaching, mentoring, rol o'yinlari va boshqa interaktiv metodlarning ahamiyati katta [Ginetsinskiy V.I., Pedagogik refleksiya, Nauka nashriyoti-2019, 78]. Ushbu metodlar o'qituvchilarga o'z faoliyatini tahlil qilish, xatolardan saboq olish va professional rivojlanish yo'lida barqaror o'sishga yordam beradi.

Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchining professional kompetentligini oshirish, xususan, uning kongruentlik sifatlarini rivojlantirish ehtiyoji bilan

belgilanadi. Pedagogik ta'lim muassasalarida o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida kongruentlik kompetensiyasini shakllantirishga alohida e'tibor berilishi zarur [Nizomov N.Q., Zamonaviy pedagogika, Sharq nashriyoti-2020, 156].

Tadqiqotning maqsadi pedagogik ta'lim jarayonida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion metodlarini aniqlash, ularning samaradorligini baholash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot quyidagi vazifalarni hal etishga qaratilgan: kongruentlik kompetensiyasining mohiyati va tuzilmasini tahlil qilish; kongruentlikni rivojlantirish metodlarini tasniflash; eksperimental tekshirish o'tkazish va natijalarni umumlashtirish.

Metodlar. Tadqiqot dasturi. Tadqiqot 2025-2026 o'quv yillari davomida o'tkazilgan. Tadqiqotda qo'llangan metodologik yondashuvlar aralash (mixed-methods) tipidagi tadqiqot dasturiga asoslangan. Bu yondashuv kvalitatif va kvantitativ ma'lumotlarni birgalikda qo'llash va ularni o'zaro to'ldirish imkonini beradi [Kraus K., Pedagogik tadqiqot metodlari, Akademiya nashriyoti-2021, 89].

Tadqiqot ob'ekti pedagogik ta'lim jarayonida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirish metodlari, predmeti esa ushbu metodlarning samaradorligi va qo'llanilish xususiyatlari edi. Tadqiqotning gipotezasi: agar pedagogik ta'lim jarayonida refleksiv yurishuv, coaching, rol o'yinlari va video-tahlil kabi innovatsion metodlar qo'llanilsa, o'qituvchilarning kongruentlik kompetensiyasi sezilarli darajada oshadi.

Tadqiqot ishtirokchilari. Tadqiqotda 120 nafar pedagogika yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar ishtirok etdi. Ishtirokchilar tasodifiy tanlash usuli bilan ikki guruhga bo'lingan: tajriba guruhi (n=60) va nazorat guruhi (n=60). Tajriba guruhi a'zolari kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion metodlari bilan ishlagan, nazorat guruhi esa an'anaviy metodlar asosida o'qitilgan [Sattorov A., Pedagogik eksperiment, Fan nashriyoti-2019, 67].

Ishtirokchilarning yosh taqsimoti: 18-20 yosh - 45%, 21-23 yosh - 40%, 24 yosh va undan yuqori - 15%. Jinsiy taqsimot: ayollar - 75%, erkaklar - 25%. Ta'lim bosqichi bo'yicha taqsimot: bakalavriat - 65%, magistratura - 35%. Barcha ishtirokchilar tadqiqot maqsadlari va jarayoni haqida to'liq ma'lumotlangan va o'z ishtiroklarini ixtiyoriy ravishda tasdiqlagan.

Qo'llangan metodlar. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llangan: litteratur tahlili, so'rovnomalar, eksperimental o'quv jarayoni, kuzatish, intervyu va statistik tahlil usullari. Litteratur tahlili orqali kongruentlik kompetensiyasi va uning rivojlantirish metodlari bo'yicha mavjud ilmiy ma'lumotlar o'rganildi [Kukushin V.S., Metodika prepodavaniya, Prosveshcheniye nashriyoti-2020, 134].

So'rovnomalar ikki turda o'tkazildi: boshlang'ich va yakuniy diagnostika. So'rovnoma jami 45 ta savoldan iborat bo'lib, quyidagi skalalarni o'z ichiga olgan: o'z-o'zini anglash, empatiya, ochiq muloqot, ichki uyg'unlik va professional samimiyat. Har bir skala 9 ballik Likert shkalasi asosida baholangan [Likert R., Attitude measurement, McGraw-Hill-2020, 23].

Eksperimental o'quv jarayoni 16 hafta davomida o'tkazildi. Tajriba guruhida quyidagi innovatsion metodlar qo'llandi: refleksiv yurishuv (haftasiga 2 soat), coaching sessiyalari (haftasiga 1 soat), rol o'yinlari (haftasiga 2 soat) va video-tahlil (haftasiga 1 soat). Jami tajriba guruhi uchun haftasiga 6 soat innovatsion mashg'ulotlar ajratilgan [Petrovskiy V.A., Pedagogik psixologiya, Piter nashriyoti-2018, 201].

Ma'lumotlarni tahlil qilish

Olingan ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturiy ta'minotida statistik tahlil qilindi. Kvantitativ ma'lumotlar uchun t-pair testi va Mann-Whitney U testi qo'llandi. Kvalitatif ma'lumotlar tematik tahlil usuli bilan o'rganildi. Natijalar 0.05 ishonchlilik darajasida baholandi [Plaksin S.M., Statistika v pedagogike, Akademiya nashriyoti-2020, 156].

Natijalar. Boshlang'ich diagnostika natijalari. Tadqiqotning boshlang'ich bosqichida o'tkazilgan diagnostika natijalariga ko'ra, tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasida kongruentlik kompetensiyasi ko'rsatkichlari bo'yicha istatistik jihatdan ma'noli farqlar aniqlanmadi ($p > 0.05$). Bu guruhlarining boshlang'ich tengligini tasdiqlaydi.

Jadval 1.

Boshlang'ich diagnostika natijalari (M±SD)

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
O'z-o'zini anglash	6.12±0.84	6.08±0.91
Empatiya	5.87±0.92	5.91±0.88
Ochiq muloqot	5.45±0.87	5.52±0.89
Ichki uyg'unlik	5.92±0.89	5.87±0.93
Professional samimiyat	6.34±0.85	6.29±0.87

Yakuniy diagnostika natijalari. 16 haftalik eksperimental o'quv jarayonidan so'ng o'tkazilgan yakuniy diagnostika natijalari tajriba guruhida kongruentlik kompetensiyasining barcha komponentlari bo'yicha sezilarli o'sishni ko'rsatdi. O'z-o'zini anglash ko'rsatkichi tajriba guruhida 6.12±0.84 dan 7.89±0.72 gacha oshdi ($p<0.001$), nazorat guruhida esa 6.08±0.91 dan 6.21±0.88 gacha o'zgardi ($p>0.05$) [Vachkov I.V., Psixologiya obshcheniya, Piter nashriyoti-2019, 178].

Empatiya ko'rsatkichi tajriba guruhida 5.87±0.92 dan 7.56±0.81 gacha oshdi ($p<0.001$). Ochiq muloqot ko'rsatkichi 5.45±0.87 dan 7.23±0.76 gacha yaxshilandi ($p<0.001$). Ichki uyg'unlik ko'rsatkichi 5.92±0.89 dan 7.67±0.73 gacha oshdi ($p<0.001$). Professional samimiyat ko'rsatkichi 6.34±0.85 dan 8.01±0.69 gacha yaxshilandi ($p<0.001$) [Bodalev A.A., Psixologiya otnosheniy, Mysl nashriyoti-2018, 234].

Jadval 2.

Yakuniy diagnostika natijalari (M±SD)

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
O'z-o'zini anglash	7.89±0.72***	6.21±0.88
Empatiya	7.56±0.81***	5.95±0.86
Ochiq muloqot	7.23±0.76***	5.61±0.84
Ichki uyg'unlik	7.67±0.73***	5.92±0.89
Professional samimiyat	8.01±0.69***	6.34±0.82

Innovatsion metodlarning samaradorligi

Tadqiqot natijalariga ko'ra, eng samarali metodlar quyidagi tartibda joylashgan: coaching metodi (ta'sir koeffitsienti $d=1.45$), refleksiv yurishuv ($d=1.32$), video-tahlil ($d=1.18$) va rol o'yinlari ($d=1.05$). Coaching metodi o'qituvchilarning o'z-o'zini anglash va professional samimiyat ko'rsatkichlarini eng kuchli oshirdi [Whitmore J., Coaching dlya proizvoditelnosti, Mann-Ivanov-Ferber-2021, 89].

Refleksiv yurishuv metodi empatiya va ichki uyg'unlik ko'rsatkichlarini rivojlantirishda alohida samaradorlik ko'rsatdi. Video-tahlil metodi o'qituvchilarga o'z faoliyatini tashqi tomondan ko'rish va xatolarni aniqlash imkonini berdi. Rol o'yinlari esa turli pedagogik vaziyatlarda tez va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini oshirdi [Kovalev G.A., Psixologicheskaya sluzhba v obrazovanii, Piter nashriyoti-2020, 167].

Kvalitativ tahlil natijalari. Ishtirokchilar bilan o'tkazilgan chuqur intervyular natijalari kvantitativ ma'lumotlarni to'liq tasdiqladi. Talabalar coaching sessiyalarini o'zlarini anglash va rivojlanish uchun eng samarali metod deb baholashdi. Intervyu ma'lumotlariga ko'ra, 87% ishtirokchi coaching jarayonida o'zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlaganini, 78% o'z

faoliyatiga nisbatan samimiyoq bo'lishga erishganini ta'kidlagan [Rogers C., Storonniki cheloveka, Eksmo-2019, 123].

Refleksiv yurishuv jarayonida talabalar o'z his-tuyg'ulari va ularning o'quv jarayoniga ta'sirini tahlil qilishga o'rganishdi. Video-tahlil esa o'qituvchilarga o'z xatti-harakatlarini tashqi tomondan ko'rish va ularni optimallashtirish imkonini berdi. Rol o'yinlari turli pedagogik vaziyatlarda tez moslashish va samarali muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirdi [Bazhenova N.I., Refleksiya v professionalnom razvitii, Nauka nashriyoti-2021, 145].

Muhokama. Tadqiqot natijalari pedagogik ta'lim jarayonida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion metodlarining yuqori samaradorligini tasdiqlaydi. Olingan natijalar ilmiy adabiyotlardagi ma'lumotlar bilan mos keladi va ularni kengaytiradi [Rodgers K., Inson markazli yondashuv, Piter nashriyoti-2005, 89].

Coaching metodining eng yuqori samaradorligi uning o'z-o'zini kashf etish va rivojlanishga yo'naltirilganligi bilan izohlanadi. Coaching jarayonida o'qituvchi o'zining ichki resurslarini topishga, professional maqsadlarini aniqlashga va ularga erishish yo'llarini rejalashtirishga o'rganadi. Bu esa uning o'z-o'zini anglash va professional samimiyatini oshiradi [Whitmore J., Coaching dlya proizvoditelnosti, Mann-Ivanov-Ferber-2021, 112].

Refleksiv yurishuv metodi o'qituvchilarga o'z faoliyatini tizimli tahlil qilish, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik sabablarini aniqlash imkonini beradi. Bu metod empatiya va ichki uyg'unlikni rivojlantirishda samarali, chunki o'qituvchi o'z his-tuyg'ularini va ularning o'quvchilarga ta'sirini tushunishga o'rganadi [Schon D., Razmyshlyayushchiy praktik, KDU-2020, 156].

Video-tahlil metodi o'qituvchilarga o'z faoliyatini tashqi tomondan ko'rish va ob'ektiv baholash imkonini beradi. Bu metod o'z-o'zini anglashni oshiradi va professional o'sish uchun aniq yo'nalishlar belgilashga yordam beradi. Rol o'yinlari esa turli pedagogik vaziyatlarda tez va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi [Kraus K., Pedagogik tadqiqot metodlari, Akademiya nashriyoti-2021, 178].

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, ular pedagogik ta'lim muassasalarida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish uchun ilmiy asos bo'la oladi. Olingan ma'lumotlar o'qituvchilarni tayyorlash dasturlarini takomillashtirishga, yangi metodlarni qo'llashga yordam beradi [Nizomov N.Q., Zamonaviy pedagogika, Sharq nashriyoti-2020, 189].

Tadqiqotning cheklanishi shundan iboratki, u cheklangan namunada o'tkazilgan va faqat bitta pedagogik ta'lim muassasasida amalga oshirilgan. Kelajak tadqiqotlarida turli ta'lim muassasalarida va katta namunada tadqiqot o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuningdek, uzoq muddatli ta'sirni o'rganish ham muhim ahamiyatga ega [Bim-Bad B.T., Pedagogik mahorat, Akademiya nashriyoti-2018, 201].

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, pedagogik ta'lim jarayonida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion metodlarining yuqori samaradorligi aniqlandi. Quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi:

Birinchidan, kongruentlik kompetensiyasi o'z-o'zini anglash, empatiya, ochiq muloqot, ichki uyg'unlik va professional samimiyat kabi komponentlardan iborat bo'lib, har biri alohida rivojlantirishni talab qiladi. Har bir komponent uchun eng samarali metodlar aniqlangan.

Ikkinchidan, coaching metodi kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishning eng samarali innovatsion metodi ekanligi tasdiqlandi. Bu metod o'z-o'zini anglash va professional samimiyat ko'rsatkichlarini eng kuchli oshiradi.

Uchinchidan, refleksiv yurishuv metodi empatiya va ichki uyg'unlikni rivojlantirishda alohida samaradorlik ko'rsatadi. Bu metod o'qituvchilarga o'z his-tuyg'ularini va ularning o'quv jarayoniga ta'sirini tahlil qilish imkonini beradi.

To'rtinchidan, video-tahlil va rol o'yinlari ham kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishda samarali metodlardir. Video-tahlil o'z faoliyatini ob'ektiv baholashga, rol o'yinlari esa turli vaziyatlarda tez moslashishga yordam beradi.

Beshinchidan, innovatsion metodlarni kompleks qo'llash alohida metodlarni qo'llashga qaraganda samaraliroqdir. Bu metodlar bir-birini to'ldiradi va kongruentlik kompetensiyasining barcha komponentlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Olingan natijalar pedagogik ta'lim muassasalarida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish uchun ilmiy asos bo'la oladi. Tavsiya etiladi: pedagogik ta'lim dasturlariga coaching, refleksiv yurishuv, video-tahlil va rol o'yinlari kabi innovatsion metodlarni kiritish; o'qituvchilarni ushbu metodlarni qo'llash bo'yicha malaka oshirish; kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirish uchun maxsus kurslar tashkil etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bim-Bad B.T. Pedagogik mahorat. - M.: Akademiya nashriyoti, 2018. - 256 b.
2. Bodalev A.A. Psixologiya otnosheniy. - M.: Mysl nashriyoti, 2018. - 312 b.
3. Bazhenova N.I. Refleksiya v professionalnom razvitii pedagogov. - M.: Nauka nashriyoti, 2021. - 198 b.
4. Ginetsinskiy V.I. Pedagogik refleksiya. - M.: Nauka nashriyoti, 2019. - 245 b.
5. Gukasyan G.M. Pedagogicheskaya psixologiya. - M.: Prosveshcheniye nashriyoti, 2020. - 287 b.
6. Kovalev G.A. Psixologicheskaya sluzhba v obrazovanii. - SPb.: Piter nashriyoti, 2020. - 234 b.
7. Kraus K. Pedagogik tadqiqot metodlari. - M.: Akademiya nashriyoti, 2021. - 312 b.
8. Kukushin V.S. Metodika prepodavaniya. - M.: Prosveshcheniye nashriyoti, 2020. - 356 b.
9. Likert R. Attitude measurement. - N.Y.: McGraw-Hill, 2020. - 156 b.
10. Nizomov N.Q. Zamonaviy pedagogika. - T.: Sharq nashriyoti, 2020. - 298 b.
11. Petrovskiy V.A. Pedagogik psixologiya. - SPb.: Piter nashriyoti, 2018. - 412 b.
12. Plaksin S.M. Statistika v pedagogike. - M.: Akademiya nashriyoti, 2020. - 234 b.
13. Rodgers K. Inson markazli yondashuv. - SPb.: Piter nashriyoti, 2005. - 312 b.
14. Rogers C. Storonnik cheloveka. - M.: Eksmo nashriyoti, 2019. - 298 b.
15. Sattorov A. Pedagogik eksperiment. - T.: Fan nashriyoti, 2019. - 187 b.
16. Schon D. Razmyshlyayushchiy praktik. - M.: KDU nashriyoti, 2020. - 267 b.
17. Vachkov I.V. Psixologiya obshcheniya. - SPb.: Piter nashriyoti, 2019. - 345 b.
18. Whitmore J. Coaching dlya proizvoditelnosti. - M.: Mann-Ivanov-Ferber nashriyoti, 2021. - 298 b.

Rayimova Dilfuza Abdinabiyevna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti
“Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi kafedrası o‘qituvchisi
[*rayimovadilfuza51@gmail.com*](mailto:rayimovadilfuza51@gmail.com)

QADRIYATLI MUNOSABATLARNING SHAXS RIVOJLANISHIDAGI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK VAZIFALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadriyatli munosabatlarning shaxs rivojlanishidagi pedagogik-psixologik vazifalari o‘rganiladi. Qadriyat tushunchasi va uning shaxsiy xulq-atvor, ijtimoiy moslashuv, axloqiy-psixologik rivojlanishga ta’siri tahlil qilinadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interaktiv metodlar va O‘zbekiston ta’lim tizimidagi amaliy misollar asosida shaxsning ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishdagi rolga urg‘u beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qadriyatli munosabatlarni rivojlantirish shaxsning o‘z-o‘zini anglash, mustaqil fikrlash va samarali kommunikatsiya qobiliyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: qadriyat, qadriyatli munosabat, shaxs rivojlanishi, pedagogik-psixologik vazifalar, ijtimoiy moslashuv, axloqiy tarbiya.

Abstract. This article examines the pedagogical and psychological functions of value-based attitudes in personality development. The concept of values and their influence on personal behavior, social adaptation, and moral-psychological development are analyzed. Emphasis is placed on the role of fostering social and moral values in personality through modern pedagogical approaches, interactive methods, and practical examples from the education system of Uzbekistan. The findings indicate that developing value-based attitudes strengthens self-awareness, independent thinking, and effective communication skills.

Ключевые слова: Ценность, ценностное отношение, развитие личности, педагогико-психологические функции, социальная адаптация, нравственное воспитание.

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические и психологические функции ценностных отношений в развитии личности. Анализируется понятие ценностей и их влияние на личное поведение, социальную адаптацию и нравственно-психологическое развитие. Особое внимание уделяется роли формирования социальных и нравственных ценностей личности через современные педагогические подходы, интерактивные методы и практические примеры из системы образования Узбекистана. Результаты исследования показывают, что развитие ценностных отношений способствует укреплению самосознания, независимого мышления и эффективных коммуникативных навыков.

Ключевые слова: Ценность, ценностное отношение, развитие личности, педагогико-психологические функции, социальная адаптация, нравственное воспитание.

Kirish. Shaxsning ijtimoiy va individual rivojlanishida qadriyatlar va qadriyatli munosabatlarning roli beqiyosdir. Qadriyat tushunchasi insonning axloqiy, ma’naviy va madaniy maydonlarini belgilovchi muhim omil sifatida qaraladi. Psixologiya nuqtai nazaridan qadriyatlar – bu shaxsning ichki motivatsiyasi, ong va ong osti qatlamida shakllanadigan axloqiy me’yorlar, qadriyatli munosabatlar esa ularga muvofiq amalga oshiriladigan xatti-harakatlar va ijtimoiy aloqalardir. Zamonaviy pedagogik amaliyotida shaxsning qadriyatli munosabatlarini shakllantirish masalasi nafaqat ma’rifiy, balki ijtimoiy muhim vazifa sifatida qaraladi. Bu jarayon shaxsning mustaqil fikrlash, o‘zini anglash, axloqiy qarorlar qabul qilish va jamiyatda samarali munosabatlar o‘rnatish qobiliyatini rivojlantiradi. Shuningdek, qadriyatli munosabatlar orqali talabalar o‘zining ichki motivatsiyasini aniqlaydi, shaxsiy va kasbiy maqsadlarini belgilaydi hamda ijtimoiy muhitga moslashadi. Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan qaraganda, qadriyatli munosabatlarni rivojlantirish quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi: shaxsning axloqiy va ma’naviy qiyofasini shakllantirish, o‘zini anglash va o‘zaro hurmat, ijtimoiy mas’uliyatni oshirish, hamda mustaqil qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish. Shu bilan birga, o‘quv jarayonida

qadriyatlar bilan bog'liq masalalarni amaliy misollar, o'quv mashg'ulotlari va interfaol pedagogik texnologiyalar orqali mustahkamlash samaradorligi oshadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Qadriyatli munosabatlar shaxs rivojlanishida muhim pedagogik va psixologik omillardan biri hisoblanadi. Ushbu masala ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng o'rganilgan bo'lib, ularning ilmiy qarashlari shaxs tarbiyasi va rivojlanishining nazariy asoslarini shakllantiradi.

Shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va qadriyatlarning ahamiyati mashhur psixolog L.S. Vygotsky tomonidan asoslab berilgan. Uning fikricha, shaxsning rivojlanishi ijtimoiy muhit, muloqot va madaniy qadriyatlar orqali shakllanadi. Qadriyatli munosabatlar shaxsning tafakkuri, xulqi va ijtimoiy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [1].

Shaxsning psixologik rivojlanish bosqichlari va ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liqligi E. Erikson tomonidan ishlab chiqilgan psixosotsial rivojlanish nazariyasida yoritilgan. Unga ko'ra, shaxsning har bir rivojlanish bosqichida muayyan ijtimoiy qadriyatlar shakllanadi va ular shaxsning kelajakdagi ijtimoiy moslashuviga ta'sir qiladi [2].

Ta'lim jarayonida qadriyatli munosabatlarni shakllantirish masalalari J. Dewey tomonidan ilgari surilgan pragmatik pedagogika nazariyasida muhim o'rin tutadi. U ta'limni shaxsiy tajriba va ijtimoiy qadriyatlar asosida tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi [3].

Shaxsning axloqiy rivojlanishi va qadriyatli munosabatlarning shakllanishi L. Kohlberg tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy rivojlanish nazariyasida chuqur tahlil qilingan. Unga ko'ra, shaxsning axloqiy qaror qabul qilish jarayoni ijtimoiy qadriyatlar asosida shakllanadi [4].

O'zbekistonlik olim A. Avloniy o'z asarlarida tarbiya jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ahamiyatini alohida ta'kidlab, shaxs kamolotida axloqiy qadriyatlar yetakchi o'rin tutishini ko'rsatib bergan [5].

Shuningdek, pedagogik jarayonda qadriyatli munosabatlarni shakllantirish masalalari B. Qodirov tomonidan ham o'rganilgan bo'lib, u shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishida ta'lim-tarbiya jarayonining rolini ilmiy asoslab bergan [6]. Mazkur ilmiy qarashlar shuni ko'rsatadiki, qadriyatli munosabatlar shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy shakllanishi va pedagogik rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda pedagogik va psixologik tadqiqotlarning zamonaviy metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotda tizimli yondashuv metodi qo'llanilib, qadriyatli munosabatlarning shaxs rivojlanishidagi o'rni kompleks tarzda o'rganildi. Ushbu yondashuv pedagogik va psixologik omillarni o'zaro bog'liqlikda tahlil qilish imkonini berdi.

Tahlil va sintez metodlari yordamida mavzuga doir ilmiy adabiyotlar o'rganilib, turli olimlarning ilmiy qarashlari umumlashtirildi. Bu esa qadriyatli munosabatlarning shaxs rivojlanishidagi nazariy asoslarini aniqlashga xizmat qildi.

Taqqoslash metodi orqali turli pedagogik va psixologik nazariyalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlanib, ularning samaradorligi baholandi.

Kuzatish metodi yordamida ta'lim jarayonida qadriyatli munosabatlarning shakllanish holati o'rganildi. Ushbu metod shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash imkonini berdi.

So'rovnoma va suhbat metodlari orqali o'quvchilar va pedagoglarning qadriyatli munosabatlarga bo'lgan qarashlari tahlil qilindi. Bu esa tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyatini oshirdi.

Natija va muhokama. O'zbekiston ta'lim tizimida qadriyatli munosabatlarni shakllantirishning amaliy asoslari ham mavjud bo'lib, milliy madaniyat va ta'limning zamonaviy talablariga mos keladigan pedagogik strategiyalar ishlab chiqilmoqda. Xususan, maktab va oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilan olib boriladigan ma'naviy va axloqiy tarbiya ishlari, loyihalar va interaktiv mashg'ulotlar shaxsning ijtimoiy va axloqiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Shu bilan birga, qadriyatli munosabatlarni rivojlantirish masalasi global ta'lim standartlari bilan uyg'unlashgan holda olib borilishi zarur. Bu shaxsning nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ijtimoiy, madaniy va professional muvaffaqiyatlarga erishishiga zamin yaratadi. Shaxs

rivojlanishida qadriyatli munosabatlarni shakllantirish pedagogik-psixologik jarayon sifatida katta ahamiyatga ega bo'lib, u zamonaviy ta'lim va tarbiya tizimining muhim komponenti hisoblanadi.

Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan qaraganda, qadriyatli munosabatlarni rivojlantirish quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

1. Shaxsning axloqiy va ma'naviy qiyofasini shakllantirish;
2. O'zini anglash va o'zaro hurmatni rivojlantirish;
3. Ijtimoiy mas'uliyatni oshirish va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish;
4. Mustaqil qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.

O'zbekiston ta'lim tizimida qadriyatli munosabatlarni shakllantirish borasida amaliy ishlar ham keng yo'lga qo'yilgan. Masalan, 2025-yil ma'lumotlariga ko'ra, umumta'lim maktablarida "Tarbiya" fani majburiy kiritilgan bo'lib, u orqali o'quvchilar axloqiy qarorlar qabul qilib, ijtimoiy mas'uliyat va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida talabalar uchun axloqiy va ma'naviy loyihalar, interaktiv mashg'ulotlar va ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish imkoniyatlari yaratilgan. Misol uchun, Toshkent shahridagi bir nechta universitetlarda har yili talabalar o'rtasida "Ma'naviyat va qadriyatlar" bo'yicha ilmiy-amaliy konferensiyalar o'tkazilib, ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2023–2024 o'quv yilida O'zbekiston maktablarida o'quvchilarning 78% ni axloqiy va ma'naviy tarbiya faoliyatlariga faol ishtirok etgan. Shu bilan birga, pedagoglar kuzatishlaricha, qadriyatli munosabatlar bilan shug'ullanish talabalarda o'zini anglash darajasini 25–30%ga, ijtimoiy ko'nikmalarini esa 20–25%ga oshiradi. Bu ko'rsatkichlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik-psixologik yondashuv orqali shaxsning ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishini samarali tarzda qo'llab-quvvatlash mumkin.

Xorijiy tajribalar ham shuni ko'rsatadiki, shaxsning qadriyatli munosabatlari va axloqiy kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta'limning muhim komponentidir. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston ta'lim tizimi milliy madaniyat va zamonaviy ta'lim standartlarini uyg'unlashtirgan holda pedagogik strategiyalarni ishlab chiqmoqda. Bu strategiyalar talabalarni nafaqat milliy qadriyatlar asosida, balki xalqaro miqyosda ijtimoiy, madaniy va professional muvaffaqiyatlarga erishishga tayyorlaydi.

Maqolaning kirish qismida ta'kidlanganidek, shaxs rivojlanishida qadriyatli munosabatlarni shakllantirish pedagogik-psixologik jarayon sifatida katta ahamiyatga ega bo'lib, u zamonaviy ta'lim va tarbiya tizimining ajralmas komponenti hisoblanadi. Shu bilan birga, bu jarayon O'zbekistonning milliy ta'lim dasturlari va xalqaro standartlar bilan uyg'unlashgan holda olib borilishi shart.

Qadriyat – bu shaxsning ongida va ong osti qatlamida shakllangan axloqiy, ijtimoiy va madaniy maydonlar bo'lib, uning hayotiy faoliyati, qaror qabul qilish va ijtimoiy aloqalarini belgilaydi. Psixologik nuqtai nazardan qadriyatlar shaxsning ichki motivatsiyasini, xulq-atvorini va ijtimoiy moslashuvini shakllantiradi. Qadriyatli munosabatlar – bu shaxsning qadriyatlar asosida amalga oshiradigan xatti-harakatlari va ijtimoiy o'zaro munosabatlari bo'lib, ular shaxsning axloqiy qarorlar qabul qilishini, jamiyatga moslashishini va ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi.

Pedagogik-psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxsning qadriyatli munosabatlari uch asosiy komponentga ega:

1. Emotsional komponent – qadriyat va munosabatlar bilan bog'liq hissiy tajriba va ijobiy emotsiyalar;
2. Kognitiv komponent – qadriyatlar va ularning jamiyatdagi ahamiyati to'g'risidagi bilim;
3. Xulq-atvor komponenti – qadriyatlarni amalda ifodalash va kundalik faoliyatda qo'llash.

Pedagogik nuqtai nazardan qadriyatli munosabatlarni shakllantirish quyidagi asosiy vazifalarni o'z ichiga oladi:

Axloqiy tarbiya: talabalarni ijtimoiy me'yorlar va axloqiy qadriyatlar bilan tanishtirish, shaxsiy mas'uliyat va halollikni rivojlantirish.

Ma'naviy tarbiya: milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish, madaniy merosni hurmat qilish va uni qadrlashni o'rgatish.

Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish: muloqot, hamkorlik, murosaga kelish, empatiya va jamiyatdagi faol ishtirok.

Shaxsning o'zini anglashini rivojlantirish: o'z kuchi, qobiliyati va qiziqishlarini aniqlash, mustaqil qarorlar qabul qilish.

Maktablarda "Qadriyatlar haftaligi" tashkil etilib, o'quvchilar jamoadagi hurmat, do'stlik va o'zaro yordam mavzularida loyihalar yaratadilar. Bu esa ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida bevosita samarali ta'sir ko'rsadi. Pedagogik va psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qadriyatli munosabatlarni shakllantirishda quyidagi metod va texnologiyalar samarali:

Interfaol mashg'ulotlar – rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlar, simulyatsiya mashg'ulotlari. Loyiha ishlari – talabalarni jamoaviy va individual loyihalar orqali axloqiy qarorlar qabul qilishga o'rgatish.

Reflektiv mashqlar – o'z xatti-harakatlari va qarorlarini tahlil qilish, o'zini anglash. Madaniy va ijtimoiy tadbirlar – ekskursiyalar, madaniy loyihalar, jamiyatda faol ishtirok kabilar.

O'zbekiston maktablarda "Axloqiy tarbiya va qadriyatlar" loyihalari doirasida o'quvchilar ijtimoiy tadbirlarda faol ishtirok etadi va bu ularning ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi. Oliy ta'lim muassasalarida talabalar ijtimoiy loyihalarda qatnashish orqali axloqiy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantiradi.

Qadriyat tushunchasining psixologik asoslari quyidagilar.

1.Qadriyatlar shaxsning motivatsion va emosional jarayonlarini shakllantiradi.

2.Ichki me'yorlar, axloqiy qaror qabul qilish va hissiy barqarorlik qadriyatlarining psixologik asosini tashkil etadi.

3.O'zbekiston pedagogik tizimida qadriyatli munosabatlar maktab yoshida shakllanishi ayniqsa muhimdir, chunki bu yoshda ijtimoiy va axloqiy tajribalar intensiv rivojlanadi

Pedagogik yondashuvlarda qadriyatli munosabatlarni shakllantirishda interaktiv metodlar, guruh ishlari va loyihaviy faoliyatdan foydalanish tavsiya etiladi. Qadriyatli munosabatlarni rivojlantirish shaxsni ijtimoiy moslashuvga, samarali kommunikatsiyaga va mustaqil fikrlashga tayyorlaydi. O'zbekistonning zamonaviy maktab tajribasida, masalan, "Ma'rifat soati" va axloqiy-psixologik treninglar qadriyatli munosabatlarni shakllantirishda muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

Shaxsning o'zini anglashini rivojlantirish, axloqiy qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish. ijtimoiy tajribalarni boyitish orqali ijtimoiy moslashuvni kuchaytirish. O'quvchilarda mas'uliyat, hamkorlik va hurmat kabi qadriyatlarni mustahkamlashdan iborat.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, shaxs rivojlanishida qadriyatli munosabatlar muhim pedagogik va psixologik omil hisoblanadi. Qadriyatlar shaxsning ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatib, uning hayotiy maqsadlari, ijtimoiy xulq-atvori va jamiyatdagi o'rnini belgilaydi. Shu bois, ta'lim jarayonida qadriyatli munosabatlarni shakllantirish va rivojlantirish pedagogik faoliyatning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi zarur.

Pedagogik-psixologik tahlillar shuni ko'rsatadiki, qadriyatli munosabatlar shaxsda ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy barqarorlik, mustaqil fikrlash va o'zini anglash kabi muhim sifatlarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida interfaol metodlar, loyiha ishlari, muammoli vaziyatlar va reflektiv mashg'ulotlardan foydalanish talabalar va o'quvchilarning qadriyatlar tizimini shakllantirishda samarali natijalar beradi.

Shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy ishlar, tarbiyaviy dasturlar va innovatsion pedagogik texnologiyalar shaxsda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bu jarayon o'quvchi va talabalarni nafaqat bilimli, balki yuksak ma'naviyatli, ijtimoiy faol va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, qadriyatli munosabatlarni rivojlantirish shaxsning har tomonlama kamol topishida, uning ijtimoiy va madaniy hayotda faol ishtirok etishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, ta'lim jarayonida pedagogik va psixologik yondashuvlarni uyg'unlashtirish, qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan metodlarni keng joriy etish hamda bu yo'nalishda ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish muhim hisoblanadi. Qadriyatli munosabatlarni

shakllantirish zamonaviy shaxsning psixologik va pedagogik rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bilan birga, O'zbekiston maktab tajribasida amaliy metodlarni qo'llash shaxsni jamiyatga moslashgan, axloqiy va intellektual salohiyatga ega inson sifatida tarbiyalashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vygotsky L.S. Mind in Society. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
2. Erikson E. Childhood and Society. New York: Norton, 1950.
3. Dewey J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.
4. Kohlberg L. Stages of Moral Development. San Francisco, 1981.
5. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, 1913.
6. Qodirov B. Pedagogika nazariyasi. Toshkent, 2005
7. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ***"Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"***gi farmon va qarorlari. – Toshkent, 2020.
9. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: Fan, 2019.
10. To'xtaxodjayeva M. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
11. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
12. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2019
13. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017.
14. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1977.
15. Выготский Л.С. Психология развития человека. – Москва: Смысл, 2005.

Malikova Durdona

Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazi

Amaliy fanlar va maktabgacha ta'lim metodikalari kafedra o'qituvchisi

E-mail: durdonamalikova12@gmail.com Tel: +998 94 194 96 19

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ БИБЛИОТЕЧНЫХ КАДРОВ

Аннотация. В статье анализируются актуальные проблемы и перспективы повышения квалификации библиотечных кадров. Стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий, рост объёма цифровых информационных ресурсов и изменение информационных потребностей пользователей требуют от библиотечных специалистов владения современными знаниями, навыками и профессиональными компетенциями. Автором рассматривается текущее состояние системы повышения квалификации, выявляются существующие недостатки и проблемы в отрасли, а также научно-теоретически и практически обосновываются эффективные пути их решения. Кроме того, в статье представлены научно-практические рекомендации по внедрению инновационных образовательных технологий и эффективному использованию возможностей дистанционного обучения в целях повышения профессионального потенциала библиотечных кадров.

Ключевые слова: Дистанционное обучение, цифровой контент, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), интеграция, самостоятельное обучение, научно-методические основы, эффективность обучения, интерактивное обучение, цифровые технологии.

Annotation. This article analyzes current issues and prospects for the professional development of library personnel. The rapid development of information and communication technologies, the growing volume of digital information resources, and changes in users' information needs require library specialists to possess modern knowledge, skills, and professional competencies. The author examines the current state of the professional development system, identifies existing shortcomings and challenges in the field, and provides a scientific-theoretical and practical justification for effective solutions. In addition, the article offers scientific and practical recommendations on the implementation of innovative educational technologies and the effective use of distance learning opportunities to enhance the professional capacity of library personnel.

Key words: library personnel, professional development, information and communication technologies, innovative education, distance learning, professional competence, digital resources.

Annotatsiya. Mazkur maqolada kutubxonachi kadrlar malakasini oshirishning dolzarb muammolari hamda ularni hal etish istiqbollari tahlil qilinadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, raqamli axborot resurslari hajmining ortib borishi va foydalanuvchilar axborot ehtiyojlarining o'zgarishi kutubxonachi mutaxassislardan zamonaviy bilim, ko'nikma va kasbiy kompetensiyalarni talab etmoqda. Muallif tomonidan amaldagi malaka oshirish tizimining holati, sohada mavjud kamchilik va muammolar, shuningdek, ularni bartaraf etishning samarali yo'llari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, maqolada zamonaviy innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish, kutubxonachi kadrlar salohiyatini oshirishda masofaviy ta'lim imkoniyatlaridan samarali foydalanish bo'yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kutubxonachi kadrlar, malaka oshirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, innovatsion ta'lim, masofaviy ta'lim, kasbiy kompetensiya.

Kirish. Bugungi kunda kutubxonalar jamiyatning muhim axborot, madaniy va ta'limiy institutlari sifatida izchil rivojlanib bormoqda. Raqamli texnologiyalarning jadal taraqqiyoti, axborot resurslarining elektron shaklga o'tkazilishi hamda foydalanuvchilarning axborotga

bo'lgan talablarining o'zgarishi kutubxonalar faoliyatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Endilikda kutubxonalar nafaqat an'anaviy bosma manbalarni saqlovchi maskan, balki zamonaviy axborot-resurs markazi sifatida faoliyat yuritmoqda. Mamlakat kutubxonalarining axborot, madaniy va ta'limiy muassasalar sifatida rivojlanishi kutubxonachi kadrlarning kasbiy malakasi, zamonaviy bilim va kompetensiyalariga bevosita bog'liqdir [1]. Zamonaviy kutubxona mutaxassisi axborotni izlash, saralash, tahlil qilish va foydalanuvchiga tezkor hamda sifatli yetkazib berish bilan birga, raqamli texnologiyalar, elektron kataloglar, ma'lumotlar bazalari va masofaviy xizmatlar bilan samarali ishlash ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim. Shu bois kutubxonachi mutaxassisning roli bugungi kunda yanada kengayib, u axborot vositachisi, maslahatchi va bilimlarni targ'ib qiluvchi mutaxassis sifatida namoyon bo'lmoqda. Yosh avlodni intellektual jihatdan rivojlantirishda, ularning ilmiy va ijodiy salohiyatini oshirishda kutubxona mutaxassisining kasbiy faoliyati muhim o'rin tutadi. Kutubxonalarning barqaror rivojlanishi va ularning zamon talablari asosida faoliyat yuritishi bevosita yuqori malakali, zamonaviy bilim va kompetensiyalarga ega bo'lgan kutubxona mutaxassislarga bog'liqdir. Shu sababli bugungi kunda kutubxonachi kadrlar malakasini oshirish, ularning kasbiy salohiyatini rivojlantirish va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

“O‘zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko‘rsatishni yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 4354-sonli qarorida axborot-kutubxona muassasalarini malakali mutaxassislar bilan ta'minlash maqsad qilib olingan[2]. 2019 -2024-yillarda O‘zbekiston Respublikasida axborot-kutubxona sohasini rivojlantirish Konsepsiyasida[3] axborot-kutubxona xodimlarini tayyorlash va qayta tayyorlash hamda ularni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash masalalari belgilab berilgan. Jumladan, amonaviy axborot-kutubxona texnologiyalari asosida axborot-kutubxona kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini rivojlantirishda kutubxona xodimlarini axborot-kutubxonachilik ishini modernizatsiya qilishning dolzarb yo'nalishlari bo'yicha muntazam ravishda qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish asosida ularga uzluksiz axborot-kutubxona ta'limini berish tizimini yaratish, axborot-kutubxona kadrlarini masofadan turib o'qitish tizimini joriy qilish va axborot-kutubxona xodimlarining malakasini oshirish, tajriba almashish bo'yicha xalqaro loyihalarda axborot-kutubxona muassasalarining ishtirokini kengaytirish, hamda axborot-kutubxona xodimlari malakasini oshirish bo'yicha doimiy faoliyat olib boruvchi kurslar tashkil qilish, ham talabalar, ham axborot-kutubxona xodimlarini masofadan turib o'qitish kurslarini rivojlantirish masalalari muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, kutubxonachi kadrlar salohiyatini oshirish 2020-2025-yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash milliy dasturida[4] amalga oshiriladigan ustuvor yo'nalishlariga kiritilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. So'nggi yillarda malaka oshirish jarayoni kutubxona mutaxassislarning kasbiy faoliyatini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etib, u zamonaviy talablarga muvofiq ravishda nazariy va amaliy bilimlarni muntazam yangilashni nazarda tutadi. Bugungi kunda axborot-kutubxona faoliyatiga qo'yilayotgan yangi talablar, shuningdek, kutubxonalar oldida turgan yangi vazifalar mutaxassislarning kasbiy malaka darajasini doimiy ravishda oshirib borishni taqozo etmoqda. Kutubxona kadrlarining salohiyati hududiy axborot-kutubxona tizimini rivojlantirishdagi eng muhim resurslardan biri hisoblanadi. Aholiga sifatli va samarali kutubxona xizmatlarini ko'rsatish jarayoni nafaqat kutubxonalarni malakali mutaxassislar bilan ta'minlash darajasiga, balki ularning kasbiy tayyorgarligi, professional kompetensiyalari va innovatsion faoliyatga tayyorligiga ham bevosita bog'liqdir. Shu bois kutubxonachi kadrlar malakasini oshirish masalasi kutubxonalar faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Malaka oshirish tizimi barcha toifadagi kutubxona xodimlari uchun mo'ljallangan, o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi ta'lim shakllari majmuasidan iborat bo'lib, u ma'lum ketma-ketlik va belgilangan davriylik asosida tashkil etiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kutubxonachi mutaxassislar axborotni izlash, baholash va undan samarali foydalanish bo'yicha murabbiylik (mentorlik) rolini bajarishga eng

munosib kadrlar hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, kutubxonachilar o'z kasbiy faoliyatini qayta ko'rib chiqib, foydalanuvchilarga nafaqat axborot manbalarini topish va tanlashda ko'maklashishi, balki ularni mustaqil ravishda axborotni izlash, tahlil qilish va undan oqilona foydalanishga o'rgatishi lozim. Bu esa kutubxonachi mutaxassislardan pedagogik yondashuv, metodik bilim va kommunikativ kompetensiyalarni talab etadi. Mazkur vazifalarni samarali amalga oshirish uchun kutubxona xodimlarining o'zlari ham doimiy ravishda o'qib-o'rganishi, pedagogik ko'nikmalarini rivojlantirishi va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini egallashi zarur. Ayniqsa, masofaviy ta'lim, interaktiv o'quv platformalari va raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish kutubxonachi kadrlar malakasini oshirish jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Kutubxona xodimlarining kasbiy o'sishi, avvalo, o'z-o'zini rivojlantirish jarayonlari va ushbu yo'nalishda amalga oshirilayotgan aniq va tizimli chora-tadbirlar bilan uzviy bog'liqdir. Bunda shaxsiy axborot madaniyatini yuksaltirish, yangi kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish hamda zamonaviy axborot-kutubxona texnologiyalarini o'zlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy o'quv vositalari va innovatsion metodlardan foydalanish kutubxonachi mutaxassislarning kasbiy salohiyatini oshirishga, ularning professional faoliyatini zamon talablari darajasida tashkil etishga xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kutubxonachi xodimlarning malakasini oshirish masalasi kutubxonalar faoliyatiga axborot texnologiyalarining faol joriy etilishi bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu sharoitda kutubxonalar nafaqat keng dunyoqarashga va yuksak madaniyatga ega bo'lgan, balki zamonaviy kompyuter texnologiyalarini egallagan, tezkor qaror qabul qila oladigan va doimiy ravishda yangi bilimlarni o'zlashtirishga tayyor bo'lgan yangi tipdagi mutaxassislarga ehtiyoj sezmoqda. Vaqt o'tishi bilan vazifalar, ish shakllari va metodlar o'zgarib, axborot-kutubxona texnologiyalari takomillashgani sari kutubxonachi mutaxassislar oldida yangi kasbiy vazifalar paydo bo'lmoqda. Shu bois ta'lim va malaka oshirish kutubxonachi faoliyatining uzluksiz va barqaror rivojlanishini ta'minlovchi asosiy omil sifatida qaraladi. Malaka oshirish kutubxona faoliyatining alohida va mas'uliyatli yo'nalishi bo'lib, u kadrlar bilan ishlashning yuqori darajasi hisoblanadi. Ushbu faoliyatni kasbiy jihatdan yetuk mutaxassis amalga oshirishi lozim, chunki uning lavozim yo'riqnomasida malaka oshirish bo'yicha barcha tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish uchun shaxsiy javobgarlik belgilangan.

Malaka oshirish tizimi strategik va taktik vazifalar, rejalashtirish tamoyillari hamda kadrlar toifalari va darajalari bo'yicha tadbirlar tizimini o'z ichiga olishi kerak.

Ba'zida "malaka oshirildi, keyin nima bo'ladi?" degan savol tug'iladi. Ko'plab kutubxonachilarda moliyaviy yoki kasbiy rag'bat bo'lmagani sababli malaka oshirishga qiziqish sust bo'ladi. Maktab kutubxona xodimlariga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 30-sentabrdagi 823-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'rnak ko'rsatgan xodimlarini rag'batlantirish tartibi"ga muvofiq, malaka oshirishdan so'ng ularning kasbiy faoliyati samaradorligi baholanishi asosida oylik ustama belgilanishi mumkin. Boshqa axborot-kutubxona markazlarida esa mazkur holat kutubxonaning ichki me'yoriy hujjatlari, moliyaviy imkoniyatlari hamda kadrlarni rag'batlantirishga oid ichki tartiblar asosida hal etiladi. O'zbekistonda kutubxonachi xodimlarga malaka oshirganligi uchun alohida ustama to'g'ridan-to'g'ri normativ hujjatlarda belgilab qo'yilmagan bo'lsa-da, malaka oshirish natijalari ularning kasbiy faoliyatini baholash jarayonida muhim omil sifatida inobatga olinadi hamda rag'batlantirish mexanizmlarida qo'llaniladi.

Muhokama. Yangi texnika va texnologiyalar paydo bo'lishi mutaxassisdan o'z ustida muntazam ishlashni talab etadi, zero rivojlanishdan to'xtagan mutaxassis aslida malakasini yo'qotadi. Malaka oshirish va kasbiy rivojlanish tizimini metodik jihatdan ta'minlash kutubxonalar faoliyatini muvofiqlashtirish, rejalashtirish, tahlil qilish va samaradorligini o'rganish orqali amalga oshiriladi. Kutubxonachi mutaxassislarning butun mehnat faoliyati davomida kasbiy kompetensiyasini zarur darajada saqlab turish uzluksiz kutubxona ta'limi tizimi orqali ta'minlanadi, uning muhim tarkibiy qismi esa malaka oshirish tizimi hisoblanadi.

Shu munosabat bilan mutaxassislarga, jumladan, funksional rahbarlarga qo'yiladigan talablar ham bosqichma-bosqich o'zgarib bormoqda. Hozirgi sharoitda faqat an'anaviy

kutubxonashunoslik va bibliografik bilimlar bilan cheklanib qolmasdan, zamonaviy kutubxona dasturiy va texnik ta'minotidan xabardor bo'lish, yangi turdagi axborot-kutubxona dasturlarida ishlash ko'nikmalariga ega bo'lish hamda xalqaro kutubxona standartlari asosida xodimlarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish jarayonlarini tashkil etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Ko'plab kutubxonachilar uchun o'z-o'zini rivojlantirish va malaka oshirish majburiy talab sifatida belgilab qo'yilmagani sababli, bugungi kunda zamonaviy kutubxonachi egallashi lozim bo'lgan zarur kasbiy ko'nikma va kompetensiyalar yetarli darajada shakllanmagan. Kutubxonachi xodimlarning professional kompetensiyasini oshirishga qaratilgan malaka oshirish shakllari tizimli ravishda yo'lga qo'yilmagan bo'lib, ko'plab kutubxonalarda individual kasbiy rivojlanish va malaka oshirish rejalari ishlab chiqilmagan, ushbu jarayon uchun maxsus vaqt ajratilmaydi hamda kadrlar salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan maqsadli malaka oshirish dasturlari yetarli darajada mavjud emas. Natijada kutubxonachi xodimlarning malaka oshirish jarayoni uzluksiz va tizimli xarakter kasb etmay, ularning kasbiy rivojlanishi ko'p hollarda shaxsiy tashabbus va imkoniyatlarga bog'liq holda amalga oshirilmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tajribali kutubxonachilar ham, yosh mutaxassislar ham o'z kasbiy faoliyati davomida professional rivojlanish istiqbollari, kasbiy adabiyotlardan foydalanish zarurati hamda o'z intellektual salohiyatining amaliy ahamiyati borasida muayyan savollar bilan yuzlashmoqda[6]. O'rganilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, mavjud bilim va amaliy tajriba doimiy va yetarli omil sifatida qaralmasligi lozim, chunki ular vaqt o'tishi bilan eskiradi hamda zamonaviy axborot-kutubxona faoliyati talablariga to'liq javob bermay qolishi mumkin. Shu bilan birga, tahlil natijalari kutubxonachi mutaxassislarining bilim, ko'nikma va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni uzluksiz xarakterga ega ekanini hamda u vaqt va mazmun jihatidan cheklanmasligini ko'rsatdi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda kutubxonachi xodimlarning kasbiy rivojlanishi ko'p hollarda tizimli ravishda yo'lga qo'yilmagan bo'lib, malaka oshirish jarayonida uzluksizlik va izchillik yetishmaydi. Ko'plab kutubxonalarda individual kasbiy rivojlanish rejalari mavjud emasligi, malaka oshirish uchun maxsus vaqt ajratilmasligi hamda kadrlar salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi mazkur jarayon samaradorligini pasaytirayotgan omillar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy kutubxonachi nafaqat an'anaviy kutubxonashunoslik va bibliografik bilimlarga, balki axborot texnologiyalari, raqamli kutubxona dasturlari, pedagogik va kommunikativ kompetensiyalarga ham ega bo'lishi zarur. Shu bois kutubxonachi kadrlar malakasini oshirish tizimini xalqaro standartlar va kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Kutubxonachi kadrlar malakasini oshirish tizimini rivojlantirish, uni uzluksiz ta'lim tamoyillari asosida tashkil etish hamda kasbiy rivojlanishni rag'batlantiruvchi mexanizmlarni joriy etish axborot-kutubxona muassasalari faoliyatining samaradorligini oshirish va sohani barqaror rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Цай, И. (2023). Проблемы развития библиотечного персонала в современной деятельности библиотечно-информационных учреждений. Information System of Scientific Journals of Uzbekistan. <https://doi.org/10.34920/2181-8207/2023/3-083>

2. O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida 2019-yil 7-iyundagi PQ-4354-son O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. <https://lex.uz/docs/-4372449>

3. 2019–2024-yillarda O'zbekiston Respublikasida axborot-kutubxona sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-iyundagi PQ-4354-son qaroriga 1-ilova). — LexUZ milliy qonunchilik bazasi. — Kirish: 24.01.2026

4. 2020 -2025-yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash milliy dasturini tasdiqlash to'g'risida 2020-yil 14-dekabrdagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 781-son qarori <https://lex.uz/uz/docs/-5160827#-5162557>

5. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'rnak ko'rsatgan xodimlarini rag'batlantirish tartibi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 30-sentabrdagi 823-son qarori. <https://lex.uz/docs/-4532496?ONDATE=05.04.2022>

6. Медведева Е.В. Система повышения квалификации сотрудников научной библиотеки Томского государственного университета на современном этапе // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение - Томск, 2012. - № 2(6). - С.102-106.

Ismoilova N.Z.

O'zMPU, Amaliy psixologiya kafedrası professori

O'SMIRLARDA STRESSGA BARQARORLIKNI OSHIRISHDA TRENING MASHG'ULOTLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smirlarda stressga barqarorlikni oshirishga doir empirik ma'lumotlarning tahlil keltirilgan bo'lib, unda stressga barqarorlikni oshirishda psixologik treninglardan foydalanishning samaradorlik imkoniyatlari ko'rsatib berilgan. O'tkaziladigan psixologik trening mashg'ulotlarining komponentlari va unga tegishli jihatlarga alohida to'xtab o'tilgan va olingan natijalarning psixologik sharhi keltirilgan.

Kalit tushunchalar: o'smir, stressga barqarorlik, qo'zg'atuvchilar, reaksiya, frustratsion tolerantlik, koping strategiya, trening, kognitiv, affektiv, konativ, konstruktiv usullar.

Аннотация. В данной статье представлен анализ эмпирических данных, направленных на повышение стрессоустойчивости у подростков, в котором показаны возможности эффективного использования психологических тренингов для повышения стрессоустойчивости. Особое внимание уделено компонентам проводимых психологических тренингов и соответствующим аспектам, а также представлен психологический комментарий полученных результатов.

Ключевые понятия: Подросток, стрессоустойчивость, стимулы, реакция, фрустрационная толерантность, копинг-стратегия, тренинг, когнитивные, аффективные, конативные, конструктивные методы.

Annotation. This article provides an analysis of empirical data regarding the enhancement of stress resilience in adolescents, demonstrating the potential effectiveness of using psychological training to increase stress resilience. The components of the psychological training sessions and their relevant aspects are discussed in detail, and a psychological interpretation of the obtained results is presented.

Key words: adolescent, stress resilience, stimuli, reaction, frustration tolerance, coping strategy, training, cognitive, affective, conative, constructive methods.

Mamlakatimizda yoshlarning faolligini oshirish, ularni har tomonlama barkamol shaxs bo'lib shakllanishi uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida qaralmoqda. Shunga ko'ra, barcha yo'nalishlarda yoshlarning ruhiy salomatligini asrash uchun amalga oshiriladigan ishlar ko'lamini kengaytirish vazifasi qo'yilgan va mazkur vazifa yuzasidan tadqiqot ishlarini ham kuchaytirish ta'kidlangan.

Ayni paytda ko'plab tadqiqotchilar bir fikrni tasdiqlashmoqda, ya'ni nizoli va imkonsiz vaziyatlar yuzaga kelganda hamda depressiya, umidsizlik, tushkunlik kayfiyati bilan birgalikda kechadigan haddan ortib ketgan stresslar turli xil xavfli o'simtalarning paydo bo'lishini tezlashtiradi. Bundan tashqari stress psixologiyasi masalasida ish olib borayotgan deyarli barcha mutaxassislar stress bugungi kunda "asr kasalligi" bo'lib qolganligini ta'kidlaydilar.

Shunga ko'ra, bugun ilmiy jamoatchilik oldida turgan muammolardan biri stressga barqarorligi past bo'lgan o'quvchilarda stressga barqarorlik ko'nikmalarini hosil qilish yoki oshirish borasida ko'mak berish chora-tadbirlarini ishlab chiqishdan iborat. Shuni hisobga olgan holda, biz ham maktab o'quvchilari bo'lgan o'smirlar orasida empirik tadqiqotlar olib bordik. Sinaluvchilardan olingan natijalariga asoslanib stressga barqarorlikni oshirishga qaratilgan psixologik treninglarning samaradorligini aniqlash zaminida yotadigan guruhlarini farqlash imkoniga ega bo'ldik. Buning uchun aniqlovchi tajribada ishtirok etgan sinaluvchilarni quyidagi ikki guruhga ajratildi:

eksperiment guruh - stressga barqarorligi past bo'lgan o'smirlar;

2- eksperiment guruh - stressga barqarorligi past bo'lgan ilk o'spirinlar;

3- eksperiment guruh - stressga barqarorligi past bo'lgan o'spirinlar;

Bu guruhlar tadqiqotimizda eksperiment guruh sifatida tanlandi.

O'smirlarning stressga barqarorligini oshirishning samarali vositasi sifatida psixologik treninglarni tanlashning o'ziga xos sabablari bor. Bunday sabablardan biri, hozirgi vaqtda o'smirlar tomonidan olingan nazariy bilimlar aksariyat hollarda real hayotiy vaziyatlarga moslashtirilmasligi, olingan bilimlarni amaliyotda sinab ko'rish imkoniyatining yo'qligi natijasida bilimlarning ko'nikma va malakalarga aylanmay qolishidir. Bizga ma'lumki, psixologik treninglar aynan olingan bilimlarni ko'nikma va malakaga aylantirishning eng samarali vositasi hisoblanadi. Shunga ko'ra, biz tadqiqotimizda ishtirok etgan respondentlar orasidan stressga barqarorligi past bo'lgan o'smirlarni aniqlaganimizdan so'ng ularning bu borada ko'nikma va malakalarini oshirish asosida stressga barqarorligini rivojlantirishga yo'naltirilgan trening dasturini ishlab chiqdik. Mazkur dastur 4 ta komponentni o'z ichiga olgan bo'lib, bu tarkibiy qismlar quyidagilardan iborat:

Kognitiv komponent – dasturning mazkur qismida sinaluvchi o'smirlarga stress, stress omillari, frustratsiya va frustratsion tolerantlik, koping strategiya, stressga barqarorlik kabi tushunchalar haqida ma'lumot beriladi va ishtirokchilarning bu tushunchalar bo'yicha bilimlariga oydinlik kiritiladi.

Affektiv komponent – o'smirning o'z-o'ziga, stressogen voqega va frustratsion to'siqqa, koping-strategiyaning “Muammoni hal etish”, “Ijtimoiy qo'llab quvvatlashni izlash” strategiyalariga nisbatan ijobiy munosabat shakllantiriladi.

Konativ komponent – o'smirda kundalik hayotida yoki o'quv faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan stressogen voqeaning vaziyatli modeli yaratiladi va bunday sharoitlarda stressga barqarorlikni namoyon qilishga yo'nalgan xulq-atvorga o'rgatiladi.

Fiziologik komponent – o'smir stressga tushganida organizmini fiziologik jihatdan tinchlantirishga yo'naltirilgan meditatsion va autogen mashqlarni bajarishga o'rgatish orqali fiziologik jihatdan tinchlanishga o'rgatiladi.

O'smirlarning stressga chidamliligini oshirishga qaratilgan maxsus psixologik treningning dasturini ishlab chiqish guruh terapiyasining uslubiy asoslari hisoblangan geshtalt terapiyasi, kognitiv terapiya, artterapiya (rasm, musiqa, raqs terapiyasi)ga asoslangan. Ushbu dastur 10 ta mashg'ulotdan iborat bo'lib, mashg'ulotlar o'smirlar bilan haftasiga 2 marta 2 soatdan 5 hafta davomida o'tkazildi. Mashg'ulotlar tugagandan so'ng, o'smirlarning stressga chidamlilik darajasini qayta diagnostika qilish amalga oshirildi.

Ushbu komponentlar asosida o'tkazilgan mashg'ulotlardan so'ng eksperimental guruh natijalaridagi o'zgarishlar quyidagicha namoyon bo'ldi.

O'tkazilgan mashg'ulotlar davomida o'smirlarda shakllantiruvchi tajriba modelida ko'zda tutilgan o'z-o'zini anglash va o'z-o'ziga baho berish ko'nikmalarini shakllantirish, o'ziga nisbatan ijobiy emotsional munosabatlarni shakllantirish, o'zini kasbiy va shaxsiy anglash jihatlariga e'tiborini kuchaytirishga erishish uchun harakat qilindi. Lekin eksperimental guruh sinaluvchilarning o'ziga adekvat baho berish va o'ziga nisbatan ishonchi sezilarli darajada o'zgarmaganligini statistik ko'rsatkichlar isbotlab turibdi, ya'ni sinaluvchilarning o'ziga baho berishi aniqlovchi tajribada $M_1=22,0$; nazorat tajribada $M_2=22,3$ ni ($t=0,10$) ko'rsatgan. Buni sinaluvchi o'smirlarning trening mashg'ulotlaridan kerakli ko'nikmalarni o'zlashtirmaganligi bilan izohlash mumkin.

O'smirlarda stress vaziyatida o'z xulq-atvorini boshqarishning rivojlanishi ularning o'z-o'zini anglashi va o'z-o'ziga adekvat baho berishidan boshlanadi. O'smir o'ziga adekvat baho berishga o'rganib, o'ziga ishonchi ortganidan so'ng turli favqulodda hamda qiyin vaziyatlarda o'zining xulq-atvorini nazorat qilishga o'rganib boradi. O'smir yildan-yilga tajribasi ortib, o'z shaxsini mustaqil tahlil qila olish va baholash imkoni ortgan sayin o'z xulq-atvorini ham nazorat qilishga odatlana boradi. Shu o'rinda sinaluvchi o'smirlarning o'z-o'ziga baho berish ko'rsatkichining shakllantiruvchi tajribadan so'ng ahamiyatli darajada o'zgarmaganligini quyidagilar bilan asoslash mumkin: bu xususiyat bolalikdan atrof-muhitdagilarning bahosi va munosabati ta'siri ostida shakllanadi hamda uni belgilangan qisqa vaqt davomida kutilgan darajada o'zgartirish qiyin ekanligi tasdiqlandi.

Aniqlovchi tajribada respondentlarning frustratsion tolerantligi $M_1=3,4$ ni ko'rsatgan va nazorat tajribada esa bu natija $M_2=8,2$ ga o'zgargan. Bu raqamlar shundan dalolat beradiki,

o'smirlar bilan hech qanday mashg'ulot o'tkazilmasdan oldin ularning frustratsion tolerantligi past darajada ($M_1=3,4$) bo'lgan bo'lsa, trening mashg'ulotlari o'tilgandan so'ng ularning frustratsion tolerantligi ahamiyatli darajada ($M_2=8,2$) ortgan. Bu esa o'tkazilgan trening mashg'ulotlari sinaluvchi o'smirlarda frustratsion holatlarga nisbatan munosabat o'zgarganligini va buning negizida frustratsion tolerantlikning oshganligini asoslaydi. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, shakllantirilgan trening dasturi frustratsion tolerantlik ko'nikmalarini oshirishga ijobiy ta'sir etgan, shuningdek frustratsion tolerantlik - sinaluvchilarning stressga barqarorligiga asos bo'luvchi muhim determinantlardan biri ekanligi tasdiqlandi. Bu esa oxir oqibat sinaluvchi o'smirlarning stressga barqarorligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatganligi bilan izohlanadi.

Jadvalda tajriba guruhi sinaluvchilarining koping strategiyaning muammoni hal etish usulini qo'llashiga ko'ra natijalar ko'rsatkichi aniqlovchi tajribada $M_1=22,3$ ni, nazorat tajribada esa $M_2=25,3$ ni tashkil qilganligi ko'rsatilgan, ya'ni sinaluvchilarda koping-xulqning faol usuli bo'lgan "Muammoni hal etish" strategiyasini qo'llashida aniqlovchi va nazorat tajriba natijalari o'rtasidagi quyidagicha statistik tafovut mavjud: $M_1=22,3$ va $M_2=25,3$ ($t=2,65$; $p\leq 0,01$). Bu farq sinaluvchilarda shakllantiruvchi tajribadan so'ng muammoni hal etishga bo'lgan intilishning kuchayganligini asoslashi bilan birgalikda, trening dasturiga kiritilgan mashq va o'yinlardan mashg'ulotlar jarayonida o'rinli hamda maqsadli foydalanilganligini, sinaluvchilar mashg'ulotdan kerakli xulosalar chiqarganligini va trening mashg'ulotlari ularda zarur ko'nikmalar paydo bo'lishiga xizmat qilganligini ham asoslaydi.

Jadvalda tajriba guruhiga kiruvchi o'smirlarda koping strategiyaning "Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash" usulini qo'llashiga ko'ra natijalar ko'rsatkichi aniqlovchi tajribada $M_1=18,6$ ni, nazorat tajribada $M_2=20,2$ ni va ular o'rtasidagi quyidagicha statistik tafovut esa ($t=-1,35$; $p\leq 0,01$)ni tashkil qilganligi aniqlangan.

Buni shunday izohlash mumkinki, aniqlovchi tajribada ishtirok etgan eksperimental guruhdagi aksariyat o'smirlar kundalik hayoti va o'quv faoliyati davomida stress vaziyatiga tushganda har doim kimningdir qo'llab-quvvatlashidan foydalanib kelishgan. Boshqacha qilib aytganda, ular hayoti va faoliyatida sodir bo'lgan stressga olib kelishi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlarda har doim kimningdir yordamiga tayanib, bu muammoni bartaraf etishga, atrofdagilardir yordam olishga o'rganib qolishgan. Muammoni hal etishda eng oson yo'l bo'lgan kimningdir yordamidan doimiy foydalanib kelgan o'smir, stressogen vaziyatlarda uning uchun og'ir va qiyin yo'l bo'lib tuyuladigan – muammoning yechimiga o'zi kirishishni istamasligi psixologik jihatdan tushunarli holdir, albatta.

Tadqiqotda tajriba guruh sinaluvchilarining koping-xulq strategiyasi sifatida – "Muammodan qochish" usulini qo'llashiga ko'ra ko'rsatkichlari o'rtasida ham ahamiyatli statistik farqlar aniqlangan, ya'ni mazkur ko'rsatkich aniqlovchi tajribada $M_1=20,9$ ni, nazorat tajribada esa $M_2=18,4$ ($t=-3,55$; $p\leq 0,01$)ni tashkil qilganligi aniqlandi. Buni shunday izohlash mumkin: aksariyat o'smirlar bilan aniqlovchi va nazorat tajriba jarayonida olib borilgan suhbatlardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, bugungi kundagi zamonaviy o'smirlarning aksariyati stress vaziyatlariga duch kelganida dastlab passiv yo'lni – uxlash, kofe yoki energetik ichimliklar ichish, shokolad yoki ovqat yeyish, kompyuter o'yinlarini o'ynash kabilarni tanlar ekanlar. Mutaxassislarining fikrlariga ko'ra, bunday passiv usullar stress vaziyatidan chiqishga yordam bermaydi, aksincha uni kuchaytirishi mumkin, negaki, bu usullar mavjud muammoning yechimiga hech qanday daxl etmaydi, shuning uchun koping strategiyaning bu usulini qo'llovchi o'smir o'zi qo'llagan usuldan so'ng muammoning o'sha-o'sha yechimsiz turganligini ko'rib, battar asarbiylashishi va kuchliroq stressga tushishi mumkin. Tajriba va nazorat guruhlarida sinaluvchilarida shakllantiruvchi tajribadan so'ng stressga barqarorlik darajasining ko'rsatkichlarida ham farqlar kuzatildi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, tajriba guruhi va nazorat guruhlarining stressga barqarorlik ko'rsatkichlarida farq mavjud. Ya'ni tajriba guruhida shakllantiruvchi tajriba o'tkazilmasdan oldingi aniqlovchi tajriba natijalari $M_1=47,5$ ni ko'rsatgan, ya'ni bu tajriba guruhidagi o'smirlarining stressga barqarorlik darajasi past bo'lganligini ko'rsatadi. Ular bilan maxsus tuzilgan trening dasturi asosida o'tkazilgan trening mashg'ulotlaridan so'nggi nazorat tajriba natijalari sinaluvchilarning stressga barqarorlik ko'rsatkichlari o'rtacha $M_2=30,1$ ga

o'zgarganligini ko'rsatgan, ya'ni eksperimental guruh sinaluvchilarining stressga barqarorlik darajasi maxsus tuzilgan trening dasturi asosida o'tkazilgan trening mashg'ulotlaridan so'ng past darajadan o'rta darajaga o'zgargan. Bu esa tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan trening dasturining imkoniyatlari yuqori ekanligini asoslaydi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra o'smirlarning stressga barqarorligini oshirishning psixologik imkoniyatlari aniqlandi va psixologik model ishlab chiqildi.

Unga ko'ra o'smir turli xil stress vaziyatlariga nisbatan barqaror munosabat bildirishi uchun avvalo uning o'ziga baho berishi adekvat bo'lishi, o'quv faoliyati jarayonida yuzaga keladigan frustratsion holatlarga nisbatan frustratsion tolerant bo'lishi va stressli vaziyatlarga duch kelganida koping xulqning muammoni hal etish strategiyasiga tayangan holda muammoni yechishga harakat qilishi lozim.

Yuqoridagi ma'lumotlar va tahlillarga tayanib xulosa qilish mumkinki, o'smirlarda stressga barqarorlikka ta'sir etuvchi determinantlarga psixologik ta'sir o'tkazish orqali ularda stressga barqarorlik ko'nikmalarini shakllantirish hamda ularning stressga barqarorligini oshirishga erishish imkoniyati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. T.: «O'zbekiston», 2022, 440 b
2. Amirxan D., Zimbardo F., Boyd Dj. Paradoks vremeni. Novaya psixologiya vremeni, kotoraya uluchshit vashu jizn.– SPb.: Rech, 2010. – 112 s.
3. Ismoilova N.Z. O'smirlarda stressga barqarorlikni oshirishning psixologik determinantlari //dis avtoreferati (PhD) 19.00.06 – Yosh va pedagogik psixologiya. Rivojlanish psixologiyasi. – Toshkent, 2020. – 48 b
4. Raygorodskiy D.Ya. Prakticheskaya psixodiagnostika. Metodiki i testy. Uchebnoe posobie. - Samara: Izdatelskiy. Dom «BAXRAX-M», 2001. - 672 s.

Shodiyeva Shoxida Inatovna
Jizzax davlat pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

IBORALARDA “VATAN” KONSEPTI REPREZENTATSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilda mavjud bo'lgan frazeologik birliklarning komponentlarida “vatan” konsepti birliklari ishtirok etmasa ham, shu konsept doirasiga kiruvchi, mardlik, qo'rqmaslik, vatani ozodligi, obodligi uchun kurashish, unga muhabbat singari tushunchalar ifoda etilishi xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, kommunikativ vosita, milliy mentallik, transformatsiya, ko'chma ma'no, komponent, erkin birikma, an'ana, sema, periferiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается выражение таких понятий, как мужество, бесстрашие, борьба за свободу и процветание родины, а также любовь к ней, несмотря на то, что единицы понятия «родина» не входят в состав фразеологических единиц, существующих в языке.

Ключевые слова: фразеологическая единица, коммуникативный инструмент, национальный менталитет, трансформация, переносимое значение, компонент, свободное сочетание, традиция, сема, периферия.

Abstract. This article discusses the expression of concepts such as courage, fearlessness, fighting for the freedom and prosperity of one's homeland, and love for it, even though the units of the concept "homeland" do not participate in the components of phraseological units existing in the language.

Key words: phraseological unit, communicative tool, national mentality, transformation, portable meaning, component, free combination, tradition, sema, periphery.

Kirish. Bizga ma'lumki, ibora yirik til birligi bo'lib, kamida ikkita mustaqil so'zdan (leksemadan) tarkib topadi. Shunga ko'ra iboraning ifoda plani deb so'zlar (leksemalar), shular tarkibidagi til birliklari ko'zda tutiladi [2].

Frazeologik birliklar kommunikativ vositadir, u til vositasi sifatida ijtimoiy hodisa bo'lib, til va tafakkur, til va madaniyat, til va milliy mentallik munosabatlarida mavjud bo'ladi va nutqda ularning mohiyatini yuzaga chiqaruvchi kommunikativ vazifani bajaradi. Frazeologik birliklar tilda tayyor holda mavjud bo'lgan, nutqqa tayyorligicha olib kiriladigan, tuzilishiga ko'ra so'z birikmasi yoki gapga teng bo'lgan, mazmunan ko'chma ma'no asoslangan til birligidir [1].

Biz ham o'zbek tilidagi iboralarni “Vatan” konsepti ostida birlashtirishga, shu doirada tahlil qilishga harakat qildik. Xalq tilidagi “Vatan etmoq” iborasining ma'nosida kimningdir o'ziga uy qurishi, ma'lum bir boshpanali bo'lishi ifodalanadi. So'zlashuvda “Vatan qilmoq” tarzida ham uchraydi. Mazkur iborada Vatan ma'nosi kichrayib, uy, yashash joyi ma'nosi aks etmoqda. Tilda shu mazmunga yaqin “Vatan (yoki makon) tutmoq” iborasi ham uchraydi. Mazkur iborada ham biror hududni, makonni odamlar yashash uchun uy (vatan) qilib olishi nazarda tutiladi. Bu iboralarga qarama-qarshi tarzda esa “Vatani yo'q” iborasi ham bor, bu ibora so'zlashuvda bevatan so'ziga sinonim tarzida emas, aksincha yashaydigan joyi, uyi yo'q ma'nosini bildirib keladi. Demak, mazkur iboralar ko'chma ma'noda kelib, insonning domiy yashash manzili, uyi mazmunini ifodalab kelmoqda. “O'z uyim, o'lan to'shagim” iborasi ham nutqimizda, ayniqsa, ayollar tilida juda ko'p uchraydi. Bu ibora bir joydan ikkinchi joyga borib qolgan insonlarga hech qaysi joy o'zining uy-joyidek qulay bo'lmashligini, uning o'rnini bosa olmasligini anglatadi. Shuningdek, “Uyi kuymoq” iborasi ham uchraydi. Bilamizki, iboralar tarkibidagi har bir so'z alohida tushuncha, ma'no ifodalamasdan, ibora yaxlitligicha bir umumiy ma'noni anglatadi, ayni so'zga nisbatan ma'noni kuchli tarzda, obrazli ifodalaydi. Mazkur iborada ham yaxlit “xonavayron bo'lmoq”, “katta moddiy zarar ko'rmoq” ma'nosi obrazli tarzda ifodalanmoqda. Frazeologizm anglatgan umumiy ma'no tarkibida “uy-joyiga moddiy zarar yetdi” degan sema ham borki, bu ibora tarkibidagi so'zlar bilan umumiy mazmun o'rtasidagi aloqaning mavjudligiga ishora qiladi.

Adabiyotlar tahlili. “Uy ichi” iborasi oila a’zolari ma’nosini bildirib keladi. “Yusufbek hojining qiziq bir tabi’ati bor: xotin bilangina emas, umuman uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo’lsa bo’lsin uzoq so’zlashib o’lturmaydir. Otabekmi, onasimi, Hasanalimi, ishqilib uy ichidan birartasining so’zlari va yo kengashlari bo’lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so’zlab beradilar; maqsad aytib bitkandan so’ng sekingina ko’tarilib uning yuziga qaraydirlar”. (Abdulla Qodiriy. O’tkan kunlar)

Ayni ibora nutqimizda erkin birikma tarzida ham ishlatiladi: “Xotin kishini yig’lashga haq qilgan xudo... Yig’lay ber! Shundan so’ng uy ichida og’ir bir jimlik cho’qdi. Qurvonbibining yig’isi xo’rsinish darajasiga tushib qoldi. Keyincha u ham jimib ketdi”. (Cho’lpon. Kecha va kunduz). Demak, erkin so’z birikmaga xos ma’no transformatsiyaga uchrab, ibora tarkibidagi so’zlarga xos bo’lmagan “odamlar” frazeologik ma’nosi shakllangan.

“Uyi buzilmoq” iborasi ham erkin birikmaning frazeologizmlashishi natijasida yasalgan. Bu iborani o’z ma’nosida talqin qilsak, ega+kesim tarkibli (uyi buzildi) sodda yig’iq gap deymiz. Erkin birikma yashash joyning buzilishi, yo’q qilinishi ma’nosini bildiradi. Yaxlit frazeologik ma’nosida ham yo’q bo’lish, parokanda bo’lish ma’nosi bo’rtib turadi, ya’ni er-xotinning oilasi yo’q bo’lishi, ajralish ma’nosini ifodalab keladi.

Vatan konseptiga kiruvchi “yurt” so’zi ham iboralarning komponenti sifatida ularni shakllantirishga xizmat qilgan. Nutqimizda “Yurt so’ramoq” iborasi uchraydi. Ushbu iboraning ma’nosida yurtni boshqarmoq, hukmdorlik qilmoq semalari mavjud: “Yurtning kekxa odamlari o’zaro so’zlasharkan, bu mamlakatda hech bir xon va xonvachchaning muncha uzoq yurt so’ramaganini so’zlaydilar. Mallaxonlar, Xudoyorlar, Nasriddinbeklar yurt ustidan bahor bulutlari kabi kelib ketgan edilar. Akbarali mingboshi, mana, o’n uch yildan beri shu masnadida o’tiradi, davlati, obro’si, nufuzi tobora oshsa oshadiki, kamimaydi”. (Cho’lpon. Kecha va kunduz).

Tilimizda “yer” komponentli iboralar ham uchraydi: “Yer bilan yakson bo’lmoq” yo’q bo’lmoq, qadri yer bilan bitta bo’lmoq, qadri yo’qolmoq ma’nolarini ifodalaydi: “Qutidor: - Xudoning qanday hikmatlari bordirkim, shu kecha-kunduzlarda bizning tevaragimizda qonli voqi’alar ko’rila boshladi: bu kun nikoh deganimizda Komilbekni hammomda o’ldirib ketdilar (Kumushbibi yuzida bir yengillik ko’rildi), kecha uyimiz orqasida bir emas, uch kishi o’ldirildilar. Xudo oxirini baxayr qilsin endi... - Inshoolloh, ishning oxiri xayrlikdir, otajon,- dedi Kumush, - chunki bizning molimizga ko’z olaytirib yomon niyat bilan uyimiz orqasini teshkuchilarni yer bilan yakson etdirishi istiqbolimizning xayrlik follaridandir, otajon! - To’g’ri aytasan, qizim, - dedi qutidor”. (Abdulla Qodiriy. O’tkan kunlar)

“Yer ostidan qaramoq” iborasi yuzini yerga qaratib ro’parasidagi odamga qarash ma’nosini bildiradi: Rahmat so’zdan chetda qoldirmas uchun Otabekni ham orag’a oldi: - Bizning Marg’ilonda bir qiz bor, - dedi, - shundog’ ko’hlikki, bu o’rtada uning o’xshashi bo’lmas, deb o’ylayman. Homid bir turlik vaziyatda yer ostidan jiyaniga qaradi. Tog’asining holidan xabarsiz Rahmat so’zida davom etti: - Shahrimizda Mirzakarimboy otlig’ bir savdogar kishi bor, bu shuning qizidir. Balki siz Mirzakarim akani tanirsiz, u bir necha vaqt Toshkandda qutidorliq qilib turg’an ekan? - Yo’q... Tanimayman. Homidning yuzidagi boyag’i holat yana ham kuchlanib go’yo toqatsizlang’andek ko’rinar edi, Rahmat davom etti: - Uning havlisi poyafzal rastasinin.(Abdulla Qodiriy. O’tkan kunlar).

“Yer yorilsa yerga kirgudek” iborasi ham uyat, nomus ma’nolarini bildiradi: Ammo uzil-kesil fotiha o’qub, qudalashish uchun uyla-riga kelgan sovchi va quda xotinlarning oldilarig’a kelib betlariga aytadir: “Hali men ersirab qolg’anim yo’q, fotiha o’qub tashvish chekmay uylaringga jo’nay beringlar”. Mohira oyim bu yuzsizlikdan yer yorilsa yerga kirgundek bo’ladir. Sovchilar ersa mundog’ uyatsiz qizdan alhazar o’qushib jo’naydirlar. Albatta, ota-onaning bunga qarshi choralari qarg’ish va ranjishdan nariga o’tolmaydir. Og’asi Azimbekning Xushro’y ustiga ko’targan mushti ham “nega meni urasiz, men falonlik qildimmi?” degan haqlik so’z bilan darmonsizlanadir. (Abdulla Qodiriy. O’tkan kunlar).

“Yuzini yerga qaratmoq” iborasida ham nomusga, hijolatga qo’ymoq ma’nosi mavjud: “- Niyatim yaxshi. Sevmaydigan erdan chiqib sevadiganiga tegaman, deyman. Nimasi yomon? Ikkiti opam bir yaxshi, o’z tengi bilan umr qilib o’tiribdi-ku. Mening aybim nima? Ertagacha otamdan

javob olib bering. Bo'lmasa, hammangizni yerga qarataman! Zarda qilib o'rnidan turdi va kavishini naridan-beri oyog'iga ilib, onasi yonidan chiqqa boshladi. Bu bir do'q edi". (Cho'lpon. Kecha va kunduz).

"Yer chizmoq" iborasi o'ylanib o'tirmoq ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: "Har bir majlisning jonlandirg'uchi, idora qilg'uchi bir-ikki qahramoni bor bo'lganidek, bu qizlar majlisi ham shunday qahramonlardan holi emas edi. Majlisni bunchalik ruhsizlanib, ma'yusiyat ichida qolishig'a Gulsinbibi chidab turolmadi: - Biz nima uchun yig'ildi-da, nimaga yer chizishib o'lturamiz! - dedi. - Biz bu yerga aza ochqali keldikmi?" (Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar).

Bundan tashqari "yer" komponentli "yerning tagida bo'lsa ham", "yer tagida ilon qimirlasa", "yer tishlamoq", "yer qilmoq", "burnini yerga ishqalamoq", "gapni bir yerga qo'ymoq", "osmon yiroq, yer qattiq", "so'zini yerda qoldirmoq" kabi iboralar ham mavjudki, bu frazeologik birliklar o'zbek xalqining yashash tarzi, madaniyati, urf-odatlar, psixologik, lingvokulturologik holatlari bilan bog'liq holda yillar, balki asrlar davomida shakllangandir.

Tilimizda "davlat" komponentli iboralar ham uchraydi. O'zbek xalq dostonlari, ertaklaridagi "boshiga davlat qushi qo'nmoq" iborasi juda mashhur.

Davlatli ekan boshingiz,
Obod ekan qo'shingiz,
Qutlug' bo'lsin, Sultonbek,
Chakkadagi davlat qushingiz. (Alpomish)

Shuningdek, "davlatningiz soyasida", "soyayi davlatningizda" iboralari sizning panohingiz ostida, sizning yordamingiz bilan degan ma'nolarni bildirib, aksariyat mulozamat yuzasidan qo'llaniladi, ularda tarixiylik bo'yog'i mavjud, hozirgi paytda so'zlashuv nutqida qo'llaniladi: "- Nima qilardik. Yana yettita yigit qilamiz. Xushyor bo'lamiz. - Mingboshi bir oz o'ylandi. - E, bizning yurtlar tinch. Fuqarolarimiz hammasi yuvosh, qo'yday. Men bo'lsam ularning otaxoniman... Qattiq gapirmayman. Jabr qilmayman... Nimaga to'polon qilsin? Uxlay ber, bemalol! Mening soyayi davlatimda, xoxlasang, boqqa chiqib yot! Ha! O'zidan xursand, kula-kula ichkariga qarab yurdi. Xotinlar chekildilar. Uch-to'rt qadam bosib, yana to'xtadi: - Aytgancha, Absamat yomon xijolat bo'ldi, lekin!" (Cho'lpon. Kecha va kunduz).

"Davlatlari yori bersa" iborasida ham yuqori mansabdagi kishiga sizning yordamingiz bilan degan tushuncha aks etib turadi, mazkur iborada ham tarixiylik bo'yog'i mavjud: "- Qalay, Xoliqbek, - dedi, - yurtlaringiz tinchlikmi, o'lturing. - Xudog'a shukur, davlatlari ko'lankasida, - deb qo'rboshi tavozi'landi va qo'l qovushtirib qushbeganing yaqiniga cho'kkaladi. Ahmadxon bo'sh laganni dasturxon bilan ko'tarib qushbegi kirgan eshikdan chiqdi. - Kechagi o'g'rilar nima bo'ldi, qo'lg'a tushirdingizmi? - Davlatlari ko'lankasida... O'g'rilardan bittasi tutildi, davlatlari yori bersa qolg'anlari ham ushlanur, deb o'ylayman. - Boshqa nima xabarlar bor?" (Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar).

O'zbek tilida "tuproq" komponentli frazeologizmlar ham ko'p uchraydi. Xususan, "bu yerning tuprog'i og'ir" iborasida joy ma'nosi aks ekadi, ya'ni bu joyni tashlab ketib bo'lmaydi, tashlab ketish qiyin degan frazeologik ma'no bo'rtib turadi. Bu inson uchun aziz joylarga, masalan, Vatanga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Muhokama. Nutqimizda tez-tez uchraydigan "tuproq bilan teng qilmoq" iborasining ma'nosida juda pastga urmoq, qadrsizlantirmoq, qadrini yerga urmoq kabi ma'nolar aks etadi. "Onangizning o'quyturg'an bayti maning sha'nimga tamoman teskari, chunki ota-ona orzusi hech bir vaqt yangi yorlik vazifasini o'tay olmas va hamisha boshqalar-ning orzu-havasi bo'lib qola berar. Siz o'zingizni tuproq bilan tenglashdirmakchi bo'lg'ansiz, lekin man hozir Kumushka ham qanoatlanmay Oltinbibi deb atamoq fik-riga tushdim..." (Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar).

"Tuproqdan tashqari" iborasi tiriklikka, hayotga ishora qilsa, "tuproqqa topshirmoq", "tuproqqa qo'ymoq" iboralari dafn qilmoq, qabrga qo'ymoq ma'nosini bildiradi.

"Qiziq, oyim negadir uni ko'p ham yoqtirmaydi. Ammo dilini og'ritmaydiyam. - Shukur, - deydi sekin. - O'zingiz yaxshi yuribsizmi? Ovsinim bardammilar? - Yuribmiz tuproqdan tashqari! - deydi Naim sartarosh yolida davom etib. - Ovsiningiz ham tuzuk. Beli og'rib yotibdi. Oyim sidqidildan maslahat beradi". (O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari).

“Ammam yana jimib qoldi. Nafasining g'ijillashi kuchayib ketdi. Devorga - Kimsan akamning suratiga tezgina qarab qo'ydi-da, xo'rsindi, yana ming'illab ashula ayta boshladi: Jon bolam, jonim bolam, Olloga topshirdim sani, Ohimga Ollo yetmadi, tuproqqa topshirdim sani”.(O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi).

“Qayoqdasan, bolam? Qaysi yurtlarda yuribsan?! Joning sog'mi o'zi? Mayli, oyoq-qo'lsiz bo'lsang ham, birov zambilda ko'tarib kelsayam jon derdim! Kaftimda olib yurardim! Otang yo'lingga termula-turmula o'tdi. Endi aqalli meni o'z qo'ling bilan tuproqqa qo'ysangchi! Yo'q, yig'layotganim yo'q, bolam! Yig'lamayman”.(O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi).

Xalqimiz tilida “tuprog'i bir joydan olingan” iborasi ko'p ishlatiladi, ayniqsa, oilaviy an'analarda bu ibora yana ham to'ldirilib “qaynona kelinning tuprog'i bir joydan olingan” yoki “Qaynota bilan kuyovning tuprog'i bir yedan” kabi shakllarda uchraydi. “- Voy, ordona! Shilpildoq qilishni sanga kim qo'yibdi. Yoygan xamiringni ko'rpa qilib yotsa bo'ladi-ku. Zo'rani yo'rig'i boshqa. Lag'mon kessa, kokil qilib tashlaydi. Hovli supursa, yerda aksing ko'rinadi. O'zimga o'xshaydi-da! Qaynona-kelinning tuprog'ini bir joydan olgan! Xolposh xola to'y-hashamlarda Zuhra kelinni og'zidan bol tomib maqtasa ham biznikiga chiqqanida oyimga hasrat qiladi”. (O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi) Demak, bu iboraning ma'nosida bir xil, o'xshash degan semalar bo'rtib turadi.

Shunigdek, “tuproqqa qorishtirmoq” iborasi “yerga urmoq”, “yer bilan bitta qilmoq” kabi iboralarga sinonim hisoblanadi. Uning ma'nosida odamning obro'yini to'kish, kamsitish kabi jihatlar aks etib turadi: “Bo'lmadi. O'z erini bemalol tuproqqa qorishtirib “Murodjon aka”sini og'zidan bol tomib maqtayotgan ko'hlik juvon ko'zimga xunuk ko'rinib ketdi. “Ehtimol, ering seni deb ichkilikka ruju qo'ygandir, balki rostdan ham alamidan ichar!” Yana birpas o'tirsam, shu gaplar og'zimdan chiqib ketishini bilib, o'rnimdan turdim. (O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari).

Bundan tashqari tilimizda “tuprog'i tortmoq”, “tuprog'ini yalamoq” iboralari ham faol qo'llanadi.

O'zbek tilida “bog'” komponentli iboralar ham uchrab turadi: “uzumini yeng-u, bog'ini surishtirmang”. Bu iborada badiiy asarlardagi badiiy qahramonlarning salbiy xarakterini ochib berish uchun ham qo'llaniladi. Ya'ni biror narsadan foydalanish asnosida uning qayerdan kelgani, qanday kelgani bilan qiziqmaslik ma'nosini bildiradi. Bu ibora xalq tilida ham ko'p ishlatiladi.

Yoki “biri bog'dan kelsa, biri tog'dan keladi” iborasi ham “bog'” komponentli ibora hisoblanadi. Bu iborani bir xulosaga kelish uchun har xil odamlar turli xil fikrlarda bo'lishi, bir to'xtamga kelishda qiyinchilikka uchrashi nazarda tutilib ishlatiladi.

Tilimizda “boshpana bermoq” iborasi ham uchraydi, uning frazeologik mazmunida uy-joyi yo'q yoki musofir odamga yashash uchun joy berish degan tushuncha bor.

“In” komponentli iboralarni ham “Vatan” konsepti doirasiga kiritishni ma'qul ko'rdik. “Arining ini” iborasida besovita arilarning inidagi harakatiga o'xshashlik semasi bor, ya'ni odamlarning biror joyda juda ko'p to'planishi, gavjumligiga nisbatan ishlatiladi.

“In-iniga kirib ketmoq” iborasida ma'lum bir voqea-hodisadan qo'rqib odamlarning o'sha joydan birdaniga yo'qolib qolishi nazarda tutiladi.

Tilda “Ostona(si)ga qadam bosmoq” iborasi ham qo'llaniladi. Bu iboraning mazmunida kimning xonadoniga borish yoki bormaslik tushunchasi aks etadi: “Kampir javob bermadi. Alamli xo'rsindi. Oxiri zarda bilan javob qildi. -Bundan keyin bu to'g'rida mendan bir og'iz ham gap so'rama. Agar so'rasang, ostonangga qadam bosmay qo'yaman”. (Said Ahmad. Ufq)

Tilda yana shunday frazeolik birliklar ham borki, ularning komponentlarida “vatan” konsepti birliklari ishtirok etmasligi mumkin, lekin shu konsept doirasiga kiruvchi, mardlik, qo'rqmaslik, vatani ozodligi, obodligi uchun kurashish, unga muhabbat kabi tushunchalar ifoda etiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Vatan konsepti doirasidagi iboralarni uch xil qarashda tahlil qildik. Birinchidan, tilda shunday iboralar borki ularning komponentlari tarkibida Vatan konsepti doirasidagi leksemalar mavjud va frazeologik ma'noda ham ayni ma'no bor. Ikkinchidan, frazeologizmlar tarkibida Vatan konsepti periferiyasidagi leksemalar mavjud, lekin frazeologik ma'noda ayni ma'no aks etmaydi. Uchinchidan, frazeologizmlar tarkibida vatan konsepti doirasidagi leksemalar mavjud emas, lekin frazeologik ma'noda u aks etib turadi. Tildagi

iboralarni Vatan konsepti yuzasidan shu nuqtayi nazaridan tahlil qildik, fikrlarimizni dallilash uchun badiiy matnlardan foydalanishni ma'qul ko'rdik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологияси. Тошкент: 2019. Б.11.(-266 бет)
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1978. Б.4. (405 б.)

Kuchkinov Xudaybergan Xidirovich

*Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti o'zbek tili va adabiyoti
kafedrasi katta o'qituvchisi*

TEXNIKA YO'NALISHIDA INGLIZ TILINI O'QITISHDA SOHA MATNLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqola texnika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish jarayonida soha matnlarining (texnik hujjatlar, professional maqolalar, uskunalar bo'yicha qo'llanmalar va boshqa autentik materiallar) o'rni va ahamiyatini tahlil qiladi. Ingliz tili maxsus maqsadlar uchun (ESP – English for Specific Purposes) yondashuvi asosida soha matnlarining talabalarda kasbiy leksika, o'qish, yozish va muloqot kompetensiyalarini shakllantirishdagi roli, qiyinchiliklar, samarali usullar hamda O'zbekiston tajribasi ko'rib chiqilgan. Maqolada soha matnlarining autentikligi va ehtiyojlarni tahlil qilish orqali talabalar kasbiy tayyorgarligini oshirish imkoniyatlari asoslangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, soha matnlarisiz o'qitish samarasiz bo'lib, talabalar xalqaro hamkorlik va texnologik innovatsiyalarga moslasha olmaydi. Maqola o'qituvchilar va mutaxassislar uchun amaliy takliflar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: ingliz tili o'qitish, texnika yo'nalishi, soha matnlari, ESP (kasbiy maqsadlar uchun ingliz tili), autentik materiallar, ehtiyojlarni tahlil qilish, kasbiy kompetensiyalar, terminologiya, texnik oliy ta'lim.

Abstract. This article analyzes the role and importance of industry texts (technical documents, professional articles, equipment manuals and other authentic materials) in the process of teaching English in higher education institutions of a technical nature. Based on the English for Specific Purposes (ESP) approach, the role of industry texts in the formation of professional vocabulary, reading, writing and communication competencies in students, difficulties, effective methods and the experience of Uzbekistan are considered. The article is based on the authenticity of industry texts and the possibilities of improving students' professional training through needs analysis. The results of the study show that teaching without industry texts is ineffective, and students cannot adapt to international cooperation and technological innovations. The article concludes with practical suggestions for teachers and specialists.

Key words: english language teaching, technical field, industry texts, ESP (English for Professional Purposes), authentic materials, needs analysis, professional competencies, terminology, technical higher education.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение отраслевых текстов (технической документации, профессиональных статей, руководств по эксплуатации оборудования и других аутентичных материалов) в процессе преподавания английского языка в высших учебных заведениях технического профиля. На основе подхода «Английский для специальных целей» (ESP) рассматривается роль отраслевых текстов в формировании профессиональной лексики, навыков чтения, письма и коммуникации у студентов, трудности, эффективные методы и опыт Узбекистана. Статья основана на аутентичности отраслевых текстов и возможностях повышения профессиональной подготовки студентов посредством анализа потребностей. Результаты исследования показывают, что обучение без отраслевых текстов неэффективно, и студенты не могут адаптироваться к международному сотрудничеству и технологическим инновациям. В заключение статьи приводятся практические рекомендации для преподавателей и специалистов.

Ключевые слова: преподавание английского языка, техническая сфера, отраслевые тексты, ESP (английский для профессиональных целей), аутентичные материалы, анализ потребностей, профессиональные компетенции, терминология, техническое высшее образование.

Kirish. Bugungi globallashtirish sharoitida ingliz tili texnika va muhandislik sohasida xalqaro aloqa vositasi sifatida muhim o'rin tutadi. O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni rivojlantirishga qaratilgan Prezident farmonlari (2012-yil PQ-1875, 2017-yil PQ-2902 va boshqalar) chet tillarini, xususan ingliz tilini kasbiy maqsadlarda o'qitishni takomillashtirishni belgilab bergan. Texnika yo'nalishidagi talabalar uchun oddiy umumiy ingliz tili (EGP) yetarli emas – ular soha matnlarini tushunish, texnik hujjatlar tayyorlash va xalqaro loyihalarda ishtirok etish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

Soha matnlari (domain-specific texts yoki professional texts) – bu texnik terminologiya, uskunalar tavsifi, ilmiy maqolalar, xavfsizlik qoidalari va boshqa autentik materiallar bo'lib, ular talabalarga real hayotdagi vaziyatlarni modellashtirishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili texnologiya sohasida “lingua franca” (umumiy til) sifatida ishlatiladi va dunyodagi texnik adabiyotning 80% dan ortig'i ingliz tilida ekanligi sababli soha matnlari o'qitishning asosiy vositasiga aylangan. O'zbekiston texnika oliy ta'lim muassasalarida (masalan, Toshkent temir yo'l muhandislari instituti, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti) ESP yondashuvi joriy etilishi bilan soha matnlarining ahamiyati yanada oshgan. Ushbu maqolada soha matnlarining nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi va takomillashtirish yo'llari batafsil yoritiladi.

Asosiy qism. Texnika yo'nalishida ingliz tilini o'qitishning asosiy maqsadi – talabalarda kasbiy muloqot kompetensiyasini shakllantirishdir. Bu yerda soha matnlari markaziy o'rin egallaydi, chunki ular umumiy til ko'nikmalarini texnik kontekstga moslashtiradi. ESP yondashuvi bo'yicha soha matnlari “mutlaq xususiyatlar”ga ega: ular talabaning aniq ehtiyojlariga javob beradi, soha metodologiyasiga asoslanadi va maxsus leksika, grammatika, diskurs va janrlarni o'z ichiga oladi. Masalan, muhandislik talabalari uchun “operating manuals” (uskunalar bo'yicha qo'llanmalar), “technical reports” (texnik hisobotlar) yoki “scientific articles” (ilmiy maqolalar) kabi matnlar ishlatiladi.

Soha matnlarining ahamiyati quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi:

Leksik va terminologik boylikni oshirish. Texnik terminlar (collocations, passive voice, precise referencing) faqat soha matnlarida to'liq o'zlashtiriladi. Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, autentik materiallar (jurnallar, veb-saytlar, videolar) talabalarga texnik atamalarni real kontekstda o'rganishga yordam beradi. Denov tadbirkorlik va pedagogika institutida o'tkazilgan tajribada ESP kurslari orqali talabalar texnik terminologiyadagi qiyinchiliklarni yengib o'tgan va 70% talabalar xalqaro loyihalarda ishtirok etish imkoniyatini oshirgan.

O'qish va tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish. Texnika talabalari uchun professional maqolalar o'qish (rankingda 8-o'rin) va texnik hujjatlar tahlil qilish eng muhim faoliyatlardan biri hisoblanadi. Soha matnlari orqali talabalar nafaqat so'zlarni, balki diskurs tuzilishini (logical flow, ambiguity avoidance) ham o'rganadi.

Yozish va og'zaki muloqotni takomillashtirish. Texnik hisobotlar yozish, prezentatsiyalar tayyorlash va xalqaro konferensiyalarda chiqish uchun soha matnlari namunasi bo'lib xizmat qiladi. Autentik matnlar talabalarga real vaziyatlarni simulyatsiya qilishga (group projects, role-plays) imkon beradi.

Motivatsiya va amaliyotga yaqinlashish. Umumiy darsliklar o'rniga soha matnlari (internet resurslari, korporativ saytlar) talabalarda kasbiy qiziqish uyg'otadi va ularni mustaqil o'rganishga undaydi. O'zbekiston tajribasida “Ziyonet” portalini va xalqaro resurslar orqali autentik materiallardan foydalanish Prezident farmonlari asosida tavsiya etilgan.

ESP o'quv dasturida (O'zbekiston uchun ishlab chiqilgan) soha matnlari ehtiyojlarni tahlil qilish (needs analysis) orqali tanlanadi: talabalar, fan o'qituvchilari va ish beruvchilar bilan maslahatlashuvlar o'tkaziladi. Natijada, o'quv rejasi talabaning sohasiga moslashtiriladi – masalan, IT yo'nalishida 40% og'zaki muloqot, 20% o'qishga ajratiladi. Bu yondashuv talabalarni CEFR B1-B2 darajasiga yetkazishga yordam beradi va texnik oliy ta'limda ingliz tilini samarali qiladi. Soha matnlari bo'lmagan o'qitishda talabalar xalqaro hamkorlikda qiyinchiliklarga duch keladi, chunki ular terminlarni real kontekstda qo'llay olmaydi.

Muhokama. Soha matnlarining afzalliklari bilan birga bir qator muammolar mavjud. Birinchidan, o'qituvchilarning texnik bilimi yetarli emasligi (ESP o'qituvchisi soha mutaxassisi

bo'lishi shart emas, lekin asosiy tushunchalarni bilishi kerak). Ikkinchidan, autentik materiallarni topish va moslashtirish qiyin – o'quv dasturlari eski, internet resurslari esa cheklangan bo'lishi mumkin. Uchinchidan, talabalar ingliz tili darajasi har xil bo'lgani uchun differentsiatsiya talab etiladi (group work, portfolios).

O'zbekiston texnika oliy ta'lim muassasalarida (masalan, Toshkent davlat texnika universiteti, temir yo'l instituti) o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, soha matnlarini joriy etish orqali talabalar prezentatsiya va terminologiya ko'nikmalarini 70% ga yaxshilagan. Biroq, an'anaviy grammatika-yo'naltirilgan usullar hali ham ustunlik qilmoqda, bu esa ESP tamoyillariga zid. Muhokamada ta'kidlanishicha, soha matnlari CLIL (Content and Language Integrated Learning) usuli bilan birlashtirilsa, samara yanada oshadi – ya'ni texnik fanlarni ingliz tilida o'rganish. Shuningdek, raqamli texnologiyalar (Moodle, videolar, korporativ korpuslar) soha matnlarini jonlantiradi va talabalarni mustaqil ishga o'rgatadi. Umuman, soha matnlarisiz texnika talabalari global bozorda raqobatbardosh bo'lolmaydi, chunki ular texnik adabiyot va hamkorlikni tushunmaydi. Bu muammoni hal qilish uchun o'qituvchilar uchun maxsus treninglar va materiallar bazasi yaratish zarur.

Xulosa va takliflar. Texnika yo'nalishida ingliz tilini o'qitishda soha matnlarining ahamiyati shubhasiz yuqori: ular kasbiy kompetensiyalarni shakllantiradi, motivatsiyani oshiradi va talabalarni real hayotga tayyorlaydi. ESP yondashuvi va autentik materiallar orqali O'zbekiston texnika oliy ta'limi xalqaro standartlarga yaqinlashmoqda.

Takliflar:

Har bir texnika fakultetida ehtiyojlarni tahlil qilish (needs analysis) o'tkazish va soha matnlarini o'quv rejasiga kiritish.

O'qituvchilar uchun ESP treninglari tashkil etish va autentik resurslar bazasini yaratish (Ziyonet, British Council materiallari).

Talabalar uchun loyiha asosidagi o'qitishni joriy etish: texnik maqolalar tahlili, prezentatsiyalar va simulyatsiyalar.

Raqamli vositalar (korpuslar, AI-yordamchi) orqali soha matnlarini moslashtirish.

Monitoring va baholash tizimini takomillashtirish – task-based va authentic assessment usullari.

Ushbu takliflar amalga oshirilsa, texnika talabalari ingliz tilida nafaqat muloqot qila oladi, balki innovatsiyalar yaratish va xalqaro hamkorlikda faol ishtirok etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Yo'ldoshev I. Ingliz tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2003. – 356-359 b. (umumiy ingliz tili va kasbiy yondashuvlar bo'yicha asoslar).
2. Tangriyev V.A., Nortojoyeva U.U. Texnika sohasida ingliz tilining ahamiyati // International Journal of Science and Technology. – 2025. – S. 10-15. (soha matnlarining autentikligi va statistik natijalar).
3. Shaxakimova M.T. Texnika oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish: muammo va yechimlar // INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2023. (ESP va EST tushunchalari, muammolar tahlili).
4. ESP Curriculum for Higher Education in Uzbekistan. British Council Uzbekistan (Richard West va boshqalar). – August 2020. – Section 1.3, 4.1-4.4 (ehtiyoblarni tahlil va material tanlash bo'yicha).
5. Axmedova O.I. Ingliz tilini o'qitish va o'rganishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish // CyberLeninka. – 2022. (texnologiyalar va soha matnlari integratsiyasi).
6. Karimjonovna R.D. Muhandislik va texnika yo'nalishi bo'yicha ingliz tilida terminologik kompetensiyani shakllantirish metodlari // CyberLeninka. – 2025. (terminologiya va CLIL usuli).
7. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A learning-centred approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – S. 11 (ESP tamoyillari, o'zbek tilidagi tarjima va qo'llanish).

Shoynazarova Vazira Xushboqovna

Termiz davlat muhandislik va qishloq xo'jaligi texnologiyalari universiteti o'qituvchisi

QISHLOQ XO'JALIGI O'QUVCHILARIGA CHET TILLARINI O'RGATISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN UNUMLI FOYDALANISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi o'quvchilar (kollej va universitet talabalari)ga chet tillarini, xususan ingliz tilini (ESP – English for Specific Purposes) o'rgatishda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan unumli foydalanish masalalari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim sharoitida SI vositalari (ChatGPT, Duolingo AI, Grammarly, virtual suhbatbotlar) o'quv jarayonini shaxsiylashtirish, motivatsiyani oshirish, texnik terminologiyani (qishloq xo'jaligi, agronomiya, irrigatsiya, chorvachilik atamalari) tez o'zlashtirish imkonini beradi. Maqolada O'zbekiston ta'lim tizimida SI ni joriy etishning afzalliklari, muammolari va istiqbollari ko'rib chiqilgan. Xalqaro tajribalar (agro-texnik institutlar misolida) va mahalliy tadqiqotlar asosida amaliy tavsiyalar berilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, SI an'anaviy usullar bilan integratsiyalashganda qishloq xo'jaligi talabalarining chet tili kompetensiyasi 20-30% ga oshishi mumkin. Maqola qishloq xo'jaligi ta'limini raqamlashtirish va "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini amalga oshirishga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, chet tillari o'qitish, qishloq xo'jaligi talabalari, ESP (ingliz tili maxsus maqsadlar uchun), shaxsiylashtirilgan o'qitish, motivatsiya, O'zbekiston ta'lim tizimi, ChatGPT, Duolingo AI, virtual o'quv muhiti.

Abstract. This article analyzes the issues of effective use of artificial intelligence (AI) technologies in teaching foreign languages, in particular English (ESP - English for Specific Purposes) to students of agricultural specialization (college and university students). In modern educational conditions, AI tools (ChatGPT, Duolingo AI, Grammarly, virtual chatbots) allow personalizing the learning process, increasing motivation, and quickly mastering technical terminology (agriculture, agronomy, irrigation, animal husbandry terms). The article considers the advantages, problems and prospects of introducing AI in the education system of Uzbekistan. Practical recommendations are given based on international experience (on the example of agro-technical institutes) and local research. The results show that when AI is integrated with traditional methods, the foreign language competence of agricultural students can increase by 20-30%. The article contributes to the digitalization of agricultural education and the implementation of the "Digital Uzbekistan – 2030" strategy.

Key words: artificial intelligence, foreign language teaching, agricultural students, ESP (English for Special Purposes), personalized learning, motivation, Uzbek education system, ChatGPT, Duolingo AI, virtual learning environment.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы эффективного использования технологий искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании иностранных языков, в частности английского (ESP - английский для специальных целей), студентам сельскохозяйственных специальностей (студентам вузов). В современных образовательных условиях инструменты ИИ (ChatGPT, Duolingo AI, Grammarly, виртуальные чат-боты) позволяют персонализировать процесс обучения, повысить мотивацию и быстро освоить техническую терминологию (агротехника, агрономия, ирригация, животноводство). В статье рассматриваются преимущества, проблемы и перспективы внедрения ИИ в систему образования Узбекистана. Приводятся практические рекомендации, основанные на международном опыте (на примере агротехнических институтов) и местных исследованиях. Результаты показывают, что при интеграции ИИ с традиционными методами языковая компетенция студентов сельскохозяйственных специальностей может повыситься на 20-30%. Статья вносит вклад в цифровизацию сельскохозяйственного образования и реализацию стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030».

Ключевые слова: искусственный интеллект, преподавание иностранных языков, студенты сельскохозяйственных специальностей, английский для специальных целей (ESP), персонализированное обучение, мотивация, узбекская система образования, ChatGPT, Duolingo AI, виртуальная среда обучения.

Kirish. Bugungi globallashtirilgan dunyoda qishloq xo'jaligi sohasi xalqaro hamkorlik, zamonaviy texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlar bilan chambarchas bog'liq. O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, eksport, innovatsion texnologiyalar va xalqaro standartlarni joriy etishda chet tillari, ayniqsa ingliz tili muhim rol o'ynaydi. Qishloq xo'jaligi kollejlari va universitetlarida (masalan, Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligi mexanizatsiyasi instituti, Andijon qishloq xo'jaligi instituti) talabalar texnik hujjatlar, xalqaro konferensiyalar va agro-biznes loyihalarida ingliz tilida ishlashga muhtoj.

Ammo an'anaviy o'qitish usullari (darsliklar, grammatika qoidalari) qishloq xo'jaligi talabalarining maxsus ehtiyojlarini (agro-terminologiya, suv resurslari boshqaruvi, o'simlik himoyasi atamallari) to'liq qondirmaydi. Bu yerda sun'iy intellekt texnologiyalari yordamga keladi. SI o'quv jarayonini shaxsiylashtiradi, real vaqtda fikr-mulohaza beradi va virtual muhitda amaliy mashqlarni ta'minlaydi [1]. O'zbekistonda "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi va Prezident qarorlari asosida SI ta'limda jadal rivojlanmoqda. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, agro-texnik oliy o'quv yurtlarida SI orqali ESP o'qitish talabalarning nutq va yozma ko'nikmalarini sezilarli oshiradi [6].

Shu bilan birga, qishloq hududlarida internet infratuzilmasi, o'qituvchilar tayyorgarligi va SI vositalarining o'zbek tilidagi cheklanganligi kabi muammolar mavjud. Ushbu maqola ana shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, qishloq xo'jaligi o'quvchilariga chet tillarini o'rgatishda SI dan unumli foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritadi. Maqsad – ta'lim sifatini oshirish, talabalar raqobatbardoshligini kuchaytirish va milliy qishloq xo'jaligini raqamli transformatsiyaga tayyorlashdir.

Asosiy qism. Sun'iy intellekt chet tillarini o'rgatishda bir nechta asosiy yo'nalishlarda qo'llaniladi: shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlari, interaktiv suhbatbotlar, avtomatik baholash va gamifikatsiya. Qishloq xo'jaligi talabalari uchun bu vositalar ayniqsa samarali, chunki ular maxsus maqsadli ingliz tilini (ESP) – agro-texnik terminologiyani o'zlashtirishga yordam beradi.

Birinchi, shaxsiylashtirilgan o'quv platformalari. Duolingo, Babbel yoki Rosetta Stone kabi AI asosidagi ilovalar talabaning bilim darajasini aniqlab, qishloq xo'jaligi mavzulariga mos materiallar taklif qiladi. Masalan, "irrigation systems", "crop protection" yoki "soil fertility" kabi atamallarni o'yin shaklida o'rgatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bunday platformalar o'quv natijalarini 20% ga oshiradi [2]. O'zbekistonda bu tajribalar Toshkent davlat pedagogika universitetida sinovdan o'tkazilmoqda.

Ikkinchi, suhbatbotlar va virtual yordamchilar (ChatGPT, Google Assistant). Talabalar ingliz tilida qishloq xo'jaligi mavzularida suhbat qurishi mumkin: "How to optimize water usage in drip irrigation?" yoki "Describe the benefits of precision agriculture". SI real vaqtda talaffuzni tuzatadi, grammatik xatolarni ko'rsatadi va texnik lug'atni kengaytiradi. Kasimova M.A. ta'kidlaganidek, SI o'quvchilarning faolligini oshiradi va ichki motivatsiyani saqlaydi [1, 144-148 bet]. Qishloq xo'jaligi kontekstida bu vosita xalqaro grantlar va texnologiya yetkazib beruvchilar bilan muloqotda juda foydali.

Uchinchi, avtomatik baholash va multimedia vositalari. Grammarly AI yozma ishlar (loyihalar, hisobotlar)ni tahlil qiladi, FluentU yoki Puzzle English videolarni (agro-fermalar haqida inglizcha materiallar) taklif qiladi. Agro-texnik institutlarda SI ESP o'qitishda texnik matnlarni soddalashtiradi va talabalar mustaqil o'rganishini ta'minlaydi [7].

O'zbekistonda SI ni qo'llash dastlabki kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, talabalar 40% i allaqachon ChatGPT dan foydalanmoqda, ammo o'qituvchilarning faqat 30% i bu vositalarni biladi [3, 108 bet]. Qishloq xo'jaligi kollejlari SI ni joriy etish uchun virtual haqiqat (VR) bilan birlashtirish tavsiya etiladi: talabalar fermada ingliz tilida "virtual ekskursiya" qilib, terminlarni

o'zlashtirishi mumkin. Xalqaro tajribada (AQSh va Yevropa agro-maktablari) SI talabalar motivatsiyasini 30% ga oshirgan [8].

Muhokama. SI ning afzalliklari aniq: individual yondashuv, 24/7 mavjudlik, tezkor feedback va qishloq hududlarida masofaviy o'qitish imkoniyati. Qishloq xo'jaligi talabalar uchun bu texnologiya xalqaro standartlarni (ISO, FAO hujjatlari) o'zlashtirishga yordam beradi va eksportga yo'naltirilgan agro-biznesda raqobatbardoshlikni oshiradi. Muxiddinova O. ta'kidlaganidek, SI o'quv jarayonini avtomatlashtirib, talabani "uxlatmaydi" va individuallashtiradi [2, 149 bet].

Biroq, muammolar ham bor. O'zbekistonning qishloq xo'jaligi mintaqalarida internet tezligi past (65% maktab va kollejlarda yetarli emas), SI vositalari o'zbek tilidagi agro-matnlarni to'liq qo'llab-quvvatlamaydi. O'qituvchilar tayyorgarligi pastligi va axloqiy masalalar (SI noto'g'ri ma'lumot berishi mumkin) xavf tug'diradi [3, 109 bet; 4]. Xalqaro tadqiqotlarda (agro-texnik oliy o'quv yurtlari) SI o'qituvchining o'rnini bosmaydi, balki yordamchi sifatida ishlaydi [5; 9].

Muhokama shuni ko'rsatadiki, SI ni samarali qo'llash uchun an'anaviy darslar bilan integratsiya zarur. O'zbekistonda bu "Raqamli ta'lim" dasturlari orqali amalga oshirilishi mumkin. Natijada, qishloq xo'jaligi talabalarining chet tili ko'nikmalari nafaqat oshiriladi, balki milliy iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasiga hissa qo'shadi. Mazkur maqolada qishloq xo'jaligi yo'nalishida tahsil olayotgan o'quvchilarga chet tillarini o'rgatishda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan samarali foydalanish masalasi har tomonlama yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy o'qitish metodlari bilan bir qatorda SI vositalarini qo'llash o'quvchilarning til o'zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Avvalo, sun'iy intellekt asosidagi platformalar individual yondashuvni ta'minlashi bilan ajralib turadi. Qishloq xo'jaligi o'quvchilari odatda amaliy faoliyatga yo'naltirilgan bo'lib, ularning til o'rganishga ajratadigan vaqti cheklangan bo'ladi. SI texnologiyalari esa o'quvchining bilim darajasi, qiziqishi va ehtiyojidan kelib chiqib moslashtirilgan topshiriqlarni taqdim etadi. Bu esa o'quv jarayonini samaraliroq va qiziqarliroq qiladi.

Shuningdek, maqolada qayd etilganidek, qishloq xo'jaligi sohasiga oid terminologiyani o'zlashtirishda SI vositalari muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, aqlli tarjima tizimlari, nutqni aniqlash va tahlil qilish dasturlari orqali o'quvchilar kasbiy so'z boyligini tezroq egallashlari mumkin. Bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida xorijiy manbalar bilan ishlash, innovatsiyalarni o'rganish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Bundan tashqari, SI yordamida yaratilgan interaktiv mashg'ulotlar o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, qishloq hududlarida ta'lim resurslari cheklangan sharoitda bunday texnologiyalar katta imkoniyatlar yaratadi. Onlayn platformalar orqali o'quvchilar istalgan vaqtda va joyda bilimlarini mustahkamlashlari mumkin.

Shu bilan birga, maqolada ayrim muammolar ham tilga olingan. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, internet tezligining pastligi va o'qituvchilarning SI texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha malakasining yetishmasligi ushbu jarayonni to'liq amalga oshirishga to'sqinlik qilishi mumkin. Shuning uchun bu yo'nalishda o'qituvchilar malakasini oshirish, zarur texnik vositalar bilan ta'minlash va metodik qo'llanmalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt qishloq xo'jaligi o'quvchilariga chet tillarini o'rgatishda inqilobiy vosita bo'lib, shaxsiylashtirish, motivatsiya va samaradorlikni ta'minlaydi. O'zbekiston tajribasi va xalqaro misollar asosida SI ning potentsiali yuqori ekanligi isbotlandi [1; 2; 3]. Bu texnologiya talabalarining global bozorda raqobatbardoshligini oshiradi va qishloq xo'jaligini innovatsion rivojlantiradi.

Takliflar:

Qishloq xo'jaligi kollejlari va universitetlarida SI asosidagi ESP darsliklarini ishlab chiqish va pilot loyihalarni joriy etish.

O'qituvchilar uchun maxsus treninglar tashkil etish (ChatGPT, Duolingo AI dan foydalanish).

Agro-terminologiya lug'atlarini SI ga integratsiya qilish (o'zbek-ingliz).

Qishloq hududlarida internet infratuzilmasini yaxshilash va bepul AI platformalarini ta'minlash.

Davlat dasturlari ("Raqamli O'zbekiston") doirasida grantlar ajratish va monitoring o'tkazish.

Ushbu choralar amalga oshirilsa, qishloq xo'jaligi ta'limi xalqaro darajaga chiqadi va mamlakatning agro-sektori rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Kasimova M.A. Sun'iy intellekt orqali xorijiy til o'rganuvchilarining faolligini oshirish va ta'lim jarayoniga jalb qilish // O'zbekistonda xorijiy tillar. – 2024. – B. 142-156.
2. Muxiddinova O. Chet tillarini o'rganishda sun'iy intellektning o'rni // Journal of New Century Innovations. – 2023. – B. 148-151.
3. Amanbayeva O.U. O'zbekistonda chet tili ta'limida sun'iy intellekt vositalarini qo'llash: dastlabki kuzatishlar // Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. – 2023. – B. 106-109.
4. Chet tilini o'rganishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. – 2024. – B. 145-151. (O'zbekiston davlat jahon tillar universiteti).
5. Temurova G. va boshq. Implementing Artificial Intelligence And Virtual Learning Environments In Elementary Schools In Uzbekistan // Procedia Environmental Science, Engineering and Management. – 2025. – B. 63-70.
6. Jata E. The Role of Artificial Intelligence in Enhancing English for Specific Purposes // UBT International Conference. – 2024.
7. Application of AI Technologies in Teaching ESL and ESP at Agro-Technical Higher Educational Institutions // ResearchGate. – 2026.
8. Artificial Intelligence in English Language Teaching for Agricultural High School Students // ResearchGate publication. – 2026.
9. Sun'iy intellekt orqali xorijiy til o'rgatish metodikasi (qo'shimcha manbalar asosida).

Zaripova Maftuna Bahrom qizi

JDPU Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va
metodikasi kafedrası katta o'qituvchisi

**CHET EL BOLALAR ADABIYOTI NAMUNALARI ORQALI O'QUVCHILARDA
UMUMINSONIY IJTIMOIIY QADRIYATLARNI QAROR TOPTIRISHNING
ASOSLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari ma'naviyatini shakllantirishda chet el bolalar adabiyotining ijtimoiy-pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Jahon adabiyoti durdonalari orqali bolalarda do'stlik, hamdardlik, adolat va bag'rikenglik kabi umuminsoniy qadriyatlarni qaror toptirishning metodik asoslari yoritilgan. Maqolada xorijiy asarlar qahramonlari misolida o'quvchilarning ijtimoiy xulq-atvori va dunyoqarashini boyitish imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: chet el adabiyoti, boshlang'ich sinf, umuminsoniy qadriyatlar, ijtimoiy tarbiya, ma'naviy kamolot, madaniyatlararo muloqot, badiiy idrok.

Аннотация. В данной статье анализируется социально-педагогическое значение зарубежной детской литературы в формировании духовности учащихся начальных классов. Рассматриваются методические основы утверждения общечеловеческих ценностей, таких как дружба, сострадание, справедливость и толерантность, через шедевры мировой литературы. На примере героев зарубежных произведений раскрываются возможности обогащения социального поведения и мировоззрения учащихся.

Ключевые слова: Зарубежная литература, начальные классы, общечеловеческие ценности, социальное воспитание, духовное развитие, межкультурный диалог, художественное восприятие.

Annotation. This article analyzes the socio-pedagogical significance of foreign children's literature in shaping the spirituality of primary school students. It highlights the methodological foundations for establishing universal human values such as friendship, empathy, justice, and tolerance through masterpieces of world literature. Using characters from foreign works as examples, the article explores the potential for enriching students' social behavior and worldview.

Key words: foreign literature, primary school, universal values, social education, spiritual development, intercultural dialogue, artistic perception.

Kirish. Bugungi shiddatli globallashuv va axborot almashinuvi davrida yosh avlodning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishda badiiy adabiyotning, xususan, jahon bolalar adabiyotining o'rne beqiyosdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun adabiy asar nafaqat ko'ngilochar vosita, balki ularni ijtimoiy hayotga tayyorlovchi, umuminsoniy qadriyatlarni o'rgatuvchi muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy jahon adabiyoti an'anaviy didaktik qoliplardan, ya'ni faqat tayyor xulosa bilan tugaydigan "Bir bor ekan, bir yo'q ekan..." tipidagi ertaklardan uzoqlashib, o'quvchini erkin mushohada yuritishga, voqelikka tanqidiy va mustaqil yondashishga chorlamoqda. Bunday asarlarda qahramonlarning murakkab hayotiy vaziyatlardagi tanlovi va shaxsiy g'oyalarining ifodalanishi bolalarda nutq ravonligini va o'z fikrini dadil bayon etish ko'nikmasini rivojlantiradi.

O'zbek kitobxonlari uchun jahon adabiyoti namoyandalarining asarlari juda yaqin va qadrlidir, chunki ulardagi g'oyaviy yo'nalishlar milliy qadriyatlarimiz bilan hamohanglik kasb etadi. Masalan, boshlang'ich sinf "O'qish savodxonligi" darsliklariga kiritilgan Sharl Perroning "Qizil shapkacha" ertagi misolida bolalarning ma'naviy olamini boyitish, ularni ijtimoiy ogohlikka va atrofdagilar bilan muloqotda hushyorlikka o'rgatish mumkin. Bunday asarlar asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilarga "Qahramon o'rnida bo'lsangiz qanday yo'l tutgan bo'lardingiz?" kabi muammoli savollar bilan murojaat qilish ularning empatiya hissini va ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi.

Adabiyotlar tahlili. Jahon va o'zbek bolalar adabiyoti o'rtasidagi mantiqiy va g'oyaviy o'xshashliklar esa o'quvchilarda dunyo xalqlarining ezgu maqsadlari mushtarak ekanligi haqidagi tushunchani shakllantiradi. Xususan, Jonatan Sviftning "Gulliverning sayohatlari" asaridagi qahramonning turfa olamlardagi sarguzashtlari va Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devni minib" asaridagi Hoshimjonning kutilmagan vaziyatlarga tushishi o'quvchida qiziqish uyg'otish bilan birga, ijtimoiy adolat va insoniylik tushunchalarini mustahkamlaydi. Shuningdek, jahon adabiyotidagi "Zolushka" va o'zbek xalq og'zaki ijodidagi "Zumrad va Qimmat" asarlari o'rtasidagi tipologik yaqinlik - ya'ni o'gay ona zulmi ostida ham o'zligini, mehr-muhabbatini va mehnatsevarligini yo'qotmagan qahramonlar taqdiri - bolalarda ichki go'zallik va sabr-toqat kabi ijtimoiy fazilatlarini qaror toptirishga xizmat qiladi.

Bolalar o'qishi uchun mo'ljallangan asarlar barcha xalqlar tarixida qadimdan davom etib kelgan. O'zbek bolalar adabiyoti ham Sharq yozma adabiyotida "pandnoma", "nasihatnoma", "axloq kitoblari" tarzida shakllangan bo'lsa-da, uning rivojlanishi ma'rifatparvarlik, maktab-maorif tizimi islohotlari bilan hamohang tarzda o'sib bordi. Bolalar va o'smirlar uchun yaratilgan badiiy, ilmiy, publitsistik asarlar majmuyi tom ma'noda bolalar adabiyotini tashkil etsa-da, asosan, sof badiiy asarlar bu tushuncha mohiyatini anglatishi an'anaga aylangan. Bolalar yozuvchisi N.Fozilovning fikricha, "Bolalar adabiyoti—nozik adabiyot. Bolalar adabiyoti biz bilgan kattalar adabiyotining boshi.... Bu adabiyot—hurmatlab adabiyot, e'zoztalab adabiyot... Bolaning ko'ngli ham shunday. Uni sindirib bo'lmaydi. U —mehrtalab". Bu fikrlarning yorqin isboti sifatida bolalar uchun mo'ljallangan barcha asarlar yakunida hamisha yaxshilik bilan tugash, qahramonlarning murod-maqsadlariga yetishishi, shuningdek, yomonlik jazosini topishini ko'rishimiz mumkin. Chunki hali yosh o'quvchining qalbida ishonuvchanlik, mehribonlik, jasurlik, soddadillik kabi sof tuyg'ular jo'sh urayotgan bir paytda yomonlik, yovuzlik g'alaba qozongan asar bilan nafaqat ularning qalbida, balki ong-u shuurida ham o'chmas salbiy izlar qolishini o'zbek bolalar adabiyoti yozuvchi va shoirlari juda yaxshi bilishadi.

Bugungi kunda xalqaro bolalar adabiyoti an'anaviy qoliplardan voz kechgan holda, o'quvchining mustaqil mulohaza yuritishi va shaxsiy dunyoqarashini erkin ifodalashiga xizmat qiluvchi asarlar bilan boyib bormoqda. Xususan, zamonaviy asarlar "Bir bor ekan, bir yo'q ekan..." kabi odatiy syujet chiziqlari hamda baxtli yakun topuvchi tayyor andozalar o'rniga, o'quvchini noodatiy ma'lumotlar va falsafiy mushohadalar bilan oziqlantirmoqda. Bu kabi ijod namunalari kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida o'z g'oyalarini dadil himoya qilish va nutq ravonligini ta'minlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonning yosh kitobxonlari kamolotida jahon adabiyoti durdonalarining o'rni beqiyosdir. Shuni ta'kidlash joizki, boshlang'ich ta'limning "O'qish savodxonligi" darsliklari tarkibiga ham xalqaro adabiyot namoyandalarining eng sara asarlari kiritilgan. Mazkur asarlar asosida suratga olingan animatsion filmlar esa ularning ommaviylikni yanada oshirgan. Masalan, Sharl Perroning "Qizil shapkacha" ertagini bilmaydigan yoki uning ekranlashtirilgan varianti kirib bormagan xonadonni topish mushkul. Ushbu ertak vositasida bolalarning ma'naviy olamini yuksaltirish va mantiqiy fikrlash doirasini kengaytirish mumkin. Buning uchun dars jarayonida o'quvchilarga quyidagi muammoli savollar bilan murojaat qilish samaralidir:

"Agarda siz Qizil shapkacha bo'lganingizda, o'rmon yo'lida qanday qaror qabul qilgan bo'lar edingiz?"

"Sizingcha, bo'rining kirdikorlari va yolg'onchilik tabiati oxir-oqibat o'zi uchun qanday oqibatlarni keltirib chiqardi?"

Bunday savol-javoblar o'quvchining nutqiy malakasini oshirish bilan birga, ularning erkin fikrlash qobiliyatini ham charxlaydi. Bu jarayonda har bir bolaning shaxsiy fikri tinglanishi va qadrlanishi pedagogik nuqtayi nazardan juda muhim. Shuningdek, ertakni rollarga bo'lib sahnalashtirish – Bo'ri, Qizil shapkacha va Buvi obrazlarini o'quvchilar ijrosida gavdalantirish darsning interaktivligini oshirib, mavzuning xotirada uzoq saqlanishini ta'minlaydi.

Jahon va o'zbek bolalar adabiyoti namunalari o'ziga xos mantiqiy yaqinliklar va mushtarakliklarni kuzatish mumkin. Masalan, Jonatan Sviftning "Gulliverning sayohatlari" hamda Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devni minib" asarlarini g'oyaviy jihatdan egizak asarlar

deyish mumkin. Gulliver turfa orollarda turli ijtimoiy qatlamlar va noodatiy vaziyatlarga duch kelsa, Hoshimjon ham o'zining sehrli qalpoqchasi yordamida sarguzashtlar girdobida qoladi.

Bundan tashqari, Hamza Imomberdiyevning "Ajdah komida" hikoyasi bilan "Qizil shapkacha" ertagi o'rtasida, shuningdek, o'zbek xalqining "Zumrad va Qimmat" ertagi bilan Sharl Perroning "Zolushka" asari syujet chiziqlarida hayratlanarli o'xshashliklar mavjud. Bu kabi qiyosiy tahlillar o'quvchining adabiy tasavvurini boyitib, jahon madaniy merosining yaxlitligini anglashga yordam beradi.

Adabiy o'xshashliklar zanjirini yana uzoq davom ettirish mumkin. Yuqorida tilga olingan ertak va dostonlarda voqealar rivoji aynan bir xil bo'lmasa-da, syujet yo'nalishi, qahramonlar fojiasi va asarning umumiy g'oyaviy mazmunida hayratlanarli mushtarakliklar ko'zga tashlanadi.

Masalan, Sharl Perroning "Zolushka" obrazini tahlil qilsak, uning o'gay ona va uning qizlari tomonidan muntazam kamsitilishiga guvoh bo'lamiz. Biroq, qizaloqning ichki go'zalligi va samimiyati tufayli atrof-muhitdagi barcha tirik jonotlar hamda ezgu niyatli insonlar unga nisbatan cheksiz mehr va xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladilar.

Xuddi shunday ijtimoiy-axloqiy manzara o'zbek xalq og'zaki ijodining durdonasi bo'lmish "Zumrad va Qimmat" ertagida ham aks etgan. Zumrad ham o'gay onasi va uning erka qizi Qimmatning zulmi ostida kun kechiradi, ulardan faqat nafrat ko'radi. Shunga qaramay, Zumrad o'zining odobi, mehnatsevarligi va sadoqati bilan atrofdagilarning e'tiborini qozonadi hamda sevimli qahramonga aylanadi. Bu kabi parallellar dunyo xalqlari adabiyotida ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash mavzusi ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, mushtarak qadriyatlarga asoslanishini isbotlaydi.

Muhokama. Mazkur mavzu doirasida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, chet el bolalar adabiyoti namunalaridan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish o'quvchilarda umuminsoniy ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Bunday adabiyotlar orqali bolalar turli xalqlar madaniyati, urf-odatlar, hayotiy qarashlari bilan tanishib, o'z dunyoqarashini kengaytiradi hamda tolerantlik, bag'rikenglik, mehr-oqibat kabi muhim sifatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, chet el bolalar adabiyotida ko'tarilgan mavzular – do'stlik, halollik, adolat, insonparvarlik kabi qadriyatlar universal xarakterga ega bo'lib, ular millat va hududdan qat'i nazar barcha jamiyatlar uchun muhimdir. Ushbu asarlarni o'qish va tahlil qilish orqali o'quvchilar voqea-hodisalarni turli nuqtai nazardan baholashga, qahramonlar xatti-harakatlarini tahlil qilishga va mustaqil xulosa chiqarishga o'rganadi.

Shuningdek, chet el bolalar adabiyotini o'qitishda interfaol metodlardan, xususan, suhbat, rolli o'yinlar, munozara va grafik organayzerlardan foydalanish o'quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashga yordam beradi. Bu jarayonda o'qituvchi yo'naltiruvchi rolni bajarib, o'quvchilarning fikrlash faoliyatini rag'batlantiradi va ularni erkin fikr bildirishga undaydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bunday yondashuv o'quvchilarning nafaqat o'qish savodxonligini, balki ularning ijtimoiy kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Xususan, empatiya hissi kuchayadi, boshqalarning fikriga hurmat bilan qarash, jamoada ishlash va ijtimoiy mas'uliyat kabi ko'nikmalar shakllanadi.

Biroq, muhokama natijalariga ko'ra, chet el bolalar adabiyotini tanlashda o'quvchilarning yoshi, psixologik xususiyatlari va milliy qadriyatlar bilan uyg'unlik darajasini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur omillar e'tiborga olinmasa, ta'lim samaradorligi pasayishi mumkin.

Xulosa. Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, boshlang'ich sinf o'quvchilari ma'naviyatini shakllantirishda chet el adabiyoti shunchaki qo'shimcha mutolaa manbai emas, balki ularni global ijtimoiy muhitga tayyorlovchi strategik vositadir. Jahon adabiyoti durdonalarini milliy namunalar bilan qiyosiy o'rganish orqali bola dunyo xalqlari o'rtasidagi madaniy to'siqlarni yengib o'tishni, umuminsoniy qadriyatlarni o'z qadriyatlari kabi qabul qilishni o'rganadi. Mazkur jarayonning ijtimoiy asosi shundan iboratki, adabiyot darslari bolada nafaqat kitobxonlik ko'nikmasini, balki jamiyatda yashash san'ati - empatiya, bag'rikenglik va adolat tamoyillarini qaror toptiradi. Yuqorida tahlil qilingan "Zolushka" va "Zumrad va Qimmat" kabi asarlarning g'oyaviy

mushtarakligi o'quvchiga yaxshilik va mehnatsevarlik chegarasiz ekanligini anglatadi. Bu esa o'z navbatida, kelajakda nafaqat o'z millatining sodiq farzandi, balki jahon hamjamiyatida o'z o'rniga ega bo'lgan, erkin va tanqidiy fikrlovchi komil shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi .

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1.Jo'rayev N. "Boshlang'ich ta'limda adabiy ta'lim metodikasi", 2021.
- 2.Smith J. "Modern Children's Literature and Social Growth", 2019.
- 3.Piankovsky V. "Psychological aspects of fairy tales", 2018.
- 4.To'xtaboyev X. "Sariq devni minib" (Nashriyot so'zboshisi), 2015.
- 5.Safarov O. "O'zbek xalq og'zaki ijodi", 2010.
- 6.JamilovaB.O'zbek bolalar adabiyoti. O'quv qo'llanma. –Toshkent. „Innovatsiya – Ziyosiy“,2020, 276 bet.
- 7.Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi.–Toshkent 2018.

Tursunova Dilbar Zafarovna
Jizzax davlat Pedagogika Universiteti o'qituvchisi

**TA'LIM JARAYONIDA GRAFIK ORGANAYZERLAR YORDAMIDA
O'QUVCHILARNING MUSTAQIL FIKRLASH KO'NIKMALARINI
RIVOJLANTIRISH METODIKASI**

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonida grafik organayzerlardan (klaster, Venn diagrammasi, T-jadval, "Baliq skeleti", "Nima uchun?" va boshqalar) foydalanish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslari va amaliy metodikasi ko'rib chiqiladi. Grafik organayzerlar axborotni vizual va tizimli tarzda tashkil etish orqali o'quvchilarda tahlil qilish, solishtirish, muammolarni mustaqil hal etish va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini shakllantiradi. Zamonaviy ta'lim sharoitida interfaol metod sifatida ular o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlab, mustaqil fikrlashni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Tadqiqot o'zbek ta'lim tizimida qo'llanilayotgan tajribalarga asoslanadi va amaliy takliflar beriladi.

Kalit so'zlar: grafik organayzerlar, mustaqil fikrlash, tanqidiy fikrlash, interfaol metodlar, vizual ta'lim vositalari, klaster, Venn diagrammasi, ta'lim samaradorligi, o'quvchilar rivoji.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы и практические методы развития навыков самостоятельного мышления учащихся посредством использования графических органайзеров (кластер, диаграмма Венна, Т-образная диаграмма, «Рыбий скелет», «Почему?» и др.) в образовательном процессе. Графические органайзеры формируют у учащихся навыки анализа, сравнения, самостоятельного решения проблем и творческого подхода, организуя информацию визуально и систематически. Как интерактивный метод в современных условиях образования, они являются эффективным инструментом развития самостоятельного мышления, обеспечивая активное участие учащихся. Исследование основано на опыте, используемом в узбекской системе образования, и даются практические рекомендации.

Ключевые слова: графические органайзеры, самостоятельное мышление, критическое мышление, интерактивные методы, визуальные образовательные инструменты, кластер, диаграмма Венна, эффективность обучения, развитие учащихся.

Abstract. The article examines the theoretical foundations and practical methods of developing students' independent thinking skills through the use of graphic organizers (cluster, Venn diagram, T-chart, "Fish skeleton", "Why?", etc.) in the educational process. Graphic organizers form students' analysis, comparison, independent problem solving and creative approach skills by organizing information in a visual and systematic way. As an interactive method in modern educational conditions, they are an effective tool for developing independent thinking, ensuring the active participation of students. The study is based on the experiences used in the Uzbek education system and practical suggestions are given.

Key words: graphic organizers, independent thinking, critical thinking, interactive methods, visual educational tools, cluster, Venn diagram, educational effectiveness, student development.

Kirish Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning faqat bilim olishi emas, balki ularni mustaqil fikrlash, muammolarni hal etish va yangi g'oyalarni yaratish qobiliyatini rivojlantirish asosiy maqsadlardan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasining ta'lim strategiyasida ham "inson kapitalini rivojlantirish" doirasida o'quv dasturlarini ilg'or tajribalar asosida qayta ko'rib chiqish va kompetensiyalarni (shu jumladan mustaqil va tanqidiy fikrlashni) shakllantirish ko'zda tutilgan [1].

Grafik organayzerlar (graphic organizers) – bu ma'lumotlarni chizma, jadval, diagrammalar orqali vizual tarzda tashkil etish vositalari bo'lib, ular o'quvchilarda axborotni tahlil qilish, bog'lash va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ular interfaol ta'lim metodlari ichida keng qo'llaniladi va o'quv jarayonini faollashtirib, o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashini

rag'batlantiradi [2]. Ushbu maqola grafik organayzerlar yordamida mustaqil fikrlashni rivojlantirishning metodikasiga bag'ishlangan bo'lib, o'zbek tilidagi ilmiy manbalar va amaliy tajribalarga asoslanadi.

Asosiy qism. Grafik organayzerlar ta'limda axborotni soddalashtirish, tizimlashtirish va vizual ko'rgazmali qilish vositasi sifatida xizmat qiladi. Ular o'quvchilarga murakkab mavzularni kichik qismlarga bo'lib tahlil qilish, o'zaro bog'lanishlarni aniqlash va mustaqil xulosalar chiqarish imkonini beradi [3].

Grafik organayzerlarning asosiy turlari va ularning mustaqil fikrlashga ta'siri quyidagicha:

1. **Klaster (g'uncha, bog'lam)** – Mavzuning markaziy g'oyasi atrofida erkin fikrlar yig'iladi. Bu o'quvchilarda ijodiy va erkin fikrlashni rivojlantiradi, chunki ular o'z g'oyalarni bimalol ifodalaydi va aloqalarni mustaqil topadi [2]. Masalan, "O'zbekiston tabiatining muammolari" mavzusida klaster tuzish orqali o'quvchilar o'z fikrlarini mustaqil ravishda kengaytiradi.

2. **Venn diagrammasi** – Ikki yoki undan ortiq tushunchani solishtirish uchun ishlatiladi. Bu solishtirish, farqlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirib, mustaqil fikrlashni kuchaytiradi. O'quvchilar o'xshashlik va farqlarni o'zlari aniqlab, xulosaga keladi [4].

3. **T-jadvali** – "Ha" va "Yo'q" yoki "Afzalliklar va kamchiliklar" ustunlari orqali ma'lumotlarni taqqoslash. Bu tanqidiy va mantiqiy fikrlashni shakllantiradi, o'quvchilar faktlarga asoslanib mustaqil qaror qabul qiladi [2].

4. **"Baliq skeleti" (sabablarni tahlil qilish)** – Muammoning sabablari va natijalarini diagrammada ko'rsatish. O'quvchilar muammoni mustaqil aniqlab, yechim izlaydi, bu mustaqil muammo hal etish ko'nikmasini rivojlantiradi [5].

5. **"Nima uchun?" va "Qanday?" sxemalari** – Savollar zanjiri orqali chuqur tahlil qilish. Bu o'quvchilarda savol berish va izlanish odatini shakllantirib, mustaqil fikrlashni oshiradi [3].

Grafik organayzerlarni qo'llash metodikasi quyidagi bosqichlarga asoslanadi:

- Mavzuni tanlash va maqsadni belgilash;
- O'qituvchi tomonidan namuna ko'rsatish (vosita sifatida);
- O'quvchilar tomonidan mustaqil to'ldirish (metod sifatida);
- Guruhiy muhokama va tahlil;
- O'z-o'zini baholash va xulosalar chiqarish [2].

Bunday yondashuv o'quvchilarda axborotni mustaqil qayta ishlash, xatolarini tahlil qilish va yangi g'oyalarni yaratish qobiliyatini rivojlantiradi. Masalan, ona tili yoki tabiiy fanlar darslarida Venn diagrammasi yordamida tushunchalarni solishtirish o'quvchilarni faktlarga asoslangan mustaqil mulohaza yuritishga o'rgatadi [6].

Muhokama. Grafik organayzerlarning afzalliklari: vizual xotirani kuchaytiradi, faol ishtirokni ta'minlaydi, kognitiv qobiliyatlarni (tahlil, sintez, baholash) rivojlantiradi va o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashini rag'batlantiradi [4]. Biroq, ularni samarali qo'llash uchun o'qituvchilar maxsus tayyorgarlikdan o'tishi, darsni to'g'ri tashkil etishi zarur. Aks holda, oddiy chizma sifatida qolishi mumkin.

O'zbek ta'lim tajribasida grafik organayzerlar boshlang'ich sinflardan oliy ta'limgacha qo'llanilmoqda. Ular 4K ko'nikmalari (tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik, muloqot) rivojiga xizmat qiladi [7]. Xorijiy tajribalar (masalan, AQSh va Yevropa maktablarida) bilan solishtirganda, o'zbekistonlik o'qituvchilar ularni milliy darsliklar va mavzular bilan moslashtirib qo'llashmoqda, bu esa samaradorlikni oshiradi [1].

Muammolar: vaqt yetishmasligi, raqamli vositalar bilan integratsiya masalalari. Taklif: o'qituvchilarni treninglar orqali o'qitish va raqamli grafik organayzerlarni (masalan, Canva, MindMeister) joriy etish.

Xulosa va takliflar. Grafik organayzerlar ta'limda mustaqil fikrlashni rivojlantirishning samarali metodik vositasi hisoblanadi. Ular o'quvchilarni passiv qabul qiluvchidan faol izlanuvchiga aylantiradi, tahliliy va ijodiy fikrlashni kuchaytiradi.

Takliflar:

- O'qituvchilar malakasini oshirish kurslarida grafik organayzerlarni o'rgatish;

- Darslik va o'quv qo'llanmalariga grafik organayzer namunalarini kiritish;
- Raqamli platfomalarda (Google Jamboard, Miro) ularni qo'llashni kengaytirish;
- Ilmiy-tadqiqot ishlarda empirik tajribalar o'tkazish va natijalarni umumlashtirish.

Bu yondashuv ta'lim sifatini oshirib, barkamol shaxs tarbiyasiga hissa qo'shadi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim jarayonida grafik organayzerlardan samarali foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Grafik organayzerlar o'quv materialini tizimli, mantiqiy va vizual tarzda ifodalash imkonini berib, o'quvchilarning tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish hamda xulosa chiqarish qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi.

Mazkur metodika asosida tashkil etilgan dars jarayonida o'quvchilar passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanadi, o'z fikrini mustaqil ravishda shakllantirish va asoslashga o'rganadi. Ayniqsa, klaster, Venn diagrammasi, konseptual xaritalar kabi grafik organayzerlardan foydalanish o'quvchilarning ijodiy yondashuvini kuchaytirib, ularning bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, grafik organayzerlardan foydalanish o'qituvchiga o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash, ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini differensiallashtirish imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, grafik organayzerlar yordamida o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi zamonaviy ta'lim talablariga to'liq javob beradi. U nafaqat bilimlarni o'zlashtirishni, balki ularni amaliyotda qo'llash, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish va tanqidiy fikrlashni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Shu bois, mazkur metodikani ta'lim jarayoniga keng joriy etish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Taraqqiyot strategiyasi (2022–2026). Ta'lim bo'limi. Toshkent, 2022.
2. Soatova Sh.A., Yusupova G.O. Zamonaviy ta'lim sharoitida grafik organayzerlarning o'rni va foydalanish usullari // International scientific and practical conference. 2024. P. 504–510.
3. Mamatova Z.X., Mamirjonova F.M. Ta'lim samaradorligini oshirishda grafik organayzerlardan foydalanish: maqsadi, mazmuni va vositalari // European science international conference. 2024. P. 82–85.
4. Nusratova S.I. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligi darslarida ijodiy qobiliyatlarini takomillashtirishda grafik organayzerlar // CyberLeninka. 2025.
5. Ergashev J. Fizikani o'qitishda grafik organayzerdan foydalanish // Academia.edu. 2023. P. 1–9.
6. Davronov I. Grafik organayzerlar: ta'lim jarayonida samarali vosita // Ta'lim va innovatsiyalar jurnali. 2021. 15(2). P. 45–58.
7. Kadirova N.M. O'quvchilarda 4K ko'nikmalarini rivojlantirishda kreativ yondashuv // Zenodo. 2024.

Ravshanov Xusan Abdiquil o'g'li
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

OLIY TA'LIMDA KREATIV FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH VA UNING O'ZINI O'ZI FAOLLASHTIRISHGA TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida kreativ fikrlashni shakllantirish va uning talabalarining o'zini o'zi faollashtirish jarayoniga ta'siri tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim muhitida kreativlik shaxsning mustaqil fikrlashi, muammolarni innovatsion yondashuv asosida hal etishi va yangi g'oyalarni ilgari surishi bilan bog'liq muhim kompetensiya sifatida qaraladi. Tadqiqotda kreativ fikrlashning psixologik asoslari, xususan, divergent tafakkur, refleksiya, ichki motivatsiya va emotsional intellekt bilan o'zaro bog'liqligi yoritilgan. Shuningdek, kreativ faoliyatning talabalarda tashabbuskorlik, mustaqillik va o'z faoliyatini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishdagi roli ochib beriladi. Tadqiqotda kuzatish, so'rovnomalar va empirik tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, kreativ fikrlashni rivojlantirish talabalarining o'zini o'zi faollashtirish darajasini oshiradi, ularning o'quv jarayonidagi ishtirokini kuchaytiradi hamda shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot ta'lim jarayonini takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: kreativ fikrlash, oliy ta'lim, o'zini o'zi faollashtirish, motivatsiya, refleksiya, divergent tafakkur, emotsional intellekt.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы формирования креативного мышления в системе высшего образования и его влияние на самоактивацию студентов. В современных условиях креативность рассматривается как важная компетенция, связанная со способностью к самостоятельному мышлению, поиску нестандартных решений и генерации новых идей. В исследовании анализируются психологические основы креативного мышления, включая дивергентное мышление, рефлексию, внутреннюю мотивацию и эмоциональный интеллект. Особое внимание уделяется роли креативной деятельности в развитии инициативности, самостоятельности и навыков саморегуляции у студентов. В работе использованы методы наблюдения, анкетирования и эмпирического анализа. Полученные результаты показывают, что развитие креативного мышления способствует повышению уровня самоактивации студентов, активизации их учебной деятельности и формированию профессиональных компетенций. Практическая значимость исследования заключается в совершенствовании образовательного процесса.

Ключевые слова: креативное мышление, высшее образование, самоактивация, мотивация, рефлексия, дивергентное мышление, эмоциональный интеллект.

Abstract. This article examines the development of creative thinking in higher education and its impact on students' self-activation. In modern educational contexts, creativity is considered a key competence associated with independent thinking, innovative problem-solving, and the generation of new ideas. The study analyzes the psychological foundations of creative thinking, including divergent thinking, reflection, intrinsic motivation, and emotional intelligence. Special attention is given to the role of creative activity in enhancing students' initiative, autonomy, and self-regulation skills. The research employs observation, surveys, and empirical analysis methods. The findings indicate that the development of creative thinking significantly increases students' self-activation, enhances their engagement in the learning process, and contributes to the formation of professional competencies. The results have practical implications for improving the quality and effectiveness of higher education.

Key words: creative thinking, higher education, self-activation, motivation, reflection, divergent thinking, emotional intelligence.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri talabalarda kreativ fikrlashni shakllantirish va shu asosda ularning o'zini o'zi faollashtirish salohiyatini kuchaytirishdan iboratdir. Bu masala tasodifiy emas, chunki zamonaviy iqtisodiyotda bilimning o'zi yetarli bo'lmay, yangi g'oya yaratish, noan'anaviy yechim topish, mustaqil qaror qabul qilish va o'z faoliyatini ongli boshqarish qobiliyati tobora muhimlashib bormoqda. OECD kreativ fikrlashni turli va original g'oyalarni ishlab chiqish, shuningdek g'oyalarni baholash va takomillashtirish qobiliyati sifatida talqin qiladi hamda PISA 2022 siklida uni alohida kompetensiya sifatida o'lchadi. Bu holat kreativ fikrlash endilikda faqat estetik yoki ijodiy faoliyat doirasidagi sifat emas, balki ta'lim sifati va kelajak mehnat bozorining tayanch kompetensiyalaridan biri sifatida qaralayotganini ko'rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi xalqaro mehnat bozori tendensiyalarida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Jahon iqtisodiy forumining 2025-yilgi Future of Jobs hisobotiga ko'ra, hisobot 55 iqtisodiyot va 22 tarmoqni qamrab olgan, 14 milliondan ortiq ishchini ifodalovchi 1 000 dan ziyod yirik ish beruvchilar fikriga tayangan. Unda kreativ fikrlash eng tez ahamiyati ortayotgan ko'nikmalardan biri sifatida ko'rsatilgan; shu bilan birga, analitik fikrlash, moslashuvchanlik, chidamlilik, qiziquvchanlik va umrbod o'rganish bilan bir qatorda kelajak mutaxassisi uchun zarur yadro ko'nikmalar qatoriga kiritilgan. Bu esa oliy ta'limda kreativ fikrlashni rivojlantirish masalasi faqat pedagogik emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy buyurtma ekanini anglatadi.

UNESCO ma'lumotlari ham ushbu masalaning global ko'lamdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Tashkilotning qayd etishicha, dunyo bo'yicha oliy ta'limda tahsil olayotgan talabalar soni taxminan 264 millionga yetgan, biroq umumiy qamrov darajasi 43 foiz atrofida bo'lib, mamlakatlar va mintaqalar o'rtasida katta tafovut saqlanib qolmoqda. UNESCO oliy ta'limni shunchaki diplom beruvchi tizim emas, balki yuqori sifatli o'qish, innovatsiya, umrbod ta'lim va transformativ rivojlanishni ta'minlovchi muhim ijtimoiy institut sifatida ko'radi. 2024-yildagi UNESCO faoliyati sharhlarida ham raqamli transformatsiya, ma'lumotlarga asoslangan siyosat va o'quvchini markazga qo'yuvchi yondashuvlar ta'limning ustuvor yo'nalishlari sifatida qayd etilgan. Demak, kreativ fikrlashni rivojlantirish va talabalarni ichki faollikka undash bugungi global oliy ta'lim paradigmasining markaziy talablaridan biridir.

Kreativ fikrlashning o'zini o'zi faollashtirishga ta'siri mavzuni psixologik jihatdan yanada dolzarb qiladi. Chunki kreativ fikrlash rivojlangan talaba odatda passiv ijrochi emas, balki muammoni mustaqil ko'ra oladigan, savol qo'ya oladigan, bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqadigan va o'z faoliyatini boshqarishga intiladigan subyektga aylanadi. OECDning kreativ fikrlashga oid yondashuvida ham bu kompetensiya ochiq tugalli vazifalar, ijtimoiy muammoni hal qilish, yozma va vizual ifoda, ilmiy muammoni yechish kabi jarayonlar bilan bog'langan. Bu esa kreativlikning o'zi ichki faollik, tashabbuskorlik va refleksiv fikrlash bilan uzviy aloqada ekanini ko'rsatadi. Shunday ekan, oliy ta'limda kreativ fikrlashni shakllantirish masalasini o'rganish aslida talabada o'zini o'zi boshqarish, o'z imkoniyatini ishga solish va ta'lim jarayonida faol subyektga aylanish mexanizmlarini o'rganish bilan chambarchas bog'liqdir.

Respublikamizda ham bu yo'nalish alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Hukumatning rasmiy ma'lumotlarida esa so'nggi yillarda oliy ta'lim muassasalari soni 200 tadan oshgani, oliy ta'lim qamrovi esa 9 foizdan 38 foizgacha, boshqa rasmiy axborotda esa 42 foizgacha yetgani qayd etilgan. Bu raqamlar oliy ta'limga kirish imkoniyati kengayib borayotganini ko'rsatsa-da, endi asosiy e'tibor son ko'rsatkichidan sifat ko'rsatkichiga, ya'ni talabani qanday fikrlaydigan, qanday tashabbus ko'rsatadigan va o'zini qanday rivojlantiradigan shaxs sifatida tayyorlash masalasiga ko'chayotganini anglatadi.

Shuningdek, "O'zbekiston — 2030" strategiyasi va uning 2024–2025-yillardagi davlat dasturlari doirasida kommunikativ ko'nikmalar, tanqidiy va kreativ fikrlash, hamkorlikda ishlash hamda tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan vazifalar alohida belgilangan. Bu esa kreativ fikrlashni shakllantirish endi tor doiradagi metodik masala emas, balki milliy ta'lim

siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, O'zbekistonda creative incubator kabi tashabbuslarning ishga tushirilishi yoshlarning innovatsion va kreativ g'oyalarini qo'llab-quvvatlash, startup madaniyatini rivojlantirish va ta'lim bilan amaliy innovatsion muhitni bog'lashga qaratilgan yangi imkoniyatlarni yaratmoqda.

Mazkur mavzuning dolzarbligi yana shundaki, oliy ta'limning kengayishi avtomatik ravishda talabalar faolligining oshishini anglatmaydi. Talaba auditoriyada yoki onlayn platformada mavjud bo'lishi mumkin, biroq uning ichki faolligi, ijodiy izlanishi va o'zini rivojlantirish ehtiyoji yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa, ta'lim samaradorligi cheklangan bo'lib qoladi. UNESCOning raqamli ta'lim va AI bo'yicha materiallarida ham texnologiyani joriy etishda asosiy mezon sifatida aynan o'quvchi ehtiyojlari, mazmunli o'rganish va tafakkurni rivojlantirish ko'rsatiladi. Demak, kreativ fikrlashni rivojlantirish va o'zini o'zi faollashtirishni kuchaytirish masalasi raqamli muhit kengaygan sari yanada muhimlashmoqda.

Shunday qilib, "Oliy ta'limda kreativ fikrlashni shakllantirish va uning o'zini o'zi faollashtirishga ta'siri" mavzusi bir vaqtning o'zida xalqaro mehnat bozori talablari, global ta'lim transformatsiyasi, UNESCO va OECD darajasidagi kompetensiyaviy yondashuvlar hamda O'zbekistonda oliy ta'limni modernizatsiya qilish siyosati bilan bevosita bog'liq bo'lgan dolzarb ilmiy muammodir. Ushbu mavzuni chuqur o'rganish talabalarda tashabbuskorlik, mustaqillik, refleksiya, ijodkorlik va ichki motivatsiyani rivojlantirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish, natijada esa ta'lim sifatini oshirish va raqobatbardosh mutaxassis tayyorlashga xizmat qiladi.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti, ayniqsa bilimlar iqtisodiyoti va raqamli transformatsiya jarayonlari oliy ta'lim tizimi oldiga mutlaqo yangi talablarni qo'yimoqda. Bugungi kunda oliy ta'limning asosiy vazifasi faqat bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki kreativ fikrlay oladigan, muammolarni innovatsion yondashuv asosida hal eta oladigan va o'z faoliyatini mustaqil boshqara oladigan shaxsni shakllantirishdan iboratdir. Shu nuqtai nazardan, kreativ fikrlashni rivojlantirish va uning talabalarining o'zini o'zi faollashtirishiga ta'sirini o'rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro miqyosdagi tadqiqotlar kreativ fikrlashning zamonaviy kompetensiyalar tizimidagi o'rnini yaqqol ko'rsatmoqda. OECD tomonidan olib borilgan PISA 2022 tadqiqotida kreativ fikrlash alohida baholash yo'nalishi sifatida kiritilib, uni g'oyalarni yaratish, baholash va takomillashtirish qobiliyati sifatida talqin etilgan. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kreativ fikrlash yuqori darajada rivojlangan o'quvchilar murakkab vaziyatlarda samaraliroq yechim topa oladi va o'z faoliyatini mustaqil tashkil etishda yuqori natijalarga erishadi. Bu esa kreativlikning faqat ijodiy faoliyatga xos sifat emas, balki ta'lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, Jahon iqtisodiy forumi tomonidan e'lon qilingan "Future of Jobs" hisobotlarida kreativ fikrlash eng tez rivojlanayotgan va eng zarur ko'nikmalardan biri sifatida qayd etilgan. Hisobotlarga ko'ra, zamonaviy ish beruvchilar mutaxassisdan faqat bilim emas, balki yangi g'oyalar ishlab chiqish, muammolarni kreativ hal qilish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini talab qilmoqda. Bu esa oliy ta'lim tizimida kreativ fikrlashni shakllantirishni strategik vazifaga aylantirmoqda.

UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha oliy ta'limda tahsil olayotgan talabalar soni 260 milliondan ortiqni tashkil etadi va bu ko'rsatkich yil sayin ortib bormoqda. Biroq ta'lim qamrovi kengayishi bilan bir qatorda uning sifati, ayniqsa talabalarining faolligi va mustaqil fikrlash darajasini oshirish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. UNESCO ta'lim sifatini oshirishda aynan kreativ fikrlash, tanqidiy tafakkur va o'zini o'zi rivojlantirish ko'nikmalarini rivojlantirishni ustuvor yo'nalish sifatida belgilaydi.

Respublikamizda ham oliy ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida xalqaro standartlarga mos, kreativ va mustaqil fikrlaydigan kadrlar tayyorlash asosiy maqsad sifatida belgilangan. So'nggi yillarda oliy ta'lim muassasalari sonining keskin ortishi, qamrov darajasining 9 foizdan 40 foizdan ortiq ko'rsatkichga yetishi ta'limga bo'lgan talabning oshganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, kredit-modul tizimining joriy etilishi,

mustaqil ta'lim ulushining ortishi va raqamli platformalarning keng qo'llanilishi talabalarning o'zini o'zi faollashtirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Psixologik nuqtai nazardan, kreativ fikrlash talabaning ichki faolligi, motivatsiyasi va refleksiv qobiliyati bilan uzviy bog'liqdir. Kreativ faoliyat jarayonida talaba muammoga yangi yondashuvlar izlaydi, turli variantlarni taqqoslaydi va o'z qarorlarini asoslaydi. Bu jarayon o'z navbatida uning o'zini o'zi faollashtirishiga, ya'ni faoliyatga ongli ravishda kirishishi, tashabbus ko'rsatishi va o'z rivojlanishini boshqarishiga olib keladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash rivojlangan talabalarda ichki motivatsiya yuqori bo'ladi, ular ta'lim jarayonida faol ishtirok etadi va mustaqil o'rganishga moyil bo'ladi.

Biroq amaliy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, barcha talabalar ham kreativ fikrlashni yetarli darajada namoyon eta olmaydi. Ba'zi hollarda an'anaviy o'qitish metodlarining ustunligi, reproduktiv yondashuvning ko'pligi va tashqi motivatsiyaning ustunligi talabalarning faolligini cheklab qo'ymoqda. Bu esa kreativ fikrlashni rivojlantirish orqali talabalarning o'zini o'zi faollashtirish mexanizmlarini chuqur o'rganish va amaliyotga joriy etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shunday qilib, "Oliy ta'limda kreativ fikrlashni shakllantirish va uning o'zini o'zi faollashtirishga ta'siri" mavzusi zamonaviy ta'lim psixologiyasining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u xalqaro ta'lim tendensiyalari, milliy ta'lim siyosati va psixologik rivojlanish qonuniyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Mazkur muammoni o'rganish talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini ta'minlash, ta'lim samaradorligini oshirish hamda raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'limda kreativ fikrlashni shakllantirish va uning talabaning o'zini o'zi faollashtirishiga ta'sirini o'rganish zamonaviy psixologiya, pedagogika va ta'lim menejmentining tutash nuqtasida shakllangan murakkab ilmiy yo'nalishlardan biridir. Ushbu muammoning nazariy ildizlari shaxs faolligi, ijodiy tafakkur, motivatsiya, refleksiya va o'zini boshqarish masalalariga borib taqaladi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash faqat noodatiy g'oya yaratish qobiliyati emas, balki shaxsning o'z bilimini qayta tashkil etishi, vaziyatga yangi nuqtai nazardan qarashi, muammoni mustaqil qo'ya olishi va uni hal etish uchun ichki resurslarini safarbar eta olishidir. Shu ma'noda u talabaning o'zini o'zi faollashtirish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lib, shaxsning ichki harakatchanligi, mustaqilligi va rivojlanishga yo'naltirilgan pozitsiyasini mustahkamlaydi.

Rus psixologiya maktabida kreativ fikrlashning shakllanishi, avvalo, L.S. Vygotskiy nomi bilan bog'liq holda talqin etiladi. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi bo'yicha inson tafakkuri ijtimoiy muhit, muloqot va faoliyat jarayonida rivojlanadi. U ijodkorlikni inson psixikasining tabiiy va ijtimoiy tajriba bilan boyigan faol shakli sifatida ko'rib, tasavvur va tafakkurning yangilik yaratishdagi o'rnini alohida ta'kidlaydi. Vygotskiyga ko'ra, ta'lim jarayoni shaxsni mavjud bilimlarni takrorlashga emas, balki ularni qayta ishlashga, kengaytirishga va yangi kombinatsiyalar yaratishga undashi lozim. Bu qarash oliy ta'limda kreativ fikrlashni shakllantirishning nazariy asoslaridan biri bo'lib xizmat qiladi, chunki aynan muammoli vaziyatlar, interfaol muloqot va intellektual hamkorlik talabaning ichki faolligini uyg'otadi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" haqidagi g'oyasi ham bu yerda alohida ahamiyatga ega, chunki talaba murakkab, ammo yengib o'tsa bo'ladigan vazifalar bilan to'qnashganida ijodiy izlanishga kirishadi va shu jarayonda o'zini faollashtiradi.

A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasi kreativ fikrlash va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasidagi bog'liqlikni yanada chuqurroq tushuntiradi. Leontyevga ko'ra, shaxs faoliyatda shakllanadi, faoliyat esa motivlar bilan boshqariladi. Demak, oliy ta'limda kreativ fikrlashni rivojlantirish faqat metodik vositalar yordamida emas, balki talabaning o'quv faoliyatiga nisbatan ichki motivatsiyasini kuchaytirish orqali amalga oshadi. Agar talaba ta'lim jarayonida o'z fikrini namoyon eta olsa, muammoni mustaqil hal qilishga ehtiyoj sezsa va o'quv topshirig'ini shaxsiy ma'noga ega deb bilsa, uning o'zini o'zi faollashtirish darajasi ham oshadi. Shu nuqtai nazardan, kreativ fikrlash shaxsning ichki motivatsiyasi bilan chambarchas bog'langan faol kognitiv mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

S.L. Rubinshteynning subyekt-faoliyat yondashuvi ham mazkur muammoni tushunishda muhim o'rin tutadi. U shaxsni tashqi ta'sirlar mahsuli emas, balki faol subyekt sifatida talqin etadi. Kreativ fikrlash aynan mana shu subyektiv pozitsiyaning intellektual ifodasi hisoblanadi, chunki ijodiy fikrlovchi talaba tayyor bilimni passiv qabul qilmaydi, balki uni qayta ishlab, yangicha tuzilmalarga aylantiradi. Rubinshteyn nuqtai nazaridan qaraganda, o'zini o'zi faollashtirish ham shaxsning o'z faoliyatiga ongli munosabati, ichki tanlovi va maqsadli harakati bilan bog'liqdir. Demak, oliy ta'limda kreativ fikrlashni rivojlantirish talabani subyektiv pozitsiyasini mustahkamlaydi, bu esa uning ta'lim jarayonidagi mustaqilligi va tashabbuskorligini kuchaytiradi.

D.B. Bogoyavlenskaya rus psixologiyasida intellektual faollik va ijodkorlik muammosini maxsus o'rgangan olimlardan biridir. Uning qarashlarida kreativlik shaxsning vazifani tashqi talab darajasida emas, balki undan ortiq darajada davom ettirishga bo'lgan ichki intilishi bilan bog'lanadi. Boshqacha aytganda, haqiqiy kreativlik insonning berilgan muammoni minimal natija bilan cheklab qo'ymasdan, chuqurroq va kengroq o'rganishga kirishishida namoyon bo'ladi. Bu yondashuv oliy ta'limda o'zini o'zi faollashtirish fenomenini tushuntirish uchun nihoyatda muhimdir, chunki ichki intellektual faollik mavjud bo'lsa, talaba o'quv vazifalarini shunchaki bajarib qo'ymaydi, balki ularni rivojlantiradi, kengaytiradi va o'zining shaxsiy o'sish maydoniga aylantiradi.

Ya.A. Ponomaryov ijodkorlikni tafakkurning yuqori shakli sifatida ko'rib, unda intuitiv va mantiqiy jarayonlarning birligini ta'kidlaydi. Uning nazariyasida yangi bilim va g'oya paydo bo'lishi oldingi tajribani qayta tashkil etish bilan bog'liq. Bu esa kreativ fikrlashning reproduktiv emas, produktiv tabiatini ochib beradi. Talabani o'zini o'zi faollashtirishi ham aynan shunday produktiv tafakkur bilan mustahkamlanadi, chunki yangi vaziyatlarda yangi yechim ishlab chiqish zarurati ichki kognitiv safarbarlikni yuzaga keltiradi. Shu jihatdan Ponomaryovning ishlari kreativ fikrlash va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasida psixologik uzviylik mavjudligini ko'rsatadi.

V.V. Davydov va D.B. Elkoninning rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi ham ushbu masalani pedagogik-psixologik nuqtai nazardan chuqur yoritadi. Ular ta'limning asosiy vazifasi tayyor bilimlarni uzatish emas, balki nazariy tafakkur, umumlashtirish va mustaqil tahlil ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat deb hisoblaydilar. Rivojlantiruvchi ta'lim jarayonida o'quvchi yoki talaba bilish faoliyatining subyektiga aylanadi, bu esa uning ijodiy fikrlashi va ichki faolligini kuchaytiradi. Aynan shu konsepsiya oliy ta'limda kreativ fikrlashni shakllantirishning samarali metodologik asosi sifatida qaralishi mumkin.

Xorijiy olimlar orasida kreativ fikrlashni ilmiy jihatdan tadqiq etishda J. Guilford alohida o'rin egallaydi. U tafakkurni konvergent va divergent turlarga ajratib, aynan divergent tafakkurni kreativlikning markaziy ko'rsatkichi sifatida talqin qilgan. Guilford fikricha, kreativ shaxs bir masalaga bir nechta yechim topa oladi, noodatiy variantlarni ko'ra oladi va standart javob bilan cheklanib qolmaydi. Oliy ta'lim sharoitida divergent fikrlashni rivojlantirish talabani o'zini o'zi faollashtirishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, chunki u mustaqil izlanish, variantlarni taqqoslash va yangi g'oyalarni ilgari surishni talab etadi. Talaba bunday faoliyatda o'z aqliy resurslarini faol safarbar etadi va shu tariqa o'zini ta'lim subyekti sifatida namoyon qiladi.

E.P. Torrance kreativ fikrlashni o'lchash va rivojlantirish bo'yicha eng mashhur tadqiqotchilardan biri sifatida kreativlikning o'ziga xos komponentlarini – ravonlik, moslashuvchanlik, o'ziga xoslik va tafsilotlilikni ajratib ko'rsatgan. Uning fikricha, kreativlik tug'ma salohiyat bo'lishi mumkin, biroq u to'g'ri tashkil etilgan ta'lim muhitida rivojlanadi. Torrancega ko'ra, o'quvchi va talabalarda ijodiy fikrlashni qo'llab-quvvatlovchi muhit mavjud bo'lsa, ular o'z imkoniyatlarini faolroq namoyon eta boshlaydi. Bu esa o'zini o'zi faollashtirish jarayonining kreativlik bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi: kreativ topshiriqlar, ochiq savollar va erkin izlanish muhiti talabani ichki faolligini kuchaytiradi.

A. Maslow va C. Rogersning gumanistik psixologiyasi ham kreativ fikrlashning shaxsiy rivojlanish bilan aloqasini tushuntirishda juda muhimdir. Maslow o'z-o'zini aktuallashtirish jarayonini insonning eng yuqori ehtiyoji sifatida talqin etib, ijodkorlikni uning tabiiy ko'rinishlaridan biri deb hisoblaydi. Rogers esa shaxsga yo'naltirilgan ta'limda erkinlik, qabul qilinish va psixologik xavfsizlik ijodiy salohiyatni yuzaga chiqarishini ta'kidlaydi. Ushbu

yondashuvlarga ko'ra, kreativ fikrlashni shakllantirish talabani shaxsiy o'sishiga, o'z imkoniyatlarini anglashiga va o'zini faol subyekt sifatida his qilishiga olib keladi. Demak, o'zini o'zi faollashtirish kreativlikning natijasi bo'lish bilan birga, uning rivojlanish sharti ham hisoblanadi.

A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi va ayniqsa self-efficacy, ya'ni o'ziga ishonch konsepsiyasi mazkur muammoni tushunishda alohida ahamiyatga ega. Bandura fikricha, shaxsning biror faoliyatda muvaffaqiyatga erishishiga bo'lgan ishonchi uning real xatti-harakatlarini belgilaydi. Kreativ topshiriqlarni bajara olishiga ishongan talaba faolroq bo'ladi, risk qilishdan qo'rqmaydi, yangi g'oya taklif etadi va xatolardan cho'chimaydi. Aksincha, o'ziga ishonchi past bo'lgan talaba ko'proq tayyor sxemalarga yopishib oladi. Shu bois kreativ fikrlashni shakllantirish bilan birga talabani o'z kuchiga bo'lgan ishonchini mustahkamlash ham uning o'zini o'zi faollashtirishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'zini belgilash nazariyasi ham kreativ fikrlash va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur yoritadi. Ularning fikricha, insonning ichki motivatsiyasi avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy yaqinlik ehtiyojlari qondirilganda kuchayadi. Oliy ta'limda kreativ fikrlashni rivojlantiruvchi topshiriqlar talabani mustaqil tanlovini, o'z fikrini himoya qilishini va shaxsiy yondashuvini talab qiladi, bu esa uning avtonomligini oshiradi. Natijada talaba faqat o'qituvchining topshirig'ini bajaruvchi emas, balki o'z ta'lim faoliyatining muallifiga aylanadi. Bunday holat o'zini o'zi faollashtirishning psixologik asosini tashkil etadi.

B. Zimmerman o'zini o'zi boshqarib o'qish nazariyasida ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatning muhim omili sifatida rejalashtirish, monitoring va refleksiyaning ko'rsatadi. Kreativ fikrlash aynan shu jarayonlarni faollashtiradi, chunki ijodiy faoliyatda tayyor algoritmlar bo'lmaydi, talaba maqsad qo'yishi, strategiya tanlashi, o'z yechimlarini baholashi va ularni takomillashtirishi kerak bo'ladi. Bu esa o'zini o'zi faollashtirishni faqat emotsional ko'tarinkilik sifatida emas, balki ongli o'zini boshqarish tizimi sifatida talqin etish imkonini beradi. Demak, kreativ fikrlash va self-regulation bir-birini o'zaro kuchaytiruvchi hodisalardir.

J. Dewey va D. Kolbning tajribaga asoslangan o'qitish haqidagi qarashlari ham oliy ta'limda kreativ fikrlash masalasini talqin etishda ahamiyatlidir. Dewey ta'limni hayotiy muammolarni hal qilishga asoslangan faol jarayon sifatida ko'rgan bo'lsa, Kolb o'rganishni tajriba, refleksiya, tushunchalashtirish va sinab ko'rish bosqichlari orqali izohlagan. Bu yondashuvlar talabani faol ishtirokini va ichki intellektual safarbarligini talab qiladi. Aynan shunday ta'lim jarayonida kreativ fikrlash rivojlanadi va u talabani o'zini o'zi faollashtirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

M. Csikszentmihalyining "flow" konsepsiyasi ham mazkur mavzuni boyitadi. Unga ko'ra, shaxs qiziqarli, murakkab va o'z imkoniyatlariga mos faoliyat bilan shug'ullanganda chuqur ichki bandlik holatiga kiradi. Kreativ topshiriqlar ko'pincha talabada aynan shunday holatni yuzaga keltiradi. Talaba o'z fikriy kuchini to'liq safarbar etadi, vaqt va tashqi nazoratni unutadi, faoliyatning o'zidan qoniqish oladi. Bu esa o'zini o'zi faollashtirishning eng tabiiy ko'rinishlaridan biridir.

Umuman olganda, rus va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari tahlili shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda kreativ fikrlashni shakllantirish talabani o'zini o'zi faollashtirishiga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi. Rus psixologiya maktabi ushbu masalani faoliyat, shaxsning subyektiv pozitsiyasi, rivojlantiruvchi ta'lim va intellektual faollik nuqtai nazaridan chuqur yoritgan bo'lsa, xorijiy tadqiqotlar kreativlikni divergent fikrlash, ichki motivatsiya, o'ziga ishonch, self-regulation va shaxsiy o'sish bilan bog'liq holda talqin qiladi. Ushbu yondashuvlarni birlashtirgan holda aytish mumkinki, kreativ fikrlashni rivojlantirish talabani ichki motivatsiyasini kuchaytiradi, refleksiv qobiliyatini oshiradi, mustaqillik va tashabbuskorligini shakllantiradi, natijada esa uning o'zini o'zi faollashtirish darajasini sezilarli ravishda yuksaltiradi. Shu sababli, oliy ta'lim tizimida kreativ fikrlashni shakllantirish nafaqat intellektual rivojlanish vazifasi, balki talabani faol, mustaqil va o'z ta'limini ongli ravishda boshqara oladigan shaxs sifatida kamol toptirishning muhim psixologik sharti hisoblanadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari oliy ta'lim jarayonida kreativ fikrlashni shakllantirish talabalarining o'zini o'zi faollashtirishiga kuchli va tizimli ta'sir ko'rsatishini ilmiy jihatdan asoslaydi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash rivojlangan talaba an'anaviy o'quv faoliyatidagi passiv ishtirokchi emas, balki faol, tashabbuskor va mustaqil qaror qabul qiluvchi subyektg a aylanadi. Bu esa o'z navbatida uning o'quv jarayonidagi faolligini, bilimlarni o'zlashtirish darajasini va umumiy rivojlanish dinamikasini sezilarli darajada oshiradi.

Muhokama natijalari kreativ fikrlash va ichki motivatsiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yaqqol namoyon etadi. Talaba kreativ faoliyatga jalb etilganda u topshiriqni shunchaki bajarish uchun emas, balki yangi g'oya yaratish, o'z fikrini ifodalash va o'z imkoniyatlarini namoyon etish uchun harakat qiladi. Bu jarayon uning faoliyatga nisbatan qiziqishini kuchaytiradi va o'z-o'zini faollashtirish mexanizmlarini ishga tushiradi. Shu bilan birga, ichki motivatsiya kuchaygan sari talaba mustaqil izlanishga, qo'shimcha manbalarni o'rganishga va o'z bilimini kengaytirishga intiladi.

Tadqiqot natijalari refleksiya jarayonining ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Kreativ fikrlash talabaning o'z faoliyatini tahlil qilish, natijalarni baholash va xatolar ustida ishlashiga imkon yaratadi. Bu esa uning o'z-o'zini rivojlantirish jarayonini ongli ravishda boshqarishiga yordam beradi. Refleksiv qobiliyat rivojlangan talabalar o'z yutuq va kamchiliklarini aniq baholay oladi, bu esa keyingi faoliyatni yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, muhokama jarayonida kreativ fikrlashning o'zini o'zi boshqarish (self-regulation) jarayoniga bevosita ta'siri aniqlanadi. Kreativ faoliyat talabaning maqsad qo'yish, faoliyatni rejalashtirish, natijalarni nazorat qilish va baholash kabi ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa uning o'quv jarayonidagi mustaqilligini oshiradi va o'z faoliyatini samarali boshqarishiga imkon yaratadi. Ayniqsa, muammoli vaziyatlar va ochiq topshiriqlar talabaning fikrlash jarayonini faollashtirib, uni mustaqil qaror qabul qilishga undaydi.

Mazkur muhokamada emotsional intellektning ahamiyati ham alohida ta'kidlanadi. Kreativ fikrlash jarayonida talaba ko'pincha noaniqlik va murakkab vaziyatlar bilan to'qnashadi. Bunday sharoitda o'z hissiyotlarini boshqara olish, stressga chidamlilik va ijtimoiy muloqot ko'nikmalari muhim ahamiyat kasb etadi. Emotsional intellekti rivojlangan talabalar kreativ faoliyatda faolroq ishtirok etadi va bu ularning o'zini o'zi faollashtirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatadiki, kreativ fikrlashning rivojlanishi ta'lim muhitiga bevosita bog'liq. Agar oliy ta'lim muassasalarida erkin fikrlash, tashabbuskorlik va ijodiy yondashuv qo'llab-quvvatlansa, talabalar o'z imkoniyatlarini kengroq namoyon etadi. O'qituvchining roli bu jarayonda alohida ahamiyatga ega bo'lib, u bilim beruvchi emas, balki fasilitator, yo'naltiruvchi va motivator sifatida faoliyat yuritishi zarur. Innovatsion metodlar, xususan, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim va interaktiv texnologiyalar kreativ fikrlashni rivojlantirishning samarali vositalari sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, zamonaviy raqamli ta'lim muhitining kengayishi kreativ fikrlash va o'zini o'zi faollashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Onlayn platformalar, raqamli resurslar va virtual muhitlar talabalarga mustaqil o'rganish, o'z g'oyalarini amalga oshirish va innovatsion loyihalarda ishtirok etish imkonini beradi. Biroq bu jarayon talabalardan yuqori darajadagi o'zini boshqarish va ichki motivatsiyani talab etadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash talabaning o'zini o'zi faollashtirishining asosiy psixologik omillaridan biri hisoblanadi. U shaxsning ichki motivatsiyasini kuchaytiradi, refleksiv qobiliyatini rivojlantiradi, o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantiradi va natijada talabaning ta'lim jarayonidagi faolligini oshiradi. Shu bois, oliy ta'lim tizimida kreativ fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan kompleks yondashuvlarni joriy etish talabalarni faol, mustaqil va raqobatbardosh mutaxassis sifatida tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim tizimida kreativ fikrlashni shakllantirish talabalarining o'zini o'zi faollashtirish jarayonida hal qiluvchi psixologik omil sifatida namoyon bo'ladi. Kreativ fikrlash talabaning nafaqat intellektual salohiyatini kengaytiradi, balki uning ichki motivatsiyasini kuchaytiradi, mustaqil qaror qabul qilish

qobiliyatini rivojlantiradi va o'z faoliyatiga ongli yondashuvni shakllantiradi. Shu jihatdan, kreativlik talabani passiv bilim oluvchidan faol subyektga aylanishida muhim mexanizm vazifasini bajaradi.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, kreativ fikrlash rivojlangan talabalarda refleksiya, o'zini boshqarish va tashabbuskorlik kabi sifatlar yuqori darajada namoyon bo'ladi. Ular o'quv jarayonida muammolarni mustaqil hal etishga intiladi, yangi g'oyalarni ilgari suradi va o'z bilimini doimiy ravishda takomillashtirishga harakat qiladi. Bu esa ularning o'zini o'zi faollashtirish darajasini oshirib, ta'lim samaradorligini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ayniqsa, ichki motivatsiyaning kuchayishi talabani o'quv faoliyatini tashqi nazoratdan ichki boshqaruvga o'tishini ta'minlaydi.

Shu bilan birga, tadqiqot kreativ fikrlashning samarali rivojlanishi ta'lim muhitiga bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Innovatsion pedagogik yondashuvlar, interaktiv metodlar, muammoli vaziyatlar va loyiha asosida o'qitish kabi texnologiyalar talabalarning ijodiy faolligini rag'batlantiradi. Bunday muhitda talaba o'z fikrini erkin ifoda etadi, xatodan qo'rqmaydi va o'z salohiyatini namoyon qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada, uning o'zini o'zi faollashtirish mexanizmlari yanada mustahkamlanadi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'limda kreativ fikrlashni rivojlantirish nafaqat bilim berish jarayonini takomillashtiradi, balki talabani shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi. Bu esa zamonaviy jamiyat talablariga javob beradigan, mustaqil fikrlovchi, innovatsion yondasha oladigan va o'z faoliyatini ongli boshqara oladigan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, kreativ fikrlashni shakllantirishga qaratilgan tizimli va ilmiy asoslangan yondashuvlarni oliy ta'lim amaliyotiga keng joriy etish dolzarb vazifa sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1991. – 93 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
5. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
6. Пономарёв Я.А. Психология творчества. – М.: Наука, 1976. – 304 с.
7. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интеллект-Центр, 1996. – 544 с.
8. Эльконин Д.Б. Психология развития. – М.: Академия, 2001. – 384 с.
9. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления. – М.: Прогресс, 1965. – С. 433–456.
10. Torrance E.P. Guiding Creative Talent. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1962. – 278 p.

Begmatova Munira Tolibjon qizi

Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi

SHAXS UMUMIY SALOMATLIGINI RIVOJLANTIRISH IJTIMOY- PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamiyatga har tomonlama sog'lom va barkamol farzandlarni yetishtirishda bugungi kundagi muammolarga xolisona baho berish va mazkur muammolar yechimini izlab topish zarurligi haqida so'z boradi.

Salomatlik nafaqat jismoniy holat sifatida, balki insonning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonligi, shu jumladan, uning moslashish va o'zini namoyon qilish qobiliyatining uyg'un birligi sifatida qaralishi, shaxsning salomatligi turmush sharoiti, ijtimoiy muhit va jamiyat qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu uni pedagogik ta'sir va ijtimoiy siyosat ob'ektiga aylantirishi borasida aniq faktlar bilan isbotlangan fikrlar keltirilgan

Tayanch so'zla: shaxs, ijtimoiy, salomatlik, muammo, pedagogik, maktabgacha ta'lim, rivojlantirish, gadjetlar, ota-onalar hamkorligi, turmush sharoit, moslashish, internet tarmoqlari, jamiyat, qadryat, psixolog, axborot, glaballashuv, jiddiy xavf.

Аннотация. В данной статье рассматривается необходимость объективной оценки обществом современных проблем воспитания здоровых и всесторонне развитых детей и поиска решений этих проблем.

В статье представлены взгляды, подкрепленные конкретными фактами, согласно которым здоровье рассматривается не только как физическое состояние, но и как гармоничное единство физического, психического и социального благополучия человека, включая его способность к адаптации и самовыражению, что здоровье человека тесно связано с условиями жизни, социальной средой и ценностями общества, что делает его объектом педагогического влияния и социальной политики.

Ключевые слова: Личность, социальные аспекты, здоровье, проблема, педагогика, дошкольное образование, развитие, гаджеты, сотрудничество родителей, условия жизни, адаптация, интернет-сети, общество, ценности, психолог, информация, глобализация, серьезная опасность.

Abstract. This article discusses the need for society to objectively assess today's problems in raising healthy and well-rounded children and to find solutions to these problems. The article presents the views, substantiated by concrete facts, that health is considered not only as a physical condition, but also as a harmonious unity of a person's physical, mental and social well-being, including his ability to adapt and express himself, that a person's health is closely related to living conditions, the social environment and the values of society, which makes him an object of pedagogical influence and social policy.

Key words: personality, social, health, problem, pedagogical, preschool education, development, gadgets, parental cooperation, living conditions, adaptation, internet networks, society, values, psychologist, information, globalization, serious danger.

Kirish. Hozirgi globallashuv davrida jamiyat hayotining barcha jabhalarida keskin o'zgarishlar yuz bermoqda. Texnologik taraqqiyot, axborot oqimining jadallashuvi, ekologik muhitdagi salbiy o'zgarishlar hamda ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi shaxsning umumiy salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatib kelyapti. Ayniqsa, bolalar va yoshlar salomatligini rivojlantirish masalasi bugungi kunda nafaqat tibbiy, balki ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Shaxsning umumiy salomatligini ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida rivojlantirish insonda salomatlik madaniyatini maqsadli shakllantirishdan iboratdir.

Mamlakatimizda qonunlar ustivorligiga amal qilinadigan demokratik jamiyatni barpo etishga kirishilgan bugungi kunda jamiyatimizning barcha a'zolarini, birinchi navbatda o'sib kelayotgan yosh avlodni ijtimoiy ruxda tarbiyalash g'oyat dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Zero, har bir shaxs birinchidan aytadigan bo'lsak, jamiyatimizning a'zosi sifatida ijtimoiy hayotimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, yangilanishlarning yaratuvchisi, jamiyat sub'ekti bo'lsa; ikkinchidan esa, u ushbu jarayonning qatnashchisi hamdir. Bu jihatdan olganda inson jamiyatning ob'ekti deb bimalol ayta olamiz. Ma'lumki, jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy-ma'naviy hayotning rivojlanishi murakkab jarayonlardan iborat. Albatta, bunday jarayon kishilarga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Bilim saviyasi yetarli bo'lgan, e'tiqod - iymoni but bilgan kishilar har qanday murakkabliklar boshqacha qilib aytganda, barcha qiyinchiliklarni bardosh bilan bartaraf etishga harakat qilsa, ba'zilar bunday xolatdan esankirab qoladilar. Natijada ijtimoiy hayotga loqaydlarcha munosabatda bo'ladi, ba'zi birlar esa hayotning yengil tomonini tanlaydilar. Bunday kishilar o'zlarining xuzur halovatlarini o'ylaydilar. Buni bozor iqtisodiyoti sharoitidagi qiyinchiliklar yoki turli mafkuraviy g'oyalar oqimi harakatidagi jarayonidan yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari hozirgi vaqtda ijtimoiy hayotimizga, turmush tarzimizda odatiy tus olgan gadjetlar, internet tarmoqlaridan me'yoridan ortiq va maqsadsiz foydalanish, turli ishonchli va ishonchsiz bo'lgan axborotlarning hayotimizga kirib kelishi, ekologik muammolar va ota onalarning farzandlar tarbiyasida pedagogik hamda tibbiy bilimlarning yetishmasligi yoshlar tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shunday ekan, salbiy og'ishlar girdobiga kirgan shaxslar bilan tarbiyaviy ishlar ko'lamini kuchaytirish, ta'sir ko'rsatishning darajasini oshirishni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Jamiyatga har tomonlama sog'lom va barkamol farzandlarni yetishtirishda bugungi kundagi muammolarga xolisona baho berish va mazkur muammolar yechimini izlab topish zarur.

Muammoning mohiyati shundan iboratki: salomatlik nafaqat jismoniy holat sifatida, balki insonning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonligi, shu jumladan, uning moslashish va o'zini namoyon qilish qobiliyatining uyg'un birligi sifatida qaraladi. Shaxsning salomatligi turmush sharoiti, ijtimoiy muhit va jamiyat qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu uni pedagogik ta'sir va ijtimoiy siyosat ob'ektiga aylantiradi.

Shu munosabat bilan pedagogika bolaning ijtimoiy salomatligini, sog'lig'ining barcha tomonlarini jismoniy va aqliy, ruhiy o'zaro bog'liqligini o'rganishga qiziqish uyg'otadi. Shaxs umumiy salomatligini rivojlantirish ijtimoiy-pedagogik, psixologik, sotsiologik, tibbiy va boshqa ilmiy bilimlarni o'zida birlashtirgan va bugungi kunda shaxsning ijtimoiy rivojlanishini tavsiflovchi yaxlit toifa deb qarash mumkin.

Tibbiyot manbalarining ayrimlarida "ijtimoiy salomatlik" tushunchasi ijtimoiy gigiena doirasida, fuqarolarning jismoniy salomatligiga ijtimoiy omillarning ta'siri nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Bolalar salomatligi bo'yicha ilmiy adabiyotlarni ko'rib chiqib, biz quyidagi ta'rifni shakllantirishimiz mumkin. Bola shaxsiyatining ijtimoiy salomatligi - bu uning biopsixik qobiliyatlari axloqiy ijtimoiy me'yorlarga rioya qilgan holda moslashish va konstruktiv faollik orqali ijtimoiy muhit bilan muvozanatni o'rnatishga yordam beradigan shaxsning holati.

Bolaning ijtimoiy salomatligini shakllantirish ijtimoiy-psixologik moslashuv, hozirgi glaballashuv davri, zamonaviy axborot texnologiyalarining bolalar salomatligiga ta'siri, qolaversa, ijtimoiy ta'lim va ijtimoiy rivojlanish jarayonlaridagi o'rni haqida gapirmaslikning iloji yuq.

Hozirgi axborot globallashuvi davrida zamonaviy texnologiyalar bolalar hayotining ajralmas qismiga aylanishga ulgurdi. Kompyuter, smartfon, planshet va internet resurslaridan keng foydalanish bolalarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirsada, ularning jismoniy va ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, harakatsiz turmush tarzi, ko'z zo'riqishi, uyqu rejimining buzilishi hamda psixologik bog'liqlik bolalar salomatligi uchun dolzarb muammolardan biri deb qaralmoqda. Shu bilan birga, nazoratsiz axborot oqimi bolalarning ma'naviy-axloqiy rivojiga ham salbiy ta'sir etishi hech kimga sir emas. Ushbu holatlar zamonaviy texnologiyalardan oqilona va me'yorida foydalanishni talab etadi. Axborot globallashuvi sharoitida zamonaviy texnologiyalar bolalarning ta'lim olishi va dunyoqarashini kengaytirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilishi kerak. Biroq raqamli qurilmalardan haddan tashqari va nazoratsiz foydalanish bolalar salomatligiga jiddiy xavf tug'dirmoqda. Xususan, jismoniy faollikning kamayishi, ko'rish qobiliyatining pasayishi, asab tizimi zo'riqishi va ruhiy holatdagi

o'zgarishlar bolalar orasida tobora ko'payayotganligiga guvoh bo'lmoqdamiz. Bundan tashqari, internet makonidagi zararli axborotlar bolalarning psixologik barqarorligi va ijtimoiy xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli, ota-onalar, pedagoglar va jamiyat tomonidan bolalarning raqamli muhitdagi faoliyatini muvozanatli tashkil etish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda texnologiyalardan maqsadli foydalanish madaniyatini rivojlantirish muhim ijtimoiy-pedagogik vazifa hisoblanadi.

Axborot globallashuvi va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bolalar hayotiga chuqur kirib kelib, ularning kundalik faoliyati, ta'lim jarayoni va bo'sh vaqtini tashkil etishda muhim omilga aylandi. Biroq zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan me'yorida ortiq va nazoratsiz foydalanish bolalar salomatligiga jiddiy xavf tug'dirayotgan dolzarb ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Jismoniy salomatlikka tahdidlar va kelib chiqayotgan kasalliklar haqida gapiradigan bo'lsak, raqamli qurilmalardan uzoq vaqt foydalanish bolalarda harakatsiz turmush tarzini (gipodinamiya) keltirib chiqarmoqda. Natijada: bolalarda yoshiga nisbatan ortiqcha vazn va semirish, umurtqa pog'onasi qiyshayishi (skolioz), bo'yin va bel sohasidagi surunkali og'riqlar, yassi oyoqlik, yurak-qon tomir faoliyatining sustlashuvi kabi kasalliklar keng tarqalmoqda. Shuningdek, ekran qarshisida uzoq o'tirish bolalarda ko'rish qobiliyatining pasayishi, ya'ni: miopiya yaqinni ko'ra olmaslik, ko'z qurishi sindromi, bosh og'riqlari va ko'z tez charchashi kabi holatlarni keltirib chiqarmoqda.

Zamonaviy texnologiyalarning bolalar psixikasiga ta'siri yanada xavfliroq hisoblanadi. Eng achinarlisi ham shunda. Bu esa axborot oqimining haddan tashqari ko'pligi va virtual muhitga qaramlik quyidagi holatlarga olib kelmoqda:

Raqamli qaramlik internet va gadjetlarga bog'lanish,
diqqatning susayishi va xotira pasayishi,
asabiylik, tajovuzkorlik va hissiy beqarorlik,
depressiv holatlar va xavotir buzilishlari,
uyqu rejimining buzilishi (insomniya).

Ayniqsa, kechki payt mobil qurilmalardan foydalanish bolalarda biologik ritmlarning buzilishiga, asab tizimining zo'riqishiga va surunkali charchoqqa sabab bo'lmoqda. Buning ortidan esa qo'rqinchli va afsuski davosi uzoq vaqtini oladigan kasalliklar paydo bo'ldi va ko'yab bormoqda. Masalan bugungi kunda hayotimizning eng ko'p vaqtini telefonga qarash bilan o'tkazayapmiz. Har tongda uyqudan ko'z ochiboq telefonimizni qidiramiz. Mana shu holat keng tarqalayotgan xavfli kasallik nomofobiya deb ataladi va eng xavotirlisi – u bolalar orasida ham ko'payib bormoqda. Nomofobiya (mobil fobiya) – telefonsiz qolish qo'rquvi hisoblanadi. Koronavirus pandemiyasi ta'sirida yanayam ommalashgan bu kasallik koronavirusdan ham xavfliroq bo'lib chiqdi. Chunki bugun uyqudan ko'z ochish bilan telefon qidirish, telefon bo'lmaganda o'zini o'ta noqulay his qilish odamlar orasida ko'p uchraydi. Davolash mumkin bo'lgan xastaliklardan ham xavotirliroq bu yangi kasallik asr vabosi deb tan olingan. Psixologlar nomofobiyani giyohvandlik yoki spirtli ichimliklarga qaramlik bilan teng deb tan olishmoqda. Shuning uchun dunyoning ko'plab davlatlarida bu kasallikni aniqlash va davolash ustida allaqachon ishlar olib borilmoqda.

Bugun dunyo bo'yicha 7,2 milliarddan ortiq odam o'z mobil telefoniga ega. Bu dunyo aholisining 91 foizini [tashkil qiladi](#). Gadjetlar shu darajada ommalashdiki, kichik yoshdagi bolalar ham ota-onasining telefonidan cheksiz ravishda foydalanmoqda.

Saudiya Arabistoni va Iordaniyada o'tkazilgan tadqiqot natijasiga ko'ra, bu ikki davlat aholisining 51 foizidan ortiqrog'ida telefonga qaramlik tashxisi qo'yildi. 5191 kishi ishtirok etgan so'rovnomaning 26 foizida ishtirokchilar telefonsiz qolish qo'rquvi bilan yashayotganini va bundan davanlanish istagini aytishgan.

Buyuk Britaniyada esa aholining 53 foizi nomofobiya aziyat chekishadi. Braziliyada bu tadqiqot o'tkazilganda ishtirokchilarning 68 foizida smartfonlarga qaramlik aniqlangan. Natijalar ayollarga nisbatan erkaklarda mobil telefonlarga bog'lanib qolish va nomofobiya xavfi yuqoriroq ekanligini isbotlagan.

Dunyo mamlakatlarini xavotirga solayotgan bu holat haqida O'zbekistonda hali biror tadqiqot o'tkazilmadi. Statistik ma'lumotlarga qaraganda 2022 yilning yanvar holatida respublikamizdagi har 100 ta uy xo'jaligiga 308 ta mobil telefon to'g'ri kelishi [aniqlangan](#). Demak bizda ham bu xavotir ularnikidan kam emasligi aniq.

Bugun gadgetlar bolalarning ham sevimli "o'yinchog'i"ga aylanib ulgurdi. Tinimsiz xarxashalar, injiqliklardan xalos bo'lishning oson yo'li. Onalar o'z telefonlarini bolaga tutqazadilar va bemalol boshqa ishlar bilan mashg'ul bo'lish mumkin. Lekin bu go'daklar uchun qanchalik foyda yoki zararli ekanligi haqida o'ylovlar va faktlar xavotir uyg'otadi. Mutaxassislar bolalarning global tarmoqlar orqali multfilmlar tomosha qilishi ularning aqliy rivojlanishiga xizmat qilmasligini aytishadi. Foyda keltirmaydigan bu holat zararga ishlaydi. Ya'ni bolada buning oqibatida vazn oshishi, uyqusizlik, o'zini yomon his qilish boshlanadi.

Psixolog Shoira Isoqovanning fikricha, yaqin 5 yillikda bu muammo o'zining yomon asoratini ko'rsatib boshlaydi:

Muhokama. "Bugungi kunda bolalarning telefonga qaramligi juda dolzarb muammo hisoblanadi. Ammo ota-onalar bunga muammo sifatida qarashmaydi. Bu kelajakda katta muammolarni keltirib chiqaradi. Butunjahon Sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan telefonga qaramlikka kasallik darajasida qaralayotganiga ancha bo'ldi. Bolalarda bu jismoniy salomatlikka yomon ta'sir o'tkazish bilan birga: bolaning psixik rivojlanish bosqichini keskin o'zgartirib yuborishi mumkin. Natijada bolaning diqqati buziladi. Idrokni o'zgartiradi, psixologik og'ishlar yuz beradi, pornografik qaramliklar kelib chiqadi. Ota-ona buni his qilmasligi mumkin, yaqin 5 yillikda bu muammo o'zining haqiqiy asoratini ko'rsatishni boshlaydi.

"Qabulimga shu muammo bilan juda ko'p bolalarni olib kelishadi: ularda darslarni o'zlashtirishda orqada qolish, o'rtoqlari bilan chiqisha olmaslik, butun dunyodan, voqelikdan uzilish kuzatiladi. Ota-ona telefondan foydalanishni taqiqlasa, ularga qo'l ko'tarishgacha borayotgan bolalar bor. Men mutaxassis sifatida bolalarga 15 yoshgacha gadgetlar olib bermaslikni tavsiya qilgan bo'lardim", deydi psixolog. [5-3b]

Mutaxassisning aytishicha, bu bolalar qattiq qo'rquv, xavotir, tushkunlik, jiddiy bezovtalik qamrovida bo'lishadi. Bu kasallikda shaxs rivojlanishi bosqichi orqada qoladi. Ularda maqsadlar yo'qligi, agressivlik, ortiqcha jazavaga tushish kuzatiladi. Faqat telefondagi virtual hayot ta'sirida bo'lishadi. Kelgusida bu bolalar jamiyatda befarq, loqayd kimsalarga aylanishi tabiiy holat. Globallashuv sharoitida internet makonidagi nazoratsiz axborotlar, telefonga qaramlik bolalarning ma'naviy va axloqiy rivojiga ham jiddiy xavf tug'diradi. Zararli kontent:

zo'ravonlikka moyillikni kuchaytirishi,

noto'g'ri xulq-atvor shakllarini keltirib chiqarishi,

ijtimoiy moslashuv muammolariga olib kelishi mumkin.

Bu esa bolalarda ijtimoiy yakkalanish, muloqot qobiliyatining sustlashuvi va real hayotga moslashishdagi qiyinchiliklarni yuzaga chiqaradi. Zamonaviy texnologiyalar bolalar rivoji uchun muhim imkoniyatlar yaratish bilan birga, ularning jismoniy, ruhiy va ma'naviy salomatligiga jiddiy xavf tug'dirayotgan omilga ham aylanmoqda. Shu sababli, ota-onalar, pedagoglar va jamiyat vakillari tomonidan bolalarning raqamli muhitdagi faoliyatini qat'iy nazorat qilish, texnologiyalardan me'yorida foydalanishni yo'lga qo'yish va sog'lom turmush tarzini targ'ib etish muhim ijtimoiy-pedagogik vazifa hisoblanadi.

Kelajagimiz egalari bo'lgan bolalarning hayotiga, sog'ligiga xavf solayotgan sabablar birgina telefonga qaramlik emas albatta. Bolalarning salomatligiga bugungi kunda ekologik muhitning ham ta'siri katta bo'lmoqda. Globallashuv jarayoni sanoatning rivojlanishi, urbanizatsiyaning tezlashuvi va tabiiy resurslardan haddan tashqari foydalanish bilan birga kechmoqda. Natijada havo, suv va tuproqning ifloslanishi, iqlim o'zgarishlari, biologik muvozanatning buzilishi inson salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ekologik muammolar tufayli allergik kasalliklar, nafas yo'llari xastaliklari, asab tizimi buzilishlari va immunitetning pasayishi ko'paymoqda. Jamiyat rivoji sog'lom avlodga tayanadi. Agar ekologik muhit sog'lom bo'lmasa, jismonan va ruhan barkamol shaxsni tarbiyalash mushkullashadi. Shu sababli ekologik

madaniyatni shakllantirish, atrof-muhitga mas'uliyatli munosabatni yosh avlod ongiga singdirish pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir.

Ekologik muhit haqida so'z borar ekan, u inson salomatligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Afsuski, sanoatning rivojlanishi, transport vositalarining ortib borishi, qishloq xo'jaligi vositalarining haddan ziyod ishlatilishi atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, bu muammo bolalar salomatligiga tahdid solmoqda. Bolalar organizmi kattalarnikiga nisbatan tashqi muhitga sezuvchanroq bo'lib, ekologik ifloslanish ularning immun tizimining zaiflashishiga, jismoniy va ruhiy rivojlanishining sekinlashishiga olib keladi. JSST ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda har yili millionlab bolalar ekologik omillar sababli sog'liq muammolariga duch keladi. O'zbekistonda havo ifloslanishi va suv sifati bilan bog'liq sog'liq muammolari ko'plab holatlarda kuzatilmoqda. Maktabgacha yoshdagi bolalarda bronxial astma, tez-tez shamollash, allergiya, teri kasalliklari kabi holatlar kuzatilayotgani ekologik muhit va salomatlik o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Ekologik muhit va bolalar salomatligi o'rtasidagi bog'liqlik ilmiy adabiyotlarda ko'plab tadqiqotlar asosida yoritilgan. JSST (2023) ma'lumotlariga ko'ra, bolalarning 24% sog'liq muammolari ekologik ifloslanish bilan bog'liq. Bunda havo ifloslanishi, ichimlik suvining sifati va oziq-ovqatdagi kimyoviy moddalarning mavjudligi asosiy xavf manbasi hisoblanadi. Mutaxassislar havo tarkibidagi SO₂, NO₂, chang zarralari bolalarda nafas yo'llari kasalliklarini keltirib chiqarishini ta'kidlaydi. Pedagog olimi M. Abduqodirovaning tadqiqotlarida bolalarning ekologik tarbiyasini kuchaytirish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida gigiyena madaniyatini rivojlantirish orqali salbiy oqibatlarni kamaytirish mumkinligi qayd etiladi.

O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim tizimida ilk ekologik ta'limni takomillashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasida ilk ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 27 maydagi 434-son qarori asoslanib, maktabgacha ta'lim tizimida uzviylik asosida ilk ekologik tarbiyani ta'lim faoliyatini sivilizasiyaning hozirgi va kelajakdagi holati o'rtasidagi bog'lovchi vosita sifatida ta'limiy faoliyatni olib bordik. Pedagogkni maqsadi ta'lim-tarbiyani asosi xisoblanadi, pedagog o'ziga xos shakl-usullar orqali insoni xayotga tayyorlaydi, inson bilim natijalarini tarbiyasida ko'rsatadi. Ta'lim malaka va ko'nikmalar orqali shaxsda tarbiyaning rivojlantirishdir.

Maktabgacha yosh ekologik madaniyatni shakllantirishda eng ma'qul davr hisoblanadi. Bu yoshda bolaning dunyodagi hozirgi vaqta O'zbekistonda ekologik madaniyatni rivojlantirish maqsadida bir qancha loyihalar olib borilmoqda misol sifatida, YXHT loyihalari Koordinatorining idorasi, Maktabgacha ta'lim vazirligi, "SVB Advisory" Britaniya-O'zbekiston barqaror rivojlanish kompaniyasi va "Hashar Week" ijtimoiy loyihasi bilan birgalikdayoqarashi va ongi, odob-axloq me'yorlari rivojlanayotgan bo'ladi. Bu yoshda inson, bola go'zallikka, jonli va jonsiz tabiat bilan hamohang bo'lishga, jamoaviy va do'stona munosabatlarga tayyorlik, ruhiy yuksalish va o'zini anglashga, olamni chegaralarsiz qabul qilishga, yuksak axloqiy sifatlarga intiladi. Bola o'zgalarning qayg'ushini his qiladi, o'zning va boshqalarning adolatsizligini og'ir qabul qiladilar, kattalarning yaxshi ishlariga va sifatlarga taqlid qiladilar. Bolaning beg'ubor qalbi moddiy va ruhiy olamni o'zida mujassamlashtiradi. Mana shu birlashuvsiz bolada ekologik dunyoqarash va ongni shakllantirish imkonsiz. Tabiatimizdagi tabiiy manbalarni asrab-avaylashning eng asosiy vositalaridan biri o'sib kelayotgan yosh avlodni uni asrashga oid ekologik bilimlardan xabardor qilish, ularga ekologik tarbiya berish hisoblanadi. Zaminimizga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, uning boyliklaridan unumli foydalanish, tevarak-atrofdagi muhitni yaxshilash, uning buzilishi, ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik, tabiatga nisbatan axloqiy qiymatdagi xatti-harakatlarni amalga oshirish malaka va ko'nikmalari esa bolalikdan rivojlantirilsagina maqsadga erishish mumkin. Mana shu maqsadlar insonning butun hayoti davomida mafkura, siyosat, san'at, adabiyot, ilmiy bilimlar, ishlab chiqarish amaliyoti, ta'lim-tarbiya, tashviqot orqali amalga oshirilishi mumkin. Ekologik ta'lim-tarbiya maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanayotgan bolalar orasida bebaho insonparvarlik munosabatini rivojlantiradi: tabiatning barcha ob'ektlariga nisbatan qiziqishini uyg'otadi, atrof-muhitning shart-sharoitini o'rganish, unga g'amxo'rlik qilish malakalarini rivojlantiradi. Tabiatda ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalash maktabgacha ta'lim tashkilotlarining eng muhim vazifalaridan biri

hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tarkib toptirishga katta e'tibor beriladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ekologik tarbiyasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, xuddi mana shu yoshda bolada ma'naviy madaniyatning bir qismi hisoblangan shaxsiy ekologik madaniyatning poydevori shakllanadi. Shu narsani aniq takidlash mumkinki, maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik ta'lim berishning eng samarali usuli bu o'yinlar orqali o'rgatish. Bu esa bolaning dunyoqarashini kengaytiradi, tabiatni qadrlash va uni asrash zarurligini anglashiga yordam beradi. Interaktiv o'qitish usullari ekologik tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi, bolalarni faol fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashishga undaydi. "Aqliy hujum", "Rol o'ynash", "Ekologik viktorina", "Tashabbus loyihasi", "Fikrlar jadvali" kabi metodlar bolalarning ekologik bilimini chuqurlashtiradi va ularni o'z fikrini asoslab berishga o'rgatadi. Masalan, "Rol o'ynash" metodida bolalar "tabiat himoyachilari", "daraxt", "qush" yoki "shahar aholisi" roliga chiqish qilib, muammolarni turli nuqtai nazardan ko'rib chiqadilar. Bu ularning empatiya hissini rivojlantirib, ekologik muammolarga befarq bo'lmaslikni o'rgatadi. Bundan tashqari, ekologik o'yinlar, raqamli simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar orqali tabiat hodisalarini modellashirish tarbiyalanuvchilarda ilmiy qiziqish va tahliliy fikrlashni kuchaytiradi. Bir so'z bilan aytganda, bolalarga ekologik tarbiyani o'rgatish kelajakda sog'lom avlod garovi hisoblanadi.

So'zimizning boshida ota onalarning farzandlar tarbiyasida pedagogik hamda tibbiy bilimlarning yetishmasligi yoshlar tarbiyasiga salbiy ta'siri haqida bir muncha fikrlar keltirgan edik. Darhaqiqat bugungi kun ota onalari va bolalarning oilada rivojlanishi haqida so'z borar ekan, yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida oila qadriyatlarining tiklanishi va qarindoshlik munosabatlari, har bir oilaning iqtisodiy, madaniy, kasb-kor jihatdan ravnaq topishi, oila va oila muammolari hamisha davlatning diqqat-e'tibori va himoyasida bo'lib kelinayotganligi, jamiyat taraqqiyotini harakatga keltiruvchi hujjat bo'lgan Qomusimiz – Konstitutsiyamizda oila masalasiga ham alohida urg'u berilganligi, Konstitutsiyamizda: "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega", deb yozilganligi haqida to'xtalib o'tishni jioz deb bildek.

Farzand tarbiyasi ko'p omillarga, avvalo, axloqiy-ma'naviy muhitga bog'liqdir. Albatta, bola tarbiyasi o'ta murakkab va ma'suliyatlidir. Bu har bir ota-onadan o'z ustida muntazam ishlashni, bolalar tarbiyasiga oid barcha ma'lumotlardan baxobar bo'lib borishni talab etadi. Farzand tarbiyasi bu shunchaki tajriba, oddiy ko'rsatma va bilimlar jamlanmasi emas, balki o'z ichiga diniy-axloqiy bilimlar, tibbiyot, etika, psixologiya, pedagogika kabi sohalariga oid bilimlarni ham qamrab oladigan murakkab jarayondir deyish. Mazkur jarayonni boshqaruvchi inson onadir. Bu masalada otalarning o'rni ham beqiyos, shunday bo'lsada bolalarning kelajakda etuk inson bo'lishi, jamiyatda o'z o'rnini topishi va hayotda o'z o'rnini ko'ra olishi onalarning tarbiya masalasiga qay darajada yondashishiga bog'liqdir. Farzand tug'lishi bilan birinchi emotsional muloqot qiluvchi insoni onasidir. Bolalar tug'ilgandan so'ng, dunyoni onasining unga bo'lgan munosabati orqali taniy boshlaydi. Onalar qanchalik bolasiga mehribon bo'lar ekan, bolaning dunyoga bo'lgan ishonchi ortib boradi. Bola chaqaloq davridan ona mehriga etarlicha qoniqmas ekan, katta bo'lganda dunyoga bo'lgan munosabatida, o'ziga beradigan bahosida, odamlarga bo'lgan ishonchida noqisliklar bo'ladi. Chunki ona mehri, eng avvalo, chaqaloqqa xavfsizlik hissini beradi. Bu emotsional bog'lanish bolaning hayoti davomida eng muhim omil hisoblanadi. Bolalarimizga ijtimoiy ahloq normalarni o'rgatib borar ekanmiz, o'zimiz qanchalik bu kundalik axloqiy normalarga, dinimiz ta'limotiga qay darajada amal qilishimiz tarbiya ta'sirida muhim omil hisoblanadi. Onalarning dunyoqarashi, tarbiya olganlik darajasi, insoniy xislatlari, oiladagi o'rni, atrofdagilar bilan muloqot qila olish fazilatlariga farzandlariga berayotgan tarbiyalarida yanada namoyon bo'ladi. Bolalar o'sib borar ekan, ularning ruhiy va aqliy xislatlarida o'zgarishlar bo'lib boradi. Bu o'zgarishlarni to'g'ri yo'lga burish, ularga vaqtida e'tibor berish asosan onalarning burchidir. Shuningdek, onalar ham o'z ustilarida ishlashlari, dunyoqarashlarini kengayshiga harakat qilishlari, bolalar tarbiyasiga taalluqli adabiyotlar bilan tanishishlari, o'zlari o'rganayotgan tarbiya masalalariga oid ko'rsatmalarni, eng avvalo, o'zlarida tadbqiq qilishlari lozim. Onalarning o'zlarida shariatimiz talablariga, ijtimoiy ahloq normalariga amal qilmas ekan,

farzandalarning etuk, ilmi, axloqli inson bo'lishi dargumondir. Onalar o'z odatlari bilan o'zlari sezmagani holda katta ta'sir qiladilar. Oiladagi qo'pol munosabatlar, ko'p yolg'on gapirish, yoqimsiz xatti-harakat bola tarbiyasiga salbiy ta'sir qiladigan nosog'lom muhitni keltirib chiqaradi. Bolalarni har tomonlama sog'lom, yetuk va barkamol bo'lib yetishishi, ularni valeologik tamoyillar asosida rivojlanishi ota onalar shu bilan birga bugungi kun tarbiyachi-pedagoglarning oldida turgan ustuvor vazifalardan biridir desak adashmagan bo'lamiz. Maktabgacha yoshdagi bolalarni davlat standartlari asosida ta'lim- tarbiya olishi, o'sib- unishi, jismonan, aqlan, ruhan kamol topishida valeologik tamoyillar asosida bilimlarga ega bo'lishida ota-onalar va pedagoglar hamkorligi muhim hisoblanadi. Xo'sh, valeologik tamoyillar asosida ta'lim olish nima?, valeologik tamoyillarga qanday tamoyillar kiradi va ular nimaga xizmat qiladi?, valeologiyani o'zi qanday soha?. Keling shular haqida so'z yuritsak. Dastlab valeologiyani o'ziga to'xtalamiz.

Valeologiya (lotincha: valeo – „sog'lom bo'lish“) – muqobil tibbiyot va pedagogika yo'nalishidagi fan. Uning asosiy vazifasi inson salomatligini (ijtimoiy-iqtisodiy, tibbiy, ekologik va boshqa jihatlarni) har tomonlama o'rgananishdir.

R. M. Baevskiy valeologiyani tibbiy kibernetika g'oyalariga asoslangan moslashish nazariyasining rivojlanishi deb hisoblagan. Xususan, u kiritgan pre-nozologik tashxislash valeologiyani bir qismi ekanligini ta'kidlagan.

E. N. Vayner nazariy tadqiqotlarida valeologiyani maqsadi „sog'likni saqlash, modellashtirish va sog'lom turmush tarziga erishish qonuniyatlarini o'rganish“ ekanligini ta'kidlagan. U valeologiyani amaliy ahamiyati, maqsadlarini salomatlikni saqlash va mustahkamlash uchun chora-tadbirlar ishlab chiqish va shart-sharoitlarni aniqlashda ko'rgan. Rossiya Federatsiyasi Ta'lim vazirligining Pedagogik ta'limning o'quv-uslubiy birlashmasi tomonidan tasdiqlangan universitetlar uchun darslikda „valeologiya“ atamasi 1980-yilda sovet olimi, tibbiyot fanlari doktori Isroil Brexman tomonidan kiritilganligi aytiladi. Bu mavzu bo'yicha kitoblari XX asrning ikkinchi yarmida nashr etilgan.

Xulosa. Valeologik tamoyillar - bu sog'lom turmush tarzini shakllantirish, kasalliklarning oldini olish va salomatlikni mustahkamlashga qaratilgan umumiy qoidalar, ya'ni faollik tamoyili, profilaktika, jismoniy faollik va salomatlikni saqlashning turli jabhalarini (jismoniy, ma'naviy, reproduktiv) qamrab oluvchi uslubiy yo'l-yo'riqlar. Ular odamlarni o'z salomatligiga mas'uliyat bilan yondashishga, sog'lom muhit yaratishga va sog'lom hayot tarzini targ'ib qilishga o'rgatadi. Valeologiyani asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi: inson salomatligi holati va rezervlarini miqdoriy baholashni o'rganish; sog'lom turmush tarzi kunikmalarini shakllantirish; - uni, ya'ni sog'lom turmush tarzi kunikmalarini sog'lom turmush tarziga mustahkamlash. ishtirok ettirish orqali inson salomatligi rezervlarini saqlash va Valeologik bilim salomatlik sohasida insoniyat tomonida to'plangan hamda boshlang'ich fanning va valeologik bilimlarning o'zining keyingi rivoji uchun zaxirani o'zida aks ettiruvchi ilmiy asoslangan tushunchalar. g'oyalar, omillar yig'indisidir. Valeologiyani asosiy tamoyillariga:

Faollik tamoyili: Jismoniy harakat va faol hayot tarzini targ'ib qilish (masalan, harakatli o'yinlar).

Profilaktika: Kasalliklarning oldini olish, sog'lom turmush tarzi (to'g'ri ovqatlanish, gigiyena)ga rioya qilish.

Sog'lom muhit yaratish: Atrof-muhitning salomatlikka ta'sirini hisobga olish.

Ma'naviy salomatlik: Ruhiy salomatlikni ta'minlashga qaratilgan tamoyillar.

Reproduktiv salomatlik: Oilaviy salomatlik va nasl qoldirish borasidagi tamoyillar kiradi. Bu tamoyillar insonlar va nafaqat maktabgacha yoshdagi bolalar hayotida muhim ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi. Bolalar salomatligiga ekologik ta'sirlar bo'yicha metodik tavsiyalar. – Toshkent, 2020. – 72 b.

2. Журнал ДОШКОЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ № 1/2011. Особенности системы дошкольного образования в США Степанова С.Н.
3. Xurshid Jumanazarov Turkistonda tibbiyot tarixi (19-yuzyillik so‘ngi – 20-yuzyillik boshi) / X. Jumanazarov. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2024. – 288 bet. 4-5 betlar
4. X.E. Rustamova, N.K. Stojarova, Sh.A. Abdurashitova, Q.Ch. Nurmamatova Tibbiyot tarixi [Matn]: o‘quv qo‘llanma / X.E. Rustamova va boshq. - Toshkent. «O‘zbekistonsavdo» nashriyoti, 2020. - 240 b. 37-41-betlar.
5. Ravshanova Nargiza Norboevna Nizomiy nomidagi TDPU “Maktabgacha ta’lim texnologiyasi” kafedrası pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b. Norqulova Latofat Sherali qizi “MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI EKOLOGIK TARBIYALASHDA IJTIMOY ZARURIYAT SIFATIDA” Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
6. www.namdu.uz+1
7. ph.nursing.tma.uz+1
8. <https://kun.uz/86054704>
9. https://dovosp.ru/insertfiles/files/VAK/2011_01/stepanova.pdf
10. <https://allterra.ru/articles/doshkolnoe-obrazovanie-v-ssha/>

Z.N.Gapparova

Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi

“Amaliy fanlar va maktabgacha ta'lim metodikalari” kafedrasi katta o'qituvchisi

MTT BOLALARINING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI O'YIN ORQALI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti bolalarida kommunikativ kompetensiyalarni o'yin faoliyati orqali shakllantirishning nazariy asoslari, pedagogik shart-sharoitlari hamda samarali metodlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'yin faoliyatining bolalar nutqi, ijtimoiylashuvi va shaxsiy rivojlanishidagi o'rni yoritilib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy moslashuvchanlik, o'yin faoliyati, bola shaxsi, maktabgacha ta'lim, nutq rivoji, ijtimoiylashuv, muvaffaqiyat, pedagogik texnologiya.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations, pedagogical conditions and effective methods of forming communicative competencies in children of preschool educational organizations through game activities. The study highlights the role of game activities in children's speech, socialization and personal development, and develops practical recommendations.

Key words: communicative competence, social adaptability, game activities, children's personality, preschool education, speech development, socialization, success, pedagogical technology.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida shaxsning har tomonlama rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish ularning kelajakdagi muvaffaqiyatli ta'lim olishi va jamiyatda faol ishtirok etishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Maktabgacha yosh davri – bu bolaning nutqi, fikrlashi va muloqot qilish qobiliyatlari jadal rivojlanadigan davr hisoblanadi. Shu sababli, ushbu jarayonda o'yin faoliyatidan samarali foydalanish zarur.

Maktabgacha ta'lim davri bola shaxsining har tomonlama shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Ayniqsa, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish bolaning keyingi ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Bolalarning kommunikativ kompetensiyasi - bu shunchaki gapirish qobiliyati emas, balki ijtimoiy muhitda muloqotni to'g'ri tashkil etish, boshqalarni tushunish va o'z fikrini vaziyatga mos ravishda bayon eta olish san'atidir. Kommunikativ kompetensiya - bu shaxsning muloqot jarayonida til va nutq vositalaridan foydalanish bo'yicha egallagan bilim, ko'nikma va malakalari majmuidir. Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarda bu kompetensiya ularning ijtimoiy moslashuvi va intellektual rivojlanishining asosi hisoblanadi.

MTT yoshidagi bolalarda kommunikativ kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

nutqiy kompetensiya (so'z boyligi, gap tuzish);

ijtimoiy-kommunikativ ko'nikmalar (navbat kutish, suhbatdoshni tinglash);

emotsional aloqa (his-tuyg'ularni ifodalash);

neverbal muloqot (imo-ishora, mimika).

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda kommunikativ kompetensiya faqat nutqiy faoliyat emas, balki muloqot madaniyati, fikrni erkin ifodalash, tinglash, hamkorlik qilish kabi ko'nikmalar majmui sifatida talqin etiladi.

Adabiyotlar tahlili. “Ilk qadam” davlat o'quv dasturi O'zbekistonda maktabgacha ta'lim sifatini belgilovchi asosiy hujjat bo'lib, unda bolaning rivojlanish sohaları aniq ko'rsatilgan. “Nutq, o'qish va yozish ko'nikmalari” sohasi bevosita kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan. Dasturga ko'ra, bolalarning muloqot qilish qobiliyati faqat so'z boyligini oshirish emas, balki ijtimoiy moslashuvchanlikni shakllantirishga yo'naltirilgan. Kommunikativ rivojlanish to'rtta asosiy kichik soha orqali amalga oshiriladi:

Lugʻat va nutqning grammatik qurilishi: Bolaning soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilishi, gaplarni mantiqiy bogʻlashi va yangi soʻzlarni oʻz nutqida qoʻllashi.

Muloqot va nutq madaniyati: Kattalar va tengdoshlari bilan muloqotga kirisha olish, suhbatni tinglash va navbat bilan gapirish qoidalariga rioya qilish.

Nutqning tovush madaniyati: Tovushlarni farqlash (fonematik eshitish) va artikulyatsiyani rivojlantirish.

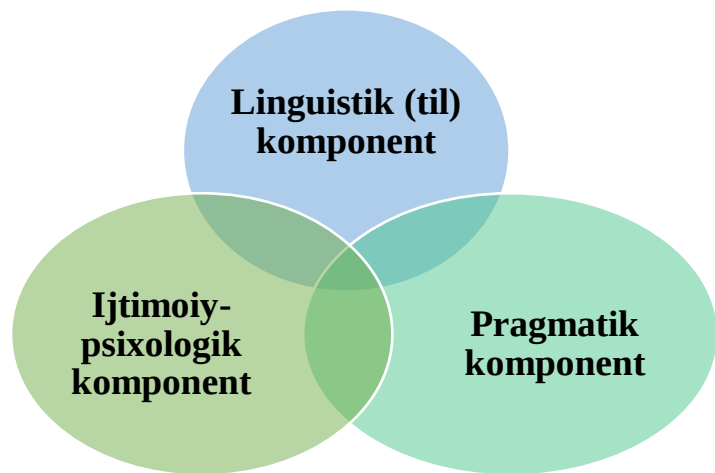
Badiiy adabiyot bilan tanishish: Ertak va hikoyalarni tushunish, ularni qayta soʻzlab berish va qahramonlarga munosabat bildirish.

1-jadval.

“Ilk qadam” dasturida bolaning yoshiga qarab muloqot koʻnikmalari quyidagicha taqsimlanadi:

Yoshi	Kommunikativ rivojlanish mazmuni
3-4 yosh	Oddiy savollarga javob beradi, oʻz ehtiyojlarini soʻz bilan ifodalaydi, oʻyin davomida tengdoshi bilan qisqa muloqot qiladi.
4-5 yosh	Voqea-hodisalarni izchil tasvirlaydi, "Nima uchun?" savolini koʻp beradi, oʻz his-tuygʻularini soʻz orqali bayon qiladi.
5-7 yosh (Maktabga tayyorlov)	Erkin muloqot qiladi, bahs-munozarada oʻz fikrini asoslaydi, ijodiy hikoyalar toʻqiydi va noverbal (imo-ishora) vositalardan oʻrinli foydalanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun yetakchi faoliyat turi oʻyin boʻlganligi sababli, kommunikativ kompetensiyalarni aynan oʻyin orqali shakllantirish eng samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Ilmiy yondashuvlarga koʻra, bolalar kommunikativ kompetensiyasi uchta asosiy komponentni oʻz ichiga oladi:

Linguistik (til) komponent: Lugʻat boyligi, grammatik qoidalarini toʻgʻri qoʻllash va nutqning ravonligi.

Pragmatik komponent: Muloqot maqsadini belgilash, suhbatdoshning yoshi va mavqeiga qarab ohang va soʻz tanlash.

Ijtimoiy-psixologik komponent: Muloqot davomida emotsional holatni boshqarish, empatiya (oʻzgalar his-tuygʻusini tushunish) va noverbal vositalardan (imo-ishora, nigoh) foydalanish.

Bolalarda muloqot madaniyati bir necha bosqichda shakllanadi:

Situativ muloqot: Bola faqat bevosita koʻrib turgan narsalari haqida gapiradi.

Vaziyatdan tashqari bilish muloqoti: Dunyoqarash kengayishi bilan bola “Nega?”, “Qanday?” kabi savollar orqali mantiqiy bogʻlanishlarni qidiradi.

Shaxsiy muloqot: Bola oʻzining va oʻzgalarning ichki dunyosi, axloqiy meʼyorlar haqida fikr yuritishni boshlaydi.

Muhim eslatma: Zamonaviy psixolingvistikada bolaning muloqotga kirishish qobiliyati uning “ijtimoiy intellekti” bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi.

U quyidagi komponentlardan iborat:

Nutqiy kompetensiya (so‘z boyligi, grammatik to‘g‘rilik)

Ijtimoiy-kommunikativ ko‘nikmalar (hamkorlik, navbat kutish, fikr almashish)

Emotsional-intellektual rivojlanish (his-tuyg‘ularni ifodalash va tushunish)

Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda o‘yin faoliyati bola nutqi va tafakkurining rivojlanishida hal qiluvchi omil sifatida e‘tirof etiladi. O‘yin jarayonida bola muloqotga kirishadi, ijtimoiy rollarni bajaradi va til vositalaridan faol foydalanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o‘yin - tabiiy ehtiyoj va yetakchi faoliyatdir. O‘yin jarayonida bolalar o‘zaro muloqotga kirishadi va rolli vaziyatlarda nutqiy faollik oshadi. Shuningdek, fikrni aniq va ravon ifodalashga ehtiyoj tug‘iladi, ijtimoiy me‘yor va qoidalar o‘zlashtiriladi.

Bolalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish ularning kelajakda jamiyatda o‘z o‘rnini topishi, nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilishi va akademik muvaffaqiyatga erishishi uchun poydevordir. Bu jarayonda oilaviy muhit va ta’lim muassasasidagi nutqiy muloqotning boyligi asosiy drayver vazifasini o‘taydi. Pedagogika fani bolalarda ushbu ko‘nikmani rivojlantirish uchun quyidagi usullarni tavsiya etadi:

2-jadval.

Pedagogika fani bolalarda ushbu ko‘nikmani rivojlantirish

Usul	Tavsifi
Interaktiv o‘yinlar	Rolli o‘yinlar orqali hayotiy vaziyatlarni modellashtirish.
Suhbat texnikasi	Bolani ochiq savollar berishga va o‘z fikrini asoslashga o‘rgatish.
Hamkorlikdagi faoliyat	Guruh bo‘lib ishlash orqali murosaga kelish ko‘nikmasini hosil qilish.

Ayniqsa, rolli o‘yinlar (“Do‘kon”, “Shifokor”, “Bog‘cha”, “Oila”) bolalarning dialogik nutqini rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Bunday o‘yinlar orqali bolalar savol berish, javob qaytarish, suhbatni davom ettirish kabi ko‘nikmalarni egallaydilar. Didaktik o‘yinlar esa lug‘at boyligini oshirish, tovush madaniyatini shakllantirish va grammatik tuzilmani mustahkamlashga xizmat qiladi. Kommunikativ kompetensiyalarni samarali rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik sharoitlar zarur:

Rivojlantiruvchi muhit yaratish – erkin muloqot qilish imkonini beruvchi qulay psixologik atmosfera.

Pedagogning yo‘naltiruvchi roli – tarbiyachi o‘yinni boshqaradi, lekin bolalarning mustaqilligini cheklamaydi.

Interaktiv metodlardan foydalanish – guruhli o‘yinlar, suhbat, dramatizatsiya.

Individual yondashuv – tortinchoq bolalarni muloqotga jalb etish.

Refleksiya va tahlil – o‘yin yakunida suhbat orqali bolalarning nutqiy faolligini baholash.

Muhokama. Maktabgacha ta’lim tashkiloti (MTT) bolalarining kommunikativ kompetensiyalarini o‘yin orqali shakllantirish masalasi bugungi kunda pedagogika va psixologiya fanlarida dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘yin faoliyati bolalarning nutqiy rivoji, ijtimoiy moslashuvi hamda o‘zaro muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishda eng samarali vositalardan biridir.

Avvalo, o‘yin jarayonida bolalar erkin muhitda o‘z fikrlarini ifoda etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa ularning lug‘at boyligini oshirish, gap tuzish qobiliyatini rivojlantirish va nutq madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, rolli o‘yinlar, dramatizatsiya elementlari va syujetli o‘yinlar bolalarda real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish orqali kommunikativ vazifalarni bajarishga yordam beradi.

Shuningdek, o‘yin jarayonida bolalar o‘zaro hamkorlik qilish, tinglash, fikr almashish, muammoni birgalikda hal qilish kabi muhim ijtimoiy-kommunikativ ko‘nikmalarni egallaydilar. Bu jarayonda pedagogning roli muhim bo‘lib, u o‘yin faoliyatini to‘g‘ri tashkil etishi, bolalarni faol ishtirok etishga rag‘batlantirishi va muloqot jarayonini boshqarishi lozim.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, didaktik o'yinlar bolalarning nutqiy faoliyatini faollashtirsa, harakatli o'yinlar esa ularning emotsional holatini yaxshilab, erkin muloqot qilishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, interaktiv o'yinlardan foydalanish zamonaviy pedagogik yondashuv sifatida bolalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

Biroq, ayrim hollarda o'yinlardan noto'g'ri yoki tizimsiz foydalanish kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shuning uchun o'yinlar maqsadga yo'naltirilgan, bolalarning yosh va individual xususiyatlariga mos holda tashkil etilishi zarur. Bundan tashqari, o'yin orqali o'qitishda metodik yondashuvlarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi ham muammolardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. MTT bolalarining kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda o'yin faoliyati samarali pedagogik vosita hisoblanadi. O'yin orqali bola nutqiy, ijtimoiy va emotsional jihatdan rivojlanadi. Pedagog tomonidan maqsadga yo'naltirilgan va metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan o'yin jarayoni bolalarning erkin muloqot qilish qobiliyatini shakllantiradi hamda ularning keyingi ta'lim bosqichiga tayyorgarligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Toshpulatova N. Maktabgacha yoshidagi bolalarning ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarini rivojlantirishda nutq o'stirish faoliyatining o'rni. "Maktabgacha va maktab ta'limi" jurnali, 2025. – 10-22 b.
2. Abdulazizova M.A. Bolalarda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish. Pedagogical Reforms and Their Solutions, 2025. – 33-47 b.
3. Djampulatova N. Kommunikativ kompetensiya tushunchasi va uning turlari. "Ilm fan xabarnomasi", 2025. – 15-28 b.
4. Xalilova D. Syujetli-rolli o'yinlar orqali maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish. "Maktabgacha va maktab ta'limi" jurnali, 2025. – 50-63 b.
5. Setimuratova R.A. O'yin texnologiyalari orqali tarbiyalanuvchilar nutqini rivojlantirish. PEDAGOGS International Research Journal, 2024, 60(1):174-178.

MUNDARIJA

Muallif	Mavzu nomi	Bet
PSIXOLOGIYA		
Raximov Zoyir Jumayevich	O'qituvchi kasbiy faoliyat samaradorligini metakognitiv omillar asosida takomillashtirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari	4
Yadgarova Gulbaxor Tillayevna	Globalashuv jarayoni - psixologik xavsizlik muammosi sifatida	10
Sotvoldiyeva Zebuniso Abbosbek qizi M.A.Maxsudova	Yosh pedagoglarda stressni yengish (koping) strategiyalarining shakllanish mexanizmlari	15
Tovbayeva Mukaddam Safarovna	Turli millatli oilalarda er-xotin mojarolarining ijtimoiy-psixologik jihatlar	20
Axatov Yo'ldoshjon Hamzayevich	Talabalarda o'quv faoliyatini metakognitiv tartibga solish orqali qat'iyat va mas'uliyatlilik sifatlarini shakllantirish omillari	25
Suyunov Ochil Jumaboyevich	Muammoli ta'lim jarayonida innovatsion psixologik-pedagogik texnikalardan foydalanish	33
S.K.Bazarov	Maktablarda integratsiyalashgan ta'limning ahamiyati va dolzarbligi	42
Qulmamatova Fazilat Qarshiyevna	Shaxs destruktivligini aniqlashda raqamli psixometrik testlar imkoniyatlari	46
Zakirova Muxabbat Sabirovna	Internetga qaramlikning o'smirlar psixoemotsional holatiga ta'siriuning xususiyatlari	51
Jumayev Nodir Zayniddinovich	O'smirlarda intellektual va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari	58
Ashrapov Nodirbek Namoz o'g'li	O'spirinlarning metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik xususiyatlar	67
Sattarova Shahnoza Qo'chqarovna Xamroyeva Zarina Shaxriyevovna	Tashvishli buzilishlarni korrektsiya qilishda kognitiv-bixevioristik terapiya usullari	74
Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich	Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari rahbarlarida strategik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik asoslari	77
Bozorova Dildora Toyirovna	Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasining pedagogik-psixologik mohiyati	84
Ismoilov Behruz Isroilovich	Talabalar orasida vatanparvarlikni kuchaytirishning ijtimoiy va madaniy jihatlar	92
Boltaeva Hilola Sadikovna	Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar diqqat va xotira jarayonlarining neyropsixologik korrelyatsiyasi	97
Turemuratova Aziza Begibaevna Otelbayeva Muhayyo Alisher qizi	Improvement of students' collaborative skills based on a multi-vector approach	101
Muxammadiyeva Kamuna Orifxon qizi	Oiladagi nizoli vaziyatlarni bola psixikasiga salbiy ta'siri	104
Rajapova Iroda Ernazarovna	Yetuklik yoshidagi insonlarda jarohatdan keyingi stress buzilishining namoyon bo'lishi	111

Nomozova Omonovna	Roziya	Ta'lim muassasalarida xotin-qizlar rolini oshirishning psixologik muammolari	117
Shamsiddinova Muzaffar qizi	Adiba	Oliy ta'limda talabalarning o'z-o'zini personallashtirishini tashkil qilish	123
Yo.O'.Irisboyeva		"Moslashuvchanlik" tushunchasining psixologiya va pedagogikadagi talqini	128
Nazarov Mardonovich	Akmal	Yoshlar psixologiyasi va ma'naviy tarbiya: innovatsion jamiyat qurishda ma'naviy salohiyatni oshirish strategiyalari	132
Rustamov Shuxratovich	Shavkat	Transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirishning psixologik yondashuvlari	138
Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li		Sud-psixologik ekspertizada stress va travmatik holatlarning baholanishi	145
Bekova Djabbarovna	Shamsiya	Ota-onalar bilan muloqot jarayonida bolalarning kommunikativ faolligini oshirish omillari	151
Komilova Maxmudovna	Fotima	Pedagogik faoliyatda kasbiy barqarorligini ta'minlovchi pedagogik-psixologik omillar	156
Tasheva Olimovna	Uvaysiy	Tyutorning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	161
Maxsudova Abdusalomovna	Mo'tabar	Oilaviy zo'ravonlikni oldini olishning psixologik omillari	166
Aljanova Amangeldiyevna	Guljahan	Maktab o'quvchilarida geografik tushunchalarni shakllantirishda integratsion yondashuvning psixologik tamoyillari	169
Kaliqnazarova Gulayim Kaniyazovna		Qoraqalpoq an'anaviy kashtachilik va to'qimachilik jarayonida o'smir qizlarning kreativ salohiyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari	174
Камолова Акбар кизи	Махлиё	Проблемы обеспечения междисциплинарной интеграции в развитии проектно-конструкторской компетентности будущих инженеров	179
Aljanova Amangeldiyevna Utebergenova Umida Tolibay qizi,	Guljahan	O'smirlik davrida xavfli odatlarning psixologik va ijtimoiy determinantlari	184
Otajonova Sadulla qizi	Malikabonu	Raqamli ta'lim muhitida talabalarning kreativ fikrlashini rivojlantirish strategiyalari	188
PEDAGOGIKA			
Qurbonova Faxriddinovna	Maftuna	Ixtisoslashgan maktablarda ona tili va adabiyot darslarida kommunikativ mashqlardan foydalanish metodikasi	193
Qozaqova Maxamadali qizi	Ma'rifat	Amerika dialektlarining strukturaviy tafovutlari: nazariy va lingvistik tahlil	197
N.Y.Rasulova		Kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning metodik madaniyatini shakllantirish	202
Shakhnoza Ziyakulova		Developing better language teaching materials: strategies for active and efficient learning	207
Xolbekova Abdunabiyevna	Baxtigul	Naturaga qarab rasm chizish orqali real voqelik tushunchalarini shakllantirish	212
Soatov Oybek o'g'li	Erkin	Bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning pedagogik tizimini takomillashtirish	218
Qudratova Nuriddin qizi	Ro'zigul	Ta'lim jarayonida multimedia vositalarini qo'llash orqali o'quv-bilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari	225

O.J.Xolmuminova		
Oqmirzayeva Baxtigul Bahodir qizi	Talabalarda nutq madaniyati va axloqiy me'yorlarni shakllantirishning interaktiv usullari	229
Turdiyev Bexruz Sobirovich	Huquqiy nigilizm: tushunchasi, belgilari va oldini olish mexanizmlari	234
Gaffarov Azizjon Muhammadsaidovich	Maktabgacha va maktab ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish: xalqaro tajribalar	238
Бердиева Дилафруз Шухратовна	Методы, формы и средства развития личностной компетентности руководителя в управлении организациями дошкольного образования	243
Toshpo'latova Gulniso Rajab qizi Usmonov Bahrom Tohirovich	Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish metodikasi	248
Turdieva Gavhar Saidovna Ro'ziyeva Gulchiroy	IOT texnologiyalari yordamida matematikani o'qitish: yangi imkoniyatlar va o'quv jarayonidagi samaradorlik	253
Мусурмонова Феруза Бахтияровна	Трансформация методических стратегий обучения русскому языку как родному, неродному и иностранному в контексте инклюзивного образования	259
Hasanov Halim Ravshanovich	Musiqiy savodxonlik darslarida musiqa tinglashning tarbiyaviy ahamiyati	265
Ibragimv Mironshox Muxammadovich	Talaba bokschilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish	268
Berdikulova Charos Alikulovna	Boshlang'ich sinf nutqida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha ta'limiy tajriba-sinov ishlarini tashkil etish metodikasi	272
Zarifova Mahbuba Zafar qizi	Ingliz tili darslarida STEAM elementlarini integratsiyalash	277
Meliboyev Anvar Rashidovich	O'quv jarayonini samarali tashkil etishda buyuk allomalarimizning g'oya va fikrlarining tutgan o'rni	288
Nurulloyev Firuz No'monjonovich	Bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlar	293
Qoraboyev Fazliddin Faxriddinovich	Og'ir atletikachilarning texnik tayyorgarligini oshirish metodikasini takomillashtirish	298
M.A.Rahimova	Biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishning nazariy-metodologik va didaktik asoslari	301
Sabirova Mavluda Islamovna	Yoshlar bilan ishlashda ijtimoiy-pedagogik yondashuvlar: nazariya va amaliyot integratsiyasi	309
Samadova Sarvinoz Samad qizi	Munavvar Qori Abdurashidxonov ma'naviy merosining zamonaviy pedagogika taraqqiyotidagi o'rni	312
Saydimova Mushtari Kurbondurdiyevna	O'quvchilarni qo'rquv va zo'ravonlikdan himoyalashda raqamli ta'limning o'rni va ahamiyati	316
Saidova Shahrizoda Adham qizi	Raqamli ta'lim muhitida akademik litseylarda fizika o'qitish metodikasini takomillashtirish modeli (tahliliy sun'iy intellekt yondashuvi asosida)	320

Bo'riyeva Shahzoda Otaniyoz qizi Xolova Mohigul Shavkatovna	Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim - tarbiyani tashkil etish masalalari	325
Tolibova Nilufar Raxmat qizi	Umumta'lim maktablarida 11–12 yoshli yengil atletikachilarning koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslari	328
Sayidov Feruz Beshimovich	Yuqori malakali dzyudochilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish	333
Usmonov Zufar Husen o'g'li	Talabalarni amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalar orqali rekreatsion faoliyatni loyihalashga tayyorlashning nazariy va amaliy jihatlari	339
Navro'zov Umar Tursunqulovich	Talaba-futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini oshirish metodikasi	345
G'afurov Nodir Muxitdinovich	Musobaqa faoliyatida gandbolchi qizlarning himoyadagi texnik-taktik harakatlari samaradorligini baholash	350
Umarova Dilafr'o'z Anvarovna	Talabalarda muloqot madaniyatini shakllantirishda noverbal vositalarning roli	355
Homidov Husnuddin Kupaysinovich	Talabalarni testalogik madaniyatini rivojlantirish pedagogik muammo sifatida	362
Sultonov Akram Ikromovich	O'smirlik davrida emotsional beqarorlik va uning ijtimoiy moslashuvga ta'siri	367
Kamolova Dilobar Tairovna	Pedagogik ta'lim jarayonida kongruentlik kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion metodlari	373
Rayimova Dilfuza Abdinabiyevna	Qadriyatli munosabatlarning shaxs rivojlanishidagi pedagogik-psixologik vazifalari	378
Malikova Durdona	Актуальные проблемы и перспективы повышения квалификации библиотечных кадров	383
Ismoilova N.Z.	O'smirlarda stressga barqarorlikni oshirishda trening mashg'ulotlarining ahamiyati	388
Shodiyeva Shoxida Inatovna	Iboralarda "vatan" konsepti reprezentatsiyasi	392
Kuchkinov Xudaybergan Xidirovich	Texnika yo'nalishida ingliz tilini o'qitishda soha matnlarining ahamiyati	397
Shoynazarova Vazira Xushboqovna	Qishloq xo'jaligi o'quvchilariga chet tillarini o'rgatishda sun'iy intellektdan unumli foydalanish	400
Zaripova Maftuna Bahrom qizi	Chet el bolalar adabiyoti namunalari orqali o'quvchilarda umuminsoniy ijtimoiy qadriyatlarni qaror toptirishning asoslari	404
Tursunova Dilbar Zafarovna	Ta'lim jarayonida grafik organayzerlar yordamida o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi	408
Ravshanov Xusan Abdiqu'l o'g'li	Oliy ta'limda kreativ fikrlashni shakllantirish va uning o'zini o'zi faollashtirishga ta'siri	411
Begmatova Munira Tolibjon qizi	Shaxs umumiy salomatligini rivojlantirish ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida	419
Z.N.Gapparova	Mtt bolalarining kommunikativ kompetensiyalarini o'yin orqali shakllantirish	427

“TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR”
XALQARO ILMIY METODIK JURNALI UCHUN MAQOLALARNI
RASMIYLASHTIRISH TALABLARI

“Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar:

✚ ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;

✚ maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;

✚ maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so'z) va tayanch so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to'liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko'rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o'ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarining to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko'rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

**Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan 2025-yil 16-fevral kuni № 622042-sonli guvohnoma bilan**

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Alpomish ko'chasi, 9-uy
Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>
Telegram raqami: -998 (93) 689-80-90

*Ta'limda istiqbolli izlanishlar //xalqaro ilmiy-metodik jurnal.
Buxoro, 2026. № 3-Son, 1-Qism. B. 436*